

SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTÓRICA
SERIE DE TRABAJOS VARIOS
Núm. 100

LA ROMANITZACIÓ A LES COMARQUES SEPTENTRIONALS DEL LITORAL VALENCIÀ

**Poblament ibèric i importacions itàliques
en els segles II-I aC**

per
FERRAN ARASA I GIL

DIPUTACIÓ PROVINCIAL DE VALENCIA
2001

SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTÓRICA
DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE VALENCIA
SERIE DE TRABAJOS VARIOS
Núm. 100

LA ROMANTZACIÓ A LES COMARQUES SEPTENTRIONALS DEL LITORAL VALENCIÀ

**Poblament ibèric i importacions itàliques
en els segles II-I aC**

per
FERRAN ARASA I GIL

VALENCIA
2001

DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE VALENCIA
SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTÓRICA

SERIE DE TRABAJOS VARIOS
Núm. 100

Foto portada: Inscripció ibèrica de Cabanes (la Plana Alta).
Museu Arqueològic de Catalunya, Barcelona.

I.S.B.N.: 84-7795-286-8
Depósito Legal: V-3015-2001

Imprime: Gráficas Villanueva Pérez, s.l.u.
Tel. 96 127 08 89 - Albal (Valencia)

*A Maria, i al nostre fill Andreu,
que acaba d'obrir els ulls a la llum.*

ÍNDEX

Introducció	1
I. EL TERRITORI	
1. CARACTERÍSTIQUES GEOMORFOLÒGIQUES	3
2. HIDROGRAFIA	3
3. UNITATS PAISATGÍSTIQUES	5
3.1. Les planes litorals	5
3.2. Els corredors prelitorals	6
3.3. Les alineacions muntanyoses	8
4. LA LÍNIA DE COSTA	10
5. ELS SÒLS	10
6. EL CLIMA	11
7. LA VEGETACIÓ	11
8. ELS RECURSOS MINERS	12
9. LES COMUNICACIONS	15
II. METODOLOGIA	
1. ELS ASSENTAMENTS	18
2. LES PRODUCCIONS CERÀMIQUES	18
III. EL PERÍODE IBÈRIC FINAL	
1. PROPOSTES DE DEFINICIÓ	21
2. ESTUDIS REGIONALS	22
IV. LA ROMANITZACIÓ: UN CANVI CULTURAL	
1. UN POC D'HISTORIOGRAFIA	23
2. UNA PERSPECTIVA DES DE L'ANTROPOLOGIA CULTURAL	26
3. ELS ESTUDIS ARQUEOLÒGICS	27
4. LA ROMANITZACIÓ: UN ESBOÇ DESCRIPTIU DEL CANVI CULTURAL	29
4.1. Les fonts	30
4.2. Els assentaments	31
4.3. Tipologia arquitectònica i tècniques constructives i decoratives	35
4.4. Economia i diner	35
4.5. El comerç: béns d'ús i consum	36
4.6. La vaixel·la ceràmica	37
4.7. Les creences	38
4.8. El canvi lingüístic	39
4.8.1. Les fonts	39

4.8.2. Llengua i escriptura	40
4.8.3. Inscripcions funeràries	42
4.8.3.1. Dispersió	43
4.8.3.2. Materials, morfologia i decoració	43
4.8.3.3. Textos	44
4.8.3.4. Cronologia	45
4.8.4. Inscripcions de propietat	46
4.8.5. Consideracions finals	48

V. LES FONTS LITERÀRIES

1. ANTERIORS A LA SEGONA GUERRA PÚNICA	49
2. LA SEGONA GUERRA PÚNICA	53
3. LES REBEL·LIONS INDÍGENES	58
4. LES GUERRES CIVILS	58
5. ELS CAMINS	61
6. ALTRES REFERÈNCIES GEOGRÀFIQUES D'ÈPOCA IMPERIAL	63

VI. ELS POBLES PREROMANS

1. ILERCAVONS	68
2. EDETANS	69
3. EL LÍMIT TERRITORIAL	69

VII. INVENTARI DE JACIMENTS

1. EL PLA DE VINARÒS	75
2. EL CORREDOR D'ALCALÀ DE XIVERT	83
3. LA RIBERA DE CABANES	88
4. LA PLANA DE CASTELLÓ	102
5. EL CORREDOR DE LES COVES DE VINROMÀ	130
6. EL CORREDOR DE BORRIOL	151
7. EL CORREDOR D'ALBOCÀSSER	153
8. LA DEPRESSIÓ DE L'ALCORA	162
9. LES TROBALLE SUBMARINES	165

VIII. ESTUDI DELS ASSENTAMENTS

1. MEDI AMBIENT FÍSIC I HÀBITAT	169
1.1. Distribució	170
1.2. Localització	172
1.2.1. Assentaments en altura	172
1.2.2. Assentaments en altura mitjana	173
1.2.3. Assentaments en pla	174
1.2.4. Altitud	174
1.3. Aprofitament dels recursos hídrics	176
2. CARACTERÍSTIQUES DELS ASSENTAMENTS	176
2.1. Superfície	176
2.2. Estructures defensives	177
2.3. Visibilitat	177
2.3.1. Control visual	178
2.3.2. Intervisibilitat	178
2.4. Dispersió	181
2.5. Jerarquització	182
2.6. Funció	187
2.6.1. Fondejadors	187
2.6.2. Zones d'ocupació extramurs	188

2.6.3. Mercats	189
2.6.4. Santuaris	189
3. ESTRUCTURA POBLACIONAL I CONTROL DEL TERRITORI	189
4. EVOLUCIÓ	190
4.1. El pas del segle III al II	191
4.2. El segle II	197
4.3. El segle I i el final de l'ocupació	201

IX. ANÀLISI DELS MATERIALS

I. CERÀMICA	209
1.1. Ceràmica de vernís negre	209
1.1.1. Campaniana A	209
1.1.1.1. Formes	211
1.1.1.2. Decoració	219
1.1.2. Campaniana B	221
1.1.2.1. Formes	224
1.1.2.2. Decoració	229
1.1.3. Ceràmica de pasta grisa	230
1.1.3.1. Formes	231
1.1.3.2. Decoració	232
1.1.4. Aretina de vernís negre	232
1.1.5. Ceràmica grisa eivissenca	233
1.1.6. Imitacions en ceràmica ibèrica	233
1.2. Ceràmica de parets fines	233
1.2.1. Formes	234
1.2.2. Imitacions	234
1.3. Llànties	234
1.4. Ungüentaris	235
1.5. Ceràmica comuna	236
1.5.1. Ampolles	236
1.5.2. Plates de vora bífida	236
1.5.3. Plats/tapadores	237
1.5.4. Morters	237
1.6. Àmfors.	238
1.6.1. Grecoitàlica	238
1.6.2. Grecoitàlica recent o de transició	238
1.6.3. Dressel 1A	239
1.6.4. Dressel 1B	240
1.6.5. Dressel 1C	241
1.6.6. Lamboglia 2	241
1.6.7. Dressel 1 tarraconense	242
1.6.8. Tarraconense 1	242
1.6.9. Segells	243
1.7. Recapitulació: la comercialització del vi itàlic i la vaixela ceràmica	244
2. METALL	245
2.1. Estatuària votiva	245
2.2. Instruments quirúrgics	245
3. OS	246
4. TÈCNiques CONSTRUCTIVES	247
5. LA CIRCULACIÓ MONETÀRIA	247

X. MEDI I EXPLOTACIÓ DE RECURSOS

1. AGRICULTURA	252
2. RAMADERIA	252

XI. LA XARXA VIÀRIA	
1. CAMINS AMB DIRECCIÓ NE-SO	255
1.1. El camí litoral	255
1.2. El camí interior	256
2. CAMINS AMB DIRECCIÓ NO-SE	
2.1. El camí de Morella	256
2.2. El camí de Vistabella	257
2.3. El camí dels Bandejats	257
2.4. El camí del Millars	257
XII. CONCLUSIÓ FINAL: UN DESENVOLUPAMENT URBÀ TRUNCAT	259
BIBLIOGRAFIA	261

INTRODUCCIÓ

Entre l'inici de la conquesta romana en la darrer part del segle III i el començament de l'època imperial al final del tercer quart del segle I aC es desenvolupa un període d'intenses transformacions culturals que resulta encara molt desconegut en terres valencianes. Les fonts literàries són especialment rònegues en llurs referències al territori i l'arqueologia resta així l'únic instrument per al coneixement d'aquesta època. L'estudi dels materials ceràmics d'importació, les seues imitacions ibèriques, les monedes i altres objectes, permet aproximar-nos al coneixement del poblament ibèric d'aquesta època de transició entre la cultura ibèrica i el món imperial en què esdevé el canvi cultural conegut amb el terme romanització. L'aproximació a la cronologia d'aquests assentaments mitjançant els materials esmentats permet descobrir un panorama de gran dinamisme: mentre uns nuclis s'abandonen, uns altres perviuen i n'apareixen de nous; la distribució espacial dels assentaments i la seua grandària permeten fer una aproximació jeràrquica; la seua localització fa possible avançar en la utilització de diverses vies de comunicació. Darrere d'aquesta expressió material s'amaguen unes transformacions socials, ideològiques, etc. que tot just comencem a albirar.

Aquest treball és una aproximació a l'estudi de les comarques septentrionals del litoral valencià en època iberoromana. El seu caràcter aproximatiu ve donat no únicament per les limitacions quant a excavacions i intensitat de les prospeccions en aquesta zona, sinó també perquè l'estudi s'aborda fonamentalment des de l'anàlisi dels materials d'importació. És, per tant, una contribució al coneixement de la darrera fase de la cultura ibèrica en aquest territori, però no l'estudi integral d'aquesta, que evidentment exigiria un treball més pregon. En aquest estudi no m'he limitat a la simple enumeració dels jaciments arqueològics i de llurs materials, els quals configuren necessàriament el seu cos principal, sinó que he pretés incidir sobre altres qüestions que poguessen enriquir-lo, com ara l'aplicació de models d'arqueologia territorial. Les delimitacions disciplinàries, l'especialització per èpoques i cultures, fan del període republicà -sobretot fora de les fundacions urbanes, en el món rural- una veritable "terra de noningú" en la qual els iberistes a penes s'endinsen, interessats com estan en l'o-

rigen d'aquesta cultura i en l'estudi de la seua època clàssica, i els arqueòlegs clàssics consideren en bona part una qüestió secundària. És clar que aquesta simplificació va quedant endarrerida per tal com, cada vegada més, agosarats estudiosos d'una i altra vora s'esforcen a trencar els rígids límits cronològics

La dispersió de la informació i dels materials han fet que la tasca de recopilació haja estat particularment laboriosa. L'extensió del territori, amb zones arqueològicament pràcticament desconegudes, ha estat una dificultat afegida. D'altra banda, el fet que es base en bona part en l'estudi de materials de superfície, farà que de manera inevitable -però també afortunada, per tal com suposarà que la recerca segueix endavant- aquest treball pugna superar-se en poc temps. Particularment en els darrers quinze anys, els avanços hi han estat notables. A les troballes que sempre, d'una manera o altra, van succeint-se, s'han afegit noves excavacions de jaciments, les primeres síntesis en camps de cabdal importància com l'epigrafia i la numismàtica i els primers estudis monogràfics sobre jaciments. S'ha fet molt de camí i, al meu parer, es justificava plenament un intent de sistematització.

El territori estudiat es troba situat en la franja costera que s'estén entre les ciutats d'*Arsè-Saguntum* i *Dertosa* i correspon a les actuals comarques septentrionals del litoral valencià: el Baix Maestrat, la Plana Alta i la Plana Baixa. Les raons per a la seua elecció són variades: ha estat determinant el fet que em resultava particularment accessible, però també considere que és una zona molt poc coneguda en el conjunt de l'arqueologia valenciana; resultava estranya, d'antuvi, l'absència de nuclis urbans en un tram tan extens de la costa valenciana, quan en la resta del País coneixem un nombre important de ciutats, i calia confirmar aquest fet anòmal. Com podia suposar-se, no ha hagut novetats en aquest sentit i aquest treball ha acabat sent un estudi específic sobre el món rural. D'altra banda, en part l'extensió del territori estudiat es justificava inicialment pel nivell superficial de coneixement que se'n tenia del poblament d'aquest període; en aquest sentit, crec haver contribuït modestament a la seua profundització.

Els límits triats per a l'estudi tenen certa justificació històrica i geogràfica, però sempre posterior a l'època estudiada: el septentrional ha estat la "frontera" històrica -des del moment de la con-

questa cristiana en el segle XIII- entre Catalunya i el País Valencià. La provincialització del territori en el segle passat va seguir aquesta divisió de caire administratiu, i aquesta frontera secular -tan permeable per als habitants de les comarques dels Ports i del Maestrat- senyala avui dia els límits entre les actuals comunitats autònomes. Al sud, la proximitat de la ciutat d'*Arse-Saguntum*, amb la comarca històrica del Camp de Morvedre, i la problemàtica específica que envolta aquest important nucli urbà, aconsellava posar un límit al territori a estudiar, ja de per si prou extens; les muntanyes d'Almenara, barrera natural que tanca la Plana de Castelló pel sud, han servit per a fixar-ne el límit. A l'oest, el relleu posa un còmode límit natural en bona part del territori: els corredors litorals i prelitorals donen pas a comarques muntanyoses, aïllades i llunyanes de la costa; la mateixa divisió comarcal, de caràcter històric i geogràfic, hi traça uns límits prou útils. D'altra banda, el territori pot dividir-se en una sèrie d'unitats de caràcter geomorfològic que en permeten un estudi més particularitzat.

Pel que fa als límits cronològics, aquest estudi pretén abraçar el període històric que comprén la presència romana en època republicana: des de la derrota dels cartaginesos i l'ocupació del territori al final del segle III aC, fins a l'inici del període imperial: prop de dos-cents anys d'història que només podem conèixer parcialment mitjançant l'estudi de les restes de la cultura material. Aquesta seqüència històrica ens permet abordar temes de cabdal interès, com ara el procés de canvi de la cultura ibèrica en el seu període final. Es tracta, doncs, d'un estudi que pretén aprofundir en els processos de canvi cultural que tenen lloc en la façana mediterrània peninsular en l'antiguitat.

He estructurat el seu contingut en dotze capítols. Comença per l'anàlisi del territori, amb els seus recursos i comunicacions, i l'exposició de la metodologia emprada en la recerca. Continua una aproximació al període ibèric final, l'estudi del fenomen de la romanització i les notícies proporcionades per les fonts literàries i els pobles preromans que habitaven la zona. Segueix l'inventari dels jaciments terrestres i submarins, amb els materials estudiats. A continuació s'aborda l'estudi dels assentaments des d'un enfocament territorial, l'anàlisi dels elements de la cultura material que considere veritables indicadors del procés de romanització, les dades relacionades amb el paleoambient i l'explotació de recursos i les vies de comunicació. Acaba amb unes conclusions i la bibliografia. Pel que fa a les il·lustracions, es representen els materials ceràmics d'importació i llurs imitacions, altres objectes d'interès i algunes plantes dels jaciments excavats.

Aquest treball té com a base la primera part de la meua tesi doctoral que, amb el títol "Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià", vaig defensar a la Universitat de València el 27 de setembre de 1995 davant el tribunal constituït pels doctors V. M. Rosselló

i Verger, J. M. Nolla i Rebufat, J. M. Gurt Esparreguera, L. Abad Casal i J. Pérez Ballester. Amb posterioritat, aquesta tesi va rebre el premi extraordinari de Doctorat de la Universitat de València i el premi Puig i Cadafalch de l'Institut d'Estudis Catalans corresponent a l'any 1995. Com sempre passa en aquest tipus de treballs, la recerca hauria resultat molt més difícil, per no dir impossible, sense la col·laboració dels professionals, amics i col·legues, que amb llurs investigacions han obert nous camins que no he fet més que seguir. En primer lloc, vull mostrar el meu agraïment a la directora de la tesi doctoral, la doctora Carmen Aranegui, per la confiança que ha depositat en mi al llarg d'aquests anys. En segon lloc, als meus companys del departament de Prehistòria i Arqueologia, particularment als doctors i doctores J. L. Jiménez, C. Mata, J. Pérez Ballester, P. P. Ripollès, E. Badal i E. Grau. Finalment, a la Conselleria de Cultura de la Generalitat, que em va proporcionar el suport econòmic necessari per al desenvolupament de la investigació mitjançant el finançament d'un projecte bianual de prospecció.

D'altra banda, aquest agraïment es fa extensiu a les persones que han acollit la meua presència -en ocasions dilatada- en diverses institucions i m'han deixat estudiar materials de vegades encara inèdits: el Dr. F. Gusi, cap del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació Provincial de Castelló; el Dr. A. Oliver, tècnic d'aquest Servei; el Dr. F. Olucha, director del Museu Provincial de Belles Arts de Castelló; A. Fernández Izquierdo, cap del Servei d'Arqueologia Subaquàtica de la Conselleria d'Educació i Cultura; N. Mesado, director del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa (Borriana); M^a. L. Rovira, directora del Museu Arqueològic Municipal de la Vall d'Uixó; E. Grangel, director del Museu Municipal de l'Alcora; V. Estall, director del Museu Municipal d'Onda; V. Felip, director del Museu Històric Municipal de Nules; G. Clausell, director del Museu Municipal d'Almassora; J. M. Llorens, director de l'Escola-Taller del Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana); J. M. de Antonio, codirector de l'Escola-Taller del Castell d'Alcalà de Xivert, i nombrosos col·legues com X. Allepuz (Vilafamés), M. Díaz (Castelló de la Plana), V. Falomir (Borriol), J. M. Melchor (Borriana), V. Meseguer (Benicarló), J. Gómez, I. Moraño i J. M. García Fuertes (la Vall d'Uixó), P. Ulloa (Castelló de la Plana), V. Verdgal (Borriana), J. A. Vicent (la Vilavella) i particulars com J. V. Caldach (Vilanova d'Alcolea), S. Castellet (la Pobla Tornesa), F. Meliá (Albocàsser), A. Rufino (Borriana) i J. Ll. Viciano, S. Esteve, J. López i J. Cases (Castelló de la Plana). Em queden en el record molts informadors, necessàriament anònims, que sense saber-ho m'han ensenyat a conèixer i a estimar més encara la meua terra.

I. EL TERRITORI

La zona estudiada comprén una franja de territori costaner d'uns 105 km de llargària, limitada al nord pel riu de la Sénia i al sud per la serra d'Almenara. El límit septentrional està situat a 25 km de *Dertosa*, mentre que el meridional està situat a 10 km de *Saguntum* (fig. 1) Cap a l'interior, el límit màxim arriba als 28 km i se situa de manera aproximada en la isohipsa dels 600 m. La superfície aproximada d'aquest territori és de 2.900 km². Les comarques incloses en la seua totalitat són el Baix Maestrat, la Plana Alta i la Plana Baixa, i parcialment l'Alt Maestrat i l'Alcalatén.

1. CARACTERÍSTIQUES GEOMORFOLÒGIQUES

Les comarques septentrionals del litoral valencià es caracteritzen per la dualitat entre planes litorals i massissos muntanyosos (fig. 2). A nivell estructural (Pérez Cueva, 1988), estan dividides en dues unitats ben diferenciades: la zona oriental fallada i la Plana de Castelló. Cap a l'interior, en la meitat nord les zones septentrional plegada i central subtabular, que conformen el relleu de les comarques dels Ports i de l'Alt Maestrat, estableixen una neta divisió entre els corredors prelitorals i el rera país muntanyós; en la meitat sud, la zona meridional diapírica, travessada pels rius Millars i Palància, presenta una gran complexitat estructural que contrasta amb l'extensa plana litoral.

La zona oriental fallada s'allarga més de 100 km entre la vall del Millars i el Mont Caro (Tortosa), amb més de 80 km compresos en el territori estudiat. Està constituïda per un conjunt d'alineacions muntanyoses ("horst") de direcció ibèrica, paral·leles al litoral, separades per valls o fosses ("graben") de fons aplanat i rebllides de materials recents que formen veritables corredors. D'est a oest, segons la toponímia convencional de caràcter descriptiu, les alineacions muntanyoses són les serres d'Irta, de la Vall d'Àngel, d'En Galzeran i Esparreguera; aquesta darrera és el límit occidental del territori estudiat. Quant a les fosses interiors,

també d'est a oest, són les següents: d'Alcalà de Xivert, de les Coves de Vinromà i d'Albocàsser. Les fosses de Catí i d'Atzeneta, situades més cap a l'oest, resten fora del territori estudiat.

En la meitat meridional, el relleu es torna més complex: de nord a sud, la zona meridional de Trias extrusiu, la banda triàsica Argeleta-Onda i la serra Pina-Espadà formen l'orla muntanyosa que delimita la plana litoral. La zona meridional del Trias extrusiu s'uneix cap a l'est amb la zona oriental fallada a l'altura de les serres Esparreguera, d'En Galzeran i de les Palmes i es prolonga cap a l'oest en direcció als sectors centrals de la cordillera Ibèrica. Cap al sud limita amb la franja triàsica d'Argeleta-Onda, un corredor on s'encaixa fortament el riu Millars. Al sud, la serra de Pina-Espadà és un eix muntanyós de directriu ibèrica format fonamentalment per materials triàsics que discorre entre les valls dels rius Millars i Palància.

Tota la franja costanera està formada per una sèrie de planes que interrompen els dispositius ibèrics i possibiliten l'acumulació de materials quaternaris mitjançant les aportacions fluvials. De nord a sud se succeeixen, també segons una denominació convencional, el pla de Vinaròs, la Ribera de Cabanes i la Plana de Castelló.

2. HIDROGRAFIA

La xarxa fluvial està formada per nombrosos barrancs i rambles de caràcter efímer (fig. 3); només el riu Millars té un cabal perenne i abundant (Segura Beltrán, 1987). En general la superfície de les conques és reduïda, ja que, a excepció d'aquest riu, a penes superen els 500 km² (Mateu Bellés, 1982). Les que tenen menor entitat són les que es formen en els interfluvius dels rius majors en les fosses costaneres, com ara les dels barrancs de Barbiguera i d'Aigua Oliva. També es tracta en general de cursos curts: la majoria no arriba als 50 km i només el riu Millars supera els 100 km. D'altra banda, són cursos que naixen en altures moderades; excepte el Millars i els seus afluents, la majoria s'originen en cotes inferiors als 1.500 m i fins i tot tenen la seua capçalera per davall dels 1.000 m.

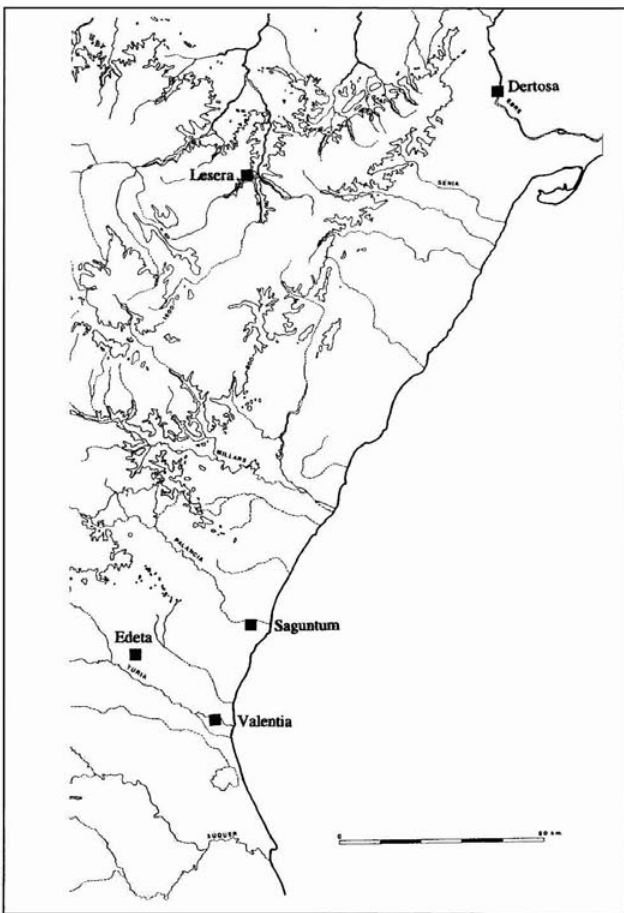
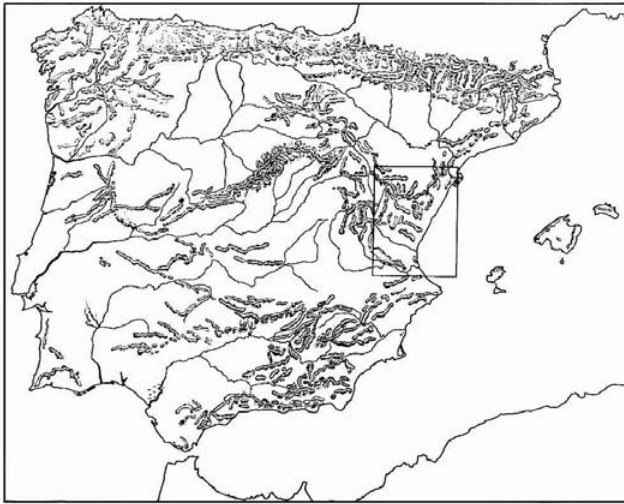

Fig. 1.- Mapa amb la localització de les ciutats romanes que envolten el territori estudiat.

D'altra banda, la xarxa fluvial reflecteix les dues grans direccions estructurals del relleu: la ibèrica i la catalana. La primera està representada pels barrancs i rambles que travessen el territori d'oest a est: riu de la Sénia, riu Cervol, rambla de Cervera, riu Millars, riu Sec de Borriana, etc. L'orientació catalana es fa palesa en aquells cursos que mantenen una direcció NE-SO en tot o en part del seu recorregut i es localitzen en les fosses septentrionals: riu de les Coves, rambla Carbonera, riu Sec de Borriol, barranc de Cabanes, etc.

Els llits de les rambles presenten una morfologia molt característica. En general són cursos amb pendents elevats, ja que han de superar forts desnivells en un curt recorregut; són habituals els valors superiors al 2% i fins i tots alguns, com ara el riu de les Coves, superen el 6%. Al llarg del seu recorregut solen distingir-se dos trams ben diferenciats: el sector de capçalera, amb una secció transversal quadrada, molt profund i poc ample, i el curs baix, on la secció s'eixampla notablement i la profunditat disminueix. Són també llits molt pedregosos, formats fonamentalment per còdols i graves.

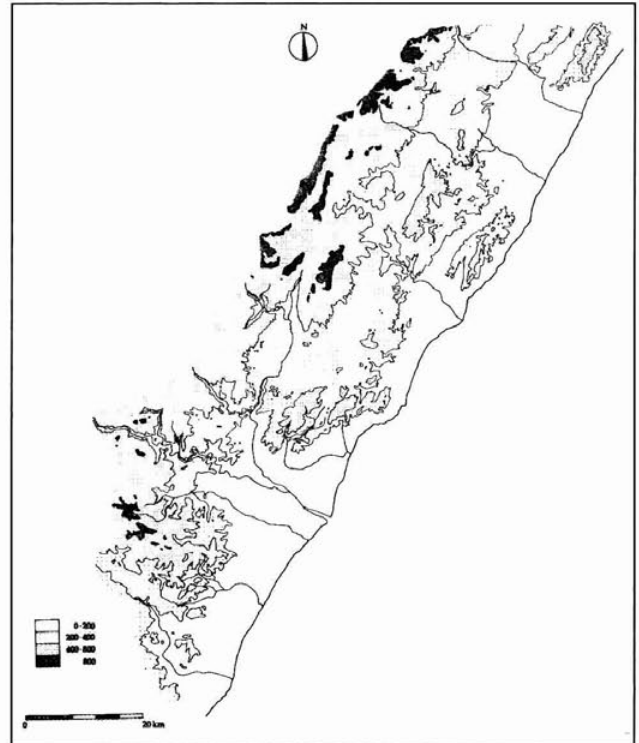

Fig. 2.- Mapa físic del territori.

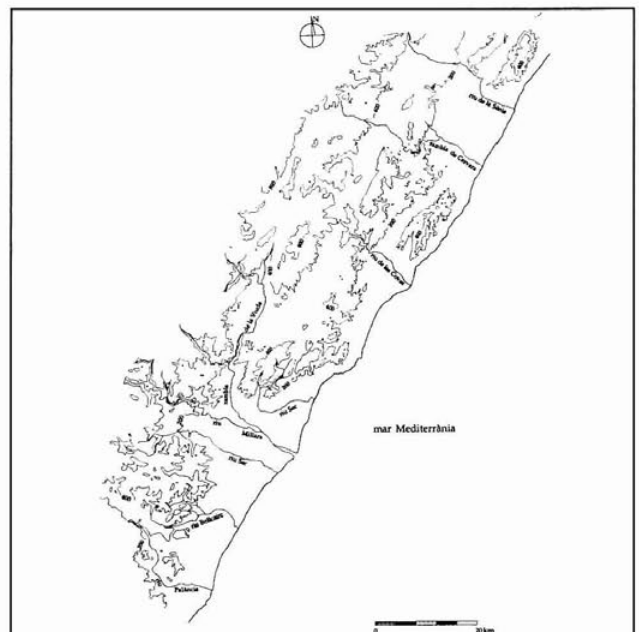

Fig. 3.- El territori entre els rius de la Sénia i Palància, amb la xarxa fluvial.

3. UNITATS PAISATGÍSTIQUES

He dividit el territori en unitats i subunitats de caràcter estructural i geomorfològic amb la finalitat de fer-ne una descripció més detallada (fig. 4). Es tracta de zones de desigual extensió, amb uns límits en ocasions imprecisos. En la seua descripció s'han inclòs les dimensions aproximades, orografia i hidrografia.

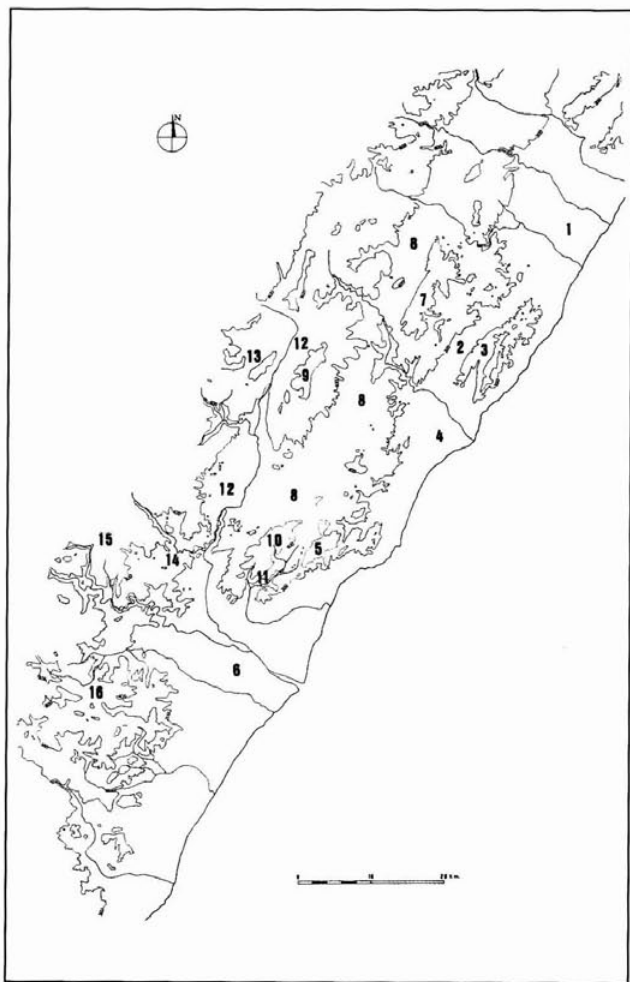

Fig. 4.- Les unitats paisatgístiques: 1) el pla de Vinaròs; 2) el corredor d'Alcalà de Xivert; 3) la serra d'Irta; 4) la Ribera de Cabanes; 5) la serra del Desert de les Palmes; 6) la Plana de Castelló; 7) la serra de la Vall d'Àngel; 8) el corredor de les Coves de Vinromà; 9) la serra d'En Galzeran; 10) la serra de les Conteses; 11) el corredor de Borriol; 12) el corredor d'Albocàsser; 13) la serra Esparreguera; 14) la depressió de l'Alcora; 15) l'orla muntanyosa de l'Alcora-Onda; 16) la serra Espadà.

3.1. LES PLANES LITORALS

Es tracta de tres unitats situades al nord, centre i sud del territori que s'estenen al llarg d'uns 85 km del litoral i ocupen la major part de la línia de costa: el pla de Vinaròs, la Ribera de Cabanes i la Plana de Castelló. Les tres presenten pendents molt suaus (< 5%) que des dels límits muntanyosos davallen fins a la mar. En alguns

casos hi ha en la seua perifèria zones de transició formades per llomes i crestes que presenten pendents poc més acusats (5-9%), com passa en l'extrem occidental de la Plana de Castelló entre la rambla de la Viuda i el riu Millars, entre aquella i la depressió de l'Alcora i entre el pla de Vinaròs i el sector septentrional de la serra de la Vall d'Àngel. El contacte amb l'orla muntanyosa que envolta aquestes planes es realitza en uns pendents del 20-24%. Però el veritable contrast es fa palès entre les marjals, on la inclinació a penes és perceptible (0'6%-0'7%), i els vessants de les muntanyes que limiten les planes per l'oest, amb pendents reals del 200%-300%.

Element característic de les zones litorals són les nombroses albuferes, amb restingues que recolzen en els dipòsits al·luvials (Rosselló, 1969; Sanjaume, 1985). De nord a sud se succeeixen les albuferes de Peníscola, de Torreblanca-Cabanes i d'Orpesa, el Quadro de Benicàssim-Castelló, l'Estany de Nules, la marjal de Xilxes-la Llosa i les Llacunes d'Almenara.

La línia de costa presenta sectors amb diferent morfologia. El tram septentrional fins a Benicarló està format per un penya-segat baix que ha estat objecte d'una important acció erosiva. Entre Benicarló i Peníscola hi ha una platja d'arena a l'abric del tòmbol on s'assenta aquesta població. Des de Torreblanca fins a Orpesa dominen les platges de còdols que formen la restinga de l'albufera, però en el sector meridional, prop d'Orpesa, tornen a ser d'arena. A la Plana de Castelló la costa és baixa i alternen les platges d'arena i de còdols. Al sud, entre Moncofa i Almenara, continua el mateix tipus de costa, encara que aquest sector és clarament erosiu.

En aquestes tres zones, més enllà de les marjals es passa a una franja de terra caracteritzada per pendents que oscil·len entre el 5% i el 10%; a la Plana de Castelló aquesta franja abasta una considerable extensió, puix arriba fins a la isohipsa dels 30 m, allunyada del mar uns 8 km en la seua zona central. En les altres dues planes queda molt reduïda i es manté pels voltants de les marjals. Aquest fet ha condicionat que siga la Plana de Castelló la comarca on històricament el regadiu ha experimentat un major desenvolupament.

3.1.1. El pla de Vinaròs: la franja septentrional del territori estudiat està formada per una extensa plana de prop de 300 km², amb uns 27 km d'amplària des de Rossell (504 m) fins a Vinaròs. Al nord està travessada pel riu de la Sénia, que en fixa el límit, mentre que a l'oest està cenyida per les altures del massís de Benifassà. Hom pot distingir dos sectors clarament diferenciats: l'oest, fins a la línia de puigs, veritables muntanyes-testimoni, pot considerar-se una prolongació dels corredors interiors, mentre que la banda oriental forma el veritable pla litoral. Aquest adopta una forma aproximadament rectangular, amb una llargària màxima de 14 km entre el riu de la Sénia i Peníscola i una amplària d'uns 10 km des de la isohipsa dels 100 m fins al mar. Enmig del pla s'alcen algunes muntanyes aïllades: els puigs de la Misericòrdia (165 m), de la Parreta (109 m) i de la Nau (166 m). Cap al sud, el pla s'estreny a l'altura de Benicarló fins als 6 km, cenyit a ponent per les altures de la Tossa Alta (168 m), Navarros (204 m) i la Garrotxa (290 m). La fita meridional és el tòmbol de Peníscola (47 m), al nord del qual s'estén l'única albufera d'aquest tram de costa. Els sòls estan formats per ventalls i cons al·luvials mitjans en la part interior i un glació d'acumulació en la part més pròxima a la costa.

La xarxa fluvial està formada per diverses rambls i barrancs de desigual importància amb traçats força paral·lels: els rius de la Sénia i Cervol i la rambla de Cervera en constitueixen els llits principals, als quals s'afegeixen altres de menor importància com els barrancs de la Barbiguera i d'Aigua Oliva, a més de la rambla d'Alcalà i el barranc de les Moles a la banda meridional. L'única font important és la del Castell de Peníscola (Morell, 1992, *passim*).

3.1.1.1. **El pla de Sant Rafael del Riu:** a l'oest del pla de Vinaròs s'estén una extensa zona plana fins a Rossell (504 m), situat a 28 km de la costa. Es tracta de la continuació septentrional dels corredors central i occidental que ací s'uneixen en desaparèixer les muntanyes que els separen. En tot aquest sector el substrat calcari ha estat colmatat per dipòsits sedimentaris de diferent grossària. Les zones de terreny ondulat alternen amb els plans, amb un desnivell que d'oest a est se situa entre els 400 i els 100 m. La zona oriental, al sud de l'àmplia corba que descriu el riu de la Sénia, està formada per les Planes del Regne i presenta una superfície més regular, mentre que cap a l'oest el terreny es torna més ondulat. Al nord, aquest riu dibuixa una dèbil frontera amb els corredors de la Sénia, d'uns 10 km d'amplària, i d'Ulldecona, de només 3-4 km. La xarxa fluvial està formada pels mateixos rius, rambles i barrancs que trobem més avall al pla de Vinaròs. Els sòls són en general pedregosos, mentre que les fonts són escasses i només apareixen als peus de les muntanyes occidentals: a Rossell es troben les fonts del Poble, de Baix al barranc de Requena i de l'Argent prop del riu Cervol, mentre que al riu Cervol es troba la deu de la Peixera.

3.1.2. **La Ribera de Cabanes:** és una plana al·luvial que s'estén entre Alcossebre i Orpesa, limitada a l'oest per les muntanyes de Torreblanca i la serra d'Orpesa. La seua llargària és de 20 km, mentre que la seua amplària màxima arriba als 6 km. Cap al nord es prolonga per l'estreta fossa de l'Ametler i pel peu de muntanya litoral, a ambdós costats de la serra d'Irta, mentre que cap al sud es tanca amb els contraforts orientals de la serra del Desert de les Palmes. En el sector septentrional està travessada pel riu de les Coves o de Sant Miquel, les aportacions sedimentàries del qual han modificat notablement la línia de costa, formant la punta arrodonida de Capicorp. Al sud del riu s'estén la llarga albufera del Prat de Cabanes (Sanjaume, Segura i Pardo, 1990); a l'extrem sud, prop d'Orpesa, existia una altra albufera fortament antropitzada. Les deus són molt escasses: la de Rivamar i les Fonts d'Alcossebre a l'extrem nord. Un element destacat de la costa és l'antic tòmbol de la punta de les Llances, on la forta sedimentació arenosa seguida de l'acció antròpica han esborrat l'istme.

3.1.3. **La Plana de Castelló:** és una depressió litoral de forma triangular que s'estén des de Benicàssim a Almenara amb una llargària de 40 km, i des d'Onda fins al mar amb una amplària de 20 km. Està limitada al nord per la serra del Desert de les Palmes, a l'oest pel massís d'Argeleta i al SO per la serra Espadà (Pérez Cueva, 1977, 1979, 1988 i 1990; Simón, 1984). La seua major part està constituïda per les aportacions dels aparells fluvials dels rius i barrancs que la travessen de NO a SE, en primer lloc el riu Millars i la rambla de la Viuda, seguits dels rius Sonella, Bellcaire i Sec, a més dels barrancs de Farja, la Parreta, l'Algepsar, Betxí, la font Freda, Randero i Talavera. Es tracta bàsicament d'una extensa planúria al·luvial de ventalls i de cons de dejecció coalescents; als dipòsits al·luvials, preponderants en la seua part central, se superposen sediments de mantell de rierada. Els seus sediments estan formats per dipòsits miocens als quals se'ls superposen materials plioquaternaris.

El sector septentrional es prolonga cap al nord per l'estret corredor de Borriol i cap a l'oest per la depressió de l'Alcora. Al sud, les altures de la Punta i el Castellar la divideixen en el seu extrem meridional en dos corredors, l'un format per la plana litoral que s'estén fins a la serra d'Almenara i l'altre el prelitoral de

la Vall d'Uixó. La zona litoral està ocupada en la seua major part per albuferes: el Quadro i el Lluent de Benicàssim-Castelló, l'Estany de Nules i l'extensa marjal de la Llosa-Almenara (Sanjaume i Pardo, 1991).

Les fonts són abundants, brollen majoritàriament als peus dels contraforts muntanyosos i aporten en molts casos grans cabdals: a Castelló es troben -entre altres surgències (ullals) pràcticament desapareguts que alimentaven la marjal- les del Molí i de la Rabassota; a Onda, les del Salvador, dels Frares i del Rector; a la Vilavella, la font Calda -l'única d'aquestes característiques en el territori estudiat- i la de l'Olivera; a la Vall d'Uixó, la de Sant Josep; a la Llosa, la deu del mateix nom; i a Almenara, la deu dels Estanys.

3.2. ELS CORREDORS PRELITORALS

Estan formats per una sèrie de fosses tectòniques que s'obren entre les serres de direcció catalana; la seua prolongació cap al NE, més enllà del territori estudiat, permet establir una continuïtat geomorfològica entre ambdues zones. D'est a oest trobem els corredors oriental d'Alcalà de Xivert, el central de les Coves de Vinromà i l'occidental d'Albocàsser. La seua llargària i l'existència de zones diferenciades en permeten una divisió en subunitats. L'altitud mitjana d'aquests corredors decreix d'oest a est, la qual cosa determina el traçat de la xarxa fluvial. Per les seues característiques geomorfològiques són freqüents les zones endorreiques.

3.2.1. **El corredor d'Alcalà de Xivert:** és el més oriental dels tres i s'estén entre les serres de la Vall d'Àngel i d'Irta. Cap al NE s'obre al pla de Vinaròs, mentre que al SO es tanca pels relleus del sector de Vilanova d'Alcolea. Està reblit amb sediments terciaris i quaternaris. La seua llargària és d'uns 25 km i la seua amplària màxima és de 2 km. La superfície, poc retocada al sud per l'erosió fluvial, presenta un dèbil pendent cap al nord que afavoreix el drenatge a través de la rambla d'Alcalà, però no impedeix l'endorreïsmo d'alguns sectors. El riu de les Coves talla la fossa pel seu extrem meridional.

Mateu Bellés (1982, 183-184) hi distingeix tres subunitats morfològiques a partir del desenvolupament de la xarxa de drenatge: 1) Unitat de Polpís: és el tram més estret de tot el corredor i està drenat per la rambla d'Alcalà; aquesta discorre encaixada des de les immediacions de Santa Magdalena fins a l'eixida al pla de Vinaròs. 2) Unitat de Xivert: en aquest tram desapareix qualsevol rastre de jerarquització fluvial, amb petits llits sense continuïtat; les dificultats de drenatge són suplides en part per la séquia Mare que amb dificultats vehicula les aigües d'esorrentia cap a la rambla d'Alcalà. 3) Unitat de Castellnou de Sant Miquel, on l'acció erosiva del riu de les Coves ha devastat els dipòsits sedimentaris. L'extrem meridional és drenat per la rambleta de Seguer.

3.2.2. **El corredor de les Coves de Vinromà:** està format per la fossa mitjana i s'estén des de Vilafamés fins a Tortosa. En el sector central es troba emmarcat per les serres d'En Galzeran i de la Vall d'Àngel. Està reblit de sediments plioquaternaris sobre els substrats mesozòic. Pot dividir-se en sis subunitats que, de nord a sud, són les següents: la depressió de Canet lo Roig, la vall de Traiguera, el pla de Sant Mateu, la depressió de les Coves, el Pla de l'Arc i el Pla de Vilafamés. La zona central d'aquest corredor està situada a menor altitud

que els extrems: mentre que la depressió de les Coves es troba a 190 m, les prolongacions cap al nord (la Salzedella) i cap al sud (la Torre d'En Doméneç) estan situades a altures situades entre els 200 i 400 m; al nord, el pla de Sant Mateu té una altitud de 300-400 m. Pel que fa als pendents, en la meitat septentrional arriben a 15-19%, mentre que la meridional és pràcticament plana (< 5%).

3.2.2.1. La depressió de Canet lo Roig: al sud del riu Cervol, la presència de la serra de Sant Pere (541 m) permet diferenciar dos sectors amb disposició quasi paral·lela: a l'oest la depressió de Canet lo Roig sembla una prolongació septentrional del corredor occidental, mentre que a l'est, entre aquella i les altures de Perdiguera, continua el corredor central amb la vall de Traiguera (271 m). La depressió de Canet lo Roig (329 m) està emmarcada a l'oest pels estreps del massís de Benifassà, amb altures com la Talaiola (998 m) i la Mola Llarga (685 m), i a l'est per l'esmentada serra de Sant Pere (541 m), mentre que al nord està limitat pel riu Cervol i al sud s'obre cap al pla de Sant Mateu. La zona nord presenta un relleu suau, amb altures mitjanes com el tossal de Canet (440 m). El terreny està inclinat cap a l'est, amb cotes de 260-280 m, mentre que a l'oest arriba fins als 400 m. El drenatge s'efectua per petits barrancs com els de les Moles, dels Plans i de la Fontanella que desguassen al barranc de la font de la Roca, el qual ho fa al riu Cervol. Les fonts no són molt nombroses: a Canet lo Roig hi ha les de la Vila, del Roig, del Vilagrós i de la Roca.

3.2.2.2. La vall de Traiguera: s'obre entre la serra de Sant Pere (541 m) i les altures de Perdiguera, on se situa la població a 271 m. Es tracta d'una zona de terrenys ondulats d'uns 8 km de llargària i disposició irregular, en l'extrem meridional de la qual està situada la població de la Jana (299 m). Presenta una inclinació cap a l'est, per on es canalitzen les aigües del Barranquet i del barranc de la Font que segueixen pel barranc de Surrac; al nord, el barranc dels Camps desguassa directament al riu Cervol. Els seus depòsits d'argiles han estat aprofitats històricament per a la producció de terrissa. Les fonts són escasses: a la vora de la població està situada la de Sant Vicent, mentre que a la vora del tossal de Serra es troba la coneguda font de la Salut.

3.2.2.3. El pla de Sant Mateu: al sud de la depressió de Canet lo Roig i la vall de Traiguera, el pla de Sant Mateu s'obre entre les moles de Xert a l'oest, amb les altures del Tormassal (806 m) i del puig Cabrer (867 m), i la serra de la Vall d'Àngel a l'est. Al nord la rambla de Cervera travessa el pla i obre un pas cap a les terres de l'interior a través de les muntanyes de Vallivana i cap al pla litoral per Cervera del Mestre. Entre aquesta rambla i la Jana, al nord, el topònim les Llacunes palesa l'existència d'una zona endorreica. Al sud hi ha també un important conjunt endorreic situat entre Sant Mateu i la Salzedella, on destaquen les Llacunes i el Fondo de la Llacuna, que han estat drenats mitjançant la construcció de les séquies Grossa i del Parat. El terreny presenta una inclinació cap a l'est: als extrems nord i sud s'arriba a cotes inferiors als 300 m, mentre que a l'oest se superen els 400 m. A l'est, el barranc de Benifarquet canalitza les aportacions d'una densa xarxa de barrancs que drena part del pla. Els sòls són pedregosos a la banda oest i més argilosos en la meitat est, on els depòsits sedimentaris són més potents. Les fonts són nombroses però poc importants: a Sant Mateu es troben les de les Piques, de Morella i d'Aigua Nova; a Xert, la Font, a la vora de la població; a la Salzedella, les de Sant Albert, a la vora de la població, de Ciurana i d'En Bosc.

3.2.2.4. La depressió de les Coves de Vinromà: és el domini central de la fossa d'aquest nom, un estret corredor de 2-2'5 km d'amplària i una llargària de 12 km, cenyit a l'oest per l'abrupte relleu de la serra d'En Galzeran i a l'est per la serra de la Vall d'Àngel, amb un relleu més suau. Presenta una inclinació cap a l'est i al NE s'estreny entre lloques suaus fins al pla de Sant Mateu, mentre que cap al sud el petit graó de la Torre d'En Doméneç en traça el límit. El drenatge s'efectua per la banda est, amb cotes inferiors als 200 m; cap a l'oest, la cota màxima se situa al voltant dels 300 m. Al nord està travessat per la rambla de la Valltorta, que conflueix amb la de Sant Mateu; de la unió d'aquesta amb la de Vilanova naix el riu de les Coves, amb direcció NO-SE. Els sòls són pedregosos a la banda oest i més argilosos a la banda est, on els depòsits sedimentaris són més potents. Al terme municipal de les Coves trobem algunes fonts com les de la Figuera, del Molinet, de Company -situada a la vora de la població- i de Boira.

3.2.2.5. El Pla de l'Arc: és el domini meridional d'aquesta fossa que s'obre entre la serra d'En Galzeran a l'oest i les muntanyes de Cabanes a l'est; el tossal de Gaidó (480 m) el tanca pel SE. El límit nord pot situar-se al graó de la Torre d'En Doméneç i el sud se situa entre el tossal de Gaidó i el llogaret dels Corralles. La seua llargària és de 14 km i la seua amplària és en els seus extrems de 2'5 km i de 7 km entre les poblacions de la Vall d'Alba i Cabanes. Cap al SO, entre el tossal de Gaidó i els graons de la serra prelitoral s'obre una prolongació meridional anomenada el pla de les Foies. La seua superfície és en part ondulada i està formada per un potent nivell de sediments quaternaris, amb grans acumulacions llimoses, formacions al·luvials als peus de les muntanyes, com ara el gran ventall situat entre Bell-lloc i la Vall d'Alba que s'alça lleugerament sobre el pla, i formacions eòliques procedents de la meteorització del gres de les formacions triàsiques. La divisòria d'aigües entre la rambla de la Viuda i el riu de les Coves és indecisa en alguns llocs i provoca l'aparició de zones endorreiques, com ara les Llacunes entre Vilanova d'Alcolea i Bell-lloc i el pla de les Foies. Els sòls són en general argilosos. Hi ha algunes fonts com la de la Torre d'En Doméneç i les de la Carrasqueta, de la Vila i la font Roja (Vilanova d'Alcolea); cap al sud les fonts són molt escasses.

3.2.2.6. El Pla de Vilafamés: és una depressió allargada en direcció ESE, transversal, per tant, a la direcció general de la fossa. Pel NE enllaça amb el Pla de l'Arc, amb una llargària màxima de 6 km en sentit NE-SO i una amplària de 3 km. Està emmarcat al nord per l'alineació del coll de la Bassa (330 m), al sud per les Talaies (563 m) i el tossal de la Balaguera (499 m), a l'oest pel tossal d'En Bosc (322 m) i la Penella (340 m) i a l'est pel tossal de Gaidó. Cap al SE es prolonga entre els tossals de la Balaguera i de Gaidó per un estret corredor cap a la Poble Tornesa. La seua altitud se situa entre 230 i 260 m. El drenatge s'efectua mitjançant els barrancs de Cabanes i de la Poble, que troben eixida a l'oest pel portell dels estrets de Rodamonte cap a la rambla Carbonera. A la banda est es conserven algunes formacions de dunes, producte de la meteorització del gres triàsic. En el seu extrem SE, prop de la Poble Tornesa, el topònim dels Aiguamolls prova l'existència d'una zona de difícil desguàs. Els sòls són en general argilosos. Les fonts són poc nombroses: a Vilafamés trobem la de la Vila i, a la Poble Tornesa, les fonts Pitxera i de la Vila.

3.2.3. La vall de Borriol: estret corredor de 10 km de llargària que connecta l'extrem meridional del corredor central de les Coves de Vinromà amb la Plana de Castelló a través del coll de la Poble Tornesa. Està emmarcat a l'oest per la serra de les Conteses i a l'est per la prolongació SO de la serra del Desert de les Palmes; ambdues

davallen cap al SO. La meitat nord s'eixampla fins a 1'5 km, mentre que la resta presenta una amplària de 0'5 km. Cap al sud va obrint-se per a connectar amb l'extrem septentrional de la Plana de Castelló. El drenatge s'efectua a través d'una sèrie de barranquets que desguassen al riu de Borriol, més endavant el riu Sec de Castelló: de la Penya, Codina, Benifaet, Cominell, la Botalària i les Ermites per l'oest, i de la Mola i Olàries per l'est. El riu de Borriol porta aigua la major part de l'any, mentre que les fonts són més escasses i brollen als peus de les serres, destacant-ne les del Poble, la Botalària i de la Teula.

3.2.4. El corredor d'Albocàsser: és una línia de fosses que s'estén des de Tírig, per Albocàsser fins a la Barona, separada per les serres del Molló, la Creu i Esparreguera de les petites fosses interiors de Catí, situada entre les ramblas de Cervera i Carbonera, i d'Atzeneta, al sud d'aquesta. En el seu extrem nord s'obre a la fossa de les Coves a l'altura del pla de Sant Mateu. Com la resta de fosses, està reblida de materials terciaris i quaternaris que emmascaren la seua estructura profunda. Pot dividir-se en tres subunitats de diferents característiques i extensió: al nord la vall de Tírig, al centre el pla d'Albocàsser i al sud el corredor de la rambla Carbonera. A diferència del que passa al corredor de les Coves de Vinromà, en aquest la zona central està més elevada, amb una altitud mitjana de 500-600 m, mentre que les seues prolongacions cap al N i el S tenen una altitud lleugerament inferior (400-500 m). En la zona central l'accidentabilitat és pràcticament nul·la (< 5%), mentre que en les seues prolongacions hi ha un increment notable de l'índex de pendent (15-19%).

3.2.4.1. La vall de Tírig: està emmarcada a l'oest per les serres del Molló (776 m) i de la Creu (752 m), a l'est per la dels Peters (622 m) i al sud per la profunda fractura de la Valltorta. Al nord continua pel pla del Mig fins al de Sant Mateu; la zona de transició entre ambdós és ondulada. Té unes dimensions màximes de 8 km de llargària per 2'5 km d'amplària. El terreny presenta una inclinació cap a l'est, des dels 500 m d'altitud a l'oest fins als 460-440 m a l'est. El drenatge s'efectua mitjançant els petits barrancs de la Ratlla, En Runa, el Llinovar, el Pujol, la Cova, Fondo i la foia d'En Barrera, els quals desguassen al de Calaf. Les fonts són molt escasses i s'hi troben alguns pous com el de la Cadena a Tírig.

3.2.4.2. El pla d'Albocàsser: el sector central d'aquesta fossa està format pel pla d'Albocàsser, separat de la vall de Tírig per una zona abrupta (el Tormassal, 635 m) situada al sud de la Valltorta. A l'oest està emmarcada pel sector septentrional de la serra Esparreguera i a l'est per les muntanyes de la Serratella, el sector septentrional de la serra d'En Galzeran. Cap a l'ONO s'obre l'estret corredor de la rambla Carbonera, que baixa des de la zona subtabular d'Ares del Mestre i canvia de direcció en entrar a la fossa. La seua amplària màxima és de 4'5 km, mentre que la seua llargària pot situar-se en els 5 km. La major part del pla està ocupat per ventalls al·luvials, el major dels quals és precisament el format a l'eixida de dita Rambla. El drenatge s'efectua a través dels barrancs del Bovalar i de les Antonces que van a parar al barranc Fondo, el qual desguassa a la Valltorta. Tanmateix, la presència d'algunes zones endorreïques queda reflectida en topònims com la Llacuna. Les fonts són escasses: a Albocàsser es troben les del mas de Sant Pere i de Sant Pau.

3.2.4.3. El corredor de la rambla Carbonera: el sector meridional d'aquesta fossa està format per una depressió encaixada entre les serres Esparreguera i d'En Galzeran per on es canalitzen les aigües de la rambla Carbonera. La seua llargària és d'uns 24 km i la seua amplària és molt reduïda al principi i augmenta cap al sud fins als 3 km a l'altura de la Pelejana. Presenta una clara asimetria entre

les seues vores occidental i oriental, aquesta molt més abrupta. La seua meitat septentrional està orientada NNE-SSO, quasi paral·lela al corredor central, i compta amb un terreny ondulat i només un pla obert a Rosildos, mentre que la meridional, a l'altura de la Volta, té una exacta orientació N-S que l'aproxima a l'esmentat corredor i presenta un extens pla des dels Ibarsos fins a la Barona, on torna a prendre la direcció inicial en un darrer tram format pel pla de Fenosa. El drenatge s'efectua per una tupida xarxa de barrancs que davallen des de les serres que l'emmarquen: dels Estrets, En Boix, Forcallers, la Moreria, el Barranquet i la Ramblella a l'oest, i els de la Mola, Seldó, Guitarra, la Ramblella i els Estrets a l'est. L'aportació més gran, però, és la del riu Montlleó que desguassa a la rambla Carbonera al sud dels Ibarsos. Les fonts són molt escasses i s'hi troben alguns pous com els del Coixo i d'En Calbo a les Useres.

3.2.5. La depressió de l'Alcora: al NO de la Plana de Castelló, la cubeta de l'Alcora-Ribesalbes s'individualitza formant una zona de transició que s'estén des de Sant Joan de Moró fins a Ribesalbes. Està travessada per la rambla de la Viuda en la seua banda est, a la qual vessa el riu de l'Alcora, i limita amb el riu Millars per l'oest. A l'est s'alça la serra de les Conteses, als peus de la qual s'estenen els plans de Moró i de Flors, a la banda esquerra de l'esmentada rambla. A la banda dreta s'estenen els plans de Molverde i de la Salzedella. La banda meridional està limitada per la serra de les Pedrisses, que enllaça, a través dels tossals del Morral i de la Galera (251 m), amb la de les Conteses. Al nord el relleu es torna més abrupte i forma una mena d'arc que s'estén cap al SO fins al riu Millars. Quant a les fonts, a l'Alcora es troben la Nova i la de Sant Vicent; a Sant Joan de Moró, les de la Figuera i Juncosa; a Costur, la Fontanella i a Ribesalbes, la de Bruno.

3.3. LES ALINEACIONS MUNTANYOSES

3.3.1. LES SERRES LITORALS

Són dues alineacions amb la mateixa orientació que la resta, però que estan situades en part en la mateixa línia de costa, de manera que els seus estreps formen els penya-segats tallats per la mar. Al nord, la serra d'Irta està situada entre el corredor d'Alcalà de Xivert i el mar, mentre que la serra del Desert de les Palmes, al sud, s'estén entre el corredor de Borriol i el mar i és el límit septentrional de la Plana de Castelló.

3.3.1.1. La serra d'Irta: alineació d'uns 15 km de llargària que separa el corredor d'Alcalà del mar, amb una amplària màxima de 7'5 km en la zona central. La seua estructura es complica per la presència de falles paral·leles al mar que han individualitzat petites fosses, com la de l'Ametler, oberta al principi del quaternari. Les cotes màximes es troben en la zona central (tossal de Campanilles, 572 m), des d'on davallen cap als costats: tossals de la Bota (422 m) i de la Barra (387 m). En la costa, des de Peníscola fins a Alcossebre dominen els penya-segats i les cales llaurades per l'acció marina. El drenatge s'efectua mitjançant una tupida xarxa de curts barrancs que desguassen a la rambla d'Alcalà i al mar; la rambla de l'Ametler drena la zona SO. Les fonts són escasses: hi podem esmentar les de Canes i Parra; a l'extrem sud, al peu de muntanya, es troba la deu de les Fonts d'Alcossebre.

3.3.1.2. **La serra del Desert de les Palmes:** és una serralada d'uns 20 km de llargària que s'estén entre els rius Xinxilla al nord i Sec al sud, entre el corredor de Borriol i el mar. A l'est, la serra d'Orpesa (420 m) es prolonga fins al mar i separa la Ribera de Cabanes de la Plana de Castelló, amb una amplària superior als 4 km. La zona central està ocupada per la serra de les Santes, amb el cim del Bartolo o Montsoliu (720 m); en aquesta zona es dona la seua amplària màxima, superior als 10 km entre la Masmudella (530 m) i la Renegada (110 m). Cap al SO va estrenyint-se a mesura que davallen les seues cotes: la roca Blanca (626 m), el tossal de Raca (458 m) i el tossal Gros (354 m) fins al riu Sec que l'envolta. Cap al SE, al floreïment de la punta de les Llances apareixen de nou els penya-segats que se succeeixen fins a Benicàssim. En la zona NE, el drenatge s'efectua mitjançant els barrancs de les Santes i de Miravet que vessen al riu Xinxilla; a l'est, altres barrancs com els del Diable, Cantallops i Farges desguassen directament a la mar; al NO alguns curts barrancs vessen des de la serra de les Santes al riu de la Pobla; la resta vessa al riu de Borriol per l'oest. Les fonts són nombroses: a Cabanes es troben les de Miravet, Perelló, les Santes i la font Tallada; a Benicàssim les fonts de Sant Josep, la Teula i del Pi i, a Castelló, la de la Salut.

3.3.2. LES SERRES PRELITORALS

En la meitat septentrional, el relleu forma tres cadenes muntanyoses paral·leles entre si que separen els corredors prelitorals i segueixen llur mateixa direcció: les serres de la Vall d'Àngel, En Galzeran i Esparreguera. La seua altitud mitjana decreix d'oest a est. La serra Esparreguera té uns 850 m d'altitud mitjana, la d'En Galzeran uns 650 m i la de la Vall d'Àngel entre 550 i 600 m. En les dues serres més occidentals les altituds decreixen des de la zona central, on es troben els cims més alts, cap als extrems N i S, mentre que en la més oriental les cotes més elevades se situen en els extrems i en el centre queda una àrea deprimida. La serra de les Conteses és la darrera manifestació de les cadenes de directriu catalana. En la part meridional, la Plana de Castelló està limitada a l'oest per una orla muntanyosa que s'estén al voltant del riu Millars i enllaça, al SO, amb el massís de la serra Espadà.

3.3.2.1. **La serra de la Vall d'Àngel:** entre el corredor central de les Coves de Vinromà i l'oriental d'Alcalà de Xivert i la plana litoral de la Ribera de Cabanes, s'estén una gran serralada que arriba a tenir una llargària de 52 km entre els rius Cervol i Xinxilla, i una amplària de 13 km entre Sant Mateu i Santa Magdalena de Polpís. Les cotes màximes se situen en la meitat septentrional: Perdiguera (516 m), Revoltons (633 m), les Talaies (635 m), sant Josep (639 m) i En Canés (715 m). Al sud el relleu es torna més suau, amb els tossals del Cavall (520 m) i En Trevinyes (337 m). Al NE, la rambla de Cervera forma un corredor amb direcció ONO-ESE envoltat de cims baixos i algunes depressions. Entre Cervera del Maestre i el pla de Benicarló s'estén una zona de petites altures (100-200 m) que va aproximant-se al litoral pels termes de Sant Jordi i Càlig; a l'extrem meridional d'aquest s'obre la depressió del pou Bonet. El drenatge s'efectua mitjançant una complexa xarxa de barrancs, entre els quals destaquen les rambls del Mas i de la Vall d'Àngel i els rius de les Coves o de sant Miquel i Xinxilla; només el de les Coves la travessa completament. Les fonts, com ara la de la Roca (Cervera del Maestre), són poc nombroses i d'escassa importància.

3.3.2.2. **La serra d'En Galzeran:** és una cadena muntanyosa que separa els corredors de la rambla Carbonera i de les Coves de Vinromà, amb una llargària de 35 km i una amplària màxima de 8'5 km. Les altures màximes se situen en la zona central: els tossals d'En Boix (736 m), Nepomuceno (938 m) i Saragossà (1.081 m); cap als extrems davallen per sota dels 500 m. El drenatge s'efectua mitjançant una densa xarxa de barrancs que vessen als dos costats i en part han estat esmentats: els barrancs Fondo, l'Ullal, les Antones, la Mola, Guitarra, la Ramblella i altres vessen a la rambla Carbonera, mentre que cap a l'est els de la Mesquita, la font d'En Bosc, l'Aigua, la Rabosera, Coloma, la Mallada i altres vessen en la seua major part a la rambla de les Coves; només la rambla de la Valltorta la travessa pel seu extrem nord. Les fonts són en general nombroses: a la Serratella es troben les del Rotador, el Torrent, la Figuera, el Canyo i Vella; a la serra d'En Galzeran, les de Sant Miquel, l'Andreu, Solés, les Piques i En Fuster; a Albocàsser, la de Tosca; i a la Vall d'Alba, la de Beca.

3.3.2.3. **La serra Esparreguera:** està limitada al nord per la rambla de Cervera, a l'oest pels corredors de Catí i d'Atzeneta i al SE pel d'Albocàsser. La seua llargària aproximada és de 45 km i la seua amplària màxima s'aproxima als 8 km. El sector septentrional s'eixampla en la zona pròxima a l'àrea subtabular, a l'oest del pla de Sant Mateu; en el centre s'estreny fins als 2 km a l'altura de la rambla Carbonera; al sud torna a eixamplar-se entre aquesta rambla i Atzeneta, en una zona amb cotes entre 550 i 300 m. Tres importants cursos fluvials obren sengles corredors en direcció NO: al nord la rambla de Cervera, en el centre la rambla Carbonera i al sud el riu Montlleó. Les seues cotes màximes se situen per damunt dels 800 m en la meitat septentrional: el puig Cabrer (867 m), Montegordo (837 m), la Mola (911 m), el Puig (829 m), el Castellar (878 m), amb el cim més alt a Esparreguera (1.087 m); cap al sud davallen per sota dels 700 m: els tossals de Montardit (664 m) i el Bovalar (638 m). El drenatge s'efectua mitjançant una densa xarxa de barrancs que vessen al nord a les rambls de Cervera i de la Morellana-la Valltorta i cap al sud a la Carbonera. Les fonts són molt escasses: la de la Guilona (Xert), el pou del Riu (Albocàsser) i la Fontanella (la Torre d'En Besora).

3.3.2.4. **La serra de les Conteses:** alineació de 17 km de llargària i 6 km d'amplària que s'estén a l'oest del corredor de Borriol. El Pla de Vilafamés al nord i la depressió de l'Alcora al SO l'aïllen pels extrems de l'orla oriental de la zona de Trias extrusiu de les Useres-Costur. Cap al NE enllaça amb els darrers contraforts de la serra d'En Galzeran. Les seues cotes màximes se situen en la zona central: el tossal de la Balaguera (499 m), la Peña (726 m), el tossal de Mollet (704 m) i Montnegre (503 m). El drenatge s'efectua mitjançant una densa xarxa de barrancs que pel nord vessen a la rambla Carbonera a través del riu de la Pobla i del barranc de Moró; cap al sud, el riu de Borriol arrebega les aigües del vessant oriental, i els barrancs de Parra, el Molí Roig i Batxina les de l'occidental que vessen a la rambla de la Viuda. Les fonts són abundants: de Lleó, la Serra, Ferrer, la Canal, el Salze i Sant Miquel (Vilafamés); la Teula i la Botalària (Borriol); i la Solana, la Teula i la Palomera (Sant Joan de Moró).

3.3.2.5. **L'orla muntanyosa de l'Alcora-Onda:** en la seua meitat septentrional, la Plana de Castelló està envoltada a l'oest per una orla muntanyosa formada pels contraforts orientals de la zona meridional de Trias extrusiu i de la banda triàsica Argeleta-Onda. Des de Costur (el Cabeço, 589 m), les muntanyes que s'estenen cap al SO, en el límit amb Figueroles i Llucena, s'alcen a altituds

considerables: la penya Roja (720 m), Torremundo (717 m), Cabeza (785 m), la Peña Saganta (723 m) i la Mola (704 m) dibuixen una barrera orogràfica travessada només pel tortuós corredor format pel riu Millars. El drenatge s'efectua, al nord d'aquest riu, pel de l'Alcora i al sud per diversos barrancs que vessen al riu Sonella. Cap a l'est, alguns tossals (les Foies, 425 m; Negre, 421 m) i serres (les Pedrisses, 330 m) formen el darrer graó que dona pas a la Plana de Castelló. Es tracta, en general, d'una zona molt abrupta i àrida, en el vessant oriental de la qual es troben algunes fonts, com ara les de sant Vicent, el Xufero i el Racó (l'Alcora).

3.3.2.6. **La serra Espadà:** és un eix muntanyós de directriu ibèrica (ONO-ESE) que discorre entre les valls del Millars i del Palància. La seua meitat oriental estreny la Plana de Castelló al sud d'Onda i Betxí. La zona oriental d'aquest massís es caracteritza per un relleu abrupte on s'obren algunes valls com les de Tales (241 m), Artana (262 m) i Eslida (382 m). La perifèria d'aquest massís abasta altures que se situen entre 300 i 500 m: la Ràpita (466 m), Solaig (328 m) i el castell d'Uixó (491 m); un poc més a l'interior les cotes pugen considerablement: el Puntal (692 m) i la Nevera (856 m). Tota la franja nord està drenada per una xarxa de barrancs que vessen al riu Sonella, més avall el riu Sec; a l'est el drenatge es diversifica i apareixen diversos barrancs com el de sant Antoni, mentre que la zona SE està drenada per una sèrie de barrancs que vessen al riu Belcaire. Les fonts són abundants, sobretot als seus peus: de Montí (Tales); la Mina, sant Isidre, Orotana i santa Cristina (Artana); de Cabres (Nules); de Fosques, sant Josep, l'Oret, Fonillet, Castro, el Barranc i Matilde (Eslida); de sant Ambrosi, la Caritat, Nogueral, sant Martí, el barranc Roig, Juncaret i la Basseta (Aín); del Frare, Marc, Canyaret, la Figuera i Vidal (Alfondeguilla); i de l'Anogueret i la Cervera (la Vall d'Uixó).

4. LA LÍNIA DE COSTA

A la desembocadura del riu Ebre, al nord de la zona estudiada, la transgressió flandriana va donar lloc al naixement d'un delta que avui dia té 30 km de llargària, però que en època romana no era un entrebanc per a la navegació marítima (Dupré, 1987, 30-32). Cap al sud, l'evolució general de la línia de costa mostra un retrocés notable, que es fa més o menys evident segons les característiques morfològiques del litoral. A aquests canvis, cal afegir els produïts per l'erosió antròpica en els darrers cent anys, ben palesa si prenem com a referència les casernes de carabiners, sobretot a causa de la construcció dels ports (Pardo, 1991, 111-146). Els jaciments arqueològics avui dia batuts pel mar o ja desapareguts són un testimoni important per a estudiar l'evolució morfològica del litoral en un període de temps més ampli (Mateu Bellés, 1982, 246-251; Pardo, 1991, 108-110). En la meitat septentrional, entre els rius de la Sénia i de les Coves, on predomina la costa baixa de penya-segat, aquest fenomen no resulta tan evident; fins i tot s'hi han produït alguns episodis contraris d'origen antròpic, com és el cas de l'eixamplament de l'istme de Peníscola. Les evidències són més freqüents en la meitat meridional, entre el riu de les Coves i les Llacunes d'Almenara.

El primer jaciment en què ha pogut comprovar-se aquest fenomen és la necròpolis medieval de les Solades, al sud del Port de Benicarló, que fou destruïda per l'acció del mar. Cap al sud, a la Torre de la Sal (la Ribera de Cabanes), al principi de segle Peris y Fuentes (1922) va assenyalar que part del jaciment ibèric es trobava davall l'aigua. El jaciment, assentat sobre una zona on la restinga s'eixampla, està sent destruït per l'acció del mar, que ataca

un front de construccions d'uns 150 m de llargària; diversos testimonis indiquen que, després dels temporals de la tardor, els materials arqueològics són bandejats per les ones.

Al litoral de la Plana de Castelló, el jaciment de la desembocadura de la Séquia de l'Obra (Castelló de la Plana), situat al voltant d'uns graons ara desapareguts, amb restes de l'edat del bronze, ibèrics i romans (Porcar, 1931a), ha desaparegut completament; l'efecte produït per la construcció del Port de Castelló ha completat l'acció del mar. Al sud d'aquest port, i principalment per influència seua, l'avanç del mar en la zona del Serrallo ha retallat en part la restitució d'un parcel·lari de suposat origen romà (Bazzana, 1978a, 284). També en aquesta zona, Porcar (1933b, 80) esmenta un jaciment romà a la platja entre les partides de Vinatxell i Almalafa, prop de la central tèrmica, actualment desaparegut. Més cap al sud, les restes romanes de la platja de Benafeli (Almassora), situades enfront del jaciment submarí del mateix nom (Ramos, Wagner i Fernández Izquierdo, 1984; Fernández Izquierdo, 1985), han desaparegut igualment per acció del mar. En aquest sector de la costa, la destrucció per aquesta mateixa causa de les torres de vigilància del Grau de Castelló i d'Almassora completa els testimonis arqueològics que palesen el retrocés de la línia de costa.

Al sud del riu Millars, el jaciment ibèric i romà del Calamó (Borriana) mostra en l'actualitat les conseqüències de l'acció continuada del mar (Arasa, 1987c, 44-45). Més cap al sud, l'assentament ibèric i romà de la Torre d'Onda (Borriana), situat a 400 m al sud del Port de Borriana, no ha sofert directament l'acció del mar, però els testimonis orals permeten confirmar que aquest ha avançat de forma important en el present segle, en part també a causa de la construcció del port (Arasa, 1987c, 45-49). El darrer dels testimonis arrellegats no és tan ferm: a la platja de Moncofa, prop de la Torre Derrocada, es coneix la troballa de monedes ibèriques i romanes, en el que probablement deu ser un punt d'anclatge i desembarcament d'època ibèrica i romana.

5. ELS SÒLS

Des del punt de vista litològic s'estableix una clara oposició entre les àrees muntanyoses i els corredors, ja que mentre les primeres estan formades per potents sèries sedimentàries d'origen marí i fonamentalment calcàries, els segons corresponen a zones cobertes de materials detrítics de fàcies lacustre o continental acumulats en l'última part del terciari i durant el quaternari. Aquesta oposició pot establir-se també en l'ordre edàfic, puix mentre que sobre les roques de les àrees muntanyoses s'ha desenvolupat un sòl terrós calcari de poca profunditat, en els fons dels corredors els conglomerats terciaris i els dipòsits quaternaris han permès un desenvolupament més profund dels sòls, on poden diferenciar-se des dels terrossos calcaris fins als rogençs.

En les planes litorals l'espessor dels sediments augmenta des de l'interior cap a la costa. La litologia dominant està condicionada per l'origen dels materials. Els dipòsits fluvials presenten característiques diferents segons el període a què pertanyen. Els del Pleistocè inferior i mitjà solen estar formats per còdols i una matriu limo-argilosa, i presenten un encostrament que pot arribar a convertir-los en autèntics conglomerats. Els del Pleistocè superior solen presentar una textura semblant, encara que no tenen costra. Per últim, els dipòsits de l'Holocè presenten una matriu més abundant i estan totalment solts. En la meitat oriental de les planes litorals, sobre els dipòsits al·luvials recents, els sòls són profunds i argilosos; en la resta, sobre

el glaci, tenen menor profunditat i una textura més arenosa. Els dipòsits recents dels cursos fluvials que travessen les planes litorals formen generalment un ventall deltaic que arriba fins a les marjals; es tracta d'un sòl terrós desenvolupat sobre dipòsits argilo-sabulosos.

Les terres de glaci contenen una prima capa de sòl sobre la costra de conglomerats i presenten grans dificultats per a transformar-les en regadiu. De fet, el seu cultiu tradicional ha estat la garrofera i l'olivera fins a fa escassos decennis, quan en part han estat transformades en regadiu.

Les marjals estan formades essencialment per llims sabuloso-argilosos d'origen col·luvial que han evolucionat cap a un gley humífer (Rosselló, 1969, 21); en les parts més fondes es troben els sòls més argilosos. Aquí dominen els llims i les argiles, tot i que en profunditat poden trobar-se torberes amb un espessor considerable (prat de Cabanes, Almenara). Per últim, les arenes són considerables en les restingues i en les platges, encara que són escasses les formacions de dunes.

Pel que fa a les aptituds per al conreu (Sancho Comins, 1979), els sòls argilosos són escassament permeables, retenen l'aigua en superfície durant molt de temps i impedeixen la respiració de les arrels i incrementen el perill d'aparició posterior de malalties; d'altra banda, tenen poca saó, és a dir, que els dies aptes per a treballar-los són escassos. Els sòls argilosos influeixen també en els arbres fruitals, ja que aquests són més petits i els seus fruits més grollers, petits i tardans. Per aquesta raó, la Plana de Castelló ha estat objecte d'un intens procés antròpic de transformació amb les aportacions de milers de tones d'arena i sauló per enriquir els sòls originaris.

6. EL CLIMA

Les comarques septentrionals del litoral valencià tenen un clima mediterrani (Quereda, 1976). En la plana costera es dona un subclima termo-mediterrani sec, mentre que en les serres i valls prelitorals és mesomediterrani sec variant a subhúmit. Els factors geogràfics assoleixen un paper fonamental en aquest clima: un de caràcter permanent és el mur orogràfic que formen les cadenes muntanyoses de l'interior; l'altre, de caràcter estacional, és el contrast tèrmic mar-terra. Amb els desplaçaments estacionals dels corrents atmosfèrics en sentit latitudinal, la situació en altura durant la tardor és la més favorable per a la formació de perturbacions. En hivern, la formació d'anticiclons continentals barra el pas a l'entrada del front polar, de manera que alternen el dies inestables amb els períodes d'estabilitat. En primavera l'activitat és menor per quant els contrastos de temperatura entre el mar i l'aire són menys acusats. La tardor, doncs, s'erigeix en el moment crític dels contrastos tèrmics i, consegüentment, de les perturbacions atmosfèriques.

6.1. TEMPERATURES

Les característiques tèrmiques són les pròpies del clima mediterrani litoral: alts valors de radiació solar i temperatures mitjanes anuals prou elevades, amb estius calorosos i tebis hiverns. A la plana costera la temperatura mitjana anual és superior a 17°, amb una amplitud tèrmica inferior a 14°, mentre que en les serres i corredors prelitorals la mitjana anual és de 15°, amb una amplitud tèrmi-

ca de 15'5°. El gradient tèrmic d'altura és d'un grau cada 140 m. El règim anual mostra un cicle en què agost és el mes més càlid en totes les terres costeres, amb una mitjana de 24'5°. A partir dels 400 m, el mes de juliol comença a igualar-se amb agost. El mes més fred és gener, amb una mitjana de 10'7° a Castelló de la Plana. Aquesta gradació tèrmica té importants repercussions en l'agricultura, puix les òptimes possibilitats d'aprofitament agrícola de les terres baixes van cedint a mesura que l'altitud i la continentalització s'accentuen. En la zona costera es donen excepcionalment gelades d'efectes catastròfics per a l'agricultura que poden arribar a -10°.

6.2. PRECIPITACIONS

La importància del règim pluvial és fonamental en aquesta zona, ja que en l'actualitat el 91'7% dels recursos hídrics estimats per a la província de Castelló corresponen a les pluges, front a l'1'9% fluvial. La principal característica és l'escassetesa de precipitacions en la zona costera i el seu augment progressiu cap a l'interior, en funció de la major altitud. En conseqüència, el mapa d'isoietes anuals dibuixa una sèrie de franges paral·leles a la costa. En la plana costera, generalment per davall dels 400 m, es dona una precipitació mitjana anual inferior a 600 mm, mentre que en les serres i corredors prelitorals la mitjana oscil·la entre els 500 mm del litoral, per davall dels 200 m, i els 700 mm de les zones muntanyoses.

El règim anual de pluges és de tipus mediterrani en la zona litoral, amb màxims a la tardor i mínims estivals. Cap a l'interior, a partir dels 600-700 m, els mínims pluviomètrics es donen en el trimestre hivernal. Juntament amb l'escassetesa de precipitacions, una altra característica del règim pluviomètric és la seua gran irregularitat, puix arriba a cicles de 5 anys entre els més secs i els més plujosos. Aquesta irregularitat es manifesta també en les intensitats horàries de les precipitacions, amb valors del 35% del total anual en només 24 hores, així com del 60% del total pluviomètric anual en el mes de màxima precipitació.

7. LA VEGETACIÓ

Tota l'estreta banda al llarg del litoral queda inclosa en el pis bioclimàtic termomediterrani, mentre que cap a l'interior se situa el mesomediterrani (Costa, 1982 i 1987). L'ombroclima és sec i només en les zones muntanyoses varia a subhúmit. A aquests condicionants bioclimàtics i corològics, cal afegir la variabilitat edàfica del territori. D'aquesta manera, hom pot distingir un tipus de formacions vegetals que es relacionen amb el clima i amb els sòls normals del territori, denominades climatòfiles, i un altre tipus de formacions vegetals lligades a condicions particulars del sòl, denominades edafòfiles.

La vegetació climatòfila litoral del País Valencià es caracteritza pels carrascals litorals i pels llentiscars. Els boscos de carrasques constitueixen l'autèntica vegetació potencial de l'àrea. Els llentiscars amb coscoll, arç, ullastre i margalló, molt estesos en l'actualitat, representen una etapa de regressió dels antics carrascals, com s'ha pogut evidenciar a través dels estudis palinològics i antracològics (Menéndez Amor i Florschütz, 1961; Parra, 1983; Dupré, 1988). Els pins viuen de forma natural en les etapes de degradació del carrascal (pi blanc) o de la surera (pi negre), i abasten el seu òptim en els respectius matossars de substitució.

En les planes litorals domina la vegetació edafòfila, mentre que la vegetació climatòfila queda limitada a les altures calcàries. En la banda costera va estar ben representada la vegetació de dunes, actualment molt alterada i en gran part destruïda per les activitats relacionades amb el turisme. Darrere del cordó dunar hi ha una extensa zona humida de marjals, actualment molt reduïda per la seua transformació, prèvia dessecació, en terrenys agrícoles.

Hom pot considerar tres etapes serials. En la primera, en les zones sedimentàries el *climax* estava format per extenses omedes, destruïdes des d'antic per al seu aprofitament agrícola intensiu, les quals, juntament amb el lledoner i el llozer, constitueixen el paisatge arbori. Queden també restes de pinars de pi blanc, fins i tot prop del litoral (el Pinar del Grau de Castelló). En les riberes dels rius encara és possible trobar algunes salzedes i alberedes. En les zones calcàries del litoral dominaven els carrascals amb llentiscler, palmito i fenàs; la pressió antròpica ha reduït molt la seua extensió i, en l'actualitat, han estat substituïts fonamentalment per romaninars. En la segona etapa apareixen romaninars amb bruc, timó, argelaga i algun pi blanc. En la tercera apareixen pastissars de llistó i altres gramínies.

En l'actualitat la vegetació dominant és exòtica com a conseqüència de la seua transformació per l'aprofitament agrícola: cítrics, fruitals i hortalisses en les zones de regadiu i garrofera en les de secà

A les serres i valls prelitorals està ben representada la vegetació climatòfila. La muntanya litoral presenta una vegetació potencial de carrascals amb llentiscler i palmito, actualment molt degradada i reduïda a petites zones aïllades. En el paisatge dominen les etapes serials, fonamentalment coscollars amb llentiscler i romaninars, que alternen amb pinars actualment destruïts en gran part per incendis. En les zones muntanyoses més elevades, la vegetació potencial correspon a carrascal amb violetes i hedra. Les etapes serials presenten orles dominades per salviars.

Quant a la vegetació edafòfila, cal destacar la vegetació ripària, en gran part destruïda per l'aprofitament agrícola. Es conserva bé la vegetació de rambles, amb el baladre com a espècie característica.

Entre els cultius, dominen els de secà: garroferes, ametlers, fruitals, vinyars i oliveres. En les zones més fredes i poc accidentades hi ha cultius de cereals.

8. ELS RECURSOS MINERS

Per a l'elaboració d'aquesta síntesi ha estat fonamental el treball de Sos (1970), redactat a partir d'un important conjunt de notícies bibliogràfiques de caràcter especialitzat i local i d'un intens treball de camp. Hom ha afegit la informació proporcionada pel "Mapa metalogenético de España" (MME, 1974a i 1974b), així com algunes notícies sobre antigues explotacions mineres localitzades mitjançant publicacions de caràcter local, de la toponímia (Mina, cova del Ferro, Ferrissa, Ferreries, Cagaferro, etc) i de les prospeccions. En conjunt, la informació reunida es refereix majoritàriament a petites explotacions modernes dels segles XVIII-XIX i a notícies sobre l'existència de dipòsits o florejaments de mineral; només en alguns casos es tracta d'explotacions més antigues, quasi exclusivament medievals, de característiques i importància per determinar. Amb tota aquesta documentació he confeccionat un llistat ordenat per

municipis de N a S, al qual afegim algunes notícies d'interès de zones pròximes (fig. 5).

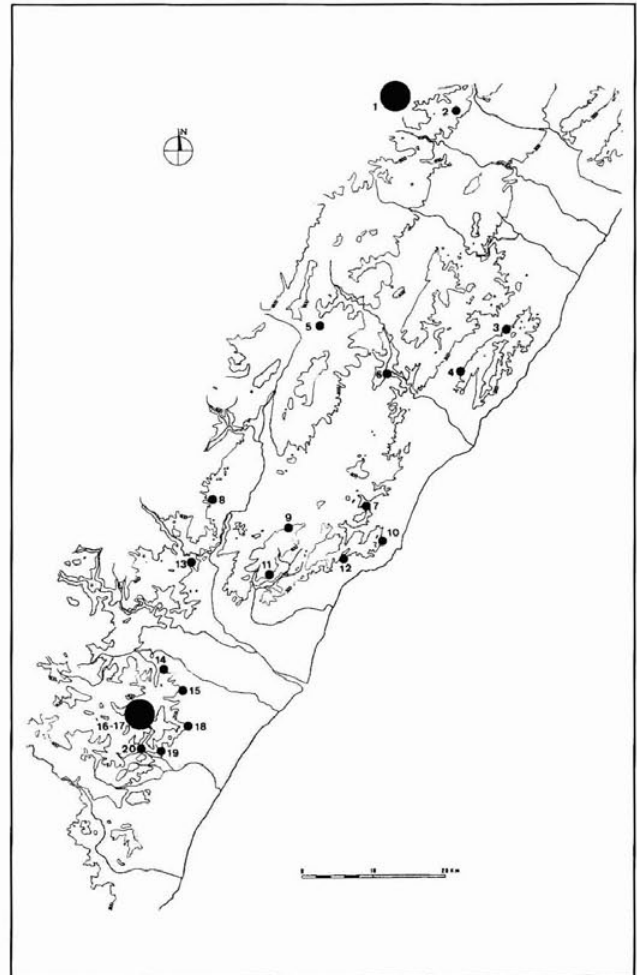

Fig. 5.- Els jaciments miners: 1) la Tinença de Benifassà; 2) Rossell; 3) Santa Magdalena de Polpís; 4) Alcalà de Xivert; 5) Albocàsser; 6) les Coves de Vinromà; 7) Cabanes; 8) les Useres; 9) Vilafamés; 10) Orpesa; 11) Borriol; 12) Benicàssim; 13) l'Alcora; 14) Onda; 15) Betxí; 16) Artana; 17) Eslida; 18) la Vilavella; 19) Alfonteguilla; 20) la Vall d'Uixó.

La Tinença de Benifassà

Cavanilles, 1795, 4; Sarthou, 1913-15, 102; Bellido y Rubert, 1929, 98; Sos, 1970, 105.

Encara que situada al NO del territori estudiat, en el rera-país de la zona nord hi ha notícies i vestigis d'importantes explotacions de ferro que hi incloïen per la seua proximitat. Cavanilles esmenta la seua abundància: "(...) por espacio de 200 años se beneficiaron ántes las minas de hierro en Fredes y en la Pobla. Estas se abandonaron á fines del siglo 15 por causa de una peste, y aquellas en el siglo pasado sin mas peste que el descuido. (...) Este metal es tan abundante, que en todas partes se hallan minas ó señales. Los montones de escorias que hoy dia existen junto á Fredes, parecen exceder al trabajo de dos siglos empleados en beneficiar las minas". L'abundància de dipòsits d'escòria i de petites extraccions és palesa en aquest terme municipal, en algun cas associats a

ceràmica medieval. També se'n troben, en menor quantitat, a la Pobra de Benifassà i Castell de Cabres.

Rossell

Sarthou, 1913-15, 991; Bellido y Rubert, 1929, 98.

Notícia de dues mines de ferro en punts indeterminats del terme municipal.

Vallibona

En l'extrem est del terme municipal i prop dels de Rossell, Canet lo Roig i Xert, als peus de la Talaiola, hi ha un barranc dels Ferrers que desguassa al riu Cervol, d'on hi ha notícies d'explotacions de ferro.

Santa Magdalena de Polpís

Sos, 1970, 94

Notícia d'un jaciment de galena en un lloc indeterminat del terme municipal.

Alcalà de Xivert

Vilanova, 1858, 34; Mundina, 1873, 26; Sarthou, 1913-15, 91, 101 i 836; Bellido y Rubert, 1929, 98; Sos, 1970, 94 i 97.

Notícia de depòsits de ferro en tres llocs del terme municipal: les muntanyes del Pinar, prop de la població; la partida de les Talaies i prop del corral de Pasqual Bosc, al camí de Sant Mateu. A més, s'esmenten dos jaciments de galena, un d'ells a l'Ametlar.

Albocàsser

Mundina, 1873, 22; Sarthou, 1913-15, 497; Bellido y Rubert, 1929, 98; Miralles, 1983, 14 i 87.

Segons Mundina, "en algunas partes de sus montes se descubren indicios de minerales hierro". Es coneixen els topònims de barranc i foia de les Ferreries, ja documentats en 1581; en aquest lloc hi ha una gran quantitat d'escòria que assenyalava la presència d'antigues explotacions de ferro. Bellido y Rubert hi esmenta una mina de ferro.

Les Coves de Vinromà

Cavanilles, 1795, 67; Sarthou, 1913-15, 524.

Notícia sobre l'existència de mineral de ferro en un lloc indeterminat del terme municipal; es coneix un barranc del Ferro.

Cabanes

Mundina, 1873, 158; Sarthou, 1913-15, 430; Bellido y Rubert, 1929, 97-98; Sos, 1970, 94 i 97; MME, 1974; Andreu, 1988, 14.

Notícia sobre l'existència de jaciments de galena a la font del Campello, d'una mina de plom al tossal del Morral i d'una de ferro de poca llei al tossal de Mortòrum, tots tres situats a les muntanyes pròximes a la Ribera de Cabanes, en la plana litoral.

Les Useres

Bellido y Rubert, 1929, 98.

Notícia d'una mina de ferro. Hi ha una partida del seu terme municipal, situada prop de la rambla Carbonera, anomenada Cagafarro, on hi ha abundant escòria.

Vilafamés

Botella, 1852; Mundina, 1873, 608; Sos, 1970, 94-96.

Es coneixen les mines de galena de Sant Miquel, al vessant est del tossal de Mollet; del mas del Bessó al barranc del Molí Roig i de la font del Mas de Moró. A les cases del Molí Roig es van fer alguns sondeigs sobre galenes. També hi ha galena a la partida del Clot. A la partida de les Ferreries es troba escòria.

Orpesa

Mundina, 1873, 444.

Aquest autor esmenta mines d'estany en un lloc indeterminat del terme municipal.

Borriol

Madoz, 1846, III, 416; Madrid, 1851; Botella, 1852; Mundina, 1873, 143; Excursionistas, 1884, 201; Excursionistas, 1885, 199; Sarthou, 1913-15, 425; Sos, 1970, 91 i 94-95; MME, 1974; Babiloni, 1984, 58 i 167-177.

Hi ha notícies de l'existència de jaciments de galena argentífera a la Botalària, Montnegre, la Mola i al barranc de Cominells, i de plom i zinc en aquest, a la vall d'Ombri i Fontanar. Aquest és el jaciment més important i va donar lloc a diverses explotacions en el segle passat: les mines del Misteri, de sant Vicent, Gabriela, Nicolau i Annibal. Els enginyers Madrid (1851) i Botella (1852) van redactar sengles informes sobre aquestes mines. El primer assenyalava la presència en la del Misteri d'una beta d'uns 90 cm amb una proporció d'argent que podia arribar al 0'415%. El segon autor indica la presència en "un barranco inmediato, ... (de) un socavón principiado en tiempos inmemoriales", que Babiloni (1984, 170) localitza al nord del pont Vell del barranc de Cominells, que sembla l'únic indici d'una explotació anterior d'època indeterminada. Aquestes mines, segons la tradició, foren explotades per fenicis, cartaginesos i romans, però no hi ha evidències segurs de la seua explotació amb anterioritat al segle XIX. D'altra banda, hi ha vestigis d'explotació de mineral de ferro a la foia del Vilar i de coure a la Mola.

Benicàssim

Bellido y Rubert, 1929, 97; Sos, 1970, 97.

Notícies de mines de coure i de galena en llocs indeterminats del terme municipal.

L'Alcora

Mundina, 1873, 36; Sarthou, 1913-15, 102 i 561; Bellido y Rubert, 1929, 98.

Notícia de mines de ferro i plom en llocs indeterminats del terme municipal. Hi ha indicis d'explotació de mineral de ferro a la Ferrissa. Tal vegada un altre topònim relacionat és el de les foies Ferrades.

Onda

Cavanilles, 1795, 101; Madoz, 1849, XII, 275; Mundina, 1873, 418 i 424; Sos, 1970 i 91-92, 94.

Notícia de l'existència de betes de ferro en els contraforts de la serra Espadà i al Montí. Hi ha galena argentífera a la Pedrissa i ferro a Condeta i Xiclana. Prop de l'alqueria islàmica de Berita s'esmenten mines de ferro.

Betxí

Mundina, 1873, 103-104; Mata i Sanz, 1988, 146.

Notícia de l'existència de mines de cinabri al Solaig i Montserrat. Possiblement es tracta de la mina Sultana, on s'assenyala un reompliment secundari d'esquerdes amb la presència de diversos minerals en poca quantitat: cinabri, calcopirita, goethita, hematites i malaquita.

Artana

Cavanilles, 1797, 109-110; Mundina, 1873, 83-84 i 290; Sarthou, 1913-15, 102 i 750; Bellido y Rubert, 1929, 97-98; Sos, 1970, 90 i 107; Mata i Sanz, 1988, 146.

Cavanilles esmenta mines a Artana, Aín i Eslida, de les quals els munts d'escòria i les estretes galeries permetien pensar en un origen antic. Entre Artana i Eslida esmenta les mines de cinabri de la Creueta, on hi havia també coure, que havien estat aprofitades en l'antiguitat abans de la seua explotació moderna a partir de 1793. Aquest autor reproduïx els resultats de les anàlisis efectuades aleshores, on s'esmenten quantitats mínimes de coure i argent.

A més s'hi esmenten mines de ferro. Hi ha un jaciment de coure al racó de Miquel, al peu de la serra de la Creu; ferro a la mina "Virgen del Amparo", a la partida de la font del Ferro, i al canyar de Roig, a la partida de la Solana. De manera general, al barranc del Ferro s'assenyala la presència de goethita, hematites i siderita. Prop es troba una mina de baritina, on també hi ha calcopirita, malaquita, goethita i hematites. A la partida dels Corralets hi ha abundant escòria, amb ceràmica romana i medieval.

Eslida

Mundina, 1873, 290; Sarthou, 1913-15, 785; Bellido y Rubert, 1929, 97; Sos, 1970, 90 i 107; Mata i Sanz, 1988, 146.

Notícies sobre l'existència de dues mines de coure, vuit de cinabri, una petita beta aurífera localitzada en 1924 entre aquesta població i Xòvar i jaciments de ferro. Al coll d'Eslida hi ha mineralitzacions cupríferes: atzurita i malaquita, acompanyats de goethita i hematites.

La Vilavella

Sos, 1970, 107; Mata i Sanz, 1988, 145.

En les proximitats de la població, al vessant de la muntanya de Santa Bàrbara, hi ha una mina de ferro explotada en el present segle. S'hi assenyala la presència de goethita, limonita, hematites i siderita.

Alfondeguilla

Mundina, 1873, 48; Bellido y Rubert, 1929, 97.

Notícia de l'existència de mines de cinabri en un lloc indeterminat del terme municipal.

La Vall d'Uixó

Mundina, 1873, 596; Sarthou, 1913-15, 811; Bellido y Rubert, 1929, 97-98; Sos, 1970, 91-92 i 94; Oliver *et alii*, 1984, 71.

Notícies sobre petites mines d'argent, coure i ferro. Dues explotacions de galena argentífera i una de ferro i una de coure anomenada Cassany hi havia a les Creus. Al tossal de la Torrassa hi ha vestigis d'una explotació de ferro, amb pirites, limonites i oligist. En el vessant est d'aquest tossal es troben les mines de galena argentífera de Campoi. Al barranc de la font de Cabres hi ha una explotació de malaquita i assurita per a l'obtenció de coure.

Com ha posat de relleu Oliver (1991c, 1097; 1992a, 33), en les proximitats d'algunes de les explotacions de ferro hi ha jaciments de la Primera Edat del Ferro, en ocasions amb ceràmiques fenícies dels segles VII-VI, com ara el Coll del Moro, les Carrasquetes i el Mas Nou (Rossell), el Mas de Bosquet (Albocàsser), les Ferreries (Fredes), la Ferrissa (l'Alcora) i la Torrassa (la Vall d'Uixó). L'associació de ceràmica ibèrica amb alguna d'aquestes explotacions no ha pogut documentar-se en cap cas. D'altra banda, la major part d'aquests jaciments de ferro foren aprofitats també durant l'Edat Mitjana, segons pot deduir-se de les ceràmiques que es troben en superfície. La presència de mineral o d'escòria de ferro en nombrosos assentaments ibèrics prova l'explotació dels recursos minerals del territori, però no permet precisar si aquesta generava uns excedents que podien ser utilitzats en l'intercanvi comercial. En el cas de la Tinença de Benifassà, l'assentament de la Morrandia (Bellestar), que es troba situat en la via de comunicació cap al Maestrat, té una primera fase d'ocupació en el segle VII i experimenta un important auge en els segles II-I aC, tal vegada en relació amb aquestes explotacions (Flors i Marcos, 1998).

En general, pot dir-se que hi ha dues zones d'explotació mineral de major importància: la Tinença de Benifassà i la serra Espadà. La resta sembla tractar-se d'explotacions menors repartides al llarg del territori. La major part d'aquestes explotacions són de ferro i de plom, però se'n citen també de coure, estany i, de manera excepcional, d'argent i or. El coneixement sobre la seua existència prové quasi sempre de la seua explotació recent i, en pocs casos, resulta possible documentar una major antiguitat mitjançant el registre arqueològic; fins i tot és possible que en alguns casos aquests jaciments minerals no hagen estat explotats mai, donada la seua escassa rendibilitat. En alguns casos, la toponímia permet la localització de llocs on s'ha transformat el mineral: Cagaferro i Cagaferrar són topònims que fan referència a l'existència de dipòsits d'escòria.

L'or és molt escàs, ja que trobem una sola referència d'aquest mineral nadiu en un filó molt pobre a Eslida. L'argent apareix sempre en galenes argentíferes i es troba a Borriol, Onda i la Vall d'Uixó. En general, les galenes són abundants, ja que, a més d'aquestes localitats, es troben a Santa Magdalena de Polpís, Alcalà de Xivert, Cabanes i Vilafamés. Quant a la seua rendibilitat són explícits els comentaris de Madrid (1851) sobre les mines de galena: "los yacimientos de este mineral están generalmente en nidos, en riñones, en venillas y sin continuidad", per la qual cosa són totes mines pobres i costoses. L'estany només apareix esmentat en una ocasió a Orpesa. El coure (azurita, malaquita i calcopirita) no és molt abundant: hi ha alguns jaciments poc importants a la serra Espadà (Artana, Eslida i la Vall d'Uixó).

El ferro apareix sempre amb la forma d'òxids (oligist, limonita, siderita, hematites i goethita), amb dues zones més importants d'explotació a la Tinença de Benifassà (Fredes, la Pobla de Benifassà i Castell de Cabres) i en la franja pròxima del Maestrat (Vallibona i Rossell) i a la serra Espadà (Artana, Eslida, Onda, la Vall d'Uixó i la Vilavella), i altres explotacions menors a Albocàsser, les Coves de Vinromà, Alcalà de Xivert, les Useres, Cabanes i l'Alcora. Els topònims són útils per a la seua localització: Ferro, Ferrissa, Ferreries, Ferrers, etc. Finalment, el cinabri és abundant a la serra Espadà (Betxí, Artana, Eslida, Alfondeguilla); el *argentum uiuum* (mercuri) s'utilitzava en època romana per a daurar l'argent i el coure, segons recull Isidor de Sevilla (*Etim.* XIX, 10, 29), que n'explica el procediment d'extracció.

En conclusió, sembla que la riquesa mineral d'aquest territori i de les àrees pròximes pot haver permès una certa autosuficiència en determinats metalls i en algunes zones determinades, però difícil-

ment pot haver produït un excedent que pogués comercialitzar-se i revertir en un enriquiment notable. Probablement la producció mineral era important per al nivell tecnològic i les necessitats de la cultura ibèrica, i potser fins i tot fou la causa de l'auge que experimenten determinats assentaments de la primera edat del ferro i del període ibèric antic situats en les proximitats de les zones d'explotació, però no sembla haver indicis per atribuir a l'explotació d'aquests recursos una especial importància en època iberoromana i imperial.

9. LES COMUNICACIONS

En general, el territori presenta una major permeabilitat en direcció NE-SO a causa de la disposició estructural del relleu, que alterna corredors i cadenes muntanyoses d'orientació NE-SO en la meitat septentrional, així com una extensa plana litoral en la meitat meridional (fig. 6). En canvi, en direcció NO-SE presenta una escassa permeabilitat a causa d'aquesta mateixa disposició, puix cal salvar les serralades prelitorals, paral·leles a la costa, i penetrar en els massissos muntanyosos de l'interior (Arasa i Rosselló, 1995, 20-24).

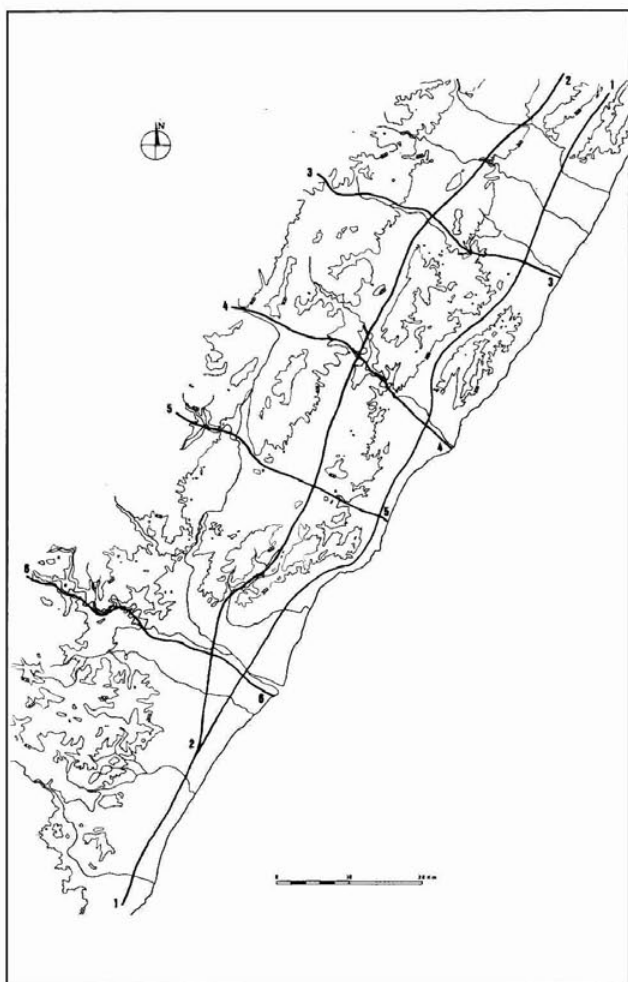

Fig. 6.- Els principals camins naturals.

Els obstacles naturals permeten seguir en la meitat nord un doble traçat: exclusivament pels corredors prelitorals o alternant les planes litorals amb el més oriental d'aquests corredors. La pri-

mera d'aquestes dues possibilitats fou la triada pels enginyers romans per a construir la via Augusta, però l'accessibilitat de la segona va fer que històricament haja existit una mena de duplictat viària entre el camí anomenat de la costa i el camí interior.

El camí interior comença a Tortosa, segueix per la banda est del corredor de la Galera i cerca l'estreta vall de Traiguera que abandona a l'oest per la Jana. Després segueix el corredor de les Coves de Vinromà travessant el Pla de l'Arc, per a cercar l'eixida de les costes de la Pobla cap a l'estret corredor de Borriol. Els majors obstacles orogràfics són llomes i barrancs que el camí travessa o rodeja sense massa dificultats. Una vegada a la Plana de Castelló, s'adreça cap al sud fins a Vila-real per a seguir paral·lel a la costa a certa distància dels aiguamolls i cerca l'eixida al Camp de Morvedre a través de la serra d'Almenara.

El camí de la costa comença també a Tortosa i segueix pel corredor oriental d'Ulldecona, gira cap al sud entre els puigs de la Misericòrdia i de la Nau aproximant-se a la costa i s'endinsa pel corredor d'Alcalà de Xivert. Després entra a la Ribera de Cabanes per l'extrem NO i segueix vorejant l'albufera fins a Orpesa. Entre aquesta població i Benicàssim es troba l'obstacle més important: els contraforts orientals de la serra del Desert de les Palmes que davallen fins a la mar. Després d'arribar a la plana litoral, voreja de nou l'albufera del Quadro i segueix per a enllaçar amb el camí interior al sud de Borriana.

Un tercer corredor permet la comunicació NE-SO per terres de l'interior, alhora que facilita la penetració cap al NO. Des del pla de Sant Mateu cap al SO s'accedeix al corredor d'Albocàsser per Tírig, amb l'obstacle que suposa la fractura de la Valltorta. Després, el corredor de la rambla de Carbonera segueix cap al SSO per Rosildos i gira cap al sud pels Ibarsos fins a la Pelejana, des d'on resulta fàcil l'accés al Pla de Vilafamés. Més endavant, la Rambla s'encaixa i resulta prou inaccessible, per la qual cosa és més fàcil seguir cap al SO per l'estret corredor que enllaça els plans de Vilafamés i de Moró fins a accedir a la depressió de l'Alcora i a la Plana de Castelló.

En general la comunicació en direcció SE-NO, cap a l'interior, resulta difícil per la presència de les serres prelitorals i, ja fora de l'àrea d'estudi, dels graons que tanquen l'accés als massissos del rera país. En aquest sentit, l'únic corredor natural que al sud de l'Ebre permet un accés directe als altiplans terolenques és el format pel riu Palància, a l'eixida del qual està situada la ciutat d'*Arse-Saguntum*. Al nord alguns cursos fluvials penetren amb força en aquests massissos, però sense arribar a configurar corredors naturals de llarg traçat. Els camins que segueixen arranquen en ocasions del camí litoral o es creuen amb ell i travessen el camí interior.

El primer d'aquests està format per la rambla de Cervera, que facilita l'accés fins al peu del graó format per les muntanyes de Vallivana, un important obstacle que cal guanyar per accedir a la comarca dels Ports de Morella i, des d'allí, al Baix Aragó. Cap al SE, la comunicació amb el pla de Vinaròs no resulta difícil seguint la mateixa rambla de Cervera.

Cap al sud, la rambla Carbonera penetra també en direcció NO des del pla d'Albocàsser fins a trobar-se amb les formacions meridionals de la zona central subtabular, que poden travessar-se pel coll d'Ares, des d'on pot accedir-se a les terres altes dels Ports per Vilafranca i Morella i a terres terolenques. Cap al SE aquest camí ha de travessar la serra d'En Galzeran a l'altura de la Serratella per a baixar al corredor de les Coves de Vinromà i, després, la serra de la Vall d'Àngel seguint el riu de les Coves per a baixar a la Ribera de Cabanes a l'altura de Torreblanca.

Un tercer camí de penetració cap a l'oest naix a la mateixa Ribera de Cabanes a l'altura de la Torre de la Sal. Des d'allí tra-

vessa les formacions meridionals de la serra de la Vall d'Àngel per accedir al corredor de les Coves de Vinromà pel Pla de l'Arc, des d'on s'accedeix pel coll d'Alba al corredor de la rambla Carbonera. Des d'aquest cal travessar el coll de la Bassa per arribar al corredor d'Atzeneta, des d'on pot seguir-se cap a Vistabella pel coll del Vidre i d'allí cap a Mosquerola (Terol) travessant el riu Montlleó.

El següent camí arranca del NO de la Plana de Castelló i, en aquesta direcció, a través de la depressió de l'Alcora segueix el riu homònim fins a Llocena, des d'on cal pujar el coll del Rebolcador fins al riu Villahermosa, des d'on s'accedeix a la serra de Gúdar, ja en terres terolenques.

El riu Millars forma l'eix transversal de la Plana de Castelló i la seua vall, en general prou encaixada, pot seguir-se fins a terres

de Terol, per on s'estén la seua capçalera, en el vessant meridional de la serra de Gúdar.

També per la banda oest de la Plana de Castelló, des d'Onda i seguint el riu Veo per Tales i Alcúdia de Veo es travessa la serra Espadà, des d'on pot seguir-se el riu Chico per la Vall d'Almonessir fins al corredor del Palància a l'altura de Sogorb. Pel SO de la Plana de Castelló pot practicar-se un altre accés a la serra Espadà seguint el barranc de Solaig per les valls d'Artana i Eslida.

En l'extrem meridional de la Plana de Castelló, les altures de la Punta i el Castellar separen el pla litoral de la Vall d'Uixó, des d'on hi ha un fàcil accés a la vall de Palància seguint la rambla Cerverola i a la serra Espadà remuntant el riu de Sant Josep per Alfondegulla. També, cap al sud, hi ha una comunicació fàcil amb el Camp de Morvedre a través de les Valls.

II. METODOLOGIA

Aquest treball és, fonamentalment, un estudi dels assentaments de l'època iberoromana i de les produccions artesanals, sobretot ceràmiques i d'importació; adopta, per tant, la forma d'un inventari de jaciments amb l'estudi dels materials coneguts en cadascun d'ells i les conclusions que se'n dedueixen, tant a nivell individual com en general de tot el territori estudiat. He inclòs en l'inventari tots els jaciments amb materials pertanyents a aquesta època, fins i tot les troballes soltes quan ho he cregut d'interès, tot especificant la seua categoria. El tractament de cada jaciment, doncs, adopta la forma d'una fitxa, per a l'elaboració de la qual s'han tingut en compte una sèrie d'aspectes referits a les condicions de l'hàbitat que he considerat d'interès per a l'anàlisi territorial. Així, cada fitxa inclou, sempre que ha estat possible obtenir la informació, els següents apartats:

- Coordenades UTM.
- Depòsit dels materials estudiats.
- Bibliografia.
- Descripció:
 - situació.
 - altitud absoluta (metres sobre el nivell del mar) i relativa.
 - distància fins a la costa.
 - orientació.
 - control sobre el territori; visibilitat.
 - condicions defensives.
 - morfologia i estat de conservació.
 - dimensions i superfície aproximada.
 - distància fins a l'assentament més pròxim; intervisibilitat.
 - distància fins a les vies de comunicació més pròximes.
 - proximitat de l'aprovisionament d'aigua.
- Història: treballs realitzats i materials arqueològics coneguts.
- Estudi dels materials.
- Conclusions: categoria, funció i cronologia.

En l'apartat de la descripció, he tingut en compte l'accessibilitat, les condicions defensives, la visibilitat sobre el territori i la intervisibilitat. En la relació de paràmetres he posat primer els referents a les característiques físiques del lloc, a continuació els

propis de l'assentament i en darrer lloc altres complementaris referits a les distàncies entre ells i amb altres elements d'interès.

Pel que fa a l'estudi dels materials, s'hi inclouen tant els coneguts només per la bibliografia com aquells conservats en museus i col·leccions particulars que m'han estat accessibles. S'estudien només els materials d'importació, el monetari i les imitacions ceràmiques que poden resultar d'interès; hom fa esment també dels materials ibèrics, de llurs característiques i de llur cronologia en els casos que es coneix aquesta informació i resulta d'interès. Dels materials estudiats es fa una descripció de les produccions i dels tipus, així com d'altres particularitats d'interès. Finalment, es fan unes consideracions generals sobre l'assentament atenent a la seua importància, funció i cronologia.

Hom pretén estudiar la incidència de la cultura romana com a element definidor d'un procés de canvi, cosa que en un estudi arqueològic només pot fer-se mitjançant els materials d'importació i llurs imitacions en les produccions indígenes, l'aplicació de noves tècniques constructives, etc; la seua utilitat, fonamentalment dels primers, és doble, ja que a més aporten precisions de tipus cronològic sobre l'ocupació d'aquests assentaments en el període ibèric final.

Aquesta metodologia té les seues limitacions evidents, com ja va assenyalar Burillo (1980, 12-13):

- no coneixem amb seguretat tots els jaciments existents; en algunes zones pitjor prospectades aquest buit pot distorsionar les conclusions sobre l'estudi del territori.
- la informació que tenim dels jaciments és molt parcial, ja que en la seua major part no han estat excavats i hem de treballar, forçosament, amb materials de superfície.
- els jaciments s'estudien a partir de llurs característiques externes; els processos erosius i antròpics els han desfigurats i la imatge que ens donen està força deformada.
- els materials arqueològics són en molts casos pobres, estan fragmentats i no tenen context estratigràfic.
- les dades de què disposem per a restituir el medi ambient físic són molt escasses; a més, la utilització d'un mètode regressiu pot conduir-nos a anacronismes.

Tanmateix, creiem que l'avanç en la investigació aconseguit mitjançant l'aplicació d'aquesta metodologia compensa les seues limitacions i les de les conclusions a què ens permet arribar.

1. ELS ASSENTAMENTS

El sistema de localització dels jaciments ha seguit dues fases, com és usual en aquest tipus de treballs (Burillo, 1979; Ruiz Zapatero, 1983; Ruiz Zapatero i Burillo, 1988; Ruiz Zapatero i Fernández, 1993). En primer lloc, en el procés d'informació he utilitzat els mapes topogràfics a escala 1:50.000, 1:25.000 i 1:10.000, així com la fotografia aèria 1:15.000. Mitjançant els mapes topogràfics de l'IGN, particularment les edicions més antigues, així com les publicacions de toponímia i d'altra documentació rica en topònims, he pogut reunir diversos indicis de l'existència de jaciments arqueològics. Aquesta informació ha estat completada mitjançant l'enquesta directa a persones coneixedores del terreny, referida tant a topònims d'interés arqueològic (Arasa, 1986), com als indicis de restes arqueològiques en general. Aquesta primera fase es va completar amb el buidat de tota la bibliografia per tal de reunir i sistematitzar les notícies d'interés arqueològic.

En segon lloc vaig procedir a realitzar els treballs de prospecció que, donada l'extensió del territori a estudiar, han estat necessàriament de caràcter selectiu. El criteri general que he seguit ha estat de tipus geogràfic, ja que he delimitat una sèrie d'unitats segons la relació exposada, en les quals resultava de major interès realitzar treballs de camp que permetessen ampliar el nombre d'assentaments coneguts. Per a facilitar aquesta tasca he elaborat uns criteris de selecció considerant les condicions defensives i la seua rellevància, els emplaçaments en vessant i en llomes i, en general, la proximitat a les terres de cultiu, a les fonts o cursos d'aigua i a les vies de comunicació. A partir d'aquests criteris s'han aplicat mòduls de separació entre assentaments i s'han elaborat uns models teòrics de distribució territorial.

Els resultats d'aquest mètode han estat vàlids en general i han permès localitzar diversos jaciments inèdits. Contràriament, alguns intents de comprovar les velles notícies proporcionades per la bibliografia s'han vist frustrats, com ara en els casos d'Almedíxer i el Corral de Roio (Alcalà de Xivert).

Per a l'estudi dels assentaments vaig elaborar inicialment un llistat de tots els jaciments d'època ibèrica, coneguts tant a través de la bibliografia com per notícies orals, que he anat actualitzant. S'hi van eliminar aquells suficientment coneguts que no presentaven restes del període ibèric final; els altres van ser prospectats. Els treballs de prospecció selectiva van permetre localitzar-ne altres de nous. D'aquesta manera es va elaborar un llistat d'assentaments iberoromans que no pot considerar-se definitiu, ja que seguirà ampliant-se a mesura que avança la investigació.

Sobre cada jaciment he realitzat una prospecció directa, amb l'estudi de la morfologia, estructures visibles, extensió aproximada quan ha estat possible, relació amb el medi i materials arqueològics. Pel que fa a la superfície dels assentaments, en general he seguit criteris aproximatius, puix la inexistència de límits precisos dificulta en molts casos els treballs de mesurament. Quant als materials, s'han arreglat els considerats d'interés per a la datació i caracterització del jaciment.

El coneixement dels assentaments ibèrics en aquesta zona és molt incomplet i se centra principalment en jaciments amb nivells corresponents a períodes més antics d'aquesta cultura. Val a dir que dels

220 jaciments ibèrics que he pogut inventariar, només 30 han estat objecte d'excavacions o sondeig. Dels 97 jaciments que es daten en època iberoromana, 27 han estat objecte de sondeig o excavació.

He intentat omplir els buits de jaciments que hi havia en determinades zones amb la realització de campanyes de prospecció selectiva. Amb això hom ha aconseguit, sinó un coneixement exhaustiu del territori, una mostra suficientment representativa del poblament que permet iniciar una anàlisi territorial, particularment en determinades zones, i definir les directrius de noves investigacions.

Les intenses prospeccions de superfície han permès obtenir suficient informació sobre la cronologia i la periodització d'alguns assentaments ibèrics intenses afectats pels cultius. La utilitat dels materials arreglats en superfície resulta determinant en alguns casos i sempre complementa la informació que proporcionen les excavacions. En els jaciments ibèrics, el fet que els nivells corresponents al període iberoromà siguen sempre els més superficials, fa que es troben revolts i alterats, de manera que l'excavació no sol aportar informació estratigràfica útil. En alguns casos, com el jaciment ibèric de la Curolla (Cervera del Maestre), s'ha pogut arreglar un considerable volum de ceràmiques que permet extraure una important informació sense necessitat de recórrer a l'excavació. La prospecció, doncs, esdevé particularment interessant des del punt de vista cronològic, ja que una mostra suficientment representativa de ceràmiques permet establir una seqüència cronològica prou completa de l'ocupació d'un assentament (Leveau, Sillières i Vallat, 1993, 26).

Pel que fa a la relació de jaciments, per tal de facilitar l'exposició i no fer excessives divisions i subdivisions, he reduït el nombre d'unitats paisatgístiques a 8. Els jaciments de les zones més pròximes els he incorporat a aquelles considerades fonamentals, com ara els existents en els contraforts de les serres, que passen a formar part de les planes i corredors amb què estan relacionats. D'aquesta manera, i seguint un ordre expositiu de nord a sud i d'est a oest, les unitats que hi apareixen són: 1) el pla de Vinaròs; 2) el corredor d'Alcalà de Xivert; 3) la Ribera de Cabanes; 4) la Plana de Castelló; 5) el corredor de les Coves de Vinromà; 6) el corredor de Borriol; 7) el corredor d'Albocàsser; i 8) la depressió de l'Alcora.

2. LES PRODUCCIONS CERÀMIQUES

Una part important de la informació obtinguda en aquest treball s'ha extret de l'estudi de les produccions ceràmiques que caracteritzen aquest període. És per això que, sense ser pròpiament un estudi ceramològic, en la seua elaboració ha estat fonamental la utilització dels principis metodològics que caracteritzen aquest tipus d'estudis.

Per a la seua elaboració ha estat necessària la confecció d'un inventari general dels fragments ceràmics de tots els jaciments estudiats, tant dels procedents d'excavacions com dels arreglats en prospeccions superficials. Els materials han estat objecte d'una anàlisi completa que, en primer lloc, ha permès la seua adscripció a les produccions corresponents; en segon lloc, cada peça ha estat classificada tipològicament segons les taules pròpies de la seua producció; en tercer lloc, els conjunts ceràmics de cada jaciment han estat estudiats globalment per tal d'extreure'n el màxim d'informació sobre la evolució de l'ocupació, referida tant a la seua cronologia com a la seua importància en relació a l'aprovisiona-

ment ceràmic en cada època. Finalment, cada producció ceràmica ha estat estudiada de manera individualitzada per tal d'analitzar amb profunditat les formes, motius decoratius, etc, que han estat registrats, i les conclusions de tipus cronològic, comercial, etc, que se'n deriven.

A partir d'aquests inventaris s'han elaborat uns quadres que sintetitzen la informació considerada essencial sobre les diferents produccions ceràmiques presents, en els quals he intentat conjugar claredat i facilitat de comprensió -utilitzant un mínim d'abreviacions- amb el volum d'informació. S'hi especifiquen en set columnes la producció, forma, nombre mínim d'individus (fragments i peces diferenciades) de cada forma (NMI), dimensions, observacions, figura i nombre de fragments de cada producció i el total del jaciment (TF), segons els criteris normalment utilitzats en aquest tipus d'estudis (Bats, 1988; Arcelin, 1991; Py i Adroher, 1991). En la columna referida a les dimensions s'inclouen el diàmetre de la vora (V) i de la base (B), l'alçària de la peça (H) i -només en el cas de les peces més completes- la relació entre l'alçària i el diàmetre de la vora (H/V); d'aquesta manera, aquesta informació està relacionada directament amb les característiques i estat de conservació de la peça. En els casos excepcionals que es conserva un nombre considerable de peces senceres, aquestes dades es presenten en un quadre a part (la Torre de la Sal, la Torre d'Onda). Les dades referides als diàmetres són aproximades si no es tracta d'una peça sencera o suficientment completa. En la columna referida a les observacions s'indica, per a les ceràmiques de vernís negre, la decoració amb els motius corresponents (bandes pintades, rosetes, palmetes, etc) i l'existència de grafit. Finalment, la columna referida a la figura indica el número d'aquesta i de la peça o peces referides en cada apartat.

Si els materials procedeixen d'excavacions, en general s'estudien a part dels procedents de prospecció, excepte en els casos que el nombre i la representativitat d'uns i altres siga semblant i reduïda. De més a més, per a facilitar la comprensió de la informació s'hi inclouen gràfics de percentatges de les diferents produccions de ceràmiques fines, així com diagrames de barres sobre les diferents formes de cada producció.

De manera general, les produccions ceràmiques estudiades són les següents: campaniana A i B, campaniana de pasta grisa, aretina de vernís negre, parets fines, imitacions de parets fines, llàntia, unguentari, ceràmica comuna, morter i àmfora. Ocasionalment es fa referència a altres produccions del segle III: *Gnathia*, tallers de Roses, petites estampilles i *Teano*.

Per a la presentació de la ceràmica de vernís negre he seguit fonamentalment la tipologia de Lamboglia (1952a). Agrupe les peces analitzades en les produccions caracteritzades per aquest autor que convencionalment hom manté com a "universals" (campaniana A, B i de pasta grisa). Les particularitats d'interès es comenten en l'apartat de cada jaciment i, segons la seua importància, en el general dedicat a la producció corresponent. Si l'estat de la peça ho permet, he seguit la tipologia de Morel (1981a) i faig referència a les divisions més àmplies (espècie, gènere, etc), i, en els casos que això és possible, a les sèries o tipus concrets; en general, però, quan l'estat fragmentari de la peça no permet una altra cosa, he seguit la classificació de Lamboglia.

L'ordre de presentació dels materials és el següent: 1) campaniana A; 2) campaniana B; 3) campaniana de pasta grisa; 4) aretina de vernís negre; 5) ceràmica de parets fines; 6) unguentari; 7) ceràmica comuna; 8) morter; 9) àmfora; 10) imitacions de campaniana; 11) imitacions de parets fines; 12) imitacions d'àmfora.

III. EL PERÍODE IBÈRIC FINAL

1. PROPOSTES DE DEFINICIÓ

La major part dels autors que s'han ocupat de la definició i cronologia del denominat període ibèric final, tardà o iberoromà, el defineixen en relació amb la presència romana, lliguen el seu inici a la conquesta i el daten en els segles II-I aC, però sense aprofundir-hi més. Sense pretendre fer un repàs exhaustiu de les opinions dels diferents investigadors que s'hi han pronunciat, resumiré algunes de les propostes que em pareixen més significatives.

Pellicer (1979-80, 332), en el seu assaig sobre la periodització i cronologia tartèssica i turdetana, assenyalava un període de continuïtat cultural i crisi econòmica des de mitjan del segle III fins a mitjan del II, quan comença la reactivació amb el comerç romà en el període que anomena ibèric final. Sense eixir d'Andalusia, a Granada, Aguayo i Salvatierra (1987, 233) situen l'inici del període ibèric tardà en el segle III per les influències púniques. A Castelló, Gusi i Oliver (1987, 108-109) també anticipen el principi d'aquest període a les incursions dels cartaginesos al sud de la península.

Ruiz i Molinos (1992, 97-99) han elaborat una proposta de periodització de les produccions artesanals ibèriques. Aquests autors han estructurat la producció ceràmica en sis períodes, dels quals els tres darrers s'endinsen en l'època romana. El període Ibèric IV (350/300-175/150) el daten en relació amb les importacions ceràmiques: l'inici per l'aparició de les produccions gregues de les colònies occidentals i el final per la importació de la campaniana A; el final és anterior a l'aparició de la campaniana B i està en relació històrica amb les reestructuracions administratives romanes al final de la Segona Guerra Púnica. El període ibèric V (175/150 aC-60 dC) està clarament vinculat a les produccions romanes; es planteja allargar el final del període a la vista de la continuïtat dels tipus durant les etapes cesariana i augusta, justificable perquè no pareix que fins aquell moment l'artesanat s'haja plantejat fer un canvi en la vaixela per la sigil·lata hispànica. Finalment, el període ibèric VI (60 dC.-segles II/III) comprén la producció marginal i es caracteritza per la pràctica desaparició dels estils diversificats.

A Catalunya, a l'Empordà (Girona) Martín (1987, 26) situa aquest període en l'època romano-republicana. Un criteri semblant

segueix Junyent (1987, 62) a Lleida, on el data en els segles II-I. A les comarques interiors catalanes, Padró (1987, 52) es refereix expressament a la Romanització per a designar aquest període. Al Baix Ebre, per a Gracia i Munilla (1993, 216 i 236) l'horitzó ibèric tardà correspon als períodes ibèric IV-V i es data en els segles II-I aC. La característica fonamental és l'augment gradual de la influència romana, amb dues fases que tenen com a punt d'inflexió l'ocupació militar derivada de l'enfrontament militar que té lloc en la Segona Guerra Púnica. D'aquesta manera, mentre el segle III és una continuació de l'ibèric III, amb contactes incipients amb el món romà, en el segle II esdevé l'estructuració de la presència administrativa romana, amb la transformació i desaparició dels nuclis indígenes.

Bonet i Mata (1995, 162-163) han ressaltat que, per oposició a l'escassa incidència que sembla tenir la Segona Guerra Púnica en territori valencià -llevat de l'episodi aïllat de Sagunt-, la conquesta romana incideix profundament en el desenvolupament de la cultura ibèrica i en suposa l'inici d'una etapa diferenciada, amb canvis en el patró d'assentament. En aquesta línia, Bernabeu, Bonet i Mata (1987, 150-153), en el seu estudi sobre l'organització del territori edetà, van establir uns criteris arqueològics per a la caracterització del període ibèric final a la comarca de Camp del Túria (València): canvis en el patró d'assentament en el primer quart del segle II quant a la ubicació (en vessant o en pla), grandària (reducció) i nombre (menor).

L'establiment d'una línia divisòria entre els períodes ibèric ple i ibèric final és una qüestió complexa que ha d'abordar-se tenint en compte diversos factors. És obvi que el desenvolupament de la pròpia cultura ibèrica és el que ha de definir els canvis que permeten establir aquesta delimitació. Des d'aquest punt de vista, la producció ceràmica és un element important a tenir en compte en qualsevol intent de periodització, però també han de considerar-se altres aspectes com el poblament i el desenvolupament econòmic, social i polític. D'altra banda, l'impacte de factors externs pot resultar també determinant si les conseqüències afecten decisivament al desenvolupament d'aquesta cultura. Des d'aquest punt de vista, l'expansió imperialista cartaginesa pel sud de la península i la resolució del conflicte romano-cartaginés en territori ibèric, amb la seua consegüent ocupació per part de Roma, poden tenir efectes transcendents, ja que a curt termini suposen l'inici d'un procés de canvi cultural orientat a

uniformització sota patrons itàlics que coneixem amb el nom de romanització. En aquesta línia, crec que hom pot fixar el moment d'inflexió de manera aproximada en el trànsit del segle III al II, entre l'inici del conflicte romano-cartaginès el 218 i la data aproximada de pacificació dels territoris conquerits en una primera etapa en la façana mediterrània peninsular que hom pot situar en el 190.

El trànsit del segle III al II és, doncs, el moment que assenyalava el principi d'un període en què l'acció de Roma comença a condicionar el desenvolupament de la darrera fase de la cultura ibèrica, quan s'inicia un canvi que marca el principi del lent però constant procés cap a la seua desaparició. La conquesta romana és l'esdeveniment històric que va originar una sèrie de transformacions de tota índole que caracteritzen aquest període com una fase de canvi que dona pas a una nova etapa caracteritzada per la progressiva hegemonia dels patrons romans. Aquests són, justament, dos dels problemes més debatuts sobre aquest període: quins són aquests canvis que caracteritzen la darrera etapa de la cultura ibèrica i fins a quin moment es prolonga. Si sobre la primera qüestió pot arribar a haver certa unanimitat entre els investigadors, és evident que la resposta a la segona està condicionada per la desigualtat dels processos de canvi en les diferents àrees d'aquesta cultura.

Des del punt de vista de la cultura romana, el final de la Segona Guerra Púnica l'any 206 suposa l'inici de l'acció romana sobre les poblacions indígenes que tindrà com a conseqüència un procés de canvi cultural, tan llarg en la seua realització com transcendent en les seues conseqüències. Coneguts els resultats d'aquesta acció, hom pot afirmar sense exageració que la intervenció romana suposa "el principi del llarg final" de la cultura ibèrica. El significat del fet històric, doncs, resulta inqüestionable, la seua transcendència és suficient com per a considerar-lo la fita que marca el final d'un període i el principi d'un altre.

La denominació d'aquest període com iberoromà es justifica pel fet que es tracta d'una etapa de transició, de canvi entre ambdues cultures. És l'última expressió de la cultura ibèrica i es desenvolupa sota la gran pressió exercida per la potència conqueridora, és una època de mestissatge, de mescladissa, de trànsit cap a un nou període. Des d'aquest punt de vista podem parlar de període iberoromà en la mesura que el pes de la cultura indígena resulta encara fonamental. Aquesta denominació troba suport en les manifestacions culturals: ens trobem amb una cultura (indígena/dominada) en què les expressions d'aculturació sota el patró de la cultura romana (forània/dominadora) són cada vegada més freqüents i intenses. El resultat final serà la substitució dels models propis pels foranis i la seua adopció com a propis, amb un indubtable pes d'aquells que permet parlar de cert mestissisme (Garcés, 1990).

2. ESTUDIS REGIONALS

L'estudi de la fase final de la cultura ibèrica ha estat abordat pràcticament en totes les àrees del seu àmbit territorial, encara que amb desigual profunditat. A Catalunya, el treball de Casas i Nolla (1983) sobre les comarques gironines ha permès demostrar la perduració de la major part dels assentaments en el segle II, amb processos contraris d'engrandiment i d'abandonament gradual. Cap al sud, els treballs sobre la ciutat ibèrica de Burriac han permès caracteritzar aquesta cultura en els seus darrers moments (Miró, Pujol i García, 1988).

En la zona central del litoral català, el treball de Miret, Sanmartí i Santacana (1986) sobre el territori comprès entre els rius Llobregat

i Gaià ha posat de relleu la desigual resposta del poblament ibèric, fins i tot en zones molt properes, davant el fenomen de la romanització. Cap al sud, els estudis s'han centrat en la ciutat de *Tarraco*, on s'ha pogut comprovar l'existència d'un *oppidum* ibèric a la vora del qual s'assentà el primer campament romà (Adserias *et alii*, 1994). Gracia i Munilla (1993, 216, 236) han estudiat l'evolució del poblament ibèric en les comarques de l'Ebre. Per aquests autors el segle II suposa el final de l'assentament ibèric en la zona com a conseqüència dels canvis operats en l'estructura poblacional: redistribució de la propietat de la terra a partir del l'establiment de població romana, canvi en el model de relació econòmica entre les poblacions autòctones i l'administració provincial romana i ruptura de l'estructura social indígena. A excepció del Castellet de Banyoles (Tivissa), l'abandonament dels nuclis indígenes no es produeix per accions militars, sinó per motius estrictament econòmics.

A les comarques de ponent, Junyent (1987, 63) va assenyalar que es produeix un abandonament gradual dels *oppida*, amb una continuïtat important de diversos assentaments. El treball de Garcés (1990) resulta fonamental per al coneixement d'aquest període a les planes de Lleida i Osca. A la banda meridional de l'Ebre, cal destacar el primer treball de Burillo (1980) sobre la jerarquització del poblament ibèric i la influència del procés romanitzador. Amb posterioritat, l'aparició de l'anomenada *Tabula Contrebiensis* (Fatás, 1981) ens proporciona una valuosa informació sobre el grau d'integració de les poblacions ibèriques en les primeries del segle I aC.

Els recents estudis sobre la ceràmica ibèrica, amb treballs monogràfics sobre formes com el càlat (Conde, 1992), mostren la vitalitat de les produccions ibèriques en aquest període i la seua penetració en els circuits comercials del mediterrani occidental al si del naixent imperi romà.

Al País Valencià, una sèrie de recents treballs han suposat un important avanç en el coneixement de la cultura ibèrica. A les comarques septentrionals, Oliver (1998) va realitzar una síntesi sobre el poblament ibèric davant la romanització i ha abordat el tema a partir de l'estudi del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs), la darrera fase del qual es data en el segle II aC (Oliver, 1994). Cap al sud, les darreres investigacions a *Saguntum* i el seu port han permès comprovar el dinamisme de la ciutat en els decennis posteriors a la Segona Guerra Púnica (Aranegui, 1982a; Pastor i Aranegui, 1993). A les comarques centrals (Bonet i Mata, 1995, 162-163), els treballs de Mata (1991) sobre Los Villares i de Bonet (1991, 1992, 1993 i 1995) sobre el Tossal de Sant Miquel han posat de relleu la importància de sengles nuclis urbans ibèrics. En el territori d'*Edeta*, amb posterioritat a la destrucció de la ciutat i de bona part de les talaies i llogarets del seu territori al principi del segle II aC, s'observa un canvi en el patró d'assentament caracteritzat per la desaparició del factor defensiu en els emplaçaments. A les comarques meridionals, el ja clàssic treball de Llobregat (1972) aporta una important informació sobre el poblament de la Contestània.

A Múrcia, Lillo (1981) ha assenyalat que en la primera meitat del segle II aC s'observen símptomes de decadència i d'abandonament dels assentaments ibèrics a causa de la remodelació del territori en funció de la ciutat minera de *Carthago Noua*. A Andalusia, a l'àrea iberoturdetana, l'inici de la romanització suposa la desaparició de molts nuclis a l'alt Guadalquivir, com ha fet veure Ruiz Rodríguez (1987). D'altra banda, sempre s'ha ressaltat la primerenca romanització de la Bètica, tot i admetent la llarga perduració de les tradicions i manifestacions culturals ibèriques (Bendala, 1981). Tanmateix, recents investigacions al Cerro de la Cruz (Almenidilla) han permès comprovar la inexistència de trets romanitzadors en ple segle II aC (Vaquerizo *et alii*, 1991).

IV. LA ROMANITZACIÓ: UN CANVI CULTURAL

La conquesta romana suposa l'inici d'una sèrie de transformacions culturals que caracteritzen un període decisiu per a la cultura ibèrica, per tal com suposen una ruptura en el seu desenvolupament autònom i la seua progressiva incorporació a la civilització clàssica, amb la qual entren de manera definitiva en la història. Aquest fenomen, sens dubte un dels de major transcendència en l'antiguitat nostrada, és poc conegut en general i difereix quant a ritme i intensitat d'unes àrees a altres dins la cultura ibèrica. També canvia l'enfocament segons l'estudien investigadors del món clàssic o de l'ibèric; en general els primers posen més èmfasi en l'estudi dels nuclis urbans, mentre que els segons centren l'atenció en el substrat indígena.

El concepte de romanització està exposat a un ús -i fins i tot a un abús- tan divers com en ocasions superficial. Hom parla de romanització "primerenca", "tardana", "ràpida", "lenta", "profunda", "superficial", "intensa", "forta", etc. L'ús recurrent d'aquest terme en la historiografia moderna per part d'arqueòlegs i historiadors de l'antiguitat podria fer pensar que es tracta d'un concepte clar, perfectament definit. I així és en aparença mentre ens movem en un nivell superficial, sense exigències d'aprofundir. Però resulta evident que es tracta d'un mot de significat complex, divers. Aquest fet es palesa quan intentem explicar-lo des de l'antropologia cultural, en el context dels processos de canvi, camp on investigadors de la prehistòria i de la protohistòria han avançat amb més decisió i profunditat en els darrers anys al nostre país.

Amb tot, crec que el terme romanització segueix sent el més adequat per a denominar el procés de canvi cultural que té lloc en la major part de la Península Ibèrica en els segles II-I aC. La seua recuperació exigeix redefinir-lo sota noves premisses i avançar en la descripció del procés. La singularitat d'aquest canvi radica en què és el primer del qual disposem d'informació escrita junt a la que proporciona el registre arqueològic. No resulta fàcil sistematitzar els components d'aquest complex procés de canvi cultural, i d'aquest projecte que ultrapassa les possibilitats -i les necessitats- d'aquest treball, només en faré un esboç (Arasa, 1999a).

1. UN POC D'HISTORIOGRAFIA

La bibliografia que tracta d'aquest tema és molt extensa. És per això que, més que fer-hi un recorregut exhaustiu, em limitaré

a escorcollar-hi. Dividiré l'exposició entre una primera part de caràcter general, referida a qüestions conceptuals, i una segona centrada en els estudis sobre Hispània.

El terme *romanització* va començar a utilitzar-se en el segle XIX, en una conjuntura econòmica caracteritzada per les relacions colonials, amb la finalitat de referir-se a l'acció de Roma en les diferents províncies. Aquest origen va ser destacat per Pflaum (1978, 386-388), qui, referint-se a l'Àfrica, es pronunciava de la següent manera: "(...) hem d'alliberar-nos decididament de la romanització en tant que procedeix d'una ideologia del segle XIX: els Romans, benefactors del pobles conquerits fora d'Itàlia, als quals ells aporten amb la pau el progrés i la civilització, vet ací un concepte que està fora d'ús. Pertany a l'era colonial i mor amb ella". Però els lúcids comentaris d'aquest historiador anaven més enllà del posicionament ideològic i s'endinsaven en el funcionament d'aquest fenomen: "Així, doncs, si hi ha romanització, és un procés que s'entén per imitació, per òsmosi. Hom assimila perquè es té la consciència de poder viure millor, amb menys dificultats en jugar el joc dels romans". I sobre el paper dels romans en aquest procés i el seu resultat, afegia: "Així, doncs, els Romans mai no han volgut romanitzar, i en realitat, la recepció de la civilització dels conqueridors no ha estat mai completa ni veritablement acabada". Finalment, concloïa plantejant un altre problema històric no menys complex i transcendent: "Així, el problema de la romanització, terme que jo desitjaria posar entre cometes, revela el més punyent i misteriós de la desromanització".

En aquesta línia, Hopkins (1996, 19) ha assenyalat que el concepte de romanització va sorgir en principi "com un instrument simplista del qual es va valdre la història apologètica romanocèntrica per analitzar els problemes plantejats per l'aculturació dels primitius pobles conquerits per la civilització superior de la Roma imperial". Aquest autor destaca també que alguns termes com romans, poblacions sotmeses i fins i tot el mateix de romanització, "obeeixen a una concepció simplificadora i fictícia, que pretén imposar una unitat artificial sobre la inaprehensible diversitat que escapa al nostre coneixement".

L'acceptació d'aquest terme -consideracions ideològiques a banda- fou ràpida i general perquè permetia resumir en un sol mot un fenomen de gran complexitat, el qual, d'altra banda, compta amb paral·lels en altres àmbits culturals i cronològics (hel·lenització, arabització, etc). Aquestes mateixes raons són les que el mantenen, avui dia, tan viu com sempre. Però si el

concepte resultava prou clar, també va començar a ser evident que ni el seu abast en les diferents regions de l'Imperi, ni la intencionalitat del govern romà foren les mateixes. Així, Rostovtzeff (1937, 451-455), que ja feu veure el paral·lelisme existent entre els ibers i els habitants de l'antiga Dalmàcia, va escriure referint-se a aquest país: "A més, la romanització a fons de les ciutats i dels camps no entrava en els interessos del govern romà, ja que hauria privat l'estat d'excel·lents reclutes, tant per a les legions com per a les tropes auxiliars. En aquestes circumstàncies no és d'estranyar que l'obra de romanització no fos mai completada a Dalmàcia. Tampoc la població de les ciutats arribà a estar acabadament romanitzada, i molt menys la de llurs territoris. Per últim, moltes de les tribus no van ser mai urbanitzades: seguiren sent allò que sempre havien estat i vivint a l'antiga usança. Impressions que condueixen a considerar que el món rural vegetava presoner de costums seculars, impermeable a tota transformació (...). Roma manifestava el seu domini, utilitzant al màxim la sensibilitat i les tradicions indígenes".

En línia amb els corrents moderns, tant des d'una perspectiva ideològica com terminològica i conceptual, l'any 1974 el VIe Congrés Internacional d'Estudis Clàssics es va dedicar al tema "Assimilació i resistència a la cultura grecoromana en el món antic". Com va destacar Bénabou (1976a, 367), la utilització del terme "resistència" obeeïa a una "moda", puix, en un període històric caracteritzat per la descolonització, la tendència ideològica exigia prendre part pels indígenes i exaltar llur resistència a la romanització, al mateix temps que s'insistia sobre els seus aspectes negatius i mancances. Aquest fet posava en evidència la dependència ideològica dels historiadors a l'hora de valorar els fenòmens històrics: mentre que en l'època de la colonització moderna es donava una imatge idíl·lica de la romanització, com la reflectida per Cagnat, en l'època de la descolonització es passava a exaltar la resistència a l'estranger. Al cap i a la fi, la romanització va provocar l'extinció de cultures i llengües i, per tant, com tota uniformització imposada, va produir un empobriment cultural. També és legítim, doncs, que en una època caracteritzada per l'auge del nacionalisme, el "genocidi cultural" dels ibers desperté simpatia. De fet, el caràcter negatiu de l'"acció civilitzadora" dels romans ja fou assenyalat per Tàcit (*Agr.* XXI, 2) en referir-se als Britans: *Idque apud imperitas humanitas uocabatur, cum pars seruitutis esset* ("Els, ingenus, anomenaven civilització el que constituïa un factor de la seua servitud"). Aquesta evidència ens obliga a una utilització prudent del terme resistència, reduït estrictament als dominis militar i cultural (Bénabou, 1976a, 369), que tan sols de manera matisada pot utilitzar-se a Hispània, en moments i en regions molt determinades, i sovint en contextos socioeconòmics complexos.

En el seu extens treball sobre la resistència africana a la romanització, Bénabou (1976b, 25-31) va proposar una periodització del procés d'assimilació cultural amb tres fases: conquesta, colonització i romanització.

- *Conquesta*: és la submissió per les armes i annexió d'un territori i no implica una transformació profunda del país conquerit. Roma, en lloc de sotmetre els vençuts al seu propi règim de producció i a les seues formes de pensament, pot mantenir l'estat de coses i establir-hi impostos. La conquesta suposa una transferència de propietat (*dedictio*) i els ocupants, fins aleshores propietaris, es veuen obligats a pagar un *stipendium*.

- *Colonització*: assignació de parcel·les del patrimoni romà a colons perquè s'organitzen en ciutats. Es tracta d'una transferència d'homes, de ciutadans romans.

- *Romanització*: és una veritable transferència de civilització, una remodelació que s'efectua a tots els nivells. Es tracta d'un procés que comporta la creació de colònies, desenvolupament de ciutats antigues, augment constant del nombre de ciutadans i l'extensió de llurs necessitats.

Per a Bénabou (1976a), el terme romanització no es pot comprendre si no es posa en relació amb altres mots que designen nocions més o menys veïnes, com conquesta i colonització. La conquesta marca el domini de Roma sobre un territori, que es tradueix en una "transferència de propietat" que, eventualment, pot no tenir majors repercussions en els habitants del territori conquerit. La colonització, en el sentit romà, és a dir, la implantació de colònies de ciutadans en un territori, comporta una "transferència de població" que pot, també, no afectar directament els indígenes. Contràriament, la romanització -que suposa l'acompliment de les etapes precedents, amb les quals sovint es confon- no comença més que amb una "transferència de civilització", és a dir, quan les institucions, la religió i la llengua dels romans es difonen entre els indígenes. Així caracteritzada, la romanització no és pas un procés simple, que pugui ser sotmès a criteris precisos. La cultura romana, en la diversitat de dominis que engloba, no es pot transmetre en bloc ni de colp: hi són necessàries un cert nombre d'etapes perquè pugui ser veritablement assimilada per aquells a qui s'imposa o es proposa. La seua expansió no es produeix simplement per imitació o òsmosi (romanització espontània), sinó que ha requerit, en ocasions, de mesures autoritàries de foment.

L'assimilació de l'elit dels pobles conquerits, i sobretot de l'aristocràcia de les ciutats, beneficiava massa els interessos romans com per a deixar-la a la lliure decisió de cadascun. En l'aspecte jurídic, es pot observar com l'atorgament de la ciutadania romana s'utilitza sovint com instrument de selecció i, en conseqüència, de divisió. La resistència a la romanització pot ser fonamentalment militar i religiosa. D'altra banda, en la romanització s'observen mancances que aquest autor situa en el procés d'urbanització, la llengua i l'onomàstica i l'organització.

Si aquest terme resulta molt més familiar per a l'arqueòleg i l'historiador, sembla que hauria d'haver certa unanimitat entre els usuaris sobre el seu abast i definició. Però no sembla que siga així. Fa més de trenta anys, Balil (1963, 174) remarcava el seu caràcter equívoc, puix no era fàcil precisar què n'entenen els diferents investigadors i com, en ocasions, s'exigia d'Hispània fenòmens que no arribaren a produir-se ni tan sols a la pròpia Itàlia. Una crítica semblant era la de Bénabou (1976a, 369) quan el qualificava de terme imprecís, puix denominava a la vegada un *procés* i el seu *resultat*. El seu freqüent ús sense haver-lo prèviament definit fa que se l'utilitze amb sentits diferents i que de vegades genere polèmiques i malentesos (Tarradell, 1961, 325). I és obvi que, com va assenyalar Balil (1963, 175), coneixem millor el *resultat* que el *procés*, quan -en paraules de Tarradell (1965, 116)- "poder seguir de prop com els ibers es transformen en llatins seria per a qualsevol persona interessada per la història un espectacle fascinant".

Hi ha algunes definicions genèriques del que hom entén per romanització. Balil (1963, 174) hi entenia "l'assimilació, adaptació i identificació al gust i sentir romans, un 'procés' la culminació del qual és la identitat entre el romà de Roma i el romà d'Hispània... Llengua, nom i vestuari poden considerar-se, com ja va advertir Estrabó, els 'signes externs' d'aquest procés". En aquesta línia, per a Tarradell (1978, 216) "s'entén per romanització el procés que va anar transformant la societat indígena en una comunitat sota el patró llatí".

Fatás (1973, 157 ss) va assenyalar la importància del registre arqueològic i de la numismàtica per a l'estudi del procés de romanització: les àmfores per a l'estudi del comerç i la ceràmica campaniana com a "fòssil director" del període. Els efectes d'aquest procés apareixen en època més avançada, des de mitjan segle I aC, i no acaben fins a més d'un segle després amb la generalització de la vida municipal, la concessió de la ciutadania, etc.

Blázquez (1962; 1975, 18-21) va dedicar un breu capítol a les causes de la romanització. Després de recordar com tradicionalment (Mommsen, Rostovtzeff) s'ha considerat que Hispània fou la província més primerencament i profunda romanitzada, sintetitza les causes que Pareti considera com a fonamentals en aquest procés: la presència de l'exèrcit romà; la creació, des de l'època dels Escipions, de centres italics i després de colònies; la concessió del dret de ciutadania, principalment per Cèsar; la construcció de vies i l'ús del llatí com a llengua oficial, primer parlat només en l'exèrcit i després per les classes cultes. A aquestes causes, Blázquez afegeix el comerç, la presència de tropes hispanes en els exèrcits romans i l'influx sobre els indígenes de les grans personalitats que estigueren a la península.

Blázquez considera que algunes d'aquestes causes, com ara la construcció de vies i l'ús del llatí, són efectes de la romanització i al mateix temps van contribuir a estendre-la. La romanització va començar per signes exteriors individuals, com viure a la manera dels romans i oblidar el propi idioma; hi va seguir l'obtenció del dret i la condició de ciutadania, "ja que la plenitud de la romanització implicava la possessió de l'*status* jurídic romà". Així, doncs, la romanització va portar la desaparició de la vida de tipus indígena, és a dir, el canvi de les velles estructures polítiques, socials i econòmiques dels pobles hispanes per altres noves.

Per a Vigil (1976, 270 ss), el problema de la romanització cal considerar-lo com un canvi en les estructures socioeconòmiques de la Península Ibèrica i no com un fenomen purament polític o cultural. La romanització, però, també va suposar l'expansió dels elements ideològics romans que donaren cohesió i justificació a les noves realitats socioeconòmiques. L'adopció del llatí va comportar l'adquisició d'un vehicle conceptual que facilitava la propagació d'aquests elements ideològics. Aquest autor destaca la necessitat de considerar les formes d'organització social, tant de Roma com de les organitzacions socials indígenes, perquè de la relació entre ambdós tipus d'organització sorgiria la forma peculiar de la societat peninsular durant l'època del domini polític romà, en l'estructura de la qual predominaran els elements romans com a factor dominant de regularització. Un altre fet important és la falta d'homogeneïtat de la romanització. L'evidència d'aquest fenomen es manifesta en les diferències que existeixen entre les diverses regions de la Hispània romana en l'assimilació dels elements romans, que tenen el seu origen en l'heterogeneïtat existent en l'organització dels diferents pobles que hi vivien, i poden explicar-se per la supervivència d'elements estructurals indígenes.

Pereira (1984 i 1988), en estudiar el problema de la romanització a *Gallaecia*, planteja la dificultat de constreynir tot el complex món de transformacions produïdes per la conquesta romana en un simple concepte mai ben definit com és el de romanització. L'autor critica la visió tradicional segons la qual les societats es romanitzaven per contacte, per un lent flux d'influències, fenomen en què l'exèrcit i els comerciants es consideraven importants agents de romanització. Però no es valoraven les transformacions internes que es produïen com a conseqüència de la conquesta, i que per força transformaven els pobles en quelcom diferent a allò que abans eren. Destaca també que les discussions sobre el propi

concepte de romanització no van donar mai lloc a una idea que pogués ser acceptada per la generalitat dels investigadors i que, al mateix temps, fos operativa. Per a uns calia prestar especial atenció a allò que podríem anomenar "aculturació material", és a dir, l'adopció per part dels indígenes d'útils i instruments romans. Però l'aplicació d'aquesta concepció es veu dificultada per la troballa d'objectes romans (ceràmica sigil·lata, monedes) en zones com Polònia i certes regions de Rússia on mai no arribaren els romans. La romanització ha estat considerada sobretot a través del registre arqueològic, especialment en l'existència de ciutats, sense tenir en compte llurs funcions i la seua relació amb el territori i les gents. El grau de romanització era mesurat segons els punts abastats en una escala, el màxim de la qual estava a la Bètica o la Narbonenca, on totes les transformacions eren presents. Però el concepte de romanització que convé a la Bètica no és apropiat per a altres zones on les transformacions experimentades, tot i sent tan importants com el trasllat d'algunes comunitats muntanyenques als plans, no tenen perquè portar al mateix resultat. Les realitats preromanes, més les condicions de la conquesta, més el desenvolupament posterior, produeixen en cada cas un resultat distint, que és sempre un canvi històric de primera magnitud.

Marín (1988) ha aprofundit en dos aspectes fonamentals en el procés de romanització: la creació de colònies i municipis i les aportacions de població, sobretot en relació amb la presència d'importants contingents de tropes a la península, que cal entendre com un procés de modificació de la realitat indígena.

Des del punt de vista de l'estudi del període tardopúnic, López Castro (1992) ha efectuat una interessant reflexió crítica sobre el concepte de "romanització". Planteja l'autor la necessitat de rebutjar aquest terme en el sentit tradicional, puix s'ha caracteritzat per una gran ambigüïtat i per una profunda càrrega idealista que la identifica amb el de progrés en una concepció unilínia de la història. L'ús irreflexiu i mecànic del concepte de romanització furta als pobles "romanitzats" la possibilitat de ser subjectes de la seua pròpia història, puix aquest concepte pot comportar un discurs subjacent de passivitat de les poblacions sotmeses per Roma en processos en què foren les autèntiques protagonistes. D'altra banda, el concepte de romanització és reduccionista, puix el seu ús emmascara profunds processos de canvi. Amb la romanització d'un poble es dóna per suposat que perd els seus trets particulars per adoptar els romans. Però l'ús del terme no implica el coneixement dels mecanismes històrics interns d'aquest poble que permeten tal procés, ni la seua forma d'actuar en una situació històrica determinada, cosa que en moltes ocasions es tradueix en la pràctica investigadora en el desconeixement de les causes, temps i modes del procés històric de romanització. També és reduccionista perquè la seua utilització resumeix perillosament en una paraula, amb el risc de no percebre'ls, complexos processos de llarga duració que sovint van protagonitzar diverses generacions. Així mateix, la romanització ha esdevingut un estereotip de procés pacífic que amaga en molt casos una dura dominació que implica la ruptura, violenta o no, de formes de vida seculars, la pèrdua de la capacitat d'un poble, l'esclavització dels sotmesos, la imposició de tributs i l'expoli directe o indirecte dels recursos: l'imperialisme, en una paraula.

D'aquesta manera, l'autor planteja la necessitat de rebutjar aquest terme mentre continue impregnat de les mateixes connotacions idealistes, i -des del materialisme històric- considera preferible usar altres conceptes més útils com el d'"integració" en l'estat romà, que és històricament paral·lel i convergent amb el de "dissolució" d'unes formes productives i polítiques particulars

que van caracteritzar els pobles dominats per Roma. Aquest concepte conté el reconeixement implícit de l'existència d'una entitat política i social anterior a Roma que juga un paper actiu en la seua pròpia història. Amb el seu ús s'elimina l'apreciació d'inferioritat cultural front a Roma del poble que es romanitza, una noció no sempre expressada obertament pels investigadors i que justificava històricament l'imperialisme romà, i de pas tots els imperialismes, com a fenòmens transmissors de civilització, cultura i progrés (Muñoz, 1991).

2. UNA PERSPECTIVA DES DE L'ANTROPOLOGIA CULTURAL

L'antropologia cultural ha introduït diversos termes utilitzats per a la caracterització dels processos de canvi. El fet que els historiadors ens aproximem en estranyes ocasions a aquesta disciplina ha ocasionat que el seu ús no sempre siga el més apropiat. La distinció entre aquests termes i altres com difusió i canvi cultural a penes ha portat a una discussió entre arqueòlegs i historiadors del món antic. Cal, per tant, una aproximació a les fonts que ens permeta un coneixement més precís i, en conseqüència, l'ús apropiat d'aquests termes.

La noció d'aculturació va ser encunyada pels antropòlegs nord-americans al final del segle XIX, en el context dels processos de contacte cultural motivats per les relacions colonials (cf. Bastide, 1972; Spicer, 1974; Gruzinski i Rouveret, 1976; M'Bokolo, 1978; Wachtel, 1978). Amb aquest concepte hom pretenia distanciar-se de l'escola difusionista, incapaç d'admetre el dinamisme i la complexitat dels processos de canvi. Passava a estudiar-se així, més enllà del resultat d'aquest contacte, el propi procés de canvi. A partir de 1930 va començar a ser objecte d'estudis seriosos per part dels investigadors. Introduït en l'anàlisi dels canvis culturals esdevinguts en les tribus índies, el concepte d'aculturació prompte fou objecte de diversos estudis. En les dècades següents van proliferar entre els antropòlegs els treballs predominantment descriptius, per tal de determinar quins dels elements culturals canviaven fàcilment i quins oferien més resistència. Una vegada finalitzats aquests treballs, els investigadors s'interrogaven sobre els factors que produïen l'avanç o el retardament del procés.

Redfield, Linton i Herskovits (1936), en el seu ja clàssic *Memorandum for the study of acculturation*, van proposar una definició del concepte aculturació com "el conjunt dels fenòmens resultants del fet que grups d'individus pertanyents a cultures diferents entren en contacte continu i directe, i dels canvis que hom produeix en els patrons culturals originaris d'un o d'ambdós grups (...). D'acord amb aquesta definició, l'aculturació ha de distingir-se del canvi cultural, del qual no és més que un aspecte, i de l'assimilació, que és tan sols una de les seues fases. Ha de distingir-se també de la difusió, la qual, si bé es produeix en tots els casos d'aculturació, és un fenomen que amb freqüència s'esdevé sense necessitat que existesquen contactes entre grups culturals i, a més, constitueix només un aspecte del procés d'aculturació". L'aculturació, doncs, és el procés d'interacció entre grups culturals diferents. En síntesi, parlarem d'aculturació quan un col·lectiu A agafa determinats aspectes culturals propis d'un altre B dominant, però sense que siga necessari que aquell perda els seus propis. La utilització d'aquest terme, però, no és unànime entre els antropòlegs, puix

els britànics prefereixen utilitzar l'expressió més ambigua de "contacte cultural" que designa al mateix temps les modalitats, el procés i els resultats del canvi cultural.

A partir del 1945, els investigadors es van esforçar a precisar els mecanismes i els resultats d'aquesta aculturació forçada, imposada pel context de la dominació colonial. Des d'aquest punt de vista, resulta de gran interès la definició del concepte de "situació colonial", entesa com la dominació imposada per una minoria estrangera, en nom d'una superioritat ètnica o cultural, a una majoria autòctona materialment inferior. Amb ella, la problemàtica del contacte cultural es veu desbordada i s'obre la via a una teoria general de la dependència. Els estudis realitzats en aquest context s'estenen principalment sobre quatre dominis:

1. Les ciutats, en part eixides de la colonització, en les quals s'observa tota la complexitat del canvi social en una població heterogènia més o menys separada del marc tradicional i integrada en diversos graus en el quadre urbà.

2. El sincretisme i els moviments nativistes analitzats com reaccions globals i específiques de les societats dominades en el seu procés de descomposició.

3. Les institucions que preserven la seua forma amb la condició que prenguen totalment o parcial un contingut nou.

4. L'emergència de grups socials "aculturats", elits que aspiren a adoptar el mode de vida dominant i cooperen amb les autoritats colonials. En aquest domini poden incloure's els problemes lingüístics produïts per la situació colonial.

D'altra banda, junt a l'aculturació imposada, hi ha també una aculturació espontània, resultat de les relacions limitades al domini comercial. En determinats períodes històrics, la causalitat externa pot ser el factor determinant en l'aculturació de les societats costeres. Els nombrosos estudis realitzats en aquesta línia s'esforcen a determinar els mecanismes, com el rol essencial del comerç, i la profunditat de l'aculturació. Algunes de les conclusions fonamentals a què s'ha arribat són del major interès:

1. A nivell econòmic, l'abandonament de certes activitats, sobretot artesanals, i l'adopció de bens manufacturats d'importació; aquestes dues tendències apareixen com el primer estadi d'un procés de dependència.

2. A nivell social, la formació d'un grup d'individus definit no pel seu lloc en l'escala social tradicional (llinatge, etc), sinó per la riquesa acumulada en el comerç i per l'adopció d'actituds i valors colonials.

3. A nivell polític, la participació efectiva d'aquest grup en l'exercici del poder, sobretot gràcies a la "reinterpretació" i a la integració d'alguns trets culturals prestats al sistema polític autòcton.

Investigacions posteriors han permès demostrar la relació d'interdependència entre estructura social i cultura. Una cultura constitueix una unitat mentre roman lligada a una estructura social ben travada; una vegada dissolta aquesta, aquella es desintegra. L'estructura social es revela així com l'objectiu a investigar, amb la certesa que allí on l'estructura persisteix ha d'haver igualment una continuïtat dels usos i costums corresponents, i allí on aquests sobreviuen ha d'haver una base estructural que explique aquesta continuïtat. Certs elements culturals poden conservar-se simplement per ignorància dels corresponents entre el grup dominant, o uns altres poden imitar-se de manera simbòlica més que ser adoptats reemplaçant els corresponents propis.

El terme *transculturació*, encunyat per l'investigador cubà Ortiz en 1947, aporta noves matisacions en la definició dels processos de canvi (Herskovits, 1952, 565-585). Per a aquest autor, "la paraula transculturació expressa millor les diferents fases del

procés de la transició des d'una cultura a una altra, (... puix) aquest procés comprén també necessàriament la pèrdua o l'arrancament de raïl d'una cultura prèvia, la qual seria definida com deculturació. A més d'açò, comporta la idea de la creació conseqüent dels nous fenòmens culturals, la qual seria anomenada neoculturació". En la pràctica, però, el significat que s'atribueix a ambdós conceptes és prou similar. De fet, Herskovits assenyalava que si no estigués tan fermament fixada la paraula aculturació en la literatura antropològica, transculturació podria ser usada per a expressar el mateix concepte. Això, passa, per exemple, entre alguns antropòlegs de llengua espanyola. Les situacions en què esdevé la transculturació són diverses. En primer lloc cal considerar l'obligatorietat o voluntarietat de l'acceptació per un poble dels elements culturals d'un altre. La segona és quan no existeix cap desigualtat entre grups. En la tercera es presenten tres alternatives: si hi ha domini polític però no social, si hi ha domini alhora polític i social i si es reconeix la superioritat social d'un grup sobre l'altre sense que existisca domini polític. El domini social i el polític són sens dubte factors en l'acceleració o el retardament de l'intercanvi cultural.

Un principi bàsic en l'estudi de qualsevol fase de canvi cultural és el de la selectivitat. El préstec cultural, fins i tot en els contactes més íntims, és selectiu. Aquest principi és fonamental per a comprendre tant per què les innovacions produïdes a l'interior d'una societat passen a formar part de la seua cultura o es rebutgen, com per què els elements d'una cultura presentats a una altra s'accepten o es rebutgen, i fins i tot poden donar lloc a l'aparició de moviments contratransculturals que persegueixen la restauració d'un mode de vida anterior al contacte. A més, la selectivitat té en compte la gran variació del grau en què els pobles que emprenen la presa de contacte s'apropien recíprocament d'elements de llurs respectives cultures. D'altra banda, els factors històrics intervenen a l'hora de facilitar l'acceptació o d'enfortir la resistència a les innovacions. També la diferent base econòmica de cada cultura resulta determinant a l'hora de comprendre l'abast dels préstecs. En conseqüència, el contacte pot donar com a resultat almenys un préstec, amb pressió externa o lliurement, o pot elevar-se a la quasi completa acceptació dels modes de vida d'un altre poble. En qualsevol cas, els aspectes transmesos de la cultura són resultat de circumstàncies històriques particulars, les quals influeixen sobre les motivacions psicològiques que serveixen de base a la selecció.

En el seu estudi sobre els canvis al Perú entre 1530 i 1570, en el context de la dominació espanyola, Wachtel valorava les estructures socials anteriors, el mestissatge, la resistència, la revolta indígena i encunyava el concepte de "desestructuració" per a referir-se al resultat de la interacció en la cultura autòctona. Aquest estudi revela un canvi d'actitud dels antropòlegs: fins aleshores l'aculturació havia estat vista des d'un punt de vista eurocentrista que voldria veure en el procés part de la pròpia empresa colonial, contrari a valorar-la com una crisi del grup social que la pateix. De fet, la visió tradicional del fenomen aculturador era, a més d'eurocentrista i colonial, d'essència decimonònica i profundament evolutiva: s'esperava un destí unidireccional per als indígenes i, en funció d'aquest, es jutjaven els passos i els estadis. Aquesta visió traslladada a l'antiguitat clàssica feia de la romanització un procés en què s'espera que els "bàrbars", com a única i millor sortida, s'assimilen ràpidament.

A partir dels anys setanta els antropòlegs abandonen paulatinament els conceptes d'aculturació i d'assimilació. Immersos en la problemàtica que ofereixen els darrers pobles primitius contem-

poranis, abocats a una implacable destrucció cultural i ecològica, els antropòlegs actuals prefereixen emprar termes més expressius i contundents com ara desestructuració o etnocidi cultural, conceptes que -com és evident- poden fer-se retroactius a altres cultures i períodes històrics. En aquesta línia, Devereux (1973) ha aprofundit en els transtons psíquics que es produeixen en les situacions de contacte cultural.

3. ELS ESTUDIS ARQUEOLÒGICS

En els camps de l'arqueologia i de la història antiga els conceptes d'aculturació i d'assimilació arriben tardanament, cap a la darrereria dels seixanta i principi dels 70, quan ja havien entrat en crisi en l'antropologia. L'interés pels processos d'aculturació en el camp de l'arqueologia s'ha centrat en les cultures primitives més que en les societats complexes. Concretament, les investigacions que han permès el desenvolupament dels models que pretenen comprendre els fenòmens de canvi cultural han estat desenvolupades majoritàriament sobre cultures prehistòriques i protohistòriques (Wells, 1990). Aquests estudis basats en la recerca arqueològica han tingut un important desenvolupament en el món anglosaxó i escandinau, però més pobre pel que fa a les cultures mediterrànies. Tenen el seu inici als Estats Units, en el marc de la Nova Arqueologia, de la mà de Binford (1972), qui en un article publicat inicialment l'any 1962 va defensar una aproximació antropològica a la interpretació de l'evidència del canvi cultural.

Però el veritable punt de partida d'aquests nous plantejaments se situa en 1968 amb la publicació del llibre de Clarke (1984). Segons aquest autor el canvi es pot comprendre millor si considerem la cultura com un sistema constituït per subsistemes interrelacionats (social, religió, econòmic, etc). El canvi en qualsevol dels subsistemes repercuteix sobre la resta per tal que el sistema restablesca el seu equilibri dinàmic. Si aquest equilibri no es pot mantenir, el sistema es col·lapsa i deixa de funcionar. Amb aquest model el canvi pot explicar-se en funció de la dinàmica cultural dins de cada context. Les influències externes hi tenen un gran paper, però només en tant que afecten a un subsistema. D'aquesta manera, el canvi cultural no resulta de la interacció externa per ella mateixa, sinó del reajustament del sistema cultural com un tot. Per a Clarke, la "mort" d'un sistema de grup cultural o d'una cultura individual pot produir-se per transformació o per desplaçament. Per transformació cal entendre la introducció successiva i acumulativa de nous artefactes-típus essencials i clau, acompanyats per la cancel·lació decreixent i la fragmentació gradual de la constel·lació d'artefactes-típus clau primitiva. En la jerarquia dels processos socioarqueològics, aquest autor distingia els següents conceptes:

- *Convergència*: creixent aproximació cultural, de vegades sense necessitat d'una comunicació intensa, per arribar a una situació similar mitjançant el canvi d'ambdues cultures.

- *Intrusió/substitució cultural*: el desplaçament d'una cultura per altra en un territori específic i l'ocupació d'àrees desocupades. Forma organitzada: conquesta militar seguida d'ocupació o migració en massa.

- *Aculturació*: la creixent semblança de cultures resultat de la difusió en un o altre sentit. Forma organitzada: intercomunicació cultural organitzada.

- *Assimilació cultural*: l'assimilació d'una cultura per altra; la cultura assimilada sobreviu com a subcultura ètnica incorporada. Forma organitzada: conquesta militar, prèvia aculturació.

A partir de les premisses teòriques elaborades per Clarke, Alonso i Cerrillo (1998) han elaborat un model per a la realitat hispànica en el període de conquesta romana. El resultat de la intrusió romana sobre la població de base seria l'existència de dues zones sobre les quals la influència romana hauria adoptat formes diferents: convergència i intrusió, amb una franja intermèdia de transformació paral·lela. En tota la façana mediterrània peninsular, on les cultures existents havien assolit un alt grau de complexitat social que hom pot qualificar de preestatal, ja existien les ciutats i s'havien produït contactes previs, en part comuns als que havien experimentat els mateixos romans, esdevé un procés de convergència en què l'únic que farà la potència intrusiva serà remodelar i aprofitar les bases existents per tal de produir la integració d'aquestes estructures socials. L'existència d'unes bases prèvies d'urbanització farà que no siga necessari el trencament del sistema d'assentaments, sinó que bastarà la simple modificació d'alguns dels nuclis que es dotaran de la maquinària administrativa necessària perquè serveixen de centres nodals de la nova estructura. La resistència militar serà també menor o fins i tot inexistent. En la resta del territori peninsular amb un nivell inferior de desenvolupament, l'acció de Roma adoptaria la forma d'intrusió.

El comerç és un component del subsistema econòmic que pot ser ben conegut dins els estudis arqueològics; els objectes d'importació poden oferir sovint una identificació precisa dels contextos arqueològics. A partir de 1970 els estudis sobre comerç i intercanvi es van convertir en el tema principal dins de la Protohistòria europea. Alguns d'aquests estudis s'orientaven a mostrar com el comerç podia ser estudiat per les seues interrelacions amb altres subsistemes, i com a través d'aquests mecanismes es podien explicar els complexos canvis culturals utilitzant l'analogia etnogràfica i la teoria arqueològica junt al propi model sistèmic. En aquesta línia, Wells (1980) va estudiar els canvis que es van produir amb l'aparició de les ciutats de l'Edat del Ferro a l'Europa central, que explica com interaccions d'intercanvi entre les poblacions indígenes i els pobles mediterranis.

A Espanya, Urruela (1981, 7-40) va fer una de les primeres aproximacions al fenomen de la romanització des d'un enfocament antropològic. Després de recordar la vella polèmica que envolta el terme romanització, l'autor analitzava els dos usos més freqüents d'aquest concepte. Per romanització s'entén normalment, en primer lloc, la presència en un indret i en un moment determinats d'un objecte romà; el nombre d'aquests es relaciona amb el grau de romanització. En segon lloc s'entén que la romanització és igual a l'adopció de formes de vida, amb una accepció semblant a la que els antropòlegs donen al concepte d'aculturació. Des d'aquest punt de vista, hi ha una gradació de possibilitats segons la intensitat de l'aculturació que van des d'una "lleugera impregnació" de la cultura indígena fins a la seua destrucció, que es corresponen amb diferents "graus de romanització". Quan no s'explica l'abast del canvi sofert o, com és freqüent, s'ignora per falta de dades, les apreciacions resulten confuses. Pel que fa als conceptes d'aculturació i canvi cultural, Urruela assenyala que en els treballs generals sobre contacte de cultures ambdós tenen un sentit anàleg, amb la diferència que els distints graus d'aculturació expressen canvis culturals diferents. Si es pretén donar un sentit històric a aquesta expressió, cal conèixer en quin sentit s'ha aculturat, és a dir, a quins nivells de la societat sotmesa han esdevingut els canvis culturals: si s'han vist afectades les institucions, o la producció i les relacions socials que en depenen. Els conceptes d'assimilació i rebuig valoren encertadament alguns dels aspectes de l'enfrontament de cultures.

Assimilació pot usar-se front a aculturació per donar-li un matís nou: aculturació com a reciprocitat, com a intercanvi. L'assimilació pot ser graduada i gradual; un grau total d'assimilació seria equivalent a dominació. Aquests conceptes són útils però insuficientment expressius per a referir-se a un únic fenomen: el canvi cultural.

Sobre aquesta qüestió, Blázquez (1985) va abordar el problema de l'adequació del terme *romanització* per a referir-se a l'acció de Roma en les diferents províncies, singularment en els casos dels pobles del nord i nordest peninsular, i va plantejar la necessitat d'aplicar altres conceptes com ara els d'aculturació i d'assimilació.

L'any 1983 es va publicar el volum titolat *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of interaction* (Brand i Slofstra, eds.), del qual destacaré tres treballs de gran interès. En una primera aportació sobre l'aculturació com a procés d'informació, Van der Leeuw (1983, 24-25) considera el procés d'aculturació com la transformació de models d'interacció, amb quatre fases: difusió d'objectes aïllats, difusió de símbols significatius, evolució i integració; aquesta pot adoptar cinc formes: incorporació, substitució, sincretisme, aïllament i adaptació reactiva (rebel·lió). En segon lloc, Slofstra (1983) fa una aproximació antropològica a l'estudi del fenomen de la romanització considerant-la com un procés de canvi produït per la interacció entre les societats protohistòriques i l'Imperi Romà. Finalment, Bloemers (1983) fa un estudi preliminar sobre l'aculturació en les conques dels rius Rin i Mosa en el període romà.

El mateix any 1983 es van publicar les actes del congrés *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés antiques*, on apareixen diversos treballs d'interès. Així, De la Genière aborda la qüestió de l'aculturació dels indígenes a partir de la colonització grega a Itàlia meridional i Sicília. Quant a la Península Ibèrica, Almagro (1983) tracta el problema de l'aculturació des de la perspectiva de la colonització fenícia i grega.

Aquest corrent investigador que tractava d'aprofundir en els processos de canvi cultural en els pobles conquerits per Roma, va produir a Espanya alguns treballs col·lectius els títols dels quals expressaven clarament la idea d'oposició entre indigenisme i romanització, com ara el dedicat al convent Astur (AADD, 1983), en el qual s'incidia, entre altres aspectes, en la importància de l'exèrcit com a factor de romanització i en els canvis i pervivències en els estrats socials indígenes.

En aquesta línia es troba el volum *Current Research on the Romanization of the Western Provinces* publicat l'any 1992, on destaca un treball de Haselgrove i Scull (1992) que tracta de la romanització i la desromanització a Bèlgica.

Un treball pioner a Catalunya és la tesi doctoral de Garcés i Estallo (1990) *Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget*, que aborda el fenomen del canvi cultural a les comarques occidentals des del punt de vista de l'estudi de la cultura ibèrica.

Els treballs d'Alvar (1990) i Wagner (1993) suposen una important aportació teòrica en el camp dels estudis sobre els processos de canvi cultural. Hi destacaré algunes consideracions de l'article del segon que poden aplicar-se a la romanització. Pel que fa a les repercussions del contacte intercultural, podem parlar d'un procés d'aculturació, ja que el contacte continu entre ambdós grups provoca canvis culturals en (almenys) un d'ells. L'aculturació és -sí més no, inicialment- imposada, perquè és conseqüència de la conquesta i actua a través d'un procés d'assimilació: l'adopció dels elements culturals externs comporta la desaparició de les tradicions i models propis, la submissió als patrons i valors de la cultura dominant. En el procés d'assimilació poden donar-se diferents situacions intermèdies: de reinterpretació (sincretisme), de mescla (hibridisme) i de fusió (mestissatge) ètnicocultural. En aquest procés actuen diversos agents

aculturadors: els individus que actuen com a vehicles de transmissió cultural, tant de caràcter extern com intern. Les conseqüències dels fenòmens d'aculturació són el que coneixem com a canvi cultural, innovacions que afecten les diverses esferes de la cultura. Des d'aquest punt de vista podem parlar de canvi tecnològic, social, econòmic, lingüístic, mediambiental, etc. El procés es desenvolupa en diversos nivells i segons ritmes temporals diferents. El resultat final de l'aculturació és una assimilació completa, entesa des de la perspectiva d'una etapa final de l'aculturació, en la qual caben diverses possibilitats (matisos) que depenen al seu torn de diversos factors.

En els darrers anys s'han succeït els estudis sobre la romanització. Hi destaca el volum *La romanització en occidente* (1996), amb diversos treballs d'interés. En primer lloc, Hopkins (1996) assenyalava que la Romanització no va ser probablement un procés únic, senzill i unidireccional, sinó que va consistir més bé en una sèrie complexa d'interaccions, amb significats divergents que van suposar un vincle -però de vegades també una barrera- entre grups d'agents molt variats, foren aquests d'origen provincial o romà. Des d'aquest punt de vista, considera la romanització com a part integrant d'un procés més ampli d'adaptació entre conqueridors i conquerits. Destaca el procés de revisió efectuat en els darrers anys per alguns investigadors que concebeixen la romanització com un complex procés d'interacció, que es va verificar a llarg termini i va estar dotat de múltiples manifestacions. Aquests, sembla que implícitament l'entenen com el resultat de la combinació d'una política conscient i d'una certa arbitrarietat voluntarista. Per part dels romans, hauria sorgit de l'interés conscient de controlar els pobles conquerits i, per part dels seus súbdits, del desig d'accedir a un status individual. Des d'aquest punt de vista, es percep la romanització, d'una banda, com un mecanisme de control polític i, d'altra banda, com la resposta subjectiva de l'elit dominada.

En la seua col·laboració en aquest volum i en altres treballs publicats en els darrers anys Keay (1990, 1992, 1996 i 1997) ha aprofundit en l'estudi dels models de romanització a Catalunya i Andalusia. En unes reflexions sobre el concepte de romanització, destaca que aquest terme no és més que una etiqueta utilitzada per a descriure la intensitat i celeritat amb què foren adoptats els símbols culturals romans per les poblacions indígenes, i que, si bé hi ha acord entre els investigadors sobre el fet que la cultura material dels pobles conquerits per Roma va reflectir l'adopció de característiques romanes, s'observa una notable divergència d'opinions quant a la forma en què es va produir aquest canvi: des dels que creuen que la romanització va ser imposada als pobles conquerits mitjançant l'acció conjunta de l'imperialisme militar i cultural romà, fins als que plantegen que les elits indígenes van adoptar la cultura romana amb la finalitat de perpetuar-se com a grup dominant i interpreten que la romanització seria un procés dialèctic de canvi en què totes dues cultures -la indígena i la romana- experimenten transformacions per influència de l'altra. Keay creu que l'estudi de la romanització hauria d'adoptar una perspectiva més àmplia, situant el contacte romà amb les societats indígenes en relació amb l'evolució anterior de la zona sotmesa a anàlisi.

4. LA ROMANITZACIÓ: UN ESBOÇ DESCRIPTIU DEL CANVI CULTURAL

La cultura ibèrica presenta, en el marc cultural de l'Edat del Ferro europea, una problemàtica compartida per altres cultures

sotmeses a intensos processos d'aculturació. Exposada a contactes culturals des de la mateixa època de la seua gestació, la interacció amb púnics i grecs fou una constant al llarg del seu procés evolutiu i, sens dubte, va suposar la incorporació al seu bagatge cultural d'importants avanços (Almagro, 1983). Però aquest havia estat un procés no subjecte -excepte en períodes i zones molt determinats- a mecanismes de dominació. Els contactes amb els grecs han estat objecte de particular atenció pels investigadors (Olmos, 1987; Rouillard, 1991, 317 ss). En aquest sentit, Tovar assenyalava que les poblacions més intensament colonitzades van ser les primeres a romanitzar-se (Tovar i Caro, 1971, 23). La conquesta romana va suposar la intensificació d'aquesta interacció, però també l'inici d'un procés irreversible de pèrdua d'identitat que va culminar en l'assimilació de les cultures indígenes per part del poble conqueridor.

Com assenyalava Keay (1996, 149), Ibèria era un mosaic cultural; Roma no es va enfrontar a una societat homogènia, sinó a grups variats dotats amb diversos graus de centralització política, tradicions urbanístiques, religió i cultura material. Per aquesta raó Roma no va respondre de la mateixa manera davant les diferents societats existents i no es va produir un model uniforme de romanització.

El fet fonamental que intervingué en aquest procés fou la conquesta i el consegüent establiment de relacions de poder entre ambdues cultures. El contacte cultural forçat va posar les bases per a la interacció, a partir de la qual els aspectes particulars de la cultura van anar transformant-se fins a canviar el conjunt. La dominació política i econòmica comporta una dominació cultural amb l'estratègia de la uniformització. Els mecanismes utilitzats pels conqueridors foren diversos, però tenen les seues bases en l'espessa malla urbana preexistent que van ampliar i consolidar segons els seus interessos estratègics. El món rural, en canvi, no fou objecte d'interés prioritari per part de Roma, i en algunes zones van perdurar les estructures socials i el règim de propietat (Étienne *et alii*, 1976, 107). Paral·lelament al procés d'assimilació que experimenta la població indígena, els ocupants van anar teixint una superestructura políticoeconòmica amb la finalitat de fer possible l'explotació dels grans recursos del país.

L'expressió social del canvi se'ns escapa en la seua major part. No podem parlar de l'existència d'una societat "iberoromana" ben caracteritzada, sinó més bé de dos grups socials: el dominant, regit pels seus propis patrons, en el qual va integrant-se progressivament l'elit social indígena; i l'indígena, segregat, sotmès al control del grup dominant, encara que regit per patrons propis en aspectes secundaris de la cultura. Aquesta coexistència de dos grups socials ha estat posada de relleu en regions de romanització més tardana, com ara *Gallaecia* (Le Roux i Tranoy, 1973, 227-230). Podem parlar, doncs, de l'existència de dos grups socials: de romans i ibers ja romanitzats i d'ibers que es troben en via de ser romans. L'administració romana distingia bé quin era l'estatut jurídic d'ambdós grups, per la qual cosa no hom pot parlar de "fusió" de societats. El grup dominant limita l'autogestió dels sotmesos mitjançant un estret marc jurídic. S'obre així un període de transició en què els trets autòctons van perdent-se i van sent substituïts pels del grup dominant. En tot allò que no és fonamental, regit encara per patrons propis, es dona un fenomen de mestissatge: és una societat en vies de canvi.

La romanització, doncs, és un canvi cultural amb expressions i ritmes variables, que a la Península Ibèrica afecta a un conjunt de pobles de característiques en alguns casos molt heterogènies. La duració d'aquest procés de canvi es prolonga en la seua fase més intensa al llarg de quasi dos segles. Pot considerar-se que en

època d'August es dona el punt d'inflexió en el procés d'assimilació. És llavors quan un conjunt majoritari dels components de la cultura material experimenta un canvi decisiu que es manifesta al món rural en l'abandonament o transformació dels vells assentaments ibèrics i la generalització d'un nou patró d'assentament basat en el model itàlic de la *uilla*. Quedaran diversos aspectes de la cultura que encara perduraran alguns decennis, com part de la vaixel·la ceràmica i la llengua ibèriques, que palesen que el procés encara no s'havia consumat.

En aquest sentit, resulta ben expressiu el comentari del geògraf Estrabó (III, 2, 15) que, a l'inici del principat d'August, afirmava: "(...) els Turdetans, en particular els que habiten en les proximitats del Betis, s'han assimilat perfectament al mode de vida dels romans i ni tan sols es recorden ja de la seua pròpia llengua; a més, la majoria d'ells s'han fet llatins, han pres colons romans i falta poc perquè tots ells es facen romans". Malgrat l'indubtable sentit jurídic de la darrera part d'aquest paràgraf, en aquesta breu explicació podem veure la que tal vegada és la primera definició d'un concepte aparentment tan senzill com rebregat: estar romanitzats no és altra cosa que *viure com els romans*, per a *acabar sent*, també, romans.

Les limitacions de l'arqueologia a l'hora de documentar aquest canvi són evidents. Mentre que l'assimilació de determinats aspectes socioculturals, com ara la religió, les institucions o els costums són més difícils de percebre en el registre arqueològic, altres com l'escriptura, la circulació monetària, el mobiliari domèstic, algunes manifestacions artístiques, l'arquitectura i l'urbanisme, poden estudiar-se mitjançant l'anàlisi de la cultura material. No podem oblidar les limitacions en la interpretació de les innovacions materials, que no expliquen per si mateix les transformacions en l'àmbit de la conducta: la possessió d'objectes materials no implica la modificació de les pràctiques locals, puix aquests poden ser tan sols objectes de prestigi. El mateix podem dir de les novetats tècniques i formals que afecten, per exemple, a l'arquitectura i a l'ornamentació, que poden reflectir una aculturació superficial i no una penetració més profunda. Tanmateix, fins i tot en aquests aspectes, la seua assimilació per part dels pobles ibers esdevingué de manera desigual i lenta.

4.1. LES FONTS

El contacte inicial dels pobles ibèrics amb els romans se situa en el context de les operacions militars de la Segona Guerra Púnica. Aquests ocupen el país amb la finalitat d'atacar la rera-guarda dels cartaginesos que havien envaït Itàlia. Els indígenes són testimonis i víctimes involuntàries d'un enfrontament que només de manera immediata els podia interessar: la col·laboració amb el bàndol romà els permetia l'alliberament del jou púnic. Però inicialment els va convertir en enemics de l'invasor romà per la seua submissió als cartaginesos. L'actitud romana va jugar hàbilment amb l'amenaça i el reconeixement per tal d'atraure'ls al seu bàndol i restar aliats als púnics. El primer contacte dels Ilercavons amb els romans el descriu Polibi (III, 97, 6): "després d'intimidat les tribus iberes que habitaven vora el pas del riu, arribaren a la ciutat de Sagunt". La mera demostració de forces sembla que serveix, tant a púnics com a romans, per a evitar qualsevol resposta dels indígenes, els quals, davant la presència de grans exèrcits ben organitzats, devien sentir-se impotents.

Tal vegada una de les primeres mostres d'aculturació que apareix esmentada en les fonts es manifeste justament en el terreny

militar: en la segona sublevació d'Indíbil l'any 205, quan els Illegets, Ausetans i altres tres pobles aliats presenten batalla contra l'exèrcit romà, organitzen la seua formació militar en tres cosos d'infanteria separats per amples passadissos que permetien l'avanç de la cavalleria (Livi, XXIX, 2, 5). Will (1988) ha assenyalat paral·lels d'aquest fenomen en el món hel·lenístic. Tanmateix, podria tractar-se d'una formació militar pròpia dels ibers i no necessàriament imitada dels romans.

En general, l'actitud dels grups dirigits de les ètnies ibèriques envers els ocupants romans, una vegada sotmesos els darrers intents de rebel·lió de primeries del segle II, sembla que fou la d'adaptar-se a la cultura dominant. Cal recordar ací el "pensament nacionalista" d'Indíbil en la seua segona sublevació contra els romans (Livi, XXIX, 1, 24): l'alliberament d'Ibèria dels romans, una vegada vençuts els cartaginesos, permetria tornar als costums i als usos del seus pares. Ben diferent fou l'actitud de Belistages, cabdill dels Illegets, alguns anys després amb la darrera rebel·lió dels ibers, quan envià legats a Cató demanant-li ajuda militar per defensar els seus *castella* (Livi, XXXIV, 11). Els ibers aviat renunciaren a defensar un projecte autònom de *reafirmació nacional* front a l'ocupant, que podia traduir-se políticament com un desig d'independència, i optaren per defensar els privilegis resultants de la seua inserció en la nova estructura socioeconòmica. Aquesta actitud degué condicionar sens dubte llurs manifestacions culturals. La manera de legitimar la seua posició fou abandonar les velles pautes i imitar el model dominant. La urgència en aconseguir aquesta legitimació i la llunyania del model a imitar són les causants de l'aparició de versions pobres, provincianes d'aquest, que serveixen així per realimentar i reafirmar el sistema.

En efecte, amb les gestes heroïques dels cabdills illegets Indíbil i Mandoni i del turdetà *Culchas*, i les hipotètiques repercussions en altres àrees com l'edetana, s'esgota la resistència "nacional", col·lectiva i conscient. Quan tornem a trobar participació activa de la població autòctona en conflictes armats serà ja per la seua implicació directa en les manifestacions de la guerra civil romana a Hispània, l'anomenada guerra sertoriana. No trobarem cap autor antic que parle de resistència organitzada i conscient per a foragitar els romans (Tarradell, 1965, 16; Étienne *et alii* 1976, 95). No és estrany que, a la vista d'aquest panorama, alguns autors proposen de desterrar el mot *resistència* de la terminologia històrica d'aquest període (Étienne *et alii*, 1976, 106; Blázquez, 1985, 39) o substituir-lo pel de *persistència*, ja que no pot qualificar-se d'altra manera la continuïtat que s'observa en camps com la cultura, la religió i la llengua (Barrauol, 1976, 404-405). Com assenyala Bastide (1972, 57), la resistència activa és un fenomen que, en general, només es dona al principi del procés aculturador, ja que si s'observés al final es tractaria més bé de *contraculturació*.

La figura dels reis/cabdills indígenes juga un paper fonamental en les relacions amb els romans en els primers anys de l'ocupació (Tovar i Caro, 1971, 51-159; López Domech, 1986-87). Entre els Illegets, Indíbil i Mandoni fins a la derrota del 205 i més endavant Belistages quan la rebel·lió del 197-195; entre els Edetans, *Edesco*, i entre els Turdetans, *Culchas*, pertanyien a les seues respectives nissagues reials i les fonts els atribueixen el paper de caps militars, amb capacitat de convocar tropes.

Figures individualitzables en aquest procés són els ostatges i els legats (Balil, 1955-56, 43). Ambdues entren en contacte directe amb l'invasor i tenen oportunitat de conèixer amb profunditat els seus costums, llengua i cultura. En el cas dels ostatges, nor-

malment fills de les elits locals, la seua retenció durant un període de temps llarg pot comportar la seua reeducació segons els patrons culturals romans. Hi ha dos casos significatius: després de la segona rebel·lió dels Ilergetes i d'altres pobles aliats l'any 205, una de les condicions imposades per Escipió és l'entrega d'ostatges de 30 pobles, els quals no tornen a ser esmentats per les fonts. El segon és quant Sertori reté a *Oscà* els fills de les elits locals i crea la coneguda escola, de la qual parlarem més endavant.

Pel que fa a la població, la dilatada presència de les tropes romanes és un factor de gran importància. Les relacions dels soldats amb les dones indígenes produeixen l'aparició d'una nova categoria social, els *hybridae*, per a l'assentament dels quals fins i tot es crea una nova ciutat (*Carteia*, el 171). Junt amb els militars hi ha també aportacions difícilment quantificables d'altres grups socials: funcionaris, comerciants, colons, etc (Wilson, 1965, 22-27, 29-42 i 156-164; Gabba, 1973; Marín, 1988); hi destaca per la seua concreció l'esment dels 4.000 homes amb els seus esclaus i lli-berts, entre els quals hi havia fills de senadors i cavallers, que l'any 49 se li van presentar a Cèsar (*BC*, I, 51) en la campanya d'*Ilerda* (Blázquez, 1962, 96). L'emigració esdevé un factor decisiu per la presència física dels agents culturals. Un instrument fonamental d'integració fou l'exèrcit, amb les unitats d'auxiliars formades per indígenes (Balil, 1956; García y Bellido, 1963; Bosch, 1966; Roldán, 1993 i 1996). Aquestes participen del costat de Roma en el procés de conquesta d'altres regions d'Hispania, se sotmeten a la disciplina de l'exèrcit romà i aprenen llengua, usos i costums dels romans. Aquest conjunt de factors va comportar l'aparició de nous mecanismes de promoció (servei militar) i de prestigi social (llengua, indumentària) que anaren substituint els trets d'identitat propis.

Els resultats d'aquest procés d'aculturació producte de més d'un segle de dominació es manifesten de manera nítida amb la continuació a Hispania de la guerra civil. Sertori no acabidilla una rebel·lió de pobles indígenes descontents per l'opressió romana, no utilitza per a servir els seus interessos les seues reivindicacions desoïdes any rere any per la llunyana Roma. La presa de postura de nombrosos pobles per Sertori, sobretot a la vall de l'Ebre, és un veritable posicionament davant un conflicte civil entre romans. Sertori no es presenta davant els indígenes com un antiromà o un antipatriota, sinó que ho fa com "més romà" que Sil·la i el seu partit (Mangas, 1970, 507), i la seua "clientela" no el segueix per resistència cap a Roma, sinó per prosperar en el sistema romà, per ser reconeguts com a romans: per una ferma i clara voluntat d'integració.

En el context de la guerra civil, un passatge força conegut i interessant és quan Sertori reté els fills de les elits indígenes a *Oscà* en concepte d'ostatges (Plutarc, *Sert.*, 14, 3) i, per justificar la seua acció, disposa la fundació d'una escola d'inequívoca orientació hel·lenística: "els posà mestres de totes les ciències i professions gregues i romanes (...) en aparença els instruïa perquè en arribar a l'edat varonil participassen en el govern i en la magistratura". Els indígenes, doncs, podien observar el funcionament del Senat, de les magistratures i institucions romanes (Appià, *BC*, I, 108; Plutarc, *Sert.*, 22, 5; i 23, 5). La satisfacció dels pares en veure que els seus fills tenien oportunitat de participar de la vida romana, que portaven la *toga praetexta*, estudiaven Gramàtica i Retòrica i rebien *bullae* d'or quan destacaven, és un bon exemple de l'atracció dels indígenes pels usos i costums dels romans i de la seua voluntat d'integració (Balil, 1956, 126-127; Blázquez, 1962, 99-100; Fatás, 1973, 200).

Una situació semblant és la que descriu Tàcit (*Agr.*, XXI, 2) algun temps després en un passatge referit als Britans, de la bio-

grafia del seu sogre Agrícola, on trobem explicat aquest procés: "A més, iniciava els fills dels cabdills en les arts liberals; (...), de manera que els qui poc abans rebutjaven la llengua romana s'apassionaven per la seua eloqüència. Després va començar a agradar-los la nostra indumentària i es va estendre l'ús de la toga. A poc a poc es van desviar cap als encants dels vicis, els passeigs, els banys i les exquisitats dels banquets".

Aquest procés de lenta transformació en les estructures polítiques i socials, les formes d'intercanvi, la ideologia i la religió, és el que en conjunt cal considerar com el canvi cultural que en un període de temps pròxim als dos segles va produir, en allò fonamental, l'assimilació cultural al món romà.

4.2. ELS ASSENTAMENTS

El canvi cultural té un reflex clar en aquest camp, on es manifesta tant en els nuclis urbans com en el món rural. En una situació de contacte entre dues cultures urbanes com són la ibèrica i la romana, encara que amb un desigual desenvolupament, les ciutats passen a ser instruments de control de primer ordre. En la seua estratègia de domini territorial, els romans utilitzen les ciutats com a bases per a l'aquarterament de tropes i l'establiment de veterans i altres grups de població. A Hispania, conquesta i colonització són elements indistingibles, com han posat de relleu diversos autors (Roldán, 1989; Pena, 1994).

En els darrers anys diverses publicacions han tractat dels canvis experimentats pel poblament a partir de la conquesta romana en algunes regions de la Península Ibèrica. Recordarem els volums *Los asentamientos ibéricos ante la romanización* (1986) i *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region* (1991). Amb posterioritat s'ha publicat una monografia sobre el poblament en època republicana a la comarca catalana del Maresme (Olesti, 1995).

En aquest camp, un dels aspectes que més atrau l'atenció dels investigadors és el de la transformació i continuïtat de les ciutats. Admesa l'existència de diversos trets urbans en molts assentaments ibèrics (Bendala *et alii*, 1987; Ruiz Rodríguez, 1987), alguns autors s'han centrat en el desenvolupament de la ciutat en tant que pot ser valorat com element catalitzador de les transformacions que conduïen a una economia agrària, esclavista dins d'un marc d'especialització regional creixent i de potenciació de l'intercanvi de mercat (Ruiz, Castro i Choclán, 1992).

En les ciutats s'observa tota la complexitat del canvi social en una població heterogènia. Aquestes actuen com un veritable gresol cultural en el qual emergeixen els grups socials "aculturats", elits que aspiren a adoptar el mode de vida dominant i cooperen amb las autoritats. S'hi poden distingir diferents situacions. Possiblement la més freqüent és la continuïtat d'un *oppidum* de desigual importància. Els exemples són molt abundants i podem esmentar, entre altres, Burriac, El Cabezo de Alcalá (Azaila), el Tossal del Castell (*Saguntum*), el Tossal de Manises (*Lucentum*), l'Alcúdia (*Ilici*), etc. En altres casos els assentaments se situen a la vora de o sobre un altre preexistent mitjançant una instal·lació militar o una fundació colonial. Recordem el campament d'*Emporiae* a la vora de la ciutat hel·lenística, del qual es coneix part del *praetorium* (Aquilué *et alii*, 1984); el de *Tarraco*, possiblement a la vora de l'*oppidum* ibèric de *Kesse* esmentat en el curs de la Segona Guerra Púnica (Adserias *et alii*, 1994); l'assentament ibèric d'*Italica* identificat mitjançant les excavacions (Pellicer, Hurtado i La Bandera, 1982), etc.

La fundació de colònies per a l'establiment de veterans, en un procés que es prolonga fins a l'època imperial, és relativament ben conegut i ha estat objecte d'una periodització en relació amb la política de colonització del món romà en el segle II aC (Marín, 1991). En aquest camp, la investigació arqueològica està permetent precisar molts aspectes relacionats amb la cronologia i l'evolució de les ciutats. A més dels casos esmentats d'*Emporiae*, *Tarraco* i *Italica*, s'ha confirmat la data de fundació de *Valentia* i la inexistència d'un assentament anterior (Ribera, 1995 i 1998a i b). Però també s'ha documentat l'existència d'altres fundacions inequívocament romanes que no són esmentades per les fonts. És el cas de les ciutats republicanes de la vall de l'Ebre (Asensio, 1994 i 1995), com la més coneguda de La Caridad de Terol (Vicente *et alii*, 1986). A Catalunya, fundacions com *Baetulo*, *Iluro* i *Gerunda* es daten en el marc de la profunda reestructuració del territori que té lloc en època pompeiana (Olesti, 1995). La plasmació física de les noves concepcions urbanístiques es pot veure en el traçat de les noves ciutats. Entre les millor conegudes, a *Emporiae* trobem un excel·lent exemple d'urbanisme ortogonal (Aquilué *et alii*, 1984).

Entre els nuclis urbans podem distingir entre la fundació de noves ciutats, de colònies per a l'establiment de ciutadans romans, i les ciutats preexistents que van transformant-se gradualment. L'origen i les raons de les noves fundacions són diverses; en ocasions es tracta d'assentaments veritablement nous, creats *ex nihilo*, mentre que en altres casos es tracta de ciutats indígenes que reben l'assentament dels colons. Aquest procés s'estén fins a l'època imperial i és relativament ben conegut. Sense pretendre fer una repàs exhaustiu, esmentarem algunes de les principals fundacions. La primera és de l'any 206, quan Escipió funda *Italica* per a l'assentament dels ferits en la batalla d'*Ilipa*. El 195 Cató assenta el seu exèrcit en un campament situat al costat de la ciutat d'*Emporiae*, el qual acabarà convertint-se en un nou nucli urbà de caràcter inequívocament romà; el cas de *Tarraco*, sobre l'antiga *Kesse*, és possiblement similar. Segueixen *Gracchurris* el 178, fundació de T. Sempronius Grac; *Carteia* el 171 per a l'assentament dels *hybridae*, fills de soldats romans i dones indígenes; *Corduba* el 152 per M. Claudi Marcel; *Brutobriga* i *Valentia* el 138 per Q. Dècim Brut; *Palma* i *Pollentia* el 123-122 per Q. Cecili Metel; *Ilerda* poc abans del 89; *Caecilia Metellinum* el 80-79, *Pompaelo* cap al 71; *Urso* el 44 per M. Antoni; *Lepida-Celsa* també el 44 per M. Emili Lèpid, etc.

Però les transformacions derivades de la presència romana i de l'aplicació dels seus models s'estenen també al món rural, on s'observen canvis en el patró i la tipologia dels assentaments. A Catalunya, els estudis realitzats en els territoris dels Indiguets (Nolla i Casas, 1984), Laietans (Prevosti, 1981a i b; Biasot *et alii*, 1984; Aquilué i Pardo, 1990) i Cessetans (Miret, Sanmartí i Santacana, 1986 i 1991), proposen situar l'aparició de les primeres *uillae* al final del segle II aC. Aquest fet comporta un canvi econòmic important, l'aplicació d'un nou model d'explotació agrària. Però fins a l'aparició de les primeres *uillae* i més enllà al llarg del segle I, la continuïtat de molts assentaments i l'aparició d'altres nous d'indubtables característiques ibèriques, reflecteixen el trencament del model de poblament existent fins a l'arribada dels romans i el consegüent procés de descomposició social. D'aquest tipus d'assentaments, que en alguns casos poden considerar-se veritables masies, pot servir com a model el darrerament donat a conèixer de Can Pons (Arbúcies), que pot datar-se entre la segona meitat del segle II i el primer quart de l'I (Font *et alii*, 1996). Segons aquest model, al llarg d'un període de temps supe-

rior a mig segle coexistirien els dos models de poblament: les *uillae* dels colons romans i potser d'alguns ibers romanitzats, i els assentaments de la població indígena.

A l'Empordà, Plana (1986) ha assenyalat la forta pervivença dels assentaments ibèrics, que pot constatar-se de manera general a les comarques de Girona (Nolla i Casas, 1984). Això no obstant, al llarg del segle II es constata l'aparició de nous assentaments que estan situats per les rodalies de la ciutat d'*Emporiae* i presenten característiques indígenes però amb una clara influència romana: Valveralla, la Vinya, la Barraca d'En Guy, l'Olivet d'En Pujol (Casas, 1989), etc. Les primeres vil·les no farien la seua aparició fins a la primera meitat del segle I aC, i paral·lelament s'observa la desaparició de la majoria dels assentaments ibèrics. Cap al sud, als voltants del Montgrí, es reocupen assentaments preromans abandonats com l'Illa d'En Reixac i les primeres vil·les i altres estacions romanes apareixerien des del final del segle II, encara que la data inicial de l'ocupació és poc precisa: el Palau, el Camp de la Gruta, la Vinya d'En Xalan, la Torre Ponça, etc. En el sector més meridional, des de Begur fins a Sant Feliu de Guíxols, la situació és diferent, ja que sembla donar-se una major pervivença del poblament ibèric i una presència tardana de les vil·les que no apareixen fins al canvi d'era.

A les comarques d'Osona, el Bages, el Berguedà i el Solsonés, en territori dels Ausetans i Lacetans, Molas (1993, 138) assenyalen que la penetració militar romana va produir l'abandonament de les fortaleses que exercien una funció de control del territori, mentre que aquells assentaments que tenien funcions més àmplies perduren fins al segle I aC. Això no obstant, les velles divisions territorials es mantingueren com a nuclis organitzatius de base, possiblement amb objectius tributaris; en aquesta línia s'han d'interpretar les primeres encunyacions de moneda ibèrica. En el segle II es detecta un canvi en el patró d'assentament: hi sorgeixen establiments rurals en el pla que ocupen preferentment llocs enlairats situats al costat dels rius: les Serrasses i el Puig Guardial (Torelló), Savassona (Tavèrnoles), el Cap del Pont del Gurri (Vic), etc., i es reocupen Can Caseta (Manlleu) i el Camp de les Lloses de Tona (Duran *et alii*, 1995). La multiplicació d'aquests assentaments, que es fan més nombrosos en el segle I, degué anar acompanyada de la introducció de noves formes de propietat de la terra, a la qual accedirien els indígenes per mitjà de l'*assignatio*.

El Maresme central ha estat objecte de diversos estudis que han permès avançar en l'estudi del poblament rural (Garcia Rosselló i Zamora, 1993; Pujol i Garcia i Rosselló, 1994). A la vall de Cabrera de Mar s'han detectat una sèrie d'abandonaments de jaciments ibèrics que poden datar-se entre el final del segle III i el primer quart del II: l'assentament i la talaia del Turó dels Dos Pins, les grans àrees de sitges de Can Miralles-Can Modolell i de Can Bartomeu i les necròpolis de Can Rodon de l'Hort i del Turó dels Dos Pins. La interpretació que en fan aquests autors és que són conseqüència d'un profund procés de reestructuració del territori. Al mateix temps, alguns *oppida* segueixen ocupats i potser encunyen moneda en el context d'una primera organització de tipus fiscal, com tal vegada fou el cas de Burriac. Cap a mitjan segle II o poc abans es detecten importants canvis en el poblament que no semblen producte de les pròpies estructures indígenes, sinó de la implantació d'un nou model d'explotació del territori propiciat pel poder romà. Els *oppida* de muntanya comencen a abandonar-se de manera progressiva: en la segona meitat del segle II s'abandonen el Turó Gros de Cèlecs (Òrrius), el Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) i el Turó del Vent (Llinars del Vallès), mentre que altres perduren fins al primer quart de l'I, com la Torre dels

Encantats (Arenys de Mar) (Sanmartí, 1993). Amb posterioritat, només Burriac continua ocupat fins a mitjan de segle.

Paral·lelament, comencen a implantar-se diversos assentaments de plana, situats majoritàriament a la vora o molt a prop dels principals cursos fluvials, entre els quals es troben Can Balençó (Argentona), Can Bada, Can Majoral i el Camí de la Geganta (Mataró). Aquesta pauta d'assentament s'observa també a la vall de Cabrera de Mar. El nombre d'aquests assentaments deu ser major, si considerem que alguns dels jaciments estudiats per Prevosti (1984, 188) que presenten ceràmiques tardorepublicanes poden ser en realitat assentaments iberoromans, alguns dels quals degueren transformar-se en vil·les. Pujol i Garcia i Rosselló interpreten aquest fet com el primer pas d'una estratègia romana de colonització agrícola de la plana litoral per part de la població indígena, que s'associa a un canvi en el sistema de propietat de la terra en la línia d'un major repartiment, un veritable "assaig" del sistema de *uillae* que s'implantarà en la segona meitat del segle I aC. En aquesta línia, Olesti (1995) parla d'un reassentament del món indígena que culminarà amb la fundació d'una sèrie de nuclis urbans en època pompeiana (*Iluro*, *Baetulo*, *Gerunda*); fins i tot planteja la possibilitat de l'establiment d'un cadastre com a mecanisme fiscal que -juntament amb la moneda- serien introduïts pel poder romà per obtenir recursos d'aquest territori.

Al curs inferior del Llobregat, Solias i Menéndez (1993, 334-336) assenyalen que els jaciments ibèrics no pateixen cap mena de ruptura en els seus registres estratigràfics a causa de la romanització: continuen ocupats els del segle III i n'apareixen de nous; en el segle II aC es compten 29 assentaments ibèrics, la majoria en plana, que, amb l'aparició de les primeres vil·les entre mitjan del segle II i el principi de l'I aC, augmenten fins a 40 en aquest segle, avançant el qual se n'abandonen molts. El millor exemple d'aquest fenomen és el del Camí Vell del Llor a Sant Boi de Llobregat (Molist, 1998), amb una ocupació continuada des del darrer quart del segle IV aC fins al 20/25.

A la Cessetània, al Baix Penedès, un assentament de grandària mitjana com Alorda Park experimenta un important abandonament cap al 200 i desapareix en el tercer quart del segle II, mentre que altres menors encara perviuen (Miret, Sanmartí i Santacana, 1986; Sanmartí i Santacana, 1992; Pou, Sanmartí i Santacana, 1993, 193-194). Cap a l'est, Darró, el major centre de la zona, es transforma en *uilla*, al temps que van sorgint una sèrie de petits assentaments que acaben ocupant el pla i substituint la vella trama de petits nuclis ibèrics situats en vessant. Fins que acaba per imposar-se el sistema allí on és possible organitzar un model agrícola excedentari, el poblament dispers ibèric s'adequarà al nou sistema econòmic, a partir del desmunt del model tan dens de poblats que no és compatible amb la nova realitat, i s'articularà un doble sistema de petits assentaments rurals-*uillae* que tendirà a ser engolit per un model dominant de *uilla*. Aquests autors oposen el model de poblats amb el de *uilla*, puix entenen que existeix una perfecta articulació, almenys en un primer moment, entre les *uillae* i els petits assentaments rurals. En aquest darrer cas, pel seu caràcter compensatori, però no així amb el primer (el dels poblats), pel factor competitiu en el pla de les funcions comercials o de serveis. En conseqüència, la fundació de ciutats romanes (*Baetulo*, *Iluro*, *Barcino*) va ser l'única manera de provocar un col·lapse dels assentaments indígenes de primer i segon ordre i la subsegüent des població.

La primerenca aparició de les *uillae* a finals del segle II en algunes comarques catalanes, configurant el que s'anomena el model "coster català", ha estat qüestionada per Olesti (1997).

Després d'anitzar 28 casos d'assentaments ocupats en els segles II-I que la literatura arqueològica ha considerat vil·les o possibles vil·les, arriba a la conclusió que en la seua major part poden considerar-se assentaments tarδοibèrics; només en alguns casos la troballa conjunta de diversos elements constructius i decoratius i contenidors itàlics (*signina*, *tegulae*, pintura mural, *dolia*), permet parlar de residències luxoses ocupades per les elits locals, tant d'indígenes com d'itàlics. El veritable canvi es dona en l'aparició de petits assentaments indígenes que ocupen de manera intensiva el territori i posen en explotació noves àrees agrícoles, desvinculant-se així de l'antic model dels *oppida*. En aquest sentit, destaca també la substitució dels camps de sitges com a sistema d'emmagatzemament lligat al conreu de cereals pels magatzems de *dolia* relacionats amb el conreu del vi i l'oli, i l'aparició de forns d'àmfores que inicialment imiten tipus romans. El model interpretatiu que proposa rebutja l'assentament massiu de colons itàlics com a ocupants de les hipotètiques vil·les i planteja considerar aquests assentaments com el resultat de l'evolució del patró d'assentament i de la incorporació de tècniques romanes en la construcció i decoració de les residències rurals, en relació amb els canvis socioeconòmics que experimenta el món tarδοibèric en una etapa de transició condicionada per la creixent influència romana.

En el curs inferior de l'Ebre, Diloli (1996, 441-442) ha observat una reestructuració del poblament que es data cap al final del segle III i es concreta en l'abandonament o destrucció de la major part dels nuclis habitats. A nivell local, en la zona del Pas de l'Ase s'assenyala l'existència d'assentaments de nova planta en el segle II (Genera, 1995, 146). Aquesta tendència suposa una aproximació a les terres de cultiu i l'abandonament d'una part dels llocs encastellats.

Al País Valencià, Abad (1985, 342) ha assenyalat que, malgrat ser un dels territoris de més primerenca ocupació, s'hi observa una clara continuïtat en la major part dels més importants assentaments indígenes (la Moleta dels Frares, la Torre de la Sal, Sagunt, la Carència, el Tossal de Manises, l'Alcúdia d'Elx, el Monastil, el Castellar de Meca, etc). Aquest fet, però, no permet deduir una falsa imatge d'homogeneïtat: hi ha elements diversos, com ara la llarga sèrie d'assentaments edetans -amb el Tossal de Sant Miquel al cap- que desapareixen o almenys experimenten una important recessió al principi del segle II, o la fundació de la primera colònia romana de *Valentia*.

El territori millor estudiat és el d'*Edeta*, a la comarca del Camp de Túria (Bernabeu, Bonet i Mata, 1985, 150-153; Bonet i Guérin, 1989; Bonet, 1991, 1992a i 1995, 529-530; Bonet i Mata, 1995, 162-163), on s'ha comprovat que amb l'inici de la romanització esdevé una transformació en el poblament que es manifesta en canvis significatius en el patró d'assentament. Com assenyalava Bonet, l'abandonament de les talaies confirma la hipòtesi que existia un mecanisme de control i poder centralitzat a *Edeta* que no servia als nous interessos de Roma. Entre la segona meitat del segle II i l'I apareix un nou model de poblament caracteritzat pels assentaments que ocupen terrenys plans al peu de muntanya de les serres, preferentment en vessants suaus. Els jaciments de difícil accés i emmurallats són substituïts per altres fàcilment accessibles i sense fortificació, tendència que sembla afectar en major mesura als assentaments de les dues categories inferiors: *oppida* petits, llogarets i talaies. Freqüentment aquests assentaments perduren fins a l'època imperial donant lloc a vil·les. Només alguns assentaments grans com la Cova Foradada o la Torre Seca perduren fins al canvi d'era. Les prospeccions han permès catalogar 25 assentaments amb materials tardorepublicans que presenten les següents característiques:

- estan localitzats en terrenys plans i al peu de muntanya, preferentment en els vessants seus.

- la seua superfície és reduïda, puix l'àrea de dispersió de la terrissa oscil·la entre 1000 i 2000 m².

- en cap cas s'ha constatat la presència de muralla o element defensiu.

- entre els materials d'importació destaquen les àmfores Dressel IA i B, així com la campaniana B, molt escassa.

- no apareixen els materials de construcció romans, com ara les teules.

- la ceràmica comuna segueix essent ibèrica, encara que són freqüents les peces de pitjor qualitat.

- majoritàriament perduren en època imperial.

En conclusió, el canvi del patró d'assentament en el territori de l'antiga *Edeta* es caracteritza, en un primer moment, per la destrucció de la major part dels nuclis de població, sobretot els de caràcter defensiu o militar, fet al qual segueix un canvi gradual del poblament rural al llarg del segle II que cerca nous emplaçaments, ja sense caràcter defensiu. Aquest model de poblament, que apareix format en la primera meitat del segle I aC, és el que dona pas a l'aparició de les *uillae* i del model altimperial.

A les valls del Vinalopó, Poveda (1991 i 1998a) ha constatat una disminució del nombre de nuclis habitats en el pas del segle III al període iberoromà. El poblament s'estructura en tres categories: l'*oppidum* del Monastil (Elda) com a lloc central; poblats en alt com San Cristóbal, El Castillo del Río (Aspe) i El Castillo de Monforte del Cid; i assentaments en pla o terres baixes com El Charco (Monóvar) i El Campet-La Algualeja (Novelda-Monforte del Cid).

En l'àrea dominada per l'anomenat model nuclear dels *oppida* (Ruiz, Molinos i Castro, 1991; Ruiz, Castro i Choclán, 1992; Ruiz i Molinos, 1992, 278-279), la situació és ben diferent. Durant gran part del procés el sistema indígena sembla seguir vigent i es produeix una tendència constant, que es fa palesa després de la Segona Guerra Púnica, al des poblament de les grans unitats d'*oppida*. Assentaments com el de Puente Tablas, i aparentment altres com Villagordo i Torrejón, situats tots en la mateixa zona, s'abandonen definitivament. En aquests casos podria tractar-se d'una immediata reacció després del conflicte en una zona que no degué ser especialment favorable als interessos romans. Paral·lament comencen a aparèixer alguns assentaments en pla i no fortificats, que aquests autors interpreten com un efecte polític de dispersió de l'aristocràcia gentilícia, i que es constitueixen en grans aldees i en absolut en *uillae*, la presència de les quals és molt excepcional. Es constata, doncs, una doble tendència, puix en el camp, a partir del segle II, i quasi des del seu inici, es produeix la colonització de noves zones, com el curs del Río San Juan, amb assentaments com Cabeza Baja de Encina Hermosa o Almenidilla, amb els cànons del models dels *oppida*, és a dir, sense assentaments rurals en pla.

En el curs alt del Guadalimar, no lluny de *Castulo*, Gutiérrez Soler (1998) ha estudiat el territori existent al voltant de l'*oppidum* de Giribaile, on ha constatat que en el segle II el poblament rural mostra diferències importants, fonamentalment quant a la grandària. Els situats en una posició central de la vall, en la confluència del Guadalimar amb cada un dels rierols secundaris, tenen dimensions considerables, mentre que aquells que se succeeixen de manera continua fins al fons de les valls corresponen a cases de camperols, de menor grandària. Aquesta estructura del poblament es correspon amb el sistema clientelar ibèric, molt estructurat i jeràrquic, i a un sistema de producció tradicional que ara ha deixat de controlar l'excés per la necessitat de pagar un *stipendium* al poder romà. En un període d'instabilitat generalitzat a tot l'alt

Guadalquivir, al principi del segle I es destrueix l'*oppidum* de Giribaile com a conseqüència de conflictes interns en la societat ibèrica. La posterior fundació del poblat fortificat en pla de La Monaria s'emmarca en un procés de colonització de les terrasses del riu que manifesta canvis importants en la societat ibèrica.

Aquesta perduració dels models indígenes en el poblament i la tardana aparició de les *uillae* ha estat assenyalada també per Sáez (1998, 105), per a qui aquest nou sistema d'explotació de la terra està directament relacionat amb el canvi dels sistemes de tenença, és a dir, d'ús directe i real de la terra per part d'elements romans, fet aquest que coincideix amb el final de la República i el començament de l'Imperi. Així, l'efectiva penetració romana en el món rural, amb els consegüents canvis en els sistemes d'explotació i de tinença de la terra, no es produiria almenys fins a la colonització cesariana i augusta, quan encara es comença a veure de forma molt incipient.

A mode de recapitulació podem dir que en la segona meitat del segle II sembla donar-se de manera prou general a la Tarraconense mediterrània un fenomen d'expansió del poblament rural que segueix un patró d'assentament diferent del que havia caracteritzat fins aleshores la cultura ibèrica. Els nous assentaments rurals ocupen llocs situats en pla o poc elevats en o prop de les terres de conreu, en ocasions sobre altres ocupats en període Ibèric Ple, i no solen presentar elements de caràcter defensiu. La seua presència pot obeir a dues raons: una recuperació demogràfica anys després de la crisi produïda per la conquesta romana i un reassentament de la població que a poc a poc va abandonant els vells *oppida* i s'instal·la en llocs més accessibles. Aquest fenomen deu anar relacionat tant amb un augment de les àrees d'explotació com amb la creixent implantació de conreus com la vinya i l'olivar, amb més possibilitats comercials que els tradicionals com els cereals.

En la construcció d'aquests edificis comencen a emprar-se materials i tècniques constructives i decoratives romanes: apareixen els paviments de *signina*, la pintura parietal, les cobertes de teula, els contraforts, etc; en estreta relació amb el canvi de conreus comencen a utilitzar-se sistemes d'emmagatzemament romans com els *dolia* que substitueixen les sitges. Possiblement el caràcter "romà" d'aquests edificis no és més que un reflex del grau d'aculturació dels seus propietaris, que s'accentua conforme augmenta la seua posició en l'escala social: les residències "més romanitzades" deuen pertànyer a les èlits locals. Però al mateix temps també és el reflex en el món rural del que està passant en les ciutats, on l'adopció dels models residencials itàlics per part de les èlits urbanes deu ser més primerenca i generalitzada. En alguns casos, en territoris situats al voltant d'importants ciutats, aquestes residències rurals poden pertànyer a colons o propietaris itàlics, que sens dubte en un primer període degueren assentar-se en els nuclis urbans. En un moment més avançat, cap al segon quart del segle I, en alguns d'aquests assentaments es posen en activitat forns ceràmics que produeixen contenidors amfòrics que imiten tipus itàlics. Aquest fet palesa un important nivell de desenvolupament en la producció vitivinícola que està obrint-se pas en els mercats locals i regionals i requereix de la fabricació de contenidors propis que puguin ser reconeguts pels clients potencials.

Es tracta d'un període de transició que comença a partir de la conquesta romana i de la desestructuració socioeconòmica del món ibèric i evoluciona al llarg de quasi dos segles fins a configurar el que coneixem com el sistema altimperial. Els canvis en la propietat de la terra, els conreus, els sistemes de producció i emmagatzemament, la comercialització dels productes, etc, van tenir un reflex inicial en els emplaçaments dels nous

assentaments i de caràcter progressiu en l'adopció dels models i gustos itàlics. Algunes d'aquestes residències rurals de caràcter luxós prefiguren les vil·les altimperials, però la seua presència -sense entrar a considerar els problemes de la caracterització del que és una vil·la- no pot considerar-se general sinó més bé excepcional. No es pot parlar així de veritable colonització, ni de assaig d'implantació del sistema de la vil·la, sinó d'una societat immersa en un procés de canvi que es reflecteix en l'emplaçament i forma dels seus assentaments. La culminació d'aquesta evolució començarà a prendre forma en el regnat d'August amb l'anomenat "sistema de vil·les" que anirà generalitzant-se al llarg del segle I dC.

4.3. TIPOLOGIA ARQUITECTÒNICA I TÈCNiques CONSTRUCTIVES I DECORATIVES

La implantació de models itàlics té un clar reflex en la tipologia arquitectònica i en les tècniques constructives i decoratives (Abad, 1998). La seua expressió més coneguda en els nuclis urbans és el desenvolupament de programes arquitectònics monumentals en els centres cívics, tant en els antics *oppida* com en les colònies, que reproduïen el model de la *urbs* (cf. Bendala, 1987; Bendala *et alii*, 1987; Bendala, 1998; Rodríguez Oliva, 1998). A *Emporiae* trobem un dels millors exemples d'aquestes iniciatives en la primera fase del fòrum (Aquilué *et alii*, 1984). Encara que en general les ciutats republicanes són poc conegudes a causa de les profundes remodelacions que van experimentar en època imperial, les excavacions han permès identificar restes de construccions monumentals d'aquesta època en ciutats com *Saguntum* i *Valentia*. Destacarem el cas de la primera, on -després de la seua destrucció el 219 per Anníbal- la ciutat és reconstruïda per Escipió, la superfície ocupada experimenta una important ampliació i es dota d'un nou recinte emmurallat amb torres (Pascual i Aranegui, 1993) i d'un centre cívic de caràcter monumental (Aranegui, 1992a). Quant als recintes murats dels *oppida* ibèrics, a Burriac (Cabrera de Mar) en el tercer quart del segle II es construeix la porta meridional utilitzant una tècnica que recorda l'*opus quadratum* romà (García Rosselló i Zamora, 1993, 149).

En relació amb el desenvolupament d'aquests programes apareixen per primera vegada a Hispània les termes, tant en les fundacions colonials com en els *oppida* ibèrics. Sengles exemples il·lustren els dos casos: les termes republicanes de *Valentia*, anteriors a la destrucció de la ciutat per Pompeu l'any 75 aC, (Escrivá i Ribera, 1993), i les del Cabezo de Alcalá (Azaila), de semblant cronologia (Beltrán Lloris, 1976, 147-150, fig. 41). Podem afegir les termes excavades a l'assentament de Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), de similar cronologia a les de *Valentia*, actualment en estudi. L'existència de termes en *oppida* ibèrics palesa la introducció d'un hàbit -el dels banys públics- típicament romà, fins ara desconegut en el món indígena, la presència dels quals pot explicar-se tant per la presència de grups d'origen romà com per l'aculturació de les elits municipals.

Pel que fa als espais domèstics, en els assentaments romans trobem els millors exemples de la introducció de models itàlics en les fundacions republicanes de la vall de l'Ebre que van patir els efectes devastadors de la guerra sertoriana. A La Caridad (Caminreal) s'ha excavat una *domus* que reproduïx el model hel·lenístic de peristil i incorpora paviments d'*opus signinum* (Vicente *et alii*, 1991). Entre els *oppida* ibèrics trobem aquests nous models al Cabezo de Alcalá (Azaila), on Beltrán Lloris (1976, 135-146, fig. 40) assenyala la presència de diversos exemples de casa amb pati,

així com paviments de *signina* i pintura mural del I estil (Lasheras, 1984 i 1985; Mostalac i Guiral, 1992). També a *Salduie* s'ha pogut excavar un *triclinium* decorat amb un paviment d'*opus signinum* i altres estances d'una *domus* (Galve, 1996). Pel que fa al sistema de coberta, la utilització de *tegulae* i *imbrices* apareix ja en la segona meitat del segle II aC a Catalunya, com per exemple a l'*oppidum* de Burriac (Olesti, 1995, 97), però és més tardana en altres zones, puix no s'ha documentat ni al Cabezo de Alcalá (Azaila) ni a La Caridad (Caminreal), on la coneguda *Casa de Likine* devia tenir una coberta de branques i argila (Vicente *et alii*, 1991, 95).

En el món rural els models itàlics també apareixen en primer lloc a Catalunya: plantes, tècniques constructives i decoratives i sistema de coberta es daten des del final del segle II aC. En les proximitats d'*Emporiae*, la primera fase de l'Olivet d'En Pujol correspon a un assentament iberoromà en què s'utilitzen *dolia* i *tegulae*, amb una datació entre el final del segle II i el primer quart de l'I aC (Casas, 1989, 44). A la Laietània, al Vallès Oriental, Can Martí a Samalús (Aquilué i Pardo, 1990) i Can Massot a Montmeló (Cantarell i Estrada, 1998) són dos exemples d'aquests assentaments amb paviments d'*opus signinum*. A les proximitats de l'*oppidum* de Burriac, l'assentament de Can Català sembla un exemple del que degué ser una situació prou freqüent, una mena d'híbrid arquitectònic caracteritzat per la utilització conjunta de les tècniques constructives tradicionals i les introduïdes pels romans com el teulat (García Rosselló i Zamora, 1993, 157). Les *tegulae* passen a tenir també altres funcions: a l'assentament de Can Balençó (Argentona), amb una primera fase d'ocupació entre mitjan del segle II i el segon quart de l'I, s'utilitzen com a material constructiu en el sòcol dels murs i com a base de les llars (Pujol i García Rosselló, 1994, 101). Més cap al sud, a la Cessetània, al poblat d'Alorda Park (Calafell), després del seu abandonament es construeix en el segle I aC un edifici cobert amb teules que presenta paral·lels amb alguns establiments agrícoles republicans del Laci (Pou, Sanmartí i Satancana, 1993, 193).

4.4. ECONOMIA I DINER

El domini romà va comportar la implantació gradual d'una nova estructura econòmica basada en la producció esclavista. L'imperi romà era una estructura tributària que extreïa de les zones conquerides, mitjançant impositcions econòmiques diverses, els excedents productius en forma de diner, força de treball i productes agrícoles, recursos que en bona part eren destinats a reproduir les condicions de domini (Woolf, 1992, 283). Aproximadament a partir del 200 aC, la política imperialista romana d'establir impostos en diner a les províncies conquerides va obligar a aquestes a obtenir-lo per satisfer les exigències de l'estat romà. Aquestes, doncs, es van veure obligades a aconseguir-lo augmentant la seua producció i dedicant a l'exportació un volum de productes per valor equivalent, almenys, a la quantitat de les impositcions. Aquesta situació va comportar una sèrie de canvis en la producció, distribució i consum dels béns, com ara l'augment de la producció agrícola, una major divisió del treball, el desenvolupament de les manufactures i de l'artesanat i un increment considerable del comerç local i a llarga distància (Hopkins, 1980, 101-102).

La conquesta romana va alterar els patrons econòmics de les poblacions indígenes, que comptaven amb llurs pròpies xarxes comercials d'abast local i a llarga distància. En una primera etapa

els romans van exhaurir les reserves de diners, tant públiques com privades, bé de forma directa amb el saqueig, bé de forma indirecta mitjançant el pagament d'indemnitzacions i exaccions. Al mateix temps van estendre el treball esclau fins a desplaçar altres formes de treball tradicionals. Aquest veritable "saqueig de capital, terra i treball" va comportar no únicament l'expropiació dels recursos econòmics de molts dels sotmesos, sinó sobretot la profunda alteració de les formes de propietat anteriors a la conquesta, en el que hom pot considerar un veritable procés de desestructuració econòmica. Moltes de les poblacions que es van oposar a Roma van ser destruïdes i llurs habitants van ser esclavitzats; grans extensions de terra van passar a ser *ager publicus* i molts dels seus recursos (mines, sal, boscs i pastures) van començar a ser explotats per immigrants romans i itàlics. Moltes altres ciutats van ser sotmeses a fortes exigències fiscals i els propietaris locals van començar a utilitzar nombrosos esclaus en els treballs productius per tal d'augmentar-ne els rendiments.

El desenvolupament del diner és un dels fenòmens econòmics característics de la Roma republicana, estretament lligat a la producció esclavista, orientada a produir mercaderies per a l'intercanvi i l'acumulació, és a dir, a un desenvolupament creixent del valor de canvi que arriba a existir de manera separada de les mercaderies produïdes. A Hispània l'inici de l'economia monetària està estretament relacionat amb la Segona Guerra Púnica. Al llarg del darrer terç del segle III, en una primera fase amb l'expansió cartaginesa per la península i posteriorment amb l'enfrontament bèl·lic amb Roma, les poblacions indígenes es van familiaritzar amb l'ús de la moneda. L'important volum de les dracmes ibèriques d'imitació emporitana present sobretot a Catalunya i al nord del País Valencià s'explica com una amonedació efectuada per finançar la resistència armada contra els cartaginesos primer i contra els romans més tard. En un primer moment, doncs, la guerra serà la causa de les primeres encunyacions destinades al pagament dels exèrcits. Els seus avatars i el tràfec de les tropes s'encarregaran de difondre la moneda pels territoris disputats. Aquesta situació va produir un augment espectacular de la massa monetària (Ripollès, 1994, 123-126).

Durant les primeres dècades del segle II la moneda forma part del botí de guerra i s'utilitza també per al pagament de tributs. El diner que provenia dels impostos va contribuir a la monetarització i al desenvolupament del comerç en l'economia romana (Hopkins, 1980, 105). El diner es va anar fent imprescindible a causa de les transformacions productives i econòmiques que la societat experimentava. Com a conseqüència, es produeix una proliferació de seques i emissions amb metrologia romana, l'efecte de les quals és l'abundància de la moneda i la generalització del seu ús. L'extensió de l'encunyació de moneda i la circulació d'un gran volum de numari faran possible la generalització dels intercanvis monetaris i el control de l'economia (García-Bellido, 1998).

4.5. EL COMERÇ: BÉNS D'ÚS I CONSUM

En estreta relació amb el procés de monetarització, el comerç a llarga distància experimenta un gran increment des dels últims anys del segle III aC. Aquest fet va introduir canvis en els hàbits de consum en fer possible l'adquisició de béns exòtics que procedien d'altres territoris de la República. De manera general, en les províncies occidentals es dona un augment dels nivells de consum respecte als períodes anteriors a la conquesta. Aquestes cir-

cumstàncies van produir un enriquiment dels mitjancers com comerciants, navegants i banquers (Hopkins, 1980, 102-105). Aquest augment del consum i dels intercanvis comercials, especialment important des de la meitat del segle II, es veu reflectit en la presència de ceràmiques i altres manufactures d'importació en la pràctica totalitat dels assentaments ocupats en aquesta època, la major part de les quals correspon a contenidors de vi i vaixel·la de taula itàlics (cf. Uroz i Molina, 1989). L'absència de produccions pròpies en quantitat suficient per a destinar-ne una part a l'exportació, permet deduir que l'adquisició d'aquests béns s'efectuava amb una part dels excedents productius de la població indígena, almenys en part, en forma dinerària. En relació amb aquest auge comercial es troben els assentaments que, amb funció de llocs d'ancoratge, fan la funció de mercat i de redistribució dels productes d'importació.

En els dècennys següents a la conquesta, la República es beneficia considerablement de l'ocupació del territori d'una manera directa a través de les tributacions i de les exaccions abusives de governadors i publicans. Des de la fi de la Segona Guerra Púnica, i sobretot a partir de l'aixafament de les rebel·lions dels pobles ibèrics, fins a l'època d'August, les relacions de dominació establertes per Roma comporten l'establiment d'una activitat comercial, en què la importació de vi itàlic assoleix un lloc privilegiat de quasi monopoli, un fet que es va reproduir posteriorment a la Gàl·lia a partir de la conquesta de la Transalpina (Laubenhemier, 1990, 39). Un dels vehicles més antics en el procés de romanització va ser el comerç, en el qual destaca la presència de *mercatores*, *negotiatores* i *publicani* a Hispània en època republicana (García y Bellido, 1966; Rubio, 1998).

Amb la conquesta d'Hispània s'obre un mercat immens per a la producció agrària itàlica i, consegüentment, va produir-se una intensificació del comerç marítim. Els romans, amb la conquesta de les províncies occidentals, provoquen l'aparició de nombrosos bevadors de vi nous (Tchernia, 1986, 58), als quals se'ls dona satisfacció amb l'increment de la producció vitivinícola italiana. El consum de vi importat per les poblacions ibèriques de l'est peninsular no és un fenomen nou, puix hi ha precedents amb el vi massaliota, etrusc i potser sicilià amb les més antigues de les àmfores grecoitàliques, però sempre amb un caràcter minoritari. La diferència rau en la progressiva massificació d'aquest consum al llarg del segle II, el qual deu estar induït, en bona part, pels hàbits dels conqueridors, puix els exèrcits romans van constituir indubtablement un bon mercat (per exemple, els campaments de *Numantia*). El desig d'emular el comportament de les elits socials degué estendre aquest hàbit de consum, al temps que s'estrenyen els llaços de dependència i s'abandonaven els propis hàbits. Hom pot pensar en un fenomen paral·lel al documentat a la Gàl·lia, on segons Posidoni a l'inici del segle I aC els rics bevien vi importat i els pobres cervesa del país; almenys en part, el producte que s'intercanviava per vi era mà d'obra: un esclau per una àmfora (Tchernia, 1986, 88-90).

Acompanyant els importants carregaments de vi arriben a Hispània les ceràmiques fines de taula envernissades de negre produïdes majoritàriament a la Campània. Aquestes, amb els envasos contenidors de vi, actuen com a veritables fòssils-guia per al període Ibèric Final. Però, mentre que les àmfores es valoren pel producte que contenen, la ceràmica de vernís negre s'adquireix pel seu valor intrínsec, per la seua qualitat tècnica i per la capacitat d'integració que representa: el vi i la copa, més enllà d'un líquid amb determinades propietats i del recipient amb què es veu, són els productes que fabriquen, usen i consumeixen els dominadors. Són

sobre tot béns de prestigi: si hom no pot ser com ells, almenys hom pot usar i consumir els mateixos productes que ells. Ambdós, vi i ceràmica, són, doncs, dos poderosos símbols d'emulació: més enllà del seu estricte i utilíssim valor cronològic, són els resorts d'un complex i eficaç mecanisme d'integració cultural.

L'augment dels intercanvis comercials amb Itàlia, amb l'arribada massiva de productes d'importació d'ús i de consum, juga un paper fonamental en les relacions econòmiques, tot i que no suposa més que un canvi quantitatiu -de grans proporcions, però- en una llarga tradició comercial. La distribució i venda dels productes es va veure afavorida per la pacificació del país. Les necessitats estratègiques de control del territori i de recaptació d'impostos van permetre la millora i l'ampliació de la xarxa viària, la qual cosa facilitava igualment l'activitat comercial.

La fase inicial d'importació massiva de vi dona pas, possiblement des del principi del segle I aC, a una creixent producció vitivinícola en les zones de més primerenca romanització, al NE de la península. Per a la seua comercialització s'imiten en un primer moment els contenidors itàlics (àmfores Dressel IA, B i C), però prompte apareixen tipus nous (Tarraconense I i Pascual I) la difusió dels quals arriba al sud de França, la vall de l'Ebre i el litoral valencià. Junt a les àmfores es produeixen els corresponents vasos per a beure, concretament imitacions de la ceràmica de vernís negre i dels gobelets de parets fines.

A més de la ceràmica, la presència en jaciments ibèrics de determinats objectes d'origen itàlic, com és el cas dels bronzes, pot mostrar la simple substitució dels propis o l'adopció d'usos i costums romans. En el camp de la indumentària veiem com esdevé la substitució de la fíbula anular hispànica i altres tipus autòctons per models importats com els tipus *Alesia* i *Aucissa*. Altres objectes, com la sonda espatulada trobada al Cormulló dels Moros, apareixen per primera vegada en el món ibèric. La importació massiva i la diversificació del mobiliari metàl·lic, amb la introducció de nous tipus i motius decoratius, es pot veure al jaciment del Camp de les Lloses de Tona (Barcelona), un obrador metal·lúrgic en què es reciclaben tota classe d'objectes (Duran *et alii*, 1995, 67-69).

4.6. LA VAIXELLA CERÀMICA

Amb les importacions de vi comencen a arribar, també en línia amb una tradició ja secular, grans quantitats de ceràmica d'importació, sobretot de vaixel·la de taula. Com ha assenyalat Morel (1983a), la ceràmica és un instrument privilegiat de mesura del comerç antic per la seua indestructibilitat i pel seu rol en l'economia i la cultura antigues. En els modes de difusió d'aquest producte Morel distingeix entre el comerç pròpiament dit i els fenòmens de difusió diferents d'aquest, com ara el transport d'objectes i les imitacions. Quant a les modalitats del comerç, distingeix entre els problemes de la producció, el transport i la venda i els clients i el consum; entre aquests darrers cal considerar els preus i modalitats de la compra, els termes d'aquesta, qui són els clients i les possibles influències d'aquests sobre el comerç de la ceràmica.

Com ha fet veure Bats (1988, 228-234), donat que les produccions locals oferien tota la vaixel·la per satisfer les necessitats del grup, les importacions serien perfectament inútils si a les necessitats primàries (consum) no s'afegiren les secundàries (prestigi), veritable porta oberta al procés d'aculturació. En la vaixel·la ceràmica hom pot veure un signe revelador, puix en tota

societat -i en les primitives en particular- menjar i beure són actes que s'insereixen en un marc cultural i mític (ritual), amb els seus tabús i les seues obligacions: la cuina i la taula podrien ser, en el procés d'aculturació, un dels elements més resistents. D'altra banda, en termes d'aculturació, una societat pot adoptar una ceràmica estrangera sense que això revele importants canvis socials interns, sinó simplement millors possibilitats d'intercanvis.

En els assentaments estudiats hom ha trobat, junt als contenidors de vi (les àmfores), un nombre important de vasos per a beure també d'importació, un servei de vaixel·la especialitzat i estranger. Com succeeix al migdia francès, a partir del principi del segle II i fins als primers decennis de la segona meitat de l'I, la part essencial de la vaixel·la de taula es compon de les importacions campanianes que substitueixen progressivament la vaixel·la autòctona (Arcelin, 1991, 227). La beguda i el recipient per a consumir-la passen a substituir -en una proporció difícil de determinar- sengles productes propis. Aquest fenomen no és nou en la cultura ibèrica: les àmfores massaliotes, etrusques, púniques i grecoitàliques, amb les corresponents vaixel·les de taula, en són els precedents, però a una escala molt menor. La diferència amb aquestes, però, no sols és quantitativa (massificació), sinó també qualitativa: el comerç està controlat per una potència que a més a més ha ocupat el territori. Amb la conquesta romana, des del segle II les ceràmiques d'importació passen a ser productes comercials per als consumidors indígenes. La seua importació se supedita sempre a la del vi, objecte d'intercanvi per excel·lència. Si bé és cert que, pel que fa a la ceràmica, fins aleshores no havia existit un veritable mercat indígena, la pressió aculturadora a partir de la conquesta va acabar per provocar-ne l'aparició. Conseqüència d'aquest fenomen fou la imitació d'algunes de les formes ceràmiques per part de les terrisseries indígenes.

La substitució dels productes propis pels dels conqueridors (forma ceràmica per forma, vi o cervesa per vi) és un primer pas en el procés de renúncia a la pròpia identitat, suposa el reconeixement de la superioritat dels productes dels conqueridors sobre els propis i contribueix a la dependència econòmica perquè pot suposar l'abandonament de la pròpia producció. Hom estableix d'aquesta forma uns llaços de dependència econòmica i cultural i unes categories ideològiques, en què, sens dubte, els productes d'importació (els dels conqueridors) se situen en primer lloc (sobre els propis) i assoleixen una forta càrrega de prestigi i de representació.

Però si el consum de vi "iguala" d'alguna manera conqueridors i conquerits, la manera d'efectuar-lo serveix per reproduir les categories. Les fonts contenen que alguns pobles, com ara els Celtes, no mesclaven el vi amb aigua a la manera grega. S'introduïa un hàbit (el consum de vi), però aquest adoptava una forma (vi sol) que permetia reproduir la diferència entre barbàrie i civilització. L'exportació d'un producte i de l'hàbit de consumir-lo acabava sent així un mecanisme de autoafirmació (de la cultura romana) i de discriminació (envers els conquerits).

L'apropiació d'aquests productes, encara que és un fet significatiu, no és un signe suficient d'apropiació cultural. Si en el cas dels vasos per a beure, la importació del producte de consum permet un lligam segur, la resta de la vaixel·la de taula (bols, escudelles, plats) resulta més problemàtica. Seguint Bats, convé fer dues precisions sobre la presència de recipients culinàries estrangers en un jaciment: 1) pot assenyalar la presència de població estrangera al si de la comunitat indígena; 2) hi ha una correlació possible però no necessària entre l'adopció d'una forma de recipient i l'adopció de la seua funció original: si amb una paella no arriben els hàbits alimenticis i les receptes de cuina que la fan servir, la seua presència no suposa una ruptura en els costums tradicionals i la

seua incidència en el món indígena és mínima com a element aculturador. Al migdia francès, l'aculturació alimentícia és un fenomen tardà i inacabat que sembla tan tributari de la proximitat geogràfica com de la freqüentació comercial.

D'altra banda, la façana mediterrània de la Península Ibèrica es troba immersa en un domini culinari on intervenen l'oli, les pastes de cereals, els purés de lleguminoses, la carn i el peix, amb els recipients apropiats per amanir-los i guisar-los (*mortarium, olla, patina, caccabus*) i per menjar i beure (*lanx, patella, catinus, uas uinarium, lagona*). La penetració de la vaixel·la romana substitueix alguns dels elements existents en la ibèrica i en diversifica altres. Entre la ceràmica de cuina importada trobem *mortaria, patinae* (plates de vora bifida) i llurs *operculi*, a més d'altres no documentats entre els materials estudiats en aquest territori com *ollae* i *caccabi*.

Pel que fa al reflex dels canvis dels hàbits alimenticis en la composició de la vaixel·la, la primacia de la parella escudelles/vasos de beure comença a afeblir-se a Grècia continental des del segle IV aC (Bats, 1988, 59) i, més tardanament, a Itàlia en el curs del segle II (*Ibidem*, 72). El segle II és un període xarnera per a la diversificació dels hàbits de taula en el món grec occidental. Les primeres transformacions s'inicien a *Olbia* en el segle III per l'augment del nombre de plats i de fonts, tendència que s'acreeixent molt sensiblement des del principi del segle següent (*Ibidem*, 203-205). Com ha demostrat Arcelin (1991, 227-229) a *Glanum*, aquesta tendència també es documenta al migdia francès en els *oppida* indígenes: l'estudi per grups funcionals mostra que en el segle II plats i fonts suposen el 40% del servei de taula, un percentatge pròxim al d'*Olbia*, mentre que disminueixen els bols, com passa a La Cloche, Marduel, etc. Pel que fa a la vaixel·la de cuina, mentre que en el món grec -on està ben definida des del final del segle V- les pràctiques de la taula evolucionen a partir del final del segle IV i sobretot en el III, la Itàlia romana segueix molt més temps fidel a una alimentació tradicional a base de bollits (André, 1981, 60-62), amb l'ús exclusiu de l'*olla*, i no evoluciona fins als segles III-II amb l'adopció de la *patina*, lligada al desenvolupament del consum de pa i per a la preparació d'estofats de peix i de guisats (*Ibidem*, 65-70); el *caccabus* va començar a utilitzar-se tímidament a partir del segle II.

En conclusió, en el conjunt de la ceràmica d'importació la vaixel·la de taula penetra de manera generalitzada entre la població indígena per la forta càrrega ideològica que comporta el seu ús (prestigi), mentre que la ceràmica de cuina té una acceptació molt més restringida: només alguns *mortaria* i *patinae* s'han trobat en escassos assentaments, mentre que *ollae* i *caccabi* estan completament absents. D'aquesta manera, la substitució de recipients directament relacionats amb la preparació del menjar, que pot suposar un canvi en els hàbits culinaris, és mínima i es redueix a la sola presència de *patinae*. Aquest fet, però, pot explicar-se en part per la identitat de funcions entre recipients semblants de la vaixel·la ibèrica: és probable un cert grau de convergència entre ambdues tradicions culinàries. La menor permeabilitat de la vaixel·la de cuina als canvis culturals pot obeir a dues causes: a la seua escassa càrrega ideològica (no s'exhibeix) i a la major resistència dels hàbits culinaris.

4.7. LES CREENCES

El canvi mental és l'indicador dels nivells més profunds d'aculturació. La seua valoració és complexa i els seus indicadors són molt limitats, donat que adopta expressions ben diferents en

campes com el llenguatge, les creacions plàstiques, els universos mítics, etc. De manera general ens trobem amb l'adopció de pràctiques i elements romans, amb l'extensió dels nous cultes i llur reinterpretació per la població indígena (Plácido, 1988; Marco, 1996; Alvar, 1999). Aquestes expressions del sincretisme poden identificar-se en qüestions com els emplaçaments dels santuaris, les formes artístiques producte de les interaccions entre el nou llenguatge romà i la ideologia de la tradició ibèrica (Olmos, 1998), etc. La consolidació d'aquest procés portarà a la construcció de temples de tipus itàlic en els assentaments ibèrics.

Una de les primeres manifestacions de la influència de les pràctiques religioses romanes és la presència de petites ares en les capelles domèstiques que s'han trobat en diversos jaciments del Penedès a Catalunya com Darró, la Bassa i la Vinya d'En Pau (Pou, Sanmartí i Santacana, 1993, 195). Tenim un precedent al jaciment de Mas Castellar (Pontós, Girona), on s'ha trobat un altar hel·lenístic de marbre pentèlic en el que s'interpreta com una estructura de culte (Adroher, Pons i Ruiz de Arbulo, 1993, 41-46). Per tractar-se d'una zona pròxima a *Emporion* i per la datació de l'ara -que pot remuntar-se al segle III- podem parlar més prompte d'influència hel·lenística, però pel context ceràmic es pot concloure que el lloc va ser destruït entre el final d'aquest segle i el principi del II.

Pel que fa a l'emplaçament dels santuaris, possiblement és el cas d'alguns situats en llocs alts (Tarradell, 1979), com el de la Muntanya Frontera de Sagunt dedicat a *Liber Pater* (Corell, 1993) i el de la Muntanya de Santa Bàrbara de la Vilavella (Vicent, 1979b; Corell, 1994). Quant als edificis per al culte, els temples apareixen també en nuclis urbans en què la presència romana és molt primerenca i important (Mangas, 1998), com el cas de *Saguntum*, on la seua àrea monumental compta amb un temple de *cella* tripartita (Aranegui, 1992b). També a l'*oppidum* ibèric del Cabezo de Alcalá (Azaila) trobem un petit temple *in antis* (Beltrán Lloris, 1976, 151-152, fig. 39). Al santuari de La Encarnación de Caravaca (Múrcia), un primer temple típicament itàlic substitueix el predecessor ibèric en data tan primerenca com la primera meitat del segle II aC (Ramallo, 1992), en una mostra del que degué ser el procés de monumentalització dels santuaris en època republicana (Ramallo, 1993).

La coexistència de les tradicions ibèrica i romana en la plàstica -en relació amb els monuments funeraris i els santuaris- ha estat qualificada de "dualitat de corrents artístiques" per León (1981, 184). Balil (1989, 223) ja va assenyalar que no resulta fàcil diferenciar entre l'escultura romanoibèrica -en expressió del seu mestre Bianchi-Bandinelli- i l'anomenada pròpiament romanorepublicana. Rodríguez Oliva (1996, 14) ha denominat aquest llenguatge artístic com bilingüe, per comparació amb les monedes contemporànies. L'adopció de models romans és evident en alguns dels escassos monuments funeraris que coneixem d'època republicana, com els de Malla (Rodà, 1992) i *Obulco* (Rodríguez Oliva, 1996, 16), aquest darrer un bon exemple del llenguatge "bilingüe" de les formes plàstiques. Com ha assenyalat Rodà (1998), la frontera que separa l'escultura ibèrica i romana és difícil d'establir.

La influència dels models romans en l'escultura pot apreciar-se també en els exvots d'alguns santuaris ibèrics, com els *palliat* del Cerro de los Santos d'Albacete (Ruiz Bremón, 1986), on podem veure com els obradors locals que preparen per encàrrec les escultures de pedra que serveixen d'ofrena a la divinitat, s'adapten als nous cànons per a satisfer els gustos dels devots que són romans o volen aparèixer representats com a veritables romans (Noguera, 1994, 109-137 i 203-213; 1998). De la mateixa manera, els exvots de bronze que apareixen en els santuaris comencen a imitar models

i fins i tot a representar divinitats romanes, com per exemple succeïx a la mateixa ciutat de Sagunt (Blecht, 1989).

D'altra banda, la troballa d'amulets de caràcter profilàtic en contextos ibèrics és un clar exemple de l'adopció de les creences romanes. La representació dels genitals masculins té, en el món hel·lenístic, un valor d'amulet. Entre les seues atribucions destaca la de fer front al *fascinum* o "mal d'ull". L'ús de filactèries, molt freqüent en l'Alt Imperi, era comú entre els xiquets, els més exposats a la fascinació i els encantaments. S'utilitzaven com penjolls de diverses formes i grandàries que normalment eren de bronze, encara que no faltaven els de metalls preciosos, ivori i fins i tot d'os. Les troballes del penjoll de plata de la necròpolis del Turó dels dos Pins (Sabadell), que es data al principi del segle II aC (García i Rosselló, 1993, 145-146), i el d'os del poblat del Cormulló dels Moros (Albocàsser), possiblement anterior al 75 aC (Arasa, 1995a, 148-149, fig. 45), són ben representatives d'aquest fenomen. També trobem aquests símbols, amb una funció similar, llaurats en les portes d'accés d'algunes fundacions romanes, com és el cas més conegut de la porta meridional d'*Emporiae* (Balil, 1983, 229-231, núm. 115-116, lám. IX)

4.8. EL CANVI LINGÜÍSTIC

La llengua, com a mitjà de comunicació i expressió, és -ultra un element més d'una cultura- el seu vehicle principal, el primer instrument per a la seua transmissió. L'expressió del canvi cultural en el camp de la llengua adopta la forma del que en sociolingüística s'anomenen processos de substitució, fenòmens ben coneguts en les societats contemporànies, que també compten amb paral·lels en períodes històrics, com pot ser a l'edat mitjana l'"arabització" d'Al-Andalus o la "catalanització" de l'antic Regne de València. Quan per alguna raó (invasió, domini i dependència econòmica, cultural, etc), dos grups lingüístics entren en contacte en un mateix territori, generalment un dels dos detenta una posició dominant i la seua llengua sempre acaba per desplaçar a la més feble. La primera (L1) va associada als grups socialment dominants i el seu aprenentatge, per tant, actua com a mecanisme d'integració, mentre que la segona (L2) es relega a l'ús familiar. En aquest procés de substitució apareixen manifestacions com el bilingüisme i la diglòssia. Breument podem definir el bilingüisme com la situació d'un individu o col·lectiu que empra dues llengües, i la diglòssia com la situació en què dues llengües assoleixen funcions diferents dins d'una comunitat. Altres expressions són les interferències, tant de tipus fonològic com gramatical i lèxic, els préstecs lèxics i els calcs semàntics (cf. Vallverdú, 1980; Mollà i Palanca, 1987; Rotaetxe, 1988; Mollà i Viana, 1989 i 1991; Romaine, 1996).

Respecte al procés de substitució de les llengües preromanes pel llatí, aquests plantejaments han estat desenvolupats per Untermann (1995a, 305-307), qui ha destacat que a pesar de la indubtable existència d'un percentatge elevat d'individus bilingües, els indicis d'aquest fenomen són molt escassos.

Les limitacions de l'arqueologia a l'hora de documentar aquest canvi són evidents. A excepció de les poques notícies que ens transmeten les fonts, només comptem amb els documents escrits que l'arqueologia ens permet recuperar. Però el caràcter minoritari de l'escriptura en aquesta època i la utilització majoritària de suports peribles, redueixen no únicament el volum de la documentació coneguda, sinó també la seua diversitat i -el

que resulta més dramàtic per a un historiador- el seu valor informatiu. De fet, el constant degoteig de nous documents aporta molt poca informació, sobretot perquè -com calia esperar- els més abundants són els més breus, i els de major interès són majoritàriament funeraris. És per això que, en part, la descripció del canvi lingüístic a la Península Ibèrica és al mateix temps la descripció del desenvolupament del procés escriptuari.

La romanització lingüística -la llatinització- ha estat objecte de diverses aproximacions generals amb diferents enfocaments (García y Bellido, 1967 i 1972; Mariner, 1983 i 1989; Panosa, 1996; Arasa, 1997a; Plácido, 1998). Aquest fenomen va iniciar-se arran d'un procés d'expansió imperialista, d'una violenta imposició sobre els pobles indígenes, i en la meitat occidental de l'Imperi va comportar l'extinció de la major part de les llengües anteriors. L'element que sens dubte va actuar d'una manera més decisiva i transcendent socialment fou l'exèrcit amb la seua presència continuada, junt amb els legionaris llicenciats que s'establien en el país i els *auxilia* que hi tornaven. També colons, comerciants i funcionaris, amb la generalització de la vida urbana i el desenvolupament de les infraestructures viàries, degueren jugar un paper fonamental com a "agents lingüístics". La integració de les elits indígenes degué ser el primer pas. El llatí, doncs, es va convertir -per ser la llengua dels conqueridors- en el vehicle principal de la cultura. A més de ser llengua de tracte, era la utilitzada per l'administració i el seu domini era obligat per ascendre en l'escala social.

4.8.1. LES FONTS

Les referències literàries a la llengua són molt escasses, tardanes i quasi sempre de poca transcendència (García y Bellido, 1967). La diferència de llengua sembla no suposar cap problema en els primers contactes entre romans i ibers; si en un primer moment pogueren servir com a intèrprets els comerciants grecs d'*Emporion*, els individus bilingües degueren formar-se ràpidament per garantir la comunicació entre ambdues comunitats lingüístiques. Possiblement els membres de les elits indígenes degueren participar activament en aquest procés amb l'aprenentatge de la llengua dels conqueridors. Així, en els contactes entre els cabdills i règuls indígenes i els generals romans, com devia haver succeït amb els cartaginesos, no apareix cap menció a dificultats en la comunicació, ni tan sols a la utilització de traductors. Les referències als intèrprets -persones que sens dubte degueren jugar un paper fonamental en els contactes interculturals- no apareixen en les fonts fins a moments avançats (Lejeune, 1949, 57 ss.). L'absència de referències a la llengua i als possibles intèrprets es poden veure, per exemple, quan l'any 205 una ambaixada del senat saguntí formada per deu llegats va viatjar a Roma i -introduïda per Escipió- va donar les gràcies al senat romà per la seua intervenció contra els púnics per boca del major d'ells (Livi, XXVIII, 39, 1-22). Aquesta situació va tornar a repetir-se l'any 203 amb una altra ambaixada saguntina que portava presoners cartaginesos i l'or i la plata amb què aquests pretenien reclutar tropes auxiliars (Livi, XXX, 21, 3-5).

Seguint un ordre cronològic, en primer lloc, Artemídor -en una referència transmesa per Esteve de Bizanci- assenyala cap al 100 aC que entre els pobles hispànics els que habitaven junt a la mar empraven l'alfabet llatí (Schulten, 1925, FHA, II, 159). Més endavant, en una obra acabada el 45, Ciceró (*De Diu.*, II, 131) explica que encara aleshores arribaven al senat romà comissions de púnics i hispans que necessitaven un traductor.

De les referències de localització concreta amb què comptem, tres tenen com a escenari geogràfic la Bètica i una la Celtibèria. En primer lloc tenim l'al·lusió pejorativa de Ciceró, en la seua defensa del poeta Àrquias (*Pro Arch.*, XXVI), als poetes locals de *Corduba* que l'any 74 es trobaven junt a Metel, dels quals destaca els seus accents rudes i bàrbars (Schulten, 1937, FHA, IV, 231). Més d'un quart de segle després, l'any 45, després de la batalla de *Munda*, Cèsar (*Bel. Hisp.*, 42, 4) reprén amb acritud els hispalenses per la seua actitud favorable als pompeians, tant a peregrins com a ciutadans, el que s'interpreta que tots entenien sense dificultat el seu discurs en llatí. A l'inici del principat d'August resulta de gran interès l'esmentada referència d'Estrabó (III, 2, 15) quan afirmava que els Turdetans s'havien assimilat perfectament al mode de vida dels romans i ni tan sols es recordaven de la seua pròpia llengua. La darrera notícia és de Tàcit (*Annales*, IV, 45, 2), qui conta que l'any 25, sota el regnat de Tiberi, un llaurador de la ciutat de *Termes* va assassinar el pretor L. Calpurni Pisó; sotmés a tortura perquè donés els noms dels seus còmplices, "a plena veu i en la llengua del país escridassà que l'interrogaven endebades".

La importància de la llengua en el procés d'integració de les poblacions indígenes és clara en algunes de les disposicions que en èpoques posteriors van prendre alguns emperadors. En aquest sentit, cal recordar que l'emperador Claudi va establir l'any 43 que no concediria la ciutadania romana a aquells que no conegueren la llengua llatina (Dio, LX, 17). Aquest és un exemple de com els sistemes d'imposició lingüística poden ser fins i tot coercitius, en utilitzar la llengua com una *conditio sine qua non* per accedir a formar part de la comunitat.

Les perduracions lingüístiques que s'esmenten en la documentació cristiana, al final del segle IV a Aquitània i al principi del V dC a Menorca (Arce, 1982, 109-110), són casos particulars que de cap manera poden generalitzar-se a les zones de conquesta més primerenca, on el canvi lingüístic devia haver-se consumat feia segles.

4.8.2. LLENGUA I ESCRIPTURA

El procés de conquesta romana va suposar una autèntica revolució per a la història de l'escriptura a la Península Ibèrica (Michelena, 1976). La introducció del llatí va adoptar en un primer moment una expressió aparentment contradictòria: el seu ús incipient en textos rarament conservats (per exemple, el bronze de *Lascuta*) va anar acompanyat d'un notable augment de l'escriptura ibèrica sobre diversos tipus de suports a causa d'un clar afavoriment per part de l'administració romana. Pel que fa a les àrees àgrafes com la Meseta, com ha assenyalat De Hoz (1979, 244), el progrés de la romanització va introduir l'escriptura al mateix temps que el llatí. Però en un primer període entre el 150 aC i el final del segle I aC és la llengua celtibèrica la utilitzada en l'epigrafia amb l'alfabet ibèric oriental (Untermann, 1995b).

En aquest procés d'extensió de l'escriptura, la problemàtica se centra en la continuïtat dels usos epigràfics que ja existien abans de la conquesta (ploms, monedes, esgrafiatos sobre ceràmica), en la introducció d'altres nous relacionats amb la presència romana (altars, segells sobre ceràmica, inscripcions sobre vaixel·la metàl·lica), en ocasions amb els seus propis suports (*tabulae*, tèsseres, paviments) i en la progressiva generalització de l'hàbit epigràfic que suposa un important augment quantitatiu dels epígrafs. Això no obstant, l'epigrafia ibèrica apareix en poques de les esferes temàtiques que són

normals en l'epigrafia del món antic (religiosa, pública), les quals només apareixen en inscripcions d'època romana (De Hoz, 1995, 61).

De Hoz (1995) ha abordat el problema de les relacions entre l'escriptura ibèrica i la llatina. En el seu repàs dels diferents tipus que caracteritzen l'epigrafia llatina d'època republicana a Hispània, en general destaca la seua parquedat, amb una important presència de la jurídica i de caràcter públic i l'escassetesa d'inscripcions sepulcrales. Pel que fa als tipus de l'epigrafia ibèrica, tenint en compte la important limitació que suposa la impossibilitat de conèixer el contingut dels textos, part dels epígrafs coneguts sembla correspondre als propis de la llatina, tot i que en alguns casos no compten amb paral·lels: *tabulae* de bronze de possible caràcter jurídic; suports monumentals de possible caràcter públic, en ocasions bilingües; plaques de marbre, tal vegada també de caràcter públic; inscripcions musivàries, etc. L'aspecte més cridaner és la seua expansió, però considera dubtós que el fenomen siga conseqüència només de la influència romana. En aquest sentit, assenyala que aquesta tendència comença abans i és general a tot el Mediterrani. L'ocupació romana va provocar canvis econòmics que van afectar a la societat ibèrica i es reflecteixen en l'epigrafia. La vida urbana serveix d'estímul a l'epigrafia, i això explica el seu floriment en les ciutats juntament amb la llatina. D'altra banda, De Hoz proposa una suggerent hipòtesi, segons la qual l'ibèric va jugar el paper de llengua vehicular en àmplies zones de la península des d'abans de l'arribada dels romans; aquests la van seguir utilitzant com a mitjà privilegiat de comunicació en llurs relacions amb els conquerits, el que explicaria l'expansió de la seua epigrafia. La desaparició de l'epigrafia ibèrica en el segle I dC s'explicaria per la llatinització dels reduïts cercles que coneixien l'escriptura; l'expressió gràfica de la llengua, doncs, desapareixeria abans que aquesta. La desaparició de l'ibèric podria explicar-se així com la substitució d'una llengua vehicular per una altra més eficaç i d'àmbit més ampli, en un procés no molt diferent del que es va donar a Itàlia. Abans de l'adopció del llatí per les poblacions indígenes, va donar-se una fase en què aquestes conservaven la seua llengua per a usos col·loquials i utilitzaven el llatí per a funcions especials, en una situació de bilingüisme -veritablement de diglòssia- en què les llengües locals ocupaven una posició cada vegada més desfavorable fins a desaparèixer.

En el món ibèric, l'auge del procés escriptuari -amb una llarga tradició almenys des del segle V- comença des de la darrera del segle III amb la multiplicació d'un nou tipus de document, la moneda, la inscripció monetar; aquest no és un fet estrictament epigràfic, ja que més important que la llegenda és la moneda en si, però en certa manera el problema numismàtic i l'epigràfic són paral·lels (De Hoz, 1979, 237). Amb la generalització de l'ús de la moneda, la difusió de l'alfabet a través dels breus textos monetals va rebre un impuls decisiu.

Passem a veure alguns exemples de les diferents situacions que, pel que fa a la llengua, alfabet i iconografia, trobem entre les seques hispàniques (Panosa, 1993a; Untermann, 1995a). En el cas de la seca *Ilerda* es dona la doble adaptació del lleter a les regles de la llengua llatina i del símbol emprat en la iconografia romana: d'una banda les monedes amb l'efígie del llop canvien de *iltiŕta* en alfabet ibèric a *Ilerda* en escriptura llatina, mitjançant la representació de la *l* forta escrita amb el dígraf *ll* amb la *l* simple, i el canvi de *i* a *e* davant de *r* en síl·laba no-inicial; i d'altra banda, el llop -que garanteix la continuïtat- esdevé una lloba en les darreres emissions en referència a la nodrissa dels fundadors de Roma. Un altre exemple de llatinització del topònim és el de la seca *Bolskan*. Segons la hipòtesi d'Untermann que explica aquesta forma com una cadena trimembre constituïda per prefix+topònim+sufix, el pas de la forma ibèrica *Olscā* a la llatina *Osca* pot explicar-se per una simplificació

fonètica en què el grup consonàntic *l-s-k*, poc freqüent en llatí, es redueix a *s-k*, fenomen en què a més degué tenir importància l'assonància amb l'etnònim italià *Osci*. La utilització de llegendes bilingües entre les seques hispàniques és palesa en el cas d'*Osicerda*, en què una emissió que pot datar-se cap al 50/49, amb la deessa de la victòria i l'elefant cesarià, combina el lleter ibèric *usekerte* amb l'abreviació llatina *Osi*. Pel que fa al cas de l'emissió *Arse-Saguntinu*, mentre que la romanització iconogràfica és indubtable, amb la representació del cap femení amb casc a l'anvers i la proa de nau al revers (Villaronga, 1967), les dues llegendes presents amb escriptures diferents no corresponen al mateix topònim i poden referir-se al caràcter bilingüe i bicultural de la ciutat.

La introducció del llatí en les llegendes monetals no va ser uniforme. A més de les seques ja esmentades, va conviure amb l'ibèric en les monedes de *Cel/Kelse*, *Gili/Kili*, *Saetabi/Saiti* i *Obulco/Ibolka*, i era absent en altres com *Tarraco*, *Osca* i *Bibilis* fins a Cèsar, en temps del qual encara va perviure la llegenda ibèrica *Usekerte*. D'altra banda, en les monedes comencen a aparèixer els noms dels magistrats responsables de les emissions, fet d'indubtable origen romà, que trobem en les seques d'*Untikesken*, *Saguntum*, *Saiti* i *Obulco*, a més d'altres ciutats de fundació romana com *Valentia* (Ripollès, 1988). Aquests noms, escrits amb caràcters ibèrics en les encunyacions de la primera, presenten bé una onomàstica indígena (*Iskerbeles*, *Iltirarker* i *Atabels*), bé romana (*Tiberi*, *Luki* i possiblement *Serkir*).

Aquest auge escriptuari es manifesta també sobre un altre tipus de suport, la ceràmica, en la qual els lletrers pintats acompanyen sovint les escenes de l'estil narratiu. Els vasos del Tossal de Sant Miquel (Llúria), anteriors al principi del segle II, són la millor expressió d'aquest corrent (Bonet, 1995, 449-464). Entre la segona meitat d'aquest segle i la primera del següent la utilització del suport ceràmic es diversifica amb el desenvolupament d'altres tipus d'inscripcions com els segells que apareixen en diferents produccions (MLH III E.1.1, 287, Azaila), algunes de les quals imiten formes romanes, com ara el segell ibèric de l'àmfora Tarraconense 1 de *Salduie* (Aguarod, 1992) i els bilingües que figuren en els *mortaria* del tipus Azaila (Aguarod, 1991, 127-128, fig. 30), i sobretot els esgrafats sobre ceràmica, dels quals parlarem més endavant (vegeu 4.8.4.).

A més d'aquest tipus de suports ja utilitzats en el món ibèric, amb la conquesta romana comencen a utilitzar-se altres suports inequívocament romans, expressió que es refereix a aquell tipus de monument epigràfic que té el seu parangó en exemples romans de pareguda cronologia i és emprat amb una funció semblant (Mayer i Velaza, 1993, 667-668): *tabulae* de bronze, plaques de marbre, tèsseres, inscripcions musivàries, etc. En primer lloc tenim les *tabulae* de bronze, probablement una expressió paral·lela dels decrets i sentències jurídiques romanes en aquest mateix suport. Com ha assenyalat De Hoz (1979, 236 i 241-242), els ibers no sembla que hagen utilitzat l'escriptura per a fins públics; no hi ha inscripcions anteriors a la presència romana que puguem suposar que hagen estat gravades per encàrrec d'un magistrat o d'un organisme públic. Aquest tipus de document, doncs, no té antecedents ibèrics i pot associar-se als textos llatins de la Itàlia republicana. El bronze era el material utilitzat normalment per a l'exposició d'aquest tipus de textos (Plini, *Nat.*, XXXIV, 97, 99), i la llei flàvia municipal (capítol XCV), com podem veure en la *lex Imitana* (González, 1990, 95 i 99), determina en la fórmula sobre l'exhibició d'aquestes *tabulae aeneae* que havien de ser col·locades en el lloc més concorregut del municipi: (...) *in aes incidatur et in loco celeberrimo eius muni-*

cipii figatur ut d(e) p(lano) r(ecte) l(egi) p(ossit). Suetoni (Vespasià, 8, 5) explica que l'emperador va manar reproduir 3.000 planxes de bronze que constituïen el més antic arxiu de l'Imperi, que havien estat destruïdes en l'incendi del Capitoli de l'any 69. Dos excel·lents exemples d'aquests documents d'època republicana els tenim en els bronzes de *Lascuta* amb la còpia d'un decret del 189 aC (González, 1990, 181-183), i la *Tabula Contrebiensis* (Botorrita 2) amb una sentència del 87 aC (Fatás, 1980). L'ús d'aquest suport es va aplicar també en els textos ibèrics, en allò que podem considerar veritables versions indígenes d'aquest tipus de documents (Oliver, 1995b), com els dos bronzes de *Contrebia*: Botorrita 1 (Beltrán i Tovar, 1982) i Botorrita 3 (Beltrán Lloris, De Hoz i Untermann, 1996). A aquests cal afegir els exemplars de Sagunt (MLH III F.11.9), la Muntanyeta de Sant Antoni de Betxí (Fletcher, 1967c i 1968; MLH III F.7.2) i el darrer publicat d'Aranguren (Navarra) (Beltrán i Velaza, 1993).

Pel que fa a les funcions de les llengües, donada la gran escassetesa de documents veritablement bilingües, resulten de particular interès les *tabulae* de *Contrebia Belaesca* (Botorrita), en les quals podem veure un fenomen de diglòssia quasibé únic en la Hispània preromana, és a dir, d'un ús jerarquitzat de dues llengües -una indígena i l'altra el llatí- segons les seues funcions en el camp jurídic. Com ha assenyalat Untermann (1995a, 306-307), la *tabula Contrebiensis* del 87 aC demostra que el senat d'aquesta població, compost de membres amb noms plenaments celtibèrics, va fer redactar un document jurídic en llengua llatina per a un assumpte de caràcter supracomunitari, un pleit d'aigües entre les ciutats veïnes de *Salduie* i *Alaun*, mentre que en els bronzes Botorrita 1 i 3, aproximadament coetanis, les mateixes autoritats es van servir de la llengua celtibèrica per a tractar de qüestions internes de la seua ciutat.

Amb una funció diferent, però sobre un suport també de bronze, trobem les *tesserae hospitales*, que apareixen exclusivament en territori celtibèric i són absents de les zones de més primerenca romanització (Étienne, Le Roux i Tranoy, 1987). També entre les tèsseres celtibèriques veiem reflectit el canvi lingüístic, puix junt amb les escrites en aquesta llengua trobem les celtibèriques amb escriptura llatina i les pròpiament llatines (De Hoz, 1986, 66-77).

Quant a les inscripcions musivàries sobre paviments d'*opus signinum* (Velaza, 1996a, 325-328), fins ara se'n coneixen dues: una a La Caridad (Caminreal, Terol), que ha de datar-se abans de la destrucció del jaciment cap al 75/72 aC (Vicente *et alii*, 1986; 1989, 23-27; 1991 i 1993; Untermann, 1990, 341; Velaza, 1991; Pérez Vilatela, 1992; Silgo, 1993), i una altra a Andelos (Mendigorría, Navarra) (Mezquíriz, 1992; Silgo, 1993; Untermann, 1993). Pel que fa a la tècnica emprada, coneixem paral·lels llatins d'època republicana en àmbits públics de nuclis de romanització primerenca com *Carthago Noua* a l'edícula dedicada a *Atargatis* del Cerro del Molinico (Ramallo i Ruiz, 1994), al *sacellum* dedicat a *Iuppiter Stator* (Amante *et alii*, 1995) i a la Loma de las Herreras de Mazarrón (Ramallo, 1986, 183-186).

Finalment, les plaques pètries són relativament nombroses (Mayer i Velaza, 1993, 668-670; De Hoz, 1995, 69-70). Se'n coneixen 2 a *Tarraco*, 2 a *Saguntum* i 5/6 a *Emporiae*. Pel que fa al material, alguns d'aquests monuments són de marbre (MLH III C.1.1-4 d'Empúries, C.18.8 de Tarragona i F.11.8 de Sagunt). Quant a la funció, algunes poden ser epígrafs cívics (C.1.1) i altres són textos funeraris (C.18.6 i F.11.6). En aquest tipus de suport trobem alguns dels epígrafs bilingües (C.18.5-6 i 10, i F.11.8).

En relació amb l'onomàstica, el "bateig" lingüístic pot considerar-se la forma primitiva i fonamental d'aculturació (Étienne *et alii*, 1976, 97-98), i l'expressió més clara d'aquest fet es reflecteix en l'onomàstica: la progressiva implantació de noms romans i, amb ells, el sistema de filiació romà. Aquests es coneixen inicialment mitjançant llurs versions iberitzades, tant sobre ceràmica (Siles, 1981), com tal vegada sobre paviments d'*opus signinum*: *Kai, Luki, Tiberi, Likine*, etc, tot i que aquest darrer és dubtós pel fet d'haver-se documentat en el bronze Botorrita 3 el nom personal celta *likinos* (Beltrán Lloris, 1995, 176). La perduració d'elements indígenes en l'onomàstica és palesa en els documents jurídics del segle I aC, tant en la *tabula* d'Ascoli de l'any 89 aC (Criniti, 1970), com en la de *Contrebia* de l'any 87 aC. Paral·lelament, l'epigrafia monetar ens informa de l'existència d'un grup social constituït per ciutadans que tenen noms itàlics, del qual formen part les elits que nodreixen les magistratures colonials i cíviques, com podem veure per exemple a *Valentia* (Ripollès, 1988). Més endavant, al principi del període imperial, encara trobem epígrafs funeraris amb noms indígenes, com ara en les comarques septentrionals del litoral valencià els casos d'*Asteduma* (Algímia d'Almonessir) i *Tannegaldunnum* (Nules). Aquesta perduració en la implantació progressiva de l'onomàstica llatina ha estat assenyalada particularment a *Gallaecia*, on el procés no arriba a completar-se (Le Roux i Tranoy, 1973, 216). La importància de l'onomàstica com a element diferenciador es palesa en una disposició de l'emperador Claudi (Suetoni, *Claudi*, 25, 7) amb què prohibia que els vinguts de l'estranger adoptassen noms romans, singularment gentilicis.

Pel que fa als usos i mètodes escriptuaris, una troballa singular s'ha efectuat a l'*oppidum* ibèric de Burriac, on -en un nivell de la seua fase final (90-40 aC)- va aparèixer un estil de plata associat a carbons de til, fusta amb la qual es fabricaven les tauletes encerades utilitzades per a l'escriptura (Olesti, 1995, 96). Ens trobem, doncs, amb un sistema de registre típicament romà.

D'altra banda, la perduració dels usos epigràfics de la llengua ibèrica al llarg del segle I dC -a més dels esgrafiats ibèrics documentats sobre ceràmiques altimperials (sigil·lata itàlica i sudgàl·lica)- pot obrir noves perspectives a la datació d'aquests monuments. La inscripció amb caràcters monumentals trobada al teatre de *Saguntum* va ser interpretada inicialment com una grada o *subsellium* que hauria de datar-se almenys en època clàudioneroniana (Hernández *et alii*, 1993, 41-42; Mayer i Velaza, 1996). Doncs bé, recentment Velaza (2000) ha fet veure que les proporcions que dona la reconstrucció hipotètica del monument a partir de les dimensions dels caràcters conservats -amb més de 70 cm de mòdul- difícilment pot correspondre a un *subsellium*, ja que aquests estranyament arriben als 3 m i el text saguntí tindria una llargària mínima de 8-9 m i possiblement major; a partir d'aquestes consideracions, Velaza planteja la hipòtesi que aquest text corresponga en realitat a la inscripció monumental del teatre de Sagunt, que a més podria haver estat bilingüe. Aquesta suggerent hipòtesi obre la porta a la continuïtat en els usos públics i estrictament romans de l'epigrafia ibèrica en aquesta època, quan la utilització de les inscripcions romanes amb funció honorífica i funerària ja està generalitzada. D'aquesta manera es justificaria la datació dels textos ibèrics funeraris en un període que es prolongaria al llarg del segle I dC. En aquest sentit, un cas particularment interessant és el dels esgrafiats ibèrics sobre una inscripció funerària de Requena (Martínez Valle, 1993), la datació de la qual podria situar-se en el final del segle I dC (Velaza, 1996a, 330).

4.8.3. INSCRIPCIONS FUNERÀRIES

El darrer tipus que estudiarem són les inscripcions sobre pedra amb funció funerària, amb una problemàtica complexa que possibilita un tractament més profund. Són monuments majoritàriament amb forma d'estela, decorats amb carteles incises i ocasionalment amb altres motius, que es concentren majoritàriament entre els rius Ebre i Xúquer, amb un important nombre en les comarques septentrionals del País Valencià. No és un grup nombros, puix està constituït, segons la recopilació d'Untermann (1990), per un total de 35 inscripcions. S'hi poden afegir alguns exemplars més apareguts posteriorment. Com aquest autor assenyalava, resulta cridanera la seua escassetesa o fins i tot l'absència en nombrosos i importants jaciments ibèrics.

A nivell local, la discussió al voltant de la datació d'aquests monuments ha produït una abundant bibliografia (Oliver i Macián, 1980, 122-126; Oliver, 1981, 248-250; Oliver, 1985, 37; Arasa, 1987b, 130; Arasa, 1989b, 96-99; Oliver, 1990a, 85-87; Oliver, 1994, 146; Oliver, 1995a, 109-110). Quant als estudis generals, Oliver (1995a) ha fet una revisió de les esteles no decorades, Velaza (1996b) ha elaborat una síntesi sobre la problemàtica general d'aquests epígrafs i jo mateix he preparat un resum sobre les diferents qüestions relacionades amb el seu estudi incloent una proposta de tipologia (Izquierdo i Arasa, 1999, 284-293).

JACIMENT/ NÚM. EPÍGRAFS	MUNICIPI	DIMENSIONS	MATERIAL	TIPUS
El Pla dels Vinyets/3	Canet lo Roig	(50) x 48 x 12; (68) x 35 x 13'5; (55) x 43 x 15	Gres	Estela
Desconegut/1	Sant Mateu	42 x 25	Calcària	Indeterminat
El Corral del Roio/2	Alcalà de Xivert	Desconegudes	Desconegut	Indeterminat
Polpís/1	Alcalà de Xivert	(30) x (35)	Calcària ?	Indeterminat
Els Tossalets/1	Les Coves de Vinromà	(40) x (10) x (23)	Calcària	Indeterminat
Les Llànties/1	Bell-lloc	(63) x (34) x 17	Gres	Estela
El Bordissal/1	Cabanes	105 x 45 x 26	Calcària	Estela
El Tossal de la Balaguera/1	La Pobla Tornesa	(46'5) x 32'5 x 33'5	Calcària	Estela ?

En l'inventari de jaciments he assenyalat aquells en què han aparegut inscripcions ibèriques (fig. 7), als quals cal afegir altres monuments de procedència poc clara. En conjunt són 11 les troballes conegudes:

- En contextos ibèrics: el Bordissal (Cabanes) i el Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa), possiblement en la necròpolis.
 - En un context poc precís que pot ser ibèric o altimperial: els Tossalets (les Coves de Vinromà).
 - Fora de context, que poden estar relacionades tant amb un assentament ibèric com amb un altimperial: tres al Pla dels Vinyets de Canet lo Roig.
 - Es coneix la zona de la troballa, però no el lloc exacte: les Ermites de Bell-lloc.
 - Descontextualitzades: dues al Corral del Roio (Alcalà de Xivert), una a Polpís (Alcalà de Xivert) i una altra a Sant Mateu.
- He deixat fora d'aquesta relació la inscripció de la Punta perquè presenta una morfologia diferent i unes dimensions molt reduïdes que poden fer dubtosa la seua funció funerària, tot i que va ser trobada en la necròpolis (Oliver, Casabó i Ortega, 1982-83, 245 i 248). Fora de l'àrea estudiada, però també en les comarques septentrionals del País Valencià, es coneixen altres dues inscripcions a Benassal i Algímia d'Almonessir.

En l'estudi d'aquests monuments convé distingir diferents aspectes que desenvoluparé de manera individualitzada: dispersió; materials, morfologia i decoració; textos i cronologia.

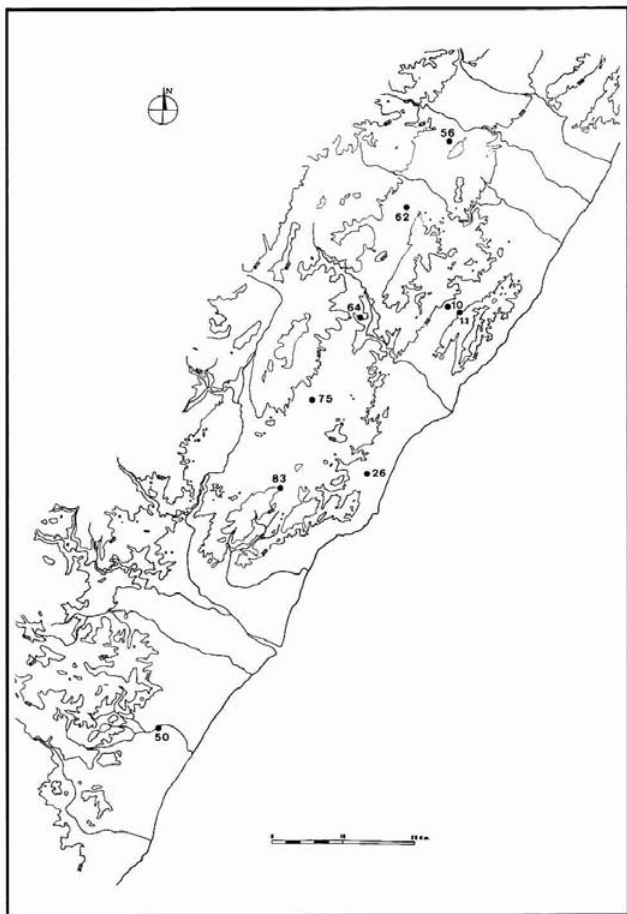

Fig. 7.- Inscripcions ibèriques sobre pedra (els números es corresponen amb el llistat de jaciments).

4.8.3.1. DISPERSIÓ

Les inscripcions funeràries apareixen en una àmplia zona que s'estén almenys des de Vic fins a Bicip, i des de Binéfar fins a la Vall d'Albaida, amb la darrera troballa de Terrateig (Fletcher i Gisbert, 1994). De manera general, l'àrea de dispersió dels monuments no decorats és prou semblant a la dels decorats, fonamentalment el sector NE de la península. Això no obstant, així com el principal focus d'esteles decorades, epigràfiques o no, se situa al Baix Aragó, la major concentració de les no decorades es dona en la meitat nord del País Valencià, especialment entre els rius de la Sénia i Xúquer. En la zona estudiada apareixen concentrats al nord del riu Millars, en territori dels Ilercavons, però no pot ignorar-se el fet que un poc més cap al sud, la ciutat de *Saguntum* -situada ja a l'Edetània- és un important focus epigràfic en llengua ibèrica, amb 17 textos sobre pedra en la ciutat (MLH III F.11.1-16) i 8 més al santuari de la Muntanya Frontera (Fletcher i Silgo, 1987). Velaza (1996b, 254) explica la concentració d'epígrafs en aquesta ciutat i *Tarraco* pel fet de tractar-se d'importants centres polítics i comercials.

A nivell local, per a Oliver l'aparició d'inscripcions ibèriques al nord del riu Millars seria conseqüència d'una major reticència dels Ilercavons a la romanització, mentre que la major concentració d'epígrafs llatins al sud d'aquest riu provaria la major receptivitat dels Edetans a la influència romana; la zona nord es romanitzaria més tardanament, mentre que la sud, més pròxima a *Saguntum*, assimilaria més ràpidament i intensa les influències romanes. Aquest plantejament, que l'autor situa en un context cultural diferenciat per a ambdós pobles, en part producte de diferents influxos colonials, no té en compte el fet que les esteles ibèriques apareixen en un territori molt més ampli que l'ací estudiat. La distribució d'aquest tipus de manifestacions escriptuàries, tot considerant els buits atribuïbles a l'atzar de les troballes, creiem que no permet la seua consideració com un indicador ètnic (vegeu VI.3). Si hom pot establir alguns tipus de caracterització a partir de la seua difusió, aquesta ha de ser òbviament supraètnica, de tipus regional, donada l'extensió de l'àrea on apareixen: la meitat septentrional de la façana mediterrània de la Península Ibèrica.

4.8.3.2. MATERIALS, MORFOLOGIA I DECORACIÓ

Els tipus de pedra utilitzats entre els exemplars conservats són de procedència local: calcària i gres. Dels 11 exemplars coneguts, se'n coneix el material de 8: 4 són de calcària i 4 de gres; d'un altre, Valcàrcel assenyala que era de "marbre negre", material que possiblement correspon a calcària fosca. A diferència de zones com el Baix Aragó o Catalunya, on trobem fins a 5 esteles epigràfiques amb decoració, tots els exemplars estudiats no estan decorats. Del total d'11 epígrafs, 6 es troben suficientment ben conservats com per a ser considerats esteles; la resta possiblement també ho fora, però no es pot assegurar.

Aquest grup constitueix un focus important entre les esteles ibèriques, en el qual pot incloure's també l'epígraf del Mas de Corbó de Dalt de Benassal (MLH III E.9.1). A aquest grup pot afegir-se per la seua proximitat i similitud l'estela de La Igluela del Cid (MLH III E.8.2). Aquest grup es troba situat geogràficament entre el del Baix Aragó, constituït en la seua majoria per esteles decorades, i el format pels 17 epígrafs de la ciutat d'*Arse-Saguntum*, dels quals almenys 4 poden identificar-se com esteles.

Sobre les seues dimensions, entre els pocs exemplars conservats prou complets destaca l'alçària de l'estela de Cabanes: 105 cm. Les que presenten una menor alçària pareixen estar incompletes; la resta es conserva molt fragmentat i la seua alçària no és representativa. Quant a l'amplària, hi ha dos formats que concentren un nombre significatiu d'exemplars. El primer se situa entre els 32 i 34 cm, amb 2 exemplars: Canet F.2.2 (32 cm) i Bell-lloc (34 cm); el segon se situa entre els 43 i 45 cm, amb 3 exemplars: Canet F.2.1 (44 cm), Canet F.2.3 (45 cm) i Cabanes (45 cm). Pel que fa a la grossària, els extrems se situen entre 10 i 37 cm, i poden establir-se 4 formats. Entre 10 i 12 cm, amb 2 exemplars: Canet F.2.1-2 (10 cm); entre 15 i 17 cm, amb 2 exemplars: Canet F.2.3 (15 cm) i Bell-lloc (17 cm); entre 23 i 26 cm, amb 2 exemplars: les Coves de Vinromà (23 cm) i Cabanes (26 cm); i entre 33 i 37 cm, amb 1 exemplar: la Pobra Tornesa (33'5 cm).

L'extrem superior de les esteles, segons l'acabat que presente, pot dividir-se en 4 tipus (Izquierdo i Arasa, 1999, 289, fig. 13), dels quals dos són presents entre els exemplars analitzats. En el primer tipus (A), la capçalera presenta un acabat groller que li

dóna una forma apuntada, com en el cas de Cabanes, possiblement acusat per una deficient conservació. En el segon tipus (B) aquest apuntament presenta una certa regularització mitjançant l'elaboració de dos plànols inclinats que acaben en altre horitzontal, prefigurant l'acabat arrodonit, com en Canet F.2.1-2. Un cas particular és el de la Pobla Tornesa, que presenta els angles bisellats, tret que no trobem en cap altre exemplar.

El segon tret a tenir en compte en la classificació d'aquests monuments és la preparació del camp epigràfic. Segons el tractament que es done al camp hi podem distingir 6 tipus, dels quals tres són presents entre els exemplars analitzats. El primer (0) és el simple allisat de la zona on deu inscriure's el text, sense línies de guia entre els renglons, com succeeix a Cabanes. El segon tipus (1) es caracteritza pel traçat de les línies de guia, com veiem en les tres esteles de Canet. El quint tipus (4) té una major complexitat, puix presenta una doble cartela, amb el text situat en la part superior, i està representat únicament per l'exemplar de Bell-lloc.

La combinació dels tipus formals amb els proposats a partir del grau de preparació del camp epigràfic permet classificar les esteles millor conservades: Cabanes (A.0), Canet lo Roig (B.1) i Bell-lloc (B.4).

La forma del suport pot relacionar-se *grosso modo* amb les esteles funeràries romanes. Es tracta d'una forma que requereix poca elaboració: desenvolupament vertical, coronament de tendència apuntada o arrodonida i preparació del camp epigràfic, normalment amb una cartela delimitant el text. En l'aspecte formal, algunes esteles amb el coronament arrodonit com les de Sinarcas i Guissona, que constitueixen el tipus D, presenten un acabat similar al d'un nombrós subgrup d'esteles romanes (cf. Schlüter, 1998). En aquest sentit, Mayer i Velaza (1993, 667) han destacat la presència de suports diferents de l'estela en els nuclis de romanització antiga, front a l'absència en les zones rurals o no urbanitzades on són presents les esteles o cipus. Certament, algunes de les millors expressions de l'epigrafia funerària són les pròpies de les elits locals en ambients rurals, allunyats de les ciutats. Això no obstant, aquesta desigual distribució -que possiblement pugui matissar-se- pot ser objecte de diferents interpretacions, però sembla raonable considerar que si l'estela com a suport epigràfic s'introdueix per influència romana, hauria de manifestar-se primerament en contextos urbans i no en el món rural, més retardatari en el procés d'emulació, on podrien ser un poc més tardanes. De fet, no pot descartar-se una interpretació contrària: podria tractar-se d'una manifestació autòctona que amb la romanització es veu progressivament reduïda a ambients rurals, allunyats dels grans focus d'aculturació que són les ciutats.

Quant al camp epigràfic, determinats tractaments en la preparació, com el rebaixament de l'estela de Guissona (Guitart *et alii*, 1996, 164), presenten una clara relació amb l'epigrafia romana. En general, les esteles decorades són minoritàries. La presència de determinats motius com els símbols astrals i les armes, sobretot en grups ben localitzats geogràficament com el del Baix Aragó (Marco, 1978), i fins i tot les formes peculiars que adopten algunes carteles quan falten altres motius, no poden relacionar-se amb la influència romana i han de considerar-se com una manifestació iconogràfica indígena.

4.8.3.3. TEXTOS

Sobre els textos, que apareixen sempre en alfabet nordoriental, tractarem quatre aspectes: paleografia, puntuació, contingut i estructura.

Quant a l'epigrafia, la regularització dels signes que caracteritza les inscripcions sobre pedra s'ha interpretat com un tret originat en la influència de l'alfabet monetal (Maluquer, 1968, 67). En aquest sentit, Siles (1986, 21 i 39) ha assenyalat que les modificacions experimentades pel sistema d'escriptura ibèric es manifesten en l'aproximació de les grafies indígenes a les lletres capitals romanes, com un primer pas cap a la "llatinització gràfica", amb *Emporiae* i *Saguntum* com a casos paradigmàtics, però també en la tendència cap a una escriptura orientada cada vegada més envers la representació gràfica alfabètica i el progressiu abandonament del sil·labisme. Al seu torn, Velaza (1996b, 253) assenyalava la influència dels models romans en tots els aspectes referents a l'*ordinatio* del text, pautat, forma de les lletres i en l'hàbit i formes de les interpuncions. Concretament, pel que fa a la paleografia, destaca les transformacions experimentades per algunes lletres en la seua aproximació a les seues equivalents llatines: la *n* prolonga el seu traç oblic, la *e* experimenta una progressiva horitzontalització dels seus traços paral·lels i el silabograma *ba* es dota d'apices que l'assimilen a la I llatina. Una bona mostra d'aquesta regularització dels signes ibèrics, amb una clara influència de l'alfabet monetal, es pot apreciar en l'estela de Guissona, on també s'utilitza la puntuació triangular similar a l'emprada en els epígrafs llatins (Guitart *et alii*, 1996, 164).

Sobre el contingut, alguns autors han assenyalat que la informació proporcionada pels textos ibèrics de caràcter funerari no deu ser molt diferent de la que hom troba en els epígrafs funeraris llatins (Untermann, 1980, 111 ss; 1984, 111-115; 1990, 192-194; Siles, 1986, 40-42; Velaza, 1996b). En aquest sentit, s'han proposat diverses classificacions per als diferents formularis de les inscripcions funeràries ibèriques (De Hoz, 1983, 384-388; Siles, 1986, 40-42, nota 87; Untermann, MLH III § 582-587). Segons la hipòtesi més acceptada, el procés de llatinització hauria introduït progressivament l'estil formulari romà en aquest tipus de textos. Així doncs, els formularis continguts en els textos ibèrics i llatins poden ser, en esquema, prou semblants (nom, filiació, dedicant, edat, etc); per la mateixa raó, els textos ibèrics poden aparèixer incomplets, com de vegades passa amb els romans, cosa que explicaria la falta de regularització. La presència d'antropònims acompanyats d'altres termes, de determinats sufixos o de marques, dóna suport a aquesta interpretació.

Tres d'aquests elements i sufixos, per a la comprensió dels quals s'han cercat paral·lels en els formularis sepulcral llatins, s'associen al contingut funerari: *aētake* i variants, *eban* i variants i *seltar*. En aquesta línia, Velaza (1993, 161-165) ha proposat per a la inscripció de Civit (Tarragona) una estructura formulari típicament romana formada pel nom del difunt, la filiació, l'edat, el parentesc i el nom de la dedicant. D'altra banda, l'existència de textos bilingües amb correspondències semàntiques entre termes ibèrics i llatins (*aēteki* = *heic situs est*; *tebanen* = *coerauit*), aquests darrers amb grafies arcaïques, aproxima cronològicament ambdues formes d'expressió escrita. Per al terme *eban*, Velaza (1994) ha proposat la identificació de marca de filiació. Finalment, el terme *seltar* és un element del formulari funerari amb un sentit més difícil de determinar (Arasa i Izquierdo, 1998, 94 i 97).

En els textos funeraris ibèrics, a l'estructura més freqüent i senzilla de nom personal, segueixen -cada vegada en menor nombre a mesura que augmenta la seua complexitat- estructures formularis en què apareixen altres elements (filiació, dedicant, edat, etc), com ocorre en els casos de Santa Perpètua de Mogoda, Fraga, Sinarcas i Bicorp. En ocasions aquests elements apareixen abre-

viats, segons veiem en l'estela de Guissona i en algunes inscripcions saguntines (MLH III F.11.11-12).

D'especial interès resulta el text de la inscripció de Guissona, on apareixen dues abreviatures entre interpuncions a continuació dels dos elements onomàstics (Guitart *et alii*, 1996, 166-167). La hipòtesi més versemblant per a la interpretació de la primera (*e.*) és que es tracta de l'abreviatura del terme *eban*, freqüent en contextos funeraris. Per a la segona (*i.*), el seu desenvolupament és més problemàtic, puix en els formularis funeraris no hi ha cap terme amb aquest començament; s'apunta la possibilitat que es tracte d'una marca de quantitat i que els signes següents siguin numerals. En qualsevol cas, el fet destacable és la utilització d'abreviatures en el formulari epigràfic, cosa que sens dubte cal interpretar com un símptoma de la seua romanització.

Com han assenyalat Guitart *et alii* (1996, 169) en l'estudi d'aquesta estela, resulta simptomàtic que a mesura que anem coneixent major nombre de textos i monuments epigràfics ibèrics, ens aproximem més i més a les formes romanes. De la mateixa manera que la fixació escrita de la llengua ibèrica es produeix per influència externa i és producte de la importació del seu signari, albirem ara que la generalització de la memòria funerària i d'altres fets confiada a l'escriptura va ser també producte d'una influència cultural, ara de la civilització romana, en la qual les expressions epigràfiques de l'escriptura tenen un especial valor com element de prestigi. Si l'emulació en els usos de l'escriptura va ser el primer pas, la utilització del signari llatí i l'abandonament de l'ibèric no és més que el reflex d'un procés de substitució lingüística que culmina amb l'extinció -en el curs d'algunes generacions- de la llengua pròpia.

4.8.3.4. CRONOLOGIA

Els intents de datació de les esteles epigràfiques s'enfronten a problemes com la manca de contextos arqueològics clars en la major part de les troballes i l'escassetat de models romans en l'àmbit de l'epigrafia funerària d'època republicana. En el territori estudiat, les referències cronològiques amb què comptem per a la datació de les inscripcions sepulcralcs són molt escasses. Quan poden relacionar-se amb un assentament, aquest presenta evidències d'ocupació en els segles II-I; és el cas de les inscripcions de Cabanes i la Pobra Tornesa. Quant a l'epígraf de les Coves de Vinromà, la proximitat entre l'assentament iberoromà i l'imperial no permet una adscripció segura. En el cas de les tres esteles de Canet lo Roig -que es van trobar reaprofitades- el jaciment més pròxim és altimperial, però un poc més allunyat n'hi ha un d'ibèric. Ja fora de l'àrea estudiada, l'exemplar recentment estudiat del Mas de Barberán (Nogueruelas, Terol) es va trobar associat a un jaciment abandonat en la primera meitat del segle I aC (Arasa i Izquierdo, 1998).

De manera general les opinions dels diferents autors són coincidents en la seua datació en el context del període iberoromà. Maluquer (1968, 67) dataava aquestes esteles en els segles II-I, però apuntava la possibilitat que algunes podrien datar-se en època imperial. En el seu estudi de les esteles decorades dels convents Cesaraugustà i Cluniense, Marco (1978, 91) les dataava entre el segle II i la primera meitat de l'I aC. Martín-Bueno i Pellicer (1979-80, 419) daten els exemplars de Casp, del grup del Baix Aragó, en el primer terç del segle II, i relacionen la seua aparició amb la presència romana; per aquests autors, la mentalitat que provoca la utilització de l'escriptura i del relleu en les esteles ibèriques és la mateixa. Mayer i Velaza (1993, 676; Velaza, 1993)

han proposat una datació des del final del segle II fins a l'època d'August, en considerar el suport, l'*ordinatio* i la tècnica d'incisió. De Hoz (1993, 18) ha assenyalat que només poden datar-se aquelles inscripcions funeràries que mostren una clara influència romana i que cap la possibilitat que en algunes zones, sobretot a Catalunya, el seu desenvolupament siga conseqüència del procés de romanització. Beltrán Lloris (1993, 250-252; 1995, 178) les data en els segles II-I i considera que constitueixen una síntesi entre la tradició indígena representada per les esteles anepígrafes d'iconografia clarament autòctona i de l'hàbit epigràfic romà. Un exemple d'aquest fenomen seria l'esmentada estela antropomorfa de Nogueruelas, decorada amb un pectoral en forma de disc per davall del qual s'estén un text de cinc línies (Arasa i Izquierdo, 1998).

A les comarques septentrionals del País Valencià, Oliver (1995a, 110) data els exemplars sense decoració entre els segles I aC i I dC. De Hoz (1995, 74-75) ha recordat la falta de dades segures i l'existència d'indisidicis contradictoris. A la falta d'informació cronològica sobre la major part de les inscripcions, cal afegir que moltes d'elles són tan senzilles que difícilment permeten arribar a conclusions precises. Sobre aquestes bases, seria prematur deduir que la pràctica de l'epigrafia funerària entre els ibers és d'inducció romana. En aquest sentit, assenyalava l'existència d'antecedents segurs (el Corral de Saus, Moixent) i creu que l'actitud més prudent és pensar que l'epigrafia funerària existia ja abans de l'arribada dels romans, i que la influència d'aquests va contribuir a la seua expansió, sobretot en ciutats molt romanitzades com Tarragona i Sagunt. Al seu torn, Guitart *et alii* (1996, 168) han proposat una datació per a l'estela de Guissona (Lleida) des de mitjan del segle I aC, en relació amb les necròpolis dels primers moments de la ciutat romana de *Iesso*, en la fundació de la qual haurien participat les elits indígenes.

Velaza (1996b, 254; 1996c, 25-26) ha proposat un model descriptiu de l'evolució d'aquests epígrafs, que explicaria el pas de les inscripcions ibèriques a les llatines com un reflex en els hàbits epigràfics del procés d'adaptació de la població indígena als nous models polítics, socials i econòmics romans. L'autor considera que la utilització del suport petri és un producte del contacte amb l'epigrafia romana. El primer pas seria l'adquisició de l'hàbit de gravar inscripcions funeràries, estrany fins a la romanització entre els ibers del NE. Els primers textos ibèrics reflectirien la progressiva imitació de les tècniques romanes en l'aspecte formal. Atenent a les seues característiques monumentals, ornamentals, de paginació i paleogràfiques, pot parlar-se d'una paulatina "romanització" d'aquest monuments: els més antics presenten encara una decoració d'estil indígena i el text està inscrit en el mateix camp ornamental, sense que existisca un camp epigràfic especialment preparat; aquest va diferenciant-se progressivament de l'ornamental, fins que aquest desapareix. Paral·lelament, el camp epigràfic va rebaixant-se i fins i tot adopta la típica forma romana de *tabula ansata*, es va perfeccionant la paginació amb l'aparició de línies de pauta, se centren els renglons, es generalitza la puntuació (amb formes romanes com la triangular) i es dona una certa tendència a l'estilització dels signes ibèrics que s'adeqüen a les formes dels llatins. Aquests elements ens porten ja a l'època d'August, quan se situa l'eclosió de l'epigrafia llatina a Hispània. Aquest procés d'evolució formal, tant en el suport com en el signari, es veu acompanyat de l'adopció dels formularis funeraris romans, amb la introducció del patronímic i tal vegada el calc de fórmules romanes com *hic situs est* o semblants. Un dels millors exemples d'aproximació als models romans és l'esmenta-

da estela de Guissona, per l'aparença formal, l'*ordinatio* interna i l'estil formular. En aquesta línia cal incloure també la hipòtesi exposada per De Hoz (1995, 74) sobre la interpretació dels numerals que figuren en els textos d'algunes inscripcions sepulcral que, millor que l'expressió de l'edat del difunt, creu que poden correspondre a les dades sobre la superfície del sepulcre que figuren en molts epitafis republicans d'Itàlia.

És en aquest moment avançat quan es graven les poques inscripcions bilingües llatinoibèriques que coneixem, que procedeixen majoritàriament de ciutats que actuen com importants focus de romanització (*Tarraco* i *Saguntum*). En aquest ambient epigràfic cal situar també els escassos exemplars d'inscripcions no sepulcral sobre suport petri, entre les quals s'assenyalen diferents funcions com l'honorífica, religiosa i pública; un exemple d'aquesta darrera és l'esmentada del teatre de Sagunt. El darrer pas en aquest procés va ser la substitució lingüística: el llatí va desplaçar a l'ibèric com llengua de prestigi en els espais reservats als textos funeraris. La rapidesa d'aquesta substitució, amb un marge cronològic reduït (un segle o tal vegada menys), explicaria l'escassetat dels textos bilingües. Les darreres manifestacions de l'epigrafia ibèrica es daten en època augusta i arriben fins i tot als primers juliclaudis. De fet, algunes de les peces documentades en centres importants com Empúries, Tarragona i Sagunt procedeixen de les mateixes *officinae* epigràfiques que els textos llatins (Velaza, 1996c, 15-16). Aquest procés, però, no degué donar-se al mateix temps i amb els mateixos ritmes i estadi en totes les regions de la cultura ibèrica.

De manera general, les inscripcions ibèriques sobre pedra -i més concretament les funeràries- són absents dels jaciments destruïts entre el final del segle III i el principi del II, en relació amb la conquesta romana. El cas més significatiu és la pròpia ciutat d'*Edeta* (el Tossal de Sant Miquel, Llíria), el jaciment que ha proporcionat més textos ibèrics, la composició dels quals és en part significativa de l'evolució funcional de l'escriptura ibèrica i dels suports que utilitza. Dels 112 textos coneguts (Bonet, 1995, 449-464), 96 són lletrers pintats sobre ceràmica, 13 són esgrafiats sobre ceràmica i 2 són ploms inscrits, en realitat una sola làmina i el seu estutx; l'única estela (Llíria XCVI) procedeix en realitat de Bicorn (Silgo, 2000). Hi podem veure com els textos sobre plom -que en general són freqüents entre els segles V i IV- són més escassos en el segle III a *Edeta*, on la nova modalitat dels textos pintats s'ha desenvolupat extraordinàriament amb l'aparició de l'estil narratiu en la decoració de la ceràmica ibèrica i els esgrafiats sobre ceràmica són encara una expressió minoritària. Si bé és cert que el cas d'*Edeta* no és extrapolable a tot el territori edetà i molt menys encara a tota l'àrea ibèrica, crec que almenys és representatiu d'un estadi evolutiu del procés escriptuari en la cultura ibèrica, interromput amb la destrucció de la ciutat al principi del segle II aC. En aquesta evolució, el cas de *Saguntum* és representatiu de l'estadi més avançat del procés, ja que passa a ser una important ciutat iberoromana, presenta la major concentració d'inscripcions ibèriques sobre pedra, amb 24 textos, entre els quals n'hi ha un de bilingüe, i finalment viu l'eclosió de l'epigrafia llatina des de l'època d'August (Beltrán Lloris, 1980).

Com hem pogut veure, des de les primeres propostes de datació d'aquests monuments fa 30 anys, veritablement no ha hagut més que una doble tendència cap al seu reforçament amb nous arguments i cap a la seua aproximació als inicis del període imperial. Això no obstant, en el supòsit d'una datació tan tardana ens seguim trobant amb el problema que l'epigrafia llatina de la Citerior destaca per la seua parquedat, amb un important presència de la jurídica i de caràcter públic i l'escassetat d'inscripcions

sepulcral que puguen haver servit com a model a la ibèrica (Mayer, 1995; De Hoz, 1995, 63-68). En aquest sentit, resulten del major interès les inscripcions funeràries que apareixen associades a un jaciment ibèric i poden datar-se amb anterioritat al període imperial, puix amb elles es confirma l'existència de l'epigrafia ibèrica en un moment anterior a l'eclosió de l'epigrafia funerària llatina a partir del regnat d'August. Creiem, doncs, que -en l'estat actual de la investigació- és prematur afirmar que la utilització del suport petri és un producte exclusiu del contacte amb l'epigrafia romana i que l'adquisició de l'hàbit de gravar inscripcions funeràries és estrany als ibers fins a la romanització.

4.8.4. INSCRIPCIONS DE PROPIETAT

Es tracta fonamentalment d'esgrafiats sobre ceràmica, majoritàriament vaixella fina d'importació, textos breus que s'interpreten com inscripcions referides al propietari (Bonet i Mata, 1989; Panosa, 1993b), segons un fenomen molt generalitzat en totes les cultures del Mediterrani. La seua presència, a partir del segle III, se situa en un període de generalització de l'ús de l'escriptura i d'auge de les importacions, quan aquestes passen de ser béns de prestigi a ser béns de consum. Amb la marca de l'objecte importat -per exemple, d'una peça de vaixella ceràmica- es manifesta la necessitat de distinció social, d'identificació en un món cada vegada més pluralitzat. La progressió en l'ús de l'escriptura amb aquesta funció al llarg del període iberoromà és patent en la seua important presència sobre campaniana A, sobretot al llarg del segle II, i el seu espectacular augment sobre campaniana B tardana, ja en el segle I. En el període imperial, l'hàbit de "marcar" la vaixella de luxe -majoritàriament d'importació (sigil·lata itàlica i sudgàl·lica)- seguirà, però el canvi de codi comença a generalitzar-se i, en lloc d'esgrafiats ibèrics, començarem a trobar-ne de llatins. Aquesta fase de transició té una llarga durada i presenta diferents ritmes, amb manifestacions primerenques en les fundacions romanes, com ara *Valentia*, on trobem esgrafiats llatins sobre campaniana A i B en un ambient que es data des del final del segle II aC (Mata *et alii*, 1980, 169-170 i 179, núm. 34, fig. 18 i núm. 41, fig. 19); i altres més tardanes, com són els esgrafiats ibèrics sobre ceràmica sigil·lata en assentaments romans que poden datar-se al llarg del segle I dC, un dels darrers testimonis lingüístics que coneixem.

En total es coneixen 32 esgrafiats de 12 jaciments. D'aquests, 11 (34'3%) apareixen sobre campaniana A, 19 (59'3%) apareixen sobre campaniana B i 2 apareix sobre àmfora (6'2%). Quan ha estat possible determinar el tipus ceràmic, en campaniana A es tracta de sengles plats de les formes Lamboglia 5 i 36, i en campaniana B, sobre un total de 9 casos segurs, en 7 es tracta de sengles copes, 5 de Lamboglia 1a, 1 de Lamboglia 2 i 1 de Lamboglia 3; els altres 2 són plats de la forma Lamboglia 5, grup al qual possiblement poden afegir-se els altres 2 dubtosos. Quant a la cronologia, resulta simptomàtic el fet que en jaciments del segle II, com el Puig de la Misericòrdia, els esgrafiats sobre ceràmica siguen absents. També a la Torre de la Sal, que experimenta un notable auge en la segona meitat del segle II i ha proporcionat un gran nombre d'importacions ceràmiques, els esgrafiats són molt estranys. Aquests són freqüents en jaciments amb una ocupació que es prolonga en el segle I, almenys en el

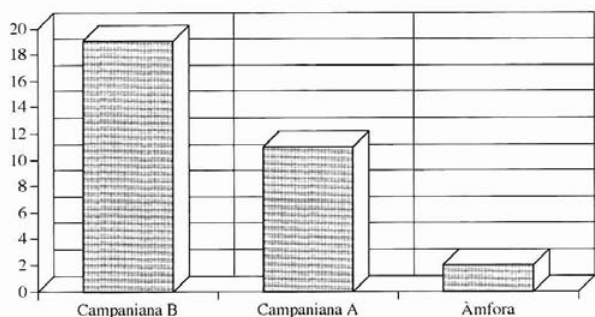
seu primer quart (el Poaig, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de l'Assut i el Cormulló dels Moros), o es dona només en un moment avançat d'aquest (la Torre d'Onda). D'aquests, només 3 (la Torre d'Onda, el Tossal de la Balaguera i el Cormulló dels Moros) en reuneixen 18 (56'2%). Pel que fa al contingut, 5 són incomplets i no s'hi reconeix cap signe (15'6%), 6 són marques analfabètiques (18'7%) i 20 (65'5%) són textos dels quals es reconeix almenys un signe. De les marques analfabètiques, 5

apareixen en un sol jaciment (la Torre d'Onda); en total en són 3: X, T i †, de les quals el primer apareix en 4 ocasions, 3 en l'esmentat jaciment. Pel que fa als textos, 11 apareixen incomplets; quant al nombre de signes, en total n'hi ha 13 de 1, 5 de 2 o més, 2 de 3 o més i 1 de 4 o més. Finalment, la localització dels esgrafiats es concentra en dues parts dels recipients: el fons exterior, amb la variant de l'interior de l'anell basal, i l'exterior de la paret, normalment en la part més pròxima a la base.

Jaciment	Producció	Forma	Localització	Text/marca	Total
El Poaig	Campaniana B	Lamboglia 2	Fons exterior	Incomplet	1
La Curolla (Cervera del Maestre)	Campaniana A Campaniana A Campaniana A Campaniana B	Indeterminada Indeterminada Indeterminada Indeterminada	Exterior paret Exterior paret Exterior paret Exterior paret	Incomplet -]e[- ? 2 incomplets	4
El Palau	Campaniana A Campaniana A	Indeterminada Indeterminada]a ka	2
La Torre de la Sal	Campaniana A Àmfora	Lamboglia 36 Grecoitàlica	Fons exterior Vora	Incomplet l	2
La Torre d'Onda	Campaniana B Campaniana B Campaniana B Campaniana B Campaniana B Campaniana B Campaniana B Campaniana B	Lamboglia 1a Lamboglia 1a Lamboglia 1a Lamboglia 1a Lamboglia 5 Lamboglia 5 Indeterminada Indeterminada	Fons exterior Fons exterior Fons exterior Fons exterior Interior de l'anell basal Exterior paret Fons exterior Fons exterior	X ke ? T † X X n se	8
La Punta	Campaniana A	Indeterminada	Fons exterior	X	1
L'Horta Seca	Àmfora	Dressel 1A	Coll	lka	1
El Tossal de la Balaguera	Campaniana B Campaniana B Campaniana B Campaniana B	Lamboglia 5 ? Indeterminada Lamboglia 5 ? Indeterminada	Fons exterior Interior de l'anell basal Fons exterior Fons exterior	-]lti[-]mbala[- slki[- tike[-	4
El Tossal de l'Assut	Campaniana B	Indeterminada	Fons exterior	ı -] i	1
El Mas de Melsa	Campaniana A	Lamboglia 5	Exterior paret	to	1
El Cormulló dels Moros	Campaniana A Campaniana A Campaniana B Campaniana B Campaniana B Campaniana B	Indeterminada Indeterminada Lamboglia 1a Lamboglia 3 Indeterminada Indeterminada	Exterior paret Fons exterior Fons exterior Exterior paret	tis -]a/ka. ? [- tu tu -]bo ? [- -]u[-	6
El Mas de la Sémola	Campaniana A	Indeterminada	Fons exterior	-]ais[-	1
TOTAL					32

La presència majoritària d'esgrafiats ibèrics sobre campaniana B és molt significativa a El Cabezo de Alcalá (Azaila), on només n'hi ha 2 sobre campaniana A i més de 130 sobre campaniana B (Beltrán Lloris, 1979). En la publicació de les darreres troballes d'esgrafiats a Catalunya, Panosa (1993b, 177-178) ha assenyalat que la gran majoria (40 d'un total de 62) poden datar-

se entre el segle II i la primera meitat de l'I aC; el tipus de suport majoritari és la ceràmica campaniana i, entre aquestes produccions, la campaniana B; i la forma que més es repeteix (fins a un mínim de 7 exemplars) és el plat Lamboglia 5. Aquests resultats són, excepte en allò referent a la forma més freqüent, molt semblants als que hem pogut obtenir en els materials estudiats.

Gràfica amb les diferents produccions ceràmiques sobre les quals apareixen els esgrafiats.

4.8.5. CONSIDERACIONS FINALS

La cultura ibèrica va experimentar al final del segle III un auge en la utilització de l'escriptura que s'emmarca en un corrent general a tot el Mediterrani i es manifesta en l'aparició de l'epigrafia monetar i dels lletrers sobre ceràmica, al temps que continuen practicant-se els esgrafiats sobre ceràmica i segueixen utilitzant-se minoritàriament altres suports com el plom. Al parèntesi obert per la Segona Guerra Púnica va seguir la conquesta romana i la introducció del llatí i, amb la progressiva generalització dels hàbits epigràfics, es va produir l'aparició dels primers documents escrits en aquesta llengua i un important augment dels ibèrics, l'alfabet dels quals és adoptat per pobles fins aleshores àgrafs com els Celtibers. El període àlgid d'aquest auge escriptuari en la cultura tarδοibèrica sembla donar-se entre el darrer terç del segle II i el primer quart de l'I, amb una important inflexió en la guerra sertoriana, a partir de la qual s'inicia una davallada que des de la meitat d'aquest segle convergeix l'epigrafia ibèrica en una expressió cada vegada més minoritària.

El llatí, com a llengua de la nació conqueridora, va convertir-se en el vehicle obligat de comunicació amb els nous governants. De la mateixa manera que la conquesta va establir un sistema de relacions caracteritzat per la dominació de les poblacions indígenes per part d'una minoria estrangera, també en el cas de les llengües es van establir unes relacions jeràrquiques en què el llatí adoptava el paper de llengua dominant i les vernacles el de dominades. La coexistència d'ambdues llengües es va prolongar en un període en el qual el pes social de cadascuna va anar capgirant-se: l'hegemonia del llatí es correspon amb la "minorització" de l'ibèric. Els usos, les funcions i el paper social de la llengua com a vehicle de comunicació i com a instrument fonamental de la cultura, van ser assumits progressivament pel llatí en detriment de les llengües autòctones. Aquest procés de substitució lingüística va culminar amb l'extinció de totes les llengües preromanes a Hispània, amb excepció de l'Èusquera, i la implantació general del llatí. A l'hora de considerar la duració d'aquest procés cal tenir en compte diversos factors com el moment de la conquesta i l'àmbit urbà o rural de la zona estudiada. De manera general podem

deduir que, en el cas de la llengua ibèrica i en les zones de més primerenca romanització, degué prolongar-se entre 200 i 250 anys.

Amb l'excepció d'algunes poques notícies literàries, aquest procés només podem seguir-lo a través dels textos escrits, amb la important limitació que té l'escriptura com instrument de comunicació quan el seu abast és força limitat per un analfabetisme majoritari. La importància de l'escriptura en l'estudi d'aquest procés, doncs, ha de matisar-se, puix només reflecteix els usos lingüístics de la minoria social que practica els hàbits epigràfics. Aquesta degué ser justament la que primer va adoptar el llatí, inicialment com a llengua vehicular per a les seues relacions (polítiques, comercials, etc) amb els nous governants i en un segon moment -amb la renúncia de la materna- com a llengua pròpia. En les classes socials inferiors aquest procés degué ser més lent i retardatari.

Reflex de la situació viscuda en el camp de l'expressió oral, també entre les escriptures ibèrica i llatina s'estableix un període de relativa competència en què la primera disputa amb la segona els escassos espais públics de forma minoritària (sentències, monuments); en el camp privat resulta hegemònica sobretot mitjançant objectes utilitaris de reduïdes dimensions que no han estat concebuts o no són primordialment suports epigràfics: llegendes monetals, esgrafiats i segells sobre ceràmica, paviments de mosaic, tèsseres d'hospitalitat, inscripcions rupestres i epitafis (Beltrán Lloris, 1995, 170). Amb el pas a la cultura epigràfica de l'Imperi, constituïda principalment per epitafis, inscripcions religioses i honorífiques, és a dir, missatges de caràcter commemoratiu inscrits sobre pedra, aquesta desigual disputa dels espais de comunicació escrita es decanta de manera progressiva, ràpida i contundent pel llatí.

Els elements amb què comptem per a la descripció del canvi lingüístic que té lloc en l'àrea ibèrica arran de la conquesta romana són força limitats, tant des del punt de vista estrictament lingüístic com en allò que respecta a l'ús social de la llengua, i es redueixen pràcticament als textos epigràfics. Hi podem constatar l'adopció de nous hàbits epigràfics, amb nous usos i suports, la regularització del signari per influència de l'alfabet llatí, la introducció de l'estil formular, però el fet de no poder traduir els textos disminueix les nostres possibilitats d'anàlisi. D'altra banda, aquests elements no aporten informació sobre les particularitats del canvi lingüístic (interferències gramaticals, préstecs lèxics, calcs semàntics, per no parlar de la fonologia), puix els textos escrits que trobem, sotmesos a la rigidesa dels formularis i a la solemnitat dels missatges que pretenen transmetre, no resulten documents especialment útils per al coneixement de la llengua parlada. Finalment, pel que fa als problemes propis d'aquests processos de canvi lingüístic, a penes alguns textos ens en proporcionen informació. Si hem de suposar l'existència d'individus d'una o altra comunitat que van aprendre l'altra llengua com a segona llengua, és a dir, d'individus bilingües, el reflex d'aquest fenomen en l'epigrafia es limita a unes poques inscripcions. Una cosa semblant succeeix amb la diglòssia, quan trobem textos jurídics de caràcter supracomunitari que utilitzen el llatí i altres d'interés intracomunitari redactats en llengua celtibèrica i alfabet ibèric.

V. LES FONTS LITERÀRIES

Les notícies que proporcionen les fonts literàries gregues i romanes sobre el territori estudiat són, en general, ben escasses. La inexistència de nuclis de població importants en el territori que s'estén entre les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum*, circumstància que pot deduir-se de l'anàlisi realitzat, va fer que els autors antics passassen sovint en llurs descripcions d'una ciutat a l'altra sense fer cap comentari o només en donassen referències poc concretes.

Per tal d'oferir un recull complet de les escasses mencions dels pobles, localitats i accidents geogràfics que poden reduir-se amb

aproximació a aquest tram de la costa valenciana, inclouré també les fonts anteriors a la Segona Guerra Púnica i les referències d'època imperial que resulten d'interès. Amb això pretenc, fonamentalment, intentar restituir una mínima "geografia" del territori en època ibèrica que, almenys en part, deu correspondre a aquest primer període de la presència romana. La inclusió de fonts antigues, com ara l'*Ora Maritima* de *R. Festus Avienus* i els fragments d'Hecateu, es justifica perquè alguns dels accidents geogràfics o de les localitats esmentades apareixen en fonts d'època romana i poden haver perdurat fins al final de l'època ibèrica. He preferit, doncs, reunir totes les notícies i analitzar les diferents propostes d'interpretació que hom ha realitzat, sense entrar en qüestions clarament alienes al tema que ens ocupa, per tal de veure fins a quin punt és possible avançar en la reducció dels topònims que aparentment corresponen al terç septentrional de la costa valenciana (fig. 8).

Reproduiré els textos de les edicions esmentades en l'apartat de fonts de la bibliografia on, sempre que ha estat possible, figura una edició traduïda al català o al castellà. Només en el cas d'algun dubte puntual sobre algun mot faré referència a altres edicions o a les versions de diferents manuscrits.

1. ANTERIORS A LA SEGONA GUERRA PÚNICA

1.1. AVIÉ, *ORA MARITIMA*, 489-498

(...) *Post Crabasiae iugum*
 490 *procedit alte, ac nuda litorum iacent*
ad usque cassae Herronessi terminos.
Palus per illa Naccararum extenditur;
hoc nomen isti nam paludi mos dedit:
stagni medio parua surgit insula
 495 *ferax olivi, et hinc Mineruae stat sacra.*
Fuere propter ciuitates plurimae:
quippe hic Hylactes, Hystra, Sarna et nobiles
Tyrychae stetero. (...)

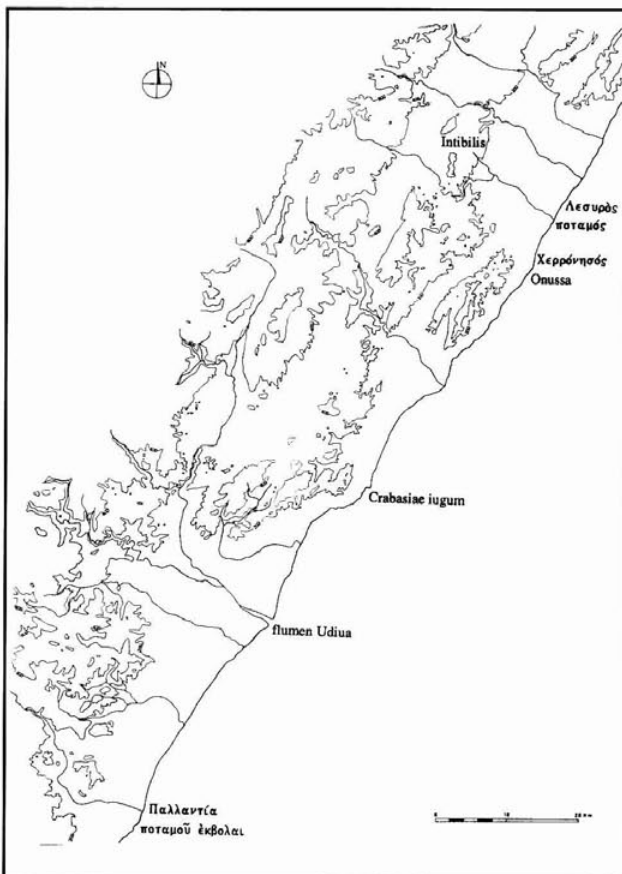

Fig. 8.- Propostes de reducció d'alguns topònims esmentats per les fonts literàries.

“(…) Després s’eleva l’alt cim de Crabàsia i continua un litoral nu fins als confins de la deserta península. Per allí s’estén la llacuna dels Nacararas, puix tal nom va donar el costum a aquesta llacuna, sorgint enmig d’ella una petita illa, fèrtil en ullastres i per això consagrada a Minerva. Prop hi hagué nombroses ciutats, ja que aquí estigueren Hilactes, Histra, Sarna i la noble Tiricas (...)”.

En aquests versos apareixen una sèrie de referències geogràfiques de la costa (un cim anomenat Crabàsia, una península i una llacuna anomenada dels Nacararas amb una illa enmig) i tres noms de localitats que, a grans trets, poden situar-se en la meitat septentrional del litoral valencià. Malgrat la nul·la credibilitat que Llobregat (1980, 15-16) dóna a aquesta font, creiem -en línia amb altres investigadors- que pot ser útil per al coneixement de la Península Ibèrica en el segle VI. Passaré a analitzar, doncs, cadascuna d’aquestes referències geogràfiques i topònims.

CRABASIAE IUGUM-Κραβασία πόλις Ἰβηρων.

Probablement és el mateix topònim que esmenta Hecateu en el fragment 23 transmès per Esteve de Bizanci (FGH, I, F46; THA, IIA, 23k): “Crabàsia, ciutat dels ibers” (Tovar, 1989, 290). En el vers 489 de l’*Ora* el topònim va acompanyat de la referència orogràfica *iugum* (cim) (s. u. “Iugum”, *ThLL*, VII, 2, 643). Deu tractar-se d’un cap o d’un cim que avança sobre el mar (*procedit*) -on o prop del qual potser hi havia una població- que devia ser una referència orogràfica (talassònim) important per a la navegació de cabotatge, que en aquest periple apareix esmentat en el recorregut sud-nord. Els ètnics que dóna Esteve de Bizanci en permeten deduir l’existència d’una χώρα (THA, IIA, 153). Segons Schulten (FHA, I, 1955, 133 i 188; 1959, 329), el topònim és de procedència oriental i té sengles paral·lels en una vila homònima citada per Ptolemeu (4, 3, 10) prop d’Hadrumet (Χράβασσα) i en el riu *Crabra* que hi ha prop de *Tusculum* (Hubschmid, 1969, 478). Altres autors, com Hübner (s. u. “Crabasia”, RE, IV, 2, 1680) i Fernández Nieto (1968-69, 125), creuen que és ibèric. Altrament, Jacob (1985, 263-264; s/d) assenyala que deriva del grec κράβος” (Chantraine, 1968, s. u. “Κραβύζο”, I, 575; s. u. “Λάρος”, II, 621) que, amb el significat de gavina, permetria pensar que es tractava de la denominació que els marins grecs donaven a la població indígena (“vila de les gavines”). Tanmateix, la seua interpretació és improbable, ja que, com el mateix Chantraine assenyala, aquesta etimologia és molt hipotètica. En aquesta línia se situa l’opinió de Santiago (1990, 124-125; 1994, 53-54). Creiem, doncs, que resulta més probable un origen ibèric per a aquest topònim. D’altra banda, cal recordar l’existència del prefix *kra[u]*- en indoeuropeu (Pokorny, 1959, 616-617).

Quant a les propostes de reducció, Escolano (1611, 638), a qui segueix Hübner, interpreta que es tracta del cap d’Orpesa. Cortés (1836, III, 51) creu que és la serra d’Irta. Blázquez y Delgado-Aguilera (1894, 394) la identifica inicialment amb la serra del Desert de les Palmes, i més endavant (1923, 111) amb el cap d’Orpesa. Schulten opina que es tracta del Tossal del Castell de Sagunt. Beltrán Villagrasa (1942, 8) el situa més al nord, al cap d’Orpesa o a Peníscola. Gómez Serrano (1953, 78) creu que es tracta del cabès del Puig. Fernández Nieto (1968-69, 129) proposa el Castell d’Almenara, mentre que altres autors, com ara Uroz (1983, 12), no se’n defineixen. Jacob (1989, 15) segueix l’opinió de Schulten, però creu que el sobrenom devia aplicar-se més bé al

port. Diferents autors han posat de relleu aquesta diversitat d’opinions (Abad, 1992, 156; THA, I, 138-139).

La reducció a Sagunt compta amb l’obstacle que aquest topònim no es correspon amb cap dels dos noms de la ciutat que coneixem per les fonts literàries i epigràfiques (*Arse-Saguntum*) (Alvar, 1994, 15), però podria ser un topònim anterior a l’ús general d’aquests. Si no fos així, caldria admetre que Sagunt és ignorada pel periple. Però el topònim de la ciutat apareix possiblement en una data poc posterior, en els segles VI-V, puix en el text jònic trobat a Empúries que ha estat estudiat per Santiago figura el topònim Σάτυαθα, molt possiblement el nom hel·lenitzat de la ciutat. D’altra banda, la identificació amb Sagunt resulta problemàtica també perquè el context fa pensar en un promontori que avança cap al mar, en un cap. En aquest sentit, Santiago assenyala que en els usos del mot *iugum* en Avié el sentit de “cap” és dominant i quan es refereix a “muntanya” els verbs que l’acompanyen són altres. La identificació amb Almenara té el mateix problema. Que *Crabasia* era un lloc habitat ho confirma el fet que Hecateu l’esmenta amb el terme *polis*.

Al nord de Cullera la costa valenciana es torna molt recta i els accidents d’importància per a la navegació són escassos. Si interpretem que es tracta d’un cap, hi ha el poc pronunciat format en la desembocadura del riu Millars i els més prominents d’Orpesa i Capicorp; si a més de ser un cap ha de ser un lloc elevat, només queda el d’Orpesa. Per la seua llunyania a la costa, les muntanyes de Sagunt i d’Almenara mai no han estat un cap: aquestes serien opcions a tenir en compte només si interpretem que no té per què ser necessàriament un cap i pot tractar-se simplement d’una muntanya pròxima al litoral utilitzada com a talassònim. La interpretació de Jacob que el sobrenom de “vila de les gavines” s’aplicaria al port, mentre que per a explicar el *iugum* caldria recórrer al Tossal del Castell de Sagunt, no sembla molt convincent.

HERRONESSI

Des del cap *Crabasia* i en direcció nord s’estén la costa *ad usque cassae Herronessi terminos*. Aquest és un mot grec que significa “quasi illa” (Chantraine, 1968, s. u. “Χέρσος”, II, 1255), amb la grafia pròpia de la variant àtica. Per a Treidler (s. u. “Iberia”, RE, Sup. IX, 1899-1911), cal descartar la seua identificació amb la *Querrónesos* esmentada per Esteve de Bizanci en un fragment d’Hecateu de Milet (FGH, I, F48; THA, IIA, 231), segons defenia Schulten (1955, FHA, I, 188), ja que aquesta es refereix de manera genèrica a Ibèria. En la primera edició del primer volum de les *Fontes*, Schulten (1922, FHA, I, 72, 120) transcriu *cassae Cherronesi*, com la resta d’editors, on el primer mot seria un adjectiu (“la deserta península”), mentre que en la segona edició (Schulten, 1955, FHA, I, 134) restitueix *Onussae Cherronesi* (“sembla que en lloc de *cassae* s’ha d’escriure *onussae*”). Per a Tovar (1989, 290-291), la lliçó *ad usque cassae Cherronesi terminos* no té sentit, puix considera *cassa* un neutre plural que difícilment podria anar-hi substantivat, mentre que *ad usque* té ja el seu complement en *terminos*. Alvar (1994, 15; THA, I, 139) ha assenyalat que la forma *Cherronesi* respon a una correcció de Schulten sobre la literal *Herronesi* per tal d’aproximar-la al topònim transmès per Estrabó; afegeix també que, com en el cas del topònim anterior, no sabem realment de què es tracta: pot ser una ciutat abandonada o un lloc no habitat.

Pel que fa a la reducció, hi ha una opinió quasi unànime que es tracta de Peníscola. Un dels primers autors a afirmar-ho fou Escolano (1611, 79 i 585), que -en línia amb una tradició erudita anterior- assenyala que el topònim actual deriva de la traducció llatina del mot grec. Aquesta opinió la segueixen Diago (1613, 13), Cortés (1836, II, 357) i diversos autors posteriors

(Balbás, 1887, 21; Fita, 1879, 53; Cuveiro, 1891, 238; Blázquez, 1894, 395; 1923, 111; Chabret, 1978, 11 i 40; García y Bellido, 1948, 173; Bayerri, 1948, 675; etc). D'altra banda, Hübner (s. u. "Cherrónesos", RE, III, 2, 2270) interpreta que no té per què ser el nom d'una ciutat i l'identifica amb el delta de l'Ebre. Schulten (1922) va mantenir inicialment aquesta mateixa reducció, puix considerava Orpesa i Peníscola accidents massa petits, però més endavant (1955) segueix la reducció tradicional a Peníscola, postura que manté en altres publicacions (Schulten, 1952, FHA, VI, 233; 1959, 328-329), on ressalta les qualitats d'aquest tòmbol com a possible emplaçament d'una factoria de navegants, tan semblant a d'altres assentaments grecs (i fenicis) del Mediterrani i de la mar Negra. Les qualitats d'aquest penyal per a l'ocupació humana han estat remarcades per diversos autors (Pla, s. u. "Peñíscola", GERV, 8, 243; Meseguer, 1980, 53-54). En aquesta mateixa línia se situa l'opinió de Gómez Serrano (1953, 79). També Fernández Nieto (1968-69, 127) reconeix -encara que no explícitament- la reducció a Peníscola. Igualment ho fa Pla (1980, 198).

Contràriament, Jacob (1985, 259-260; s/d) redueix *Herrónesos* a Cullera, localitat on també situa *Sicana*, puix creu que en les fonts d'Aviès es juxtaposen dues descripcions de la costa, una en sentit S-N i l'altra en sentit N-S, cosa que explicaria l'aparició d'una doble toponímia que l'autor estén a altres casos (*Tyris = Tyrichae*) i també la menció del *Palus Naccararum* després de *Crabasia*. Aquesta interpretació, criticada per Pena (1989, 21), força en extrem la coherència interna de les fonts utilitzades per a la confecció del poema. Sobre aquesta qüestió, Balboa (1992, 371-372) ha posat de relleu que en l'*Ora marítima* es veu una descripció linial rígida, determinada i amb una estructura visible que palesa la forma del periple.

D'altra banda, Oliver (1991a, 87; 1993, 234-235) ha assenyalat que s'ha de tenir en compte l'evolució històrica de la costa en plantejar-se l'estudi de la toponímia antiga; d'aquesta manera, veu un problema en la seua reducció a partir del topònim, ja que considera que en l'antiguitat Peníscola devia ser una illa en lloc d'una península; així mateix, recorda l'existència d'altres accidents de la costa de característiques semblants (la Punta de les Llances i Orpesa la Vella), on s'han trobat ceràmiques ibèriques que permeten fer propostes de reducció tan versemblants com aquella.

La lectura del mot que precedeix *Herronessi* resulta de gran transcendència per a la interpretació, puix si es tracta de *cassa* ens trobem amb un adjectiu referit a aquest substantiu, mentre que si llegim *Onussa* ens trobem amb un topònim que és citat més endavant per Livi en el context de la Segona Guerra Púnica (vegeu 2.2.). Restava encara una altra possibilitat: que es tracte de l'adjectiu *cascae* (s. u. "cascus", TLL, III, 512: antic, venerable), lliçó defensada per algun editor (Holder, 1965, 162).

Deixarem, però, l'estudi d'aquest segon topònim per a més endavant i ens centrarem ara en la identificació d'aquesta "península". La posterior menció d'Estrabó d'una localitat amb aquest topònim (vegeu 6.1) permet suposar que devia tractar-se de la mateixa que apareix a l'*Ora Marítima* i així ho admet la historiografia. El poema expressa clarament que des de *Crabasia* segueix el litoral nu fins a *Herronesus*: sembla tractar-se de dos accidents de la costa (cap o penyasegat el primer i península el segon), enmig dels quals s'estén un tram de costa deshabitada. La descripció s'ajusta a un paisatge costaner com el comprés entre el cap d'Orpesa i el tòmbol de Peníscola. En qualsevol cas, la reducció de *Herronesus* al tòmbol de Peníscola creiem que és prou segura, puix no hi ha un altre accident semblant en tota la costa.

PALVS NACCARARVM

Després de descriure la costa entre el *Crabasiae iugum* i *Cherronesus*, el text diu que *per illa* (per aquella costa) s'estén la llacuna dels Nacararas. La referència és ambigua i pot interpretar-se literalment com que la llacuna es troba entre els altres dos accidents (cap i península), o de manera més laxa i suposar que es tracta tan sols d'una aproximació.

Pel que fa a l'etimologia, per a Jacob (s/d) és un mot indígena. Quant a la reducció, la mateixa tradició que situa *Cherronesus* a Peníscola identifica aquesta llacuna amb l'albufera de la Ribera de Cabanes. De nou és Escolano (1611, 646-647), a qui segueix Diago (1613, 44), el que ho planteja primerament; els segueixen Cortés (1836, III, 275) i Blázquez (1894, 394; 1924, 111). Berthelot (1934, 106) la situa encara més al nord, als Alfacs, al delta de l'Ebre. Gómez Serrano (1953, 83-84) la situa entre Càlig i Benicarló. Schulten (1922, FHA, I, 120-121; 1955, FHA, I, 134; 1963, 116), a qui segueix Uroz (1983, 12), la redueix a l'Albufera, mentre que l'illa consagrada a Minerva seria la del Palmar. Alcina (1950, 99), a qui segueixen Fernández Nieto (1968-69, 128-129) i Pla (1980, 201), proposen els Estanys d'Almenara. El passatge de Polibi que menciona un santuari d'Afrodita prop de Sagunt vindria a confirmar-ho (vegeu 2.4.), ja que aquest es podria identificar amb l'illa consagrada a Minerva. Oliver (1991a, 87; 1993, 235) ha plantejat la dificultat de qualsevol reducció pel fet que les marjals són abundants en tota la costa. Darrerament, s'ha proposat la seua reducció al pla de Vinaròs, en una agosarada hipòtesi que el suposa una llacuna colmatada de la qual sobreeixirien els puigs com a illes (THA, I, 139-140).

Les propostes de reducció del *Crabasiae iugum* esmentades per la bibliografia tenen l'inconvenient que són incompatibles amb la reducció del *palus Naccararum* a l'Albufera, si hom segueix un estricte ordre descriptiu de S a N. Al respecte, Uroz planteja que aquest aparent desordre no és més que un descuit de l'autor. A partir de la hipòtesi d'una desorganització d'abast local dels elements esmentats en el text, pot formular-se la següent hipotètica ordenació: la llacuna dels Nacararas, que caldria reduir a l'Albufera, es trobaria enmig dels altres dos elements orogràfics, el cap de *Crabasia* que podria identificar-se amb el cap Blanc de Cullera i la península de *Herrónesos* que es mantindria a Peníscola.

Al nord del riu Xúquer les llacunes litorals són nombroses, però entre totes l'Albufera destaca per la seua extensió i a més compta amb l'illa del Palmar, però té l'inconvenient que es troba lluny de qualsevol accident destacat de la costa, excepte Cullera. Més al nord, les llacunes d'Almenara no han envoltat mai la muntanyeta on es trobava el suposat temple de Venus, de manera que falta l'illa. Tampoc sembla haver existit mai una illa a l'albufera de la Ribera de Cabanes. Seguint la costa, al nord del cap d'Orpesa existia una albufera, avui desecada, que no era de gran extensió però que arribava a envoltar la Punta de les Llances, la qual era un veritable tòmbol; la troballa de restes d'època ibèrica tardana en aquest lloc prova la seua freqüentació. Aquesta proposta que integra els tres elements (cap, llacuna i illa) s'ajusta més a la literalitat del text, però té l'inconvenient de suposar que el Periple silencia l'Albufera, com també l'*oppidum* de Sagunt; aquest fet pot justificar-se com una més de les omissions que s'hi poden detectar.

HYLACTES, HYSTRA, SARNA

Aquests topònims apareixen en els versos 496-497 com els noms de tres *ciuitates* esmentades després del *palus Naccararum* amb la referència *propter* ("prop"). No incloem *Tyrychae* perquè considerem que deu ser la més septentrional i devia estar situada, tal i com ha pro-

posat Pena (1989), a la vora del riu Ebre. Schulten (1922, FHA, I, 121; 1955, 134) les situa de manera general en la costa valenciana entre Dénia i el riu Ebre, però creiem que el tram de costa on devien estar situades ha de ser necessàriament més reduït, entre el *Crabasiae iugum* o el *palus Naccararum* i el riu Ebre i, si ho interpretem literalment, en el tram comprés entre *Cherronesus* i l'Ebre (Pla, 1980, 199). La historiografia les redueix generalment a poblacions modernes sense cap fonament. Berthelot (1934, 106) reconeix que hom no sap res sobre aquestes tres localitats, i assenyala que seria paradoxal emplaçar-les en el tram de costa entre Orpesa i el delta de l'Ebre. Possiblement aquests topònims designen realitats diverses, majoritàriament accidents geogràfics i tal vegada algun d'ells correspon a una població (Jacob, 1985, 262; THA, I, 143).

Sobre el supòsit que es tracte de veritables poblacions, crec que cal cercar les possibles reduccions entre els assentaments costaners o pròxims a la costa que devien estar ocupats en l'època del Periple (ca. 575 aC), els potencialment coneguts pels navegants. Els estudiats suficientment com per a determinar si estaven ocupats en el segle VIè no són molts, però sembla que hi han de figurar almenys la Torre de la Sal (Cabanès), el Puig de la Nau (Benicarló), el Puig de la Misericòrdia (Vinaròs) i la Moleta del Remei (Alcanar). Des d'aquest punt de vista, Oliver (1991a, 88) assenyala la importància del Puig de la Nau entre els assentaments ocupats en els segles VI-V en el litoral del Baix Maestrat. Tots aquests assentaments, excepte el darrer, segueixen ocupats després de la conquesta romana, encara que en alguns casos s'ha constatat un hiatus ocupacional. No és inversemblant suposar que, almenys en algun d'aquests assentaments, el topònim podia haver perdurat al llarg de l'època ibèrica fins a la conquesta romana.

HYLACTES

Sobre aquest primer topònim (Tovar, 1989, 431; Cepas, s. u. "Hylactes", TIR K/J-31, 1997, 87), Schulten va assenyalar que aquest topònim pot posar-se en relació amb el grec ὕλη ακτή, amb el significat de "bosc del cap o del penyasegat" (Chantraine, 1968, s. u. "ἀκτή", I, 52; s. u. "ὕλη", II, 1154-1155), per la qual cosa deu tractar-se d'una referència grega de tipus geogràfic pròpia de la navegació costanera (Jacob, 1985; 262; s/d). Si considerem que aquesta es pot estendre a una població, caldria entendre que es refereix a "la que està situada prop del (o al) bosc del cap". Potser això ens permetria precisar un poc més sobre la seua localització.

Pel que fa a les propostes de reducció, Escolano (1611, 665) la situa a Sant Mateu. Diago (1613, 44) la redueix al Castell d'Albalat, tot identificant-la amb la posta *Ildum* de la via Augusta per raó de l'aparent homofonia del radical. Cortés (1835, I, 334; 1836, II, 50-51) i Cuveiro (1891, 253) proposen la seua reducció a Alcalà de Xivert. Madoz (1845, I, 353) la situa al Tossalet (Alcalà de Xivert), segons la referència de Valcárcel. Fita (1879, 54) la redueix als Alfacs, al delta de l'Ebre. Peris y Fuentes (1922, 222-223) la ubica a la Torre de la Sal, basant-se en la importància arqueològica del lloc. Blázquez y Delgado-Aguilera (1923, 111) la situa prop de Bell-lloc, en un lloc anomenat "Ab-illach" (?).

Hem vist com en aquest tram de la costa hi ha tres caps: el del riu Millars, el d'Orpesa i el de Capicorp. Dels assentaments esmentats n'hi ha dos que es troben prop d'aquests accidents: la Torre de la Sal està situat a 5 km al nord de la Punta de les Llances, l'extrem més pronunciat del cap d'Orpesa, i el Tossalet està situat a 4,4 Km al nord de Capicorp. El bosc, evidentment, pot haver existit en qualsevol d'aquests llocs. Crec que no és possible concretar més.

HYSTRA

Quant a Hystra (Tovar, 1989, 431; Cepas, s. u. "Hystra", TIR K/J-31, 1997, 87), per a Schulten es tracta d'un topònim ibèric que presenta el radical *ist-* (vegeu la ciutat d'*Isturgis*; també l'antropònim cèltic *Istolatio*: Albertos, 1966, 126; i el mot ibèric *istos/-*: Siles, 1985, 1068). En aquest sentit, Villar (2000, 303) ha assenyalat la presència del tema paleoeuropeu *ist-* en la hidronímia (cf. *Isturgi*, *Istonium*). Jacob (1985, 262; s/d) creu que correspon al grec ὕστερα ("l'altra, la següent") (Chantraine, 1968, II, s. u. "ὕστερος", 1162-1163), cosa per la qual pot referir-se a una població localitzada en un determinat ordre descriptiu ("la següent al bosc del cap"); aquest autor també apunta la possibilitat que en la font grega d'Aviè aquest mot haja servit de connexió entre els altres dos llocs (*Hylactes* i *Sarna*), de manera que les reescriptures successives haurien acabat per convertir-lo en un veritable topònim. Pena (1989, 19) critica aquesta interpretació i assenyala la semblança entre aquest topònim i el de la serra d'Irta, en la qual va basar-se Diago (1613, 44) per a plantejar la seua reducció al cap d'Irta. En aquesta línia, Valcárcel (1852, 9-10), Cortés (1836, III, 51), Cuveiro (1891, 254) i Blázquez y Delgado-Aguilera (1894, 393), plantegen la seua reducció a l'assentament ibèric del Tossalet (Alcalà de Xivert), situat a l'extrem meridional de la serra d'Irta. El topònim "Irta" sembla realment preromà (vegeu l'ibèric *irtatunbatin*: Siles, 1985, 1050, de la Monravana, Llúria), però presenta un radical molt diferent al del topònim *Hystra* (*Ist-*). La hipòtesi, però, segueix sent molt suggestiva. Ja Febrer (1924, 37) considerava romà el mot Irta, amb el significat de "cosa aspra". Pel que fa a altres reduccions, Espinalt (1784, 125) la situa al Grau de Benicarló; Fita (1879, 54) al delta de l'Ebre; i Blázquez y Delgado (1923, 111) la suposava situada en una muntanya pròxima a Sant Mateu de nom "Vistra" (?).

SARNA

Pel que fa al tercer topònim (Tovar, 1989, 467; Cepas, s. u. "Sarna", TIR K/J-31, 1997, 141), Schulten el compara amb el del riu Sarno de *Pompeia*. Jacob (1985a, 262; s/d) assenyala que no és un topònim grec i recorda que, com assenyala Sant Isidor (*Orig.* IV, 8, 6: *impetigo est (...): hanc vulgus sarnam appellant*), es tracta d'un mot preromà amb el significat de *impetigo* (Keune, s. u. "Sarna", RE, 2A, 1, 28; s. u., "Impetigo", ThLL, VII, 1, 596), per la qual cosa deu tractar-se de la referència a un punt prominent del litoral, interpretació que no comparteix Pérez Vilatela (1995, 228). Entre les diverses reduccions de què ha estat objecte, Escolano (1611, 664) la situa a Cervera; Diago (1613, 290, 296) pels voltants del cap d'Irta; Cortés (1836, III, 334) la identifica amb *Tyrliche* i la situa a Peníscola; Müller (1882, 185) la identifica amb la ciutat de *Sigarra* esmentada per Ptolemeu (II, 6, 63); Fita (1879, 54) la localitza al port Fangós del delta de l'Ebre; i Blázquez y Delgado-Aguilera (1923, 111) la redueix al llogaret de Saranyana (la Todolella).

En general, tal com assenyala Jacob (1985, 268-271), alguns dels noms que apareixen en l'*Ora Maritima* sembla que són termes grecs típics de la geografia costera, com és el cas més evident de *Cherronesus* i *Hylactes*. Això no obstant, i contràriament al que afirma aquest autor, hi ha suficients indicis per a confirmar l'existència d'una toponímia costera ibèrica. En efecte, als casos més evidents de *Sarna* i creiem que *Crabasia*, potser caldria afegir-hi el de *Hystra*. Ens trobaríem així, tal com assenyala Pena (1989, 11-12), amb què una part d'aquests suposats topònims grecs són assimilacions de topònims indígenes o fins i tot fenicis (*Tyrychae*) a mots hel·lènics que, en la seua majoria, es perden i no tornen a ser esmentats per les fonts literàries. Aquesta darrera consideració no pot aplicar-se al

topònim *Herronesus*, ja que respon a aqueixa categoria general de termes usuals, puix es refereix a un accident de la costa (península), però torna a aparèixer esmentat per Estrabó en època romana. Caldria pensar, si suposem que es tracta -com sembla raonable- del mateix lloc, que ens trobem amb una excepció: la denominació grega de l'accident de la costa hauria perdurat fins al segle I aC, almenys en la font utilitzada per Estrabó en aquest passatge.

La descripció de la costa que hom fa en els versos 489-491 sembla ajustar-se prou fidelment al tram comprès entre Orpesa i Peníscola, possiblement amb l'excepció de la llacuna amb una illa que tal vegada correspon a l'Albufera, tot i que no pot descartar-se que es tracte de l'antiga Albufera d'Orpesa. Hom parla d'un cap i d'una península, però en cap moment es diu que estiguen poblats; sembla tractar-se, doncs, d'una descripció física, orientativa per a la navegació. És més endavant quan hom esmenta quatre possibles nuclis de població, entre els versos 497-498, que se situen de manera imprecisa (*propter*), quasibé sense connexió amb els anteriors elements; a més, almenys un d'aquests topònims també pot correspondre a un element orientatiu (*Hylactes*). Possiblement només resulta segura la localització de *Tyrychae* en la zona de l'Ebre. Es tractaria de poblacions amb les quals s'efectuarien els intercanvis comercials en un moment que recorda encara la presència fenícia. Fins i tot és possible que alguns d'aquests noms no corresponguen realment a poblacions, ja que podrien ser simples llocs d'intercanvi, com ara les zones de les Roques de la Barbada (Benicarló) i de Morro de Gos (Alcalà de Xivert), cosa que explicaria que els seus topònims foren referències orientatives ("el bosc del cap"). Aquesta interpretació redueix els assentaments susceptibles de ser identificats amb aquests llocs a aquells que presenten nivells arqueològics amb materials fenicis i, per tant, amb una datació entre 630/625 i 575. Pena (1989, 21) es basa justament en l'aparició de topònims d'origen semític per a proposar una datació d'aquest passatge en el primer quart del segle VI.

1.2. HECATEU DE MILET

* Ὑοψ πόλις ἐν Ἰβηρίᾳ χερρονήσου.

Ciutat esmentada en un fragment corresponent a la descripció de la costa de la Península Ibèrica (FGH, I, F 48; THA, IIA, 231). No hi ha una altra referència per a la seua localització que el riu *Λεσυρός* que apareix esmentat a continuació. Cap dels dos topònims apareix esmentat en l'*Ora maritima* ni en altres fonts posteriors. Schulten (1922, FHA, I, 167) va suposar que el mot *Herrónesos* que acompanya aquest topònim es referia a una península de la costa que inicialment reduïa al delta de l'Ebre, de manera que la ciutat caldria cercar-la més al nord. Posteriorment redueix *Herrónesos* a Peníscola i diu que deu ser també la *Hyops* d'Hecateu (1952, FHA, VI, 233; 1955, FHA, I, 188). Ja hem parlat de la interpretació de Treidler que fa del mot península una referència a Ibèria. García y Bellido (1948, 132-133 i 173) no creu que pugui identificar-se *Hyops* amb *Herrónesos* i la considera de localització desconeguda. Pérez Vilatela (1995, 231-232) identifica de nou aquesta localitat amb Peníscola. En l'edició dels textos d'Hecateu dels THA (IIA, 153-154), es planteja la possibilitat que es tracte d'una traducció de *Hyops* com "la (ciutat) porcina", per la tradició dels suïds en la iconografia peninsular. Aquesta ciutat estaria situada a Ibèria "del Quersones" o "de la Península", forma àtica tardana que fa dubtar de la seua presència en un text propi d'Hecateu.

La coincidència aproximada en un mateix tram de costa en la menció del topònim *Herrónesos* ("península") entre Avié i Estrabó, on es troba la localitat de Peníscola, reforça al nostre parer la possibilitat enunciada per Schulten segons la qual *Hyops* seria el nom de la localitat existent en una península (*Herrónesos*) que pot reduir-se a Peníscola. Aquell seria un assentament posterior a l'època del periple utilitzat per Avié per a la redacció del seu poema (ca. 575 aC), on només apareix la denominació general grega, i contemporani o poc anterior a la font d'Hecateu (ca. 500 aC). La referència més tardana d'Estrabó arplegaria només el nom general grec. Creiem, doncs, que no és inversemblant que el mot *Herrónesos* esmentat per aquests tres autors (Avié, Hecateu i Estrabó) corresponga a un mateix accident de la costa, el qual pot reduir-se amb moltes probabilitats a Peníscola. És també possible que els topònims *Hyops* i *Onussa* -aquest darrer el trobem amb més versemblança en Livi a la darrereria del segle III- corresponguen a un assentament situat en aquest penyal en èpoques diferents, en un període cronològic pròxim als tres segles.

Λεσυρός ποταμός.

Riu esmentat a continuació de la ciutat anterior (FGH, I, F 48; THA, IIA, 231). Schulten (s. u. "Lesyros", RE, XII, 2, 2138; 1955, FHA, I, 188; 1963, 35-36), a qui segueix Pla (1980, 199), el situa entre Peníscola i l'Ebre, ja que redueix *Hyops* a aquesta població. Es tractaria, doncs, d'un dels tres rius que hi ha en aquest tram de la costa: la rambla de Cervera, el riu Cervol o el riu de la Sénia. Altres autors, però, l'han identificat amb els rius Millars (Betí, 1924, 279) o Leza, afluent de l'Ebre (Lomas, a Blázquez *et alii* 1983, 59). Recentment, Villar (2000, 200 i 202) -que també el situa en la zona de Castelló- hi identifica l'arrel *uraluria/luris* ("riu") i assenyala la seua inclusió bé en el conglomerat indoeuropeu, bé en l'ibèric/basc.

Els editors dels THA plantegen la seua possible identificació amb el Millars, que podria estar situat a la vora de la ciutat de *Lassira* esmentada per Ptolemeu, que localitzen prop d'Orpesa. Efectivament, el seu topònim és semblant al de la ciutat esmentada per Ptolemeu (II, 6, 63) amb la forma *Lassira/Lessira*, i documentat epigràficament amb la forma *Lesera* (CIL II² 14, 770). Aquesta es localitza al jaciment de la Moleta dels Frares del Forcall (Alföldy, 1977; Arasa, 1987a), a 60 km de la costa i lluny dels tres rius esmentats, per la qual cosa és difícil establir-hi una relació directa, sinó es tracta d'una simple coincidència onomàstica. Sembla tractar-se d'un topònim amb un radical (*lés-*) d'origen indoeuropeu (Pokorny, 1959, 680), amb diversos paral·lels (Schmidt, 1957, 188 i 231), present també en l'onomàstica preromana hispànica (Arasa, 1987a, 114; Pérez Vilatela, 1991a, 108).

2. LA SEGONA GUERRA PÚNICA

Entre els textos dels diferents autors que s'ocupen dels fets de la Segona Guerra Púnica hi ha alguns passatges que fan referència al territori estudiat, bé per raons de proximitat en el cas del setge i destrucció de Sagunt, bé perquè les localitats esmentades han estat reduïdes a alguna població actual d'aquest territori. Analtzaré a continuació els textos d'Appià i de Livi que fan referència a l'inici del setge de la ciutat de Sagunt l'any 219, els dos textos de Livi on s'esmenta la localitat d'*Onussa*, els textos de Polibi i de Livi sobre l'avanç romà fins a Sagunt l'any 217 i els del mateix Livi i de Frontí on apareix esmentada la localitat d'*Intibili*.

2.1. APPIÀ, *IBER.*, 10 - LIVI, XXI, 7, 4

Appià, *Iber.*, 10: ὁ μὲν δὴ ταῦτ εἰπόντας ἀπέπεμπεν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου, καὶ τῆς ἐπιούσης νυκτὸς παντὶ τῶν στρατῶν τὸν Ἴβηρα διαβάς τὴν χώραν ἐπόρθει καὶ τῆ πόλει μηχανήματα ἐφίστη.

“La nit següent, havent passat (Anníbal) l'Íber amb tot el seu exèrcit, va devastar el territori de Sagunt i va disposar les màquines de setge davant la ciutat”.

Livi, XXI, 7, 4: *Hannibal infesto exercitus ingressus fines, peruastatis passim agris urbem triperitito adgreditur.*

“Anníbal va entrar en el seu territori (de Sagunt), va devastar completament la comarca i va dirigir-se cap a la ciutat per tres fronts”.

L'any 219, Anníbal, després de travessar un riu que, malgrat el topònim que dona Appià, ha d'identificar-se forçosament amb el Xúquer, va devastar el territori de Sagunt (Jacob, 1989, 18). El problema de l'hidrònim *Iber* esmentat per aquest autor ha estat estudiat per Jacob (1988), que revisa tota la bibliografia anterior. Aquest primer episodi de la guerra, que Appià narra amb més detalls que Polibi i Livi, pot haver afectat el poblament ibèric dels voltants de la ciutat. La referència al devastament del territori pot incloure tant els camps com les localitats menors que depenien de la ciutat. Aquest episodi no mereixeria una altra consideració si no fos perquè ha estat proposat per alguns autors com la causa de possibles destruccions en assentaments ibèrics del territori circumdant. Concretament, hom ha volgut veure vestigis d'aquesta acció a l'assentament ibèric del Castell d'Almenara, situat a 10 km al NNE de Sagunt (Gusi i Sanmartí, 1976; Uroz, 1983, 41 i 107; Oliver *et alii*, 1984, 88, 106; Oliver, 1989a, 208).

2.2. LIVI, XXI, 22, 5; XXII, 20, 4: *ONVSSA*

XXI, 22, 5: *Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; atque inde profectus praeter Onussam urbem ad Hiberum maritima ora ducit.*

“(Anníbal) va tornar de Cadis als campaments d'hivern del seu exèrcit a Cartagena; d'allí va partir per a, passant per la ciutat d'*Onussa*, arribar pel litoral al riu Ebre”.

XXII, 20, 4: *Itaque ad Onusam classe prouecti; escensio ab nauibus in terram facta. Cum urbem ui cepissent captamque diripissent, Carthaginem inde petunt (...).*

“Així doncs, l'esquadra va arribar a *Onusa* i van desembarcar a terra ferma. Després de prendre la ciutat per la força i destruir-la, es van dirigir des d'allí a Cartagena (...)”.

Aquesta localitat apareix esmentada per Livi en dues ocasions (Tovar, 1989, 290 i 463; Cepas, *s. u.* “*Onusa, Oenusa*”, TIR K/J-31, 1997, 113-114). En primer lloc quan Anníbal, després de prendre Sagunt i d'haver anat a Cadis per a fer els vots i organitzar la campanya, l'any 218 comença la marxa cap a Itàlia dirigint-se a l'Ebre pel litoral. En segon lloc, quan -després de la victòria sobre els púnics en la batalla naval de les boques de l'Ebre l'any 217- la flota romana destrueix aquesta localitat i emprén una llarga expe-

dició fins a *Carthago Noua, Loguntica* i després l'illa d'Eivissa, mentre l'exèrcit de terra avançava fins al *Saltus Castulonensis*.

L'aparició del topònim *Onussa* en el primer passatge ha estat discutida per alguns autors que acusen Schulten (1935, FHA, III, 50) d'haver-hi introduït el mot *Onussam* en lloc de *omissam* (García Bellido, 1960, 530; Tovar, 1989, 290-291). Però aquesta és la forma admesa per la major part dels editors, com ara Dorey (Biblioteca Teubneriana) (llibres XXI-XXV) i Mc Donald (Biblioteca Osoniensis) (llibres XXXI-XXXV), tot i que hom dóna variants com la indicada, de la mateixa manera que per al segon passatge s'indica la variant *onusta*. Ja hem vist com el mateix Schulten (1955, FHA, I, 134; 1952, FHA, VI, 233; 1959, 328-329) restitueix aquest topònim en el vers 491 de l'*Ora maritima* acompanyant el mot *Herrónesos* (vegeu 1.1.) També apareix esmentat per Polaynós (VIII, 16, 6) amb la forma *Οἰνουσσα*, però referint-se possiblement a *Carthago Noua*, en el que es considera un error de l'autor explicable per l'apel·latiu amb què era coneguda la *Carthago* africana (García y Bellido, 1940, 73; 1940-41, 120; 1948, 72; Vallejo, 1943, 147; Jacob, 1985, 265).

Aquesta suposada expedició de l'any 217 ha estat considerada una exageració de les fonts romanes (Bosch i Aguado, 1955, 28; Tovar i Blázquez, 1975, 18; Roldán, a Blázquez *et alii*, 1978, 38-39; Lozano, 1987, 400-401). En general tots els autors coincideixen a considerar impensable un avanç terrestre tan profund, puix com diu Polibi els romans no s'havien atrevit a passar l'Ebre fins a l'arribada de P. Corneli Escipió. En aquesta línia se situa també l'opinió d'Oliver (1989a, 209; 1991a, 88; 1993, 235). Això no obstant, com assenyala Montenegro (1982, 17), sembla admissible un avanç de la flota per tal de saquejar algun port menor, puix després de la dispersió de l'esquadra púnica els romans no tenien rivals en el mar.

Pel que fa al topònim, Müller (1882, 149) assenyala la vacil·lació que sovint es veu en topònims antics amb aquesta terminació i identifica la localitat esmentada en Livi, XXII, 20, 4 amb Cartagena basant-se justament en el sobrenom que li atribueix Esteve de Bizanci, per la qual cosa es veu obligat a veure en Livi, XXI, 22, 5 una altra *Onussa* que per a ell és *Dertosa*. Al seu torn, Schulten (*s. u.* “*Onus(s)a*”, RE, XVIII, 1, 534; 1935, FHA, III, 65-67) va suposar que el sufix *-ussa* d'aquest topònim era focu, per la qual cosa devia ser una població indígena amb nom hel·lenitzat o grec situada entre l'Ebre i Cartagena, possiblement Peníscola, el topònim de la qual derivaria del grec ὄνωσ (ase) pel perfil de la roca (“l'om d'ase”), interpretació que va prendre de Müller. Vallejo (1946, LXI-LXIII) assenyala que en els còdices el mot que apareix a Livi (XXI, 22, 5) és *omissam* i que *Onusam* és una correcció, avui generalment acceptada, basada en Livi (XXII, 20, 4). García y Bellido (1940, 73; 1940-41, 120; 1948, 72 i 132-133) creu que devia tractar-se d'una factoria grega situada molt prop de *Carthago Noua*, es mostra contrari a l'etimologia proposada per Schulten i assenyala que no és fàcil saber si es tracta de l'hel·lenització d'un topònim indígena; la seua reducció a Peníscola, localitat objecte d'altres reduccions (*Hyops, Herronesos*), li sembla dubtosa. Sense entrar en consideracions etimològiques, Beltrán Lloris (1984, 159) es fa ressò de la hipòtesi sobre la seua reducció a Peníscola.

D'altra banda, Jacob (1985, 265) recorda que el radical *on-* existeix en ibèric (vegeu *Oningis* i *Onuba*) i pot tractar-se d'un topònim indígena que podria haver estat assimilat al grec οἰνουσσα, qualificatiu amb què era coneguda *Carthago* i que també fou aplicat a *Carthago Noua*. Aquesta assimilació potser explica la presència d'una *Carthago Vetus* que Ptolemeu (II, 6, 64) emplaça entre els Ilercavons: d'*Onusa* s'hauria passat a *Oinoussa* i d'aquest

al primer, *Carthago*, amb el qualificatiu *uetus* que s'aplicava a la ciutat africana. En aquest sentit, Pérez Vilatela (1994) relaciona aquest topònim amb el grec *οἶνος* ("vi") i relaciona aquesta població amb el comerç hel·lenístic. El seu topònim, doncs, pot haver estat ibèric i tal vegada hel·lenitzat en assimilar-lo al sufix *-oussa*. Fins i tot algun autor ha relacionat aquest amb el topònim *Anesa* de les fonts àrabs (Barceló, 1982, 196), referit a la població del Puig, per la qual cosa reduïa el nom preromà a aquesta localitat. També Olària (1985, 272) esmenta la seua hipotètica reducció entre Alcanar i Peníscola. Pérez Vilatela (1994; 1995, 225-226) ha proposat la seua identificació amb el Puig de la Misericòrdia (Vinaròs), hipòtesi inviable per la cronologia d'aquest assentament.

Tot i que el passatge de Livi no resulta molt fiable per l'exageració que suposa un avanç tan profund, particularment el terrestre, i àdhuc pot haver-hi una confusió en la cronologia dels fets, creiem que la coincidència en l'esment del topònim en l'avanç d'Anníbal cap a l'Ebre i després en el dels romans al sud d'aquest riu corrobora l'existència d'aquesta població del litoral situada al sud de l'Ebre, potser utilitzada com a base naval per l'esquadra púnica que vigilava el litoral. Des d'aquest punt de vista, no és inversemblant la proposta de Schulten de reduir-la a Peníscola, que fou també el principal port del litoral castellonenc en els segles XIV-XV. Hom no pot oblidar l'existència de l'important assentament costaner de la Torre de la Sal, la cronologia del qual permet aital reducció. Cal recordar, però, que les fonts donen unes referències geogràfiques molt llunyanes (Cartagena i l'Ebre) que no permeten aproximar la seua localització.

D'altra banda, Oliver (1987-88, 211) relaciona tres cascos de tipus Montefortí trobats en la costa de Benicarló amb la batalla naval de les boques de l'Ebre (Livi, XXII, 19, 5-12; 20, 1-2), els quals -segons la hipòtesi de l'autor- podien haver format part d'una ofrena dels romans després de la victòria. Aquesta interpretació és improbable, ja que la cronologia d'aquests cascos és més àmplia i la seua troballa en llocs d'ancoratge i en derelictes és un fet prou freqüent (vegeu VII.9). De més a més, la zona de la troballa està molt allunyada de la desembocadura de l'Ebre, puix Sant Carles de la Ràpita -en el límit meridional del delta- es troba situada a uns 23 km al nord. Aquesta batalla degué tenir lloc en la mateixa desembocadura del riu (Dupré, 1987, 29), on conta Livi que es trobaven ancorades les naus cartagineses, possiblement en una zona ocupada en l'actualitat pel delta.

2.3. LIVI, XXII, 21, 6

Castra punica in agro Illegauonensium, castra romana ad Nouam Classis erant, cum fama repens alio auertit bellum.

"El campament cartaginés estava situat en el territori dels Illegavons i el romà quedava junt a *Noua Classis*, quan una repentina notícia desvià la guerra a una altra part".

Aquesta és la menció més antiga dels Illegavons, en les primeres operacions de la Segona Guerra Púnica a Hispània (Tovar, 1989, 467; Cepas, s. u. "Nova Classis", TIR K/J-31, 1997, 112). El lloc concret de l'operació queda amb seguretat fora del territori estudiat, ja que possiblement es desenvolupa al nord del riu Ebre. Com assenyala Dupré (1981, 122), el país dels Illegavons estava situat al voltant de la ruta estratègica que portava cap a Sagunt i el sud d'Hispània, d'on s'explica la seua aparició en les fonts i la importància que el seu territori tingué en aquests primers episodis de la guerra.

2.4. POLIBI, III, 97, 6-8 - LIVI, XXII, 22, 4

Polibi, III, 97, 6-8: 6 Ἐπειδὴ γὰρ καταπληξάμενοι τοὺς περὶ τὴν διάβασιν οἰκούντας τῶν Ἰβήρων ἦκον πρὸς τὴν τῶν Ζακανθαίων πόλιν, ἀποσχόντες σταδίου ὡς τετταράκοντα περὶ τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν κατεστρατοπέδευσαν, 7 λαβόντες τόπον εὐφυῶς κείμενον πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀσφάλειαν καὶ πρὸς τὴν ἐκ θαλάττης χορηγίαν ἠὲ ὁμοῦ γὰρ αὐταῖς συνέβαινε καὶ τὸν στόλον ποιησθαι [καὶ] τὸν παράπλου. Ἐνθα δὴ γίνεται τις πραγμάτων περιπέτεια τοιάδε.

"En efecte, després d'intimidar les tribus iberes que habitaven vora el pas del riu, arribaren a la ciutat de Sagunt i acamparen a la distància d'uns quaranta estadis prop del temple d'Afrodita. Escolliren un indret molt ben situat, tant per la seguretat contra els enemics com per la facilitat per a rebre recursos del mar, com fos que la flota anava costejant alhora amb ells".

Livi, XXII, 22, 4: *Occupatis igitur Carthaginensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum Transgrediuntur nec ullo uiso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodisi praesidio.*

"Així doncs, com els cartaginesos estaven ocupats en la guerra contra els celtibers, van travessar l'Ebre sense dubtar-ho i, sense haver vist cap enemic, es van diposar a marxar a Sagunt, perquè se sabia que els hostatges de tota Hispània entregats per Anníbal hi eren custodiats en una petita fortalesa".

En la narració de la Segona Guerra Púnica, Polibi conta com l'any 217 els romans, comandats pel procònsol P. Corneli Escipiò, després de passar l'Ebre van dirigir-se cap a *Saguntum* i van acampar a uns 40 estadis (7,4 km) d'aquesta ciutat prop d'un temple dedicat a Afrodita. Aleshores se situa l'episodi de l'alliberament dels hostatges ibers que havien pres els cartaginesos (Polibi, III, 98-99). Bostar era el general al comandament de les tropes púniques que havien de barrar el pas dels romans en la línia del riu Ebre; aquest no s'havia atrevit a presentar batalla i s'havia fortificat a Sagunt, prop de la mar (Montenegro, 1982, 19; Jacob, 1989, 21). El passatge de Livi narra el mateix esdeveniment, però no conté els detalls del temple i de la distància del campament a Sagunt. Aquest és el primer contacte entre ambdós exèrcits en terres valencianes, del qual no hi ha constància sobre un enfrontament militar. Després, els romans tornen al seu campament d'hivern al nord de l'Ebre.

En el passatge de Polibi apareixen dos elements de gran interès: el campament dels romans i un temple consagrat a Afrodita. Pel que fa al primer, Schulten (1927b, 1928a, 1928b i 1933) el va identificar amb les ruïnes del recinte fortificat existent a la muntanya del Punt del Cid, entre el Castell d'Almenara i la Muntanyeta dels Estanys, de manera que aquest suposat campament passava així a ser el més antic d'Hispània. Aquesta opinió fou seguida per la major part dels autors posteriors. L'excavació realitzada ha permès demostrar que es tracta d'un recinte medieval (Arasa, 1980). El pas dels grans exèrcits -púnics i romans- per la zona de Sagunt en els anys crítics de la Segona Guerra Púnica no ha deixat vestigis reconeixibles (Mata, 2000, 30-31), com és normal i també va succeir més endavant durant les guerres civils,

donades les característiques dels campaments que es construïen en aquestes operacions. Quant al temple d'Afrodita, s'ha volgut localitzar des del final del segle XVIII a la Muntanyeta dels Estanys (Almenara), prop del recinte esmentat suara, on hi havia un important conjunt de ruïnes romanes (Alcina, 1950; Mesado, 1966; Corell, 1986). Els estudis que s'hi han realitzat no han permès confirmar l'existència d'un lloc de culte d'aquesta època, encara que sí que hi ha vestigis d'una ocupació tardoibèrica. Les restes monumentals conegudes corresponen a una llarga ocupació entre els segles I i VI dC (Arasa, 1999d).

A l'hora d'analitzar els elements que apareixen en aquest episodi, si hi cerquem un marc geogràfic concret, les muntanyes d'Almenara no s'hi adequen en absolut. La Muntanyeta dels Estanys, situada avui dia a 2 km de la costa, no deu haver estat accessible des del mar en època històrica a causa de la barrera formada per la restinga litoral; a més a més aquest quedava lluny perquè justament aleshores el seu nivell era més baix que en l'actualitat, i entre ambdós extrems hi havia una extensa franja d'albufera. El santuari de Venus és més probable que estigués situat en un lloc pròxim a la mar com el cap de Canet, accident més propi per a la localització d'aquest tipus de llocs sacres lligats estretament a la navegació. Quant al campament dels Escipions, si l'episodi de Polibi respon a un avanç real de l'exèrcit romà, degué estar situat en un punt més pròxim a la costa, on l'albufera no dificultés la comunicació entre l'exèrcit de terra i la flota.

2.5. LIVI, XXIII, 49, 12: INTIBILI

Iliturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus ducti suppletis copiis ex prouincia, ut quae maxime omnium belli auida, modo praeda aut merces esset, et tum iuuentute abundante.

“Una vegada alçat el setge d'Iliturgi, els exèrcits cartaginesos van passar a atacar Intibili després d'haver reclutat noves tropes en la província, ja que aquesta, mentre hi hagués botí o recompenses, era amb molt la més procliu de totes a la guerra, i comptava aleshores amb un gran nombre de joves”.

Després d'assetjar *Iliturgi* infructuosament -ciutat que s'havia passat als romans- i de ser derrotats per aquests, els cartaginesos van fer front l'any 215 a la defecció d'*Intibili* (Tovar, 1989, 433; Arasa i Cepas, s. u. “Intibili, Intibilis”, TIR K/J-31, 1997, 93). El fet que *Intibili* aparega esmentada amb *Iliturgi* crea certa confusió i resta credibilitat al passatge, ja que ambdós topònims corresponen a sengles localitats situades al Baix Maestrat i a l'Alt Guadalquivir, respectivament. La interpretació d'aquest passatge és complexa, tant per la confusió d'escenaris geogràfics com -sobretot- pel fet que Livi situa un exèrcit romà comandat pels Escipions a l'Alt Guadalquivir que va infringir una dura derrota als púnics; aquests, però, passen a continuació a atacar *Intibili*.

Amb el topònim *Intibili* coneixem una posta de la via Augusta situada a 27 mp (40 km) al sud de *Dertosa*, cosa per la qual hom pensa que es tracta de la mateixa localitat esmentada per Livi (Roldán, 1975, 243). La seua reducció no és segura, però el lloc més favorable és l'actual població de Traiguera (Arasa i Rosselló, 1995, 55-56 i 102). Algunes troballes ceràmiques assenyalen la seua ocupació en època ibèrica, però en qualsevol cas la seua importància devia ser mínima, per la qual cosa no pot descartar-se

que l'*Intibili* d'aquesta acció bèl·lica fora una altra localitat homònima situada més cap al nord i prop d'*Hibera*. El seu topònim és clarament ibèric (Hübner, s. u. “Intibili”, RE, IX, 2, 1731; Arasa i Vicent, 1981, 25) i el trobem documentat en l'epígrafia, tant ibèrica com llatina: l'ilerdense *Intibilis* i *Intebele[s]* a Sagunt (MLH III, L.22.21 i F.11.7).

Les postures dels diferents autors que han tractat sobre aquest passatge poden sintetitzar-se en tres interpretacions diferents. La primera l'accepta en tots els seus termes, però admet que degué tenir lloc en un dels dos escenaris de la guerra al qual pertanyen aquestes localitats: bé al sud de l'Ebre o bé a Andalusia. Schulten (1928c; 1935, FHA, III, 80), encara que reconeix que aquest episodi és conseqüència d'una exageració de les fonts sobre l'abast de la intervenció romana, l'admet com a real i el situa íntegrament al sud de l'Ebre, amb la qual cosa suposa l'existència d'una ciutat anomenada *Iliturgi* en aquesta zona (vegeu també: Bayerrí, 1948, 459-461; Bosch i Aguado, 1955, 39; Pla, 1980, 223; Dupré, 1981, 124, 134 i 136; Uroz, 1983, 109; Olària, 1985, 272), la qual s'identificaria amb la posta *Ilidum* de la via Augusta, situada a 27 mp (40 km) al sud d'*Intibili* (Roldán, 1975, 241). En aquesta mateixa línia d'interpretació, però amb un escenari geogràfic diferent, Tovar (1989, 433) situa aquest passatge íntegrament a Andalusia, amb la qual cosa també *Intibili* havia d'estar situada -juntament amb *Iliturgi*- a l'Alt Guadalquivir.

Schulten (1935, FHA, III, 181) va mantenir la localització d'*Iliturgi* al sud de l'Ebre en un altre paràgraf en què aquesta localitat torna a ser esmentada l'any 195 en el context de la intervenció catoniana (Livi, XXXIV, 10, 1-5). Es tracta del debatut passatge en què el pretor eixent de la Ulterior M. Helvi, que havia assolit el comandament de la Citerior després de la mort de C. Semproni Tudità, sol·licita els honors del triomf al Senat per la seua victòria sobre els cel·tibers a la vora d'*Iliturgi*, i se li denega per què l'havia obtinguda *alieno auspicio et in aliena prouincia*. Aquesta suposada referència indirecta a la localització d'*Iliturgi* en una altra província, o siga, en la Citerior, va fer que la menció d'aquesta ciutat es relacionés amb la de l'any 215 en què era esmentada juntament amb *Intibili*; esdevenia, doncs, una confirmació de l'associació entre ambdues localitats i de la seua localització al sud de l'Ebre. Però com ja va assenyalar Vallejo (1943, 175-177) i confirmava Martínez Gázquez (1992, 59-62), aquesta referència es pot interpretar no en un sentit geogràfic, sinó estrictament jurídic: com a magistrat eixent que havia entregat el comandament als pretors que el van succeir en ambdues províncies, Helvi havia perdut l'*imperium* i no exercia cap càrrec en el moment de la batalla, encara que conservava el comandament de la tropa fins al seu retorn a Roma.

Una segona interpretació admet la versemblança del passatge, però precisa que amaga una confusió de dos fets que degueren tenir lloc en sengles escenaris de la guerra molt allunyats geogràficament: Andalusia i el sud de l'Ebre. Per a Corzo (1975, 218-219), la reconeguda existència d'una ciutat amb el topònim *Iliturgi* a Jaén permet situar amb seguretat aquest primer episodi en l'escenari andalús, on ja el 216 els Turdetans protagonitzen una rebel·lió que marca l'inici de les operacions a la Bètica; la intervenció romana en aquest succés tal vegada és un error o una exageració de les fonts. També Roldán (a Blázquez *et alii*, 1978, 40-41) admet l'acció romana en les dues zones i creu que la falta de precisió en les fonts, les repeticions i el continu canvi d'escenaris fan pensar que, si bé fins al moment el desenvolupament de la lluita havia estat favorable als romans, aquests evitaven un encontre decisiu. En aquesta línia se situa també l'opinió d'altres autors

com Pérez Vilatela (1988) i Oliver (1989a, 209; 1991a, 88-89). Othmer (1912, 339) manté una postura ambigua perquè, tot i reconèixer la localització d'*Intibili* entre Traiguera i Sant Mateu, explica que devia haver una altra ciutat homònima a Andalusia prop d'*Iliturgi*.

Una tercera interpretació lleva tota credibilitat a Livi sobre aquestes operacions, per la qual cosa creu que la menció d'aquestes localitats no deu respondre a episodis reals. El fet que les accions romanes se situen en part a l'Alt Guadalquivir ha fet que alguns autors, com ara Lozano (1987, 402), rebutgen globalment tots els esdeveniments que Livi situa entre els anys 215 i 213 i retarden l'inici de l'ofensiva romana fins al 212, quan començaria amb la presa de Sagunt i l'avanç fins a Andalusia.

Sense entrar a valorar a fons la possibilitat d'una primerenca penetració romana fins a l'Alt Guadalquivir, fet en el qual es troba el nucli de la discussió, creiem que -independentment de l'acció d'*Iliturgi*- l'episodi d'*Intibili* degué tenir lloc realment al sud de l'Ebre i pot trobar explicació en el context de les primeres defecions de localitats indígenes sotmeses fins aleshores als púnics, encara que aparega barrejat amb una altra acció que possiblement tingué lloc en l'altre escenari hispànic de la guerra. Després de la batalla d'*Hibera*, localitat que controlava el pas de l'Ebre i apareix esmentada a la vora dreta del riu (a diferència de *Dertosa*, que es troba situada a l'esquerra), els romans degueren fer-se forts al nord del riu, mentre que els púnics es fortificaven a *Saguntum*. D'aquesta manera, el territori que s'estén entre l'Ebre i *Saguntum* degué convertir-se durant un temps en front de guerra, amb la qual cosa la població indígena devia trobar-se immersa en una tensa situació motivada per la presència de dos grans exèrcits i els consegüents intents d'atraure-la per diversos mitjans cap als respectius bàndols. Les primeres manifestacions d'aquesta situació d'inseguretat entre les poblacions indígenes són els precedents de la batalla d'*Hibera*, ja que aquesta localitat era favorable al bàndol púnic i per això fou assetjada pels romans; davant d'aquesta acció la reacció dels púnics no fou anar en socors de la seua aliada, sinó que en una maniobra de distracció van posar setge a una altra localitat que acabava de sotmetre's als romans. En aquest context cal situar l'episodi d'*Intibili*, com una més de les diverses operacions de poca rellevància ocasionades per les vacil·lacions de les poblacions indígenes, una escaramussa els resultats de la qual no degueren tenir conseqüències decisives, puix els dos exèrcits es van retirar després a llurs posicions. No creiem, doncs, que pugui parlar-se realment d'una segona batalla, sinó més bé de moviments tàctics i d'alguna escaramussa.

La aparició d'aquesta localitat junt a *Iliturgi* en un mateix paràgraf del text de Livi només palesa el fet que aquest autor està barrejant informacions diferents que tingueren lloc en escenaris distants. El problema rau en admetre la presència de l'exèrcit romà en l'escenari andalús entre els anys 215 i 212, ja que suposa una profunda penetració que deixava a la reraguarda la guarnició de *Saguntum* -que no es conquereix fins al 212 (Livi, XXIV, 42, 9-10)- i la important plaça de *Carthago Noua*. On resulta evident que Livi força la situació és quan conta que l'exèrcit cartaginès, després de patir una desastrosa derrota a mans dels romans a Andalusia, va dirigir-se a *Intibili* per tal d'assetjar-la, sense que tampoc explique el següent moviment dels romans. Possiblement és l'episodi més confús i, consegüentment, el que compta amb menys credibilitat. Pel que fa a l'expedició púnica, no crec que la defecció d'aquest petit *oppidum* motivàs per si mateix la mobilització de l'exèrcit, obligat a desplaçar-se ràpidament per tal de salvar la llarga distància que separa ambdues zones. Deu tractar-se

de dues accions diferents que possiblement tindrien lloc en moments també diferents, que foren barrejades per l'analista o ja abans per la seua font. La mobilització de l'exèrcit púnic es va produir a causa de la pressió dels romans en la línia de l'Ebre, un front que encara seguia tenint importància malgrat la suposada presència romana a Andalusia. En qualsevol cas, *Intibili* només devia ser un petit *oppidum* que difícilment podia jugar un paper estratègic. La seua importància tant sols pot justificar-se perquè estava situat en la zona de fricció entre els dos exèrcits, en el camí cap a Sagunt i Andalusia, i, possiblement, per ser objecte per part de l'exèrcit púnic d'un intent de castig exemplar amb la finalitat de dissuadir els ibers de qualsevol altra defecció.

Pérez Vilatela (1988 i 1991b, 224) ha fet una reinterpretació d'aquests episodis. Comença per plantejar que l'esmentada batalla d'*Hibera* degué produir-se més cap al sud d'aquesta ciutat, prop d'*Intibili*. Els romans estaven assetjant *Hibera*, aliada dels púnics, i, per tal de fer-los abandonar el setge, l'exèrcit d'Hasdrúbal va atacar una altra localitat aliada d'aquells, de la qual Livi no dóna el nom, però que aquest autor identifica amb *Intibili*. Aleshores l'exèrcit romà va alçar el setge i, segons la seua interpretació, va dirigir-se cap al sud a l'encontre de l'exèrcit cartaginès, de manera que l'enfrontament degué tenir lloc a una distància equivalent a un dia de marxa, justament on es trobava *Intibili*, la que més endavant seria posta de la via Augusta. Després vingué la sublevació d'*Iliturgi*, que creu possible situar l'any 216, el posterior setge d'*Intibili*, ja en el 215, que pel silenci dels analistes degué tenir èxit, i la batalla prop d'aquesta localitat que finalitzà amb similar fortuna per a ambdós bàndols. La referència de Livi a què "per segona vegada es va lluitar en batalla regular", reforça la hipòtesi que la batalla coneguda com d'*Hibera* tingué lloc realment prop d'*Intibili*.

En el cas de la batalla d'*Hibera*, sembla raonable suposar que els romans es dirigiren cap al sud fins a trobar-se amb l'exèrcit d'Hasdrúbal, però la informació que ens proporcionen les fonts és molt rònega en detalls geogràfics -no així en l'aspecte estrictament militar, ja que disposem d'una narració de la batalla- i, per tant, ens hem de limitar a acceptar que degué produir-se "més prop" d'*Hibera*, puix amb aquest topònim l'esmenten les fonts. Sembla estrany que, si la batalla s'havia produït realment pels voltants d'*Intibili* les fonts no esmenten aquest topònim, quan sí que l'esmenten l'any següent en un episodi aparentment més intranscendent. Cal cercar, a grans trets, un escenari en els corredors prelitorals que s'estenen al nord del riu de la Sènia, en el més ample i extens de la Galera, o en el més estret, curt i pròxim a la costa d'Uldecona.

2.6. FRONTÍ, *STRAT.*, II, 3, 1

Cn. Scipio in Hispania aduersus Hannonem ad oppidum Indibile, cum animaduertisset Punicam aciem ita directam ut in dextro cornu Hispani constituerentur, (...).

"Cn. Escipió, quan feia campanya contra Hannó a Hispània, prop de la ciutat d'*Indibili*, va observar que la formació de batalla de l'exèrcit cartaginès estava organitzada de manera que els hispans ocupaven l'ala dreta, (...)"

Aquesta referència de Frontí a l'*oppidum Indibile* com el lloc on els romans van infligir la primera derrota als púnics ha d'interpretar-se com una confusió amb *Cissa*, tal com ja va plantejar Schulten (1935, FHA, III, 60). Una altra interpretació, basada en

l'homofonia entre aquest topònim i l'antropònim del cabdill ilerget, fa d'aquest *oppidum* "la ciutat d'Indibil" i situa els fet al país dels Ilergets (Fatás, 1973, 125).

2.7. LIVI, XXVIII, 13, 4-5

Ipse ab Tarracone profectus protinus ab sociis qui accolunt uiam modica contrahendo auxilia Castulonem peruenit.

"(... el propi Escipió), eixint de Tarragona i reclutant petits contingents d'aliats que viuen a prop de la via, va arribar a Castulo".

Quan es va assabentar que Asdrúbal Giscó havia armat un poderós exèrcit, Escipió va enviar per davant Silà per a rebre del règul Culcas les tropes que aquest s'havia compromès a enrolar durant l'hivern. Després es va posar en marxa amb les seues legions, reclutant petits contingents d'aliats pel camí, fins a *Ilipa*, on aconseguiria vèncer els cartaginesos l'any 207. Aquest paràgraf és d'un gran interès per dues qüestions. En primer lloc perquè mostra que l'any 207 els pobles ibers que vivien al voltant del camí que segueix fins a Andalusia -Ilercavons, Edetans i Contestans, entre altres- eren aliats seus. En segon lloc, perquè aquesta és la primera menció expressa al camí que des de Tarragona es dirigia cap a Andalusia.

3. LES REBEL·LIONS INDÍGENES

Com assenyala Dupré (1981, 151), després de la segona revolució d'Indibil i Mandoni, l'any 205 marca un canvi radical en l'actitud romana envers els habitants de la península. La derrota dels cabdills ilergets, però, no va suposar el final de les rebel·lions indígenes, que d'aleshores endavant protagonitzen majoritàriament pobles celtibèrics de la vall de l'Ebre i del centre de la península. Segons Livi (XXXI, 49, 7) l'any 200 el pretor C. Corneli Cetheg va derrotar un gran exèrcit *in agro sedetano*. Els anys següents, les grans quantitats d'or i d'argent que els pretors aporten a l'erari romà, així com l'elevat nombre de tropes que se'ls entrega (Livi, XXXII, 7, 4; 28, 11), mostren un panorama turbulent (Principal, 1996a).

L'any 197 esclata una important rebel·lió a Hispània que, com han assenyalat diversos autors, cal considerar com general, no com uns fets aïllats (Fatás, 1973, 140; Marín, 1988, 16-17). El conflicte, originat a la Ulterior, s'estengué ràpidament a la Citerior. La localitat de *Turba/Turda* (Schulten, s. u. "Turba", RE, VIIA, 2, 1372-1372), on el pretor de la Citerior Q. Minuci Therm va vèncer l'any 196 els cabdills Budar i Besadines (Livi, XXX, 26, 1-4; 44, 4), ha estat situada per Schulten (1935, FHA, III, 177) a la Ulterior, però Fatás (1973, 141-142), en línia amb la interpretació tradicional, creu que el topònim pot relacionar-se amb l'etnònim Turbolets i que, per tant, ambdós poden estar situats en terres terolenques. També Villar (1995, 214) la considera com a ciutat de la Tarraconense, com un topònim d'origen paleoeuropeu. Knapp (1980) creu que Cató dugué a terme les seues activitats exclusivament a la Citerior, per la qual cosa les referències a aquesta ciutat han de situar-se en l'est peninsular.

Dos anys de guerra, on no faltaren resultats adversos per als romans, provocaren la vinguda del cònsol M. Porci Cató el 195. La seua acció es desenvolupa inicialment al nord de l'Ebre. Per a reduir la rebel·lió de la Turdetània, el cònsol va enviar al pretor de la Citerior P. Manli (Livi, XXXIV, 17, 1), que possiblement va realitzar el viatge pel camí litoral (Bosch i Aguado, 1955, 60, nota 38). La greu situació creada a la Turdetània (Livi, XXXIV, 19, 1: *Difficilius bellum in Turdetania*) va obligar el cònsol a marxar en ajuda dels seus pretors. El camí que va seguir en aquesta marxa des de Tarragona -negada per alguns autors- també ha estat objecte de controvèrsia, però com assenyala Martínez Gázquez (1992, 74-75, 167 i 175) degué ser el de la costa. En el curs de totes aquestes operacions bèl·liques, Livi no fa cap al·lusió als Edetans (Fatás, 1973, 29); d'això pot deduir-se que probablement no va haver conflicte armat amb aquest poble en aquest any, però no necessàriament que aquest no hagués tingut lloc amb anterioritat al 195 o fins i tot posteriorment. Els episodis més coneguts de l'acció catoniana són sens dubte l'ordre d'enderrocament de les muralles (Livi, XXXIV, 17, 11-12: *uno die muris omnium dirutis*) i la conquesta de "més ciutats que dies havia passat a Ibèria" (Plutarc, *Cat. Mai.*, 10, 3). Però com ha fet veure Martínez Gázquez (1992, 166-167 i 174), cal interpretar aquesta ordre en termes menys espectaculars. El seu abast, així com la submissió de bona part d'aquestes ciutats, degué limitar-se a la zona on habitaven els pobles aleshores revoltats i de cap manera pot generalitzar-se a tota Hispània. El significat d'un fet tan expressiu com l'enderrocament de les muralles no és altre que el de la rendició (Marín, 1988, 17). Sobre l'efectivitat d'aquestes mesures són ben expressius els nombrosos conflictes que continuaren produint-se després de la seua marxa a Roma.

Malgrat la celebració del triomf per part de Cató i la importància del botí, els conflictes no acabaren. L'any 194, el pretor Sext Díguit hagué d'enfrontar-se amb les ciutats que s'havien sublevat després de la marxa de Cató, amb resultats adversos (Livi, XXXV, 1, 1-4); l'altre pretor, P. Corneli Escipió Nassica, mantingué amb èxit nombrosos combats enllà de l'Ebre (*trans Iberum multa secunda proelia fecisset*). Les lluites seguiren a partir del 188 a la Celtibèria.

Els conflictes, doncs, pareixen generals per tota la Hispània Citerior des dels primers alçaments dels Ilergets els anys 206-205. En aquesta època de continus enfrontaments, moltes vegades les fonts no concreten els pobles implicats ni els escenaris geogràfics. El període àlgid sembla centrar-se entre els anys 197 i 194, amb una extensió coneguda només de manera parcial.

4. LES GUERRES CIVILS

En les narracions de les guerres civils, les referències al territori comprés entre *Dertosa* i *Saguntum* són de caràcter general o se centren en aquesta darrera ciutat i els seus voltants. Pel que fa a la guerra de Sertori, els escenaris del conflicte se situen entre *Danium* i *Saguntum*, en les ciutats que s'adhereixen a una o altra causa. L'any 76, només els passatges de Livi (frag. lib. XCI) referits a què M. Perpenna defenia la línia de l'Ebre en el país dels Ilercavons front a Pompeu, i d'Orosi (4, 23, 6) a què Pompeu va situar el seu exèrcit a la vora del *Palantia* per tal d'alliberar la ciutat de *Lauro*, es localitzen en aquest territori o resulten d'interès geogràfic. L'any 75, les referències de Plutarc (*Sert.*, 21) i Appià (*BC*, 1, 110) sobre la bata-

Illa de Sagunt, que degué tenir lloc al sud d'aquesta ciutat, i sobretot la retirada de Sertori a una localitat identificada tradicionalment també amb Sagunt, són els episodis més pròxims, però ja fora del territori estudiat. Completa aquesta curta sèrie de rònegues notícies la referència de Sal·lusti (*His.* 2, 98) a una carta de Pompeu al Senat de l'any 74. Quant a la guerra entre Cèsar i Pompeu, els escenaris del conflicte es troben situats al voltant d'Ilerda i a Andalusia. Només un imprecís passatge del *Bellum Hispaniense* (X, 1) pot fer referència a la participació dels saguntins en el conflicte.

4.1. LIVI, XCI

(...) *principio ueris M. Perpennam cum uiginti milibus pedum, equitibus mille quingentis, in Illecaonum gentem misit ad tuendam regionis eius maritimam oram, (...).*

“Al començament de la primavera (Sertori) va enviar a M. Perpenna amb 20.000 infants i 1.500 genets al país dels Ilercavons per a defensar la costa d'aquesta regió (...)”.

Perpennam in maritimam regionem superpositum ut ea quae integra adhuc ab hoste sint, tueri posset et si qua occasio detur, incautos per tempus adgressurum.

“Perpenna havia estat situat junt a la costa perquè pogués protegir els territoris encara intactes per l'enemic i atacar-li de sobte si l'ocasió es presentava”.

Edito igitur exemplo belli consilium se initurum utrum prius hostem, utram prouinciam petat, maritimamne oram ut Pompeium ab Illecaonia et Contestania arceat, utraque socia gente, (...).

“Fet el pla de campanya, va considerar quina determinació havia de prendre, a quin dels dos enemics i a quina de les dues províncies havia de dirigir-se primer: o a la regió costera per allunyar a Pompeu de la Illecaonia i de la Contestània, pobles aliats els dos (...)”.

En la primavera de l'any 76 Sertori havia preparat la campanya militar distribuïnt les seues forces de la següent manera: mentre Hirtulei es trobava a la Lusitània amb la finalitat de contenir Metel, i Perpenna defenia la línia de l'Ebre front a Pompeu, ajudat en la rera guarda per Herenni, ell es mantenia en posició equidistant a la Celtibèria, des d'on podia acudir a on fos necessari. El seu pla estratègic consistia a impedir la unió de Pompeu i Metel (Schulten, 1937, FHA, IV, 192). En el litoral, Perpenna ocupava una posició semblant a la dels cartaginesos front als romans a l'inici de les operacions de la Segona Guerra Púnica a Hispània, amb la finalitat de bloquejar l'estratègica via litoral. De nou els país dels Ilercavons era l'escenari d'un enfrontament militar, però ara entre faccions romanes en el marc d'una guerra civil. Paral·lelament, Pompeu havia travessat el Pirineu i havia assentat el seu campament d'hivern en la costa catalana, probablement a Empúries. En primavera, després de travessar un riu que hom convé a identificar amb l'Ebre (Schulten, 1937, FHA, IV, 193), va vencer Perpenna amb una maniobra recollida per Frontí (*Strat.* I, 4, 8), possiblement en un escenari semblant al de la batalla d'*Hibera* del 217. A continuació, Perpenna va retirar-se amb Herenni fins a *Valentia* i Pompeu va avançar fins a *Saguntum*, ciutat que li devia ser fidel, ja que els sertorians no s'hi fan forts.

La importància d'aquest episodi rau en el fet que el seu escenari és el país dels Ilercavons, a la vora dreta del riu Ebre, però sense que hi aparega esmentada cap de les seues ciutats. Les possibles destruccions o abandonaments d'assentaments ibèrics lligats a aquests fets, doncs, no tenen un suport clar en les fonts, però tampoc poden descartar-se en relació amb l'avanç de l'exèrcit de Pompeu i la seua provada actitud repressiva envers les ciutats que havien recolzat o servit de refugi als sertorians.

4.2. OROSI, V, 23, 6-7 - PTOLEMEU, 2, 6, 10: PALANTIA

Orosi V, 23, 6-7: *Pompeius contracto apud Palantiam exercitu Lauronem ciuitatem, quam tunc Sertorius oppugnabat, frustra conatus defendere uictus aufugit.*

“Pompeu, concentrant l'exèrcit prop de Palància, va intentar en va defensar la ciutat de Lauro, que aleshores assetjava Sertori, i, vençut, va retirar-se”.

Ptolemeu (2, 6, 10): Παλλαντία ποταμού εκβολαί 18' γο" λη" Γ" γ" 1β". (14° 40'-38°55')

El text d'Orosi és de difícil precisió cronològica, però, com ja va assenyalar Schulten, pot correspondre a la campanya de primavera de Pompeu de l'any 76. Entre els diversos episodis militars que aleshores tingueren lloc possiblement a la costa valenciana, tal vegada el de *Lauro* és un dels més controvertits (García Morá, 1991, 218-228; Bonet, 1993, 567-569; Bonet, 1995, 498-499; Llorens i Ripollès, 1998, 23-30). La destrucció d'aquesta ciutat apareix esmentada amb diversos matisos per Appià (*BC* I, 109), Plutarc (*Sert.*, 18, 4-11; *Pomp.*, 18), Orosi (5, 23, 6-7), Frontí (*Strat.* II, 5, 31) i Flor (*Epit.* 2, 10). Després de la derrota d'Herenni en la línia de l'Ebre i de l'avanç de Pompeu, Sertori va acudir amb celeritat a la costa valenciana des de *Contrebia Leukade*, a la Celtibèria, possiblement amb la finalitat de tallar el pas a Pompeu entre *Saguntum* i *Valentia*. En l'escenari d'aquest primer enfrontament descrit per les fonts hi havia un *oppidum* anomenat *Lauro* que Sertori assetjava, possiblement amb la finalitat d'atraure Pompeu (Schulten, 1937, FHA, IV, 198). És aleshores quan se situa l'episodi de *Palantia*, en la referència al qual no s'especifica que es tracte d'un riu, tot i que aquesta interpretació resulta probable perquè Frontí esmenta un riu però sense donar-ne el nom, prop d'on Pompeu devia haver concentrat el seu exèrcit, possiblement en referència al seu campament, amb la finalitat d'intentar defensar *Lauro*. La perícia de Sertori, en una maniobra descrita per Plutarc (*Sert.*, 18), va acabar amb la destrucció de l'*oppidum*. De fet, hi ha un corrent en l'erudició valenciana que identifica *Palantia* amb una ciutat i no amb un riu, i la redueix a València la Vella (Boix, 1845, 50; Valls, 1902).

Per a Schulten (1937, FHA, IV, 197-198; s. u. “Palantia”, RE, XVIII, 3, 230), el teatre de les operacions bèl·liques se situa al sud de *Saguntum* i, per tant, creu que *Lauro* havia de ser la població del Puig, que dona nom a l'únic accident orogràfic existent entre aquella i *Valentia*, on havia comprovat l'existència de restes ibèriques al cim de la Pedrera, jaciment actualment desaparegut. Uroz (1983, 114), sorprenentment, planteja la possibilitat que aquests fets tingueren lloc al nord de l'Ebre. Tanmateix, entre els autors valencians la reducció tradicional d'aquesta localitat ha estat el Tossal de Sant Miquel (Bonet, 1995, 499), l'*Edeta-Leiria* de les

fonts, a causa de la relativa homofonia entre el topònim antic citat per Ptolemeu (*Leiria*) i l'actual (Lliria) amb *Lauro* i per tractar-se del més important jaciment ibèric de la zona. La revisió de la data de destrucció d'aquesta ciutat, que se situa entre la darrer del segle III i el principi del II (Bonet i Mata, 1982; Bonet, 1992a, 1992b i 1995), ha estat adduïda com una raó que impossibilita aquesta reducció, però la seua reocupació en el segle I aC, segons mostren alguns materials arqueològics, deixaria oberta aquesta possibilitat. La improbabilitat d'aquesta reducció rau, al nostre parer, més en la toponímia que en l'arqueologia. La proposta de Schulten sembla raonable per la posició del Puig, però manca del necessari suport documental, tant a nivell arqueològic, pel fet que el jaciment és pràcticament desconegut, i textual, perquè les referències són massa ambigües i fins i tot sembla que es refereixen a una zona de més complicada orografia.

Tanmateix, el que més ens interessa d'aquest episodi és la menció per part d'Orosi d'un lloc -hom suposa unànimement que es tracta d'un riu- anomenat *Palantia* (Arasa, 2000a, 46-48), pròxim al teatre d'operacions, el nom del qual presenta poques variants en els manuscrits: *palantium*, *palentia*, *Pallantium* (Zangemeister, 1967, 341). La seua identificació amb un riu es basa en el fet que Ptolemeu (2, 6, 10) esmenta la desembocadura d'un riu homònim. La seua localització no ens interessa tant directament, puix queda fora de la nostra zona d'estudi, com pel fet que està estretament relacionada amb la del riu *Udiua*.

Pel que fa a la seua reducció, nombrosos autors com Beuter (1538, XVI), Escolano (1611, 274-275), Diago (1613, 34), Flórez (1747, 47-48), Chabret (1888, I, 19), Schulten (1947, 101; 1937, 193; 1963, 37), Lomas (a Blázquez *et alii*, 1983, 59), Jacob (1989, 27), Pérez Vilatela (1990, 515), etc, creuen que és l'actual Palància. La reposició de l'hidrònim en el Renaixement, en substitució del tradicional 'riu de Morvedre' (Rosselló, 1995, 903), ha estat considerada com una correcció ultraerudita per alguns autors, com Beüt (*s. u.* "Palància, Río", *GERV*, 8, 154-155). Un corrent de la investigació que segueix literalment Ptolemeu, amb autors com Cortés (1836, III, 272-273), Blázquez y Delgado-Aguilera (1894, 272-273) i Fletcher (1965a, 249), l'identifiquen amb l'actual Túria. Beltrán Villagrasa (1972, 265) considera errònia la interpretació del text de Ptolemeu, i creu -seguint Escolano (*Ibid.*)- que no hi ha base per a la reducció. En aquesta línia, Fernández Nieto (1968-69, 120) el situa al sud d'aquest. Finalment, segons una interpretació originada en el mateix Beuter (1538, XLVI), com ja hem vist abans, Palància s'identifica amb una ciutat (València la Vella, Riba-roja de Túria) i no amb un riu.

D'altra banda, Ptolemeu situa aquest riu a l'Edetania i al sud del *Turia*, la reducció del qual sembla segura. És sobretot aquest fet el que ha donat lloc a diverses interpretacions sobre la seua reducció. En la meua opinió, lluny de seguir literalment les coordenades del geògraf alexandri, cal pensar que es tracta d'un error en l'ordre i que en realitat el *Palantia* està situat al nord del *Turia*. El fet que al sud d'aquest es trobe el riu *Sucro*, també de reducció segura, confirma al meu parer aquesta hipòtesi.

Entre els rius Túria i Millars, l'únic curs fluvial d'importància és l'actual Palància. Quant als rius menors, sembla raonable no considerar-ne els situats al nord de *Saguntum*, ja que la major part dels investigadors convénen que els fets van tenir lloc al sud d'aquesta ciutat. En aquesta direcció l'accident fluvial més important és el barranc del Carraixet, que queda al sud del Puig i massa prop de València. La distància en línia recta entre el Puig i l'actual Palància és de 10 km, per la qual cosa sembla possible relacionar ambdós punts en el marc d'un episodi bèl·lic com aquest.

Tanmateix, si aquests fets van tenir lloc en una zona tan pròxima a *Saguntum*, resulta molt estrany que aquesta ciutat no hi aparega esmentada. Possiblement és aquest el punt més feble de la interpretació de Schulten.

Aquest topònim el trobem també en el nom d'una ciutat cel·tibèrica de la Meseta esmentada per Appià (*Iber.* 55 ss) (*cf.* Tovar, 1989, 341-342), una mansió esmentada per l'Itinerari d'Antoní a Lleó (Santas Martas) i en un derivat en el topònim portuguès Palença (Almada, Setúbal). Holder (1907, II, 123-125) ha reunit nombrosos testimonis d'aquest nom en les fonts literàries i epigràfiques. En aquest topònim es poden distingir dos elements fonamentals: el radical *pal-* i el sufix *-nt-*, ambdós d'indubtable origen preromà. Pel que fa al primer, Krahe (1964, 48-49) ha constatat que molts *Pala* europeus són hidrònims, i que aquest *Pala* hidrònimic s'insereix en un sistema de derivació típicament indoeuropeu que genera també altres hidrònims, d'on ha conclòs l'existència d'un *Pala* ("aigua estancada, terreny pantanós") pertanyent a l'arrel indoeuropea **pel-*, **pol-* ("vessar, fluir"), present en noms de diverses llengües indoeuropees com el llatí, grec, lituà, etc. També Pokorny (1959, 798 ss) arreplega aquesta etimologia i considera l'hidrònim *Palantia* d'origen indoeuropeu. L'origen antic d'aquest hidrònim el tracten, amb diferents matisos, diversos autors com Menéndez Pidal (1952, 166), Tovar (1957, 79; 1958, 15; 1961, 116), Schmoll (1959, 93), Hübschmid (1960, ELH, I, 485-486), Untermann (1961, 16), De Hoz (1963, 236-237), Albertos (1966, 130), Pérez Vilatela (1991a, 100-101), Nebot (1991, 129 i 135), Villar (1993-95, 358-359 i 364) i Coromines (*OC*, VI, 132-133). La base **pál-* ha estat estudiada de manera exhaustiva per Prósper (1996), que assenyala que **pala* procedeix d'una llengua indoeuropea de sistema vocàlic *ela* i conté un radical hidrònimic **pel-/*pal-*.

D'altra banda, per a Untermann (1992, 22) es tracta de derivacions d'un mot **pallant-* ("la ciutat o la gent pertanyent a **pallant-*"), documentat també en el teònim *Palantico* (datiu) i en l'epítet d'una deessa lusitana, *Toudopalandaigae* (Villar, 1993-95, 356 ss); sobre el seu origen indoeuropeu, mostra el seus dubtes i assenyala la possibilitat que es tracte d'una asonància casual.

Pel que fa al sufix *-nt-*, és un dels temes individualitzats per Krahe (1964, 62-70) per a la caracterització del sistema hidrònimic propi del seu "primitiu estrat lingüístic europeu". Aquest sufix és molt comú sobretot en hidrònims hispànics preromans (*cf.* Tovar, 1957, 78 ss; 1958, 95 ss; Schmoll, 1959, 72; De Hoz, 1963, 237; Lomas, a Blázquez *et alii*, 1983, 59). Albertos (1966, 291-292) ha estudiat la seua presència en l'antroponímia hispànica, on pot tenir diversos orígens. Hübschmid (1960, ELH, I, 485) assenyala que hi ha un parentesc llunyà entre els sufixos *-nt-* mediterrani i indoeuropeu. Al seu torn, Coromines (1981, I, 15) fa veure que aquest sufix presenta la variant *-nd-*. Finalment, Dauzat (1946, 184) considera italoceles el sufix *-antia* i indica la seua màxima densitat als Alps occidentals.

En conclusió, segons aquesta interpretació el topònim esmentat per Orosi estava situat en aquesta zona i molt probablement es correspon amb l'actual riu Palància; d'aquesta manera ho van entendre els cronistes dels segles XVI-XVII quan van introduir aquest hidrònim que va acabar desplaçant el tradicional de riu de Morvedre. El seu origen, doncs, és semblant al d'altres hidrònims valencians actuals com Bergantes (Arasa, 1989a), i tal vegada altres pretèrits com *Udiua*, esmentat per Plini i que s'identifica amb l'actual riu Millars (vegeu 6.2.), i *Lesyros*, esmentat per Hecateu, que possiblement es relaciona amb el topònim de l'antiga ciutat de *Lesera* (Arasa, 1987a, 147). D'aquesta manera sem-

bla confirmar-se l'origen indoeuropeu d'almenys una part de la hidronímia antiga de la zona estudiada: *Lesyros*, *Udiua* i *Palantia* formen, amb l'actual Bergantes, un important testimoni lingüístic d'aquest substrat en les comarques septentrionals del País Valencià.

4.3. SAL·LUSTI, HIST. 2, 98, 9

Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem uastauimus praeter maritimas ciuitatis, ultro nobis sumptui onerique.

“La Hispània Citerior, no dominada pels enemics, o bé jo o bé Sertori l'hem arrasada, llevat de les ciutats marítimes, que són per a nosaltres, més que altra cosa, un motiu de dispendi i de treballs”.

En aquesta carta de Pompeu al Senat de l'any 74 es fa referència, de manera general però eloqüent, a les conseqüències de la guerra a la província Citerior i, de manera implícita, a l'acció de les tropes victorioses contra les localitats que havien lluitat del bàndol de Sertori. A l'enumeració d'alguns fets concrets (*Castra hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti*), com la destrucció del campament enemic a prop del riu Xúquer, la batalla a la vora del riu Túria i l'extermini del cap dels enemics G. Herenni, amb la ciutat de València i el seu exèrcit, segueix la referència general a les conseqüències desastroses que els anys de guerra havien portat a la província. L'abast real d'aquesta lluita és encara difícil de precisar, sobretot en el món rural, però hi ha proves arqueològiques contundents sobre la seua versemblança en ciutats claus de la vall de l'Ebre i del litoral valencià, els dos escenaris principals de la guerra com la mateixa ciutat de *Valentia*, La Caridad (Caminreal, Terol), El Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol) i El Cabezo de las Minas (Botorrita, Saragossa).

4.4. CÈSAR, DE BELLO CIVILI, I, LX, 1-4

Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgauonenses, qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur.

“Mentrestant, els Oscenses i els Calagurritans, que eren contribuïts dels Oscenses, li enviaren legats. A aquests els segueixen els Tarraconenses, i els Iacetans, i els Ausetans, i pocs dies després els Illurgavonenses que toquen el riu Ebre”.

Transit etiam cohors Illurgauonensis ad eum cognito ciuitatis consilio et signa ex statione transfert.

“Fins una cohort d'illurgavonenses, en conèixer el parer de la seua gent, es passa a ell, abandonant la posició que defensaven”.

En contar com van abraçar el seu partit una sèrie de pobles, Cèsar esmenta dues vegades els Illurgavonenses (Harmand, 1970, 190 i 192), sobre la identificació dels quals podrien haver dubtes a causa de la forma de l'etnònim, que s'allunya un poc de les altres

formes conegudes, però la precisió sobre el territori en què habitaven, al voltant de l'Ebre, confirma que es tracta del mateix poble. De nou, amb aquesta referència, tenim una prova de la implicació dels pobles ibèrics en les lluites entre romans, en les guerres civils.

4.5. BELLVM HISPANIENSE, X, 1

Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu uenit. Is signa Saguntinorum rettulit quinque quae ab oppidanis cepit.

“El sendemà, Argueci arribà d'Itàlia amb cavalleria. Portà cinc ensenyes que havia pres als ciutadans saguntins”.

Aquest passatge del *Bellum Hispaniense* dóna a entendre l'existència l'any 46 d'una escaramussa entre els saguntins -fidels als pompeians- i la cavalleria cesariana comandada per *Arguetius* (Schulten, 1937, FHA, IV, 213-216; Uroz, 1983, 115; Jacob, 1989, 26), però aquest fet resulta difícilment explicable, ja que l'escenari de la guerra se situa a Andalusia i no hi ha cap altra notícia d'episodis bèl·lics en territori valencià. És reconeguda la fidelitat de la Citerior a Cèsar (Harmand, 1970, 197). En aquesta línia, alguns autors han interpretat que pot tractar-se -amb versemblança- de *Saguntia* (Gigonza), ciutat de la Betúria (Plini, *Nat.*, III, 15) (Icart, 1988, 100, nota 31). Altrament caldria suposar l'existència d'un front encara obert en la zona valenciana, concretament a Sagunt, que no apareix esmentat per les altres fonts.

5. ELS CAMINS

Timeu, en els segles IV-III, fa referència a un “un camí anomenat d'Hèrcules des d'Itàlia fins a la Cèltica, els Celtoligurs i els Ibers, pel qual, tant si va un grec com un indígena és vigilat pels que allí habiten, a fi que no patisca injúria alguna; puix estan obligats a pagar una multa aquells dins de les fronteres dels quals ha tingut lloc la injúria”. Per a Schulten (1925, FHA, II, 103-104 i 225) aquesta denominació la van crear els focuus. Estrictament no hi ha una menció expressa de la seua continuïtat cap al sud. Això no obstant, entre els investigadors s'accepta la seua prolongació pel litoral hispànic fins a Andalusia (García Bellido, 1940-41, 116; 1948, 83). Es tracta de l'única referència de les fonts a un camí pre-romà. Sembla tractar-se d'un camí de llarg abast i de caràcter comercial, però no creiem segur que la referència de Timeu pugui estendre's a tot el llarg trajecte per l'est de la Península Ibèrica.

5.1. LA SEGONA GUERRA PÚNICA

En el curs dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica, els desplaçaments dels exèrcits púnics i romans demostren l'existència d'un camí litoral que permet una comunicació fluïda entre Tarragona i Cartagena i l'Alta Andalusia (Sillières, 1990, 183). En un primer moment és Anníbal qui amb el seu exèrcit el segueix l'any 218 en direcció nord camí d'Itàlia (Livi, XXI, 22, 5-6). Aquest mateix any Hasdrúbal es dirigeix a ajudar a Annó al nord de l'Ebre, però arriba quan aquest ja havia estat vençut en la bata-

lla de *Cesse* i torna al sud de l'Ebre (Livi, XXI, 61, 1-4). L'any 217 l'exèrcit púnic comandat per Hasdrúbal avança des de *Carthago Noua* fins a l'Ebre, acompanyat per l'esquadra dirigida per Almficar (Livi, XXII, 19, 2-3; Polibi, III, 95, 2). Aquest mateix any, després de la batalla naval de les boques de l'Ebre, l'exèrcit romà comandat pel procònsol P. Corneli Escipió travessa l'Ebre i es dirigeix fins a *Saguntum* acompanyat de l'esquadra (Polibi, III, 97, 6-8; Livi, XXII, 22, 4).

Més endavant, aquests desplaçaments es repeteixen en diverses ocasions. L'any 209 quan P. Corneli Escipió es dirigeix des de *Tarraco* fins a *Carthago Noua* en un veloç desplaçament per prendre la ciutat (Polibi, X, 9, 6-7). Possiblement el 208 quan Escipió es retira cap a *Tarraco* després de la batalla de *Baecula* (Polibi, X, 40, 12). L'any 206 quan, després de reprimir el motí del campament de *Sucro*, surt de *Carthago Noua* per a dirigir-se cap al país dels Ilergets per a sufocar la rebel·lió dels cabdills Indíbil i Mandoni, quan va efectuar el desplaçament fins a l'Ebre en 10 dies (Polibi, XI, 32, 1). De gran interès és també el paràgraf vist anteriorment (vegeu 2.7.) referent a la campanya de l'any 207 (Livi, XXVIII, 13, 4-5), en què s'esmenta per primera vegada el camí que Escipió segueix des de *Tarraco* fins a *Castulo* en referència als pobles que hi habitaven prop.

5.2. POLIBI, III, 39, 3

En un passatge de la seua narració sobre la Segona Guerra Púnica, l'historiador grec indica les distàncies que Anníbal hagué de recórrer entre *Carthago Noua* i el Ròdan. Després de donar les distàncies existents entre les Columnes d'Hèrcules i el Pirineu, separades en tres sectors delimitats entre aquelles i *Carthago Noua*, entre aquesta ciutat i l'Ebre i entre aquest riu i *Emporion*, Polibi continua els mesuraments al sud de la Gàl·lia en altres dos sectors entre aquella ciutat i *Narbona* i entre aquesta i el Ròdan. A continuació refereix que "aquesta via ha estat curiosament mesurada pels romans i marcada amb pedres mil·liàries a cada mil estadis". Aquest passatge, que fins i tot s'ha pres com una interpolació, és certament ambigu i deu ser un afegit posterior a la redacció del llibre tercer de la seua *Història* cap a l'any 150 i anterior a la mort de l'autor en els anys 125-124. Entre les interpretacions possibles de l'abast d'aquesta notícia n'hi ha dues que hom pot considerar bàsiques: que es refereisca només a l'últim sector esmentat al sud de la Gàl·lia, o que l'amollonament s'estenga a Hispània, en part o en tota la via fins a les Columnes d'Hèrcules. Sobre aquesta segona possibilitat, Pallí (1985, 31) considera que Polibi es refereix únicament al tram comprès entre *Emporiae* i la Gàl·lia.

Com que Polibi fa referència expressa a l'amollonament de la via, l'única forma de confirmar aquesta informació és recórrer als mil·liaris. Els més antics entre els conservats a Hispània s'han trobat a Catalunya i es daten cap al 118-114, per la qual cosa es planteja un problema cronològic en identificar aquestes obres d'organització viària documentades epigràficament al NE de la península amb les referides per Polibi, com proposen Mayer i Rodà (1986, 165). A la llum dels mil·liaris coneguts, doncs, difícilment pot entendre's que Polibi estiga referint-se a algun tram hispànic de la via. Però també si considerem la segona opció ens trobem amb el mateix problema, ja que els mil·liaris més antics del sud de França daten dels anys 121-119, quan *Domitius Ahenobarbus* va construir la via a la qual va donar nom. Per eixir d'aquest atzucat Schulten (1925, FHA, II, 137) va considerar que, com el llibre tercer de la *Història* de Polibi estava conclòs

cap al 150, les notícies sobre la via devien ser una addició posterior, feta poc abans de la mort de l'autor. Sobre aquesta qüestió, Sillières (1990, 568-569) considera que la notícia de Polibi és acceptable per a Hispània i és versemblant que la via *Carthago Noua-Tarraco* havia estat amollonada cap a la meitat del segle II aC, la qual cosa suposava que per la seua importància capital per a les comunicacions s'havien efectuat treballs que l'havien transformat en una veritable via romana. De moment, però, falten els mil·liaris que ho provenen.

5.3. LES GUERRES CIVILS

De nou, part dels desplaçaments de tropes en el segle I aC a causa de les guerres civils utilitzen l'important eix viari que segueix el litoral hispànic. Els combats decisius de la guerra de Sertori tingueren lloc sobre el litoral valencià, entre *Dianium* i *Saguntum*, el que prova la importància del camí que el seguia. Amb el control d'aquesta zona es barrava el pas entre *Tarraco* i *Carthago Noua* i l'accés a la vall del Guadalquivir. Els passatges vistos de Livi, Orosi, Plutarc i Appià referents als anys 76-75 (vegeu 4, 1-2) mostren l'interès estratègic de la zona en ser disputada feroçment pels exèrcits de Sertori i Pompeu.

Posteriorment, en els anys 46-45 els desplaçaments de Cèsar, com ara el conegut viatge des de Roma fins a la Hispània Ulterior en 23 dies (Estrabó, III, 4, 9; Dió, XLIII, 32; Appià, *BC* II, 103; Suetoni, *Caes.*, LVI, 6), segueixen indubtablement el camí sobre el qual es traçarà pocs decennis més tard la via Augusta.

5.4. CICERÓ

Amb posterioritat, dues referències de Ciceró mostren la utilització d'aquest camí. En primer lloc, en el seu al·legat contra Vatini, Ciceró (*In Vat.*, 12) indica que normalment es va d'Itàlia a Hispània Ulterior pel camí de terra (Sillières, 1990, 187 i 566-567). En segon lloc, en una coneguda carta de C. Asini Pol·li a Ciceró (*Ad Fam.*, X, 31) de l'any 43, l'aleshores procònsol de la província Hispània Ulterior, historiador i home de lletres amic de Cèsar, explica que els correus oficials (*nostros tabellarios*) que es dirigien des de *Corduba* fins a Roma seguien un camí que travessava el *Saltus Castulonensis*, la serra Morena occidental; en trobar-se aquesta regió infestada de bandolers (García y Bellido, 1945, 602), els correus havien de seguir un itinerari marítim (Sillières, 1989, 358; 1990, 187, 566-567 i 583). Aquest passatge mostra el funcionament del sistema de comunicacions que havia establert Cèsar, l'embrió del que amb August esdevendria el *cursus publicus*. Aquesta referència, encara que geogràficament llunyana, mostra l'existència d'un camí de llarga distància al final de la República que travessava el litoral valencià.

5.5. ESTRABÓ, III, 4, 9

En una breu descripció de la via Augusta, Estrabó indica que des de *Tarraco* es dirigia a l'Ebre que travessava per la ciutat de *Dertosa*; des d'allí, per *Saguntum* i *Saetabi*, anava separant-se gradualment de la mar. A partir d'ací fa referència a un camí vell que es dirigia directament cap a *Castulo*. Aquest camí era diferent del que August havia construït en el seu temps per *Carthago*

Noua, la via Augusta. Aquest vell traçat és sens dubte la via republicana, el camí tradicional cap a Andalusia (Sillières, 1989, 359; 1990, 177). Amb aquesta referència, Estrabó confirma que el traçat del vell camí republicà entre *Dertosa* i *Saitabi* era el que s'havia utilitzat per a la construcció de la via Augusta.

6. ALTRES REFERÈNCIES GEOGRÀFIQUES D'ÈPOCA IMPERIAL

Presente ací algunes referències d'època altimperial que tracten d'accidents geogràfics i poblacions de la costa que poden ser d'època preromana, segons pareixen indicar-ho llurs topònims indígenes o grecs.

6.1. ESTRABÓ, III, 4, 6

Πλησίον δὲ πόλεις εἰσὶ Χερρόνησός τε καὶ Ὀλέαστρον καὶ Καρταλίας· ἐπ' αὐτῇ δὲ τῇ διαβάσει τοῦ Ἰβηρος Δέρτωσσα κατοικία.

“(Sagunt), ... No lluny d'allí es troben les ciutats de *Querrónesos*, *Oléastron* i *Kartalías*; després, en el mateix lloc on es travessa l'Ebre, la colònia *Dertosa*”.

Estrabó descriu la costa de sud a nord i, després de parlar de *Saguntum*, diu que prop es troben les ciutats de *Querrónesos*, *Oléastron* i *Kartalías*; a continuació esmenta el riu Ebre i la colònia *Dertosa*. Si no es tracta de topònims hel·lenitzats, sembla difícil no admetre la utilització de fonts anteriors en aquest passatge, almenys quant a la primera d'aquestes localitats. Aquests topònims són d'origen divers i no tornen a aparèixer esmentats per cap altre autor. El primer és indubtablement grec i sembla un nom comú geogràfic; el segon sembla una hel·lenització del llatí *oleastrum* (“ullastre”), i possiblement pugui localitzar-se en la zona pròxima a la desembocadura de l'Ebre (Tovar, 1989, 291 i 448; Hernández i Vilas, TIR K/J-31, 1997, 56-57, s. u. “Oleastrum”); en el tercer el radical *cart-* pot ser ibèric (vegeu les ciutats *Carteia* i *Cartama*; i l'ibèric *caftirol-*, encara que de lectura insegura: Siles, 1985, 602).

Només una d'aquestes localitats pot ser identificada amb certa seguretat pel topònim: *Querrónesos* (Tovar, 1989, 290; Arasa i Cepas, s. u. “Cherronesus”, TIR K/J-31, 1997, 61), la península, que apareix esmentada en Avié 471 (vegeu 1.1.) i pot correspondre a Peníscola, com ja hem vist i han mantingut diversos autors (Espinalt, 1784, 89; Cortés, 1836, II, 357; Balbás, 1887, 21; Cuveiro, 1891, 238; Chabret, 1978, 11; Bayarri, 1948, 675; Gómez Bayarri, 1987, 36). García y Bellido (1960, 563) considera que devia tractar-se d'un punt d'escala, el nom del qual sembla denunciar una factoria grega. La hipòtesi sobre la seua reducció a Peníscola ha estat mantinguda posteriorment per altres autors com Fernández Nieto (1968-69, 127-128) i Llobregat (1980, 49 i 67).

Quant a *Kartalías* (Tovar, 1989, 291; Cepas, s. u. “Cartalías”, TIR K/J-31, 1997, 56-57), no pot mantenir-se la seua reducció al Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana) per un canvi mitjançant l'hidrònim *Kastalia* que l'aproximaria al topònim Castelló, com ha defensat la historiografia local (vegeu Arasa,

1979, 125, amb la bibliografia anterior), i molt menys a Artana per una certa homofonia entre ambdós topònims com van fer diversos autors en el segle passat (Cortés, 1836, II, 308-309; Boix, 1845, 31; Miralles del Imperial, 1868, 17; Cuveiro, 1891, 205), que interpretaven el topònim original com *Arctalías* després de llevar la preposició *kai*; ni molt menys d'*Oléastron* a Eslida (Cortés, 1836, III, 249; Boix, 1845, 39; Cuveiro, 1891, 283). Villar (2000, 283 ss) ha assenyalat el seu origen preromà. Cal cercar-la, com l'anteriorment esmentada, en les terres pròximes a l'Ebre.

Contràriament, Jacob (1985, 259-260) intenta cercar reduccions de les altres dues localitats a partir de la de *Querrónesos* a Cullera, de manera que *Kartalías* la identifica amb la *Cartala* dels Olcades i la situa en la zona d'Altea-penya d'Ifac (Jacob, 1985, 258-259), mentre que *Oléastron* la redueix a l'estació d'*Elo* (!) que l'Anònim de Ravenna (IV, 42, 11) emplaça entre *Portum Sucrone* i *Dionio*.

Si la relació segueix un estricte ordre geogràfic i ens basem en aquesta reducció de la localitat inicial, les altres dues devien estar situades més al NE, pels voltants de la desembocadura de l'Ebre.

6.2. PLINI, NAT., III, 20-21: FLVMEN VDIVA

(...) *Valentia colonia III p. a mari remota, flumen Turium, et tantundem a mari Saguntum ciuium Romanorum oppidum fide nobile, flumen Udiua. regio Illegaonum, Hiberus amnis (...)*.

“València, colònia situada a 3.000 passes del mar; el riu Túria; i Sagunt, a la mateixa distància del mar, ciutat noble per la seua fidelitat, amb dret romà; el riu Udiva; la regió dels Ilercavons; el riu Ebre (...)”.

Plini, autor que escriu en el tercer quart del segle I dC, descriu la costa de sud a nord i esmenta com a ciutats més importants dels Edetans *Valentia* i *Saguntum*. A continuació d'aquesta ciutat menciona el riu *Udiua*, amb les variants *Udiba/Uduba*, i tot seguit la regió dels Ilercavons. El text és molt rònc i no permet major precisió. Aquesta notícia, encara que d'època altimperial, resulta de gran interès pel fet que fixa aproximadament el límit entre els dos pobles ibèrics que habitaven aquestes comarques. Del text hom pot deduir que el límit estava situat en aquest riu. Aquest caràcter “delimitador” explica la transcendència de la seua reducció a un riu actual. Hi caben dues possibilitats, que han generat les dues postures presents en la historiografia: una interpretació literal permet deduir que es tracta del primer riu situat al nord de *Saguntum*, l'actual Palància que passa al peu de la ciutat, mentre que una interpretació més laxa fa possible la seua reducció al Millars, el riu més important de la zona, situat a uns 33 km al NE d'aquesta ciutat.

La primera hipòtesi, segons la qual el riu *Udiua* és el Palància, comporta que *Saguntum* es trobava pràcticament en el mateix límit septentrional del territori edetà, ja que Plini esmenta a continuació la regió dels Ilercavons; això suposa que l'àrea ocupada per aquest poble arribaria almenys fins a la serra d'Almenara. Aquesta postura, amb precedents en autors catalans des del segle XVII (Bayarri, 1948, 276-280, amb bibliografia) i mantinguda per Bosch (1932, 378), Beltrán Villagrasa (1942, 6), Tarradell (1965, 73-74) i Aranegui (1992a, 61; 1996, 146), en realitat es basa en la reposició dels límits eclesiàstics de la diòcesi de Tortosa segons un document del rei Alfons II de l'any 1178, posteriorment ratificada per Jaume I en 1225 (Huici i Cabanes, 1976, 148-149), restituïts de manera força interessada amb la finalitat de prolongar els seus dominis cap al sud, en un cas similar al que explica la reposició de la diòcesi de Sogorb (Arasa, 1992, 47-63). És evident que aquests límits eclesiàstics no tenien per

què seguir fidelment ni els ètnics dels pobles ibèrics ni els administratius romans. A més, aquesta interpretació comporta que Plini no esmenta en el seu text el riu Millars, cosa que resultaria estranya per ser aquest el més important de la zona. Com a conseqüència directa d'aquesta interpretació, trobem la proposta de reducció del riu *Palantia* que apareix en Ptolemeu (2, 6, 10) i Orosi (5, 23, 6) al Millars (Llobregat, 1980, 40; Lomas, a Blázquez *et alii* 1983, 59).

La segona hipòtesi, que identifica el riu *Udiua* amb l'actual Millars, compta també amb una llarga i sòlida tradició historiogràfica iniciada per Escolano (1611, 585), que assimila l'hidrònim a l'ordnim *Idubeda* ("el nombre del Mijares lo da Plinio, y es Idubeda, pero por descuido de los escribientes se lee Udiva"), nom del sistema ibèric en l'antiguitat (Schulten, 1963, 240; Tovar, 1989, 356), interpretació en què li segueixen Diago (1613, 8), Cortés (1836, III, 63-64 i 477) i Blázquez (1894, 396); a més, aquest darrer redueix el *Palantia* al Túria i el *Serabis* al Palància (Blázquez, 1894, 272-273 i 380-381). La reducció del riu *Udiua* al Millars ha estat seguida per altres autors com Flórez (1747, 48); Costa (1893, 300); Peris y Fuentes (1915); el mateix Bosch (1924, 116; 1932, 378-379; 1948, 83); García y Bellido (1947, 232); Schulten (1952, FHA, VI, 222; 1963, 37; s. u. "Uduba", RE, VIII, A1, 556); Fernández Nieto (1968-69, 118, 137 i 140); Llobregat (1980, 79), que el considera un segon nom juntament amb el de *Palantia*; Dupré (1981, 134); Uroz (1983, 14 i 21); Olària (1985, 262); Villalba (1984, 47 i 139); Arasa (1987a, 123); Iniesta (1989, 353); Ferrer (1990, 1171); Pérez Vilatela (1990), Abad (1992, 157), Hernández Prieto (s. u. "Udiva flumen", TIR K-30, 1993, 237), Jacob (s/d), etc.

Uns altres autors no mantenen una postura tan decidida. Així, Hübner (1893, 221) el situa prop de Sagunt i compara l'hidrònim amb el topònim *Adeba*, localitat esmentada per Ptolemeu (vegeu 6.4.); en aquesta línia es manté també la postura d'Othmer (1912, 340), que no en planteja cap reducció. Fatás (1973, 75) admet la reducció al Millars amb dubtes i, per a Bru (1963, 34) i Fletcher (s. u. "Uduba", GERV, 12, 31), no està clar si es tracta d'un o de l'altre.

La identificació de l'*Udiua* amb el Millars comporta de manera quasi inevitable la reducció del riu *Palantia* a l'actual Palància (Schulten, 1963, 37; Pérez Vilatela, 1991a, 95 i 100-101; Arasa, 2000a, 48), ja que la reducció del *Turia* a l'actual Túria sembla segura, de manera que no queda una altra possibilitat si no és que el cerquem al sud d'aquest, tal i com proposa Fernández Nieto (1968-69, 120), cosa que ens pareix massa forçada. Hi queda, però, el riu *Sorobin* esmentat per Mela (2, 92), qui només diu que es tracta d'un riu que desemboca en el golf suconense. Si ens atenem a l'ordre seguit en la descripció, pot tractar-se tant del riu Millars com del Palància. Això no obstant, també se l'ha identificat amb el riu Serpis, citat per Ptolemeu (Fletcher, s. u. "Sorobin", GERV, 10, 312; García y Bellido, 1947, 30 i 50; Llobregat, 1980, 78; Pérez Vilatela, 1991a, 106). Hi ha també altres opinions com la de Costa (1893, 357-402), per a qui l'actual Palància es va denominar *Baetis* en l'antiguitat, segons un paràgraf de Sili Itàlic que esmenta aquest hidrònim en parlar de Sagunt.

Pel que fa a l'origen de l'hidrònim, Schulten assenyala l'existència d'altres topònims hispànics amb el mateix sufix *-uba*: *Corduba*, *Salduba* i *Maenuba*, mentre que Albertos (1966, 44) indica que *udd-* apareix en galès amb el significat de "senyor". Darrerament, Pérez Vilatela (1990, 519-521) n'ha aprofundit en l'estudi lingüístic. Hom pot distingir-hi dos elements: *Ud-* i *-diua*, amb una dental sonora que convé a ambdós. El primer pot tenir un origen indoeuropeu (Pokorny, 1959, 1103-1104), i presenta paral·lels en antropònims i hidrònims tant ibèrics com cèltics. Quant als antropònims, amb la dental sorda, a Cáceres tenim *Utrecius* (Albertos, 1966, 257), i a centreeuropa els cèltics *Uta*, *Uttius* i *Uto* (Schulten, 1963,

128), amb els quals cal relacionar l'hispànic *Uti* de Tarragona (ILER 395) i potser *Utilius* de Sagunt (ILER 2149); amb la dental sonora, a centreeuropa tenim els cèltics *Udarus* i *Udia* (Holder, 1907, III, 55 ss) i, en l'àrea cèltica hispànica, *Udiobios* (Gómez Moreno, 1949, 327). Un epítet del déu galaic *Cosus*, *Udaienagus*, presenta el mateix element inicial (Blázquez, 1975, 71). Quant a la toponímia, en la mateixa àrea lingüística tenim la ciutat lacetana d'*Udura* (Ptolemeu, 2, 6, 71), la posta *Uttaris* (Itinerari d'Antoní, 425, 3; 430, 11) en la zona de Lleó i l'hidrònim gal *Utrio* (Albertos, 1966, 257).

Quant al segon element, presenta igualment un clar paral·lel amb l'indoeuropeu *déiuo-s* ("déu") (Pokorny, 1959, 185-186), que en les llengües cèltiques produeix topònims com "Diva" o "Deva", presents a la Península Ibèrica (Riódeva a Terol: Hübschmid, 1960, 488). Aquesta etimologia, però, presenta el problema que en l'àmbit hispànic el topònim resultant sol adoptar la forma *Deua*, fins i tot en l'antiguitat, mentre que en el nostre hidrònim la forma coneguda és *-diua*. Sobre aquesta hipòtesi, el segon element de l'hidrònim posaria de relleu el caràcter sacre del riu.

6.3. PLINI, NAT., III, 5, 11: COLVBRARIA INSVLA

Plini (III, 5, 11) esmenta una *Colubraria insula* front al riu *Sucro*, a 700 estadis de les Pitiüsses, que Cortés (1836, II, 370) redueix a l'illa de Montcolobrer, la major del petit arxipèlag de les illes Columbrets, situat front a la costa de Castelló, explicant que n'hi havia una altra amb el mateix nom que pot reduir-se a Dragonera (Cortés, 1836, III, 84-85). Aquesta reducció ha passat a la literatura relacionada amb aquest petit arxipèlag (Salvator, 1895, 289-296). També Fita (1907, 323) opina que la *Colubraria insula* de Plini no pot reduir-se a Formentera, puix creu que ha de ser la de Montcolobrer. Schulten (1959, 355-356) segueix aquesta identificació i especifica que n'hi havia una altra homònima que és Formentera (Schulten, 1959, 365-366). El topònim és una traducció llatina del grec *ὄφιῶσσα* = "illa de les serps" (Chantraine, 1968, s. u. "ὄφις" II, 842; Schulten, s. u. "Ophiussa", RE, XXVIII, 1, 665; Hübner, s. u. "Colubraria", RE, IV, 1, 590). L'origen llatí d'aquest topònim ha estat assenyalat per diversos autors (Vicent, 1885, 175; 1907, 493; Arasa, 2000a, 50-51). Per la descripció de Plini, hom pot deduir que es refereix amb seguretat a Formentera (Tovar, 1989, 248-249; Blanes *et alii*, 1990, 24-26; Vilas, s. u. "Colubraria insula", TIR K/J-31, 1997, 64-65). Això no obstant, probablement els topònims Montcolobrer i Columbrets tenen -per la seua indubtable etimologia llatina- el seu origen en una denominació similar.

6.4. PTOLEMEU, II, 6, 16 - ESTEVE DE BIZANCI (12-13)

PTOLEMEU, II, 6, 16 "
 Τενέβριον ἄκρον ιε Γ' γ' ιβ' λθ' γο' (15° 55'-39° 40')
 Τενέβριος λιμήν ιε Γ' μ' (15° 30'-40°)

Esteve de Bizanci (12-13): Τενέβριον ἄκροτηριον - κώμη Τενεβρία

Cortés (1836) va ser el gran divulgador de les reduccions infundades de localitats ilercavones esmentades per Ptolemeu a poblacions de les comarques septentrionals del País Valencià, en la major part dels casos basant-se en qüestionables homofonies i

en inversemblants etimologies. Així redueix la localitat de Τιαριουλία a Traiguera (1836, III, 420; Miralles del Imperial, 1868, 19; Mundina, 1873, 583; Cuveiro, 1891, 310) i la de Θεάρα a la Jana (Cuveiro, 1891, 310). Possiblement el mateix Müller (1883, 185) el va seguir en la reducció de la primera. Aquest autor (Müller, 1883, 187) situa Αδεβα a la vora del riu *Udiva*, però sense identificar aquest amb cap riu actual. Possiblement basant-se en aquesta suposada relació entre els dos topònims, Schulten (1963, 37) redueix aquella localitat a Castelló de la Plana i, per proximitat, el riu *Udiva* al Millars.

En general, totes aquestes localitats devien estar situades al nord del territori estudiat i, almenys en part, fins i tot al nord de l'Ebre. Per això, només consideraré un dels topònims esmentats per Ptolemeu, Τενέβριος, la reducció del qual a un punt concret del litoral castellanenc ha estat argumentada de manera més rigorosa.

Amb el topònim *Tenebria*, probablement derivat del llatí *tenebra*, Ptolemeu i Esteve de Bizanci esmenten un cap i un port. La referència de Ptolemeu és molt inexacta, mentre que la del segon és ambigua, i cap de les dues permet concretar-ne amb seguretat la localització. Diago (1613, 8) redueix el cap a Orpesa i el port a l'Olla de Benicàssim; en la primera reducció el segueixen Cortés (1836, III, 297 i 414-415), Balbás (1887, 24), Blázquez (1894, 396), Chabret (1978, 140) i Senent (1924, 116). Peris y Fuentes (1913, 4) es decanta per Sant Carles de la Ràpita. Müller (1883, 152), a qui segueixen Schulten (*s. u.* "Τενέβριον άκρον", RE, VA, I, 493; 1959, 330-331 i 401) i Grosse (1959, 435), l'identifiquen amb el *promontorium Ferrarium* (que redueixen al cap de la Nau de Mela (II, 92); el segon, a més a més nega qualsevol relació etimològica d'aquest topònim amb el llatí *tenebra*. Des d'aquest

punt de vista, Schmoll (1959, 73), a qui segueix Albertos (1990, 142), relaciona aquest topònim amb el sufix *-briga/bria*, amb pèrdua de la velar sonora, com un testimoni lingüístic de la presència cèltica en la costa est peninsular. Fernández Nieto (1968-69, 121-122) els situa juntament amb *Dianio* en el tram de costa comprès entre València i l'Ebre, puix creu que aquesta deu ser una localitat diferent a l'esmentada per Estrabó que pot reduir-se amb seguretat a Dénia; el cap *Tenebrion* creu que pot correspondre al d'Orpesa i el port a alguna de les badies pròximes. Contràriament, Llobregat (1980, 80) situa el port en la zona de Dénia i el promontori en la costa de Castelló. Per a Jacob (1985, 250-251), el "cap i la vila de les Tenebres" haurien d'estar en el litoral castellanenc, a Orpesa o Peníscola.

El mer fet que Ptolemeu el situe en territori ilercaó no dona cap seguretat sobre la seua veritable localització, puix són coneguts els nombrosos errors i desviacions de les seues referències geogràfiques. En qualsevol cas, si seguim al peu de la lletra la referència a un port, hem d'excloure qualsevol possible reducció al litoral castellanenc, on no ha estat documentat cap tipus d'estructura portuària, si no es tractava d'una denominació genèrica aplicada a un fondejador; però els únics fondejadors importants existents en la costa castellanenca (les Roques de la Barbada, a Benicarló, i la Torre de la Sal, a Cabanes) estan situats en trams rectes de la costa. No és inversemblant una localització més al nord, potser al voltant de la desembocadura de l'Ebre o, amb les mateixes probabilitats, a la costa alacantina, ja que tal vegada l'error de localització de *Dianium* pugui estendre's també a aquest cap i al port pròxim.

VI. ELS POBLES PREROMANS

Fa més de trenta anys, Tarradell (1962, 87) es preguntava si els antics pobles ibèrics eren realitats diferenciades ètnicament i cultural, o si pel contrari no eren més que simples superestructures polítiques, no molt diferents dels regnes de taifa medievals. Malgrat el temps transcorregut i el notable avanç de la investigació arqueològica, no estem en condicions de contestar més que parcialment a la segona possibilitat: el seu nivell d'organització política sembla que no va arribar més enllà de la ciutat-estat, a excepció de les situacions de guerra en què s'acordaven àmplies aliances sota el comandament d'un cabdill militar.

Pel que fa al concepte d'ètnia, comporta la idea d'un origen comú o de trets comuns (Vilar, 1980, 154). Des d'una perspectiva antropològica, Azcona (1988, s. u. "Etnia", 308-314) el defineix com un col·lectiu humà amb consciència social de grup, definit, almenys en un moment de la seua història, en el territori, l'homogeneïtat dels hàbits i costums del qual fa creure en l'existència d'un origen, de sentiments i d'un destí comuns. La forma en què s'arriba a aquesta consciència de grup és molt variable i no resulta fàcil determinar si la identitat apareix a l'inici o com a conseqüència d'un procés. Aquesta qüestió resulta fonamental, ja que per a uns autors si l'ètnia es considera com l'elaboració ideològica de la consciència de grup, va lligada a l'aparició de l'estat, mentre que per a altres pot trobar-se en una societat políticament tribal. En el grau superior d'aquestes es troben les societats de cacicat o comandament, l'existència de les quals implica una estructura jeraquitzada del territori, amb l'aparició de la figura del no-productor (Nocete, 1984). La utilització del terme tribu porta implícita una determinada connotació sociopolítica que s'allunya de les directrius del debat actual sobre la qüestió de l'aparició de les societats estatals en època preromana. Per aquesta raó considere com molt més encertada la utilització del terme *ètnia*, amb un sentit més pròxim al de l'actual nació o nacionalitat, puix aquests no impliquen l'existència de l'estat i naixen de la consciència de la identitat diferenciada d'un poble, el qual pot formar part de dos o més estats sense tenir una organització estatal pròpia.

Les investigacions sobre els processos formatius de les ètnies preromanes hispàniques resulten força complexes a causa de les limitades informacions que ens proporcionen les fonts de què disposem. L'estudi diacrònic d'una ètnia, amb els canvis que poden haver-se produït tant a nivell temporal com espacial, sembla una tasca que requereix un volum d'informació molt més gran del que disposem en l'actualitat. En la seua formació poden haver intervingut diversos factors, des de la genealogia dels grups dominants fins

a la supremacia d'un nucli urbà (Untermann, 1992, 19-20). Territori i límits, origen i trets distintius, desplaçament i/o variació territorial, interacció i canvis culturals, etc, són qüestions que en part pareixen de difícil resposta. Burillo (1992) ha fet una interessant reflexió sobre aquestes qüestions en el seu estudi de les ètnies preromanes de la vall de l'Ebre a partir de les fonts clàssiques i del registre arqueològic. Per aquest autor, en el segle III aC comença a sorgir una organització estatal en què la ciutat, i no l'ètnia, sembla ser l'element bàsic. En efecte, a través de l'estudi arqueològic dels nuclis urbans i de llurs territoris, com és el cas paradigmàtic d'*Edeta/Leiria*, hom pot comprovar com en una ètnia coexisteixen diversos nuclis urbans i, fins i tot, com la ciutat epònima no controla amb el seu territori més que una porció reduïda de l'atribuït al grup ètnic. Ètnia i ciutat són, per tant, realitats netament diferenciades i compatibles però amb uns llaços de dependència encara poc coneguts; la primera és anterior en el temps a la segona i, per tant, la seua existència no comporta la d'aquesta, però en la Hispània preromana sembla que no existeix la ciutat no adscrita a una ètnia.

Els trets diferencials assenyalats pels autors antics entre els diversos grups ètnics de la Hispània preromana són molt nítids quan es tracta de confrontar pobles cèltics i ibers: llengua, religió, costums, lleis i fins i tot la forma de vestir els diferencien entre si. Però aquestes diferències desapareixen en bona part quan es tracta dels pobles de cadascun d'aquests grups. Hom pot suposar que devien ser majors entre grups allunyats geogràficament (per exemple: Indiquets i Contestans), però, entre pobles veïns com Ilercavons i Edetans? A nivell lingüístic les variacions diatòpiques devien existir amb seguretat en un territori tan extens com el de la cultura ibèrica: la dialectologia prova que cap llengua és absolutament homogènia quan es parla en territoris extensos; les diferències (isoglosses) es manifesten de manera progressiva i permeten l'aparició dels anomenats "parlars de transició". Podem comptar amb l'existència d'aquests trets diferenciadors, però no podem rastrejar-los més que a partir de textos escrits d'una llengua desapareguda que a més no podem traduir. Massa limitacions per obtenir-hi resultats tangibles.

Burillo ha assenyalat que allò més freqüent devia ser que les ètnies més pròximes tinguessen aspectes afins, sinó idèntics, però és difícil determinar el nivell de llurs diferències i contrastar-les amb les fonts disponibles. El problema es planteja, justament, quan volem veure les diferències entre dues ètnies afins. Els factors que caracteritzen els grups humans i que poden permetre la seua diferenciació poden sintetitzar-se en els camps de l'antropo-

logia, la llengua, la religió, l'organització social i política, l'economia, els costums i la cultura material. Per a estudiar-los comptem només amb les limitades notícies dels autors antics, els textos ibèrics i el registre arqueològic. D'aquests, el camp més esperançador és l'arqueològic, ja que l'organització política d'un grup determinat es manifesta en l'ocupació del territori; d'aquesta manera, l'estudi dels tipus d'assentament, les seues interrelacions i distribució, poden donar una informació clau sobre aquests aspectes que no podem obtenir d'una altra manera. En aquest sentit, la reconstrucció dels territoris de les ciutats d'una ètnia pot ajudar a delimitar la seua extensió, a fixar-ne les "fronteres".

Clarke (1984, 338) va assenyalar que les afinitats existents en la cultura material de diverses ètnies, segons els estudis etnològics, confirmen que una innovació en un lloc determinat està subjecta a elements fluctuants en la seua extensió a uns altres. Com més afí és el grup, més fàcilment arriba la seua difusió, de manera que la mitjana d'elements culturals compartits per diversos grups units per l'idioma abasta un 70%. Per al registre arqueològic, el problema rau en què només es detecta el 15% dels tipus d'artefactes específics de cada cultura. Malgrat aquesta forta disminució de la mostra teòrica, pot realitzar-se una investigació sobre la distribució dels diferents elements de cultura material i els graus d'afinitat existents segons el territori, de manera que puguem definir-se les àrees amb un alt grau de similitud, les zones de contacte, etc. Així i tot, les diferents variables obtingudes poden correspondre a diferents orientacions econòmiques dins d'una mateixa ètnia (pla = agricultura - muntanya = ramaderia), les quals poden crear elements de cultura material funcionalment diferenciats dins del mateix grup. També pot donar-se el fet contrari: una aparent uniformitat cultural a partir de les restes conservades en diferents ètnies.

Els noms dels pobles preromans que habitaven aquesta zona comencen a ser esmentats per les fonts arran de la Segona Guerra Púnica, però les precisions sobre llurs límits territorials no apareixen més que en autors d'època imperial (Estrabó, Plini, Ptolemeu), quan l'estructura social i ètnica de la cultura ibèrica devia haver desaparegut en bona part, sobretot en les zones de més intensa colonització, per la qual cosa cal pensar que en la mateixa mesura es tracta de referències a èpoques anteriors o de caràcter merament cultural. Gràcies a aquestes fonts sabem que el territori que ací estudiem estava ocupat per dos pobles ibèrics: els Edetans i els Ilercavons. Es tracta d'una divisió territorial que correspon al període Ibèric Final, amb un valor cronològic precís que no pot generalitzar-se al desenvolupament diacrònic d'aquesta cultura. Els límits occidentals d'aquests pobles, igual que els respectius meridional i septentrional, encara que molt imprecisos en alguns casos, ultrapassaven amb seguretat el territori estudiat i no entrem, per tant, en la seua discussió. Ens interessa, doncs, el límit entre ambdós pobles, que les fonts situen amb seguretat en el territori comprès entre les ciutats de *Saguntum* i *Dertosa*, i la seua possible fixació en un accident geogràfic determinat. Sobre aquesta qüestió, la discussió gira fonamentalment al voltant de la reducció del riu *Udiua* esmentat per Plini, en l'estudi del qual (vegeu V.6.2) ja hem vist les diferents opinions dels investigadors que s'hi han ocupat. D'altra banda, intentarem cercar trets diferencials en el registre material que recolzen aquesta divisió ètnica.

1. ILERCAVONS

Othmer, 1912, 337-340; Schulten, *s. u.* "Ilurcavones, Ilercavones", RE, XI, 1, 1092-1093; Bayherri, 1943; Maluquer,

1954, 314; Schulten, 1955, FHA, I, 188; Caro, 1976, 133; Knapp, 1977, 68; Tovar, 1989, 34-35; Abad, 1992, 154; Hernández Prieto, *s. u.* "Ilercaones", TIR K-30, 1993, 131; Pons, 1994, 383-388; Hernández i Vilas, *s. u.* "Ilercaones, Ilergaones", TIR K/J-31, 1997, 90.

Potser estan relacionats amb els Ἰλκαρυγάτοι οἱ Ἴβηρες que Hecateu de Milet (FGH, I, F 49) situa en la costa oriental d'Ibèria, juntament amb un riu homònim. El territori dels Ilercavons apareix esmentat per Livi (XXII, 21, 6) en les operacions de la Segona Guerra Púnica que tenen lloc al voltant de l'Ebre, possiblement en referència a la zona situada al nord d'aquest riu; més endavant (Livi, frag. XCI) esmenta de nou aquest poble i el seu país, la Ilercaònia, en les operacions que tenen lloc l'any 76 en la guerra de Sertori. Cèsar (*ciu.*, I, LX, 2), en contar com van abraçar el seu partit una sèrie de pobles situats al nord de l'Ebre, menciona uns *Illurgauonenses* "que toquen el riu Ebre" i, a continuació (Cèsar, *ciu.*, I, LX, 4), esmenta una cohort d'aquest poble que s'havia passat al seu exèrcit. Plini (III, 21) situa la regió dels Ilergaons al nord del riu *Udiua* i fins a la Cessetània. Segons Ptolemeu (II, 6, 16; 63), el litoral dels Ilercaons comprenia la desembocadura de l'Ebre, la ciutat de Δέρτωσα com a més meridional i altres sis localitats que no han estat reduïdes satisfactòriament: Καρχηδὼν παλαιά, Βισκαργίς, Θεαύα, ἼΑδεβα, Τιαριουλιὰ ἰ Σιγαρρα, a més de Τενέβριον ἄκρον ἰ Τενέβριος λιμὴν. D'altra banda, *Dertosa* s'anomena en les seues monedes *municipium Hibera Iulia Ilercaonia*. El seu territori s'estenia amb seguretat per una àmplia franja al voltant del Baix Ebre.

Autor	Referència
Livi, XXII, 21, 6	<i>in agro Ilergauonensium</i>
Livi, frag. XCI	<i>in Ilurcaonum gentem; ab Ilercaonia</i>
Cèsar, <i>ciu.</i> , I, LX, 2	<i>Illurgauonenses, qui flumen Hiberum attingunt</i>
Cèsar, <i>ciu.</i> , I, LX, 4	<i>cohors Illurgauonensis</i>
Plini, III, 21	<i>regio Ilergaonum</i>
Ptolemeu, II, 6, 16 i 63	Ἰλερκαδὼνων παράλιος Ἰλερκαδὼνες καὶ πόλεις μεσόγειοι

En general l'anàlisi de les fonts no permet moltes precisions sobre el seu origen i territori. Alguns autors els consideren una branca meridional dels Ilergets (Bayherri, 1943, 114; Presedo, a Blázquez *et alii*, 1983, 155). Potser tots dos corresponen a un tronc comú (Pallarés, 1965, 11; Almagro Basch, 1965, 3), que alguns autors identifiquen amb l'etnònim Ἰλκαρυγάτης esmentat per Hecateu (THA, II, 23n), com Fernández Nieto, (1968-69, 136) i Iniesta (1989, 352). D'altra banda, Jacob (1985, 252) identifica aquest poble amb uns Ilergetes que Plini (III, 21) situa en la costa entre la *regio Cessetania* (Tarragona) i el riu *Rubricatum* (Llobregat). Aquests tres pobles presenten en el seu nom un mateix radical típicament ibèric (*ilar/iler-*) que potser denota el seu origen comú. Pel que fa a la capitalitat, en comentar el passatge de Cèsar Schulten (1940, FHA, V, 47-48) creu que devia anomenar-se *Illurgavo*; en aquesta línia, García y Bellido (1963, 221) identifica aquesta hipotètica localitat amb Tortosa. Una hipòtesi semblant va ser mantinguda per Bayherri (1943, 108-110) en tractar de l'arrel lingüística de l'etnònim, puix creu que la seua capital devia ser *Ilerca*. Recentment, Diloli (1999, 104) encara manté la hipotètica existència d'una capital ètnica, *Ilirca* o *Ilerca*, que caldria identificar amb la *Hibera* de Livi.

D'altra banda, un corrent historiogràfic (Flórez, Cortés, Delgado, Heiss) es basa en la numismàtica per diferenciar entre

dues ciutats, *Dertosa* i *Hibera*, que certament troba suport en les fonts, puix en la Segona Guerra Púnica només s'esmenta el segon topònim per a referir-se a una població situada a la vora dreta del riu Ebre (Livi, XXIII, 28, 9-10), mentre que el primer no apareix fins al període imperial; pot tractar-se, però, d'una doble denominació en èpoques diferents. Tanmateix les excavacions arqueològiques a Tortosa no han proporcionat fins ara restes anteriors al regnat d'August (Genera, 1991).

L'etnònim no apareix lligat a cap ciutat, excepte com a renom (Untermann, 1992, 23). El nom del grup serveix per a denominar el territori amb el sufix col·lectiu *-ia*. Es tracta d'un dels pocs pobles ibèrics -juntament amb els Surdaones- que no foren inclosos pels romans entre els ètnics amb sufix *-etani/-itani*, sinó amb *-a(u)on-* (Faust, 1966, 133; Untermann, 1992, 30). Pel que fa a la integració de l'etnònim en la llengua ibèrica, Untermann (1992, 31) ha assenyalat l'existència de tres antropònims amb l'element *iltir* a Empúries, Pech-Maho i la Bastida de les Alcuses (Moixent). D'altra banda, els topònims amb el radical *Ilur-* són freqüents en la meitat oriental de la Península: *Ilurcis*, *Ilurco*, *Iluro*, *Ilurbida*, *Ilurso*.

2. EDETANS

Hübner, s. u. "Edetani", RE, V, 2, 1938-1939; Schulten, 1922, 187; Maluquer, 1954, 314; Fernández Nieto, 1968-69, 116; Caro, 1976, 133; Knapp, 1977, 68 i 72; Uroz, 1983, 13-16; Tovar, 1989, 32-34; Iniesta, 1989, 347; Abad, 1992, 153; Jiménez, s. u. "Edetani", a Aranegui, 1996, 71.

Possiblement es corresponen amb els Ἔσθητες εἰθνος Ἰβηρικόν d'Hecateu de Milet, tal com ho accepta un corrent de la investigació. Els Edetans són esmentats per Polibi (X, 34, 2) quan P. Corneli Escipió allibera la família del seu monarca *Edesco*, hostatge dels púnics a Cartagena (Polibi, X, 40, 3; Livi, XXVII, 17, 1). Estrabó (III, 4, 1) explica que ocupaven la costa des de Cartagena fins a l'Ebre i que alguns grups vivien més enllà de l'Ebre i eren veïns dels Indiquets, en una descripció força confusa; més endavant (Estrabó, III, 4, 12) els esmenta junt amb els Bastetans com els pobles que habitaven la cordillera Oròspeda i que es trobaven, amb els Oretans, al sud dels Celtsfers; finalment (Estrabó, III, 4, 14) es refereix a què els Sedetans es trobaven al sud dels Celtsfers. Plini (III, 20-21, 23) situa el seu país entre els rius *Sucro* i *Udiua*; al sud limiten amb els Contestans i al nord amb els Ilercavons. Per a Ptolemeu (II, 6, 15 i 62), el seu litoral comprenia les ciutats de Σάγουντον, Ἡδητα ἡ καὶ Λείρια i Ουαλεντία, a més de Ἡτόβησα i Λάσιπρα i altres vuit localitats que pertanyien amb seguretat als Sedetans (Fatás, 1973, 23-29 i 52-57), així com els rius Παλλαντία i Τούριος; altres mencions, com ara Diavnion, són clarament errònies. El seu territori ocupava amb seguretat les comarques centrals valencianes.

Autor	Referència
Polibi, X, 34, 2	Ἐδεκῶνα τὸν Ἐδετανῶν δυνάστην
Estrabó, III, 4, 1	Ἐδητανούζ Ἐδητανῶν
Plini, III, 20-21, 23	<i>regio Edetania</i>
Ptolemeu, II, 6, 15 i 62	Ἐδητανῶν παράλιος Ἐδητανοὶ

Tant l'etnònim com el territori deriven del nom de la ciutat: *Edeta* = *Edetani* = *Edetania* (Faust, 1966, 101). La menció d'Hecateu d'un poble anomenat *Esdetes* (THA, IIA, 23m), presumpte precursor dels Edetans, pot fer més versemblant la hipòtesi de l'anomenada "derivació retrògrada", segons la qual el nom del grup serveix per a denominar el territori amb el sufix col·lectiu *-ia* i el topònim de la ciutat es crea també a partir del col·lectiu (Untermann, 1992, 23). El fraccionament geogràfic i polític dels Edetans -amb la consegüent inexistència d'una estructura estatal o semblant de tipus ètnic- resta clara a la llum dels recents estudis sobre *Edeta* i el seu territori i, al meu parer, pot deduir-se també de l'actitud de la resta dels Edetans davant l'agressió d'Anníbal a Sagunt.

El sufix *-etes* que apareix en l'etnònim *Esdetes* -i que perdura en diferents etnònims com ara *Ilergetes* i *Indiketes*- sembla que fou aplicat pels grecs als pobles hispànics, mentre que els sufixs *-etani/-itani* foren aplicats als pobles que coneixien els romans cap al 200. Pel que fa a la integració de l'etnònim en la llengua ibèrica, Untermann (1992, 31) ha assenyalat l'existència dels antropònims *ete-sike* (Azaila) i *ete-iltur* (Yátova).

Respecte al significat del terme plinià *regio Edetania*, per a Knapp (1977, 69 i 78-79) les *regiones* són divisions administratives romanes del segle II aC, els límits de les quals poden ser tant ètnics com geogràfics; la seua funció fiscal i militar pot reforçar-se amb una encunyació. Sobre aquesta qüestió, Jacob (s/d) apunta que en la terminologia de Livi i Plini el mot *populus* s'oposa al de *gens* i designa una comunitat que comprén una ciutat i el seu territori. En conseqüència, els *edetani* de Plini no serien els habitants de tota la *regio Edetania*, sinó els d'*Edeta* i el seu territori (Bonet, 1995, 497; Mata, en premsa).

La lectura de Jacob és estrictament correcta per a l'època de Plini, quan *Edeta* ja és un municipi romà amb el seu territori, i tal vegada també per a la de Livi, però en qualsevol cas es refereixen a situacions i realitats molt posteriors i que no tenen res a veure amb la distribució ètnica de la població ibèrica durant la Segona Guerra Púnica, ni tampoc amb el significat ètnic dels termes *Edetània/Edetans*. Com ja va assenyalar Llobregat (1972, 11), les fonts ofereixen una imatge del territori peninsular que té una relació molt vaga amb allò que degué ser el món ibèric en els segles anteriors a aquesta època. Possiblement, la *regio Edetania* de Plini -posterior en més de 250 anys a la destrucció de la ciutat i a la primera divisió administrativa romana d'Hispania- no és més que una denominació geogràfica d'ambigües resonàncies ètniques, però no és tan segur que els seus límits no es corresponguen en absolut amb els de l'Edetània ibèrica del segle III aC.

3. EL LÍMIT TERRITORIAL

Per a l'estudi d'aquesta qüestió cal considerar que part dels autors antics esmentats escriuen en època imperial, quan la divisió ètnica dels pobles ibèrics devia haver perdut bona part del seu significat, i que possiblement utilitzen fonts antigues que no permeten grans precisions i en ocasions fins i tot són contradictòries entre si. D'altra banda, ens trobem amb el problema que suposa desconèixer el caràcter i la importància real d'aquests límits ètnics. També desconecem les implicacions culturals que pugui tenir el concepte de grup ètnic entre els pobles preromans. Ignorem si aquesta divisió ètnica comportava l'existència de diferències en la cultura

material, l'únic aspecte que hom pot estudiar, o si aquestes devien tenir major -o tal vegada única- importància en altres aspectes inaccessibles a través del registre arqueològic.

Com ja hem vist, en la historiografia moderna hi ha dues postures sobre el traçat del límit entre ambdós pobles, en relació amb la reducció del riu *Udiua* (vegeu V.5.2.) i amb la reposició dels límits de la diòcesi de Tortosa de l'any 1178. Una reducció d'aquest riu a l'actual Palància condiciona la situació del límit de l'Edetània poc més al nord d'aquest riu, on l'únic accident geogràfic important és la serra d'Almenara. Contràriament, la seua reducció al Millars permet incloure quasi tota la Plana de Castelló en l'Edetània i emplaçar-ne el límit almenys a 33 km al nord de *Saguntum*. La primera d'aquestes postures utilitza com a argument determinant l'esmentada reposició dels límits de la diòcesi de Tortosa, la qual pren com a fites el coll de Balaguer al nord i la serra d'Almenara al sud. Bosch (1932, 378) es basa en aquest document, en línia amb altres autors anteriors, per a fixar-hi la delimitació entre els pobles ibèrics, puix creia que arreplegava els límits administratius romans, els quals eren a la vegada la plasmació dels ètnics ibèrics. A partir d'aquest raonament atribueix la comarca de la Plana de Castelló als Ilercavons (Bosch, 1924, 115-116). Aquesta postura ha estat mantinguda per diversos autors com Almagro Basch (a Pallarés, 1965, 3), amb dubtes entre la serra d'Almenara i el riu Millars, Tarradell (1965, 73), Fatás (1973, 81), Uroz (1983, 16-21) i Iniesta (1989, 353). Però no hi ha cap prova que aquestes reposicions medievals segueixen els antics límits, més bé al contrari, actualment hom ha qüestionat la seua validesa en diversos casos, ja que quasi sempre responen als interessos de les respectives diòcesis per ampliar llurs dominis territorials.

D'altra banda, per explicar la referència d'Estrabó que situa grups d'Edetans al nord de l'Ebre, Bosch (1932, 379) va plantejar inicialment la hipòtesi que l'expansió ilercavona podria haver-los separat dels Edetans meridionals. Més endavant (Bosch, 1944, 147) la va matisar: els Ilercavons serien una branca desmembrada dels Ilergets en ser espentats cap al sud pels Cossetans que van establir-se al Camp de Tarragona a la darrerria del segle IV o en el III; els Ilercavons haurien guanyat terreny a expenses dels Edetans. La notícia d'Estrabó hauria estat presa d'una font més antiga i es referiria a un moment anterior a aquests moviments. La major part dels autors posteriors que s'han ocupat del tema són deutors d'aquesta hipòtesi, fins i tot en època recent, com Pla (1980, 207) i encara Ferrer (1990, 117). Altres investigadors com Maluquer (1963, 315) i Uroz (1983, 20-21), l'han rebutjada; això no obstant, mantenen la delimitació meridional que Bosch proposava a la serra d'Almenara.

Els intents de definir les característiques d'ambdues àrees ètniques a partir de la documentació arqueològica van començar amb Bosch (1932, 373-374), que va apreciar com la decoració pintada de la ceràmica era més rica en la zona de l'Ebre, potser a causa d'una major influència hel·lenística durant el segle III. També reconeix que "la Plana de Castelló té una cultura gairebé idèntica a la dels altres territoris edetans", però al segle III hi vivien els Ilercavons (Bosch, 1932, 368). Posteriorment, Tarradell (1965, 72) reconeixia les dificultats existents a l'hora d'identificar trets culturals i grups ètnics. En aquesta mateixa línia, Fernández Nieto (1968-68, 137-140) va proposar la utilització com a paràmetres de la ceràmica i sobre tot de les inscripcions. Aquest autor manté una postura conciliadora basada en la hipòtesi i la cronologia proposades per Bosch sobre els moviments d'ambdós pobles, i situa per la costa el límit dels Ilercavons a Orpesa i el dels Edetans a Almenara, deixant tota la zona intermitja -la Plana de Castelló- com una zona de contacte entre els dos per on tindrien lloc llurs fluctuacions territorials. En aquesta línia també es manifesten Pla (1980, 207), Oliver (1981, 249-250) i Olària (1985, 262).

D'altra banda, Bosch suposa que els Ilercavons tenien una cultura molt pobra, mentre que els Edetans eren més civilitzats, apreciació en què el segueix Ferrer (1990, 117); les relacions hostils entre ambdós pobles van crear al llarg de llurs fronteres una zona fluctuant que fa més difícil l'exacta fixació dels límits.

Tot i que la documentació arqueològica aportada per aquest autor és molt pobra i ha estat força ampliada d'aleshores ençà, creiem que algunes de les seues propostes poden ser d'interès. En primer lloc, es troba la qüestió de la indefinició del límit entre els dos pobles. Sobre aquest aspecte, Oliver *et alii* (1984, 108), Olària (1985, 262) i Ferrer (1990, 118) destaquen les fortificacions que es troben en les proximitats del riu Millars, singularment el Torrelló d'Onda i el Torrelló del Boverot, que potser indicarien la frontera entre l'Edetània i la Ilercavònia. Però una veritable frontera suposaria l'existència d'almenys una organització estatal amb control sobre un territori ben delimitat, i no tenim constància de la seua existència en aquesta zona a nivell ètnic. Cal descartar, per tant, el valor "fronterer" dels assentaments fortificats de la línia del Millars, almenys des d'un punt de vista ètnic, i recordar que la presència d'algun tipus de fortificació és un tret definitori dels assentaments del període Ibèric Ple. Resulta més raonable, doncs, pensar en una mena de "zona de contacte", més que un límit geogràfic ben definit. Però aleshores el problema rau en l'extensió d'aquesta zona, ja que precisament és a la Plana de Castelló on apareixen alguns dels assentaments ibèrics més importants, com ara el Solaig i la Punta, i sembla tractar-se, per tant, d'un poblament ben consolidat i no "fluctuant". Aquesta zona pot haver estat limitada per dos accidents geogràfics d'importància, com són el mateix riu Millars al sud i la serra de les Palmes que tanca la Plana de Castelló pel nord. Sembla difícil i agosarat determinar-hi amb seguretat l'atribució ètnica d'assentaments concrets, com han proposat alguns autors.

En aquesta línia, Oliver (1981, 249-250) va proposar una regionalització de la cultura material dels pobles ibèrics de la zona basant-se en l'estudi dels elements que apareixen en les necròpolis, amb una línia divisòria situada al riu Millars. Segons la seua hipòtesi, al sud d'aquest riu hi ha una menor perduració de les influències fenícies, pareixen més nombroses les ceràmiques gregues i hi ha inscripcions ibèriques sobre plom. Al nord del Millars perduren més les influències fenícies, les ceràmiques gregues són més escasses i hi ha una major relació amb l'Empordà i el Llenguadoc; la cultura ibèrica és en aquesta zona més impermeable a les influències mediterrànies, per la qual cosa presenta un major estancament, una falta d'evolució. Posteriorment, aquest mateix autor (Oliver, 1985, 42) es basa en l'estudi de l'epigrafia ibèrica i planteja de nou l'existència de dues zones: una al sud del Millars, amb un ús primerenc de l'escriptura a partir del segle V i perduració fins als segles II-I, on falten els esgrafiats sobre ceràmica campaniana; i l'altra al nord d'aquest riu, on l'escriptura no apareix abans del segle II aC i perdura fins als segles I-II dC. Aquestes diferències correspondrien a les dues ètnies esmentades: Ilercavons al nord i Edetans al sud.

Aquestes consideracions sobre les influències mediterrànies en els assentaments ibèrics d'aquest territori -menor presència fenícia al sud del riu Millars i escassetat de les ceràmiques gregues al nord- poden ser matisades a la llum dels avanços en la investigació en els darrers anys, com el mateix autor ha posat de relleu posteriorment (Oliver, 1990-91 i 1991c), a banda que sembla difícil conciliar la major perduració de les influències fenícies en la zona ilercavona amb una suposada major impermeabilitat a les influències mediterrànies.

Abad (1992, 153-154 i 157-159) ha tractat el problema dels límits costers entre aquests pobles i assenyala la indefinició d'Estrabó i que l'única referència concreta de Plini -el riu *Udiua*-

sembla referir-se a l'actual Millars, accident que constituïria el límit dels Edetans amb els Ilercavons.

Pel que fa a les regions, segons Knapp (1977, 69-70 i 78-79) haurien estat implantades després del 197 i serien originàriament unitats fiscals i militars en les quals Roma autoritzaria l'encunyació de moneda. Posteriorment, entre 133 i 80 les *regiones* haurien estat reemplaçades pels *populi*. Sobre aquesta qüestió, per a Jacob (s/d) és una característica comuna de la major part de regions que fossilitzen els límits d'antigues entitats ètniques.

En els darrers anys han proliferat els intents de determinar indicadors ètnics vàlids per a l'establiment dels límits entre les diferents ètnies ibèriques, sobretot a Andalusia (Escacena, 1992). Al País Valencià, a l'Edetània Mata (en premsa) ha assenyalat com aquests indicadors poden ajudar a establir els límits entre les diferents formacions socioeconòmiques. En aquesta línia, indica que no s'han pogut trobar -en una regió tan àmplia com l'Edetània de les fonts- elements comuns de caràcter ideològic, econòmic, militar o polític que permeten parlar d'una realitat ètnica o sociopolítica. En aquest territori es coneixen almenys diverses ciutats amb llurs territoris, cosa que sembla evidenciar unes relacions d'equilibri en què cap domina sobre altra. En el cas d'Arse, la presència del sufix *-etar* en les inscripcions monetals amb un significat d'origen ètnic (Untermann, 1992, 25), mostraria una clara voluntat dels habitants d'aquesta ciutat de diferenciar-se de les altres. La distribució de determinades formes ceràmiques, com el rusc i algunes variants de càlats, lebes i pàteres, no ultrapassa el territori atribuït a la ciutat d'*Edeta*, cosa que s'interpreta com una frontera en l'interior de la qual circulen aquests mitjans de producció i béns de consum. En conseqüència, cal interpretar que hi ha dues realitats quan s'utilitza el terme Edetània. En primer lloc la transmesa per les fonts, en què es trobaria el concepte plinià de *regio*, que correspon a uns límits geogràfics precisos que a penes es poden justificar amb uns trets culturals propis. Tots els indicadors que es poden emprar tenen uns límits més reduïts que els geogràfics, difícilment s'hi poden trobar elements sincrònics i quasibé cap d'ells es refereix a l'etapa iberoromana. Per tant, aquesta divisió administrativa degué respondre a un criteri geogràfic més que ètnic i trobaria recolzament en les encunyacions d'*Arse-Saguntum*.

En segon lloc, la documentada per l'arqueologia, a través de la qual s'han pogut determinar els indicadors corresponents a les quatre fonts del poder social definits per Mann (1991, 15): les relacions econòmiques representades, entre altres, per l'estil narratiu en la decoració ceràmica i l'escriptura; les relacions econòmiques demostrades per l'especialització dels assentaments i la distribució d'alguns productes ceràmics lligats a la producció; i les relacions polítiques i militars establertes mitjançant l'estructuració del poblament i de la construcció d'una línia fronterera. L'Edetània definida a partir de criteris arqueològics, doncs, es limitaria al territori de la ciutat d'*Edeta*; d'aquesta manera s'explicaria l'existència del nom de la ciutat, del qual derivarien els noms del col·lectiu (Edetans), del territori (Edetània) i fins i tot del seu monarca (Edecó). En conseqüència, les ciutats ibèriques del País Valencià degueren formar un mosaic de territoris el model més pròxim del qual és el dels mòduls estatals primitius (MEPs) definits per Renfrew (1975), cap dels quals degué tenir la supremacia. El desenvolupament d'aquest model es va veure tallat traumàticament per la intervenció púnica en un primer moment, amb la conquesta de Sagunt, i per la conquesta romana en un segon colp decisiu, amb la destrucció de la ciutat d'*Edeta* i l'estructura del poblament en el seu territori. Aquest model, per tant, només seria

vàlid per al període Ibèric Ple, entre el final del segle V i el principi del II, quan cal interpretar que l'Edetània se circumscriu al territori controlat per la ciutat d'*Edeta*. És després de la conquesta romana i de la destrucció de la ciutat quan el terme Edetània passaria a denominar un espai geogràfic major.

En relació amb *Edesco*, Jacob (s/d) planteja que la doble qualificació que rep a les fonts com a *regulus* (δυνάστης) i *dux* per part de Polibi i Livi, respectivament, respon a una doble funció com a règul de la seua ciutat (*Edeta*) i cabdill militar de totes les tribus ibèriques d'una regió més àmplia que situa entre la serra de Javalambre i el riu Ebre, que vindria a correspondre a l'Edetània de Ptolemeu. Els Edetans serien una tribu de la qual la ciutat d'*Edeta* devia ser la més important; al seu torn aquest seria un etnònim utilitzat com a topònim. Això no obstant, considera que Sagunt no devia estar supeditada a *Edeta* per la seua posició, localització i territori que permeten considerar-la una veritable metròpolis, i que els Edetans devien ser una entitat ètnica que ocupava el Camp de Túria.

Encara que en allò fonamental estic d'acord amb aquesta hipòtesi, crec que el seu caràcter és excessivament restrictiu per basar-se només en indicadors arqueològics i presenta dos aspectes no suficientment explicats. En primer lloc obvia la definició del concepte ètnia. Les ètnies -els pobles- són esmentats per les fonts des del segle VI, en un moment en què difícilment pot parlar-se de desenvolupament urbà i, per tant, aquestes no poden estar lligades a l'existència de ciutats en el seu origen. En conseqüència, les ètnies són realitats que ja existien abans de l'aparició de les ciutats ibèriques i, tot i que ens resulta molt difícil copsar el significat d'aquest concepte en el món ibèric a causa de la quasi inexistència d'informació, amb el desenvolupament dels primers MEPs degueren experimentar una evolució però mantenint el seu caràcter supraurbà. La definició del concepte d'ètnia és un dels problemes pendents de l'arqueologia ibèrica, però la seua existència no pot lligar-se únicament a la presència d'una ciutat ni pot explicar-se simplement a partir de la distribució de determinats béns d'ús i consum. D'altra banda, la consideració que l'Edetània del període Ibèric Ple és el territori d'*Edeta* deixa fora altres nuclis urbans veïns com el mateix *Arse* o la Carència (Torís), dels quals les fonts en cap moment diuen que constituïen o pertanyien a formacions ètniques diferents.

En segon lloc, el model d'interpretació proposat explica només l'existència d'una ciutat amb el seu territori en què hi havia un tipus de poblament determinat, que no pot generalitzar-se a tots els pobles ibèrics del litoral valencià. Com hem vist anteriorment, el model de "capital ètnica" ha estat aplicat de manera desencertada al cas dels Ilercavons per Schulten, Bayerri, García y Bellido i Diloli; la hipotètica ciutat (*Illurgavo* o *Ilerca*), que la majoria d'autors identifiquen amb Tortosa, és coneguda per les fonts literàries i epigràfiques posteriors amb un altre topònim i fins ara no ha proporcionat restes anteriors al regnat d'August. Sembla haver-hi, doncs, una diversitat de models, com succeeix també a Andalusia. D'altra banda, en l'obra de Plini el terme *regio* sembla tenir, com apunta Jacob (s/d), un sentit purament geogràfic en el segle I dC. L'autor, doncs, utilitza un terme descriptiu per a referir-se a una realitat ètnica que es manté viva en la memòria històrica dels pobles encara en la seua època.

Per al territori estudiat i el període Ibèric Final s'han considerat diversos possibles indicadors ètnics: la ceràmica feta a mà, la decoració pintada sobre ceràmica, un tipus d'àmfora i l'epigrafia. Pel que fa a la primera, Guérin (1994, 120-128) ha fet veure com, davant la diversitat cultural en el territori edetà al segle IV, en el segle III es documenta una uniformitat tipològica en la ceràmica que dificulta l'establiment d'un marc cultural a partir de la distribució de materials per al moment final de l'Ibèric Ple. Al Camp de Túria i la Plana

de Castelló, aquesta homogeneïtat que es dona per exemple amb la difusió de ceràmica figurada, contrasta amb força amb el Maestrat, on hi ha una important perduració de la ceràmica a mà, fins i tot en el segle II (al Puig de la Misericòrdia; Oliver, 1994). El riu Millars, doncs, apareix com una veritable frontera cultural, potser la línia de demarcació septentrional de la tradició cultural edetana.

Jaciment	Motius
El Puig de la Misericòrdia	Peixos i aus
La Curolla (Cervera del Maestre)	Text
El Palau	Rosa
El Torrelló del Boverot	Figures humanes i textos
El Torrelló (Onda)	Au
El Solaig	Cavall i genet llancer
La Torre d'Onda	Genets i peixos
Carabona	Motius zoomorfs
El Castell de la Vilavella	Peixos i aus
La Punta	Au i cànid
El Castell d'Almenara	Motius zoomorfs
El Mas de Víctor	Au
El Tossalet de les Forques	Peix, guerrer i cavall

La presència en la decoració ceràmica de motius zoomorfs, antropomorfs o epigràfics presenta una distribució més equilibrada i pot variar fàcilment amb noves troballes (fig. 9). Al Maestrat les troballes conegudes són (Oliver, 1994, 145): el Puig de la Misericòrdia, la Curolla (Cervera del Maestre), el Palau i el Mas de Víctor. A la Plana de Castelló els assentaments amb troballes d'aquest tipus són: el Tossalet de les Forques, el Torrelló del Boverot, el Torrelló d'Onda, el Solaig, la Torre d'Onda, Carabona, el Castell de la Vilavella i la Punta. Podem afegir, ja fora del territori estudiat, la troballa en les excavacions de la Morrandà (Ballestar, la Tinença de Benifassà) de fragments d'un còlter decorat amb una cèrvola i dues aus (Flors i Marcos, 1998, 299, fig. 4), i el text pintat de La Torre del Malpas de Castellnou (MLH III, F.10.1). De manera general, doncs, no pot afirmar-se que en la zona nord es done una major sobrietat en la decoració pictòrica de la ceràmica. A mesura que avança la investigació, les troballes van augmentant significativament. En alguns casos la presència d'aquests elements pot explicar-se per activitats comercials: possiblement és el cas del Solaig, amb troballes atribuïbles als obradors de Lliria, que permetria aproximar l'abast del comerç d'aquesta ciutat. A més a més, cal tenir en compte que aquesta producció es desenvolupa majoritàriament en època iberoromana, per la qual cosa ha de matisar-se el seu valor com a "marcador" cultural. Cal considerar, doncs, que es tracta de peces pertanyents a un estil decoratiu de la ceràmica ibèrica que es difon tant pels corrents artístics com per via comercial, i que difícilment pot considerar-se un paràmetre cultural que pugui utilitzar-se com a base per a una delimitació territorial de caràcter ètnic, simplement la freqüència de les troballes disminueix a mesura que augmenta la distància des del focus principal.

Un tercer indicador pot ser l'àmfora del tipus I-8 de Ribera (1982, 107, fig. 1, 3), que es correspon amb la variant 4 del tipus A I.1.2 de Mata i Bonet (1992, 125), amb vora poc diferenciada i un pivot molt característic que la individualitza. Ribera la va considerar una producció procedent de Sagunt i va assenyalar la seua presència al Castell d'Almenara i la Punta. La seua cronologia com-

prén tot el període ibèric fins a l'època iberoromana. Martí Bonafé (1996, 226 i 233) ha assenyat la seua presència al Baix Palància. A la Plana de Castelló és present també en els jaciments de Sant Josep, el Torrelló del Boverot, el Tossalet de les Forques i els Pasquals. La seua distribució s'endinsa en territori ilerconvó, de manera que, en tant que contenidor objecte d'intercanvis comercials, sembla que tampoc pot utilitzar-se com indicador per a una delimitació territorial de caràcter ètnic.

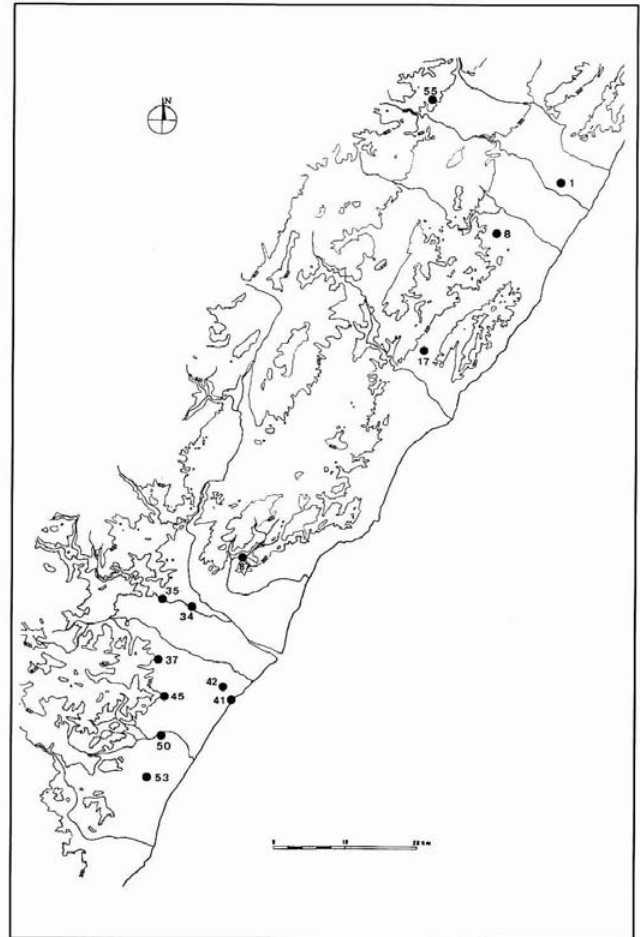

Fig. 9.- Troballes de ceràmica ibèrica amb decoració figurada i lletrers (els números es corresponen amb el llistat de jaciments).

En darrer lloc, sembla significativa la distribució de les inscripcions ibèriques amb suport metàl·lic (bronze i plom), que es concentren en jaciments de la Plana de Castelló: el Pujol de Gasset, el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni i la Punta, el primer situat un poc al nord del Millars, encara que noves troballes poden canviar aquest panorama. Cal recordar, però, que el bronze és un suport que apareix en època romana. Cap al nord, les manifestacions escriptuàries es limiten als suports petri i ceràmic. També sembla il·lustrativa la distribució de les inscripcions funeràries, amb una problemàtica particular analitzada anteriorment (vegeu IV.4.8.3.), puix resulten més nombroses en zona ilerconvona, on formen un nucli ben caracteritzat al Baix Aragó. En general, al País Valencià la seua aparició és un tant irregular però constant. Al nord del riu Millars s'han trobat en les següents poblacions: Canet lo Roig (3), Sant Mateu (1), Benassal (1), les Coves de Vinromà (1), Alcalà de Xivert (3), Bell-lloc (1), Cabanes

(1) i la Pobra Tornesa (1). Però les inscripcions ibèriques sobre pedra -entre elles alguns epígrafs funeraris- apareixen també al sud del riu Millars en diversos llocs dels territoris edetà i contestà: la Vall d'Uixó (1), Algímia d'Almonessir (1), Sagunt (23), Bicorp (1), Sinarcas (1) i Terrateig (1) i Moixent (1). Hom pot assenyalar, doncs, una particular freqüència en l'aparició d'aquests monuments en territori ilerconvó, però sense oblidar que formen part d'una manifestació comuna als pobles ibèrics del NE de la península i, en el cas dels epígrafs funeraris i públics, que possiblement són d'inspiració romana.

En aquesta línia podem afegir l'intent de caracterització arqueològica de Padró i Sanmartí (1992, 191), que atribueix als Ilercavons un complex sistema poliorcètic constituït per una torre central de planta absidal. No estem segurs, però, que aquest sistema defensiu no es trobe fora del territori atribuït als Ilercavons.

De l'estudi del poblament ibèric d'aquesta zona, però, es pot deduir el que tal vegada siga l'indicador més significatiu: l'absència d'assentaments grans. En efecte, al nord d'*Arse-Saguntum* la superfície dels assentaments comença a reduir-se; tres dels quatre més extensos del territori estudiat es troben encara al sud del riu Millars: la Punta (4 ha) i el Solaig (2 ha) i, en un moment més avançat, la Torre d'Onda (3 ha). Al nord d'aquest riu només destaca la Torre de la Sal (3 ha), un assentament eminentment comercial situat en la mateixa costa; per davall, els més grans tenen una superfície considerablement menor: el Tossal de la Balaguera (1'1 ha). S'observen, doncs, dues característiques que permeten singularitzar aquest territori quant al poblament: l'absència de nuclis urbans de 10-15 ha que apareixen en les

comarques centrals del País Valencià, i una disminució progressiva de la superfície dels assentaments més grans en direcció nord, que resulta particularment significativa al nord del riu Millars, amb l'excepció abans assenyalada. De manera general, doncs, s'adverteix en el territori atribuït als edetans un major desenvolupament urbà, mentre que en l'atribuït als ilerconvos hi ha un cert retardament en aquest camp i el poblament presenta una major dispersió. Dos models de poblament diferenciats, amb una zona de transició que té com a límits els assentaments de la Torre de la Sal al nord i la Punta al sud.

Sembla, doncs, que els indicadors arqueològics permeten avançar a grans trets en la delimitació de territoris ètnics. De manera general s'observa un major desenvolupament cultural en l'àrea edetana, on trobem un procés d'urbanització més avançat, amb diverses ciutats que ofereixen una organització del territori i una estructura jeràrquica del poblament, en les quals es dona una utilització primerenca de l'amonedació i apareix l'estil narratiu en la decoració de la ceràmica. Aquests trets van desapareixent de manera gradual al nord de Sagunt a la Plana de Castelló. Un major retardament en el desenvolupament urbà, amb absència de nuclis urbans i una major dispersió del poblament, i una cultura material menys desenvolupada caracteritzen el territori ilerconvó. Aquests trets apareixen clarament definits al nord del riu Millars i esdeven una constant almenys fins al riu Ebre. Crec, doncs, que de manera aproximada sí que poden caracteritzar-se cultures materials amb trets diferenciats per a aquestes dues ètnies, al temps que pot fixar-se un límit convencional -recolzat en la referència de Plini- entre els seus territoris: el riu Millars.

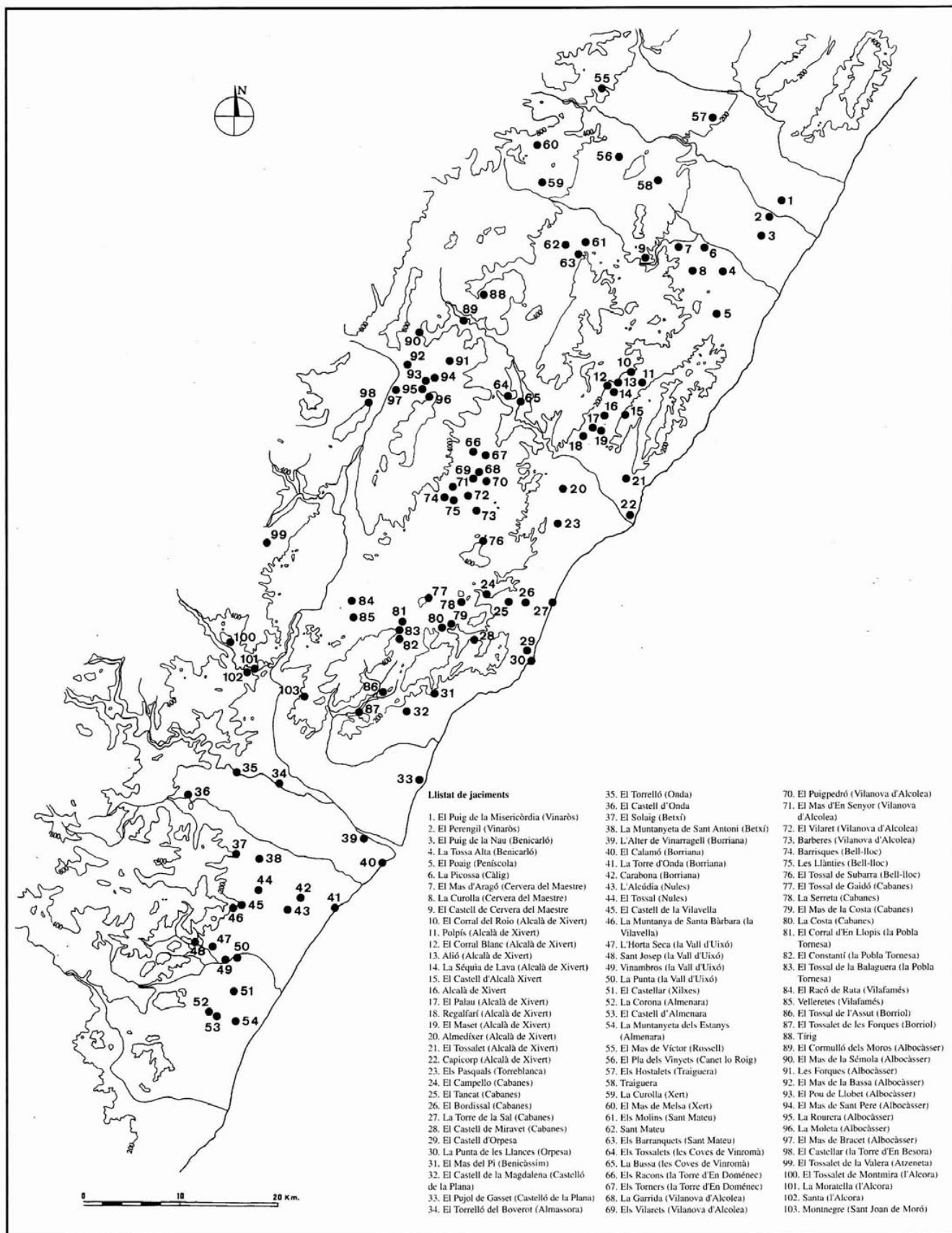

Fig. 10.- Els jaciments iberoromans.

VII. INVENTARI DE JACIMENTS

1. EL PLA DE VINARÒS

1. El Puig de la Misericòrdia (Vinaròs)

31TBE824872.

SIAP.

Chillida, 1909; Chillida, 1913; Borrás, 1929, 14; Fletcher i Alcácer, 1956, 148, 156-157 i 164; Gusi, 1976; Oliver, 1977; Oliver, 1978, 286; Gusi i Sanmartí, 1976-78, 362; Oliver, 1980; Oliver, 1982; Ribera, 1982, 30; Fletcher, 1983, 96-97; Oliver i Gusi, 1986, 269-273; Gusi i Oliver, 1987, 111-124; Oliver, 1987, 97-98; Arasa, 1987b, 130; Oliver, 1988a; Oliver, 1990-91, 181; Oliver, 1991a, 95; Oliver, 1991b; Oliver, 1991c, 1095-1098; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 96; Oliver, 1994; Oliver, 1996a, 171-175; Arasa, *s. u.* "Puig de la Misericòrdia, el", a Aranegui, 1996, 129; Arasa, *s. u.* "Closa, La", TIR K/J-31, 1997, 62; Arasa, 1997b, 1149.

El jaciment està situat a l'extrem meridional del Puig de la Misericòrdia (151 m), que s'alça enmig del pla de Vinaròs, entre el riu de la Sénia i el barranc de la Barbiguera, a 4 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica i compta amb un excel·lent control visual de l'entorn, puix domina la plana litoral i el camí que segueix el litoral. Presenta unes bones condicions defensives, amb una altitud relativa d'uns 80 m, un fort desnivell dels pendents i un sol accés pel nord. Està orientat cap al sud i permet un hàbitat arrecerat en els vessants SSE. Sobre el jaciment s'alça un mirador al centre del qual hi ha una creu monumental que el cobreix en part. Oliver (1996a) li atribueix una superfície de 0'09 ha. Els assentaments visibles són el Perengil, la Tossa Alta, la Picossa i, ja fora de l'àrea estudiada, la Moleta del Remei (Gràcia, Munilla i Pallarés, 1989) i el Castell d'Ulldecona (Oliver, 1996a, 155-156), i el més pròxim és el primer, situat a 1'4 km cap al SO. El Camí de Xivert passa a 1'2 km cap a l'oest. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu Cervol està situat a 1'1 km al SO.

El jaciment ha estat excavat per Oliver des de l'any 1983 fins al 1990 al llarg de sis campanyes. Els resultats han estat publicats inicialment en articles de síntesi i comunicacions sobre les tres primeres fases d'ocupació i les importacions fenícies. Amb posterioritat, el seu estudi s'ha inclòs en un treball més ampli sobre el poblament protohistòric al Baix Maestrat que ha constituït la tesi

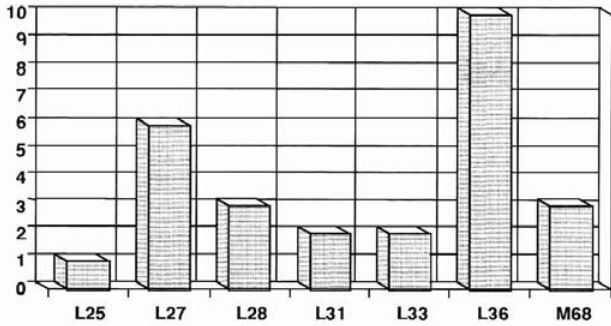
doctoral d'aquest investigador (Oliver, 1993). Finalment, l'autor n'ha publicat un treball monogràfic (Oliver, 1994).

Les seues estructures apareixen molt arrasades. Els treballs efectuats han proporcionat una estratigrafia molt completa, amb una periodització que comença amb la primera fase en la primera meitat del segle VII, en la I fase dels Camps d'Urnes. L'arribada d'influències fenícies del SE peninsular entre la segona meitat d'aquest segle i el principi del VI defineix la segona fase. Després d'un breu hiatus, l'ocupació continua amb la tercera fase en l'horitzó Ibèric Antic, que es data al final del segle VI i principis del V. A l'horitzó Ibèric Ple correspon la construcció d'una estructura fortificada de planta rectangular, amb una datació en els segles V-IV. Al moment final d'aquesta fase poden correspondre 6 fragments d'un *bolsal* de ceràmica àtica de vernís negre que data de la primera meitat del segle IV. La quarta fase es data en el segle II, quan l'assentament es redueix a la zona interior del recinte, ja en desús i parcialment destruït, i constitueix un petit llogaret. En aquesta fase l'ocupació s'estén també al peu del vessant oriental del puig, en la zona de la Closa, on hi ha restes d'un assentament d'època imperial (Oliver, 1987; Arasa, 1997b) i s'han trobat alguns fragments d'àmfores itàliques.

En conjunt hi apareixen 8 recintes edificats al voltant d'un carrer central de 14 m de llargària i una amplària mitjana d'1'75 m. Estan construïts amb parets de mamposteria en la part inferior i de tàpia en la superior i conserven zones lluides en la part interior. Hi destaquen el 4.000, amb una superfície de 23'12 m², i el 5.000, amb una superfície de 22'44 m². Uns altres tres pertanyen a un mateix edifici de 12'4 m². S'ha documentat un sol nivell d'ocupació que degué acabar a causa d'un incendi, ja que nombrosos fragments de ceràmica de vernís negre apareixen cremats. La distribució percentual del material ceràmic és la següent: 18'71% de ceràmica feta a mà, 79'16% de ceràmica ibèrica feta a torn i 2'01% de ceràmica importada. Entre la ceràmica ibèrica hi ha abundants càlats i, pel que fa a la decoració, escassos motius fitomorfs i zoomorfs (peixos i un ocell). També cal assenyalar la presència de ceràmica púnica.

El conjunt de ceràmiques estudiades està constituït per 80 peces reconstruïdes i fragments que poden atribuir-se a un total de 34 individus, dels quals 3 s'han trobat al peu del jaciment, en la zona de la Closa: 71 de ceràmica de vernís negre, 7 d'àmfores i 2 de ceràmica comuna. Entre les ceràmiques de vernís negre resulta majoritària la campaniana A, amb 64 fragments (81'5%). Es tracta d'un conjunt força homogeni, amb característiques pròpies de la producció mitjana i un repertori no molt ampli de formes: hi ha 1 exemplar de la copeta

Lamboglia 25c; 6 de la forma Lamboglia 27: 2 del bol Lamboglia 27a-b, 3 de la copa Lamboglia 27c i 1 de la copa Lamboglia 27B; 3 de la copa Lamboglia 28; 2 del bol Lamboglia 31a-b i 2 de la copa Lamboglia 33b. La vaixel·la es completa amb 10 exemplars del plat Lamboglia 36 i 3 de la copa Morel 68-F 3131. Pel que fa a la decoració, hi ha 3 bases decorades amb palmetes impreses, 2 de les quals presenten també decoració d'estries, i 1 altra amb una roseta de 6 pètals.

Gràfica de formes de campaniana A.

Quant a la campaniana B, hi ha 7 fragments (18'4%), 5 dels quals corresponen a la producció "Byrsa 661", amb un total de 3 formes: el vas Almagro 65, el plat Lamboglia 55 i el que deu ser una copa de la forma Lamboglia 59b, amb un exemplar cadascuna. Un altre fragment de base està decorat amb una orla d'estries, molt superficial, entre 2 canaletes concèntriques. Els altres 2 pertanyen a la producció "Byrsa 401".

L'únic exemplar d'àmfora trobat quasi complet és del tipus Dressel 1A. S'han trobat altres dues vores del mateix tipus al peu del jaciment, en la zona de la Closa. Pel que fa a la ceràmica comuna, hi ha 1 plat de vora bífida del tipus Agurad 2.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 25	1	V: 10'5		11. 1	
	Lamboglia 27a	1	V: 15'5; B: 6'2;		11. 2	
	F 2984		H: 8'6; H/V: 1'80			
	Lamboglia 27a	1	V: 26		11. 3	
	Lamboglia 27c	3	V: 13; 14; 16		12. 1-2; 16. 1	
	Lamboglia 27B	1	V: 24		11. 4	
	Lamboglia 28	3	V: 9; 14; 16		12. 3-5	
	Lamboglia 31a-b	2 ?	V: 11; 16	Banda pintada	12. 6-7	
	Lamboglia 33b	2	V: 20; 28		12. 8; 16. 2	
	Lamboglia 36	10	V: 20; 22; 24; 26		13. 1-10	
	Morel 68	2	V: 10; 12	3 bandes pintades	13. 11-13	
	F 3131	1	V: 12	Banda pintada	14. 1-2	
	Indeterminada		B: 4'7	Roseta	14. 3	
	Indeterminada		B: 8	Palmetes i estries	14. 5-6	
Indeterminada		B: 9	Palmetes	14. 7		
Indeterminada		B: 5'6; 6'5		14. 4. 8	64	
Campaniana B	Lamboglia 55	1	V: 26		15. 1	
	Lamboglia 59b	1 ?	B: 5		15. 2	
	Almagro 65	1	V: 8		15. 3	
	Indeterminada			Canaletes i estries		7
Comuna	Agurad 2	1	V: 33		15. 4	2
Àmfora	Dressel 1A	3	V: 13; 16		15. 5;	
					16. 3-4	7
TOTAL		34				80

La distribució dels fragments per les diverses habitacions permet reconstruir, almenys parcialment, la vaixel·la de vernís negre i el total de les ceràmiques d'importació de cadascun dels diferents departaments. La resta es va trobar en el carrer central i en altres UU.EE. En conclusió, la major diversitat de formes i probablement d'exemplars es dona a les habitacions 3.000, 6.000, 7.000 i 9-10.000.

Quant als materials trobats al peu de l'assentament, Oliver (1987, 98, núm. 61) va publicar una vora d'àmfora grecoitàlica de transició i jo he pogut trobar-ne dos més del tipus Dressel 1A (fig. 22, 3-4).

En conjunt, es tracta d'un lot de ceràmica característic del segle II aC. Tant les formes com els motius decoratius de la campaniana A proporcionen una cronologia força homogènia que no ultrapassa aquest segle. L'absència de formes antigues aconsella una datació posterior al 180/170. La presència d'una àmfora del tipus Dressel 1A ens situa en la segona meitat del segle II, mentre que l'absència de formes tardanes de campaniana A i de campaniana B tardana permet aproximar una datació final anterior al 120/100. L'absència entre els motius decoratius de la campaniana A de canaletes concèntriques pot remuntar aquesta datació fins al 140/130, en el moment d'arribada de les primeres àmfores Dressel 1A. Així doncs, la darrera fase d'ocupació del Puig de la Misericòrdia pot datar-se entre 180/170 i 130/120.

	L25	L27	L28	L31	L36	L68	Comuna	Àmfora	TOTAL
1.000									1
2.000				1					1
3.000		1			1	1		1	4
4.000		2			1				3
5.000		1							1
6.000	1	1		1	1	1		1	6
7.000			2		1			1	4
9-10.000			1			1	1	1	4
TOTAL	1	5	3	2	4	4	1	4	24

Quadre amb la distribució de formes de campaniana A per habitacions.

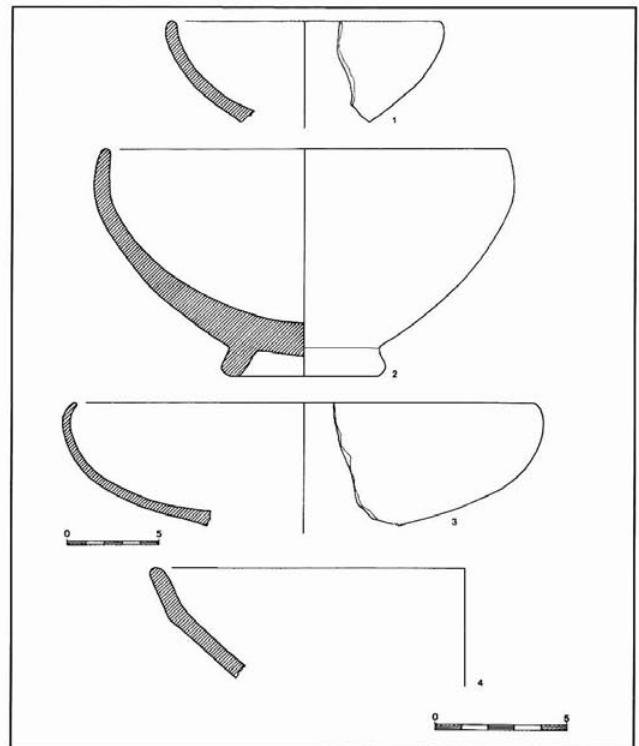

Fig. 11.- Ceràmica del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs).

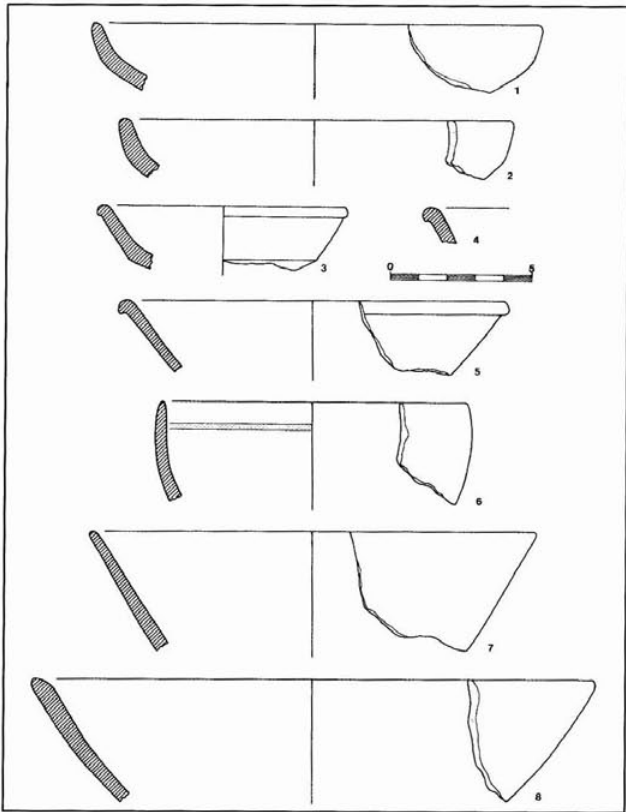

Fig. 12.- Ceràmica del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs).

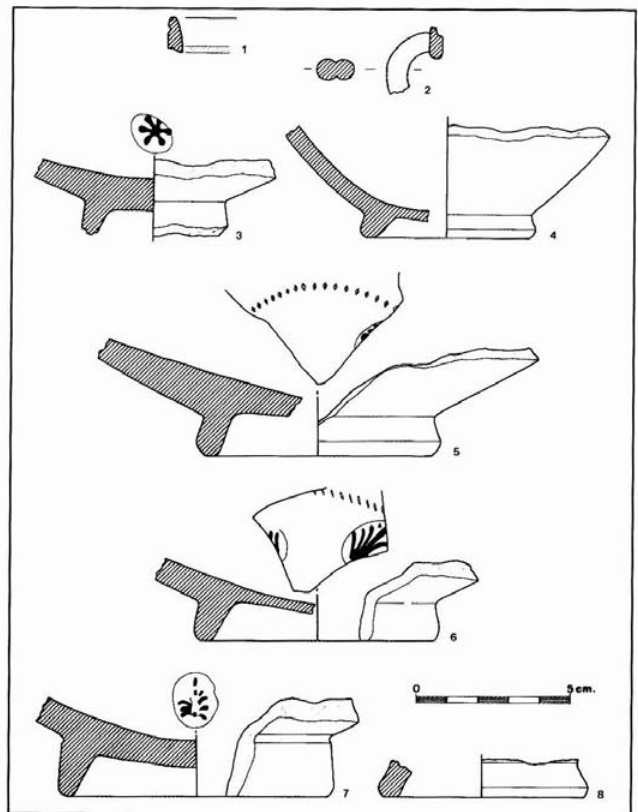

Fig. 14.- Ceràmica del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs).

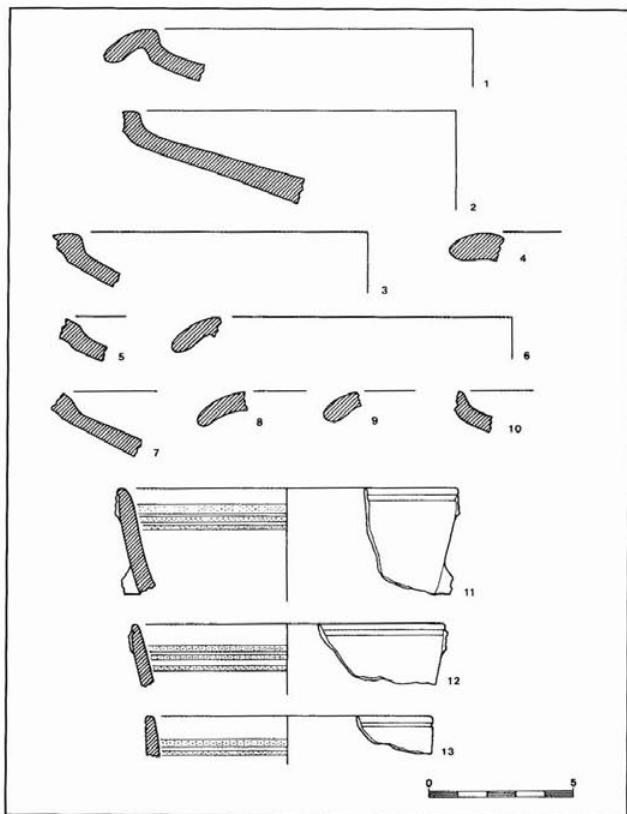

Fig. 13.- Ceràmica del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs).

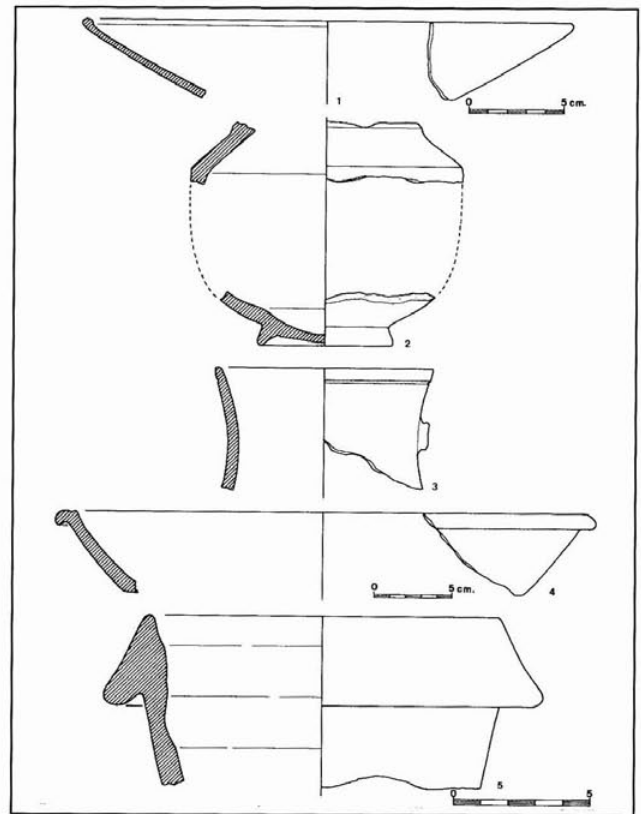

Fig. 15.- Ceràmica del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs).

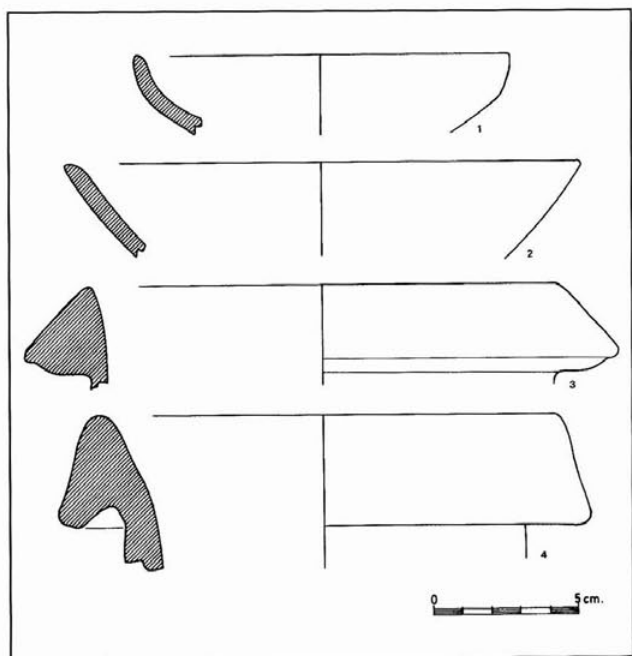

Fig. 16.- Ceràmica del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs).

2. El Perengil (Vinaròs)

31TBE816861.

SIAP.

Oliver, 1987, 98; Oliver, 1989a, 211; Oliver, 1991b, 1101; Oliver, 1996a, 175-177, fig. 35; Oliver, 1999a; Oliver 1999b.

El jaciment està situat al cim septentrional d'aquest petit puig (114 m), a la banda dreta del riu Cervol i a 5'5 km de la costa. El lloc controla la plana litoral i el camí que la segueix, amb una visibilitat limitada al nord per la proximitat del Puig de la Misericòrdia, està aïllat i ofereix unes bones condicions defensives, tot i que els pendents no són molt pronunciats, però no permet un hàbitat arcerat. L'altitud relativa és de 25 m. Els voltants no són aptes per al cultiu. Els assentaments visibles són el Puig de la Misericòrdia i la Picossa i el més pròxim és el primer, situat a 1'4 km cap al NE. El camí de Xivert està situat a 0'6 km cap a l'oest. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu Cervol està situat a 0'4 km cap al NE.

El jaciment ha estat excavat al llarg de quatre campanyes (1995-98), que han permès la seua exhumació total. Es tracta d'un edifici de planta rectangular amb unes dimensions de 18 x 10 m i una superfície construïda de 180 m², amb unes petites edificacions annexes pel seu costat sud. Els murs perimetrals tenen una grossària d'1'75 m i es conserven en alguns trams amb una alçària d'1'35 m. La pedrera aprofitada per a la construcció de l'edifici està situada a la seua vora. L'edifici presenta una estructura turri-forme amb una entrada en colze de clara funció defensiva, que confirma la grossària dels seus murs. Està dividit en dues naus longitudinals de dimensions desiguals, més gran la que es troba situada davant l'entrada. Junt al mur divisor hi ha restes d'una escala que possiblement donaria accés a una primera planta que ocuparia la nau més petita. A l'interior de la peça major hi ha una llar i algunes estructures, una de les quals recorda la forma d'un altar. Oliver relaciona aquest edifici amb els episodis que tingue-

ren lloc en la desembocadura de l'Ebre al principi de la Segona Guerra Púnica

Producció	Forma	NMI	Observacions	NF
Tallers de Roses - Tres palmetes radials	Lamboglia 26	2 ?	Palmetes	10
Tallers de Roses - Νικίαια-Ίων		1	Roseta ?	3
Àmfora itàlica		1		2
TOTAL		4		15

Els materials recuperats són escassos i estan molt fragmentats, el que podria indicar un curt període d'ocupació. Entre la ceràmica ibèrica hi ha algunes vores de càlats. Quant a la ceràmica d'importació, s'han recuperat 15 fragments: 13 de vernís negre i 2 d'àmfora. Els de vernís negre pertanyen als tallers de Roses. Els trets morfològics, la pasta i la decoració permeten determinar la presència dels tallers de les tres palmetes radials i Νικίαια-Ίων. Al primer pertanyen 10 fragments, un dels quals pot atribuir-se amb dubtes a la forma Lamboglia 26 i altres dos conserven part de la decoració impresa: en un es poden distingir un cercle al centre i tres palmetes incompletes al voltant i en l'altre part d'una palmeta. Al taller de Νικίαια-Ίων pertanyen 3 fragments, en un dels quals es conserva la vora d'una estampilla, sense que s'hi pugui determinar el motiu representat. Els fragments d'àmfora són de procedència itàlica; a més a més hi ha alguns fragments d'àmfora púnicoebussitana.

Aquestes ceràmiques, encara que poc nombroses, constitueixen un conjunt molt homogeni. La presència exclusiva de produccions dels tallers de Roses, amb absència de campaniana A, aconsella una datació en el segle III, tal vegada cap al tercer quart.

3. El Puig de la Nau (Benicarló)

31TBE810838.

SIAP.

Arasa, s. u. "Puig de la Nau, el", a Aranegui, 1996, 130; Arasa, 1997b, 1149.

Està situat al vessant sud de l'extrem est d'aquest puig (60 m), on es troba l'assentament ibèric del mateix nom, a 4'5 km de la costa. El lloc no reuneix condicions defensives, però es troba arcerat. L'altitud relativa és de 10 m. La visibilitat està obstaculitzada cap al nord pel mateix puig. La zona presenta un lleuger pendent i està parcel·lada i conreada. Les escasses restes es troben disseminades per dos bancals situats enfront de l'antiga pedrera, als dos costats del camí d'accés, amb uns límits difícils de precisar. Els assentaments visibles són la Tossa Alta i el Poaig i el més pròxim és el Perengil, situat a 2'4 km cap al NNE. El camí dels Moliners està situat a 0'3 Km cap a l'est; el camí del Puig enllaça amb la costa a l'altura de Benicarló. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc d'Aigua Oliva està situat a 0'4 Km cap al NE.

Els escassos materials trobats pertanyen a tres fases d'ocupació: ibèrica, iberoromana i tardoromana (Arasa, 1997b). De la segona hi ha alguns fragments de ceràmica ibèrica, entre els quals hi ha una vora càlat, i de ceràmiques d'importació. Els materials estudiats són 1 fragment de campaniana A i 3 d'àmfora. Entre els d'àmfora hi ha una vora de procedència campaniana. Malgrat l'escassetat de ceràmiques, sembla tractar-se d'un petit assentament que pot datar-se de manera aproximada en el segle II aC, sense cap relació amb l'important assentament ibèric existent a l'extrem SE del mateix puig, que s'abandona amb anterioritat al segle IV aC (Oliver i Gusi, 1995).

4. La Tossa Alta (Benicarló)

31TBE769803.

SIAP; Museu de Benicarló.

Esteve, 1966, 127; Gil-Masarell, 1973, 31-32; Meseguer, 1982, 10; Fletcher, 1983, 104; Meseguer, 1986, 11-18; Oliver, 1989a, 211; Gusi i Oliver, 1989, 87; Meseguer, 1992, 58-62; Gimeno, 1993, 55; Oliver, 1996a, 197-198; Arasa, s. u. "Tossa Alta, la", a Aranegui, 1996, 168; Arasa, s. u. "Tossa Alta, La", TIR K/J-31, 1997, 161; Arasa, 1997b, 1149.

Està situat sobre un estrep de la serra que tanca el pla litoral per l'oest (166 m), a poc més de 6 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, presenta unes bones condicions defensives i permet un excel·lent control visual, puix domina la plana litoral, el camí que la segueix i el que penetra cap a l'interior. Els seus vessants presenten un fort pendent pel SE i NO i són més suaus pel NE i SO, amb una altitud relativa de 80 m. El cim té la forma d'un altiplà allargat i orientat NE-SO. El lloc no permet un hàbitat arrecerat més que en els vessants S-SE, està parcel·lat i erm i actualment cobert en part d'una espessa vegetació. Els seus eixos amiden 130 x 45 m; Oliver (1996) li atribueix una superfície aproximada de 0'45 ha. Els assentaments visibles són el Puig de la Misericòrdia, el Puig de la Nau, el Poaig, la Picossa, el Mas d'Aragó i la Curolla (Cervera del Maestre), i el més pròxim és el Poaig, situat a 4'5 km cap al SSO. Es troba emplaçat a la banda dreta del camí de Benicarló a Cervera i a uns 2 km del camí dels Moliners. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc del Pou Bonet està situat a 0'8 km cap a l'oest.

El jaciment fou donat a conèixer arran de l'estudi d'Esteve (1966) sobre la necròpolis del Bovalar, situada al SE del jaciment, qui esmenta la troballa en el poblat de "ceràmica helenística corriente, monocroma, con barniz negro y palmetas estampadas". Entre les ceràmiques àtiques estudiades per Rouillard de la col·lecció d'Esteve no apareixen les d'aquest jaciment, per la qual cosa deu tractar-se d'una referència a ceràmica campaniana A. L'any 1978 un grup d'aficionats de la població hi van obrir un sondeig. Meseguer (1986) esmenta ceràmica de vernís negre trobada en superfície, de la qual reproduceix un fragment decorat amb una palmeta impresa. Oliver va fer un sondeig en la zona septentrional del jaciment l'any 1987. Al seu torn, Gusi i Oliver (1989) plantegen la possible existència d'un edifici públic a partir de la troballa d'una placa de terracota decorada que daten en el segle II aC. L'assentament estava protegit per una muralla, de la qual és visible un tram construït en part amb grans carreus a la banda est, amb una possible torre en el seu extrem sud. Oliver (1996a) assenyala la presència de murs de mamposteria de direccions diferents que correspondrien a dos moments d'ocupació i data la necròpolis en la segona meitat del segle VI.

L'ocupació del jaciment presenta, a la llum dels materials fins ara coneguts, tres fases: la primera se situa entre els segles VI i IV, a la qual corresponen alguns fragments de ceràmica fenícia i 2 fragments de ceràmica àtica de vernís negre trobats en superfície i les restes de la necròpolis del Bovalar. La segona correspon al període Ibèric Final i es data en el segle II, fonamentalment a partir dels materials itàlics. Per últim, la tercera correspon al Baix Imperi (Arasa, 1997b).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27c	1	V: 15	17.1	3
Àmfora	Grecoitàlica	1	V: 12	17.2	7
TOTAL		2			10

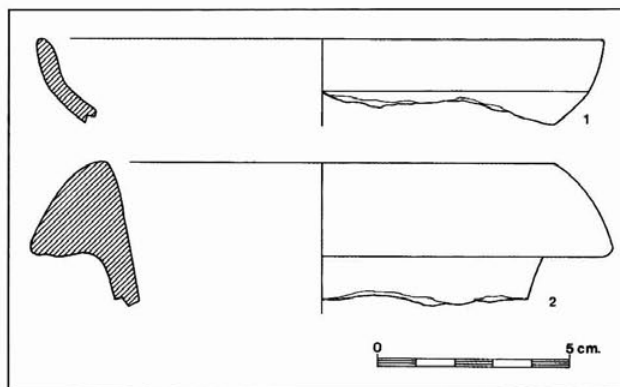

Fig. 17.- Ceràmica de la Tossa Alta (Benicarló).

Els materials estudiats són els trobats per Meseguer, els del sondeig d'Oliver i els trobats en les meues prospeccions. En superfície les ceràmiques són escasses en general. El conjunt de materials estudiats és de 10 fragments ceràmics. Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, hi ha 3 fragments de campaniana A, un d'ells de la forma Lamboglia 27c. Quant a les àmfores, s'han trobat 7 fragments, dels quals un és una vora del tipus grecoitàlic de transició. Entre els materials trobats en el sondeig de 1987 hi ha també un fragment d'àmfora itàlica. Tot i que els materials pertanyents a aquest període són molt escassos, poden datar-se de manera aproximada en el segle II aC, sense que hi haja indicis d'una major perduració.

5. El Poaig (Peníscola)

31TBE762759.

SIAP; Ajuntament de Peníscola.

Meseguer i Giner, 1980, 64 i 67-68; Oliver i Gusi, 1986, 273; Arasa, 1987b, 129; Oliver, 1996a, 199-200; Arasa, s. u. "Poaig, el", a Aranegui, 1996, 126; Arasa, s. u. "Poaig, El", TIR K/J-31, 1997, 122; Arasa, 1997b, 1149; Meseguer, 1998, 75-78.

Està situat enmig del pla sobre una lloma d'escassa altura (50 m), a l'entrada del corredor d'Alcalà de Xivert, a la vora esquerra de la rambla de Santa Magdalena i a 4'7 km de la costa. El lloc controla el camí que segueix el litoral i un camí de penetració cap a l'interior, amb un domini visual prou limitat per l'escassa altura. Les seues condicions defensives es limiten al costat est, per on la rambla fa de fossat natural. El lloc no permet un hàbitat arrecerat. El jaciment va ser tallat pel ferrocarril en dues parts en el segle passat; fa pocs anys, amb la construcció d'un nou traçat per a la doble via, ha estat afectat de nou sense que s'hi hagen fet treballs arqueològics. Segons Oliver (1996a) la seua superfície devia aproximar-se a les 0'4 ha, però en l'actualitat no se'n conserva més de la meitat. Els assentaments visibles són el Puig de la Nau i la Tossa Alta i el més pròxim és aquest últim, situat a 4'5 km cap al NNE. Es troba prop de l'encreuament entre el camí dels Moliners i de Cervera a Peníscola. L'aigua és escassa en aquesta zona; la rambla de Santa Magdalena està situada a la vora del jaciment.

El jaciment va ser prospectat inicialment per Meseguer i Giner (1980), els quals van obrir un sondeig on aparegué un mur. Alguns fragments de ceràmica feta a mà poden correspondre a una primera ocupació en el Bronze Final-Ferro Antic. Segons Oliver (1996a) hi ha un primer moment d'ocupació ibèrica en el segle V, al qual correspondrien els nivells trobats en aquell sondeig.

En prospeccions posteriors d'Oliver i meues hem pogut recuperar diversos fragments de ceràmiques d'importació, entre els quals hi ha algunes vores d'àmfores púniques, així com altres escassos materials corresponents a una reocupació tardoromana (Arasa, 1997b).

El conjunt de materials estudiats és de 51 fragments ceràmics que corresponen a un mínim de 10 peces: 28 fragments de ceràmica de vernís negre i 23 fragments d'àmfora. La seua procedència és la següent: en la biblioteca municipal de Peníscola es conserven 4 fragments de ceràmica de vernís negre, una donació de Giner i Meseguer: 2 de campaniana A i 2 de campaniana B; d'aquests, 2 poden identificar-se entre els 5 representats en la seua publicació, mentre que els altres 3 no han pogut ser localitzats. En superfície han estat arreplegats 7 fragments de campaniana A, 15 de campaniana B i 23 d'àmfora.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Indeterminada	1	B:9	Palmetes i estries	18, 1	9
	Indeterminada	1		Canaletes		
Campaniana B	Lamboglia 1	2	B: 10 B: 11	3 canaletes	18, 3 18, 4	19
	Lamboglia 2	1	V: 10; B: 5'5; H: 4; H/V: 0.4		18, 2	
	Lamboglia 5	1				
	Lamboglia 7	1?				
	Indeterminada	1		"Losange"		
Àmfora	Dressel 1A	2	V: 15; 18		18, 5-6	23
	Tarraconense	1				
TOTAL		11				51

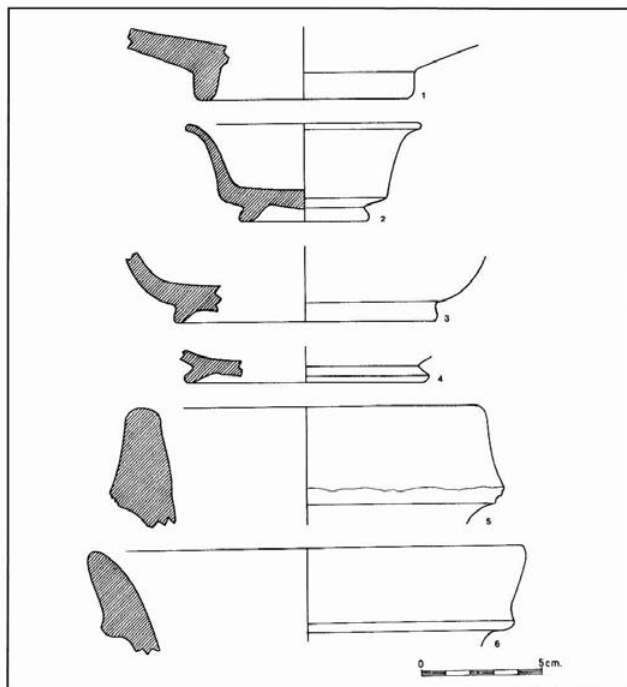

Fig. 18.- Ceràmica del Poaig (Peníscola).

Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, hi ha 9 fragments de campaniana A i 17 de campaniana B. De campaniana A no hi ha cap forma reconeixible, però sí 2 bases amb decoració: una amb palmetes envoltades d'una orla d'estries i l'altra amb un mínim de

2 canaletes concèntriques. Respecte a la campaniana B, els 17 fragments pertanyen a la producció tardana; n'hi ha 2 de la forma Lamboglia 1, 1 de la forma Lamboglia 2, 1 de la forma Lamboglia 5 i un altre dubtós de la forma Lamboglia 7. Cal afegir-hi, a més, els fragments publicats per Meseguer i Giner (1980) i no localitzats, entre els quals hi ha una vora de la forma Lamboglia 1 i un fragment de fons decorat amb una "losange". Quant a les àmfores, hi ha 2 vores del tipus Dressel 1A i un fragment de cos d'àmfora tarraconense.

Aquest conjunt de materials pot datar-se en els segles II-I. Les àmfores Dressel 1A poden datar-se en la segona meitat del segle II. En conjunt, els fragments de campaniana B tardana -en particular el decorat amb una "losange"-, i el d'àmfora tarraconense poden datar-se en la primera meitat del segle I. En aquest ambient resulta anòmla l'absència de ceràmica de parets fines i de troballes monetàries, de les quals no se'n té notícia. En conclusió, l'ocupació corresponent al període Ibèric Final pot datar-se almenys des de mitjan segle II fins a un moment indeterminat de la primera meitat de l'I que pot situar-se cap al 75/50.

6. La Picossa (Cervera del Maestre)

31TBE741832.

SIAP; col·lecció de C. Borrás.

Arasa, 1987b, 129; Oliver, 1989a, 211; Oliver, 1990-91, 181; Oliver, 1996a, 191-192; Arasa, s. u. "Mas d'Aragó, El", TIR K/J-31, 1997, 101.

Occupa un cim situat a la banda dreta de la rambla de Cervera (200 m), a 10 km de la costa. El lloc permet un gran control visual de l'entorn i té unes bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 60 m, però només possibilita un hàbitat arcerat pel seu vessant meridional. L'únic accés es troba en el costat est. El cim està parcel·lat i erm, amb terrasses situades a diferents nivells; els pendents són molt pronunciats. Oliver (1996a) li atribueix una superfície de 0'75 ha, que em pareix excessiva. Els assentaments visibles són el Puig de la Misericòrdia, el Perengil, la Tossa Alta, la Curolla (Cervera del Maestre), el Mas d'Aragó i el Castell de Cervera i el més pròxim és el Mas d'Aragó, situat a 2'1 km cap a l'OSO. El camí de Benicarló a Cervera està situat a poc més de 2 km cap al sud. L'aigua és escassa en aquesta zona; la rambla de Cervera està situada a 0'5 km cap al NO.

El jaciment fou prospectat inicialment per V. Meseguer i C. Borrás. Oliver hi va fer un sondeig. En superfície s'han trobat fragments de càlats decorats amb motius fitomorfs i un penjoll zoomorf de bronze. L'assentament presenta dos moments d'ocupació: el primer en els segles VI-V, amb una fortificació documentada en el sondeig, i el segon en el període Ibèric Final, al qual potser correspon el recinte murat que envolta el jaciment. Del primer s'han trobat fragments d'àmfora fenícia del tipus Vuillemot R. 1 i de ceràmica àtica de figures roges (Oliver, 1990-91). Del segon s'han trobat en superfície alguns fragments de campaniana A i d'àmfores itàliques i púnicoebussitanes. No m'ha estat possible examinar directament les ceràmiques itàliques, per la qual cosa date de manera aproximada aquesta segona fase en el segle II.

7. El Mas d'Aragó (Cervera del Maestre)

31TBE720827.

SIAP.

Borrás, 1987-88, 381, 387 i 390; Borrás, 1988, 150; Borrás i Selma, 1989, 667 i 671-672; Borrás, 1990; Oliver, 1990-91, 181;

Fernández Izquierdo, 1995a, 212 i 215; Oliver, 1996a, 192-193; Arasa, s. u. "Mas d'Aragó, el", a Aranegui, 1996a, 99-101; Arasa, s. u. "Mas d'Aragó, El", TIR K/J-31, 1997, 101; Arasa, 1997b, 1149.

Està situat sobre el marge dret de la rambla de Cervera i del barranc de l'Alba (183 m), a 11'5 km de la costa. És una lloma allargada i orientada cap al NO que davalla en pendents suaus cap al NE i SO, actualment parcel·lada i conreada. El lloc està prop d'un camí de penetració cap a l'interior i té un domini visual prou limitat a causa de l'escassa altitud. Presenta unes mínimes condicions defensives, amb un fàcil accés pel sud, i no permet un hàbitat arcerat. Els límits del jaciment no estan ben definits, però pot considerar-se de reduïdes dimensions. Els assentaments visibles són la Tossa Alta, la Picossa i el Castell de Cervera i el més pròxim és aquest darrer, situat a 2'1 km cap a l'ONO. El camí de Benicarló a Cervera passa a 0'6 km al sud del jaciment. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc de l'Alba està situat a 0'3 km cap a l'oest.

El jaciment fou donat a conèixer per Borrás arran de la troballa de restes d'època altimperial; aquest hi va realitzar 5 campanyes d'excavació al llarg dels anys 1983-87, centrades en la seua major part en la zona ocupada pel jaciment altimperial. L'assentament compta amb cinc fases d'ocupació entre els períodes ibèric i altmedieval, les dues primeres corresponents a l'època ibèrica. Només un dels sectors parcialment excavats (II) correspon a l'assentament ibèric, on s'han trobat alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV (Oliver, 1990-91). Pel que fa als materials de la fase iberoromana, es van trobar, tant per la zona corresponent a l'assentament ibèric com pel romà, alguns fragments de ceràmica campaniana A i B i d'àmfora dels tipus Dressel 1A i 1C. Entre la ceràmica ibèrica trobada en les excavacions hi ha alguns fragments amb decoració fitomorfa i de càlats. D'altra banda, Fernández Izquierdo (1995a) assenyala la possibilitat que en el sector III, on es troben els forns ceràmics, es podria haver produït també una variant d'àmfores del tipus Dressel 1.

En el sector V, per davall de les estructures altimperials corresponents probablement a un *torcularium*, es va trobar un dipòsit format sobretot per colls d'àmfores, possiblement del tipus Lamboglia 2, i restes d'un petit forn metal·lúrgic del qual quedaven alguns alvèols, al voltant del qual es va recuperar gran quantitat d'escòria de metall. La seua situació, aparentment en un mateix nivell d'ocupació anterior a les estructures altimperials, permet aproximar la seua datació en el període iberoromà, tal vegada en la primera meitat del segle I aC.

La presència d'aquests materials ceràmics permet confirmar l'existència d'una ocupació iberoromana, possiblement en el mateix lloc de l'assentament altimperial, en els segles II-I, sense que pugui precisar-se si hi ha continuïtat entre ambdues fases.

8. La Curolla (Cervera del Mestre)

31TBE806735.

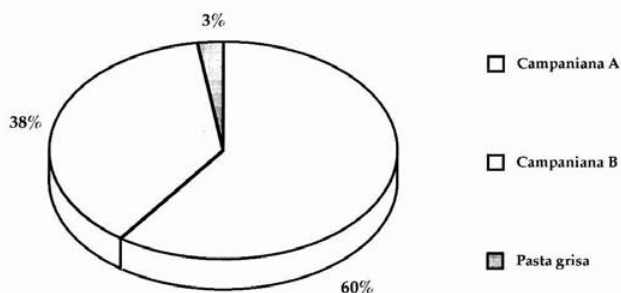
SIAP.

Fletcher, 1972, 106-107; Oliver, 1978, 272-273; Siles, 1985, 383, núm. 1744; Untermann, 1990, MLH III, 2, 359, F.1.1; Oliver, 1991a, 93-94; Oliver, 1996a, 196-197; Arasa, s. u. "Mas d'Aragó, El", TIR K/J-31, 1997, 101; Arasa, 1997b, 1150.

Està emplaçat en una lloma situada entre els barrancs de l'Hortolà i del Pou de Bonet (172 m), a 9 km de la costa. El

lloc ocupa una posició estratègica, puix controla el camí de penetració cap a l'interior i la depressió del pou de Bonet, una rica plana que s'estén a l'est del jaciment. Presenta unes bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 40 m, però no permet un hàbitat arcerat més que en el seu vessant meridional. El cim adopta la forma d'un altiplà de forma allargada, envoltat de pendents poc pronunciats. L'ocupació degué estendre's per aquesta zona i possiblement per les terrasses meridionals. El cinturó exterior que envolta aquest altiplà, format per grans amuntegaments de pedres, potser senyala el traçat de la muralla. Oliver (1996a) li calcula una superfície aproximada de 0'5 ha. Per les dimensions i característiques del jaciment devia estar organitzat al voltant d'un carrer central, probablement amb una zona d'ocupació situada a l'exterior del recinte en el vessant meridional. Els assentaments visibles són la Tossa Alta i la Picossa i el més pròxim és aquest darrer, situat a 2'7 km cap al NNE. El camí de Benicarló a Cervera està situat a 0'2 km cap al sud. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc de l'Hortolà està situat a 0'1 km pel nord.

El jaciment fou donat a conèixer per Fletcher (1972) en publicar una inscripció ibèrica pintada trobada per Giner (...*Ířštolka*), que el va donar a conèixer amb el topònim d'un pou pròxim: el Pou Neriol. Posteriorment el va prospectar Oliver. Els materials estudiats corresponen a aquestes prospeccions i sobretot a les efectuades posteriorment per mi. Alguns fragments de ceràmica feta a mà poden correspondre a una ocupació inicial en el Ferro I. Les importacions més antigues són alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV. També hi ha altres fragments de produccions indeterminades. La resta de ceràmiques d'importació, molt més important quantitativament, pertany a la darrera fase d'ocupació ibèrica del jaciment, en els segles II-I. En general, els fragments de ceràmica de vernís negre i d'àmfora són abundants en l'altiplà del jaciment, on sembla que es va concentrar la població. Alguns altres fragments trobats al peu de la zona alta, entre ceràmica ibèrica, potser corresponen a una extensió extramurs de la zona ocupada. Entre la ceràmica ibèrica hi ha alguns fragments de vora de càlat i tenalla del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992, 125). Alguns fragments de ceràmiques africanes permeten precisar una darrera fase d'ocupació tardoromana (Arasa, 1997b).

Gràfica amb els percentatges de les ceràmiques de vernís negre.

En total s'han estudiat un total de 166 fragments ceràmics, dels quals 120 són de ceràmica de vernís negre, 3 de ceràmica de parets fines, 1 de ceràmica comuna i 34 d'àmfora.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 6	2			19. 1-2	72
	Lamboglia 23	1				
	Lamboglia 27a-b	3	V: 14; 18; 20		19. 8-10	
	Lamboglia 27B	1	V: 20		19. 11	
	Lamboglia 36	6	V: 30		19. 3-7	
	Indeterminada		Fons	Roseta	19. 16	
	Indeterminada		B: 5'8	2 canaletes	19. 15	
	Indeterminada			Grafit: .lef.	19. 17-18	
	Indeterminada		B: 4'2; 4'3; 4'5		19. 12-14,19	
Campaniana B	Lamboglia 1a	2	V: 10; 14		19. 20-21	45
			B: 9; 11	2 canaletes	20. 5-6	
	Lamboglia 5	3	V: 30; 31		20. 1-3	
	Indeterminada		B: 11	Canaletes	20. 4	
	Indeterminada			2-3 canaletes i estries		
Indeterminada			Grafit incomplet			
Pasta grisa	Indeterminada	1				3
Parets Fines	Indeterminada	1			20. 7-9	3
Comuna	Indeterminada	1				1
Àmfores	Grecoitàlica	1	V: 13		20. 10	42
	Dressel 1A	3	V: 12; 13; 15		20. 11; 21. 1-2	
TOTAL		25				166

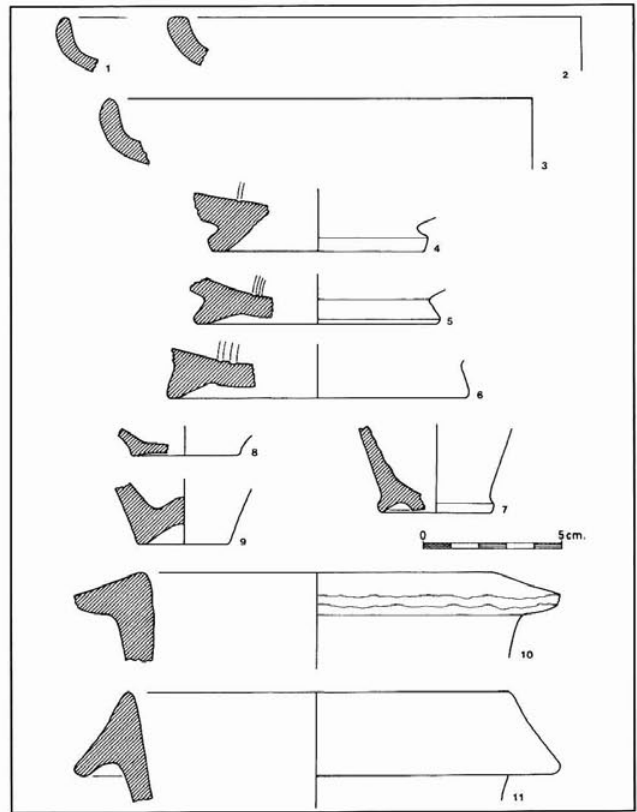

Fig. 20.- Ceràmica de la Curolla (Cervera del Mestre).

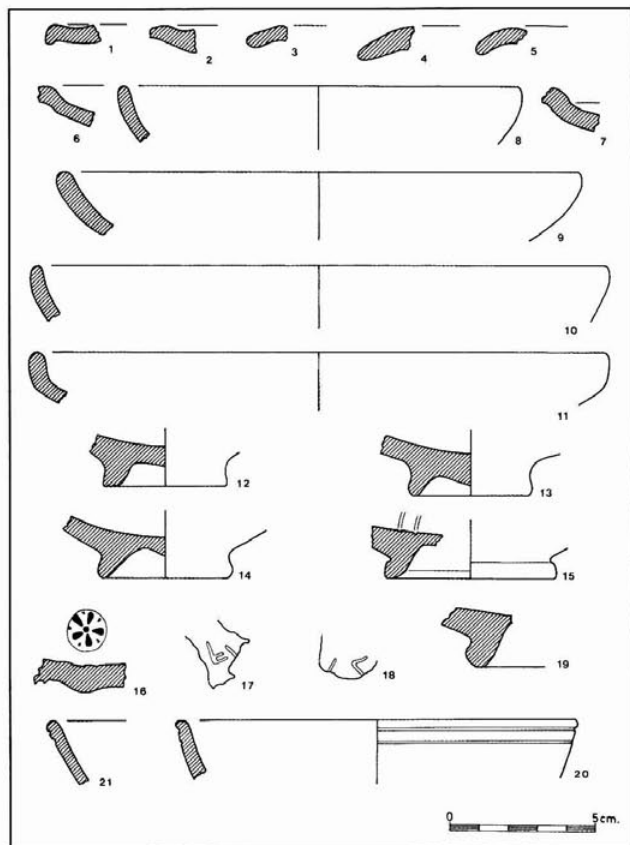

Fig. 19.- Ceràmica de la Curolla (Cervera del Mestre).

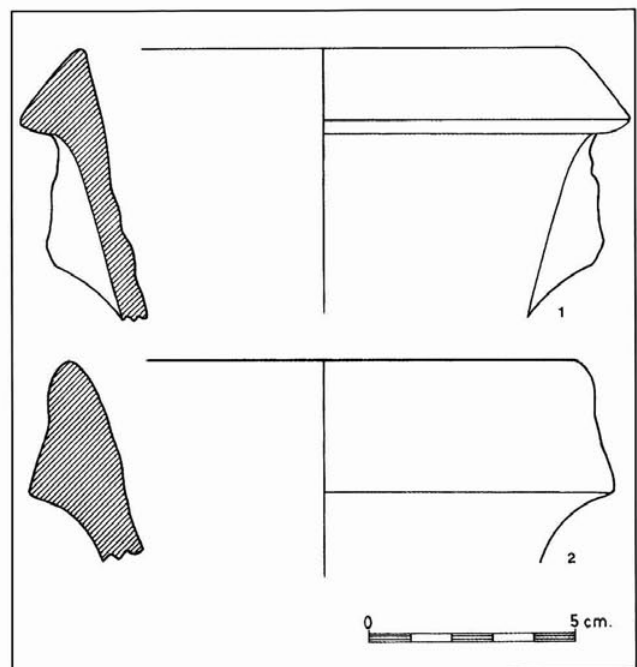

Fig. 21.- Ceràmica de la Curolla (Cervera del Mestre).

Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, hi ha 72 fragments de campaniana A (60%), 45 de campaniana B (37'5%) i 3 de pasta grisa (2'5%). Entre els de campaniana A les formes documentades són poques: 6 exemplars del plat Lamboglia 36, 3 del bol

Lamboglia 27a-b i 1 de la copa Lamboglia 27B, 2 del plat Lamboglia 6 i 1 del plat Lamboglia 23. Quant a la decoració, hi ha un fragment de fons amb una roseta de 5 pètals i uns altres 6 amb 2/3 canaletes concèntriques. Uns altres 2 fragments presenten possibles esgrafiats incisos incomplets. Pel que fa a la campaniana B, 39 fragments (86'6%) poden adscriure's a la producció mitjana de *Cales*, 1 dels qual pertany a la producció "Byrsa 661"; i 5 (13'3%) a la tardana. Les formes presents són 3 exemplars de la pàtera Lamboglia 5 i 2 de la copa Lamboglia 1. Els motius decoratius són les canaletes concèntriques, a soles o combinades amb una orla d'estries. Un fragment té un possible esgrafiament. Finalment, hi ha també 3 fragments de campaniana de pasta grisa.

Quant a la ceràmica de parets fines, hi ha 2 bases. De ceràmica comuna, només hi ha un petit fragment de cos de tipologia indeterminada. Respecte a les àmfores, els fragments són notablement abundants, tot i que només s'hi han pogut identificar 5 exemplars: 2 de tipus grecoitàlic de transició i 3 del tipus Dressel 1A.

En resum, les ceràmiques estudiades permeten confirmar la intensa ocupació de l'assentament en el segle II. La forma Lamboglia 23 de campaniana A i l'àmfora grecoitàlica de transició proporcionen la datació més antiga, entre el final del segle III i la primera meitat del segle II, mentre que els fragments decorats amb canaletes d'aquesta producció i els de parets fines poden datar-se de manera general en la segona meitat d'aquest segle. Els escassos fragments de campaniana B tardana proporcionen la datació més recent en el pas del segle II a l'I. La seua ocupació, doncs, sembla prolongar-se al llarg de tot el segle II fins a un moment que no sembla anar més enllà del 100/90.

9. El Castell de Cervera del Maestre

31TBE689819.

Col·lecció Esteve; SIAP.

Forcada, 1975, núm. 1; Rouillard, 1991, 393; Forcada, 1992, 40; Oliver, 1996a, 195.

Està situat en una elevació de forma tabular que s'alça a la vora esquerra de la rambla de Cervera (348 m), a 13'5 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, puix controla el camí de penetració cap a l'interior. Presenta unes bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 80 m, però no permet un hàbitat arrecerat més que en el seu vessant meridional. El cim adopta la forma d'un altiplà de forma allargada, envoltat de pendents poc pronunciats. Segons J. M. De Antonio, de l'equip que hi treballa, la superfície del recinte del castell és de 0'7 ha, que és possiblement la màxima que podria abastar l'assentament ibèric. Les ruïnes de la important fortificació medieval que li dona nom s'estenen per tota la superfície i vessants, de manera que no és possible fer precisions sobre l'àrea ocupada en època ibèrica. Els assentaments visibles són el Mas d'Aragó i la Picossa, que estan alineats amb el Castell, i el més pròxim és el primer, situat a 3 km cap a l'ENE. Els camins que pugen des de la costa conflueixen poc abans i segueixen fins a la població. L'aigua és escassa en aquesta zona; la rambla de Cervera es troba a 0'2 km de la població.

El castell medieval apareix esmentat des de la seua donació per Ramon Berenguer IV el 1157 a l'orde de l'Hospital. Després de la conquesta cristiana el 1233 va passar a l'orde de Montesa en 1319 (Forcada, 1975 i 1992). L'assentament ibèric està completament arrasat a causa de les edificacions medievals. Només la troballa d'escassos fragments ceràmics confirma la seua ocupació en època ibèrica. Fou prospectat per Esteve i posteriorment, entre

altres, per Oliver. De la col·lecció arqueològica del primer, Rouillard (1991) esmenta una copa àtica de vernís negre de la segona meitat del segle V, l'única peça d'importació trobada. Entre la ceràmica ibèrica, solament la base d'un plat amb decoració pintada al fons interior pot tenir una datació tardana. Només aquest indici i l'estratègica posició que ocupa el jaciment permeten considerar molt possible la seua ocupació fins als segles II-I.

2. EL CORREDOR D'ALCALÀ DE XIVERT

10. El Corral del Roio (Alcalà de Xivert)

31TBE6669.

Masdeu, 1800, 267-268, núm. 1664; Ceán, 1832, 38-39; Valcárcel, 1852, 10-11, lám. 1, 12-13; Miralles del Imperial, 1868, 34; Zaragoza, 1877, 70; Hübner, 1893, 154, núm. XX-XXI; Sarthou, 1913-15, 841; Almarche, 1918, 31 i 57; Tovar, 1951, 313; Fletcher i Alcácer, 1956, 149, 153 i 158; Bru, 1963, 111; Fletcher, 1965b, 7; Esteve, 1966, 146; Gil-Masquerell, 1973, 32; Oliver, 1978, 268; Oliver, 1981, 208-209; Meseguer, 1983, 79; Siles, 1985, 177 i 268, núm. 708 i 1167; Arasa, 1987b, 129; Oliver, 1991a, 92; Untermann, 1990, MLH III, 2, 364-365, F.3.1-F.3.2; De Hoz, 1995, 60.

Aquest corral està situat al vessant de l'extrem est d'un contrafort de la serra d'En Borró (220 m), a la banda oest del corredor. La prospecció de la zona al seu voltant només ha permès localitzar un assentament altmedieval. És possible que el jaciment estigués situat en la zona del peu de muntanya, actualment parcel·lada i conreada, on no tindria condicions defensives però es trobaria arrecerat i exerciria un mínim control visual de l'entorn. El lloc està situat a 1 km de la part central del corredor, per on transcorre el camí de la costa. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de la Basseta Blanca es troba a 1 km cap al SO.

Segons Valcárcel, en aquest lloc es van trobar dues inscripcions ibèriques que estaven encastades en una antiga construcció. Una (núm. 12) "estaba colocada en una muralla de obra cimenticia, ó piñoneada de argamasa antiqúisima, cuya estructura y materia no tiene semejanza con las obras romanas, godas ó moriscas. Esta muralla tenia mas de ocho palmos de espesor". L'altra (núm. 13) "estaba colocada en un trozo de torrecilla antigua de las mismas ruinas ya descritas, y fué descubierta en 11 de marzo de 1791". D'altra banda, aquest mateix any "se descubrieron, (...) haciendo excavaciones (...) cuatro urnas cinerarias de barro oscuro y de la forma que aparece en el dibujo número 14. Tenian diez pulgadas de altura y conservaban dentro cenizas y partes de huesos humanos: estas urnas estaban taladradas para introducir un alambre que ajustase y cerrase bien la cubierta con el cuerpo de la vasija. Tambien se hallaron unos idolillos de bronce figurando ciervos paletos, y ademas varias puntas y casquetes de lanzas y de otras armas bastante oxidadas, (...)".

La inscripció núm. 12 estava trencada (fig. 22, 1); el camp epigràfic apareixia dins d'una cartela formada per dues línies horitzontals incises. És molt possible que, pel fet de trobar-se trencada, el text no es conservàs sencer, almenys en el principi. La lectura dels onze signes conservats és la següent: *-Inbatarlakuškiil-*. La inscripció núm. 13 estava igualment trencada (fig. 22, 2); el camp epigràfic estava limitat almenys per una línia horitzontal incisa. La lectura dels cinc signes conservats és insegura pel deficient estat de

conservació: *-Jkuleš-*. Possiblement es tracta de dos textos funeraris en què deuen figurar sengles antropònims.

Entre els materials esmentats, les urnes deuen pertànyer al tipus d'orelletes, cas en què la seua datació se situaria en els segles VI-V. Però, a banda de la inseguretats d'aquesta interpretació, la datació difícilment pot estendre's a les dues inscripcions. Aquestes, possiblement de caràcter funerari, estaven reaprofitades com a elements constructius en un edifici enderrocat i deuen correspondre a una ocupació del lloc en un moment posterior, en els segles II-I.

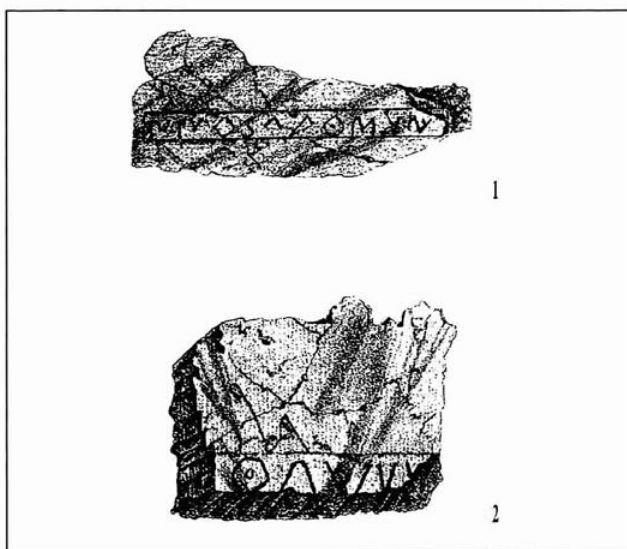

Fig. 22.- Inscripcions ibèriques del Corral del Roio (Alcalà de Xivert), segons A. Valcárcel.

11. Polpís (Alcalà de Xivert)

31TBE6868.

Conyngnam, 1790, a Estellés i Pérez Durá, 1991, 426, núm. 6; Masdeu, 1800, 267-268, núm. 1663; Valcárcel, 1852, 11, lám. 1, 15; Miralles del Imperial, 1868, 34; Zaragoza, 1877, 76; Hübner, 1893, 154, núm. XIX; Ruiz de Lihory, 1906, 17; Sarthou, 1913-15, 841; Tovar, 1951, 293; Fletcher i Alcácer, 1956, 149 i 158; Bru, 1963, 111; Oliver, 1978, 268; Siles, 1985, 88, núm. 289; Arasa, 1987b, 129; Untermann, 1990, MLH III, 2, 365, F.3.2; Oliver, 1991a, 92.

Aquesta partida està situada a la banda est del corredor, en la zona que afronta amb el terme municipal de Santa Magdalena de Polpís i pràcticament enfront del jaciment del Corral del Roio. En aquesta zona la serra de Xivert davalla des dels 340-320 m d'altitud fins als 150 m en la zona central del corredor. És possible que, com s'ha plantejat per al cas anterior, el jaciment estigués situat en la zona del peu de muntanya, actualment parcel·lada i conreada, on no tindria condicions defensives ni es trobaria arcerat, però exerciria un mínim control visual de l'entorn. La zona està situada a partir de 0'8 km de la part central del corredor, per on transcorre el camí de la costa. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de la Coveta Roja travessa la part alta d'aquesta partida.

Segons Valcárcel (1852), "en la partida llamada de Polpís, lugar arruinado hoy día, situado á dos leguas con corta diferencia al Noroeste de Alcalá de Chisvert y en su término, se reconocen tambien ruinas de edificios análogos y de la misma

estructura. Entre las ruinas se descubrió la inscripción de letras desconocidas del número 15. Tenia un pié de alto con otro y dos pulgadas de ancho (...) i "era de mármol negro". Zaragoza (1877) esmena l'error geogràfic de Valcárcel i precisa que el lloc de la troballa es trobava a la distància esmentada "en direcció de Peñíscola y en el extremo Nordeste del valle (...)". Possiblement aquestes són les ruïnes i la inscripció que Ruiz de Lihory (1906) esmenta com trobades "en un repliegue formado por los montes de Chivert y de Emborró", el que ha portat a alguns autors a creure que es tractava d'una altra inscripció. Sembla que també estava reaprofitada com a element constructiu, puix no hi ha seguretats que les ruïnes esmentades siguin de la mateixa època.

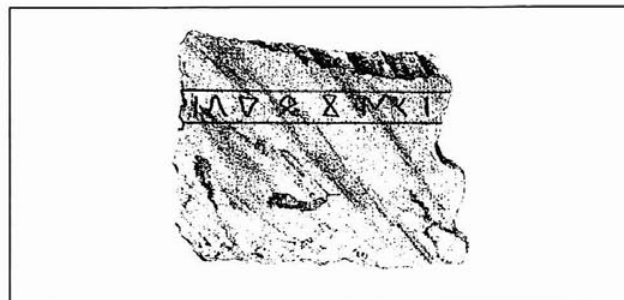

Fig. 23.- Inscripció ibèrica de Polpís (Alcalà de Xivert), segons A. Valcárcel.

Les dimensions que dona Valcárcel corresponen aproximadament a 30 x 35 cm. Quant al tipus de pedra, és conegut que Valcárcel utilitza sovint el terme marbre per a referir-se a la pedra calcària, com deu succeir en aquest cas. El camp epigràfic estava limitat, almenys en la part inferior, per una línia incisa horitzontal (fig. 23). Pel fet de trobar-se trencada, és possible que el text no es conserve sencer. La lectura dels vuit signes conservats és la següent: *-Jbalařkoiabař-*. Possiblement es tracta d'un text funerari en què deu figurar un antropònim. Com en el cas del Corral del Roio, la presència d'una inscripció ibèrica sobre pedra, possiblement de caràcter funerari, és l'únic indicatiu de datació en els segles II-I.

12. El Corral Blanc (Alcalà de Xivert)

31TBE640676.

SIAP.

Arasa, 1987b, 62-63; Arasa, s. u. "Corral Blanc, el", a Aranegui, 1996, 63-64; Arasa, 1997b, 1150.

Està situat al peu de muntanya del vessant est de la serra de Murs (190 m), al voltant d'una edificació mig derrocada i a 9'3 km de la costa. El lloc es troba més alt que la vall, amb una altitud relativa de 10 m; té possibilitats defensives, amb una visibilitat prou àmplia, està orientat a l'ESE i no permet un hàbitat arcerat. La zona està parcel·lada i conreada. Els assentaments visibles són Alió, la Séquia de Lava, el Castell d'Alcalà i Alcalà de Xivert, i el més pròxim és el primer, situat a 0'7 km cap al SSE. El lloc està situat a 1'4 km cap a l'ONO de la zona central del corredor que segueix el camí de la costa. L'aigua és escassa en aquesta zona; a 0'1 km cap al NE passa un barranquet.

Al voltant d'aquesta construcció es troben alguns escassos fragments ceràmics d'època ibèrica, tardoromana (Arasa, 1997b) i altmedieval, entre els quals es va arrebregar un sol fragment de campaniana B tardana, que és part d'una base decorada amb canalats concèntri-

ques. Per la pobresa de materials, sembla tractar-se d'un petit assentament amb una ocupació de curta durada que pot datar-se de manera aproximada entre el darrer quart del segle II i la meitat de l'I.

13. Alió (Alcalà de Xivert)

31TBE642672.

SIAP.

Està situat a la banda oest del corredor (180 m), en una zona de pendent suau i a la vora esquerra d'un barranquet, a 9'3 km de la costa. El lloc no té possibilitats defensives, no permet un hàbitat arcerat i té una visibilitat molt limitada. La zona està parcel·lada i conreada i no es conserven restes constructives. Els assentaments visibles són el Corral Blanc i el Castell d'Alcalà i el més pròxim és la Séquia de Lava, situat a 0'3 km cap al SSO. El lloc està situat a 0'9 km al NO de la zona central del corredor que segueix el camí de la costa. L'aigua és escassa en aquesta zona; a la vora del jaciment passa l'esmentat barranquet.

Els materials es troben als dos costats d'un camí particular, sobre tot a la banda NO, un poc més elevada, on apareixen alguns fragments ceràmics concentrats en una àrea molt reduïda. Entre l'escassa ceràmica ibèrica feta a torn hi ha 2 fragments de tenalles del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992) i 1 fragment de càlat. Pel que fa a les ceràmiques d'importació, hi ha 1 fragment de campaniana A, 2 de campaniana B tardana i 5 d'àmfora, entre ells un pivot i un fragment d'ansa. Tot i tenint en compte la pobresa de materials, sembla tractar-se d'un petit assentament amb una ocupació de curta durada que pot datar-se de manera aproximada entre mitjan segle II i mitjan segle I.

14. La Séquia de Lava (Alcalà de Xivert)

31TBE641669.

SIAP.

Melchor, 1995, 48-50.

Està situat a la banda oest del corredor (180 m), en una zona de suau pendent a la vora esquerra del camí que li dona nom, a 9 km de la costa. El lloc no té possibilitats defensives, no permet un hàbitat arcerat i té una visibilitat molt limitada. La zona està parcel·lada i conreada i no es conserven restes constructives. Els assentaments visibles són el Corral Blanc, el Castell d'Alcalà i Alcalà de Xivert i el més pròxim és Alió, situat a 0'3 km cap al NE. El lloc està situat a 0'9 km al NO de la zona central del corredor per on segueix el camí de la costa. L'aigua és escassa en aquesta zona; a 0'5 km cap al SO es troba el barranc del Pou del Salze.

El jaciment fou localitzat per Melchor (1995) l'any 1993 en una campanya de prospeccions encarregada per la Conselleria de Cultura en finques dedicades al conreu de la vinya que anaven a ser transformades. Els materials que va trobar estan constituïts fonamentalment per ceràmica ibèrica, però també hi ha alguns fragments de teula i d'àmfora d'època imperial. Un grup minoritari el formen dos fragments d'àmfora campaniana, un d'ells pertanyent a una ansa, i un altre de ceràmica comuna de la mateixa procedència. En la meua prospecció vaig trobar un petit fragment de campaniana A amb el vernís quasi perdut. A partir d'aquests escassos materials, el jaciment pot datar-se en el segle II-I.

15. El Castell d'Alcalà (Alcalà de Xivert)

31TBE669658.

SIAP.

Forcada, 1975, núm. 15; Bazzana, 1976; Bazzana, 1992, I, 412-413; Forcada, 1992, 40; Neumaier, De Antonio i Vizcaino, 1998, 202, fig. 14, núm. 24.

Està situat en una formació tabular que s'alça en el costat oriental del corredor (389 m), a la vora sudoest de la serra d'Irta i a 6'5 km de la costa. El lloc reuenix unes excel·lents condicions defensives pel seu difícil accés, amb una altitud relativa de 200 m; permet el control visual del corredor i possibilita l'hàbitat arcerat en el vessant meridional. El castell medieval i la població contigua han transformat el lloc per complet. En l'actualitat la zona està ocupada per un bosc de pins. Segons J. M. de Antonio, de l'equip que hi treballa, la superfície del recinte del castell, excloent la vila, que és la de la formació tabular sobre la qual s'assenta, és de 0'2 ha, possiblement la màxima que se li pot atribuir a l'assentament ibèric. Els assentaments visibles són el Corral Blanc, Alió, la Séquia de Lava, Alcalà de Xivert, el Palau, Regalfarí i el Maset i el més pròxim és Alcalà de Xivert, situat a 2'5 km cap a l'oest. El lloc està situat a 1'3 km de la zona central del corredor per on segueix el camí de la costa. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc dels Ametlers discorre a 1'5 km cap al SO.

Apareix esmentat en les fonts àrabs amb el topònim *hisn Subrut*. Alfons II el va donar l'any 1169 a l'orde del Temple, quan apareix com el castell d'*Exuvert* (María, 1933a), donació confirmada posteriorment per Jaume I (María, 1933b i 1933c). Pel que fa al topònim Xivert, Barceló (1982, 228) assenyala que pot tenir una etimologia llatina i no aràbiga. La fortificació medieval va ser estudiada inicialment per Bazzana (1976).

Des de 1996 fins a l'actualitat s'estan realitzant treballs d'excavació a l'interior del recinte medieval que han permès confirmar l'ocupació antiga del lloc mitjançant la troballa de ceràmiques en nivells de reblit (Neumaier, De Antonio i Vizcaino, 1998). El jaciment presenta una primera fase d'ocupació en els períodes antic i mitjà de l'Edat del Bronze. La segona fase correspon a la I Edat del Ferro, amb materials dels Camps d'Urnes que poden datar-se de manera aproximada en el període 750-600. La tercera correspon a la cultura ibèrica, amb materials que pertanyen als seus tres períodes. Un fragment de ceràmica sigil·lata hispànica permet confirmar la freqüentació del lloc almenys en el segle II dC i altres tardoromans poden datar-se en els segles IV-V. Entre els materials recuperats hi ha dos fragments de cífica de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se des del final del segle VI fins al principi del IV. Entre els materials ibèrics hi ha alguns fragments de ceràmica grisa emporitana i una vora de càlat amb decoració fitomorfa. També s'ha trobat un fragment de morter púnic ebusità.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	2			24, 1-2	7
	Morel 68	1		2 bandes	24, 3	
	Indeterminada	1	B: 5	Roseta	24, 4	
	Indeterminada	1	B: 6		24, 5	
Campaniana B	Lamboglia 5	1				1
Àmfora	Dressel 1A	1?				?
TOTAL		7				8

En les excavacions s'indica la troballa d'alguns fragments de ceràmica campaniana A, entre els quals es representa una base de la forma Morel 68 que no he pogut analitzar. Els materials estudiats són 6 fragments de ceràmica de vernís negre trobats en les campanyes de 1997-99, dels quals 5 són de campaniana A i 1 de campaniana B. Dels primers, 2 pertanyen a sengles exemplars del bol Lamboglia 27a-b, 1 és de la copa Morel 68 i conserva dues bandes pintades, 1 és una base amb una roseta impresa de 8 pètals amb botó central i petits punts entre

aquells, i l'altre és també una base, totes dues de forma indeterminada. L'únic fragment de campaniana B és de la producció tardana i possiblement pertany a la forma Lamboglia 5. Entre els fons de l'excavació he pogut observar la presència d'un nombre indeterminat de fragments de paret d'àmfora itàlica. En una d'aquestes campanyes es va trobar una àmfora pràcticament completa, possiblement del tipus Dressel 1A, que no he pogut estudiar. Aquests escassos materials permeten, si més no, confirmar l'ocupació del Castell d'Alcalà entre el segle II i la primera meitat de l'I.

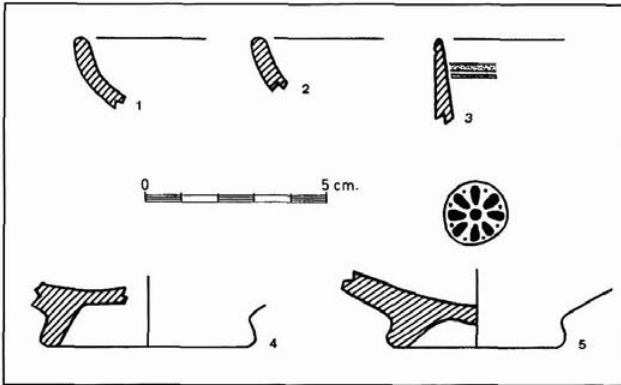

Fig. 24.- Ceràmica del Castell d'Alcalà de Xivert.

16. Alcalà de Xivert

31TBE642655.

SIAP; Museu de Benicarló.

Oliver, 1990a; Oliver, 1996a, 285; Arasa, s. u. "Alcalà de Xivert", TIR K/J-31, 1997, 33.

La població d'Alcalà de Xivert es troba en una lloma molt suau situada enmig del corredor (162 m), a 8 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no permet un hàbitat arrecerat i té una visibilitat limitada. Els assentaments visibles són el Corral Blanc, la Séquia de Lava, el Castell d'Alcalà i el Palau, i el més pròxim és el segon, situat a 1'5 km cap al nord. Per la vora est de la població passa el camí de la costa. L'aigua és escassa en aquesta zona; per la vora sud de la població, a 0'1 km, discorre el barranc del Clot del Gitano.

Es tracta d'una troballa casual en obrir-se una trinxera de 0'5 m d'amplària per a la instal·lació de la xarxa telefònica al

carrer Sant Josep, en la part més alta de la població, a l'altura de la casa número 21. R. Ronchera i J. Arnau van recuperar els materials i en van prendre notes. Oliver va publicar la troballa basant-se en aquestes notes i en l'estudi dels materials recuperats. Sembla que el jaciment continuava per davall de la vorera contigua i la casa pròxima, estenent-se en sentit transversal a la trinxera que corria al llarg del carrer. Van identificar-se un total de vuit unitats estratigràfiques. En el croquis publicat per Oliver es veu una petita fossa excavada en el tapàs (UE 007), en la qual es va depositar l'enterrament, que es va recobrir d'una terra groguenca sense pedres (UE 006). A l'interior d'aquest estrat es van trobar els ossos en una cota més alta i els fragments ceràmics al fons. En un extrem es va trobar una pelvis, la columna vertebral i unes potes d'èquid, mentre que en l'altre es van trobar dos caps de la mateixa espècie. Per a Oliver es tractaria, tot i que amb reserves, d'un enterrament ibèric tardà, l'únic conegut a la comarca del Baix Maestrat, en el qual la presència de dos cavalls expressaria una alta posició social del difunt. La presència d'èquids en enterraments no és infreqüent, com ha assenyalat el mateix Oliver (1996a, 296). El fet de no haver-se pogut excavar en la seua totalitat impedeix determinar altres aspectes del ritual funerari.

El material ceràmic que es va recuperar estava format per un recipient ibèric de forma globular amb vora en forma de cap d'ànec i decoració geomètrica pintada, un bol de pasta grisa amb una banda pintada a la part exterior del llavi, una gerreta de ceràmica grisa emporitana i, com a únic element d'importació, una pàtera de campaniana A tardana de la forma Lamboglia 5 (fig. 25). La seua presència permet aproximar una datació cap al 125-75, amb la qual s'adiu la ceràmica ibèrica que l'acompanyava.

La troballa -tal vegada de caràcter funerari- deu indicar la presència d'un assentament ibèric, possiblement en aquesta mateixa zona de la població que, com hem vist, ocupa una petita altura enmig del corredor d'Alcalà, en un cas similar al d'altres assentaments pròxims.

D'altra banda, encara que siga una referència genèrica, cal recordar que Valcárcel (1852, 6) diu, en relació amb les troballes de monedes ibèriques d'Almedíxer, que "estas monedas se encuentran con frecuencia en las inmediaciones de aquella villa" (Alcalà de Xivert). També es coneix la troballa casual l'any 1972, en un pou dels afores de la població, d'un as de *Seteiskan* (Ripollès, 1980, 88; Doménech, 1987, 87; Doménech, 1991, 184-185), actualment depositat al Museu de Benicarló.

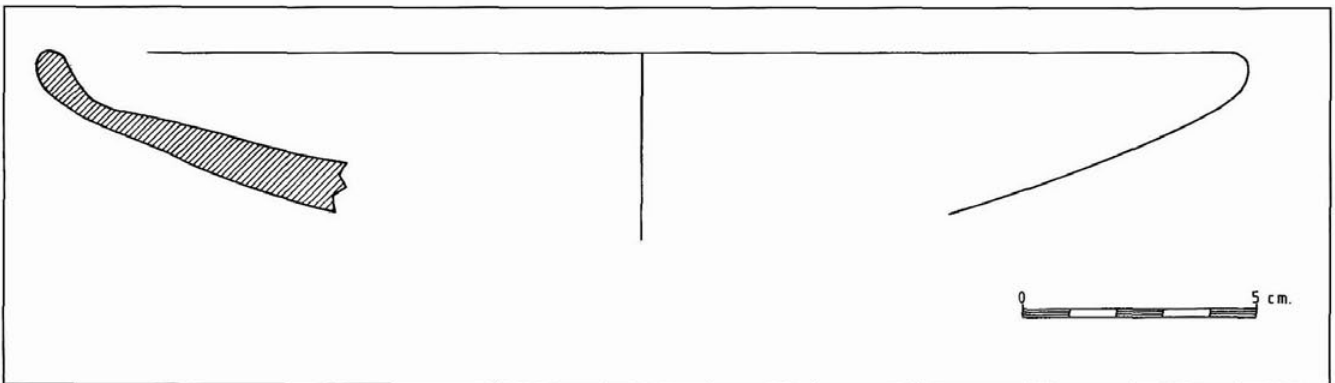

Fig. 25.- Ceràmica campaniana d'Alcalà de Xivert.

17. El Palau (Alcalà de Xivert)

31TBE648622.

SIAP.

Giner, 1969, 250-252, fig. 10-11, làm. III, 1, i IV, 3; Salvador, 1979; Salvador, 1981, 322-325, fig. 3a, làm. 2a; Oliver, 1981, 207-208; Ribera, 1982, 30-31; Gusi i Oliver, 1985, 109; Oliver i Gusi, 1986, 270; Arasa, 1987c, 129; Oliver, 1990-91, 177; Oliver, 1991a, 93; Oliver, 1991c, 1094 i 1098; Melchor, 1995, 50; Arasa, s. u. "Palau, el", a Aranegui, 1996, 116.

Ocupa una petita lloma situada enmig del pla (175 m), a 8 km de la costa. S'alça a la vora esquerra del camí de Vilanova, amb una altitud relativa d'uns 3 m i un fort desnivell per tots els costats excepte per l'O-NO. El lloc té condicions defensives, possibilita un hàbitat arcerat pel seu vessant S-SE i permet un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i conreada; el nivell arqueològic sembla completament arrasat. La seua superfície es calcula al voltant de 0'14/0'15 ha. Els assentaments visibles són el Castell d'Alcalà, Alcalà de Xivert i el Maset i el més pròxim és el tercer, situat a 0'4 km cap al sud. La zona central del corredor per on passa el camí de la costa està situada a l'6 km cap a l'est. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc de Regalfarí està situat a quasi 1 km cap al SO.

Giner (1969) va donar notícia de la troballa, l'any 1968, de restes atribuïbles a la necròpolis, aparegudes en el curs d'uns treballs agrícoles a 0'4 km al nord del jaciment. Entre els materials apareguts hi havia algunes urnes i diversos objectes metàl·lics. A la partida de la Bassassa, pròxima al jaciment, es va trobar una àmfora del tipus Dressel 1A pràcticament sencera conservada per particulars. Posteriorment, Salvador (1979 i 1981) va fer una descripció de l'assentament i d'alguns materials ceràmics, entre els quals hi havia un fragment de plat trípede fenici. Gusi i Oliver (1985) assenyalen l'existència de nivells dels segles III-II. Oliver (1990-91) ha donat a conèixer diversos fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV. La ceràmica campaniana i les àmfores itàliques daten la darrera fase d'ocupació en el segle II.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	2	V: 14: 18		26. 1-2	3
	Lamboglia 27B	1	V: 28		26. 3	
	Lamboglia 36	3	V: 20		26. 4-7	
	Indeterminada		B: 8	2 canaletes	26. 8	
	Indeterminada			1 palmeta	26. 11	
	Indeterminada		B: 4		26. 10	
	Indeterminada		B: 8		26. 9	
Indeterminada			Grafitis: .ja; ka	26. 12-13	22	
Campaniana B	Lamboglia 1a	1		2 canaletes	26. 14	3
Àmfora	Dressel 1A	2	V: 13'5: 16		27. 1-2	4
	Indeterminada	1		2 bandes pintades		
TOTAL		10				29

Els materials estudiats són 29 fragments ceràmics: 25 de vernís negre i 4 d'àmfora. Dels primers, 22 són de campaniana A (88%) i només 3 són de campaniana B. De campaniana A hi ha 2 peces del bol Lamboglia 27a-b i 1 de la copa Lamboglia 27B, 3 del plat Lamboglia 36, una base decorada amb una palmeta i una altra decorada amb canaletes; hi ha també dos fragments amb senyals grafitis ibèrics; hi destaca l'absència de formes antigues. De campaniana B només hi ha una base de la copa Lamboglia 1 deco-

rada amb canaletes. Pel que fa a les àmfores, hi ha 2 vores del tipus Dressel 1A i un fragment de coll decorat amb 2 bandes pintades. La presència de canaletes en un fons de campaniana A i d'àmfores del tipus Dressel 1A proporcionen una datació en la segona meitat del segle II. La base de la forma Lamboglia 1 de campaniana B tardana ofereix la datació més recent en el pas del segle II a l'I.

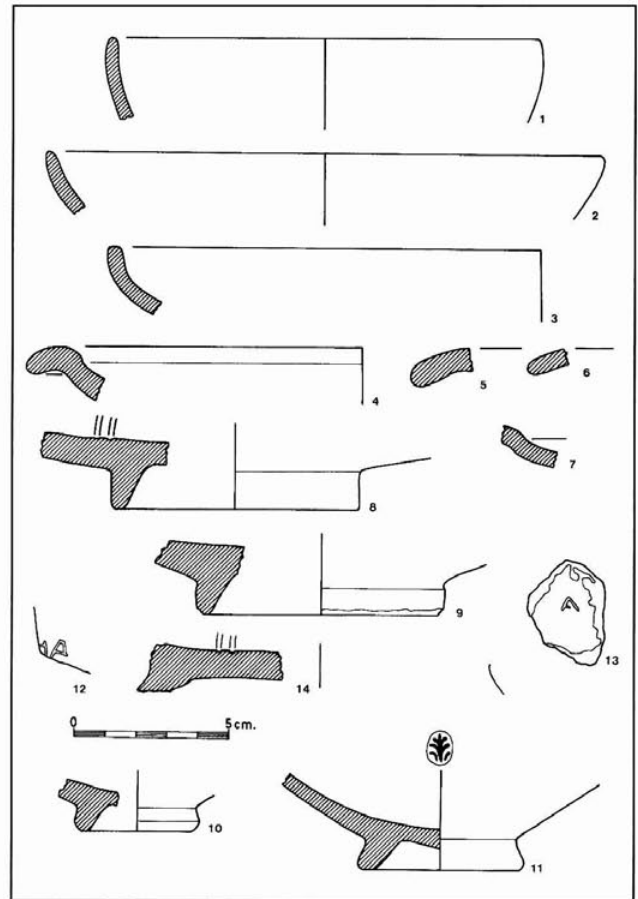

Fig. 26.- Ceràmica del Palau (Alcalà de Xivert).

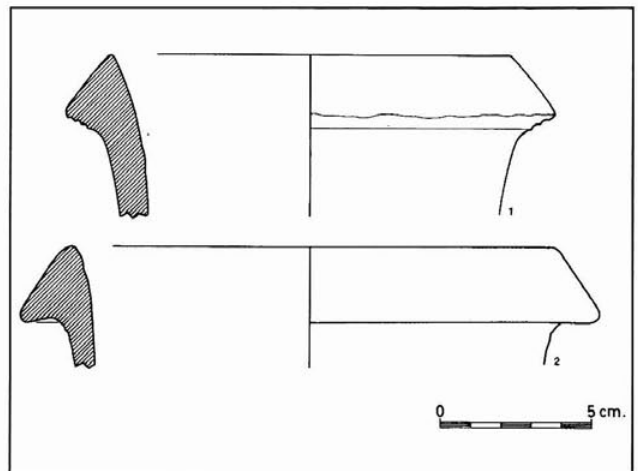

Fig. 27.- Ceràmica del Palau (Alcalà de Xivert).

18. Regalfarí (Alcalà de Xivert)

31TBE612639.

SIAP.

Ripollès, 1980, 88; Ripollès, 1982, 135.

Està situat al peu del vessant est de la serra de Murs (190 m), en una zona de suau pendent que forma una llima situada a la vora del camí, a 9 km de la costa. El lloc té escasses possibilitats defensives, en part permet un hàbitat arrecerat i té visibilitat només cap a l'E i SE, cap a on s'orienta. L'altitud relativa és de 5 m. La zona està parcel·lada i conreada i recentment ha estat objecte d'una transformació agrícola; no es conserven restes constructives. L'àrea de dispersió dels materials es limita a algunes parcel·les. L'únic assentament visible és el Castell d'Alcalà i el més pròxim és el Maset, situat a 1'5 km cap a l'est. El jaciment queda en la part oest del corredor i apartat del camí de la costa que el segueix. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Regalfarí està situat a 0'5 km cap a l'ENE.

La notícia de la troballa en aquesta partida d'un as de *Baitolo* (Ripollès, 1980 i 1982) m'hi va portar a la prospecció de diversos punts, en un dels quals vaig localitzar les restes d'aquest jaciment que tal vegada estiga relacionat amb l'esmentada troballa. Entre escassos fragments de ceràmica ibèrica, vaig trobar 2 fragments d'àmfora un dels quals correspon a una vora del tipus Dressel IA de pasta campaniana (fig. 28). Amb aquests escassos materials, el jaciment pot datar-se entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

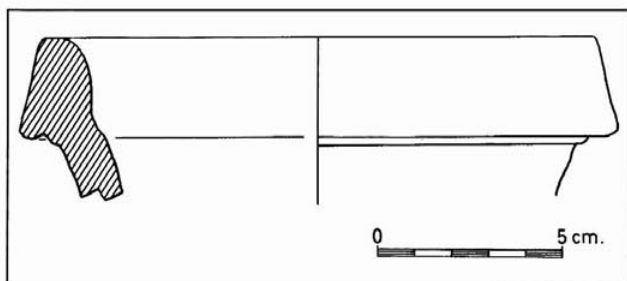

Fig. 28.- Ceràmica de Regalfarí (Alcalà de Xivert) .

19. El Maset (Alcalà de Xivert)

31TBE628638.

SIAP.

Est troba en una suau llima situada enmig del pla (178 m), a la vora esquerra del camí de Subarra, a 7'8 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no permet un hàbitat arrecerat i té una visibilitat molt limitada. La zona està parcel·lada i conreada. Els assentaments visibles són el Castell d'Alcalà, Alcalà de Xivert i el Palau i el més pròxim és el tercer, situat a 0'4 km cap al nord. El jaciment queda un poc desplaçat a l'oest del corredor i del camí que el segueix. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Regalfarí està situat a 0'7 km cap al SO.

Les restes ceràmiques apareixen concentrades en dos bancals situats a la vora del camí i són escasses. El jaciment presenta tres fases d'ocupació: ibèrica, iberoromana i altimperial. Es troben alguns fragments de ceràmica ibèrica i altres d'importació, entre els quals hi ha un fragment de pàtera de ceràmica àtica de vernís negre que permet determinar l'existència d'una primera ocupació en els segles V-IV. Els materials de procedència itàlica estan constituïts per 4 fragments de ceràmica campaniana A i altres 4 d'àmfora. Entre els de campaniana A només hi ha una vora del plat Lamboglia 36. La datació d'aquest conjunt pot situar-se de manera aproximada en el segle II.

3. LA RIBERA DE CABANES

20. Almedíxer (Alcalà de Xivert)

31TBE5958.

Museu de Benicarló; SIAP.

Masdeu, 1800, 627-628, núm. 2161; Valcárcel, 1852, 6-8, núm. 4-5; Miralles del Imperial, 1868, 18; Delgado, 1871, III, 369; Zaragoza, 1877, 82-83; Balbás, 1892, 28; Ruiz de Lihory, 1906, 17; Sarthou, 1913-15, 841; Mateu y Llopis, 1951b, 242-243 (HM 517); Fletcher i Alcácer, 1956, 149, 151 i 158; Bru, 1963, 111; Martín Valls, 1967, 152; Ripollès, 1980, 32; Oliver, 1981, 206-207; Ripollès, 1982, 60; Arasa, 1987b, 129; Doménech, 1987, 86-87; Doménech, 1991, 184; Arasa, s. u. "Almedíxer", a Aranegui, 1996, 31.

Partida situada a l'oest de la serra litoral, en l'extrem meridional del corredor d'Alcalà, a l'interior del pla litoral de la Ribera de Cabanes i a uns 6'5 km de la costa. Està travessada per la rambleta de Seguer i forma una vall envoltada de petites altures. La zona està parcel·lada i conreada. L'assentament més pròxim és els Pasquals, situat a uns 4 km cap al SSO; no n'hi ha cap de visible. El camí de la costa passa a uns 3 km cap a l'est, pel pla litoral. L'aigua és molt escassa en aquesta zona; el curs fluvial més important és l'esmentada rambla.

Segons notícia de Valcárcel (1852), "en el despoblado llamado Almedíjar, distante de la poblacion poco mas de una legua hácia el O, donde se descubren ruinas que parecen anteriores á la dominacion romana", es van trobar diversos asos de *Titum* i un triòbol d'*Arse*. L'orientació errònia que dona aquest autor (a l'oest de la població), dificulta també la seua localització, però Zaragoza (1877) explica que el lloc de la troballa estava situat a prop d'una llegua del Tossalet (Alcalà de Xivert) cap a l'oest. L'any 1972 va trobar-se casualment, també en un punt indeterminat d'aquesta partida, un as de *Baitolo* que data de la primera meitat del segle I aC, actualment depositat al Museu de Benicarló. Aquestes troballes deuen correspondre a un assentament ibero-romà, possiblement amb la seua necròpolis. Les restes d'època imperial que esmenta aquest autor deuen pertànyer a un segon moment d'ocupació del mateix lloc. El jaciment no ha pogut ser localitzat fins al moment, malgrat les prospeccions realitzades almenys per V. Giner, A. Oliver i M. Díaz.

21. El Tossalet (Alcalà de Xivert)

31TBE663591.

SIAP.

Madoz, 1845, I, 353; Valcárcel, 1852, 9; Zaragoza, 1877, 73-75; Chabret, 1907, 40; Sarthou, 1913-15, 841; Almarche, 1918, 58; Febrer, 1924, 67; Bosch, 1924, 107; Bayerri, 1948, 673; Fletcher i Alcácer, 1956, 149, 151 i 158; Giner, 1969, 252-256, fig. 14-16, lám. IV, 4; Gil-Mascarell, 1973, 32-33; Ripollès, 1980, 31; Oliver, 1981, 209; Ripollès, 1982, 59 i 163; Oliver, 1986a, 223; Arasa, 1987b, 129; Arasa, s. u. "Tossalet, el", a Aranegui, 1996, 173; Arasa, s. u. "Tossalet, El", TIR K/J-31, 1997, 162.

Està situat a l'extrem meridional de la serra d'Irta (86 m), a poc més de 2 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, presenta unes excel·lents condicions defensives i possibilita un bon control visual, puix domina la plana litoral i el camí de la costa; en els vessants S-SE permet un hàbitat arrecerat. La seua superfície es troba parcel·lada i actualment erma; per la zona O-NO ha estat objecte d'aterassaments que l'han destruït en part. El seu cim

adopta la forma d'un altià que davalla amb un fort pendent cap al sud i l'est, amb una altitud relativa de 20 m. L'ocupació sembla estendre's per l'altià i per aquests vessants fins al pla, amb una extensió considerable. Sembla tractar-se d'un assentament de grandària mitjana. Els assentaments visibles són Capicorp i els Pasquals i el més pròxim és el segon, situat a uns 4 km cap al SSE. El camí d'Alcalà de Xivert a Capicorp passa a 0'4 km al SO; el camí de la costa passa per l'O-NO cercant l'eixida del corredor d'Alcalà. Les fonts d'Alcossebre estan situades a 3 km a l'ENE.

Va ser donat a conèixer inicialment per Valcárcel (1852): "Llámase así un collado, situado á media legua de la marina, donde se descubren ruinas antiguas, y se hallan entre porciones de casquillos de barro saguntino, señal segura de población romana, medallas de letras desconocidas". Entre les monedes esmenta un as de *Seteisen*. Aquest autor pretén demostrar que *Hystra*, localitat esmentada per Avié en l'*Ora marítima*, pot reduir-se a aquest lloc. Zaragoza (1877) manté aquesta reducció i explica amb detall les troballes d'urnes funeràries que tingueren lloc els anys 1863-64 en les proximitats del jaciment, les quals han ocasionat diversos errors d'interpretació en la bibliografia posterior. Zaragoza distingeix clarament dues troballes diferents; en primer lloc esmenta un grup de 19 urnes trobades en "las excavaciones del montículo ó Tossalet inmediato á Alcocebre". Aquestes (no especifica si en la seua totalitat o només algunes que no es van trencar) foren conservades per J. Llano White, l'enginyer que dirigia les obres del ferrocarril, que fou el primer director de la *Sociedad Arqueológica Valenciana*, i examinades per M. Velasco y Santos, que fou director de l'Arxiu del Regne i membre també de l'esmentada societat (Goberna, 1981, 579; 1982-83, 20). En segon lloc fa referència a les urnes trobades en la partida de la Palava: "En otras urnas descubiertas, no ya en la colina del Tossalet, sino en la inmediata llanura (partida de la Palava), (...)".

En la revisió que van fer d'aquestes troballes Gusi i Oliver (1986) a partir de croquis originals de l'època conservats en el SIAM, possiblement del mateix J. Llanos, localitzen la troballa de la Palava a l'2 km al NNE del Tossalet, a l'altura del Baixador d'Alcossebre (lám. Ia), i neguen l'existència de la del Tossalet. En el croquis que representa la troballa de la via es localitzen 19 urnes que ocupaven el desmunt de 6 m d'amplària per on havia de passar la via del tren (lám. IIIa), de manera que no pot descartar-se una confusió de Zaragoza quant a l'atribució d'aquestes urnes a la troballa del Tossalet. Això no obstant, en la descripció de les urnes dibuixades en una altra làmina (lám. IIIb) hi ha una llegenda que diu: "N. 1.2.3 urnas encontradas en Alcocebre labrando un campo. N. 4 urna encontrada en el desmonte de S. Benito, en el ferrocarril de Tarragona a Valencia". S'hi distingeix, per tant, entre dues troballes diferents però possiblement molt pròximes en el temps; la segona és la del ferrocarril, però la primera ha de ser necessàriament la del Tossalet que esmenta Zaragoza, que devia formar part de la necròpolis d'aquest assentament. Tal vegada Fletcher (1965b, 7-9) es refereix a aquestes en parlar de les dues urnes trobades l'any 1864 en construir-se una sènia prop del Tossalet. Els materials conservats en el magatzem del SIAM són possiblement una barreja d'ambdues troballes. La tipologia de les urnes és antiga i els aixorvars metàl·lics són els característics de les necròpolis ibèriques. La datació que proposen Gusi i Oliver és del darrer terç del segle VI.

Pel que fa al Tossalet, Giner (1969) diu que va poder veure encara algunes alineacions de pedres i va trobar ceràmica ibèrica i pedres de molí. Per últim, Oliver (1986a) va publicar un fragment de *kantharos* de *bucchero nero* etrusc que pot datar-se entre 625 i 580. Entre les ceràmiques ibèriques arrellegades hi ha un

fragment de càlat, un de tenalla del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992) i un altre decorat amb motius vegetals pintats.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 36	2	V: 18		29, 1-2	20
	Indeterminada			Canaletes		
Campaniana B	Lamboglia 1a	1	V: 15		29, 3	4
	Lamboglia 2	1 ?			29, 4	
	MP 127	1	B: 4'5		29, 5	
Pasta grisa	Lamboglia 1	1 ?				2
	Lamboglia 5	1 ?				
Parets fines	Mayet II	1	V: 8		29, 6	1
Comuna	Tapadora	1	V: 24		29, 7	1
Àmfores	Grecoitàlica	1	V: 12		29, 8	17
	Dressel IA	2	V: 15		29, 9	
TOTAL		12				45

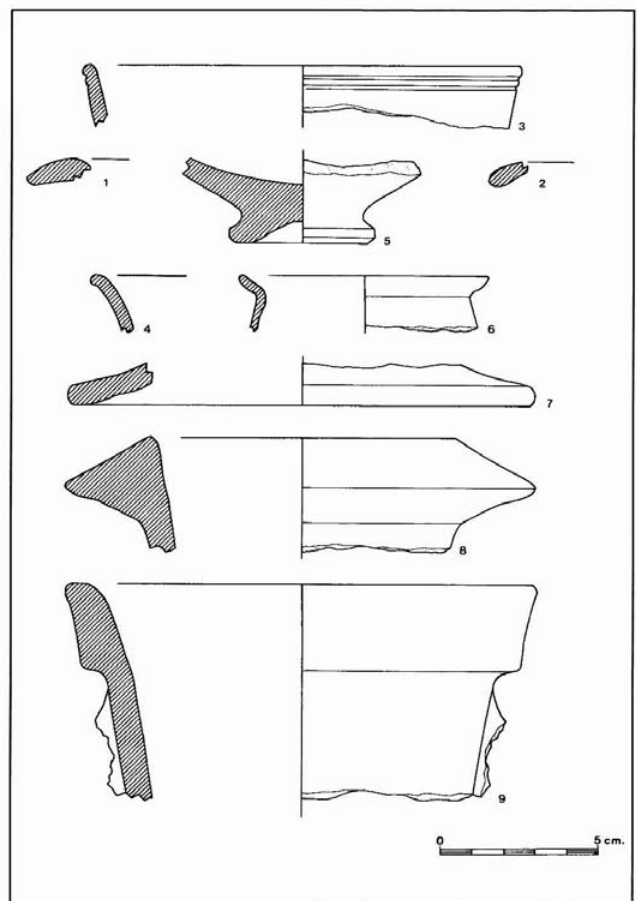

Fig. 29.- Ceràmica del Tossalet (Alcalà de Xivert).

L'ocupació d'aquest assentament presenta, a la llum dels materials fins ara coneguts, dues fases: la primera se situa en el període Ibèric Antic, a la qual correspon el fragment de *kantharos* de *bucchero* etrusc de la primera meitat del segle VI; potser les incineracions de la Palava puguen relacionar-s'hi. La segona se situa en l'Ibèric Final i es data en els segles II-I, fonamentalment a partir dels materials itàlics.

Els materials estudiats són 45 fragments ceràmics: 26 de ceràmica de vernís negre, 1 de parets fines, 1 de ceràmica comuna i 17 d'àmfores. Entre la ceràmica de vernís negre hi ha 20 fragments de campaniana A, 4 de B i 2 de pasta grisa. De campaniana A hi ha 2 vores de la forma Lamboglia 36 i 2 fragments de base decorats amb canaletes concèntriques. De campaniana B n'hi ha dos de la producció mitjana de *Cales* i 2 de la tardana; quant a les formes, hi ha 1 vora de la copa Lamboglia 1a, 1 de la copa Lamboglia 2 de classificació insegura i 1 base del vas MP 127. Els 2 fragments de campaniana de pasta grisa poden atribuir-se amb dubtes a les formes Lamboglia 1 i 5, respectivament. Pel que fa a les àmfores, hi ha 1 vora del tipus grecoitàlic de transició i 2 del tipus Dressel 1A; la resta són 3 fragments de pivot, 1 d'ansa i 10 de cos. El fragment de ceràmica comuna itàlica pertany a la vora d'una tapadora.

Aquests materials poden datar-se fonamentalment en el segle II. En aquesta fase d'ocupació, al llarg del segle II es documenta l'arribada a l'assentament d'un important volum d'importacions itàliques, singularment àmfores vinàries, les restes de les quals es troben disperses per les terrasses més baixes del jaciment i del pla immediat en la zona S-SE. Aquest fet indica l'important paper de l'assentament com a centre receptor, en relació amb un fondejador situat en la costa pròxima d'Alcossebre, possiblement a la platja de Morro de Gos, on s'ha trobat ceràmica fenícia, o tal vegada a Capicorp. La pobresa dels materials no permet major concreció a l'hora de determinar la data d'abandonament, que deu situar-se en un moment imprecís de la primera meitat del segle I, possiblement cap al 100/75 a la llum de les ceràmiques analitzades.

22. Capicorp (Alcalà de Xivert)

Miralles del Imperial, 1868, 18; Arasa, s. u. "Capicorp", a Aranegui, 1996, 48; Arasa, s. u. "Tossalet, El", TIR K/J-31, 1997, 162.

Està situat en una zona pròxima a la desembocadura de la rambla de Sant Miquel (10 m), en les proximitats de la costa. Per trobar-se en pla, el lloc no té possibilitats defensives, no permet un hàbitat arcerat ni un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i conreada i compta amb nombroses edificacions. Els assentaments visibles són el Tossalet i els Pasquals, i el més pròxim és el primer, situat a uns 4 km cap al NNO. El lloc es troba a la vora del camí d'Alcalà a Capicorp, que passa prop del Tossalet, i a uns 4 km del camí de la costa. El curs fluvial més pròxim és l'esmentada rambla.

Segons Miralles del Imperial (1868) en aquest lloc hi havia ruïnes en les quals es van trobar monedes romanes d'argent i coure. Aquesta imprecisa notícia és l'única referida a troballes arqueològiques d'època romana en aquest lloc. No és possible determinar la cronologia de la troballa, però el fet que algunes de les monedes foren d'argent permet suposar que es tractava de dracmes o denaris. Posteriorment, es té notícia de la troballa l'any 1969 de tres urnes ibèriques en fer els fonaments d'un xalet en aquesta zona, cosa que dona versemblança a l'existència d'un assentament ibèric. Aquest podria estar relacionat amb un fondejador situat a la desembocadura de la rambla de Sant Miquel.

23. Els Pasquals (Torreblanca)

31TBE597551.

SIAP.

Ocupa un contrafort oriental de la serra litoral (83 m) i està situat a 4 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives,

ja que es troba aïllat per un collet al NO; l'altitud relativa és de 20 m. La visibilitat abasta tot el pla litoral, però és més limitada cap al N-O. El pendent nord és prou abrupte, mentre que la resta són més suaus. La zona ocupada s'estén des del cim fins als vessants E-S, que es troben més arcerats. Està aterrat per al cultiu excepte en la zona més alta, però actualment roman erm en la seua major part. L'accés NO està protegit per una muralla en forma d'arc d'uns 60 m de llargària que, en part, ha estat descoberta per obres recents d'aterament que a penes li han afectat. En la part més alta, a l'extrem SO, es conserven les restes d'una gran torre que en protegeix l'accés. La resta del jaciment està molt destruït per les transformacions agrícoles, però encara es poden veure alguns murs. Sembla tractar-se d'un assentament de grandària mitjana. Els assentaments visibles són el Tossalet, Capicorp i la Torre de la Sal i el més pròxim és el segon, situat a 7 km cap a l'est; això no obstant, Almedíxer deu estar situat a uns 4 km cap al NNO. El camí de la costa passa a 0'8 km cap al SE. L'aigua és molt escassa en la zona; el barranc del Toll està situat a 1'5 km cap al SSE i la marjal comença a 2'5 km cap al SE.

El jaciment és inèdit i fou localitzat per M. Díaz. Es coneix la troballa d'una moneda ibèrica per part d'un aficionat de la població. En les meues prospeccions he pogut comprovar l'abundància de fragments de ceràmica d'importació, en la seua major part d'àmfora itàlica, que s'estenen per tota la seua superfície, des de les terrasses pròximes al cim fins al peu del vessant meridional i en el pla. Entre la ceràmica ibèrica hi ha vores de càlats decorats amb triangles pintats a la vora, així com dos pivots d'àmfora ibèrica. Alguns fragments de ceràmica àtica permeten determinar l'existència d'una primera fase d'ocupació en els segles V-IV

Els materials estudiats són 58 fragments ceràmics: 35 de vernís negre, 22 d'àmfora i 1 de morter. Entre els de ceràmica de vernís negre n'hi ha 26 de campaniana A i 9 de campaniana B. De campaniana A hi ha presents les següents formes: 1 exemplar de la copa Lamboglia 27c i 1 del bol Lamboglia 27a-b, 1 del plat Lamboglia 36 i 2 de la copa Morel 68. Els fragments d'aquesta darrera estan decorats amb una banda pintada a la part interior de la vora; a més hi ha 2 bases amb decoració impresa: una amb una roseta de vuit pètals i l'altra amb una estreta orla d'estries i estampilles, de les quals només en queda la vora d'una. De campaniana B, hi ha 1 vora de la copa Lamboglia 2, 1 vora d'una petita pàtera, 1 base decorada amb 4 canaletes concèntriques, 1 base decorada amb una orla d'estries envoltada de 2 canaletes concèntriques i 1 base amb el peu motlurat.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27c	1	V: 18		30, 1	26
	Lamboglia 27a-b	1	V: 26		30, 2	
	Lamboglia 36	1	V: 27		30, 3	
	Morel 68	2	V: 10; 10'5	Una banda pintada	30, 4-5	
	Indeterminada			Estries i estampilles	30, 6	
	Indeterminada		B: 4'5	Roseta	30, 7	
Campaniana B	Lamboglia 2	1	V: 11		30, 8	9
	Indeterminada		V: 13		30, 9	
	Indeterminada		B: 9	4 canaletes	31, 1	
	Indeterminada			2 canaletes i estries		
Àmfora	Grecoitàlica	2	V: 12; 14		31, 2-3	22
	Dressel 1A	1	V: 14		31, 4	
	Indeterminada			Segell il·legible	31, 6	
Mortor	Itàlic	1	V: 24		31, 5	1
TOTAL		10				58

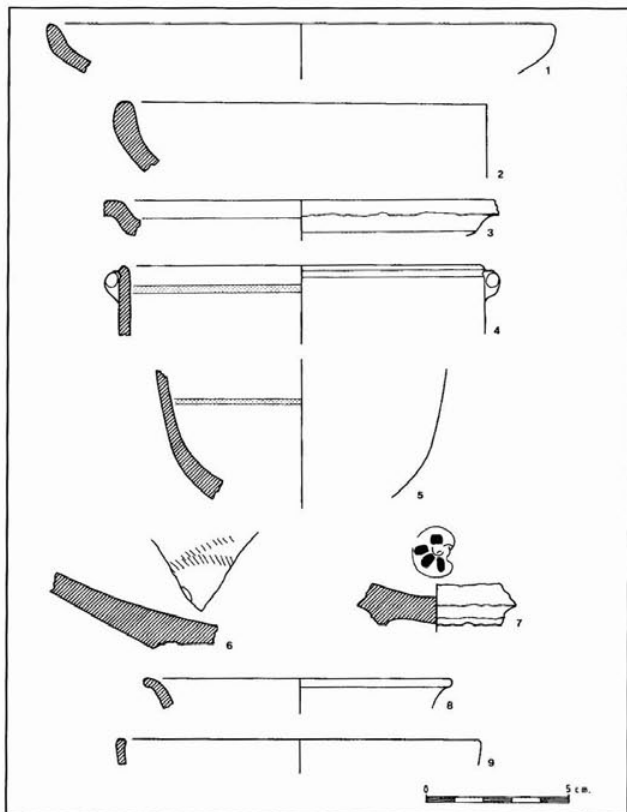

Fig. 30.- Ceràmica dels Pasquals (Torreblanca).

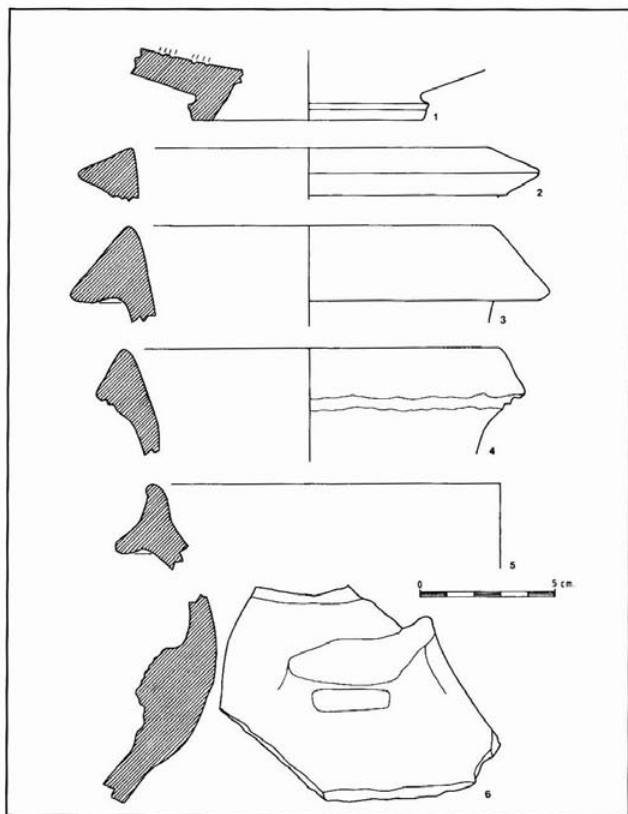

Fig. 31.- Ceràmica dels Pasquals (Torreblanca).

Entre els 22 fragments d'àmfora hi ha 2 vores del tipus grecoitàlic de transició i 1 del tipus Dressel 1A; un fragment pertanyent al muscle amb l'arrancament de l'ansa presenta un segell imprès en la base d'aquesta, amb un cartutx rectangular i el text il·legible. El morter és de tipus campanià i correspon a la forma Aguarod 1.

En conjunt, es tracta d'un lot de materials prou homogeni que pot datar-se en el segle II, amb un moment final que pot situar-se de manera aproximada cap al 110-90. Hi destaca el paral·lelisme amb el Tossalet, tant pel que fa a les característiques del jaciment com per la seua datació.

24. El Campello (Cabanès)

31TBE521481.

SIAP.

Bazzana, 1978b, 180; Bazzana, 1992, I, 407.

Està situat a l'interior de la serra litoral, en un contrafort rocós sobre el barranc homònim (261 m), a 6'6 km de la costa. El lloc presenta unes bones condicions defensives, amb un sol accés pel NE i uns pendents molt pronunciats que el fan inaccessible per la resta. La seua orientació permet un hàbitat arrecerat en el costat S-SE. L'altitud relativa pel costat del barranc és de 70 m, mentre que l'altiplà des d'on és accessible està situat en la isohipsa dels 260 m. La zona està parcel·lada en part i actualment erma. L'assentament més pròxim és el Tancat, situat a 2'8 km cap al SE; no n'hi ha cap de visible. El jaciment està situat a la vora de l'antic camí de la Fusta, que en part segueix la carretera local de Cabanès a la Ribera; el camí de la costa que segueix el pla litoral està situat a uns 4 km cap a l'ESE. L'aigua és escassa en aquesta zona; l'esmentat barranc passa a 0'1 km cap a l'oest.

El jaciment ha estat prospectat, entre altres, per J. Ll. Viciano, A. Oliver i X. Allepuz. Amb posterioritat al període ibèric, el lloc fou ocupat esporàdicament en època romana i, a l'Edat Mitjana, per un assentament fortificat encara visible que ha estat estudiat per Bazzana (1978b i 1992). La troballa d'alguns fragments de ceràmica àtica prova la seua ocupació en els segles V-IV. Posteriorment, l'única prova d'ocupació en època iberoromana és un petit fragment d'àmfora campaniana que pot datar-se entre el segle II i la primera meitat de l'I.

25. El Tancat (Cabanès)

31TBE545472.

SIAP.

Esteve, 1989, 105.

Està situat al peu de l'extrem est (70 m) del tossal de Mortòrum, a 4'1 km de la costa. Al cim d'aquest tossal hi ha un jaciment de l'Edat del Bronze i una explotació minera moderna. El lloc presenta un pendent molt suau, està orientat cap al sud i no té condicions defensives. Es troba a la vora de l'extensa plana litoral, sobre la qual té un limitat control visual. La seua superfície es troba parcel·lada i conreada. Els seus límits són força imprecisos. Els assentaments visibles són el Bordissal, la Torre de la Sal i la Punta de les Llances i el més pròxim és el primer, situat a 1'3 km cap a l'ESE. Per la banda nord d'aquest tossal passa el camí de la Fusta i, a 3'7 km cap a l'ESE, el camí de la costa. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Campello passa a 0'6 km cap al SSO.

El lloc fou ocupat per un assentament altmedieval. Les troballes ceràmiques són escasses, estan molt rodades i apareixen prou disperses. Entre alguns fragments amb pasta i perfil típicament ibèrics només vaig trobar un fragment d'àmfora itàlica corresponent a l'ansa. Aquesta troballa confirma l'ocupació de l'assentament en

els segles II-I. D'altra banda, Esteve (1989) arreplega la notícia de la troballa d'incineracions ibèriques en la zona del Tancat, possiblement en relació amb aquest lloc.

26. El Bordissal (Cabanes)

31TBE559471.

Museu Arqueològic de Barcelona; SIAP.

Meneu, 1914, 4; Fita, 1914, 193; Almarche, 1918, 85; Peris y Fuentes, 1922, 221-222; Almagro Basch, 1945, 21-22; Gómez Moreno, 1949, 299, núm. 42; Tovar, 1951, 309; Bru, 1963, 111; Maluquer, 1968, 140, núm. 265; Siles, 1985, 239, núm. 1016; Oliver, 1978, 273; Untermann, 1984, 115, núm. 9; Untermann, 1987, 300 i 312; Esteve, 1989; Untermann, 1990, MLH III, 2, 367-368, F.5.1; Arasa, s. u. "Brosseral, el", a Aranegui, 1996, 43; Arasa, s. u. "Torre de la Sal, La", TIR K/J-31, 1997, 157; Arasa, 1997b, 1150-1151.

Està situat enmig de la plana litoral (34 m), a 2'6 km de la costa. El lloc presenta un pendent suau, no té condicions defensives i no es troba arcerat. Es localitza al voltant de l'encreuament del camí de Miravet i del barranc del Campello. La seua superfície es troba parcel·lada i conreada. El lloc ha estat transformat per les fortes revindudes d'aigua que, com la de l'any 1949, porta en ocasions l'esmentat barranc. El jaciment està dividit en tres sectors pel camí i el barranc, amb una diferència de cota de fins a 3 m, per la qual cosa no és descartable un desplaçament del barranc que haja comportant una important transformació del paisatge. Els jaciments visibles són el Tancat, la Torre de la Sal, el Castell de Miravet, el Castell d'Orpesa i la Punta de les Llances i el més pròxim és el primer, situat a l'3 km cap a l'ONO, mentre que el segon es troba a 2'6 km cap a l'ESE. El camí de la costa passa a 2'5 km cap a l'ESE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Campello travessa el jaciment.

Fig. 32.- Inscripció del Bordissal (Cabanes); fotografia del Museu Arqueològic de Catalunya, Barcelona.

El jaciment es coneix per la troballa d'una inscripció ibèrica funerària, junt a la qual aparegueren diverses incineracions i inhumacions, a més de restes romanes d'època imperial. Es tracta d'una

estela completa amb el coronament apuntat i trencat i unes dimensions de (105) x 45 x 26 cm (fig. 32). El text, que no està inscrit en una cartela ni té línies de guia, és el següent: *ilti ïbikisenseltarmi*, on s'identifica un antropònim (*ilti ïbikis*) amb un primer element de clara arrel ibèrica, seguit de tres elements i sufixos (*en+seltar+mi*). Esteve (1989) relaciona la inscripció amb una ocupació ibèrica inicial, però Oliver (1990a, 86) considera que els materials trobats són exclusivament romans i, per tant, l'epígraf deu ser d'època imperial. Les ceràmiques corresponents al segon període d'ocupació poden datar-se en els segles V-VI dC (Arasa, 1997b).

En l'actualitat les restes ceràmiques són escasses i apareixen disperses en les parcel·les situades als dos costats del camí, a la vora meridional de la carretera de Cabanes. Les ceràmiques ibèriques i tardorepublicanes es troben barrejades amb les d'època tardoromana. Entre la ceràmica ibèrica apareixen diverses vores de tenalles del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992). Pel que fa a les ceràmiques d'importació, hi ha un fragment de ceràmica àtica de vernís negre que en confirma l'ocupació almenys des dels segles V-IV i diversos fragments d'àmfora púnicaebussitana. Les ceràmiques itàliques són més escasses i només s'han trobat 2 fragments de cos i 2 anses d'àmfora; un altre fragment de vora amb el llavi trencat pertany a la producció tarraconense i possiblement és del tipus Dressel 1A. Amb aquests escassos materials, el jaciment només pot datar-se de manera aproximada en el segles II-I.

27. La Torre de la Sal (Cabanes)

31TBE585463.

SIAP; Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; Museu de Vila-real; Col·lecció de J. Ramos.

Sentenach, 1920, 14; Peris y Fuentes, 1922, 222-223; Mesado, s.u. "Torre de la Sal", GERV, XI, 268; Gil-Mascarell, 1973, 34; Fletcher, 1976a; Wagner, 1978; Fernández Izquierdo, 1980, 158-165; Oliver, 1981, 212; Ribera, 1982, 127; Meseguer, 1983, 81-83; Fernández Izquierdo, 1986; Fernández Izquierdo, 1987-88; Fernández Izquierdo, 1988a, 172; Oliver, 1989a, 210-211; Esteve, 1989, 105; Oliver, 1990b, 231; Oliver, 1990-91, 176; Rouillard, 1991, 395-396; Doñate, 1991, 22; Oliver, 1991c, 1101; Oliver i Gusi, 1991, 203; Dupré, Pérez-Obiol i Roure, 1994, 168; Clausell, 1995, 98, fig. 4; Arasa, s. u. "Torre de la Sal, la", a Aranegui, 1996, 166; Arasa, s. u. "Torre de la Sal, La", TIR K/J-31, 1997, 157; Molina, 1997, 106-108; Ribera, 1998a, 61; Uroz i Molina, 1998, 127.

El lloc està situat a la vora de la mar, en l'extrem meridional de l'albufera de la Ribera de Cabanes, no té condicions defensives, no permet un control visual del territori i no està arcerat. La zona està parcialment urbanitzada en l'extrem septentrional i ha estat objecte d'una plantació d'eucaliptus en la part central. D'altra banda, l'erosió marina està destruint progressivament tota la franja est. Els assentaments visibles són els Pasquals, el Tancat, el Bordissal, el Castell d'Orpesa i la Punta de les Llances i el més pròxim és el Bordissal, situat a 2'6 km cap a l'ONO. Està emplaçat a l'inici d'un camí de penetració cap a l'interior (el camí de la Fusta) i prop del camí de la costa. L'aigua és molt escassa en la zona; a més de la pròxima albufera, el nivell freàtic és molt superficial i permet l'aprovisionament amb pous.

El jaciment està situat en una zona on la restinga s'eixampla, de manera que en l'antiguitat possiblement quedaria flanquejat per la mar i les marismes. En l'actualitat s'estén al voltant d'una torre del segle XVI que li dona nom, situada sobre una petita elevació (2'1 m). L'àrea arqueològica està delimitada al nord pel camí de la Torre de la Sal, per l'oest pel camí de l'Atall, al sud per un camí de traçat irregular i a l'est per la mar (fig. 33, 1); això no obstant, hi ha restes ceràmiques en una parcel·la situada a l'oest del camí de l'Atall i s'han trobat restes constructives de manera

aïllada al llarg de la platja en direcció sud. Les estructures arquitectòniques que han pogut ser estudiades apareixen superficialment en la zona de la platja i estan molt erosionades per l'acció del mar, que ha destruït part del jaciment. Dins de l'àrea anteriorment delimitada, els materials apareixen dispersos en una àrea d'uns 225 m de llargària per 175 m d'amplària, amb una superfície aproximada de 3'5-4 ha. En aquesta zona s'han delimitat tres sectors: la parcel·la de la torre, plantada d'eucaliptus, que no ha pogut ser excavada; la parcel·la situada al nord de la torre, que ha estat aprofitada per a l'agricultura i es troba molt arrasada; i la zona de la platja. D'altra banda, en la zona immediata dins de la mar es troben abundants restes pertanyents a un fondejador que conformen un extens jaciment submarí.

Fig. 33.- 1. Planta de la Torre de la Sal (Cabanes); 2. Habitació amb paviment de morter, segons A. Fernández Izquierdo.

Possiblement el lloc apareix esmentat l'any 1575 com la Casa de la Sal, en l'acte formal d'annexió de les poblacions d'Albalat i Miravet a Cabanes (Balbás, 1892, 600). La primera referència al jaciment és de Sentenach (1920), que esmenta vestigis arqueològics arrellegats per Peris y Fuentes. Pocs anys després, aquest (Peris y Fuentes, 1922) explica que "en una extensió de medio kilómetro de playa (se ven) bastantes pedazos de cerámica, que por su forma parecen de factura griega (...) en el centro de una extensió de aguas diáfanas se observa un manchón obscuro; entrando en un bote se ve que lo producen los cimientos de una población". En els primers decennis de segle, pels voltants d'aquest jaciment es van destruir diverses necròpolis ibèriques en el curs dels treballs agrícoles en les finques de

Tàrrega, Pitarch, Confit i la Senieta, una d'elles situada a uns 300 m del jaciment (Almarche, 1918, 85; Peris y Fuentes, 1922, 220-221; Bosch, 1923, 625; Bosch, 1924, 106-107; Esteve, 1966, 145-146; Gil-Mascarell, 1973, 34 i 41; Oliver, 1981, 195). El primer a estudiar el jaciment submarí fou Wagner (1978), que va publicar un important conjunt d'àmfores. Posteriorment, Fernández Izquierdo (1986 i 1987-88) ha dut a terme cinc campanyes d'excavació en el jaciment terrestre entre els anys 1985 i 1990, de les quals ha publicat les tres primeres, i unes altres quatre en el submarí (1979-1985) que han estat publicades en la seua totalitat. Oliver (1990-91) ha donat a conèixer diversos fragments de ceràmica àtica dels segles V-IV. Rouillard (1991) ha publicat diversos fragments de ceràmica àtica de figures roges i de vernís negre, arrellegats per Doñate, que poden datar-se majoritàriament en la segona meitat del segle V. Posteriorment, Oliver i Gusi (1991) i Clausell (1995) han donat a conèixer la troballa de ceràmiques fenícies en les excavacions.

El monetari del jaciment sembla -segons les notícies de troballes- prou ric, però roman en la seua major part dispers en mans de particulars. Totes les peces estudiades s'han trobat en prospeccions superficials per la platja. Se'n coneixen 4: 3 asos i 1 quadrant, amb altres tantes procedències: el País Valencià, Catalunya, Aragó i Roma.

	As	Quadrant	TOTAL
<i>Ausesken-ban</i>	1		1
<i>Kelse</i>	1		1
<i>Arse</i>		1	1
<i>Roma</i>	1		1
TOTAL	3	1	4

Els primers treballs es van efectuar els anys 1977, 1979 i 1983 en algunes estructures arquitectòniques que eren visibles en la platja. Posteriorment, les excavacions s'han realitzat en dos sectors, en la parcel·la situada al nord de la Torre i en la platja. Les estructures estudiades segueixen una orientació paral·lela a la costa. En la zona de la platja, l'any 1985 es va obrir un primer sondeig de 3 x 3 m (9 m²) adosat a l'angle NE de la tanca de la Torre, on no es van trobar restes constructives. Al SE de la Torre es va obrir un segon sondeig de 4 x 3 m (12 m²) on van aparèixer restes d'un mur. Finalment es va excavar un pou (UE 1.004) amb el brocal construït de blocs de gres.

En 1987 es va començar a excavar en la parcel·la situada al nord de la Torre, on es van obrir tres sondeigs. El primer (A), de 10 x 10 m (100 m²), es va fer en la zona NO, en un lloc on la roturació havia descobert les restes d'un paviment de còdols de riu; contigu a aquest aparegué un paviment de morter amb un lleuger pendent cap al centre (UE 20.002), on hi havia una petita concavitat circular (fig. 33, 2); al seu voltant les restes d'una paret formaven un petit recinte de 2 x 1'40 m amb angles arrodonits en la seua cara interna. Sobre aquest paviment es van trobar una àmfora Lamboglia 2 i una pàtera de pasta grisa.

El segon sondeig (B), també de 10 x 10 m (100 m²), es va obrir en la zona NE, on abundaven restes d'àmfores púniques del tipus Mañà C2. No aparegueren restes d'estructures. Podia tractar-se d'una zona de magatzem amb una alineació d'àmfores. El tercer (D) es va obrir en la mateixa zona, prop d'una edificació on s'ha instal·lat un bar; s'hi van trobar una sèrie de murs amb la mateixa orientació, un d'ells corresponent a un angle (UE 20.011) i altres dos que només conservaven la filada inferior (UE 20.016 i 20.013). Al nord es va trobar una

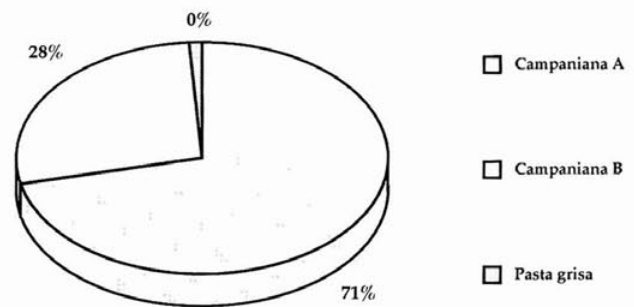
alineació formada pel terç inferior de 8 àmfors púniques clavades en una trinxera tallada en la costra formada per les sals del nivell freàtic, falcades amb un reblit d'arena, grava i pedres, en el qual hi havia una gran quantitat de ceràmiques variades (UE 20.018). L'any 1988 els treballs d'excavació d'aquesta zona es van estendre cap a l'est, on continuaven els murs formant una habitació amb el terra (UE 20.022) i un reblit de ceràmiques (UE 20.030), alguns fragments de les quals enganxaven amb els de la UE 20.018, i cap al nord, amb una altra possible alineació d'àmfors (UE 20.023) paral·lela a l'anterior, de la qual només restaven 3 pivots clavats en terra.

La major part dels murs tenen entre 40 i 45 cm de grossària i conserven una o dues filades de pedres; la part superior devia ser de toves. En la platja, l'habitació núm. 6, de 2'20 x 1'60 m, tenia murs de 80 cm de grossària, fets amb una doble filada de pedres regulars amb altres més petites en els intersticis. Una altra habitació (núm. 11) tenia una planta quadrada d'1'60 x 1'60 m. Els murs que segueixen una orientació N-S estan desviats 15° cap a l'est.

En les zones excavades el nivell d'ocupació correspon a una mateixa època que pot datar-se en els segles II-I; les escasses ceràmiques que es daten en els segles VI-IV apareixen fora de context i, en ocasions, acompanyades d'altres més modernes. Els materials segueixen apareixent per davall de la costra, amb una composició i una cronologia semblants als dels nivells superiors. Hi destaca la gran quantitat de fragments d'ossos, entre els quals hi ha una important presència del cavall. D'altra banda, l'aparició de nombroses restes òssies corresponents a un mínim de 3 individus fa molt versemblant la hipòtesi de la seua destrucció violenta.

Els materials recuperats en les excavacions corresponen majoritàriament al període Ibèric Final; en menor quantitat, també n'hi ha dels períodes Ibèric Antic i Ple, de l'Alt Imperi i de l'Edat Mitjana. En l'excavacions de 1990 i 1993 s'han trobat ceràmiques fenícies (Clausell, 1995) i altres corresponents al període Ibèric Antic (VI-V), al qual deu pertànyer una àmfora del tipus PE trobada en la mar. Les ceràmiques àtiques de vernís negre i figures roges, més abundants en les troballes de superfície dels nivells destruïts per la mar, poden datar-se en els segles V-IV. L'absència de ceràmiques d'importació del segle III impedeix pel moment documentar l'ocupació de l'assentament en aquesta època; aquest fet pot atribuir-se possiblement a les limitacions pròpies de la recerca i no a l'existència d'un hiatus. Les ceràmiques d'importació són molt nombroses i es troben per totes les zones del jaciment, tant en les habitacions de la platja com en els sondeigs oberts en la parcel·la situada al nord de la Torre. En aquest sentit és de particular importància el depòsit trobat en la UE 20.018, el reblit que sustentava l'alineació d'àmfors. Entre la ceràmica ibèrica n'hi ha de cuina feta a mà, de cuina i de taula feta a torn (olles, gerres, bols, plats, tapadores, caliciformes, embuts, formatgeres), càlats, àmfors, tenalles del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992) i ceràmica grisa emporitana. Entre la ceràmica d'importació n'hi ha campaniana A, B i de pasta grisa, gobelets de parets fines, ceràmica comuna, morters, àmfors Dressel 1A, 1B i 1C i Lamboglia 2 i púniques Mañá C1 i C2. Presentem els materials distribuïts en dos quadres, segons procedesquen de superfície o de les campanyes d'excavació.

En total han estat estudiades 365 peces i fragments ceràmics: 304 de vernís negre, 30 d'àmfora, 28 de parets fines, 3 de ceràmica comuna i 1 opèrcul. El NMI general és de 113. Pel que fa al vernís negre, 217 (71'3%) són de campaniana A, 84 (27'6%) de campaniana B i 3 (0'9%) de pasta grisa. La producció majoritària és, amb molt, la A, que suposa prop de les tres quartes parts del total; la B representa poc més de la quarta part i la presència de la campaniana de pasta grisa és insignificant.

Gràfica de percentatges de les diferents produccions de vernís negre.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 5/7	1	V: 30		34, 1	42
	Lamboglia 27a-b	1	V:16		34, 2	
	Lamboglia 27B	1	V: 25		34, 3	
	Lamboglia 27	5			34, 4	
	Lamboglia 28	1			34, 5	
	Indeterminada		B: 9	Fulles	34,6	
	Indeterminada		B: 9	2 canaletes	35,3	
	Indeterminada		B: 5'5; 7'4; 7; 8; 8'5		34, 7-9; 35, 1-2, 4	
Campaniana B	Lamboglia 1	3	B: 10; 12	2 canaletes	36, 3-5	32
	Lamboglia 4	1			35, 10	
	Lamboglia 5	5	V: 25; 32; 33	3 canaletes	35, 5-9	
	Lamboglia 8A	2	V: 13; 17		36, 1-2	
	Indeterminada		B: 6'8	Cordiformes i estries	36, 6	
	Indeterminada		B: 7	3 canaletes i estries	37, 1-2	
	Indeterminada		B: 11	4 canaletes i estampilles	37, 3	
	Indeterminada		B: 6'3		36, 7	
Parets fines	Mayet II	1			37, 4	1
Àmfora	Dressel 1A	1	V: 16			1
TOTAL		22				76

Ceràmiques de superfície.

Pel que fa a la campaniana A, han pogut identificar-se 62 individus pertanyents a 11 formes, inclosa una llàntia. La forma majoritària és el bol Lamboglia 27 amb 25 exemplars (40'3%); segueix el plat Lamboglia 36, amb 13 (20'9%); el bol Lamboglia 31 amb 7 (11'2%); la copa Lamboglia 28 amb 4 (6'4%); la pàtera Lamboglia 55 amb 3 (4'8%); les pàteres Lamboglia 5/7 i Lamboglia 6, el bol Lamboglia 33 i la copa Morel 68, amb 2 cadascun (3'2%); finalment, la pàtera Lamboglia 5 i la llàntia Ricci E estan representades amb 1 exemplar cadascuna (1'6%). Els motius decoratius apareixen sobre 13 peces; la decoració impresa és poc freqüent: hi ha una base amb una roseta i dues amb fulles, una d'elles amb una orla d'estries; la decoració pintada es limita a les bandes a la vora interna de les formes: Lamboglia 31 (1), Lamboglia 33 (2) i Morel 68 (2). Finalment, les canaletes concèntriques apareixen en 5 bases: 4 dobles i 1 simple. La pràctica totalitat de les peces pertanyen a la producció mitjana, només els exemplars de la pàtera Lamboglia 5/7 i alguns fragments indeterminats poden considerar-se tardans. L'única llàntia trobada pertany a aquesta producció i és del tipus Ricci E.

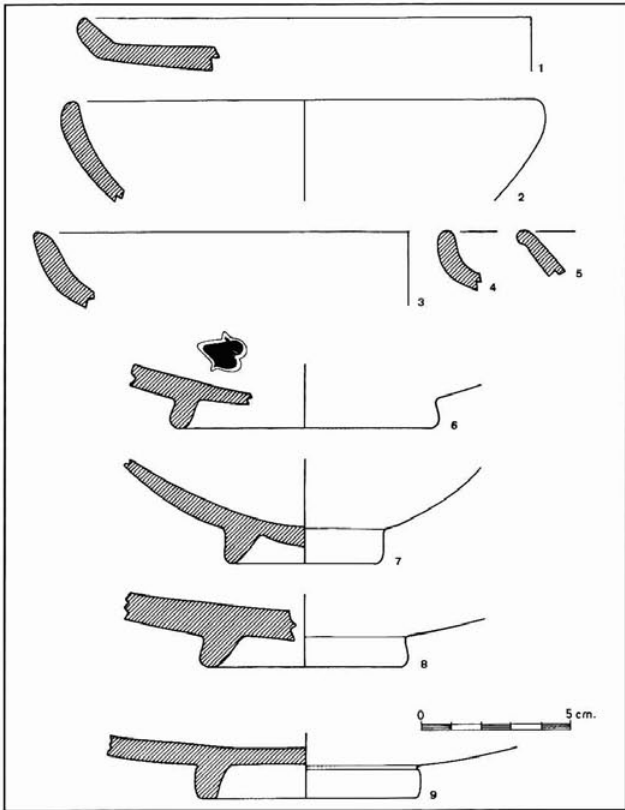

Fig. 34.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

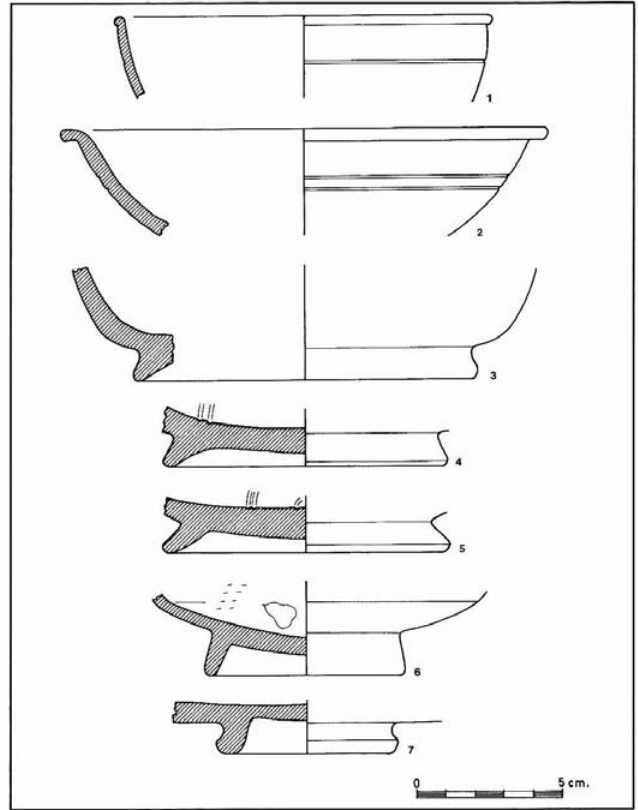

Fig. 36.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

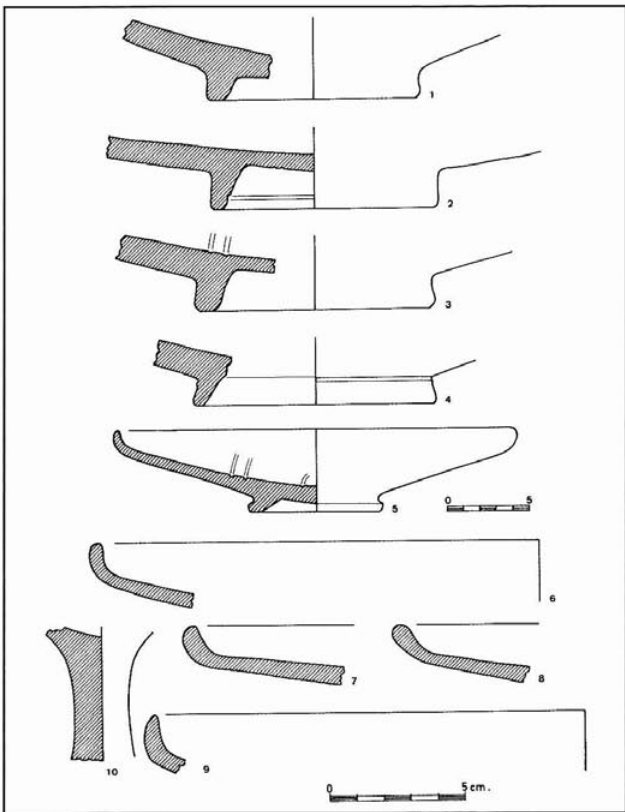

Fig. 35.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

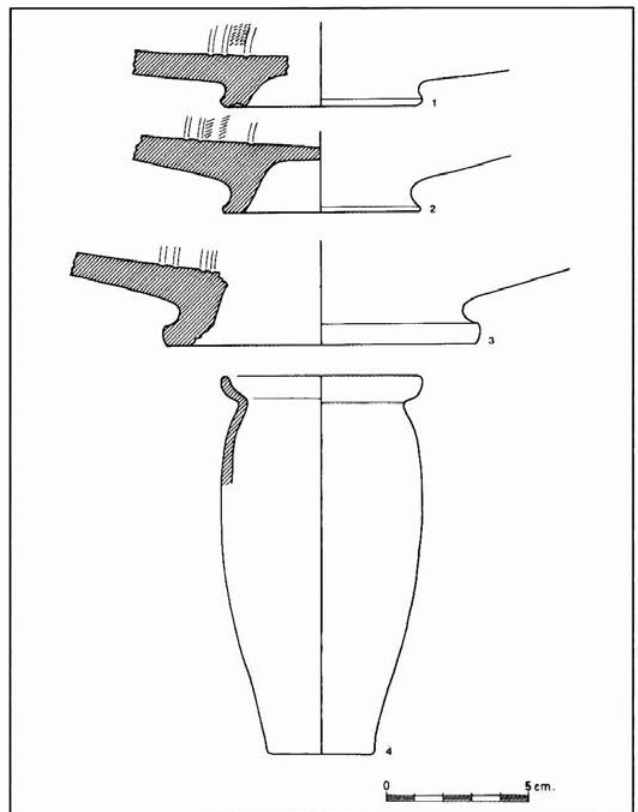

Fig. 37.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

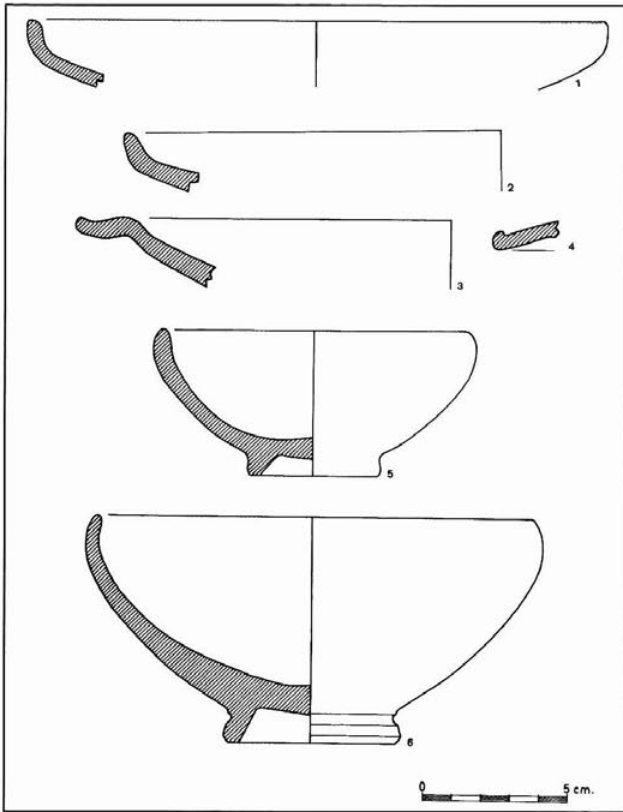

Fig. 38.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

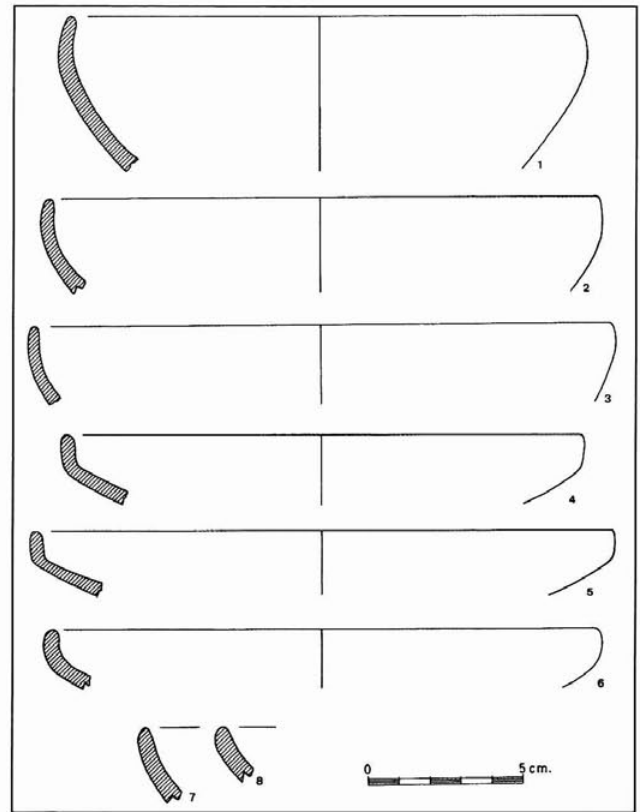

Fig. 40.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

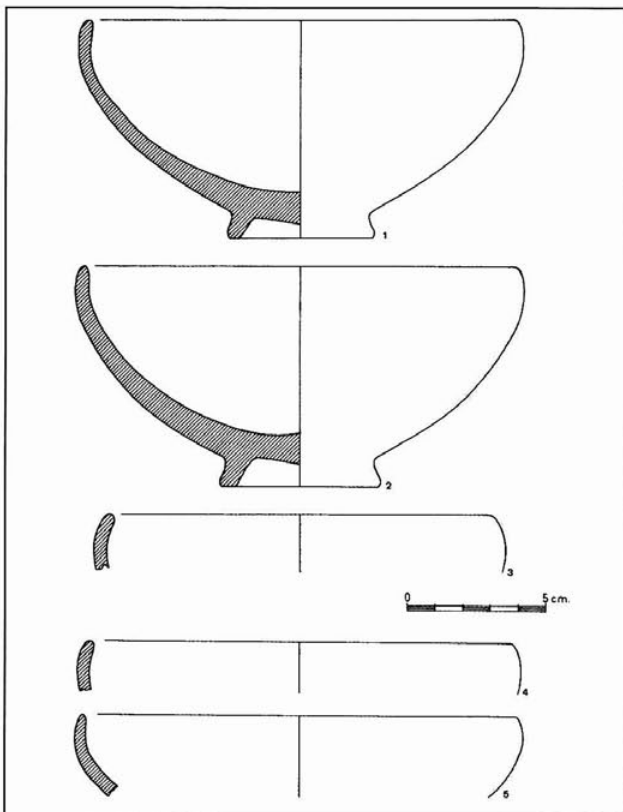

Fig. 39.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

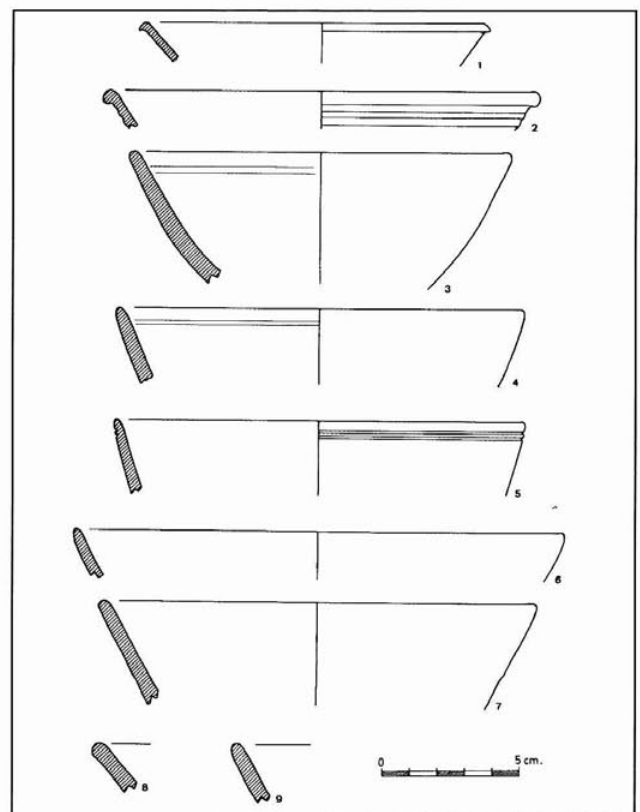

Fig. 41.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

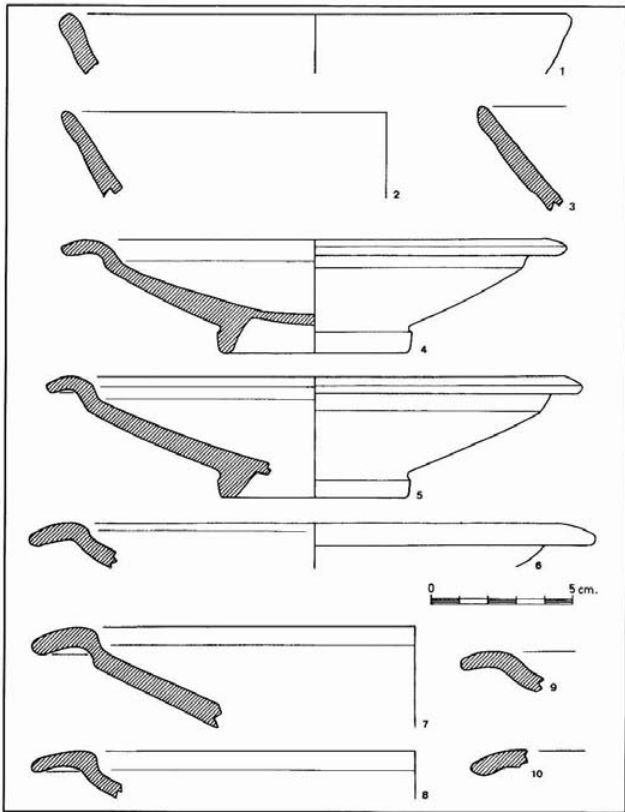

Fig. 42.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

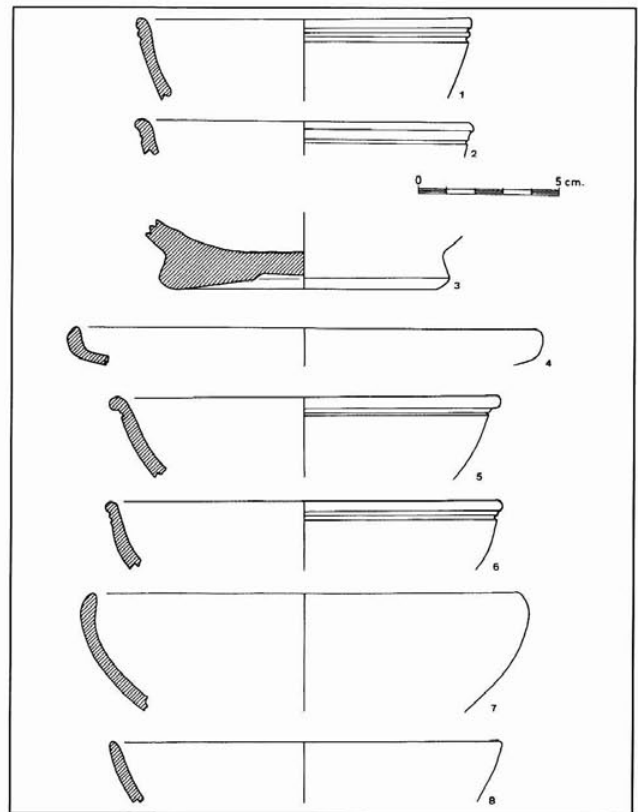

Fig. 44.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

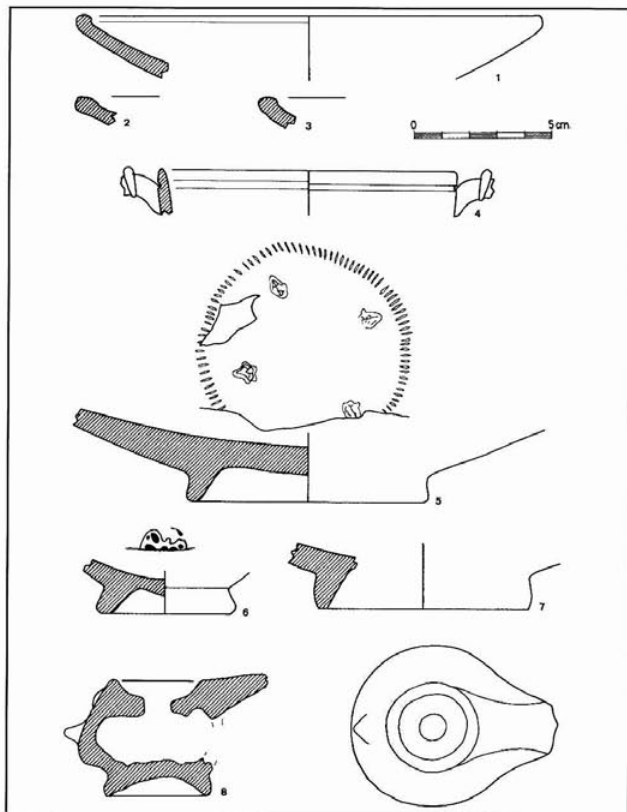

Fig. 43.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

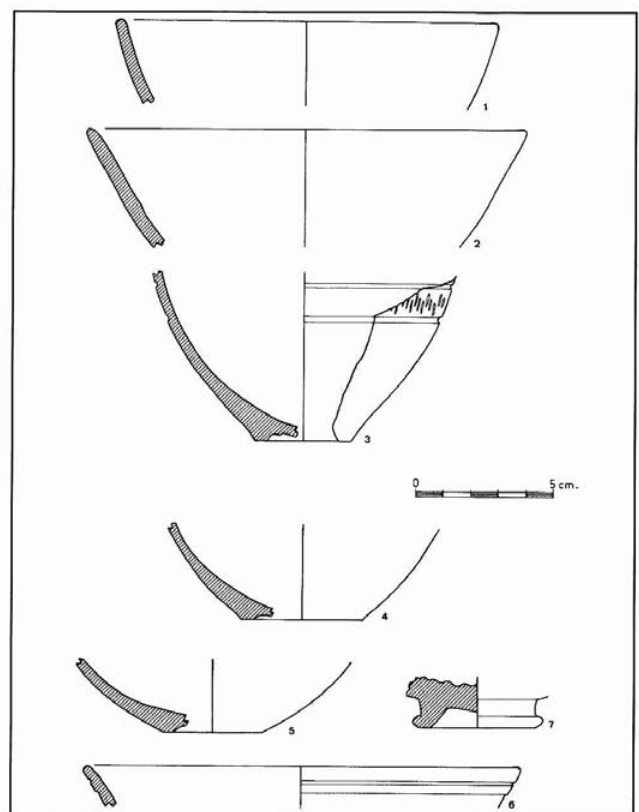

Fig. 45.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

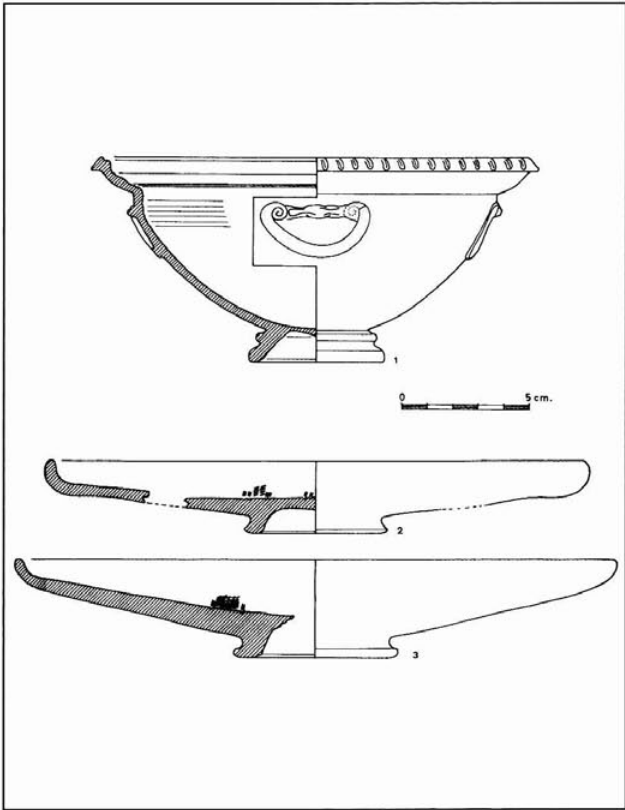

Fig. 46.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

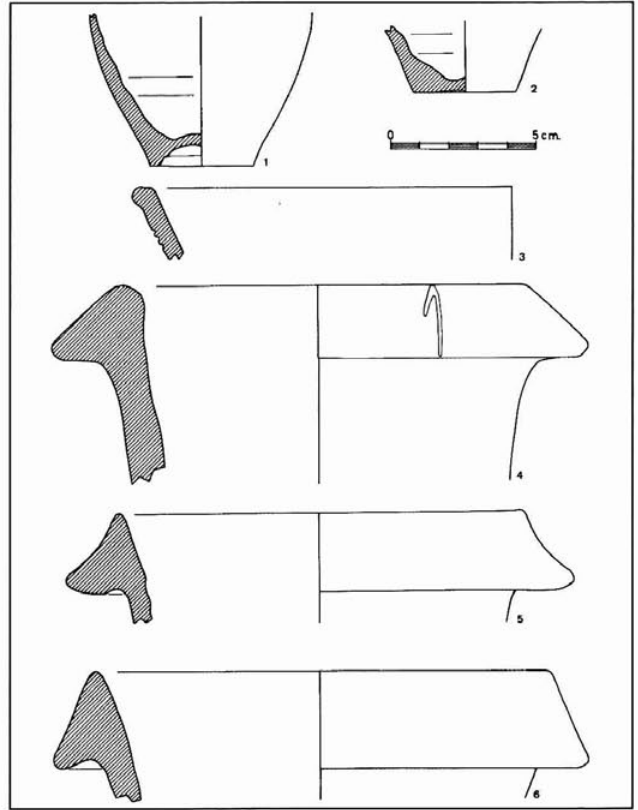

Fig. 48.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

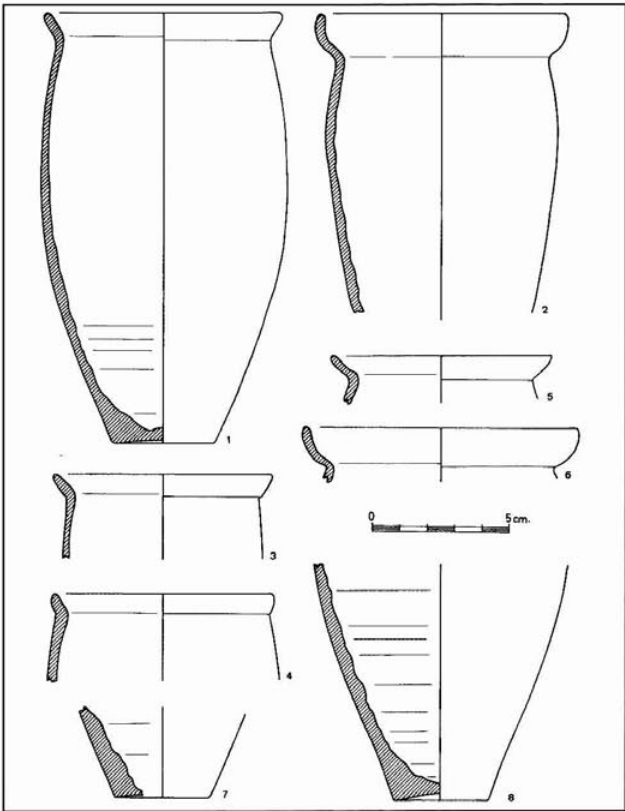

Fig. 47.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

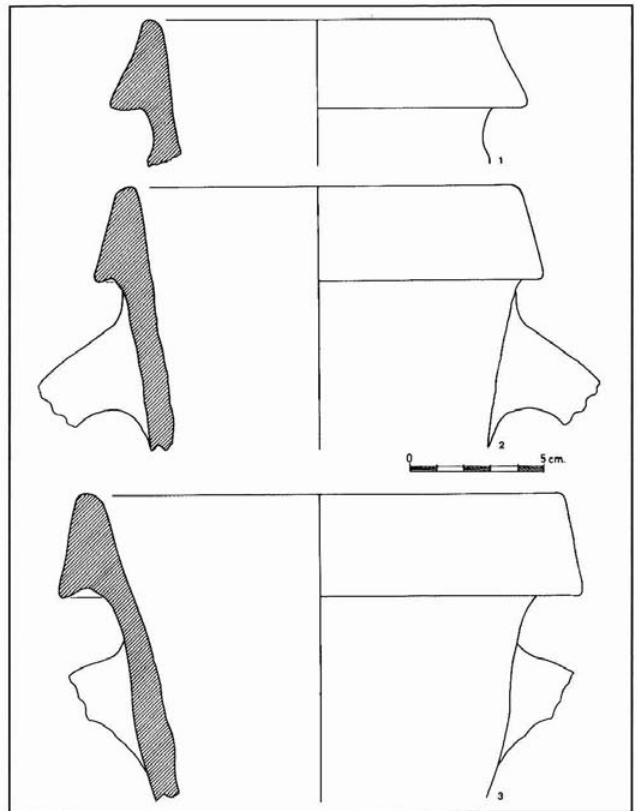

Fig. 49.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

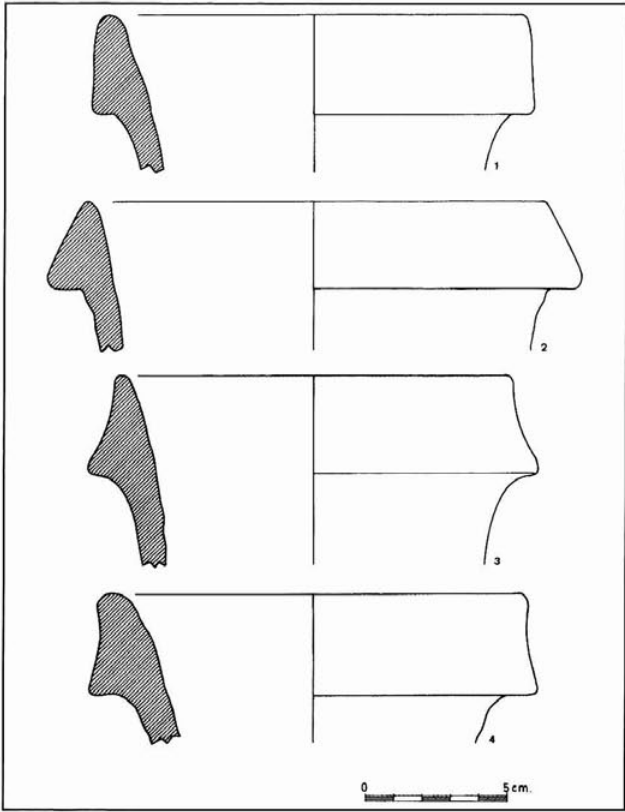

Fig. 50.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

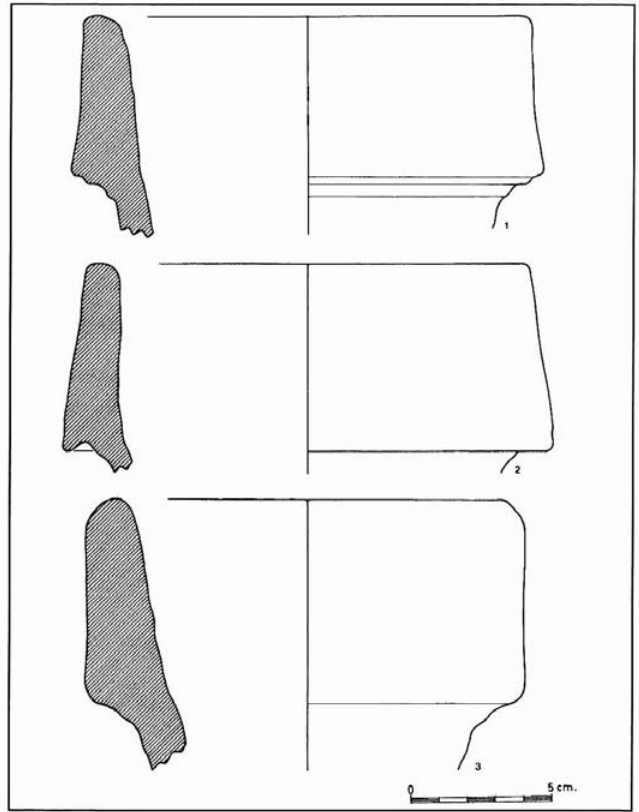

Fig. 52.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

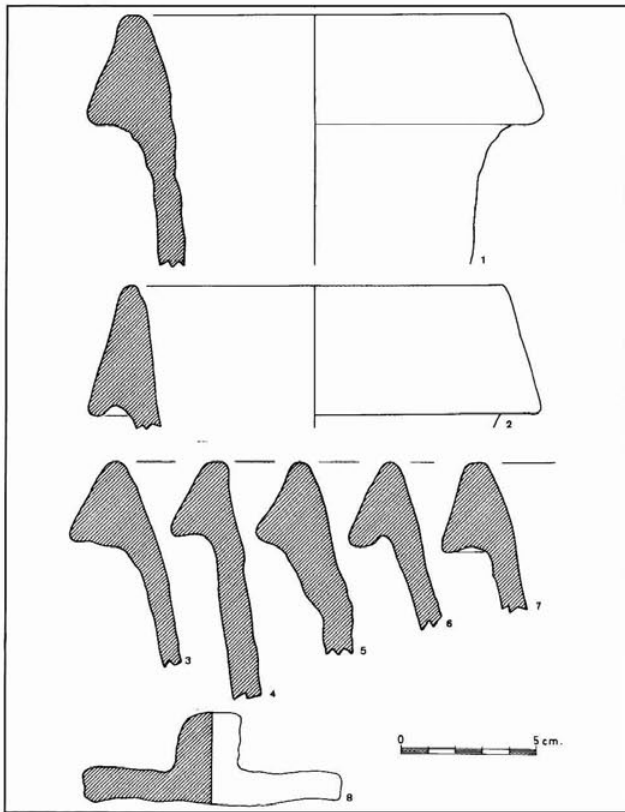

Fig. 51.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

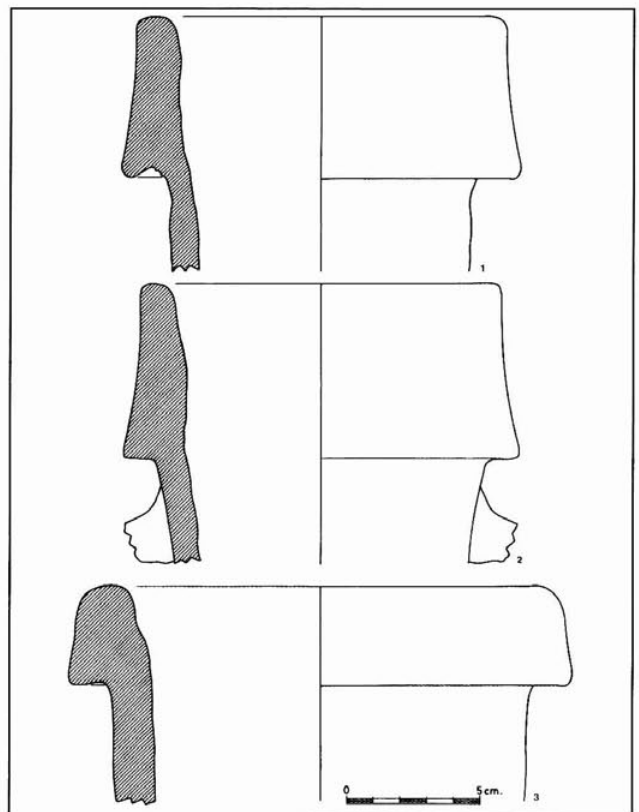
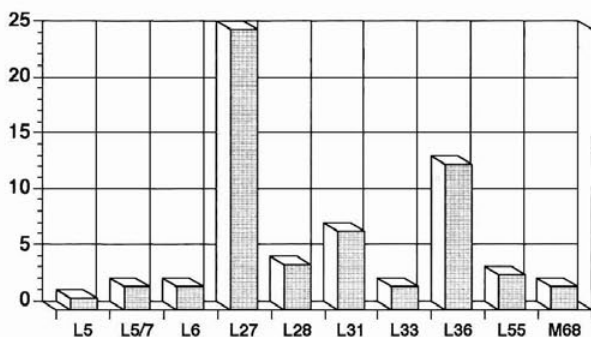

Fig. 53.- Ceràmica de la Torre de la Sal (Cabanes).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 5	1	V: 20		38, 1	175
	Lamboglia 57	1	V: 26		38, 2	
	Lamboglia 6	2	V: 26		38, 3-4	
	F 2983-2984	4			38, 5-6; 39, 1-2	
	Lamboglia 27a-b	7	V: 15; 16; 16'5; 18; 19		39, 3-5; 40, 1-3	
	Lamboglia 27c	3	V: 15'6; 16; 16'2			
	Lamboglia 27B	2	V: 17; 19		40, 4-5	
	Lamboglia 27	4	V: 18; 19		40, 6-8	
	Lamboglia 28	3	V: 11; 16		41, 1-2	
	Lamboglia 31a-b	7	V: 14; 15; 16; 18; 23	Una banda pintada	41, 3-9; 42,	
				Bandes pintades	1-3	
	Lamboglia 36	13	V: 20; 24; 27	Grafit	42, 4-10	
	Lamboglia 55	3	V: 17; 24		43, 1-3	
	Morel 68	2	V: 11	2 bandes pintades	43, 4	
	Indeterminada	B: 8'8	Fulles i estries		43, 5	
Indeterminada	B: 5	Roseta		43, 6		
Indeterminada	B: 7'8; 9; 9'5	2 canaletes		43, 7		
Llanta Ricci E	1	4'4 x 4'6 x 7'4		43, 8		
Campaniana B	Lamboglia 1	3	V: 12; B: 10'4		44, 1-3	52
	Lamboglia 5	2	V: 17		44, 4	
	Lamboglia 7	1?				
	Lamboglia 8	2	V: 14		44, 5-6	
	Lamboglia 27a-b	1	V: 16		44, 7	
	Lamboglia 31	4	V: 14		44, 5; 45, 1	
	Lamboglia 33a	2	V: 16; B: 3'5; 4'5	Estries a la vora	45, 2-5	
	Lamboglia 36	2				
	F 4753	1			46, 1	
	Samarrà 166	1	V: 16		45, 6	
	Indeterminada	B: 4'7	2 canaletes		45, 7	
Pasta grisa	Lamboglia 5	2	V: 21'2; B: 5'6	6 canaletes i estries	46, 2	3
				2 canaletes i estries	46, 3	
Parets fines	Mayet II	8	V: 7; 8; 8'5; 9; 10 B: 3'5		47, 1-8; 48, 1-2	27
Comuna	Aguarod 3	1	V: 26		48, 3	3
Àmfora	Grecoitàlica	1	V: 14 cm	Grafit	48, 4	38
	Dressel 1A	19	V: 13; 14; 15; 16; 18		48, 5-6; 49-50; 51, 1-7	
	Dressel 1B	2	V: 14; 16		52, 1; 53, 1	
	Dressel 1C	3	V: 13'5; 14'5; 15'5		52, 2-3; 53, 2	
	Lamboglia 2	4	V: 16; 17; 18; 19		53, 3	
Opcul		1	V: 9'5		51, 8	1
TOTAL		113				289

Ceràmiques de les excavacions de 1979-1990.

Gràfica de formes de campaniana A.

El conjunt de campaniana B, tot i no ser tan nombrós, resulta del major interès pel seu repertori tipològic. S'hi han pogut identificar 30 peces pertanyents a 11 formes. Les majoritàries són la copa Lamboglia 1 i la pàtera Lamboglia 5, amb 6 exemplars ca-

dascuna (20%); segueixen la copa Lamboglia 8 i el bol Lamboglia 31 amb 4 cadascuna (13,3%); el plat Lamboglia 36 i el bol Lamboglia 33 amb 2 exemplars cadascun (6,6%); la pàtera Lamboglia 4, el bol Lamboglia 27a-b, el vas crateriforme F 4753 i la copa Sanmartí 166 estan representats amb 1 exemplar cadascun (3,3%); finalment, de la pàtera Lamboglia 7 hi ha 1 exemplar de classificació dubtosa. Els motius decoratius apareixen només en 9 peces: 1 vora de la copa Lamboglia 33 presenta decoració d'estries a l'exterior de la vora; 1 base està decorada amb estampilles cordiformes i estries; una altra amb estampilles de forma indeterminada i 4 canaletes; 2 bases de la copa Lamboglia 1 presenten 2 canaletes; 1 de la pàtera Lamboglia 5, una canaleta; 2 bases de forma indeterminada, també 2 canaletes, i una tercera 3, canaletes i estries. La major part dels fragments de campaniana B pertanyen a la producció mitjana de *Cales*, entre els quals poden diferenciar-se 5 peces pertanyents a la producció "Byrsa 401", amb 2 exemplars del plat Lamboglia 36 i 1 de la copa Lamboglia 33. Els exemplars tardans, no sempre diferenciables a causa del seu estat de conservació, són minoritaris. Les peces de campaniana B pertanyents a formes del repertori de la campaniana A (Lamboglia 27, 31, 33 i 36) suposen més d'un quart del total de peces identificades (9 = 27'5%).

Forma	V	B	H	H/V
Lamboglia 27-F 2983	11	4'6	5	0'45
Lamboglia 27-F 2984	15'6	6	7'9	0'50
	16	5'3	7'9	0'49
	16'2	6'5	8	0'49
Lamboglia 36- F 1310	17'5	6'9	4	0'22
	19	6	4'3	0'22
F 4753	25'8	7'9	11'7	0'45
Lamboglia 5-pasta grisa	23'5	6'4	3'8	0'16
Mayet II	7	3'1	13'3	1'90
	8'7	3'7	15'6	1'79

Quadre de dimensions de les peces completes.

Quant a la campaniana de pasta grisa, hi ha 2 peces de la forma Lamboglia 5: una està decorada amb 6 canaletes i estries i l'altra amb 2 canaletes i estries. De ceràmica de parets fines, hi ha 9 exemplars de la forma Mayet II, 2 d'ells sencers. De ceràmica comuna, hi ha un exemplar de plata de la forma Aguarod 3.

En el conjunt d'àmfores, han pogut identificar-se 29 exemplars de procedència itàlica (58%) i 21 (42%) d'origen púnic. Entre les itàliques el tipus Dressel 1A resulta majoritari amb 19 exemplars (65'5%); segueixen les dels tipus Lamboglia 2 amb 4 exemplars (13'7%), Dressel 1C amb 3 (10'3%), Dressel 1B amb 2 (6'8%) i les grecoitàliques amb 1 (3'4%). L'alçària de la vora dels exemplars de Dressel 1B és de 5'7 i 6 cm, i la dels de Dressel 1C és de 6'6; 6'7 i 7'2 cm. Entre les àmfores púniques, el tipus Mañà C2 resulta majoritari amb 15 exemplars (71'4%), seguit del Mañà C1 amb 6 (28'5%).

En general, la major part dels materials ceràmics estudiats poden datar-se en el segle II. Entre les ceràmiques de vernís negre, la campaniana A i bona part de la B -tota de *Cales*- poden datar-se en aquesta època. Hi destaca l'absència de formes antigues de campaniana A, estranya en un conjunt de materials prou nombrós, i l'escassetat de motius impresos, així com la de les àmfores grecoitàliques de transició. La major part de les monedes que han

pogut ser estudiades tenen també una cronologia semblant. La presència d'àmfores Dressel 1C i Lamboglia 2, d'alguns fragments de campaniana B tardana i de campaniana de pasta grisa poden datar-se entre els darrers decennis del segle II i els primers de l'I.

En conclusió, l'assentament de la Torre de la Sal experimenta al llarg del segle II un gran auge, després d'un període aproximat de 150 anys (350-200) del qual no hom coneix materials d'importació. La gran quantitat d'àmfores del tipus Dressel 1A en situa el seu *floruit* en la segona meitat d'aquest segle. D'altra banda, la important presència d'àmfores púniques permet confirmar la intensitat dels contactes amb Eivissa. El moment final d'aquesta important activitat comercial pot situar-se -a partir dels materials ací estudiats- en el pas del segle II a l'I, cap al 100/90, i pot fixar-se fonamentalment per la presència d'àmfores Dressel 1C i Lamboglia 2; l'escassetat de campaniana B tardana no aconsella una datació posterior. Això no obstant, noves troballes en altres sectors del jaciment -conegut encara de manera molt parcial- poden introduir canvis en la composició dels materials d'importació i portar la data final fins al 80/70.

28. El Castell de Miravet (Cabanès)

31TBE512436.

SIAP.

Forcada, 1976, núm. 2; Bazzana, 1978b, 181; Bazzana, 1979, 310; Forcada, 1992, 40 i 83; Bazzana, 1992, I, 425-426

Està situat en un contrafort apuntat de la serra de les Agulles de Santa Àgueda (266 m), sobre el riu Xinxilla i a 5'3 km de la costa. El lloc té unes excel·lents condicions defensives gràcies als seus espadats vessants, amb una altitud relativa de 160 m, i només compta amb un accés pel SO. Permet un control visual de l'estret corredor per on transcorre l'esmentat riu, que uneix la plana litoral amb el corredor central. L'orientació no permet un hàbitat arcerat, ja que la principal zona d'ocupació està exposada al N-NO. L'assentament més pròxim és el Mas de la Costa, situat a 3'3 km cap al SE, ja en el corredor central, i els visibles són el Bordissal, situat a 5'8 km cap al NE, i el Tossal de Gaidó, situat a 6'4 km cap al NO. Per la seua situació, controla el camí que des de la plana litoral de la Ribera puja fins al Pla de l'Arc. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se a la font de Miravet, situada al peu del jaciment, a 0'3 km cap al NO.

El lloc fou ocupat per un castell medieval i una petita població que tingué autonomia municipal fins al 1575, quan fou anexionada a Cabanès (Andreu, 1975, 220-221), les restes dels quals s'estenen pel cim de la muntanya (Forcada, 1976 i 1992; Bazzana, 1978b, 1979 i 1992). L'etimologia que normalment se li dona és de l'àrab "morabit", lloc de guaita i oració dels Almoràvits, però segons Barceló (1982, 178) no és un mot d'etimologia àrab. Apareix esmentat per fonts àrabs en època del Cid i fou propietat dels aragonesos des de la darrerria del segle XI fins al 1103. Posteriorment apareix esmentat en 1225 (*castrum Mirabeti*) i en la carta de població de Cabanès de 1243 amb el mateix topònim. Un fossat excavat en la roca i situat al peu del castell pot tenir un origen ibèric.

La presència de ceràmica ibèrica ha estat assenyalada per M. Díaz. Alguns fragments de ceràmica romana provenen de continuïtat en l'ocupació almenys en el període altimperial. Els materials estudiats són 6 fragments ceràmics: 2 de campaniana A, 2 de campaniana B, un dels quals pertany a una base, i 2 d'àmfora. Amb ells només pot aproximar-se una datació entre el segle II i la primera meitat de l'I.

29. El Castell d'Orpesa

31TBE558422.

Museu d'Orpesa.

Forcada, 1976, núm. 14; Forcada, 1992, 41; Arasa, s. u. "Orpesa", TIR K/J-31, 1997, 115.

S'alça sobre una muntanyeta aïllada situada enmig de la plana litoral (34 m), a 1'1 km de la costa, entre els barrancs del Diable i de la Rompuda i en el límit SO de l'albufera litoral de la Ribera de Cabanès. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, amb una altitud relativa de 20 m, possibilita un ampli control visual de la plana litoral i permet un hàbitat arcerat en els vessants S-SE. La seua situació li confereix un paper fonamental en el control del camí de la costa. Els assentaments visibles són el Bordissal, la Torre de la Sal i la Punta de les Llances i el més pròxim és el segon, situat a 1'3 km cap al SE. El camí de la costa passa per l'oest, als peus del jaciment. En l'actualitat l'aigua és molt escassa en la zona, però antigament la franja pròxima a la costa era una extensa albufera; el barranc de la Rompuda passa a 0'2 km cap al sud.

El lloc fou ocupat en l'Alta Edat Mitjana per un castell, reedificat en diverses ocasions en època cristiana (Forcada, 1976 i 1992). Aquest castell fou propietat dels aragonesos en la darrerria del segle XI. L'any 1097 apareix esmentat amb el nom *Auropesa* (Barceló, 1982, 189). En la donació d'Alfons II a l'orde del Temple en 1169 figura ja el topònim actual Orpesa (María, 1933a i 1933c; Sevillano, 1951). El castell va ser destruït pels francesos al principi del segle XIX. Al començament dels anys 80 un grup d'aficionats de la població hi van fer excavacions, abans de començar els treballs de consolidació i reconstrucció. En aquestes excavacions es va trobar un lot considerable de ceràmiques majoritàriament medievals, entre les quals hi havia nombrosos fragments de ceràmica ibèrica i -segons notícia d'A. Oliver- alguns de campaniana A, conservats en l'actualitat en un magatzem municipal, que no m'ha estat possible examinar. Aquesta troballa permet una datació aproximada en el segle II.

30. La Punta de les Llances (Orpesa)

31TBE568411.

SIAP.

Sentenach, 1920, 14; Mateu y Llopis, 1975, 260 (HM 1531); Mateu y Llopis, 1979, 138 (HM 1571); Fernández Izquierdo, 1980, 169-171; Ripollès, 1980, 90; Ripollès, 1982, 161; Arasa, s. u. "Punta de les Llances, la", a Aranegui, 1996, 132-133; Falcó, 1996, 506, núm. 1-2; Arasa, s. u. "Orpesa", TIR K/J-31, 1997, 114.

Petit cap situat a l'extrem sud de l'albufera meridional de la Ribera de Cabanès, el contrafort més oriental de la serra d'Orpesa (24 m) que tanca pel sud la plana litoral, aïllat per l'antiga albufera i pels barrancs del Diable i de la Rompuda. Antigament devia tenir la forma d'un tòmbol. El lloc té bones condicions defensives, amb una altitud relativa pràcticament similar a l'absoluta, possibilita un ampli control visual de la plana litoral i permet un hàbitat arcerat en els vessants S-SE. La intensa urbanització ha desfigurat completament la zona, en l'extrem est de la qual s'alça l'anomenada Torre del Rei, de final del segle XV. En l'actualitat resulta impossible definir les característiques i els límits del jaciment. Els assentaments visibles són el Bordissal, la Torre de la Sal i el Castell d'Orpesa i el més pròxim és el darrer, situat a 1'3 km cap al NO. El lloc està situat a poc més d'1'5 km a l'est del camí de Castelló que segueix la plana litoral. L'aigua es molt escassa en la zona; al nord del jaciment, a 0'1 km, s'estenia l'antiga albufera.

Segons Sentenach (1920), en aquest lloc hi havia vestigis antics. Notícies orals parlen de l'existència de restes arqueològiques de caràcter indeterminat, en l'actualitat desaparegudes a causa de la transformació urbanística de la zona. Mateu y Llopis (1979) esmenta la troballa d'algunes monedes per V. Borràs l'any 1971, entre les quals hi ha quatre asos d'*Emporiae*, *Gadir* (47-44), *Celsa* (42-36) i *Calagurris*. Recentment, Falcó (1996) ha donat a conèixer les troballes monetàries efectuades per V. Borràs pels voltants de la Torre del Rei, entre les quals esmenta un as púnica de *Gadir* del segle II aC i un altre as de *Celse*, que possiblement es corresponen amb dues del grup anterior. En prospeccions de l'any 1993 he pogut trobar algunes restes ceràmiques en una parcel·la no edificada del cim septentrional. Es tracta de 3 fragments d'àmfora itàlica i d'un que pot pertànyer a una àmfora púnica, a més d'un petit lot de ceràmica ibèrica. Hom confirma així l'ocupació del lloc en els segles II-I.

D'altra banda, Fernández Izquierdo (1980, 169-171) va donar a conèixer la troballa d'àmfores Dressel 1C i Lamboglia 2 en la costa entre aquest petit cap i l'assentament de la Torre de la Sal, situat a 5 km cap al nord. Potser aquestes troballes puguen relacionar-se amb una esporàdica activitat comercial en les platges immediates. L'existència de tres assentaments ibèrics, a banda d'aquest, en un radi de 2 km (el Castell d'Orpesa, Orpesa la Vella i els Quarts) poden donar suport a aquesta hipòtesi.

ha publicat un fragment de bol àtic de vernís negre de la primera meitat del segle IV conservat al museu de Borriana. Darrerament, Gusi, Díaz i Oliver (1991) n'han estudiat les estructures defensives.

El material estudiat són 3 fragments d'àmfora trobats en les meues prospeccions, un dels quals correspon a una vora del tipus grecoitàlic de transició que pot datar-se en la primera meitat del segle II (fig. 54). L'escassetat de ceràmiques itàliques i el fet que l'àmfora trobada siga del tipus grecoitàlic, s'avenen amb un final de l'ocupació cap a 190/180.

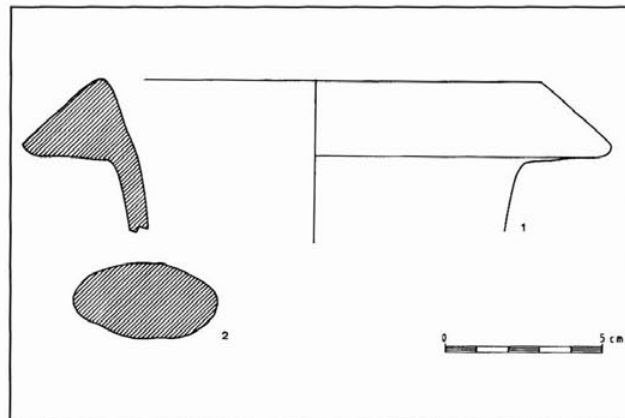

Fig. 54.- Ceràmica del Mas del Pi (Benicàssim).

4. LA PLANA DE CASTELLÓ

31. El Mas del Pi (Benicàssim)

31TBE473383.

SIAP.

Porcar, 1933b, 33-34; Porcar, 1954, 229; Ribera, 1982, 31; Gusi i Oliver, 1987, 104 i 109; Oliver i Gusi, 1986, 270; Rouillard, 1991, 397; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 97; Oliver i Gusi, 1991, 205; Arasa, s. u. "Mas del Pi, El", TIR K/J-31, 1997, 103.

Està situat sobre un contrafort de la serra de les Palmes que s'alça sobre l'extrem septentrional de la Plana (200 m), a 2'5 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, puix domina la plana litoral en el seu extrem nord on es comença a estrényer, sobre la qual exerceix un ampli control visual. Té bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 120 m, està orientat cap a l'ESE i permet un hàbitat arcerat en el seu vessant. La zona ocupada està situada en l'extrem superior d'una cresta rocosa amb fort pendent, on es conserven restes d'algunes habitacions i d'un recinte emmurallat. El jaciment ha estat objecte de diverses excavacions furtives que, juntament amb l'erosió, han afectat de manera important el seu estat de conservació. Segons Gusi, Díaz i Oliver (1991) les seues dimensions són 60 x 20 m, amb una superfície de 0'12/0'13 ha. L'únic assentament visible és el Pujol de Gasset i el més pròxim és el Castell de la Magdalena, situat a 4'2 km cap al SO. El camí de la costa està situat a 2'4 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és la font de la Rufa, situada a 0'6 km cap al NO.

El jaciment fou donat a conèixer per Porcar (1954). Posteriorment, Ribera (1982) va publicar un fragment d'àmfora fenícia trobat en superfície per D. Ràmia. Gusi i Oliver (1987) esmenten nivells d'ocupació dels segles III-II. Rouillard (1991)

32. El Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana)

31TBE556361.

SIAP.

Ceán, 1832, 65; Miralles del Imperial, 1868, 14; Llorente, 1887, 229; Balbás, 1892, 20-21; Perales Vilar, 1912, 9; Sarthou, 1913-15, 155-156; Huguet, 1913; Almarche, 1918, 88; Porcar, 1931b, 111; Porcar, 1948, 33; Bayenni, 1948, 363; Esteve, 1952, 150; Fletcher i Alcácer, 1955, 319; Fletcher i Alcácer, 1956, 148, 152, 154 i 161; Bazzana i Guichard, 1977, 333-334; Bazzana, 1977, 181 i 201; Bazzana, 1978b, 180-181; Arasa, 1979, 149; Forcada, 1982; Arasa, 1990; Oliver, 1990-91, 176; Forcada, 1992, 64; Arasa, s. u. "Castell de la Magdalena, El", TIR K-30, 1993, 45; Arasa, s. u. "Castell de la Magdalena, el", a Aranegui, 1996, 55; Arasa, 1997b, 1151; Arasa, 1999b, 140.

Està emplaçat en un contrafort situat a la banda meridional de la serra del Desert de les Palmes (111 m), a 4'3 km de la costa. La zona està parcel·lada i actualment erma. El cim ha estat objecte de diverses transformacions produïdes per la construcció d'un repetidor, l'adequació de l'entorn de l'ermita i la construcció d'accesos i camins. L'altitud relativa és de 70 m. El lloc presenta unes excel·lents condicions defensives, permet un ampli control visual de l'entorn, més reduït per la zona NO, i possibilita un hàbitat arcerat en el vessant S-SE. Els assentaments més pròxims són el Mas del Pi, situat a 4'2 km cap al NE, i el Pujol de Gasset, situat a 7 km cap al SSE, i l'únic visible és el segon. El Caminàs passa a 1'4 km cap al SE. El barranc de l'Algepsar passa a 0'2 km cap a l'oest i la font de la Reina està situada a 1'6 km cap al SSE.

En documents datats entre 1099 i 1103 que fan referència a les propietats aragoneses en territori andalusí apareix en diverses ocasions esmentat com *Castilion/Castilgone/Castillone*, en la designació del qual s'especifica la seua situació *ripa de mare*. En 1178

Alfons III fa donació al bisbe de Tortosa del *Castrum et villam de Khadrel*. Aquesta donació es repeteix de nou en 1224 en aquests mateixos termes, i, per dues vegades més en 1225, on se cita el *castrum de Fadrell* i el *castrum et villam de Ahadrel*. Arran de la caiguda de Borriana en mans de les tropes del rei Jaume I el 1233, el *Llibre dels feyts* esmenta un *Casteyllo de Burriana*. En 1239, el comte Nunyo Sancho del Rosselló, senyor de Castelló, en la concessió de la carta de població a l'alqueria de Benimahomet esmenta el topònim amb la forma *castro de Castilione/Castellio*. En documents posteriors a la conquesta, com ara el laude episcopal sobre Fadrell de 1242, es repeteix la denominació *Castro de Castellione*. Poc després, en un altre laude de 1249, apareix la denominació *Castellione Burriane* que, amb lleugeres variants, trobarem repetida en totes les donacions del rei Jaume I.

El Castell ha estat excavat en diverses ocasions: en els anys cinquanta per Porcar, en els anys 1977-78 per Bazzana i des del 1998 per J. M. Llorens. La construcció del castell islàmic ha arrasat pràcticament les restes constructives anteriors (Bazzana 1977 i 1978b). Això no obstant, com ja va assenyalar Porcar, el cim del tossalet fou ocupat per un assentament ibèric, possiblement fortificat, del qual s'han pogut trobar alguns fragments de ceràmica ibèrica decorada i llisa i d'àtica de vernís negre, que en confirmen l'ocupació almenys en els segles V-IV (Oliver, 1990-91). Bazzana assenyalava la troballa en les seues excavacions d'alguns fragments de ceràmica que qualifica de tardoromana i data en els segles IV-V. Al peu del tossalet, en la banda S-SE, va existir un assentament romà avui pràcticament arrasat del qual s'han trobat alguns fragments de ceràmica sigil·lata al castell, esmentada per Esteve (1952), amb noves troballes en les recents excavacions, alguna moneda i una necròpolis excavada parcialment per Porcar (Arasa, 1997b).

Segons J. M. Llorens, en les recents excavacions s'han trobat diversos fragments de ceràmica àtica de vernís negre i altres -per primera vegada- de campaniana A, que permeten datar l'ocupació de l'assentament almenys fins al segle II.

33. El Pujol de Gasset (Castelló de la Plana)

31SBE448292.

SIAP.

Balbás, 1892, 33; Hübner, 1893, 155, núm. XXII; Almarche, 1918, 87-88; Bosch, 1924, 112-113; Porcar, 1933b, 82; José, 1944; Porcar, 1948, 34; Porcar, 1954, 229; Fletcher i Alcácer, 1956, 150, 154 i 161; Bru, 1963, 111; Esteve, 1966, 143-144; Fernández Nieto, 1968-69, 141; Gil-Mascarell, 1973, 35; Oliver, 1978, 277-278; Arasa, 1979, 142-144; Oliver, 1981, 213; Fletcher, 1983, 60 i 97; Untermann, 1990, MLH III, 2, 368-371, F.6.1; Gimeno, 1993, 56; Arasa, s. u. "Pujol de Gasset, el", a Aranegui, 1996, 131; Arasa, s. u. "Pujol de Gasset, El", TIR K/J-31, 1997, 126; Arasa, 1999b, 139-140.

Ocupava una zona situada a 0'2 km de la costa, en l'actual casc urbà del Grau de Castelló. Antigament era un alter d'uns 3 m d'alçària envoltat d'aiguamolls, amb unes mínimes condicions defensives i un control visual molt limitat, que no permetia un hàbitat arcerat. En l'actualitat la zona que ocupava està travessada per la carretera vella del Grau i ha estat urbanitzada en la seua major part. La seua extensió resulta difícil de delimitar, però devia ser considerable segons la descripció de Porcar. Els assentaments visibles són el Mas del Pi i el Castell de la Magdalena i el més pròxim és aquest darrer, situat a 7'1 km cap al NO. El Caminàs passa a 3'1 km cap a l'oest. Les deus d'aigua dolça eren abundants en la zona d'aiguamolls.

L'any 1851 s'hi va trobar una inscripció ibèrica sobre plom, actualment conservada al Museu Arqueològic Nacional. La notícia de Balbás (1892) explica que es van trobar "restos de una edificación casi a flor de tierra, cuencos de barro cocidos, huesos calcinados, cenizas, dos hebillas de bronce, al parecer de correa o ceñidor estrecho... y dos monedas de cobre, en una de la cuales se ve una cabeza y al anverso un jinete montado". Porcar (1933b) diu que "en tot aquest pujolet apareix gran quantitat de ceràmica íbera acompanyada d'altres fragments de ceràmica hel·lenística negra italiana". Més endavant, referint-se a uns treballs agrícoles realitzats en la seua part oriental en 1905, diu que "els testimonis, treballadors que desferen aquesta zona contenen que la rebaixaren tres metres de profunditat, apareixent nombroses parets seques terraplenades de testos i ossos, cridant-los l'atenció un munt de plats de foc, negres, de qualitat molt bona (ceràmica hel·lenística ?)". Segons una notícia de premsa (José, 1944), en fer els fonaments de les cases del Grup Sant Pere en l'aleshores conegut com Pujol de les Oliveres es va trobar una veritable seqüència estratigràfica d'aquest jaciment, amb un nivell inferior situat a 2 m de profunditat on aparegué una sitja amb material prehistòric i fauna, sobre el qual hi havia ceràmica, petits molins i un braçalet de *pecten*; per damunt hi havia gran quantitat d'enderrocs amb ceràmica ibèrica pintada i campaniana. L'existència de nivells prehistòrics la confirma Esteve (1966). Finalment, en fer una trinxera per a les instal·lacions de l'Institut de Batxillerat del Grau en setembre de l'any 1983 encara vaig poder trobar ceràmica ibèrica.

Dels materials arplegats en els treballs de Porcar es conserven alguns fragments de ceràmica ibèrica i 2 bases de ceràmica campaniana B tardana decorada amb canaletes concèntriques i orles d'estries (fig. 55).

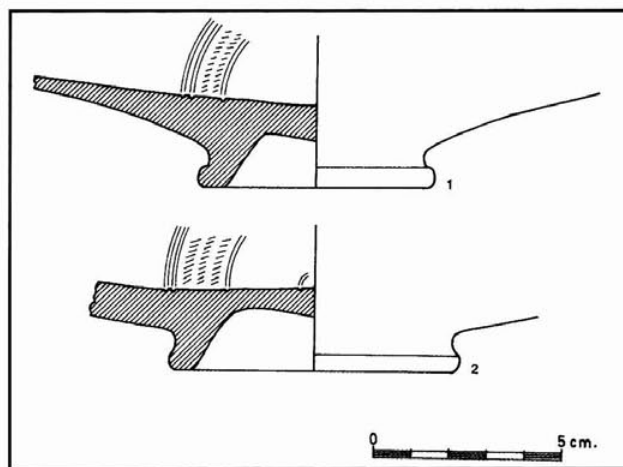

Fig. 55.- Ceràmica del Pujol de Gasset (Castelló de la Plana).

D'altra banda, al principi de segle es va trobar una àmfora romana en un punt indeterminat de la platja de Castelló, possiblement del tipus Lamboglia 2, que fou adquirida pel pintor V. Castell (Sarhou, 1913-15, 206) i posteriorment donada al Museu Provincial de Belles Arts el 1915 (Codina, 1946, 40, núm. 139).

La notícia sobre la troballa d'àmfores i de monedes ibèriques, així com els fragments conservats de campaniana B tardana, permeten datar el jaciment ibèric -almenys en la seua darrera fase- en la primera meitat del segle I.

34. El Torrelló del Boverot (Almassora)

30SYK433287.

Museu Municipal d'Almassora.

Porcar, 1933b, 85; Porcar, 1954, 229; Uroz, 1983, 35; Arasa, 1983; Clausell, 1987-88; Oliver, 1990-91, 175; Rouillard, 1991, 399; Oliver i Gusi, 1991, 203 i 205; Bernat, 1993; Clausell, 1995, 94-96, fig. 1-3; Clausell *et alii*, 1995; Boix *et alii*, 1995; Arasa, s. u. "Torrelló, el", a Aranegui, 1996, 167; Clausell, 1998a i 1998b; Clausell, 1999a i 1999b; Clausell, Izquierdo i Arasa, 2000.

Està situat sobre una terrassa que s'alça a la vora esquerra del riu Millars (95 m), a 13'5 km de la costa. El lloc està defensat per la cinglera del riu, amb un únic accés pel costat nord, però no permet un hàbitat arrecerat ni un bon control visual de l'entorn. La conservació del jaciment és bona per no haver estat objecte de transformacions agrícoles. Segons Clausell té una superfície de 0'14 ha. Els assentaments visibles són el Solaig i la Muntanyeta de Sant Antoni i el més pròxim és el Torrelló d'Onda, situat a 4'1 km cap a l'ONO. Està situat al costat d'un camí que segueix la vora del riu cap a l'interior; el Caminàs passa a uns 9'7 km cap l'ESE. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en el mateix riu.

El jaciment fou localitzat per Porcar (1933b). Des de l'any 1988 està sent excavat per Clausell, que ha posat al descobert un assentament del Bronze Final-Ferro Antic amb importacions fenícies. Sobre aquest es troba un assentament ibèric de major extensió envoltat per una muralla de la qual és visible un tram de 38 m de llargària; aquesta s'associa a la darrera fase d'ocupació, que mostra indicis de destrucció. Entre la ceràmica ibèrica d'aquesta fase hi ha nombrosos càlats i alguns vasos pintats amb figures humanes i una inscripció. En la campanya d'excavacions de l'any 1993 es va localitzar la necròpolis, situada a 250 m cap a l'oest de l'assentament (Clausell, 1999a i b). Oliver (1990-91) esmenta un fragment de ceràmica grega, potser de figures roges. Al seu torn, Rouillard (1991) ha publicat un fragment de copa àtica de vernís negre del segle V depositat al Museu de Vila-real. Clausell (1995 i 1998a) ha donat a conèixer un important lot de ceràmiques fenícies i ha efectuat anàlisis de pastes de ceràmiques ibèriques del segle VI (Boix, Clausell i Sanfeliu, 1995; Clausell *et alii*, 1995).

Les excavacions s'han centrat en els nivells corresponents al Bronze Final-Ferro Antic i només en la campanya del 95 s'han excavat alguns departaments del període Ibèric Final, quan l'assentament sembla experimentar una reorganització urbanística. Els materials estudiats procedeixen en part d'excavacions antigues realitzades per aficionats de la població; en les campanyes dels anys 1988-89 només es van trobar alguns fragments en el nivell superficial i barrejats amb ceràmiques àtiques dels segles V-IV que permeten datar el primer nivell ibèric. Amb posterioritat s'han trobat nous fragments en les campanyes de 1994-95. En la campanya del 94 s'han trobat alguns fragments de campaniana A a la necròpolis, possiblement en relació amb la seua utilització fins a la darrera fase d'ocupació de l'assentament. En la campanya del 95 es va trobar un fragment de cànter de ceràmica de *Gnathia* que pot datar-se en el segle III, i de la campanya del 89 és un petit fragment que pot atribuir-se al taller de les Tres Palmets Radials de Roses amb una cronologia similar. En conjunt s'han estudiat 46 peces i fragments de ceràmica, 6 de les excavacions antigues i la resta de les dirigides per Clausell, dels quals 43 són de ceràmica de vernís negre i 1 d'àmfora itàlica

Producció	Forma	XMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
<i>Gnathia</i>		1		Decoració pintada		1
Tallers de Roses		1				1
Campaniana A	Lamboglia 27	4			56, 1-4	28
	Lamboglia 36	1	V: 26'5; h/v: 0'2		56, 7	
	Morel 68	3	V: 10; B: 5	3 bandes pintades	56, 5-6	
	Indeterminada		B: 8	Palmets i estries	56, 8	
	Indeterminada			Banda pintada	56, 9	
Campaniana B	Lamboglia 1a	1	V: 12		57, 1	14
	F 2820	1	V: 30		57, 2	
	MP 147-F 5740	1	B: 3'9		57, 3	
Llànïa	Indeterminada	1				1
Àmfora	Indeterminada	1				1
TOTAL		15				46

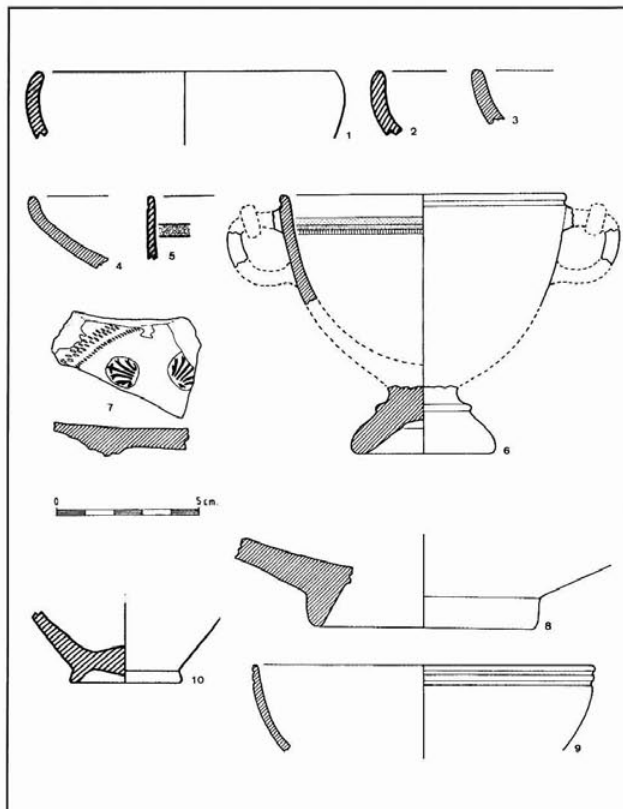

Fig. 56.- Ceràmica del Torrelló del Boverot (Almassora).

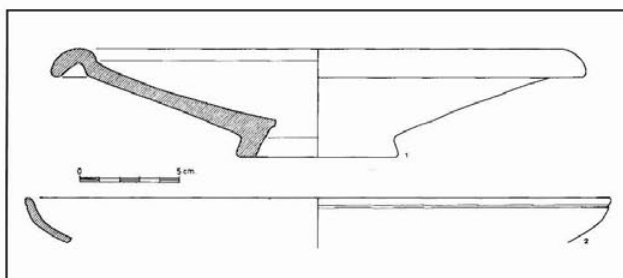

Fig. 57.- Ceràmica del Torrelló del Boverot (Almassora).

Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, 28 fragments són de campaniana A i 13 de campaniana B. Quant a la primera, hi ha presents les següents formes: 1 pàtera del tipus Lamboglia 36-F

1313 quasi completa, 1 copa del tipus Morel 68-F 3131 prou completa amb 3 bandes pintades a l'interior de la vora, 4 fragments de vora de sengles pàteres de la forma Lamboglia 27 i 1 base i 1 fragment d'ansa geminada que pot atribuir-se a una altra copa del tipus Morel 68; cal afegir 2 bases amb decoració impresa formada possiblement per 4 palmets i una orla d'estries envoltant-les, una d'elles de gran qualitat, i una base amb una banda pintada. Quant a la campaniana B, possiblement de la producció mitjana de *Cales*, les formes presents són 1 copa del tipus Lamboglia 1a, 1 pàtera de la sèrie F 2820 amb decoració d'estries al fons interior i una base que sembla pertànyer a la forma MP 147-F 5740. Cal afegir un fragment del bec d'una llàntia de producció i tipologia indeterminades. El fragment d'àmfora pertany al coll i a l'arrancament de l'ansa i no se'n pot determinar el tipus.

En conjunt es tracta d'un grup de ceràmiques prou homogeni, que pot datar-se en la primera meitat del segle II i permet datar la darrera fase d'ocupació de l'assentament.

35. El Torrelló (Onda)

30SYK392297.

SIAP.

Gusi, 1974a; Bazzana, 1978b, 183-184; Oliver, 1990-91, 175; Doñate, 1991, 21; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 97; Rouillard, 1991, 406-407; Gimeno, 1993, 56; Arasa, s. u. "Torrelló, el", a Aranegui, 1996, 167.

Ocupa una terrassa elevada situada a la vora esquerra del riu Millars (110 m), entre aquest i un petit barranc, a 17 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb un sol accés pel NO, però el seu control visual és prou limitat i no permet un hàbitat arcerat. L'assentament ibèric s'estén sobre una fortificació anterior de l'Edat del Bronze i es troba molt arrasat. Els assentaments visibles són el Castell d'Onda, el Solaig i la Muntanyeta de Sant Antoni i el més pròxim és el Torrelló del Boverot, situat a 4'1 km cap a l'ESE. Pel seu costat passa un camí que segueix la vora del riu cap a l'interior. El punt d'aiguada més pròxim és el mateix riu, situat a 0'1 km cap al sud.

El jaciment fou excavat l'any 1973 per Gusi (1974a). Des del 1991 Estall excava els nivells més antics del jaciment. El lloc també fou ocupat a l'Alt Imperi i a l'Edat Mitjana (Bazzana, 1978b). Els materials d'època ibèrica són en general escassos. Oliver (1990-91) ha donat a conèixer un fragment de pàtera àtica de vernís negre de la segona meitat del segle V. Rouillard (1991) ha publicat dos fragments de ceràmica de vernís negre àtic, un d'ells del Museu de Vila-real, que poden datar-se en la primera meitat del segle IV. La resta de ceràmiques d'importació pertany al període Ibèric Final, en els segles II-I.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A		1				2
Campaniana B	Indeterminada	1	B: 9'5	3 canaletes i estries	58.1	4
	Indeterminada	1	B: 5	Roseta	58.2	
Parets fines	Mayet II	4	V: 6; 7: 10		58.3-6	4
Àmfora	Dressel I A	1	V: 17		58.7	1
TOTAL		8				11

Els materials estudiats són 11 fragments ceràmics: 6 de vernís negre, 4 de parets fines i 1 d'àmfora. De vernís negre hi ha 2 fragments de campaniana A i 4 de campaniana B, sense cap forma reconeixible. Quant a la campaniana B, un pertany a una base amb el peu en forma de bota i està decorat amb una orla d'estries entre

tres canaletes concèntriques i un altre correspon també a una base decorada amb una roseta incompleta. Els 4 fragments de ceràmica de parets fines són de la forma Mayet II. Finalment, el d'àmfora és del tipus Dressel IA.

Es tracta d'un conjunt de materials prou homogeni que permet fixar un període d'ocupació entre la segona meitat del segle II i el primer quart de l'I.

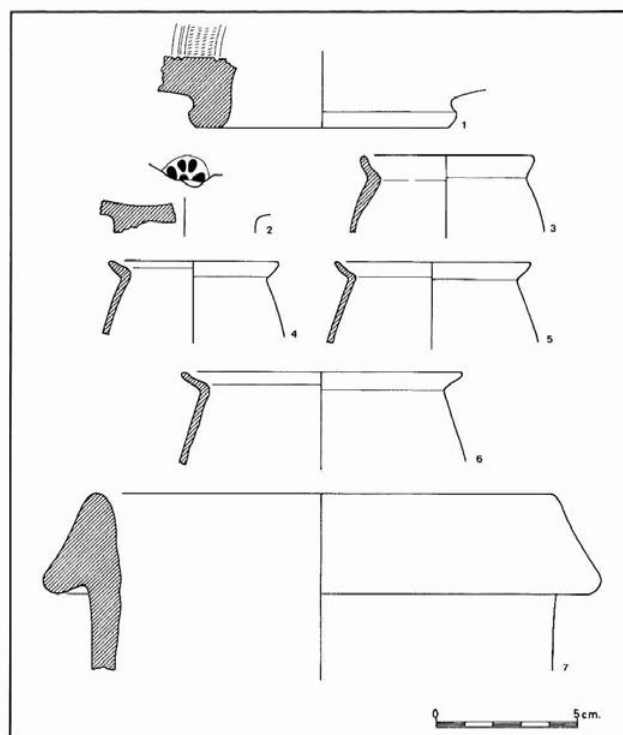

Fig. 58.- Ceràmica del Torrelló (Onda).

36. El Castell d'Onda (Onda)

30SYK342273.

Museu Municipal d'Onda.

Estall, 1989, 117, 122, 124-126 i 130, làm. XIII, XIV i XVII; Bazzana, 1992, I, 429; Forcada, 1992, 48; Arasa, s. u. "Castell, el", a Aranegui, 1996, 54.

Ocupa una altura situada a la vora esquerra del riu Sonella (247 m), en l'extrem oest de la Plana, a 19 km de la mar. El lloc té un marcat caràcter estratègic, puix permet un control visual de la Plana, des de l'extrem nord fins a la mar i més limitat al sud pels contraforts orientals de la serra Espadà, i a la vegada es troba prop de les serralades interiors. Té bones condicions defensives, amb un pendent més pronunciat pel sud i una altitud relativa d'uns 60 m. La població actual s'estén pel vessant i el pla cap a l'oest. Els assentaments visibles són el Torrelló d'Onda, el Solaig i la Muntanyeta de Sant Antoni i el més pròxim és el primer, situat a 5'9 km cap a l'ONO. Encara que el lloc està situat a uns 14 km a l'oest del camí que segueix la plana litoral, es troba al principi d'un camí de muntanya que travessa la serra Espadà i permet la comunicació amb la vall del Palància, i a 4'5 km del riu Millars que serveix de traçat a un camí de penetració cap a l'interior. El riu Sonella passa a 0'3 km cap al sud.

El lloc fou ocupat per un castell medieval esmentat per les fonts des del segle XI amb el topònim *hisn Unda* (Bazzana, 1992; Forcada, 1992). L'any 1224 figura com a límit del bisbat de Tortosa

amb el nom *Undam*. Des de 1237 es coneix amb el topònim prearàbic actualment en ús. Estall va començar a excavar el jaciment l'any 1989, ha fet diversos sondeigs tant al castell com a la vila i ha trobat materials ibèrics i romans en nivells medievals alterats. Un fragment de ceràmica fenícia i un altre de ceràmica àtica de vernís negre permeten determinar l'existència d'una ocupació anterior, almenys des del segle VI. En aquestes excavacions es va trobar també un as de *Kelse*.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 28	1	V: 16		59, 1	7
	Morel 68	1	B: 5'5		59, 2	
	Indeterminada		B: 6		59, 3	
Campaniana B	Lamboglia 1	2?	B: 12		59, 5-6	5
	Lamboglia 5	1	V: 32		59, 4	
	Indeterminada			2 canaletes		
TOTAL		5				12

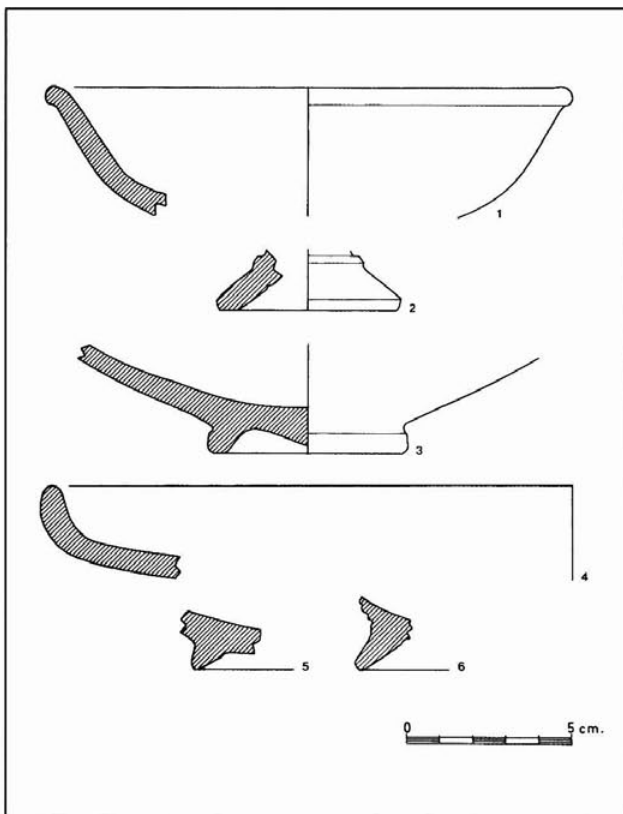

Fig. 59.- Ceràmica del Castell d'Onda.

Els materials estudiats són 12 fragments de ceràmica de vernís negre. D'aquests, 7 han estat trobats en superfície i 5 en l'excavació de 1989. En conjunt hi ha 7 fragments de campaniana A i 5 de campaniana B. De campaniana A hi ha una copa Lamboglia 28, un fragment de peu i un altre d'ansa de la copa Morel 68 i un fragment de base. De campaniana B hi ha un fragment de la pàtera Lamboglia 5, 2 de base i un de fons decorat amb 2 canaletes. De manera general, aquest petit lot de materials confirma l'ocupació de l'assentament del Castell entre el segle II i la primera meitat de l'I.

37. El Solaig (Betxí)

30SYK390215.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; col·lecció de F. Esteve.

Meneu, 1908; Meneu, 1911a; Sarthou, 1913-15, 756; Bosch, 1915, 19; Almarche, 1918, 68; Bosch, 1923, 627; Bosch, 1924, 82 i 110; Fletcher, 1967a; Fletcher i Mesado, 1967; Fletcher i Mesado, 1969; Oliver, 1978, 270-272; Ripollès, 1980, 34; Ribera, 1982, 37; Ripollès, 1982, 68; Fletcher, 1983, 102; Uroz, 1983, 35-36; Oliver *et alii*, 1984, 68-70; Untermann, 1990, MLH III, 2, 371-373, F.7.1; Mesado, Gil i Rufino, 1991, 60; Pérez Ballester, 1994, 193; Arasa, *s. u.* "Solaig, el", a Aranegui, 1996, 156; Mesado i Sarrión, 2000, 91-92, fig. 6; Esteve, en premsa.

Ocupa el cim d'una muntanya d'espadats vessants que s'alça a la vora SO de la Plana (329 m), a 11'7 km de la costa. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, puix està completament aïllat i és prou inaccessible, amb una altitud relativa de 210 m, permet un control visual d'una extensa zona i possibilita un hàbitat arrecerat en els vessants S-SE. El jaciment està parcel·lat en part i ha sofert una forta degradació a causa de l'erosió i de l'acció dels excavadors furtius. S'estén pel cim i pels dos braços de la muntanya situats a una altura inferior, amb uns eixos E-O de 380 m i N-S de 32/100 m i una superfície aproximada de 2 ha. Els assentaments visibles són el Calamó, l'Alter de Vinarragell, el Torrelló del Boverot, el Torrelló d'Onda, el Castell d'Onda, la Muntanyeta de Sant Antoni, Carabona, l'Alcúdia, el Tossal, el Castell de la Vilavella i la Muntanya de Santa Bàrbara i el més pròxim és la Muntanyeta de Sant Antoni, situat a 2'3 km cap a l'ESE. El lloc està situat al nord de l'accés a les valls d'Artana i d'Esllida des de la Plana; el Caminàs es troba a 8 km cap al SE. L'aigua no és abundant en la zona; el barranc del Solaig està situat a 0'3 km cap al sud.

La primera referència al jaciment és de Meneu (1908), que va fer una donació al Museu Arqueològic Nacional de diversos materials (Bosch, 1915), en l'inventari dels quals figura amb el núm. 22.587 un "fragmento de barro negro. Romano" que potser corresponga a ceràmica campaniana. Aquest autor conservava un morter de pedra i una llança de ferro (Meneu, 1911a). Almarche (1918) esmenta monedes ibèriques d'aquesta localitat, sense especificar llur procedència concreta. Posteriorment va ser prospectat per Fletcher i Tarradell i Mesado; aquest va trobar un plom amb inscripció ibèrica i va efectuar dos sondeigs l'any 1966. Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'una moneda gal·la "à la croix". Amb posterioritat l'ha excavant Verdegall, que ha realitzat quatre campanyes els anys 1990-91 i 1993-94.

El jaciment presenta tres zones d'habitació. Al contrafort de Conena hi ha un primer assentament de l'Edat del Bronze amb ceràmiques del Ferro Antic i importacions fenícies, mentre que al dels Castelletts hi ha restes ibèriques (Meneu, 1911b). L'assentament ibèric ocupa el cim del tossal, on hi ha restes de muralla que resulten visibles en la zona N i NO, així com diversos murs pertanyents als habitatges a l'interior del recinte. S'hi han excavat nivells corresponents al Ferro Antic, però no es coneixen pel moment ceràmiques atribuïbles amb seguretat al període Ibèric Antic ni importacions anteriors al segle III. D'aquest segle és un fragment de ceràmica de *Gnathia* trobat en les recents excavacions (Pérez Ballester, 1994), altres fragments trobats per excavadors furtius i un fragment d'un plat amb la vora agallonada de la forma F 1334 possiblement de *Teano*. L'última fase del jaciment pot datar-se en el segle II per la presència d'alguns frag-

ments de campaniana A i d'àmfora itàlica trobats en superfície i en les excavacions.

Arran de la troballa de la inscripció ibèrica, Mesado va fer en 1966 dos sondeigs a la vora de sengles parets de l'interior del recinte, el primer de 7 m², en els quals va trobar nombrosos fragments d'àmfores ibèriques, algunes vores amb perfil d'ànec, així com diversos fragments de pàtera, càlats, plats i vasos caliciformes. Destaquen alguns fragments de ceràmica ibèrica pintada amb decoració figurada que representen guerrers a cavall. La presència de dos fragments de campaniana A permet datar aquest conjunt en el segle II. També en el sondeig VI de 1993 fet a la muralla es va trobar un fragment de campaniana A. La troballa d'una moneda gal·la "à la croix" (segle II) esmentada per Esteve s'adiu amb aquesta datació. Hi ha notícies de la troballa d'altres tres monedes de difícil lectura.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
<i>Gnathia</i>		1		Decoració pintada		1
<i>Teano</i>	F 1334	1		Gallons		1
Campaniana A	Lamboglia 27B	1	V: 20		60.1	6
	Lamboglia 49B	1	V: 11; B: 5'4		60.2	
	Indeterminada	1	B: 9	Palmetes i estries	60.3	
Àmfora	Indeterminada	1				1
TOTAL		6				9

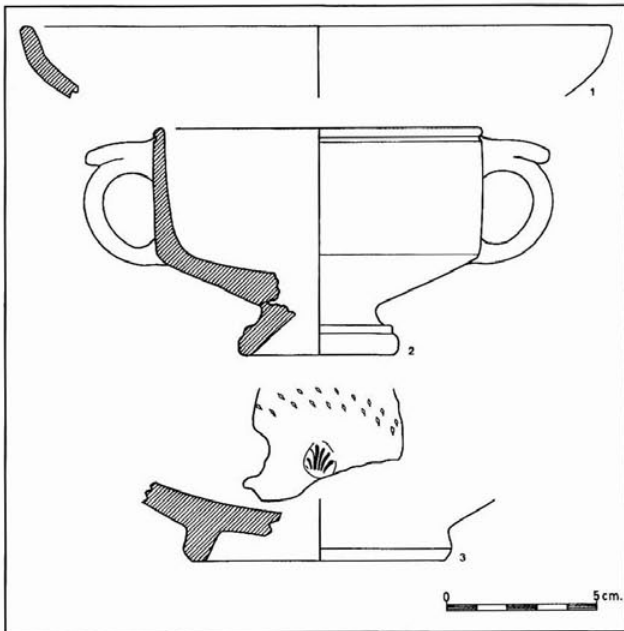

Fig. 60.- Ceràmica del Solaig (Betxí).

En conjunt, són 9 fragments ceràmics estudiats, dels quals 6 són de campaniana A i 1 d'àmfora. De la primera, hi ha 1 exemplar de la copa Lamboglia 27B i 1 de la copa Lamboglia 49, a més de dues bases amb decoració impresa, una amb palmetes i l'altra -que no he pogut estudiar- amb una roseta de 8 pètals. El fragment d'àmfora pertany al muscle d'un tipus indeterminat.

Amb la provisionalitat que imposa el reduït nombre de materials estudiats, pot determinar-se l'existència de nivells ben datats en el segle III per mitjà de la ceràmica de *Gnathia*.

L'escassetat general de les ceràmiques d'importació, juntament amb el fet que la ceràmica de vernís negre trobada siga tota de campaniana A, amb una datació almenys en part primerenca com indica la copa Lamboglia 49, assenyalen un final de l'ocupació -sinó absoluta, almenys prou important- en els primers anys del segle II.

38. La Muntanyeta de Sant Antoni (Betxí)

30SYK413211.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Meneu, 1901; Meneu, 1911c, 2-4; Bosch, 1924, 110; Fletcher, 1967c; Fletcher i Mesado, 1968, 21; Fletcher, 1968; Oliver, 1978, 269-270; Uroz, 1983, 36; Fletcher, 1985, 25, núm. 15; Untermann, 1990, MLH III, 2, 373-375, F.7.2; Mesado, 1993, 147-154; Verdegall, 1995; De Hoz, 1995, 69; Arasa, s. u. "Muntanyeta de Sant Antoni, la", a Aranegui, 1996, 112; Manyàns i Olària, 1999, 137.

Ocupa el cim d'una muntanya d'espaldats vessants (139 m), aïllada enmig del pla i situada a la banda SO de la Plana, a uns 9'5 km de la costa. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, amb una altitud relativa de 60 m, possibilita un hàbitat arrecerat en els vessants S-SE i permet un ampli control visual de l'entorn. El cim està terraplenat i ocupat per l'Ermida de Sant Antoni; els vessants estan abancalats i erms. El jaciment ocupava tot l'altiplà i la part alta dels vessants S-SE; aquell té un eix N-S d'uns 67 m. La seua superfície pot arribar fins a les 0'4 ha. Els assentaments visibles són el Calamó, l'Alter de Vinarragell, el Torrelló del Boverot, el Torrelló d'Onda, el Castell d'Onda, el Solaig, la Torre d'Onda, Carabona, l'Alcúdia, el Tossal, el Castell de la Vilavella i la Muntanya de Santa Bàrbara, i el més pròxim és el Solaig, situat a 2'3 km cap al SSO. El Caminàs passa a 6'5 km cap al SE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Betxí està situat a 0'5 km cap al NE.

Fou donat a conèixer per Meneu (1901 i 1911c), que l'identificava amb el Puig de Pasqües esmentat en la *Crònica* del rei Jaume I. Aquest autor recull la notícia de l'aparició de nombroses troballes quan es van aterrar els vessants de la muntanya per al cultiu; a principis de segle encara es veien fonaments de cases al vessant sud. En els primers seixanta Mesado es va trobar una inscripció ibèrica sobre una làmina de bronze en la zona nord, on resultaven visibles restes de construccions, que fou publicada per Fletcher (1968). Allí va realitzar un sondeig d'11 m² en 1962 (Fletcher i Mesado, 1968), en una zona que va ser aprofitada més endavant per a la construcció de l'aparcament de l'ermita, on va trobar alguns fragments de ceràmica campaniana A (Mesado, 1993). En 1991 Verdegall (1995) va fer una excavació d'urgència al vessant SO, on havia de construir-se una escala per a l'accés peatonal a l'ermita, en el qual va trobar un fragment de campaniana A en el sondeig I. Un darrer fragment de campaniana A ha estat trobat en superfície al vessant nord. El context ibèric està format per pàteres, bols, plats, algun caliciforme, àmfores, imitacions de formes hel·lenístiques com un plat de peix i una copa amb anses horitzontals, vores amb perfil d'ànec, peus anulars alts, abundant ceràmica de pasta grollera i decoració pintada formada per motius geomètrics com bandes, filets, semicercles, rombes, espirals i teuladets.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	1	V: 14		61.1	9
	Lamboglia 31b	1	V: 18	Estries	61.2	
	Lamboglia 49	2	V: 10; 11		61.3-4	
	Indeterminada	3	B: 5'5; 9; 10	Palmetes i estries	61.5; 62.1-2	
Ungüentari	Indeterminada	1	V: 2'7		61.6	1
Imitació de campaniana	F 7112	1	V: 6'6		61.7	1
TOTAL		9				11

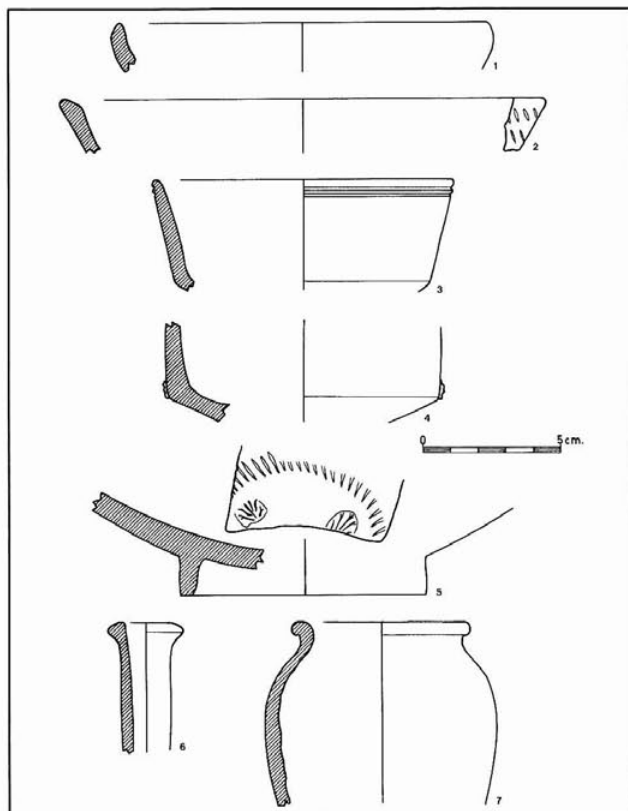

Fig. 61.- Ceràmica de la Muntanyeta de Sant Antoni (Betxí).

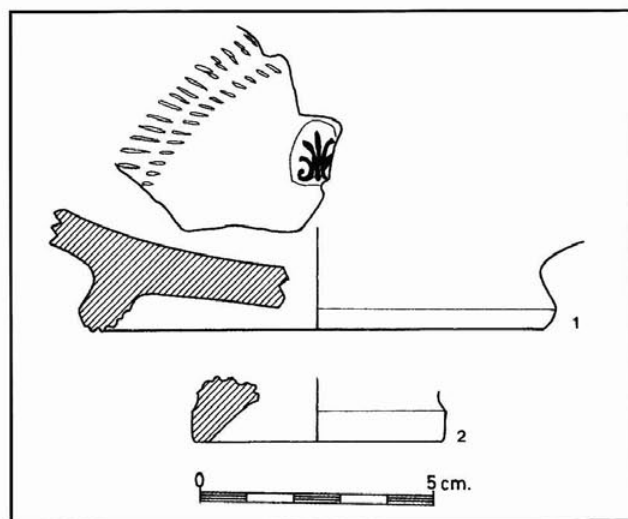

Fig. 62.- Ceràmica de la Muntanyeta de Sant Antoni (Betxí).

Els materials estudiats són 11 fragments ceràmics: 9 de campaniana A, 1 d'ungüentari i 1 d'una possible imitació de campaniana. De campaniana A hi ha 1 bol de la forma Lamboglia 27, un bol Lamboglia 31, 2 copes Lamboglia 49 i 3 bases de forma indeterminada, 2 de les quals estan decorades amb palmetes i estries. El conjunt pot datar-se en el segle II; hi destaquen els 2 exemplars de la copa Lamboglia 49, que ofereixen la datació més antiga entre el final del segle III i el principi del II. L'absència d'altres materials d'importació més tardans fa molt improbable la seua perduració fins al segle I aC.

39. L'Alter de Vinarragell (Borriana)

31SBE524235.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Mesado, 1974; Bazzana, 1978b, 185; Mesado i Arteaga, 1979; Ripollès, 1980, 105; Ribera, 1982, 31-37 i 129; Ripollès, 1982, 171; Fletcher, 1983, 106; Uroz, 1983, 35; Oliver i Gusi, 1986, 268-270; Mesado, 1987, 29-35 i 38-39; Arasa, 1987c, 43-44; Mesado, 1988; Rouillard, 1991, 404-405; Gimeno, 1993, 56-57; Arasa, s. u. "Alter de Vinarragell, I", a Aranegui, 1996, 33; Arasa, 1996, 87; Arasa, 2000b, 107.

Està situat al pla (10 m), a 80 m del riu Millars i a 3'5 km de la costa. El lloc no presenta bones condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat i no permet un control visual de l'entorn. L'ocupació continuada des del Bronze Final fins a l'època moderna ha configurat un petit monticle que destaca sobre les terres del voltant, on els nivells del període Ibèric Final han estat arrasats per l'ocupació medieval i moderna (Bazzana, 1978b). Els límits del jaciment són imprecisos, però sembla tractar-se d'un assentament petit, almenys en època iberoromana. Els assentaments visibles són la Muntanyeta de Sant Antoni (11'1 km) i el Solaig (13'3 km) i el més pròxim és el Calamó, situada a 3'1 km cap al SE. El jaciment es troba a la vora del camí de Santa Pau (el Caminàs). El punt d'aiguada més pròxim és el riu Millars, que discorre molt pròxim al jaciment.

Excavat per Mesado en diverses campanyes des del 1967, quan es van traure a la llum els nivells corresponents al Ferro Antic amb importacions ceràmiques fenícies pels quals és particularment conegut. L'ocupació, però, va continuar durant tota l'època ibèrica fins a la romanització. L'ocupació altmedieval va deixar el topònim aràbic amb què es coneix encara.

Rouillard (1991) ha estudiat la ceràmica grega trobada en les excavacions: un fragment de píxide etruscocoríntia datat cap a 575-500 i un fragment de copa àtica de figures roges i un altre de copa de vernís negre de la primera meitat del segle IV. També es va trobar un fragment de paret de ceràmica de *Gnathia* amb la decoració mig perduda que pertany a un recipient tancat (Mesado, 1974, 82, fig. 42, 2). D'altra banda, possiblement a la partida de Seca, en les rodalies del jaciment, es va trobar un as d'*Ildukoite*.

Els nivells superficials de l'assentament, en els quals hi ha materials corresponents a l'època ibèrica, a l'Alt Imperi i a l'Edat Mitjana, es troben molt revolts, de manera que no proporcionen una estratigrafia fiable. Entre les ceràmiques ibèriques hi ha alguns fragments de campaniana A i B, ceràmica de parets fines i àmfores Dressel 1A que delimiten cronològicament la fase ibèrica final del jaciment (Vinarragell V). Es tracta de ceràmiques trobades en superfície i en els nivells A-C de les campanyes d'excavació de 1967, 1968 i 1969.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
<i>Gnathia</i>		1		Decoració pintada		1
Campaniana A	Lamboglia 25	2	V: 7,2; B: 2,3		63. 1, 6	8
	Lamboglia 31	1	V: 17	2 filets i flors pintats i una garlanda incisa	63. 2	
	Lamboglia 36	2	V: 20		63. 3-4	
	Morel 68	2	B: 4,7		63. 7	
	Indeterminada	1	B: 8	2 canaletes	63. 5	
Campaniana B	Lamboglia 5	1	V: 36	Canaletes i estries	63. 8	2
	Indeterminada	1	B: 7	4 canaletes i estries	63. 9	
Parets fines	Mayet II	2	V: 6; 8		64. 1-2	3
	Indeterminada		B: 4		64. 3	
Àmfora	Dressel 1A	2	V: 13; 14		64. 4	7
TOTAL		15				21

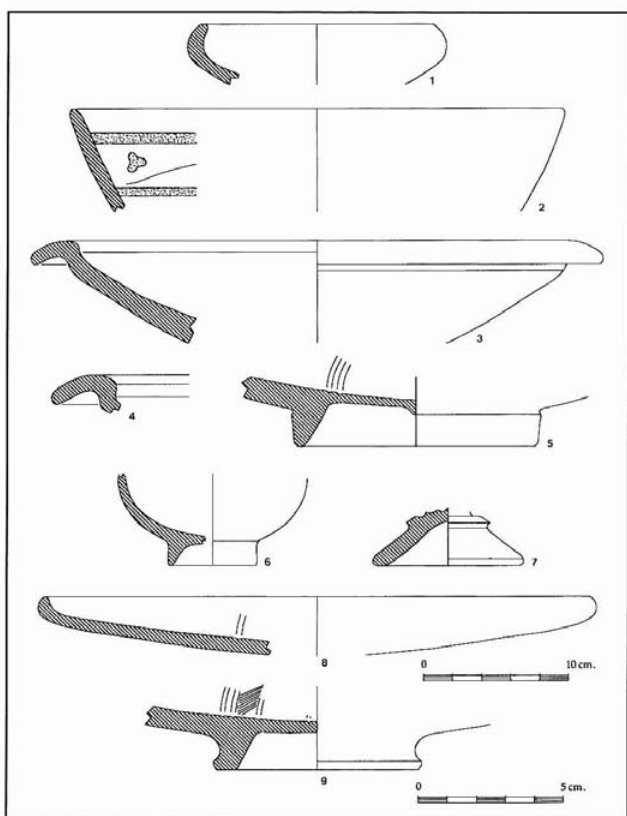

Fig. 63.- Ceràmica de l'Alter de Vinarragell (Borriana).

Els materials estudiats són 21 fragments ceràmics: 11 de ceràmica de vernís negre, 3 de parets fines i 7 d'àmfora. Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, hi ha 1 fragment de *Gnathia*, 8 fragments de campaniana A i 2 de campaniana B. Entre els de campaniana A poden identificar-se 4 formes: 2 exemplars del plat Lamboglia 36, 2 de la copa Morel 68, 2 de la copeta Lamboglia 25 i un altre de la copa Lamboglia 33a; aquest darrer està decorat amb 2 bandes i flors pintades i una garlanda incisa, mentre que una base de forma indeterminada està decorada amb 2 canaletes. La campaniana B està representada per 2 fragments, dels quals un pertany a la forma Lamboglia 5 i està decorat amb canaletes concèntriques i estries, mentre que l'altre és una base de forma indeterminada decorada amb 4 canaletes i estries. De ceràmica de parets fines hi ha almenys 2 gobelets de la forma Mayet II. Finalment, hi ha 7 fragments d'àmfora, entre els quals poden identificar-se 2 vores del tipus Dressel 1A.

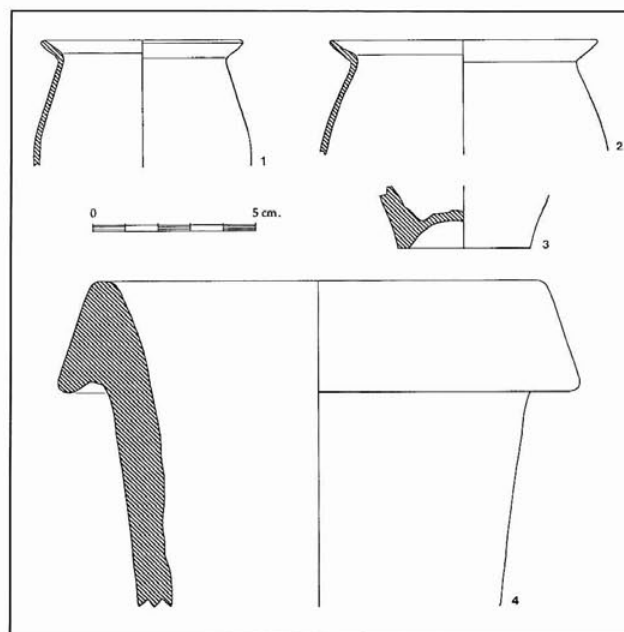

Fig. 64.- Ceràmica de l'Alter de Vinarragell (Borriana)

El fragment de ceràmica de *Gnathia* permet determinar la continuïtat en l'ocupació en el segle III. Entre els materials estudiats, el bol de la forma Lamboglia 33a de campaniana A amb decoració incisa i pintada pertany a la producció antiga i pot datar-se entre el final del segle III i el principi del II. Les altres formes d'aquesta producció poden datar-se de manera general en el segle II. La data més recent poden donar-la els 2 fragments de campaniana B, fins als primers decennis del segle I.

40. El Calamó (Borriana)

30SYK543210.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Arasa, 1987c, 44-45; Ramos, Wagner i Fernández, 1990, 32, 39-40 i 45, fig. 6, C, F; Arasa, s. u. "Calamó, el", a Aranegui, 1996, 44; Arasa, 1996, 86-87; Arasa, 2000b, 107.

Està situat a la vora de la mar (2 m), a 1'5 km al sud de la desembocadura del riu Millars. El lloc no presenta condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat ni permet un control visual de l'entorn. L'acció erosiva de la mar l'ha destruït en part. La zona està parcel·lada i actualment erma. Els límits del jaciment són molt imprecisos. Els assentaments visibles són la Muntanyeta de Sant Antoni (13 km) i el Solaig (15'3 km) i el més pròxim és l'Alter de Vinarragell, situat a 3'1 km cap al NO. El camí de Santa Pau (el Caminàs) es troba a 2'6 km cap al NO. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, situat a 1'6 km cap al NE.

El lloc és conegut tant per les troballes submarines com per les realitzades en terra, majoritàriament pertanyents al període imperial. En terra s'han trobat algunes fosses crematòries i un penjoll de bronze ibèrics. Les troballes submarines comprenen un llarg període; la més antiga és un fragment d'àmfora fenícia dels segles VII-VI. D'època romana se citen àmfores grecoitàliques, així com un coll del tipus Dressel 1A i un exemplar sencer del tipus Lamboglia 2. Del jaciment terrestre procedeixen 2 fragments de campaniana A, un dels quals correspon a una base (fig. 65).

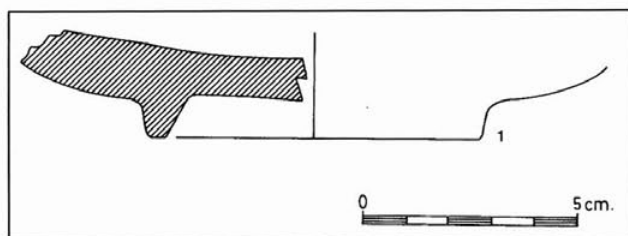

Fig. 65.- Ceràmica del Calamó (Borriana).

Aquests materials permeten establir un període d'activitat del jaciment com a fondejador almenys en el segle II, amb antecedents en el Ferro Antic/Ibèric Antic i possiblement en relació directa amb l'Alter de Vinarragell i altres assentaments situats a vora riu com el Torrelló del Boverot.

41. La Torre d'Onda (Borriana)

30SYK497165.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Viciano, 1564, 49; Escolano, 1611, 588; Sarthou, 1913-15, 775; Peris, 1915, 2-3; Peris, 1931, 8-10; Roca y Alcaide, 1932, 32 i 42-43; Rull, 1943 [1967], 38; Fletcher i Alcácer, 1956, 148, 152, 154 i 160; Utrilla, 1964, 10-11; Utrilla, 1965, 13-15; Fletcher, 1972, 107; Muñoz Catalá, 1972, 158-159; Mesado, s.u. "Torre d'Onda", GERV, XI, 267; Oliver, 1978, 272; Ripollès, 1980, 105; Ripollès, 1982, 161; Ribera, 1982, 37; Uroz, 1983, 36; Arasa, 1987c, 45-49; Mesado, 1989; Maestro, 1989, 77-78; Untermann, 1990, MLH III, 2, 375, F.8.1; Mesado, Gil i Rufino, 1991, 63; Arasa, s. u. "Torre d'Onda, la", a Aranegui, 1996, 165-166; Arasa, 1996, 87-90; Arasa i Mesado, 1997; Ribera, 1998a, 61; Arasa, 2000b, 108.

L'antic cabeçol de la Torre d'Onda està situat a 0'4 km al sud del port de Borriana i a la vora de la mar (2 m). S'assenta sobre una plataforma de conglomerat fòssil (pinyó) que queda un poc elevada sobre les terres contigües d'antiga marjal, a la part interior de la restinga litoral. Actualment està delimitat a l'est pel camí de la Serratella que transcorre sobre aquesta restinga, al nord per la senda de la Torre d'Onda, i a l'oest i bona part del sud per una séquia de drenatge anomenada el Rajolí. El lloc no té condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat i no permet un domini visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i conreada i parcialment urbanitzada. La superfície per on s'estenen les restes té una forma lleugerament trapezoïdal, amb un eix major de 200 m al costat sud i un eix menor de 170 m al costat est, amb una superfície aproximada de 3 ha. Els assentaments visibles són la Muntanyeta de Sant Antoni, el Castell de la Vilavella i la Muntanya de Santa Bàrbara; el Solaig (11'7 km) està situat a una distància excessiva; el més pròxim és Carabona, situat a 3'7 km cap al NO. El Caminàs passa a 3 km cap al NO. L'aprovisionament d'aigua es pot fer en la mateixa zona d'aiguamolls.

Les terres que ocupa, arenoses i ermes al final del segle XVIII segons la descripció que en fa Cavanilles (1795, 108), van ser plantades de vinya possiblement en la segona meitat del segle XIX, cultiu que fou substituït a principi del present segle pel de la taronja. A causa d'aquesta transformació el jaciment va sofrir una important destrucció; d'aleshores tenim notícies orals sobre les seues característiques arrellegades per Utrilla en els anys seixanta. En la dècada dels 70 la zona va experimentar una nova transformació, ara de caire urbanístic: part de la séquia de drenatge que delimita el jaciment per ponent fou reblida, mentre

que les velles alqueries eren transformades en moderns xalets i s'obrien nous camins particulars perpendiculars a la mar. Una part considerable de les parcel·les, però, segueix dedicada encara a l'agricultura. L'ajuntament va instal·lar l'any 1976 la xarxa d'aigua potable i llavors es van perdre nombroses restes arqueològiques. D'aleshores ençà les transformacions han continuat, per la qual cosa el museu de Borriana ha realitzat diverses campanyes d'excavacions.

El jaciment es coneix des del segle XVI per una referència de Viciano (1564): "(...) hay junto a la mar un alto que nobramos, el Cabeçol, por otro nombre, el Cargador de Onda, en el parage del qual ay en el mar cierta hondura que le nombran la Olla, donde navíos muy gruesos surgen junto a tierra, y en este Cabeçol aun ay vestigios de edificios que en otro tiempo fueron para el effecto de cargador". Alguns anys després, Escolano (1611) cita "unas ruynas que se hallan junto a la costa, en el término de Burriana, al cabeço que se llama el Cargador de Onda; y ahora el Cabeçote". Segons aquestes referències i el mateix topònim actual, el lloc degué ser utilitzat com a fondejador per la població d'Onda, situada a 19 km cap a l'interior; un camí uneix encara ambdós llocs. Al principi del present segle, Sarthou (1913-15) esmenta "unas lámparas romanas, ánforas y doliums que se encontraron en la playa, y sitio que fué el antiguo cargador de Onda".

Pocs anys després, Peris (1915) cita la troballa de grans quantitats de ceràmica: àmfores -de les quals en reproduïx una del tipus Dressel 1-, copes caliciformes, pàteres, llànties, pitxers de boca trilobulada i decoració pintada amb ones i filets i "fragmentos negros con incisiones circulares, continuas y punteadas, ornamentación policroma y estampados hendidos que afectan figuras simbólicas, conteniendo algunas signos alfabéticos ininteligibles de factura íbera o fenicia, y barro, en fin, con charolado negro". Posteriorment, Peris (1931) parla d'uns "productos helenísticos, cerámicos y alfareros, recogidos en el lugar denominado Cargador de Onda y en el fondeadero del mar frente al sitio de referencia". Pel mateix temps, Roca (1932) afegeix a les referències anteriors "una cràtera romana del siglo II antes de J. C. (imitación por su barníz negro al barro campaniense ...)". Aquestes mateixes notícies foren arrellegades per Rull (1943) i Fletcher i Alcácer (1956), que parlen de l'existència d'un possible poblat en aquest lloc on es trobaven àmfores i monedes. Al llarg dels anys 1964 i 1965 Utrilla va fer una síntesi de les notícies arqueològiques sobre el lloc, amb interessants testimonis directes de gent coneixedora del terreny i de les transformacions que havia sofert. Mesado (1973b) va fer una nova síntesi del jaciment, a la qual cal afegir la nostra actualització (Arasa 1987c) i, sobretot, la publicació de les importacions itàliques (Arasa i Mesado, 1997). D'altra banda, els esgrafiats ibèrics sobre ceràmica han estat publicats en part per Fletcher (1972), Oliver (1978) i Untermann (1990), mentre que les troballes monetàries han estat publicades en part per Ripollès (1980 i 1982).

Les notícies dels vells marjalers, arrellegades per Utrilla, són de gran utilitat per a fer una reconstrucció aproximada del jaciment. El poblat estava organitzat al voltant de diversos carrers, amb cases de reduïdes dimensions i, almenys per la part que mira a la mar, estava protegit per una muralla. Quan a principi de segle es va començar a substituir la vinya per tarongers, tots els horts es van cavar uns 60 cm. En aquesta capa de terra era corrent trobar "cànters acabats en punta, plats de color terra amb dibuixos que pareixien flors". Les parets

que apareixien formaven habitacions de mides semblants a les velles alqueries, "uns quatre per cinc metres". Formaven "com si fóra un poblat. Fileres de cases amb parets de calç i còdols lluïdes per dins. Donava la impressió que foren depòsits o magatzems. Als racons i junt a les parets s'alineaven els cossis". L'extensió del poblat era gran, "dos o tres fileres de cases paral·leles a la mar". Els arrossegaments de terra i els anivellaments per a la plantació dels tarongers van escampar les restes arqueològiques, moltes de les quals eren llançades pels mateixos marjalers a la mar o fins i tot eren aprofitades per a la construcció de marges i alqueries. Junt a la ceràmica era corrent trobar monedes, en la seua majoria de bronze i de diferents seqües ibèriques.

Mesado va començar a excavar el jaciment l'any 1977, en una primera campanya en què es va obrir un sondeig de 10 x 1 m (10 m²) en un camí particular situat a 23 m al sud de la senda de la Torre d'Onda i a 106 m del camí de la Serratella. La segona campanya tingué lloc en 1978, quan es va obrir un sondeig de 5 x 5 m (25 m²) en una parcel·la situada al sud d'aquest camí particular, a 14 m del primer i a 88 m de l'esmentat camí. La tercera campanya tingué lloc en 1981, quan es va obrir un sondeig de 3 x 8'5 m (25'5 m²) en una parcel·la situada junt a l'esmentat camí i a la vora del camí particular anteriorment citat, a 9 m d'aquell i a 2 m d'aquest. La quarta campanya es va realitzar en 1984-85, quan es va obrir un sondeig de 6 x 2 m, ampliat fins als 14 m², en una parcel·la situada a la vora de la senda de Torre d'Onda, a 3'5 m d'aquesta i a 96 m del camí de la Serratella. En aquesta mateixa parcel·la es va efectuar l'any 1988 la cinquena campanya, quan es va obrir un sondeig de 8 x 7 m (56 m²). En la mateixa parcel·la es va realitzar en 1989 la sisena campanya, quan es va obrir un sondeig de 7 x 11 m (77 m²). En la setena i darrera campanya, de 1991, es van obrir 2 sondeigs: en el primer (A), de 15 x 7'5 m, es van excavar 112'5 m², mentre que en el segon, de 8 x 5 m, es van excavar 40 m². En total la superfície excavada al llarg d'aquestes set campanyes és de 360 m². D'aquestes set campanyes només s'han publicat sengles breus resums de la tercera (Arasa, 1987c, 46-47) i de la sisena (Mesado, 1989).

Tots els sondeigs oberts fins al moment es localitzen en la part septentrional del jaciment. Les estructures descobertes fins ara no permeten completar la planta de cap habitatge. L'arrasament de molts murs, la pedra dels quals ha estat reaprofitada, dificulta aquesta tasca. En les dues primeres campanyes no es van trobar estructures. En la tercera es va descobrir a 35 cm de fondària el que sembla ser un mur de tanca de l'assentament pel costat est, possiblement una mena de muralla, assentat sobre la capa de graves de l'antiga restinga (fig. 66). El tram descobert, amb una alçària màxima de 160 cm, té una grossària de 95-120 cm en la base i de 50-60 cm en l'extrem superior, presenta un parament de pedra travada amb argamassa de calç i arena, amb grans pedres en la seua meitat inferior, i devia continuar en la seua part superior amb un parament de tovots o tàpia. A l'interior d'aquest mur hi havia part d'un habitatge adossat amb parets de 60 cm d'amplària, fetes de còdols travats amb fang. En la quarta campanya es va descobrir part d'un altre habitatge amb parets de les mateixes característiques i orientat NO-SE que devia obrir-se a un carrer de traçat NE-SO. Particularment interessant resulta la setena campanya, en la qual es va descobrir part d'un gran edifici amb murs de més de 5 m de llargària i 75 cm de grossària que pot estar obert a un carrer amb la mateixa orientació i una amplària de 3'20 m.

Fig. 66.- Fotografia de la muralla de la Torre d'Onda (Borriana).

L'estratigrafia obtinguda en tots els sondeigs oberts fins ara és molt homogènia, amb un sol nivell d'ocupació de 25-30 cm de potència format per argila clara, possiblement producte de la descomposició dels murs de tovots, molt ric en materials arqueològics. Els talls que presenten una seqüència completa, com ara el de la cinquena campanya, ofereixen els següents nivells: 1) nivell agrícola (30 cm); 2) argila clara amb materials arqueològics (25 cm); 3) argila fosca, amb escassos materials arqueològics (20 cm); 4) argila negra (37 cm); 5) conglomerat fòssil (50 cm); 6) nivell freàtic. Els sondeigs oberts en la part més pròxima a la costa, on s'ha trobat la possible muralla, presenten un potent nivell de grava de l'antiga restinga i el nivell freàtic apareix a 175 cm de fondària.

Els materials arqueològics apareixen distribuïts de manera molt irregular, ja que són molt abundants en alguns sondeigs i ben escassos en altres. Així, en el sondeig obert en la quarta campanya es va trobar un gran depòsit de ceràmica a l'exterior del que podria ser la part posterior d'un habitatge; aquests amuntegaments també es van trobar en la cinquena i sisena campanyes, sempre davant d'obertures i amb la presència de monedes ibèriques. Contràriament, en els sondeigs oberts en la setena campanya, la més extensa, els materials arqueològics foren estranyament escassos.

La troballa de ceràmiques altimperials, localitzades sobretot a la zona SE del jaciment, però documentades també en la tercera campanya a la zona NE, mostra la continuïtat de l'ocupació del lloc, si bé amb una important reducció de superfície. Resulta impossible, pel moment, determinar si hi ha un hiatus cronològic entre les dues fases d'ocupació o si aquestes s'esdevenen sense solució de continuïtat. Això no obstant, l'estratigrafia permet comprovar clarament que en els nivells tardoibèrics no apareix mai terra sigil·lata, ceràmica que es troba només en els nivells superficials. També resta oberta la possibilitat que alguna zona dels sectors central o meridional del jaciment presente una ocupació anterior, de manera que aquest hauria pogut créixer a partir d'un nucli inicial situat més cap al sud, encara que ho considerem poc probable perquè en general és ben conegut i les restes trobades són força uniformes.

En la ceràmica poden distingir-se tres grans grups: 1) ceràmica de cuina, de pasta grollera, amb les olles com a tipus majoritari; 2) ceràmica a torn, amb tipus característics del període Ibèric Final: olles amb la vora en forma de cap d'ànec,

càlats de grans dimensions, grans tenalles amb la vora engrosida i plana del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992), àmfors, etc; la decoració pintada pateix les condicions del medi humit en què s'ha conservat, però a més dels motius vegetals i geomètrics, hi ha almenys dos càlats en què s'hi poden distingir temes marins amb peixos i genets; 3) ceràmica d'importació, amb tres grups: vaixel·la de taula (campaniana i parets fines), ceràmica comuna (morters i llànties) i recipients de transport (àmfores). La proporció entre aquests diferents grups no ha estat estudiada en conjunt, però podem fer-nos una idea de la importància quantitativa de les ceràmiques d'importació respecte del total en el cas del sondeig obert en la tercera campanya, en què es van trobar un total de 310 fragments ceràmics, dels quals 30 eren d'àmfora itàlica (9'6%), 2 de campaniana B (0'6%) i 1 de parets fines (0'3%).

	Denari	As	Semis	Quadrant	TOTAL
<i>Bolskan</i>	1				1
<i>Kelse</i>		5			5
<i>Tamaniu</i>		1			1
<i>Beligio</i>		1			1
<i>Bilbilis</i>		1			1
<i>Arse</i>		1		2	3
<i>Saiti</i>		1		1	2
<i>Castulo</i>		1			1
<i>Ebusus</i>			1		1
<i>Roma</i>	1	1	1		3
TOTAL	2	12	2	3	19

Quadre amb les troballes monetàries.

El monetari és prou variat i abundant, amb 19 peces de procedència segura. Hi destaquen les encunyacions de la vall de l'Ebre que, amb 9 exemplars, suposen quasi la meitat; segueixen les de les seques valencianes, amb 5 exemplars, les romanorepublicanes amb 3 i les andaluses i l'eussitana, amb una cadascuna. La cronologia correspon en general al segle segon, particularment a la seua segona meitat; només algun exemplar, com el semis d'*Ebusus*, s'inclou en un període d'encunyació més ampli que s'endinsa en el segle I.

Pel que fa als elements metàl·lics, hi ha reblons de ferro, grapes de plom, claus de bronze i abundant plom informe, a més de polseres i torques de bronze de tipologia ibèrica. Hi destaca un fragment de sonda espatulada de bronze (vegeu IX.2.2).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 31	1	B: 6	Banda pintada	67.1	1
Campaniana B	Lamboglia 1a	2	V: 18	2 canaletes	67.2-3	8
	Lamboglia 4	1	V: 9'5	3 canaletes	67.4	
	Lamboglia 5	1	V: 30		67.5	
	Indeterminada		B: 6	3 canaletes i estries; grafit: n	67.6	
	Indeterminada		B: 9'4	4 canaletes i estries; grafit: se	67.7	
Indeterminada		B: 9	3 canaletes i estries	68.1		
Morter	Campanià	1	V: 25		68.2	1
Àmfora	Dressel 1A	2	V: 16		68.3-4	2
TOTAL		8				12

Troballes ceràmiques de superfície.

En conjunt, s'han estudiat 137 peces i fragments: 126 de ceràmica de vernís negre, 8 d'àmfors, 1 de parets fines, 1 llàntia i 1 morter. La ceràmica de vernís negre està constituïda de manera quasi absoluta per campaniana B tardana de *Cales*, amb 124; a més d'aquesta hi ha una base de campaniana A i una gran pàtera d'aretina de vernís negre. De ceràmica de parets fines hi ha un gobelet. Entre la ceràmica comuna hi ha una llàntia i un morter italià. Quant a les àmfors, hi ha 8 exemplars, dels quals 7 són del tipus Dressel 1A i 1 del tipus Tarraconense 1. En general és alt el nombre de peces completes o bastant completes, bona part de les quals ha estat objecte de restauracions.

El fragment de base de campaniana A sembla conservar una banda blanca pintada al fons interior. Pertany a la producció tardana i deu correspondre a un bol del tipus Lamboglia 31.

El conjunt ceràmic de campaniana B presenta una gran homogeneïtat en llurs característiques: pasta ocre clar, beix o beix ataronjat, depurada i blana; vernís marró rogenc, poques vegades negre, poc lluent, fi i d'escassa qualitat. S'han pogut classificar 70 peces. El repertori de formes inclou quasi totes les pròpies d'aquesta producció: Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5 i 10. La forma predominant és la pàtera Lamboglia 5, amb 31 exemplars; segueix la copa Lamboglia 1a, amb 18 i, a molta distància, la resta de formes: la pàxide Lamboglia 3a, amb 5 exemplars; la pàtera Lamboglia 4b, amb 5 exemplars; i la copa Lamboglia 2 i la gerreta Lamboglia 10, amb 4 exemplars. En els quadres es presenten separadament les troballes de superfície i les procedents d'excavació. En conjunt, només es donen les dimensions dels fragments (diàmetres de vora i de base), ja que les de les peces completes o restaurades es presenten en un quadre a part.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana B	Lamboglia 1a	16	V: 8'5; 13	2/4 canaletes	69; 70	116
			B: 8'5; 11'2	Grafit: X; Le: †	71.1-4	
	Lamboglia 2	4	V: 10'5; B: 5'8	4 canaletes	71.5-8; 72.1	
	Lamboglia 3a	5	B: 5'2; 8'7; 9; 10		72.2-7	
	Lamboglia 4b	4	V: 9'5; 10; 10'5; 11'6	2 canaletes	73.1-4	
	Lamboglia 5	30	V: 17; 18; 19; 22; 23; 24; 25; 30; 40	1/4 canaletes i estries; grafit: X (2)	73.5-6; 74; 75; 76; 77.1-6	
	Lamboglia 10	4			77.7-8; 78.1	
Indeterminada			B: 6; 6'3; 6'6; 9; 9'4	2/3 canaletes i estries; grafit: X	77.9-11; 78.2-4	
Aretina de vernís negre	Lamboglia 7-F 2286	1	V: 50; B: 13'9; H: 6'5; HV: 0'13	6 canaletes i 8 estampilles geomètr.	78.5	1
Parets fines	Mayet II	1	V: 7'2		79.2	1
Llàntia	Ricci H	1	2'7 x 4'5 x 6'9		79.1	1
Àmfora	Dressel 1A	5	V: 16; 17; 18; 20		79.3; 80	6
	Tarraconense 1	1	V: 16 cm; HV: 7'8	Segell: /...jeno?	81	
TOTAL		72				125

Ceràmiques procedents de les excavacions.

Pel que fa a les dimensions, de la forma Lamboglia 5 hi ha 24 exemplars amb uns diàmetres entre 17 i 40 cm que poden agrupar-se en tres mòduls: 3 exemplars entre 17-19 cm; 13 exemplars entre 21-23 cm, amb un predomini de 22 cm (10 exemplars); 1 de 30 i 4 de 40 cm; l'altura, només amb 3 valors, varia entre 2'5 i 3'8 cm. De la forma Lamboglia 1 hi ha 17 exemplars amb uns diàmetres entre 11'5 i 18 cm, amb 7 exemplars de 12-13 cm i altres 7 de 14-15 cm; les 7 altures preses varien entre 4 i 5'1 cm. De la forma Lamboglia 2 hi ha 4 exemplars amb diàmetres de 10-10'5 cm i 3 amb altures de 4'2-6 cm. De la forma Lamboglia 3 hi ha 4 exemplars amb diàmetres entre 6'9 i 10 cm i 2 amb altures de 4'9-5'4 cm. De la forma Lamboglia 4 hi ha 5 exemplars amb diàmetres de 9'2-11'6 cm i 1 amb 4'9 cm d'altura. Finalment, de la forma Lamboglia 10 hi ha 3 exemplars amb diàmetres que varien entre 7'2 i 8'2 cm i altures de

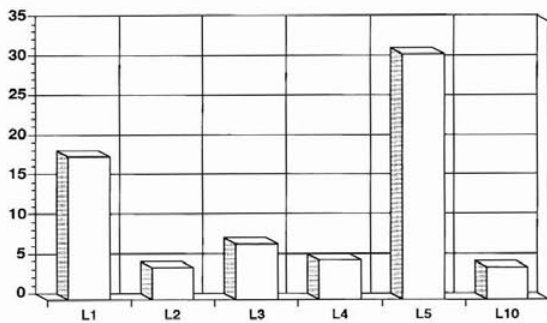
9'5-10'1 cm. Quant a l'exemplar d'aretina de vernís negre de la forma Lamboglia 7, té 50 cm de diàmetre i 6'5 cm d'altura.

Forma	V	B	H	H/V
Lamboglia 1a	12	9'5	4'1	0'34
	16		5	0'31
F 2320	11'5	9	4	0'34
	12'3	9'5	4'1	0'33
	12'6	10'2	4'4	0'34
	12'7	9'8	4'6	0'36
	14	10'4	4'1	0'29
	14'7	10'3	4'8	0'32
	15	11'4	5'1	0'34
Lamboglia 2	10	5'9	6	0'60
F 1220	10	6	5'1	0'51
F 1230	10'2	5'5	4'2	0'41
Lamboglia 3a	9,6	10	5'8	0'60
F 7540	6'9	8'6	5'4	0'78
	7	8'4	4'9	0'70
Lamboglia 4-F 1410	9'2	5'5	4'9	0'53
Lamboglia 5	17'2	6'5	2'5	0'14
	21'9	7'1	3'8	0'17
	24'8	8'1	3'2	0'12
Lamboglia 10a	7'2	5'1	10'1	1'40
F 3450	8	4'6	9'5	1'18
	8'2	4'8	10	1'21

Dimensions de les peces senceres o restaurades.

Els motius decoratius són en general molt simples: les canaletes concèntriques que apareixen en el fons interior de les formes Lamboglia 1, 4 i 5 i les orles d'estries que apareixen en la forma Lamboglia 5 -la que més freqüentment va decorada- normalment en combinació amb aquells i amb un petit cercle al centre.

Un total de 8 peces de campaniana B presenten esgrafiats incisos. Pel que fa al contingut, 5 són signes de caràcter geomètric i 3 són textos. Els signes de caràcter geomètric són 3: X, T i †, dels quals el primer apareix en 3 ocasions. Pel que fa als textos (*n*; *se*; *ke?*), un apareix incomplet i la seua lliçó és insegura; quant al nombre de signes, dels altres dos un en té un i l'altre dos. Finalment, la localització dels grafit es concentra en dues parts dels recipients: 6 al fons exterior, 1 a la paret interior del peu i 1 a l'exterior de la paret.

Gràfica de formes de campaniana B.

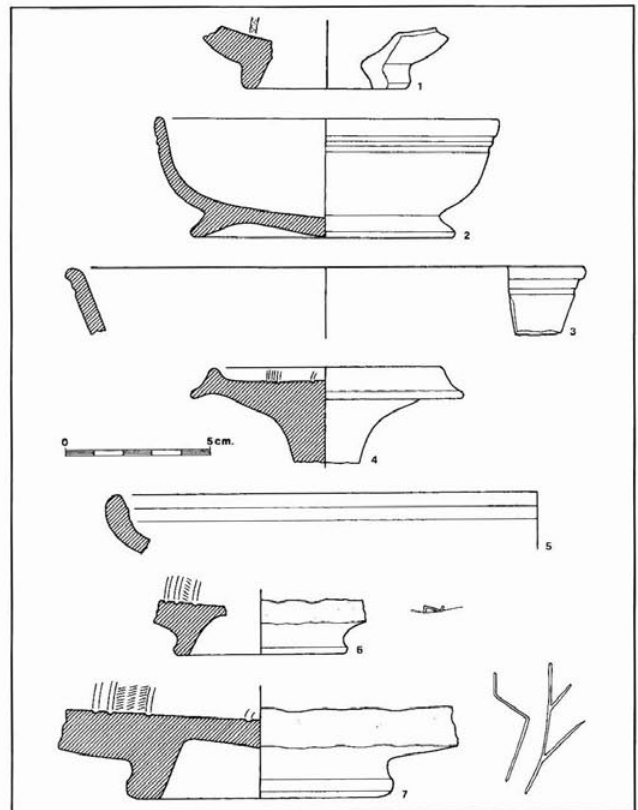

Fig. 67.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

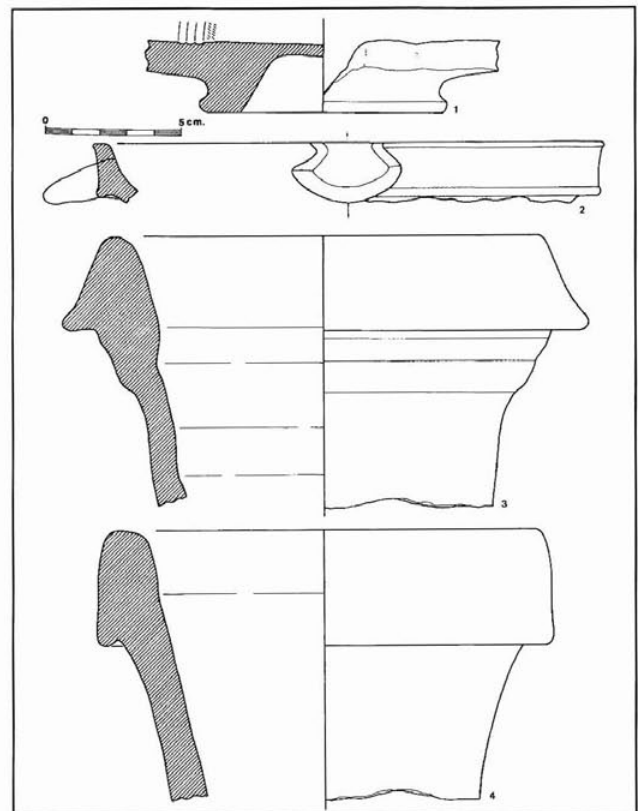

Fig. 68.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

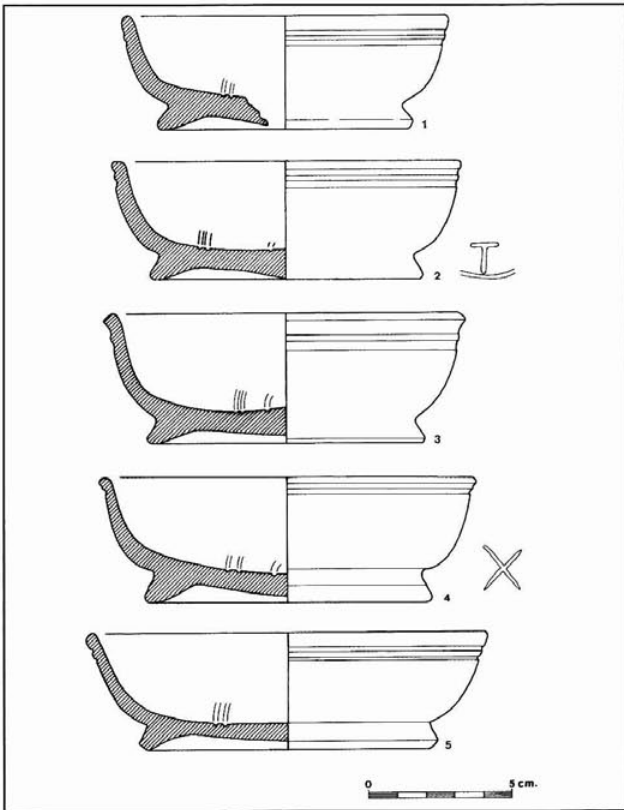

Fig. 69.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

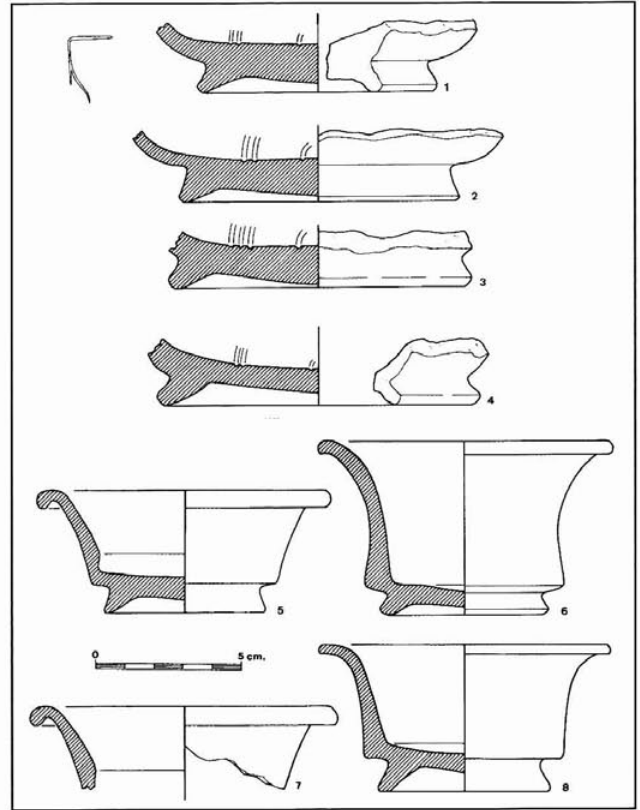

Fig. 71.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

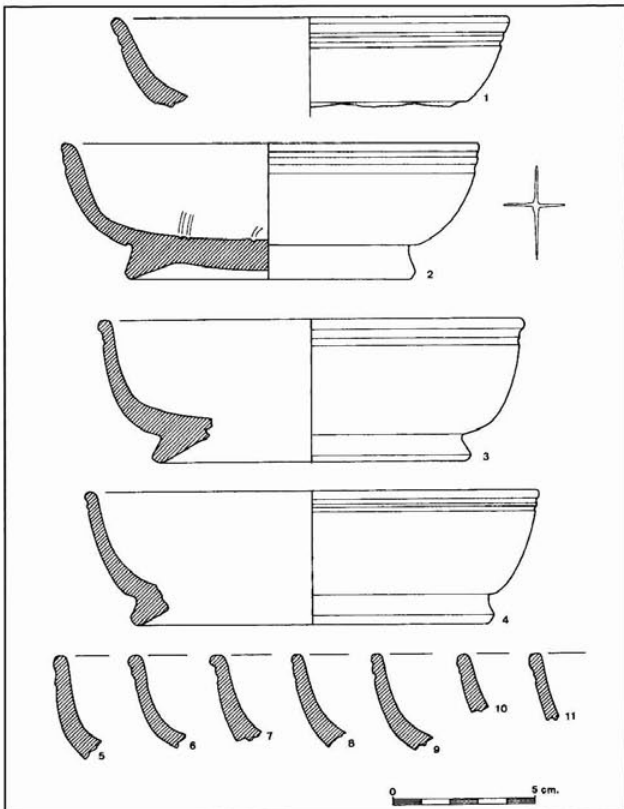

Fig. 70.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

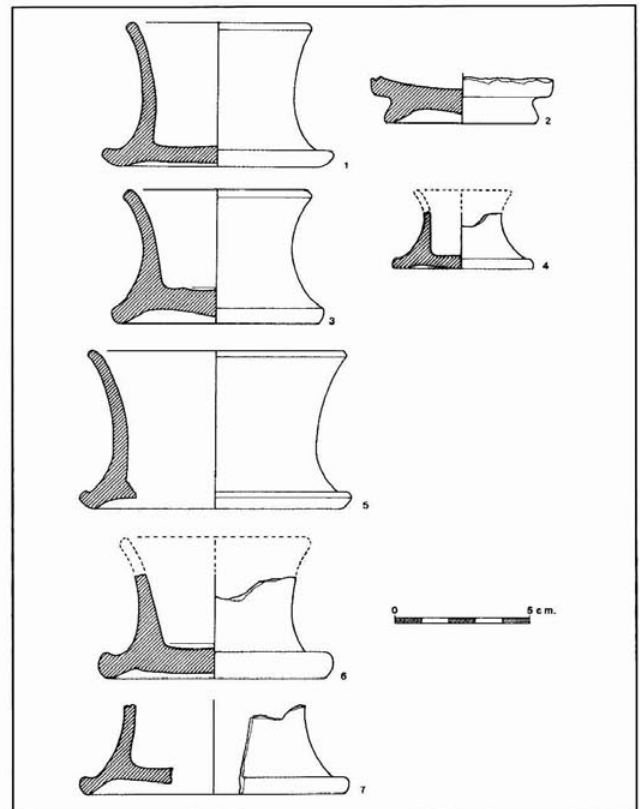

Fig. 72.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

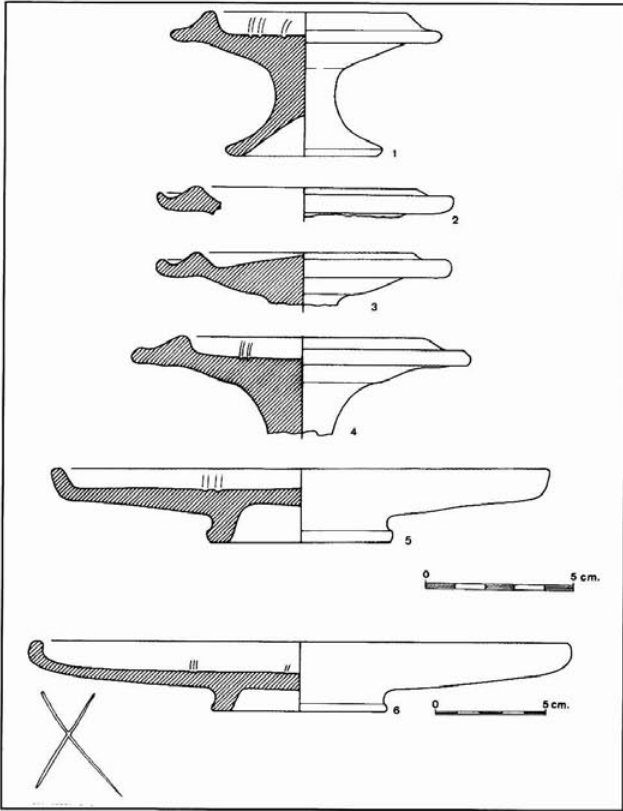

Fig. 73.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

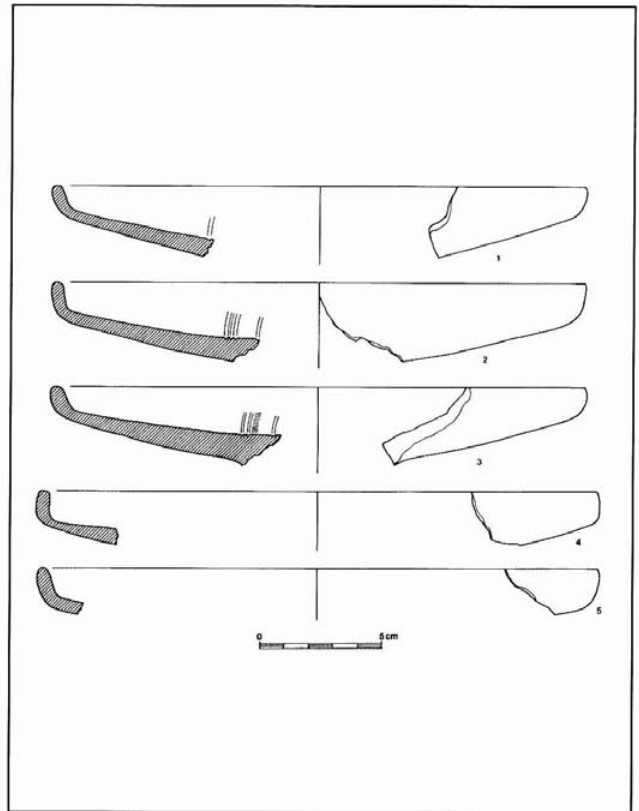

Fig. 75.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

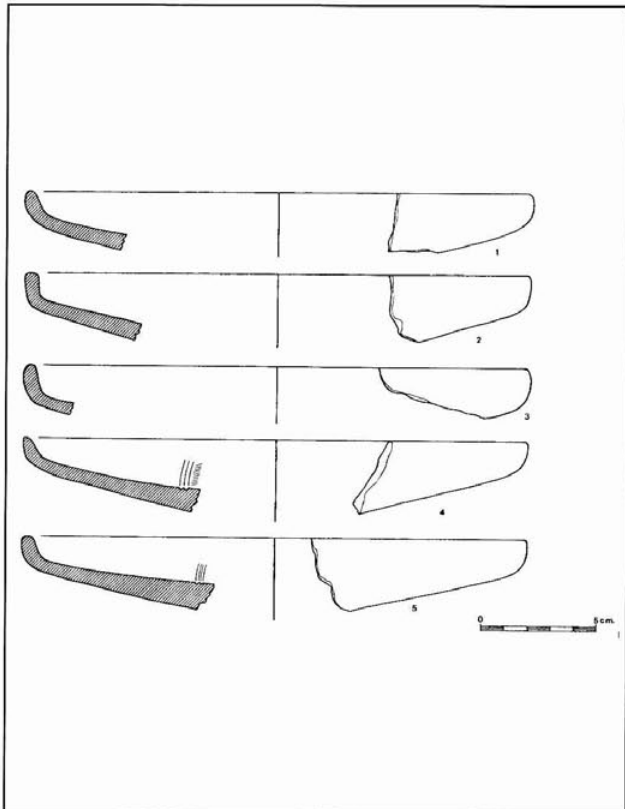

Fig. 74.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

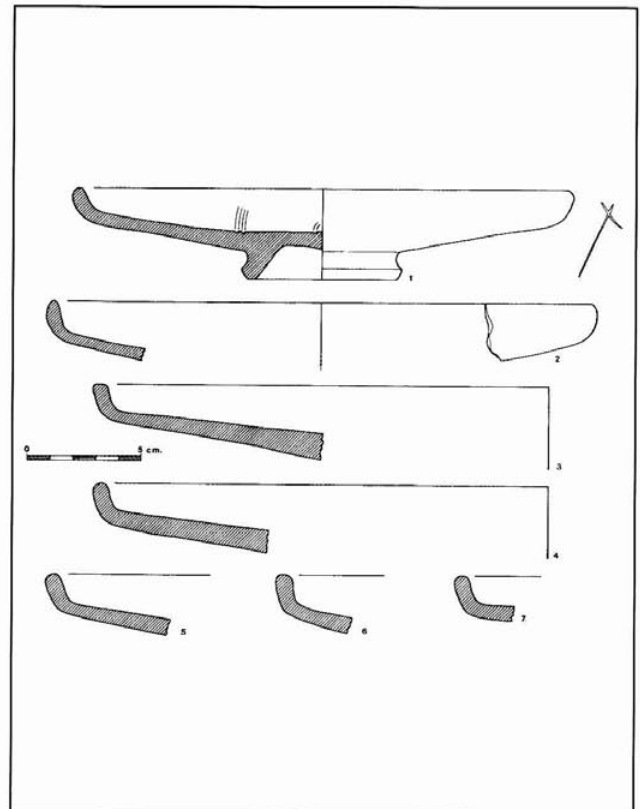

Fig. 76.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

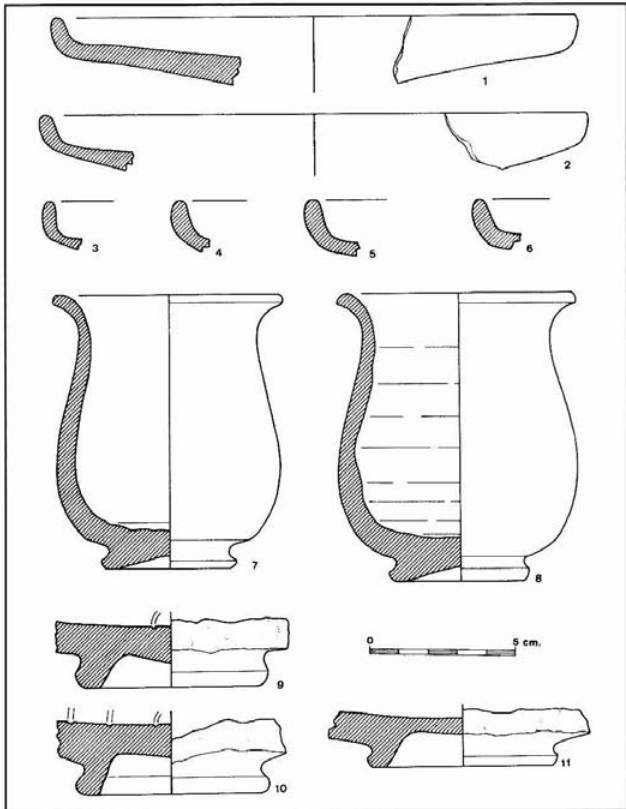

Fig. 77.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

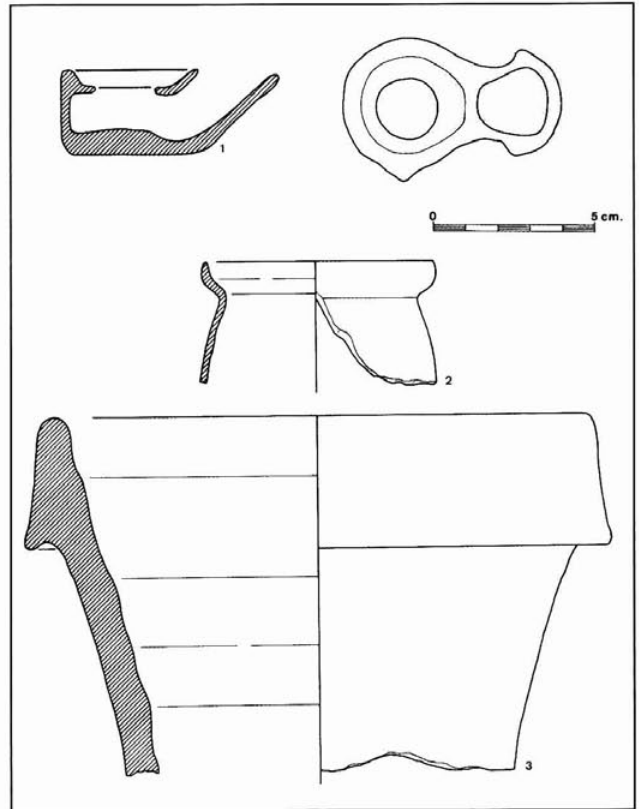

Fig. 79.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

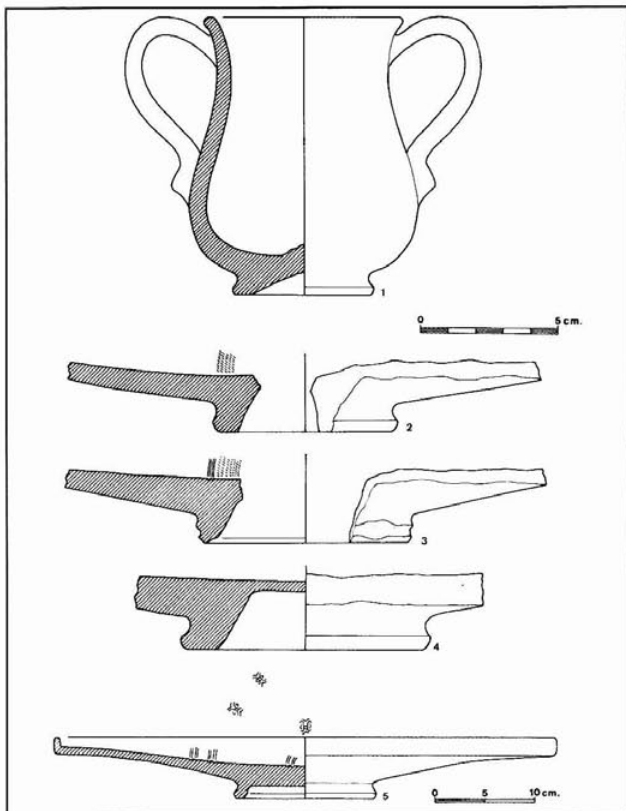

Fig. 78.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

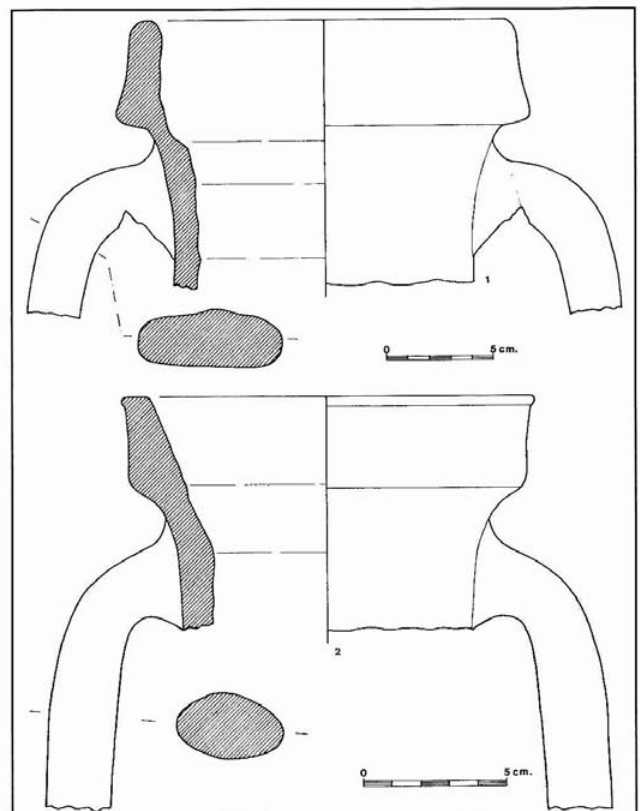

Fig. 80.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

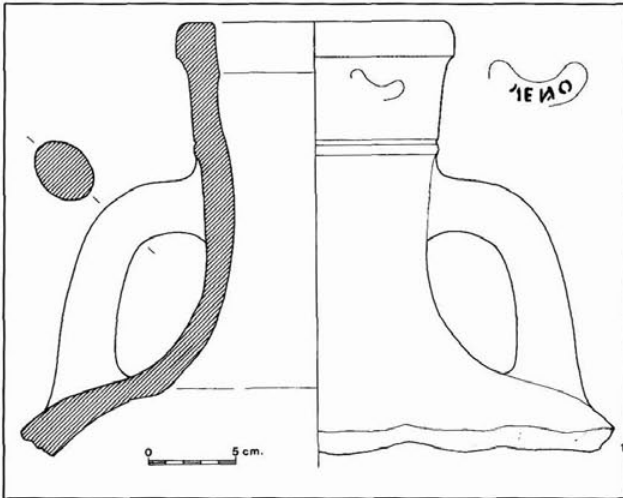
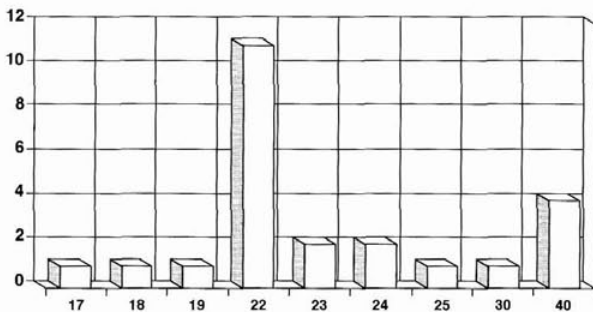

Fig. 81.- Ceràmica de la Torre d'Onda (Borriana).

Pel que fa a les altres produccions ceràmiques, la gran pàtera d'aretina de vernís negre de la forma Lamboglia 7 presenta una decoració formada per 3 sèries de 2 canaletes concèntriques i 8 estampilles geomètriques del tipus de les "dues C contraposades". Només hi ha un exemplar de parets fines de la forma Mayet II i una llàntia del tipus Ricci H de ceràmica comuna. Quant a les àmfores, hi ha 8 exemplars, dels quals 7 són del tipus Dressel 1A i 1 del tipus Tarraconense 1 amb un segell a penes llegible. Cal afegir, per últim, un exemplar de morter itàlic.

Gràfica de diàmetres de la forma Lamboglia 5.

La *facies* ceràmica que trobem a la Torre d'Onda es caracteritza per la presència quasi exclusiva de campaniana B tardana de *Cales*, amb un repertori tipològic molt reduït i una gran pobresa de motius decoratius, i és semblant a la que trobem en nivells que es daten fonamentalment des del 80/70. La presència testimonial de campaniana A indica possiblement que la vaixel·la importada està constituïda per les adquisicions fetes en un període en què aquella pràcticament ha desaparegut del mercat. Aquest fet i la seua composició homogènia semblen propis d'un assentament de nova creació i de curta existència. La presència de dues produccions minoritàries com l'aretina de vernís negre i sobretot l'àmfora Tarraconense 1 recolza la datació proposada. Pel que fa al final

de l'ocupació, l'absència de sigil·lata itàlica permet fixar un *terminus ante quem* en el 50/40. En conclusió, l'ocupació de l'assentament de la Torre d'Onda creiem que pot situar-se en el segon quart del segle I aC.

L'estudi del jaciment planteja diversos problemes. Pel que fa a les ceràmiques d'importació, l'escassa diversificació de les produccions presents i el reduït nombre d'àmfores trobades en les set campanyes d'excavacions no pareixen normals en contextos ceràmics del segle I aC. Hom pot afegir l'absència de tècniques constructives i ornamentals de procedència itàlica, com ara els paviments d'*opus signinum*, que trobem en nombrosos jaciments que poden datar-se en el període 150-75. Cal afegir-hi el desfase cronològic que hi ha entre la datació que proporciona la ceràmica d'importació, fonamentalment del segle I, i el conjunt monetari, majoritàriament del segle II. Aquest fet només pot explicar-se per la perduració del numari.

En relació amb aquestes qüestions, cal destacar el caràcter plenament ibèric de l'assentament. Aquest iberisme es palesa també en el material moble, amb l'excepció de les ceràmiques i altres materials d'importació. De les plantes descobertes fins ara no pot deduir-se la presència de models itàlics entre els habitatges. Això no obstant, l'assentament presenta un caràcter quasi urbà, tant per la xarxa de carrers com per la superfície. Les restes trobades tampoc es corresponen amb un assentament castrense. D'altra banda, l'existència d'un sol nivell d'ocupació i l'homogeneïtat dels materials trobats sembla que permeten parlar d'una fundació *ex nihilo* d'ocupació relativament curta. Per la seua situació en la mateixa línia de costa, pot deduir-se la seua relació amb les activitats marítimes, tant pesqueres com de tipus comercial. Pel que fa a les causes del final de l'ocupació, els resultats de les excavacions no han permès identificar indicis d'incendi, ni tampoc han proporcionat elements que puguin fer pensar en una destrucció produïda per una acció bèl·lica. Només la troballa de grans depòsits de ceràmica trencada davant de les portes dels edificis permet plantejar la possibilitat d'un saqueig i d'un abandonament sobtat.

42. Carabona (Borriana)

30SYK463181.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Esteve, 1956; Arasa, 1996, 90.

Està situat enmig del pla (10 m), a 3'6 km de la mar. El lloc no té condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat i no permet un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i conreada. En part fou destruït per les obres de l'autopista A-7. Els assentaments visibles són el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, el Castell de la Vilavella i la Muntanya de Santa Bàrbara, i el més pròxim és l'Alcúdia, situat a 2'3 km cap al SSO. El Caminàs passa a 0'6 km cap al SE. El barranc de Betxí està situat a 1'7 km cap al SO.

Esteve esmenta la troballa cap a l'any 1927, en el curs d'uns treballs agrícoles, d'un lot de vasos ibèrics, uns petits de color gris i altres més grans amb decoració pintada amb temes florals i zoomorfes. Posteriorment, en prospeccions de superfície Mesado va trobar alguns fragments de ceràmica ibèrica. Entre els materials revisats hi ha un fragment d'ansa d'àmfora itàlica de tipus indeterminat. D'altra banda, segons notícia d'aquest investigador en aquesta partida va trobar-se una moneda ibèrica que no va poder ser estudiada. Sembla tractar-se, doncs, d'un assentament ibèric ocupat en en els segles II-I.

43. L'Alcúdia (Nules)

30SYK457159.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Felip i Vicent, 1991, 5; Arasa, s. u. "Alcúdia, I", a Aranegui, 1996, 28.

Està situat enmig del pla (10 m), a 3'1 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat i no permet un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i conreada. És un alter encara reconeixible, transformat intensament pels moderns cultius de regadiu. Els assentaments visibles són el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, el Tossal, el Castell de la Vilavella, la Muntanya de Santa Bàrbara i la Punta, i el més pròxim és Carabona, situat a 2'3 km cap al NNE. Està situat a 50 m a l'est del Caminàs. L'aigua no és abundant en la zona; el barranc de Betxí està situat a uns 150 m cap al NE.

El jaciment ha proporcionat materials pertanyents a quatre fases d'ocupació. Alguns elements lítics denoten una primera ocupació prehistòrica, mentre que les ceràmiques arplegades corresponen a les èpoques ibèrica, romana i medieval. La fase ibèrica està datada mitjançant un fragment de ceràmica bicroma, un d'àtica de vernís negre dels segles V-IV i un altre indeterminat. La perduració en època iberoromana està documentada mitjançant 2 petits fragments de campaniana A i una vora d'àmfora del tipus Dressel 1A que poden datar-se entre el segle II i la primera meitat de l'I.

44. El Tossal (Nules)

30SYK424182

Museu Històric de Nules; col·lecció de F. Esteve.

Felip i Vicent, 1991, 5; Esteve, en premsa.

Estava situat en una petita elevació rocosa que s'alçava enmig de la plana (40 m), a 7 km de la costa, i que fou destruïda en la seua major part per una pedrera. L'altitud relativa devia ser d'uns 5 m. En l'actualitat es conserva només l'extrem del vessant est de la muntanyeta. El lloc devia tenir possibilitats defensives i permetia un limitat control visual de l'entorn i un hàbitat arcerat en el vessant SSE. Els assentaments visibles són el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, l'Alcúdia, el Castell de la Vilavella, la Muntanya de Santa Bàrbara i la Punta i el més pròxim és el segon, situat a 2'5 km cap al SO. El Caminàs passa a 4 km cap al SE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Rodador està situat a 0'3 km cap al SO.

Segons una informació oral arplegada per Felip (1991), als anys setanta, en rompre la zona de ponent del Tossal degueren destruir-se nombroses sepultures, dels aixovars de les quals pogueren salvar-se alguns unguentaris i petits vasos conservats actualment al museu de Nules. Juntament amb ells es van arplegar fragments d'una gran tenalla ibèrica decorada. D'aquest lloc procedeixen també un fragment de mola i un molí. De la part alta hi ha notícies de la troballa de monedes, entre elles una ibèrica. Esteve (en premsa) conserva un conjunt de 8 monedes, de les quals hi ha 1 quadrant d'Arse trobat al Tossal i 1 as de *Saitabi* trobat als seus peus. El jaciment presenta dues fases d'ocupació, la primera iberoromana, sembla que centrada en la part alta, i la segona altimperial als seus peus.

Els materials estudiats són 2 unguentaris conservats al museu de Nules i un fragment de morter (fig. 82). Els primers pertanyen a un tipus de perfil fusiforme que és freqüent en les necròpolis iberoromanes i pot classificar-se en la forma B de Camilli. El morter és itàlic. Les monedes, almenys en part, també poden correspondre a aquesta primera fase que pot datar-se de manera aproximada entre el segle II i la primera meitat de l'I.

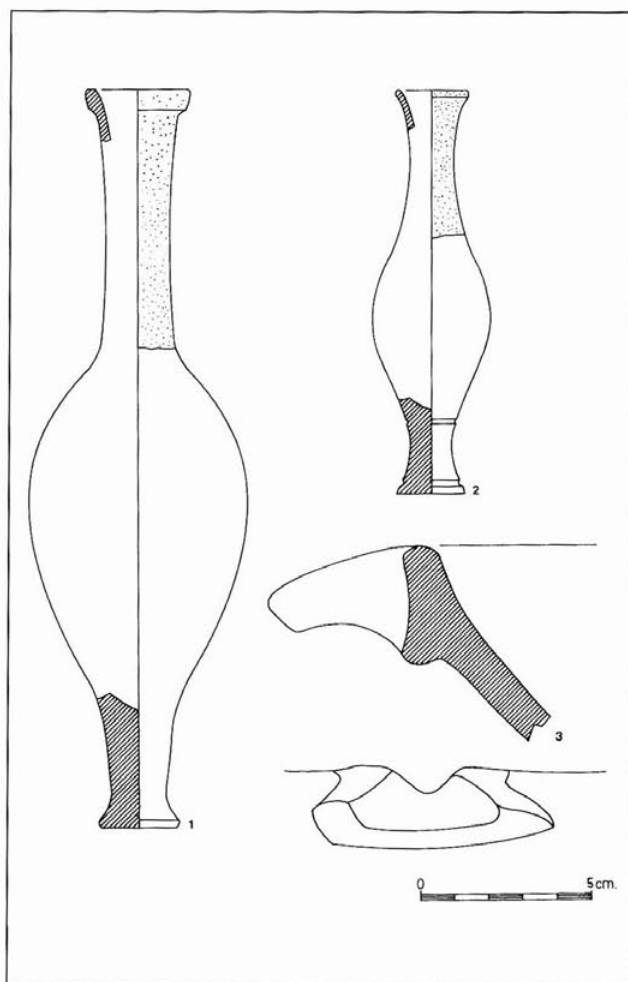

Fig. 82.- Ceràmica del Tossal (Nules).

45. El Castell de la Vilavella

30SYK406165.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó; Museu de Prehistòria de València; col·leccions de F. Esteve i J. Ll. Viciano.

Gómez Serrano, 1928, 198; Fletcher i Alcácer, 1956, 155 i 164; Gil-Mascarell, 1971, 155-156; Vicent, 1977a; Vicent, 1977b, 146-148; Vicent, 1979a, 299-302, núm. 2 i 8-14; Ripollès, 1980, 35 i 109; Ripollès, 1982, 169; Uroz, 1983, 36; Falcó, 1985, 173-174 i 179, núm. 16-22 i 48; Felip i Vicent, 1991, 4-5; Bazzana, 1992, I, 449-450; Forcada, 1992, 48; Gomis, 1993, 56 i 61, núm. 32-46; Arasa, s. u. "Castell, el", a Aranegui, 1996, 53; Esteve, en premsa.

Ocupa un contrafort de la serra Espadà orientat cap a l'ESE (148 m), a la vora SO de la Plana i a 8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb un únic accés per l'ONO i pendents molt abruptes, amb una altitud relativa de 80 m, possibilita un hàbitat arcerat pels vessants S i SE i permet el control visual d'una àmplia zona. El seu cim és allargat i està ocupat per una fortificació medieval que ha arrasat les restes de l'assentament ibèric. Resulta difícil fixar-ne els límits, però possiblement puga considerar-se de grandària mitjana. Els assentaments visibles són el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, la Torre d'Onda, Carabona,

l'Alcúdia, el Tossal, la Punta i la Muntanya de Santa Bàrbara i el més pròxim és el darrer, situat a 0'5 km cap al SO. El Caminàs està situat a 4'1 km cap al SE. Al peu de muntanya, a la part SE, a 0'1 km hi ha una surgència d'aigua, la font Calda.

El castell és d'origen islàmic i presenta reformes d'època cristiana (Vicent, 1977a i b; Bazzana, 1992; Forcada, 1992). Apareix esmentat per primera vegada el 1236 amb el topònim *Nubles* i el 1238 com *Nulles*. Les restes més antigues, trobades a la cova del Castell, pertanyen a l'Eneolític. El jaciment presenta un primera fase d'ocupació a l'Edat del Bronze. L'assentament ibèric ha proporcionat fragments de ceràmica àtica de vernís negre del segle IV. Gómez Serrano (1928) esmenta "un fragmento de vaso con un pez, nadando en aguas verticales, hallado por el Dr. Beltrán Bigorra y depositado en el Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia". A més d'aquest, Vicent (1977b, làm. V, 3; i VI, 2) reproduïx un fragment amb dos ocells, tal vegada perdus. Les estructures visibles corresponen al castell islàmic, amb les ulteriors reformes cristianes. El jaciment ha estat estudiat per Vicent (1977a i b), que l'ha prospectat repetidament. Les ceràmiques estudiades estan depositades al museu de Borriana. Pel que fa al monetari, Vicent (1979a) va publicar les primeres troballes; posteriorment, Falcó (1985) va donar a conèixer els fons del museu de la Vall d'Uixó; Gomis (1993) ha publicat els del de Nules i Esteve (en premsa) ha donat a conèixer les peces conservades en la seua col·lecció.

	Div.	Vict.	As	Sem.	Quad.	Sex.	AE	Dr.	TOTAL
<i>Itirkesken</i>			1						1
<i>Eusti</i>			1						1
<i>Kelse</i>			1						1
<i>Sekaisa</i>			1						1
<i>Belikiom</i>			1						1
<i>Bilbilis</i>			1						1
<i>Arsè/Saguntum</i>			1		11	4		1	17
<i>Valentia</i>			1						1
<i>Saitabi</i>					1				1
<i>Castulo</i>			1	1					2
<i>Carteia</i>					1				1
<i>Roma</i>		1	1		2		1		5
Hispanocartaginesa	2						1		3
TOTAL	2	1	10	1	15	4	2	1	36

El monetari és prou nombrós, amb un total de 36 peces. En primer lloc cal destacar un grup de moneda hispanocartaginesa, amb 2 divisors i 1 bronze. La moneda romana està representada per 5 peces: 1 as de *Ianus* bifront, 2 quadrants i 1 divisor i 1 victoriat. En darrer lloc, les encunyacions hispanoromanes són les més abundants, amb un total de 28 peces: de l'àrea catalana hi ha 2 asos d'*Itirkesken* i *Eusti*; de la vall de l'Ebre hi ha 4 asos de *Kelse*, *Sekaisa*, *Belikiom* i *Bilbilis*; de l'àrea valenciana prové més de la meitat del numari, amb un total de 19 peces: 1 dracma d'*Arsedar*, 11 quadrants i 4 sextants d'*Arsè* i 1 as de *Saguntum*, 1 as de *Valentia* i 1 quadrant de *Saitabi*; finalment, de l'àrea andalusa hi ha 1 as i 1 semis de *Castulo* i 1 semis de *Carteia*.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 6	1			83, 4	9
	Lamboglia 27	3	V: 18; 24; 30		83, 1-3	
	Morel 68	1	V: 11	1 banda pintada	83, 5	
	Indeterminada			Palmetes	83, 6	
	Indeterminada		B: 6; 8'5	1 canaleta	83, 7-8	
Campaniana B	Lamboglia 1	1	B: 10	2 canaletes	83, 9-10	19
	Lamboglia 3	1	V: 5		84, 1	
	Lamboglia 5	5	V: 18; 22; 24; 27		84, 3-8	
	Lamboglia 8A	1	B: 6'5		84, 9	
	Lamboglia 10	1	B: 5'3		84, 10	
	Sanmartí 166	1	V: 11		84, 2	
	Indeterminada	1	B: 12	Estampilles geomètriques	85, 1	
	Indeterminada	1	B: 6; 7'5	2 canaletes i estries	85, 2-3	
TOTAL		16				28

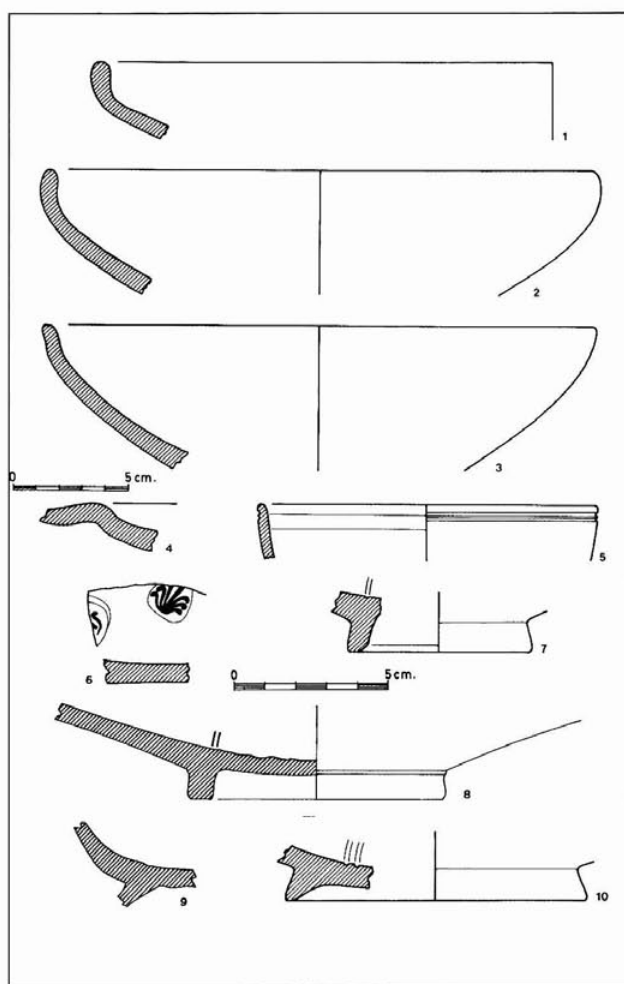

Fig. 83.- Ceràmica del Castell de la Vilavella.

Els materials ceràmics estudiats són 28 fragments de vernís negre, amb un mínim de 15 peces, dels quals hi ha 9 de campaniana A i 19 de campaniana B. Entre els de campaniana A hi ha presents 4 formes: els bols Lamboglia 27 amb 3 exemplars i la pàtera Lamboglia 6 i la copa Morel 68 amb 1 exemplar cada-

cuna; a més hi ha 2 bases decorades: una amb 4 palmetes impreses i l'altra amb una canaleta. Pel que fa a la campaniana B, hi ha presents les següents formes: la pàtera Lamboglia 5, amb 5 exemplars i les copes Lamboglia 1a, Lamboglia 3, Sanmarfí 166 i la gerreta Lamboglia 10, amb 1 exemplar cadascuna; a més hi ha 2 bases decorades amb 2 canaletes i estries, altres 2 amb 2/3 canaletes i 1 decorada amb estampilles geomètriques en forma de "dues C contraposades". Cal afegir-hi els fragments d'àmfores Dressel 1 esmentats per Vicent (1977a-b) que no he pogut estudiar.

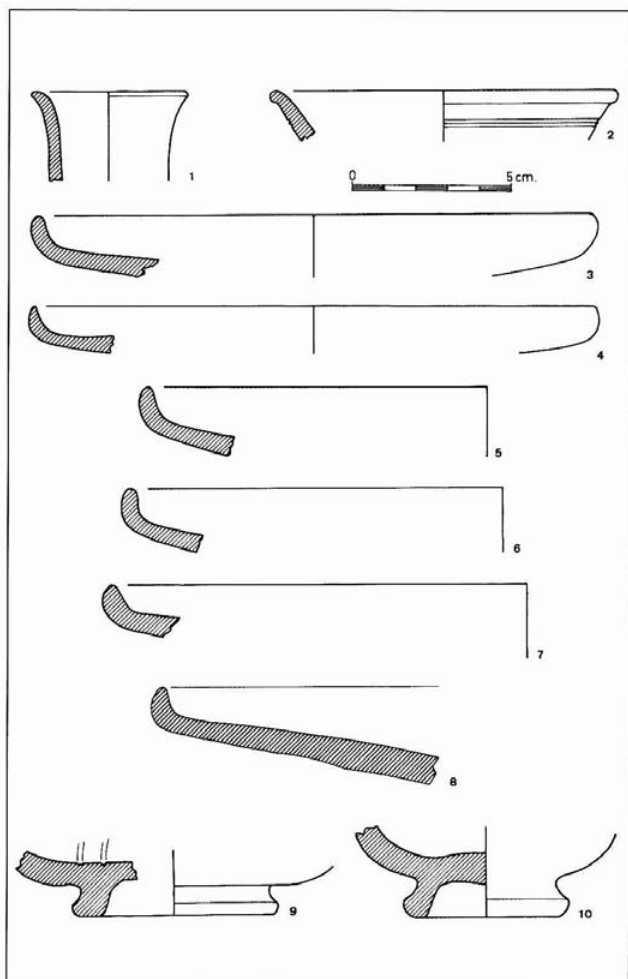

Fig. 84.- Ceràmica del Castell de la Vilavella.

El nombrós monetari, amb una sèrie quasi ininterrompuda que data des de la darrerria del segle III fins a l'I, i la ceràmica de vernís negre proporcionen una datació general en els segles II-I. La campaniana B pertany en la seua major part a la producció tardana i pot datar-se des del final d'aquest segle fins a la primera meitat de l'I. Pel que fa al moment final de l'ocupació, encara que les evidències són molt limitades, la base de campaniana B decorada amb estampilles geomètriques en forma de "dues C contraposades" pot datar-se cap al segon quart o mitjan segle I. En conclusió, l'ocupació del Castell de la Vilavella es prolonga durant tot el segle II fins a un moment avançat del segle I que pot situar-se de manera aproximada cap a la seua meitat.

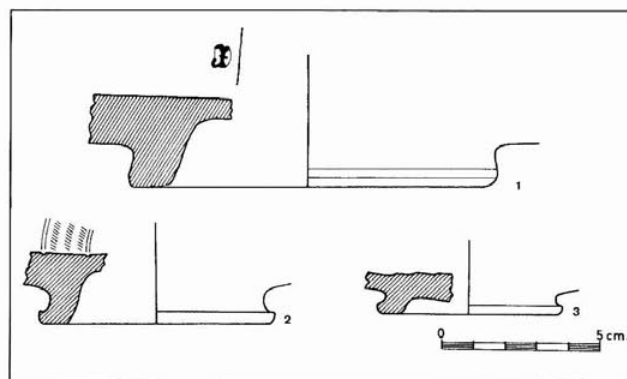

Fig. 85.- Ceràmica del Castell de la Vilavella.

46. La Muntanya de Santa Bàrbara (la Vilavella)

30SYK404160.

SIAP.

Esteve, 1956; Vicent, 1977b, 151-153; Vicent, 1979b; Ripollés, 1979, 223-225 i 241-243, núm. 1-6; Ripollés, 1980, 91-96; Arasa i Vicent, 1990-91, 466; Felip i Vicent, 1991, 8-10; Gomís, 1993, 57 i 63, núm. 92-97; Arasa, s. u. "Muntanya de Santa Bàrbara, la", a Aranegui, 1996, 109-110; Arasa, 1997b, 1152.

Està situat en un contrafort de la serra Espadà (180 m), a 7'2 km de la costa. Es localitza a la part del coll de l'esperó, on hi ha un assentament fortificat de l'Edat del Bronze. El lloc té bones condicions defensives, amb un únic accés per l'ONO i pendents molt abruptes, amb una altitud relativa de 120 m, possibilita un hàbitat arcerat pels vessants S i SE i permet el control visual d'una ampli territori. La zona no ha estat objecte de transformacions agrícoles i està ocupada per un gran pedregar. Els assentaments visibles són el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, el Tossal, el Castell de la Vilavella, l'Alcúdia, la Punta i Vinambros, i el més pròxim és el Castell de la Vilavella, situat a 0'5 km. La font Calda es troba a 0'5 km cap a l'est.

El jaciment fou descobert l'any 1924 per Esteve, que va arregar diverses peces del pedregar. L'any 1932 el va visitar Porcar. En 1938, durant la guerra civil, la zona va sofrir intensos bombardejos. Esteve (1956) va publicar la primera referència bibliogràfica del jaciment on avançava la seua possible funció religiosa. En 1976, Vicent el va prospectar i el 1979 va realitzar-hi una campanya d'excavacions, de la qual tot seguit va publicar els resultats. Es tracta d'un santuari d'època altimperial, amb una àmplia mostra d'ofrenes entre les quals hi ha inscripcions (Corell, 1994) i escultures (Arasa, 1998b, 323-327, lám. V, 2, i VI-VII), a més de nombroses monedes, ceràmiques i fins i tot algun joiell. Alguns fragments ceràmics i monedes corresponen possiblement a una reocupació del lloc en època tardoromana (Arasa, 1997b).

	Shekel	Victoriat	Sextant	Quadrant	TOTAL
Hispanocartaginesa	1				1
Roma		1	1		2
Arse				3	3
TOTAL	1	1	1	3	6

Entre els materials ceràmics arreplegats en l'excavació hi ha 75 fragments de ceràmica ibèrica: 28 pertanyents a petits recipients de cos globular i vora inclinada (botelleta del tipus IV.1.1.2. de Mata i Bonet), 17 de pasta grisa i 30 amb restes de decoració pintada (bandes i filets, reticulats, rombes i una fulleta). De les 86 monedes trobades a l'excavació, 6 poden datar-se en època tardorepublicana: 1 *shekel* hispanocartaginès, 1 victoriat i 1 sextant de Roma i 3 quadrants d'Arse, amb una data d'emissió en els segles III-II aC. No s'han trobat, però, ceràmiques d'importació. La presència d'aquests materials permet determinar l'existència d'una primera fase d'ocupació del lloc en aquesta època. La manca d'indicadors arqueològics de ritual no permet determinar que aquesta fos religiosa, com una primera fase del santuari altimperial. El lloc pot haver estat utilitzat com a refugi en un moment de perill.

47. L'Horta Seca (la Vall d'Uixó)

30SYK372118.

Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó.

Falcó, 1985, 168, 174, 177-179 i 181, núm. 1, 23-25, 27, 35-36, 39, 46, 53, 67 i 70; Falcó, 1991; Rovira *et alii*, 1987; Arasa, s. u. "Horta Seca, I", a Aranegui, 1996, 80-81; Arasa, 1997b, 1152; Arasa, 1998a, 218-220.

Està situat a l'actual casc urbà de la població (100 m), enmig de la vall que li dona nom i a 9 km de la costa. És una antiga zona de secà, transformada en regadiu gràcies a l'aprofitament de l'aigua de la font de Sant Josep. El lloc ha estat objecte d'intenses transformacions que han alterat de manera important les restes conservades. Els assentaments visibles són Sant Josep i la Punta i el més pròxim és el segon, situat a 1'9 km cap a l'ONO. El lloc està ben comunicat amb la plana litoral, a la qual pot accedir-se pels extrems nord i sud de la vall; a més, des d'aquesta es pot accedir a la vall del Palància i a les valls interiors de la serra Espadà. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Belcaire, que està situat a 0'4 km cap al SO.

Els treballs d'excavació van començar a causa de la urbanització de la zona amb la prolongació de l'avinguda de l'Agricultor. Les excavacions realitzades en cinc campanyes successives durant els anys 1985-86, encara en estudi, s'han estès per una parcel·la de 1.092 m² i han permès descobrir una sèrie d'estructures molt arrasades corresponents a una vil·la romana. Aquestes aparegueren davall un nivell superficial de terra fosca, en un únic estrat format per argiles roges en què es van trobar abundants materials, que s'assentava sobre un altre d'argiles endurides, més compactes, amb còdols encastats, que constitueix la base natural del terreny.

Les excavacions van ser realitzades per Mª L. Rovira, Mª T. Martínez, J. Gómez, L. Rivas, V. Palomar i V. Falcó. Posteriorment s'han realitzat dues excavacions d'urgència els anys 1991 i 1994 dirigides per J. Mª García Fuertes i I. Moraño. Dels resultats de les primeres excavacions es va publicar un avanç (Rovira *et alii*, 1987). El monetari ha estat publicat per Falcó (1985).

La revisió -no exhaustiva, donat el seu gran volum- dels materials procedents de l'excavació d'aquest jaciment ha permès individualitzar un abundant grup de ceràmica de vernís negre constituït fonamentalment per campaniana A i B, en el qual, però, hi ha també almenys 8 fragments de ceràmica àtica de vernís negre, entre ells una pàtera, una copa i possiblement el peu d'una cràtera. Aquest fet, juntament amb la gran abundància de ceràmica ibèrica, permet determinar l'existència d'un assen-

tament ibèric anterior a la vil·la romana, del qual no s'han pogut identificar restes constructives. Aquest sembla presentar dues fases d'ocupació: la primera pot datar-se almenys en els segles V-IV i la segona, iberoromana, en els segles II-I. Aquesta interpretació contradiu les conclusions dels seus excavadors que atribueixen a la vil·la una fundació tardorepublicana, a la qual correspondria el paviment d'*opus signinum* trobat en una de les estances (Arasa, 1998a). En la preparació de la base d'aquest paviment es van utilitzar alguns fragments de ceràmica campaniana (Monraval, s/a). Sense negar la possible continuïtat entre ambdues fases, la iberoromana i l'altimperial, considerem que el material arqueològic permet diferenciar-les cronològicament.

	Divisor	Semis	Sextant	As	TOTAL
Hispanocartaginesa	1				1
Roma		1			1
Arse			4		4
Saetabi				1	1
Kese				1	1
Kelse				1	1
TOTAL	1	1	4	3	9

Del monetari trobat en les excavacions de la vil·la, estudiat per Falcó (1985 i 1991), també hi ha -com succeeix amb la ceràmica- un primer grup de peces que poden correspondre a l'ocupació iberoromana. Es tracta de 9 exemplars, 5 dels quals són de seques valencianes i, entre aquests, 4 són d'Arse. Hi ha també dos asos, un de seca catalana i un altre d'aragonesa. La resta són un divisor hispanocartaginès i un semis de Roma. Els valors són, majoritàriament, sextants d'Arse, i, a continuació, asos.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	1			86. 1	71
	Lamboglia 36	2			86. 2. 6	
	Indeterminada		B: 5'5		86. 3	
Campaniana B	Lamboglia 5	2			86. 4-5	38
	Lamboglia 10	1?				
	Indeterminada		B: 5: 7		86. 7-8	
Parets fines	Mayet II	1	V: 8		86. 9	1
Àmfora	Grecoitàlica	1	V: 13		86. 10	3
	Dressel 1A	2	V: 15'5: 16	Grafic: Ika	86. 11; 87	
TOTAL		10				113

Els materials estudiats són 113 fragments ceràmics: 109 de ceràmica de vernís negre, 3 d'àmfora (no s'ha fet recompte absolut de fragments) i 1 de parets fines. De ceràmica de vernís negre n'hi ha 71 (65'1%) de campaniana A i 38 (34'8%) de campaniana B. Quant a les formes, de campaniana A hi ha 1 bol de la forma Lamboglia 27a-b i 2 plats de la forma Lamboglia 36; de campaniana B hi ha 2 pàteres de la forma Lamboglia 5 i possiblement una gerreta de la forma Lamboglia 10. De parets fines hi ha 1 gobelet de la forma Mayet II. Finalment, d'àmfores, hi ha 1 exemplar de tipus grecoitàlic i 2 del tipus Dressel 1A, un amb esgrafiat ibèric al coll. La datació d'aquest conjunt de materials ceràmics i monetaris pot situar-se, de manera aproximada, entre la segona meitat del segle II i, almenys, el primer quart de l'I.

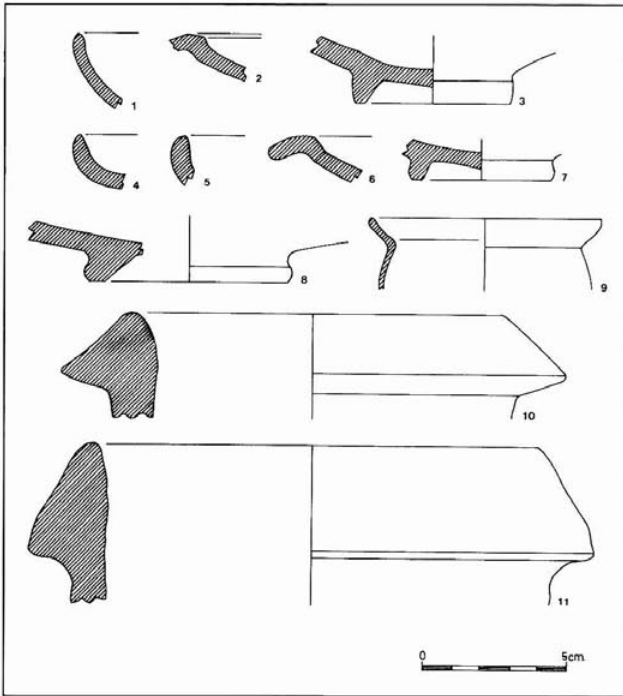

Fig. 86.- Ceràmica de l'Horta Seca (la Vall d'Uixó).

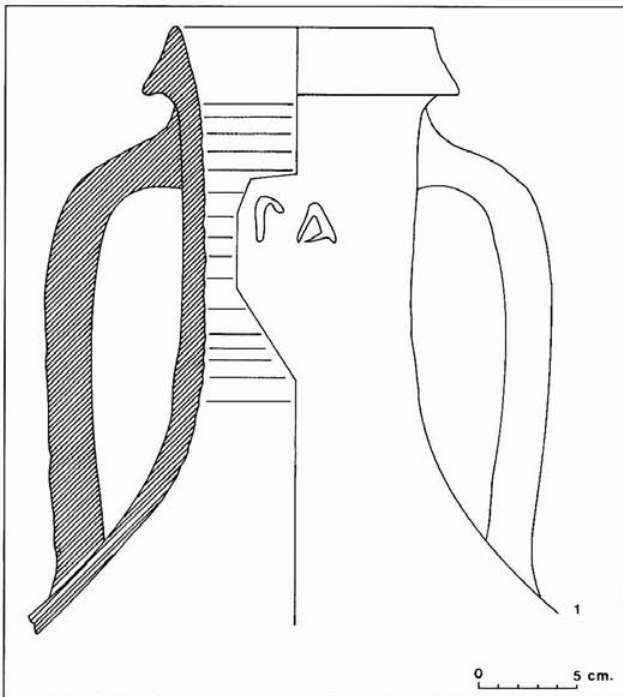

Fig. 87.- Ceràmica de l'Horta Seca (la Vall d'Uixó).

48. Sant Josep (la Vall d'Uixó)

30SYK353121.

SIAP; Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó; Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

García García, 1962, 143; Brugal, 1975; Anònim, 1975; Aranegui i Gil-Mascarell, 1978, 13; Vicent, 1979a, 299, núm. 1; Rosas, 1980; Rosas, 1984; Oliver *et alii*, 1984, 70-71; Oliver i Gusi, 1986, 271-272; Oliver, 1990b, 232; Rosas, 1991; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 97; Rouillard, 1991, 410-411; Rosas, 1993; Rosas, 1995a; Flors, 1995; Arasa, *s. u.* "Sant Josep", a Aranegui, 1996, 150-151; Arasa, 1997b, 1152-1153.

Està situat en un contrafort rocós que s'alça sobre el riu Belcaire (140 m), a l'extrem oest de la vall que dona nom a la població, a 10'5 km de la costa. El lloc està aïllat pel sud i per l'oest per una cinglera, amb un sol accés pel NNE. Té, doncs, unes bones condicions defensives i una visibilitat limitada a l'ESE. Davall es troba la cova de Sant Josep amb el seu riu subterrani. L'altitud relativa és de 20 m. El cim és allargat i l'assentament s'estén pel vessant meridional, amb una superfície de 0'15 ha. Els assentaments visibles són l'Horta Seca, Vinambros i la Punta i el més pròxim és el segon, situat a 1'9 km cap a l'ESE. El lloc controla un camí de penetració a la serra Espadà que segueix el riu de Sant Josep i a través de la vall està ben comunicat amb la plana litoral. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, amb la seua deu de la font de Sant Josep, situat a 0'1 km del jaciment.

Localitzat l'any 1928 per Porcar (García García, 1962), el jaciment fou excavat els anys 1974-76 per Brugal (1975) sota la direcció del SIAP de la Diputació de Castelló, després d'un intent d'urbanització de la zona. Aranegui i Gil-Mascarell (1978) van publicar un fragment de ceràmica de vernís negre que representa una màscara. Vicent (1979a) va publicar un divisor de bronze cartaginés (221-218) conservat al SIP. Posteriorment, Rosas va estudiar part dels materials recuperats, sobre els quals va preparar la seua tesi de llicenciatura; en successius treballs, aquest autor ha publicat sengles resums de la seua tesi (1981 i 1984), el mobiliari metàl·lic (1980b), la muralla ibèrica (1991) i la ceràmica de vernís negre (1995a). Una part de la ceràmica grega també ha estat estudiada per Rouillard (1991). Finalment, Flors (1995) ha donat a conèixer un segell amb marca grega sobre un fragment d'àmfora itàlica. D'altra banda, també es coneix la troballa en aquest jaciment d'una moneda cartaginesa de plata.

El jaciment compta amb tres fases d'ocupació corresponents al Bronze Final, la cultura ibèrica i el període tardoromà (Rosas, 1993; Arasa i Rosas, 1994; Rosas, 1997; Arasa, 1997b). Les estructures conservades pertanyen en la seua totalitat a la segona fase, amb un tram de muralla de 16'75 m de llargària reforçada per torres de planta quadrada que defensava el costat ESE. La presència d'alguns fragments de ceràmica d'importació permet datar els períodes d'ocupació del jaciment. Entre les ceràmiques gregues hi ha un fragment de copa jònia que proporciona la datació més antiga, en la segona meitat del segle VI. Un escif àtic de figures roges i alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre poden datar-se en els segles V-IV. Principal (1998, 75) atribueix amb reserves un exemplar del petit vas F 2716 al taller de les Tres Palmetes Radials de Roses. Finalment, alguns materials ceràmics permeten prolongar l'ocupació del jaciment almenys fins al segle II.

En el seu estudi de les ceràmiques fines d'importació, Rosas (1995a) estudia els següents materials: 5 peces de campaniana A, entre elles 2 bols Lamboglia 27, i altres 24 fragments informes, mentre que de campaniana B hi ha 3 peces, entre elles 1 pàtera Lamboglia 5, i 6 fragments informes.

L'autor conclou que l'ocupació de l'assentament s'interromp a la darrerria del segle III, probablement a causa dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica, i, després d'un tall en la primera meitat del II, torna a ocupar-se fins a la segona meitat del segle I aC. Discrepàncies quant a l'adscripció d'algunes peces a determinades produccions i a les datacions, així com el major nombre de peces estudiades i la inclusió del material amfòric, ens porten a conclusions diferents sobre el darrer període d'ocupació de l'assentament.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 23	1	V: 24		88, 1	31
	Lamboglia 27a-b	4	V: 14; 16; 24		88, 2-5	
	Lamboglia 34	1				
	Indeterminada		B: 4'2; 9; 9	4 palmetes i estries	88, 7	
	Indeterminada			Roseta	88, 6	
Campaniana B	Lamboglia 1	1	V: 17		88, 8	7
	F 3121	1?	V: 13		89, 1	
	F 2540	1?		Màscara	89, 2	
Grisa eivissenca	Lamboglia 28	1		4 palmetes	89, 3	1
Àmfora	Dressel 1A	3	V: 12; 13; 16		89, 4-5; 90, 1	6
	Indeterminada			Segell: ANΔP (retro)	90, 2	
TOTAL		13				45

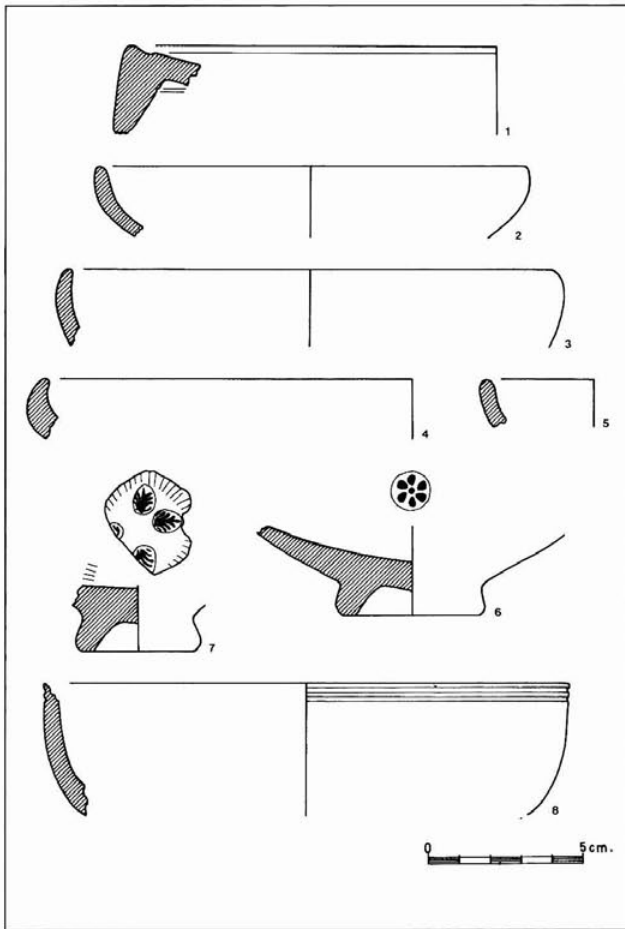

Fig. 88.- Ceràmica de Sant Josep (la Vall d'Uixó).

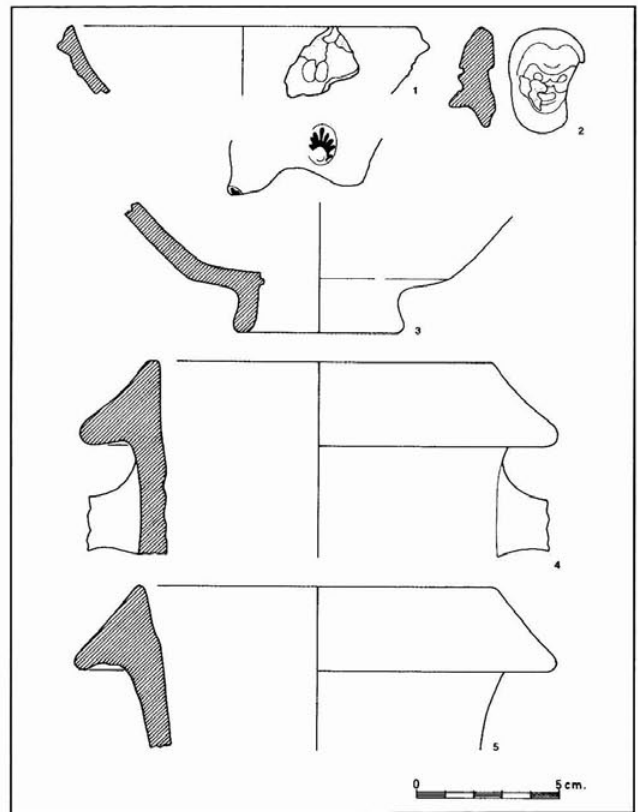

Fig. 89.- Ceràmica de Sant Josep (la Vall d'Uixó).

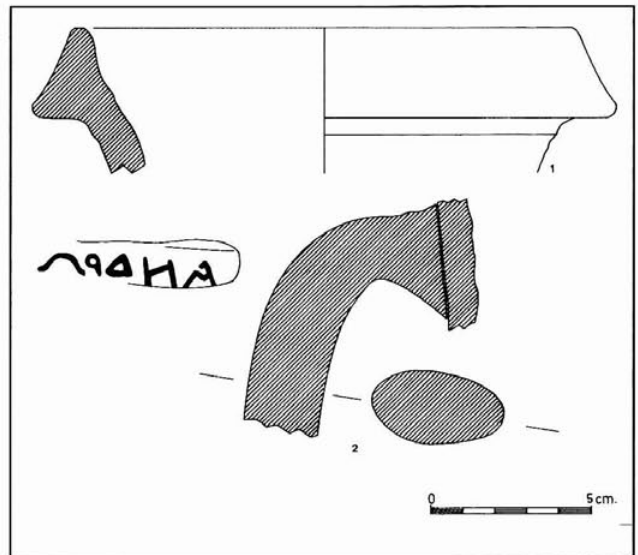

Fig. 90.- Ceràmica de Sant Josep (la Vall d'Uixó).

Els materials estudiats provenen en la seua gran majoria de les excavacions de 1974-76. Hi ha també dos fragments conservats al museu de Borriana i un altre del museu de la Vall d'Uixó. En conjunt s'han estudiat 45 fragments ceràmics: 38 de vernís negre, 1 d'imitació de campaniana i 6 d'àmfora. De la primera hi ha 31 fragments de campaniana A (81'5%) i 7 de campaniana B (18'4%). Entre els de campaniana A hi ha 1 plat de la forma Lamboglia 23, 4

bols de la forma Lamboglia 27 i 1 copeta de la forma Lamboglia 34b, a més de 2 bases decorades, una amb 4 petites palmetes impreses envoltades per una orla d'estries i l'altra amb una roseta de 6 pètals. Pel que fa a la campaniana B, 6 fragments pertanyen a la producció mitjana de *Cales*, entre els quals hi ha una vora possiblement de la forma F 3121 i el peu d'un bol de l'espècie F 2540 que representa una màscara; l'altre fragment és de la producció tardana i pertany a una copa de la forma Lamboglia 1. Cal afegir-hi una imitació eivissenca de campaniana A: una base de ceràmica de pasta grisa amb una palmeta impresa, possiblement de la forma Lamboglia 28.

Quant a les àmfores, hi ha 3 vores del tipus Dressel 1A i un fragment d'ansa amb un segell grec amb el nom ANAP (*retro*). A més, hi ha 2 fragments d'àmfora púnica del tipus C-1 i 1 del tipus C-2 i 2 plats de vora còncava.

De manera general, aquests materials poden datar-se majoritàriament en el segle II. El plat de peix de la forma Lamboglia 23 i la patereta Lamboglia 34 ens proporcionen la datació més antiga, entre el final del segle III i primeries del II. L'absència d'altres ceràmiques més tardanes en nombre significatiu no aconsella portar el moment final del jaciment més enllà del tercer quart d'aquest segle. En aquest context, l'únic fragment de campaniana B de la producció tardana queda aïllat i no resulta significatiu; deu correspondre a una ocupació posterior i poc significativa del lloc, possiblement ja en la primera meitat del segle I aC.

49. Vinambros (la Vall d'Uixó)

30SYK3810.

Oliver *et alii*, 1984, 65.

Està situat al pla que s'estén al nord del riu Bellcaire (80 m), a la banda est d'aquesta vall i a uns 6'5 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no permet un control visual de l'entorn i no fa possible un hàbitat arcerat. La zona està parcel·lada i conreada i en part ha estat transformada en regadiu. Els assentaments visibles són la Muntanya de Santa Bàrbara, Sant Josep i la Punta, i el més pròxim és la Punta, situat a 0'7 km cap a l'ENE. El lloc està ben comunicat amb la plana litoral, a la qual pot accedir-se pels extrems nord i sud de la vall. El riu Bellcaire està situat a la vora del jaciment.

El jaciment fou prospectat per Oliver, que em va comunicar la presència de ceràmica campaniana en un lloc no molt allunyat de la necròpolis de la Punta. Aquesta és l'única notícia del jaciment, ja que els meus intents de localitzar-lo han resultat infructuosos. Sense més informació, tan sols pot datar-se de manera aproximada entre el segle II i la primera meitat de l'I.

50. La Punta (la Vall d'Uixó)

30SYK402108.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; SIAP; Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó; Museu de Vila-real; col·lecció de F. Esteve.

Fletcher, 1967b; Fletcher i Mesado, 1968, 15-21; Fletcher, 1969a; Fletcher, 1970; Gil-Mascarell, 1971, 158-160; Fletcher, 1972, 108-116; Mesado, *s.u.* "Orleyl", GERV, VIII, 112; Fletcher, 1974; Gusi, 1975; Oliver, 1978, 281-285; Gusi, 1979; Vicent, 1979a, 300-301, núm. 4-7; Lázaro *et alii*, 1981; Oliver, 1981, 214-215; Gil-Mascarell i Aranegui, 1981, 57 i 59; Ribera, 1982, 37; Oliver, Casabó i Ortega, 1982-83; Fletcher, 1983, 38 i 97-98; Uroz, 1983, 36-39; Oliver *et alii*, 1984, 73-83; Fletcher, 1985, 25-26, núm. 16; Falcó, 1985, 170; Oliver i Gusi, 1986, 271-273; Grangel i Estall, 1987-88, 674-675; Fletcher, 1988; Oliver, 1988b; Gusi i Oliver, 1989, 87; Oliver, 1990b, 232; Untermann, 1990, MLH III, 2, 376-397, F.9.1-F.9.8; Doñate, 1991, 21; Rouillard,

1991, 407-410; Oliver, 1991c, 1095 i 1101; Arasa, *s. u.* "Punta, la", a Aranegui, 1996, 131-132; Oliver, 1996c, 286; García Fuertes, 1997; García Fuertes, 1998; García Fuertes, Morano i Melià, 1998; Ribera, 1998a, 61-62; Manyanós i Olària, 1999, 133-136; Esteve, en premsa.

Està situat a l'extrem septentrional de la serralada que separa la Vall d'Uixó de la plana litoral (122 m), a 5'5 km de la costa. El lloc presenta unes bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 40 m, en part possibilita un hàbitat arcerat i permet el control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i actualment erma; el traçat d'un camí per tot el vessant oest ha infringit greus destrosses al jaciment, completades per la incansable activitat dels excavadors furtius. Segons Oliver *et alii* (1984) la seua superfície aproximada és d'1'25 ha. La seua planta dibuixa aproximadament un triangle escalé que, segons els treballs de camp realitzats per García Fuertes i Morano, té uns eixos màxims N-S d'uns 600 m i E-O d'uns 100 m, amb una superfície aproximada de 3'5-4 ha. Els assentaments visibles són la Muntanya de Santa Bàrbara, el Castell de la Vilavella, el Tossal, l'Alcúdia, Vinambros, Sant Josep i l'Horta Seca, i el més pròxim és el darrer, situat a 0'7 km cap a l'OSO. La seua situació permet el control de les comunicacions en sentit N-S per la plana litoral, estrenyida pels aiguamolls, a més d'un fàcil contacte per via marítima, donada la seua proximitat a la costa. El camí de Cabres, que passa per l'extrem septentrional del jaciment, es dirigeix cap a la costa, travessant les marjals, fins a la Torre Derrocada (Moncofà), on hi ha notícia de la troballa de monedes ibèriques i romanes; pot tractar-se, doncs, d'un fondejador relacionat amb aquest assentament i altres pròxims. L'aigua és escassa en la zona; el riu Bellcaire està situat a 0'4 km cap al NO.

L'assentament ocupa el vessant oest i el cim d'una formació rocosa amb unes cingleres pel costat est que permeten una fàcil defensa. El cim adopta la forma d'un petit altiplà, aïllat pel sud mitjançant un desnivell; en aquesta zona hi ha restes de dos grans edificis construïts amb parament ciclopi i envoltats pels costats nord i oest per una muralla. El poblat sembla que estava envoltat pel costat oest per una muralla reforçada amb torres, des de l'extrem septentrional de la formació apuntada en què s'assenta fins a l'altura del cingle meridional de l'acròpolis. En tota aquesta zona hom podia veure abundants restes d'habitacions. La necròpolis està situada a 0'4 km cap al SO.

Prospectat per Doñate i Mesado des dels primers seixanta, el museu de Borriana conserva una important col·lecció de materials ceràmics de superfície pertanyents a una primera ocupació de l'Edat del Bronze, l'assentament ibèric i la seua necròpolis. En 1975, Gusi (1975 i 1979) va realitzar una campanya d'excavacions en la necròpolis, de la qual va publicar un avanç. Posteriorment, Lázaro *et alii* (1981) van publicar un important lot de materials de la necròpolis, en el qual hi havia diverses peces de ceràmica ibèrica -entre elles un fragment decorat amb uns cànids- i d'importació, nombrosos elements metàl·lics i tres ploms amb inscripcions ibèriques. En els anys 1982-86 el SIAP va realitzar quatre campanyes d'excavacions centrades en la zona de l'acròpolis, dels resultats de les quals Oliver *et alii* (1984) han publicat un avanç. L'any 1994, García Fuertes i Morano han alçat la topografia del jaciment. A banda del seu interès estrictament arqueològic, la importància del jaciment rau en els nombrosos ploms amb inscripcions ibèriques que ha proporcionat, 7 dels quals, procedents de la necròpolis, han estat publicats per Fletcher (1967b, 1969, 1972, 1974 i 1988) i per aquest en col·laboració amb Mesado (1968); una inscripció sobre pedra i el vuitè plom, trobat en el poblat, foren publicats per Oliver, Casabó i Ortega (1982-83).

Dels tres sondeigs publicats per Oliver *et alii* (1984), els números 8 i 12 van ser oberts a l'acròpolis, en la zona dels grans edificis. L'estratigrafia d'ambdós sondeigs és prou semblant, però des del punt de vista cronològic resulta de major interès el número 12, obert a la

vora d'un dels murs millor conservats d'aquests edificis: el nivell superficial va proporcionar materials ibèrics, romans i medievals; el nivell I se situa sobre un paviment de terra batuda i cremada amb materials ibèrics, en el qual es va trobar una àmfora púnicoebussitana de la forma PE-14, que Ramon (1981, 101-102) data entre el segon quart del segle IV i el principi del III; el nivell II, per davall del paviment esmentat, presenta abundants materials ibèrics que poden datar-se de manera aproximada en el segle V; per últim, el nivell III correspon a la primera fase d'ocupació del jaciment en el Bronze Final-Ferro Antic que poden datar-se en els segles IX-VIII. El sondeig número 9 es va obrir a la part inferior del vessant oest, en la zona del poblat, on es va trobar una habitació amb restes d'una llar, per davall de la qual, en el nivell III, hi havia ceràmica ibèrica que pot datar-se en la primera meitat del segle V. En els tres casos l'escassetat de ceràmiques d'importació no facilita la datació de les corresponents estructures. D'altra banda, Gusi i Oliver (1989) posen la Punta com un exemple de plantejament urbanístic d'època ibèrica avançada amb eixos viaris paral·lels distribuïts seguint el traçat aproximat de les isohipses, que daten en el segle II aC.

Darrerament, García Fuertes (1997 i 1998) ha revisat les excavacions anteriors i hi ha realitzat treballs de planimetria (1992), publicats recentment en la primera monografia sobre el jaciment (García Fuertes, Moraño i Melià, 1998). Tot i que l'autor centra el seu estudi en els períodes anteriors, data el seu abandonament al llarg de la primera meitat del segle II aC en considerar que no hi ha ceràmiques posteriors, com a resultat d'una hipotètica pugna amb els saguntins per la possessió de la terra que es va resoldre en favor d'aquests després de la Segona Guerra Púnica.

Part de les ceràmiques d'importació de la necròpolis conservades al museu de Borriana va ser publicada inicialment per Aranegui (Lázaro *et alii*, 1981); posteriorment, Rouillard (1991) n'ha ampliat la relació: 2 copes jònies que es daten en el 580-540; 1 copa de figures negres i 1 àmfora de figures roges del 500-475; 1 copa de vernís negre del 475-450; 1 amforisc de vidre del 500-450; 2 copes de vernís negre del segle V; 2 copes del 450-400; 2 copes del 450; 1 cràtera, 1 copa i 1 escif de figures roges, 1 escif, 1 bol i 1 plat de peix de vernís negre del 400-350; 1 cràtera de Kertch del 350-330 i 1 bol del taller de les petites estampilles que es data cap al 280. Tot i que aquesta relació de materials no és més que una selecció quantitativament poc important dels recuperats a la necròpolis, té un indubtable valor cronològic, ja que comprén la major part del període d'ocupació de l'assentament ibèric, des de mitjan segle VI fins al III, amb el seu *floruit* entre els segles V i IV. D'aquest període són dues monedes gregues de *Segesta* i *Acragas* que daten del segle V.

Els materials de cronologia posterior no havien estat objecte d'estudi fins ara. La present selecció ha estat realitzada entre les ceràmiques recuperades en superfície per Doñate, Mesado i Lázaro des de l'any 1962, tant al poblat com a la necròpolis, i entre les recuperades en l'excavació de Gusi de 1975 també en aquesta. La proporció entre les ceràmiques dels segles II-I i les dels segles V-III ha estat estudiada en el cas del sondeig efectuat per Gusi en 1975: d'un total de 259 fragments, n'hi ha 17 de campaniana A, 6 de campaniana B i 3 de campaniana de pasta grisa, amb un total de 26 fragments dels segles II-I que suposen un 10 % del total; la resta són, en la seua majoria, fragments de ceràmica àtica de vernís negre dels segles V-IV. Però aquesta proporció no es manté entre els materials conservats al museu de Borriana, notablement més quantiosos, on en un conjunt superior als 400 fragments només n'hi ha 4 de campaniana A. Aquesta desproporció només s'inverteix en el cas de les ceràmiques arrellegades en superfície a l'assentament, d'on al museu de Borriana es conserven 13 fragments de campaniana A i 2 de campaniana B, front als 6 fragments de ceràmica àtica de vernís negre i d'altres produccions posteriors.

	Dracma	As	TOTAL
<i>Arsedar</i>	4	1	5
<i>Valentia</i>		1	1
<i>Saiti</i>		1	1
<i>Roma</i>		2	2
TOTAL	4	5	9

Respecte al monetari, que és més ampli del que s'ha publicat, de les 9 peces conegudes, 7 són de seques valencianes i, d'aquestes, 5 són d'*Arse*. El valor majoritari és l'as, del qual n'hi ha 2 de *Roma*, 1 *Saiti* i 1 de *Valentia*.

Producció	Forma	XMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 23	3	V: 22; B: 8		91, 1-3	
	Lamboglia 25	1	V: 9		91, 5	
	Lamboglia 33b	2	V: 20		91, 4	
	Morel 68	2	V: 10'2; B: 6'5; H: 7'8; H/V: 0'76	4 bandes pintades	91, 6	
			B: 5'5		92, 1	
	Indeterminada		B: 4'4; 4'8; 5	Roseta	92, 2-10	
	Indeterminada		B: 4'8; 7'5	Palmetes i estries		
	Indeterminada		B: 6'5; 6'6; 7'8	Grafit: X		20
Campaniana B	Lamboglia 5	1	V: 23		92, 11	
	Indeterminada		B: 6; 8		93, 1-2	13
Àmfora	Grecoitàlica	3	V: 14; 15		93, 3-4; 94, 1	3
TOTAL		12				36

Ceràmiques procedents de l'assentament.

Producció	Forma	XMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Petites estampilles	Lamboglia 27c	1		3 rosetes		1
Campaniana A	Lamboglia 25	1	V: 9; B: 6; H: 2'6 H/V: 0'28		94, 2	
	Lamboglia 27 a-b	2	V: 16; 16		94, 6-7	
	Lamboglia 27 B	1	V: 22		94, 8	
	Lamboglia 28	1			94, 9	
	Lamboglia 33b	1	V: 20		95, 1	
	Lamboglia 36	3	V: 19; 36		94, 3-4; 95, 2	
	Indeterminada		B: 5; 5'6	Estampilles	94, 5; 95, 3-4	22
Campaniana B	Lamboglia 5	3			95, 5-7	6
Pasta grisa	Lamboglia 5	2	V: 17; 21		95, 8-9	3
TOTAL		15				32

Ceràmiques procedents de la necròpolis.

Els materials estudiats són 67 peces i fragments ceràmics, 36 del poblat i 31 de la necròpolis. En conjunt, hi ha 64 fragments de ceràmiques de vernís negre i 3 d'àmfora. De les primeres n'hi ha 42 de campaniana A, 19 de campaniana B i 3 de campaniana de pasta grisa. Pel que fa a les ceràmiques procedents del poblat, hi ha 20 fragments de campaniana A, 13 de campaniana B i 3 d'àmfora. De campaniana A han pogut classificar-se 8 fragments pertanyents a 4 formes: 3 del plat de peix Lamboglia 23, 1 copeta Lamboglia 25, 2 copes Lamboglia 33b i 2 copes Morel 68; a més hi ha 3 bases decorades amb rosetes, 2 amb palmetes i estries, 1 amb palmetes i 1 té un grafit en forma de X. De campaniana B només hi ha 1 pàtera de la forma Lamboglia 5. Les 3 àmfors són de tipus grecoitàlic.

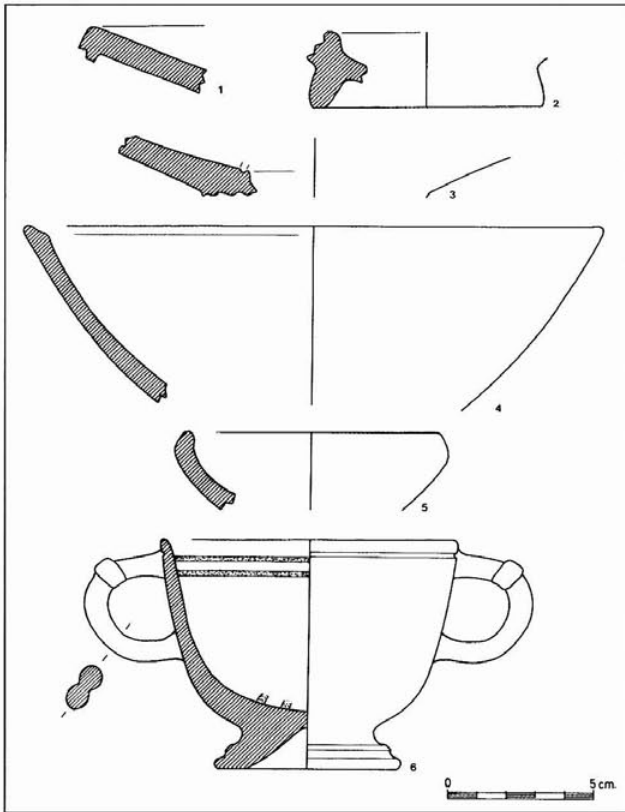

Fig. 91.- Ceràmica de la Punta (la Vall d'Uixó).

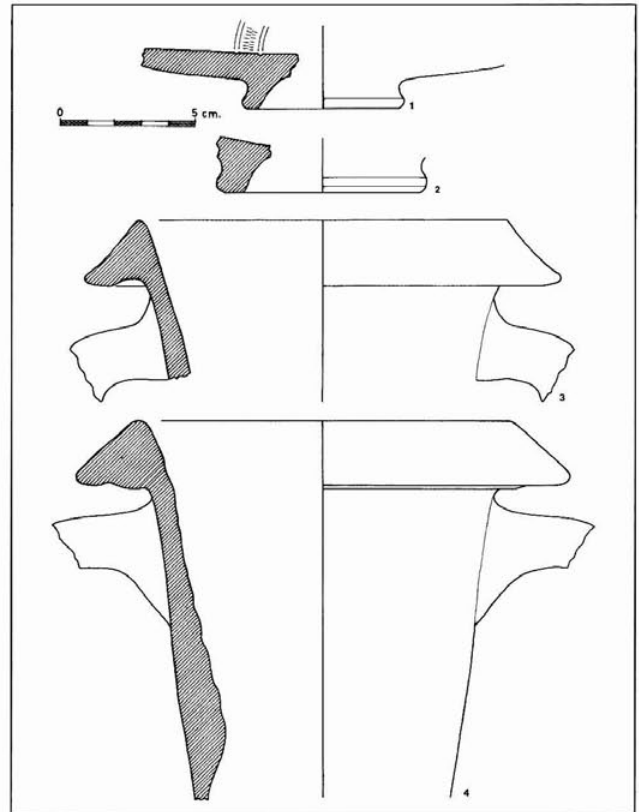

Fig. 93.- Ceràmica de la Punta (la Vall d'Uixó).

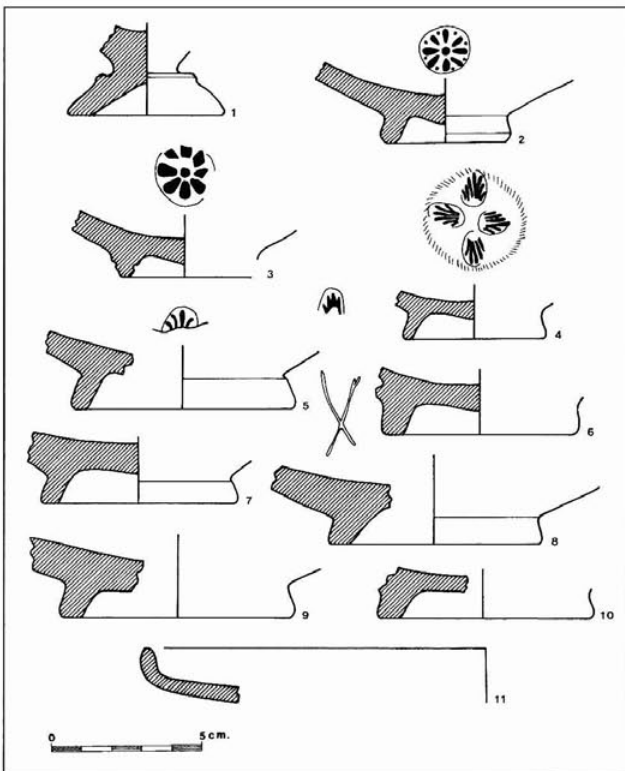

Fig. 92.- Ceràmica de la Punta (la Vall d'Uixó).

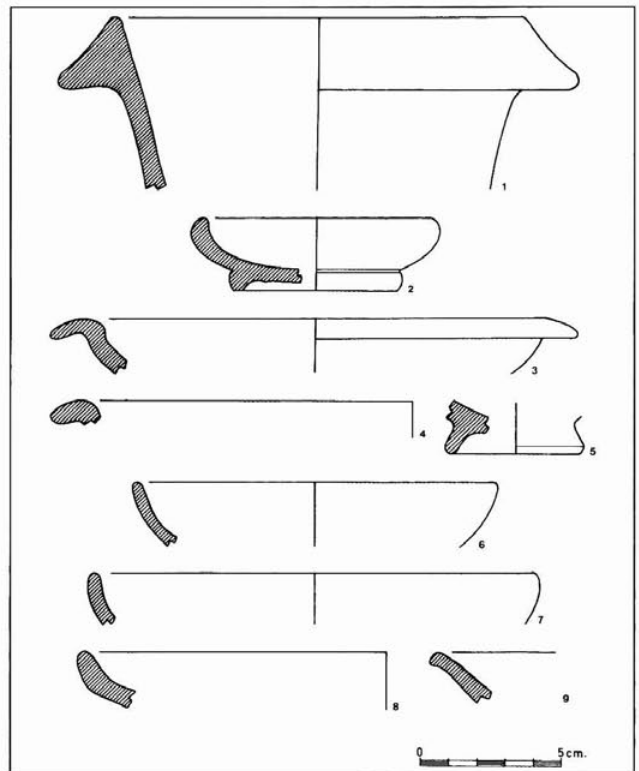

Fig. 94.- Ceràmica de la Punta (la Vall d'Uixó).

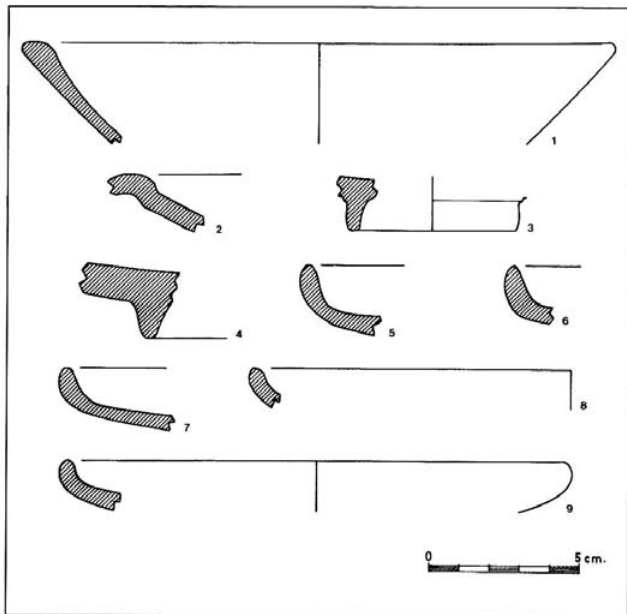

Fig. 95.- Ceràmica de la Punta (la Vall d'Uixó).

Pel que fa a les ceràmiques procedents de la necròpolis, a més del bol de petites estampilles, hi ha 22 fragments de campaniana A, 6 de campaniana B i 3 de pasta grisa. De campaniana A han pogut classificar-se 9 peces pertanyents a 5 formes: 1 copeta Lamboglia 25, 3 bols Lamboglia 27, 1 copa Lamboglia 28, 2 copes Lamboglia 33b i 3 plats Lamboglia 36; a més hi ha 1 base decorada amb estampilles de forma inderterminada. De campaniana B hi ha 3 pàteres de la forma Lamboglia 5 i de pasta grisa 2 exemplars de la mateixa forma.

En general, el reduït volum de ceràmiques d'importació que poden datar-se en els segles II-I permet avançar una primera consideració: la notable pèrdua d'importància d'aquest assentament en relació a èpoques anteriors, particularment els segles V-IV, segons pot deduir-se de la davallada del flux d'importacions. Aquest fenomen es fa ben palès en la necròpolis, d'on procedeixen quasi la meitat dels materials estudiats, on podem veure com, malgrat no interrompre's l'aprovisionament ceràmic, el que possiblement vol dir que no hi ha un canvi d'emplaçament d'aquesta, sí que hi ha una important reducció en el segle II, quan comença l'auge del comerç itàlic. En el poblat les formes presents de campaniana A i les àmfores poden datar-se en la primera meitat del segle II; fins i tot alguna, com el plat de peix Lamboglia 23, pot datar-se entre el final del segle III i el principi del II. L'absència de canaletes concèntriques en la decoració avala una datació primerenca. Els escassos fragments de campaniana B tardana, presents tant en el poblat com en la necròpolis, ofereixen la datació més tardana que pot arribar fins al primer quart del segle I. Les escasses troballes monetàries tenen una cronologia similar.

Aquest assentament, sens dubte el que major quantitat de ceràmica àtica dels segles V-IV ha proporcionat de totes les comarques septentrionals del País Valencià, sembla experimentar una forta retracció en la seua activitat en el pas del segle III al II. L'escassetat general de les importacions que poden datar-se amb seguretat en el segle III impedeix precisar si aquesta crisi comença ja en aquest segle. En definitiva, la importància de l'*oppidum* ibèric de la Punta sembla haver decrescut notablement en el segle II, mentre que el seu abandonament, precedit d'un període d'ocupació residual, pot situar-se en els primers decennis de l'I.

51. El Castellar (Xilxes)

30SYK400071.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; SIAP; col·lecció de F. Esteve.

Almar, López i Espinosa, 1965, 9-11; Bazzana, 1979, 309; Bazzana i Guichard, 1980, 322-323; Guichard, 1980, 228; Ripollès, 1980, 36; Bazzana, 1992, I, 409; Ripollès, 1982, 172; Ripollès, 1985a, 324, núm. 18; Falcó i García Fuertes, 1994; Arasa, s. u. "Castellar, el", a Aranegui, 1996, 55-56; Arasa, 1997b, 1153; Esteve, en premsa.

Està situat en un contrafort de la serra del Castellar (60 m), que separa la vall d'Uixó de la plana litoral, a 3'9 km de la costa. Les seues condicions defensives són limitades a causa de la seua escassa altitud; és més accessible pel N-NO, mentre que el vessant S-E és més abrupte, amb una altitud relativa de 40 m. Per la seua posició permet un ampli control visual de l'extrem meridional de la Plana, més limitat cap a l'oest per la proximitat de les muntanyes veïnes. El seu cim forma un altiplà allargat, orientat cap al SE i amb un pendent poc pronunciat. El lloc està aterrat, actualment es manté erm i ha estat objecte d'excavacions furtives. Els assentaments visibles són la Corona, el Castell d'Almenara i la Muntanyeta dels Estanys i el més pròxim és el darrer, situat a 2'8 km cap al SSE; la Punta està situat a 3'7 km cap al nord i no és visible. El camí de la costa segueix a poca distància per l'est del jaciment. El punt d'aiguada més pròxim és la font de Xilxes, situada a 0'1 km del jaciment.

El lloc fou donat a conèixer per Almar, López i Espinosa (1965), que esmenten la troballa d'un as semiuncial. Posteriorment fou visitat per Tarradell i estudiat per Bazzana i Guichard, els quals assenyalen una reocupació tardoromana del lloc (Arasa, 1997b) i a l'Alta Edat Mitjana. Falcó i García Fuertes (1994) han donat a conèixer 5 troballes monetàries i esmenten la destrucció d'un forn ceràmic en el vessant est. Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'un AE de *Carthago* i, en la lloma que hi ha al sud de l'assentament, 2 AE hispanocartagineses.

	Divisor	Quadrant	Hemiòbol	AE	Úncia	TOTAL
<i>Emporion</i>			1			1
<i>Massalia</i>	1					1
<i>Roma</i>		1			1	2
<i>Hispanocartaginesa</i>	1			3		4
TOTAL	2	1	1	3	1	8

En l'actualitat els fragments ceràmics són molt escassos a causa de les contínues visites, però ha pogut comprovar-se la presència de materials corresponents a les èpoques ibèrica, romana i medieval. Un fragment de ceràmica àtica de vernís negre confirma una ocupació almenys des dels segles V-IV. Els escassos materials romanorepublicans han estat trobats en el seu extrem SE, juntament amb altres púnics. Entre les ceràmiques d'aquest jaciment conservades al museu de Borriana hi ha un fragment de vora d'àmfora grecoitàlica (fig. 96). En les prospeccions he pogut arrebregar 6 fragments d'àmfora, dels quals 2 conserven l'arrancament de l'ansa. La major precisió cronològica la proporcionen les troballes monetàries, amb dates d'encunyament en el darrer quart del segle III. Considerant aquest fet, l'escassetat de les importacions ceràmiques, la presència d'àmfores grecoitàliques entre aquestes i l'absència d'altres materials de cronologia posterior, creiem que pot aproximar-se una datació per al final de l'ocupació entre la darrerria del segle III i el principi del II.

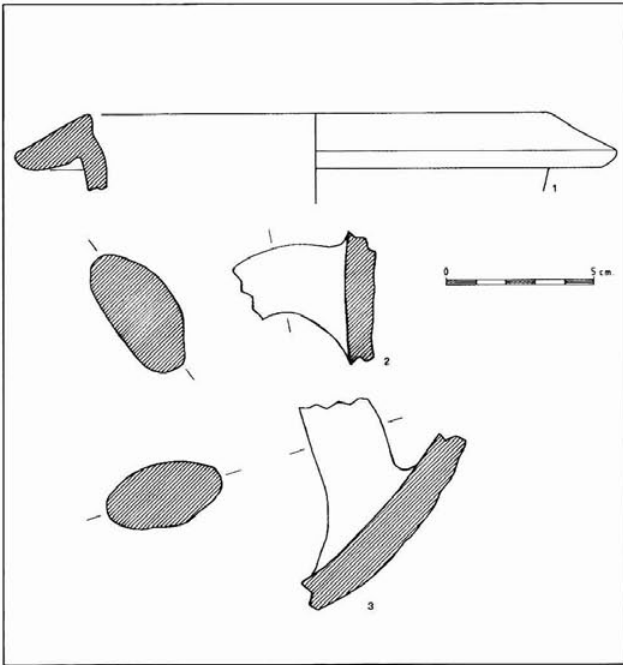

Fig. 96.- Ceràmica del Castellar (Xilxes).

52. La Corona (Almenara)

30SYK373046.

SIAP.

Ocupa el contrafort més occidental de la serra d'Almenara (80 m), a 5 km de la costa. El lloc està parcel·lat i actualment es troba erm. El jaciment sembla estar molt arrasat per les transformacions sofertes. El lloc té bones condicions defensives, ja que els seus vessants tenen un pendent molt pronunciat, amb una altitud relativa de 40 m. La seua visibilitat és àmplia en general, més reduïda per l'est per on continua la serra d'Almenara. Els assentaments visibles són el Castell d'Almenara i, fora de la zona estudiada, el Castell de Sagunt, i el més pròxim és el primer, situat a 1 km cap a l'est. El camí de la costa passa a 1'4 km cap al SE. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc de la Murta es troba a 0'7 km cap a l'ESE.

El jaciment fou prospectat inicialment per J. Gómez. Els materials trobats corresponen a quatre períodes: bronze, ibèric, romà i medieval. La ceràmica ibèrica és molt escassa. D'època romanorepublicana només s'ha trobat un fragment d'àmfora que pot datar-se aproximadament entre el segle II i la primera meitat de l'I.

53. El Castell d'Almenara (Almenara)

30SYK383046.

SIAP; Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Gómez Serrano, 1933, 31; Pla, 1957, 222; Trías, 1966; Trías, 1967, 313-314; Durá, 1972, 28; Gil-Mascarell, 1973, 35; Olària, 1974; Gusi, 1974b; Sanmartí i Gusi, 1975; Gusi i Sanmartí, 1976; Junyent, 1976; Oliver, 1981, 215; Ribera, 1982, 37; Junyent *et alii*, 1982-83; Fletcher, 1983, 81-82; Uroz, 1983, 41-42; Oliver *et alii*, 1984, 83-98; Falcó, 1985, 178, núm. 43; Oliver i Gusi, 1986, 270-273; Oliver, 1990b, 233; Rouillard,

1991, 411-413; Bazzana, 1992, I, 399-400; Arasa, *s. n.* "Castell, el", a Aranegui, 1996, 52-53.

Està situat al cim més alt de la serra d'Almenara (160 m), a 4'1 km de la costa. Ocupa una posició estratègica, puix s'alça enmig de la plana litoral i controla el camí que la segueix. Les seues condicions defensives són excel·lents i permet el control visual d'una àmplia zona. El vessant nord presenta un fort pendent, mentre que el sud és un alt penyasegat. El lloc resulta difícilment accessible, amb una altitud relativa de 120 m, i no permet un hàbitat arrecerat més que en l'extrem SE. Els assentaments visibles són el Castellar i la Corona, a més del Castell de Sagunt ja fora de la zona estudiada, i el més pròxim és el segon, situat a 1 km cap a l'oest. El camí de la costa passa a 0'5 km cap al SE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Talavera es troba a 0'6 km cap al N; les Llacunes, una important surgència, estan situades a 2'2 km cap a l'est.

El cim va ser reocupat a l'Alta Edat Mitjana per un castell esmentat per les fonts des del segle XI com *hisp al-manàra* (Bazzana, 1992), que dóna nom al jaciment i arreplega en el topònim la funció de talaia o torre de senyals (Barceló, 1982, 92). L'any 1224 figura com a límit del bisbat de Tortosa amb el nom Almenara, que mantindrà d'aleshores ençà. L'assentament ibèric s'estén pels vessants septentrional i oriental. La necròpolis estava situada al vessant SE, en una zona actualment urbanitzada que va ser completament arrasada.

El lloc fou reconegut inicialment per Gómez Serrano (1933). Posteriorment Trías (1966 i 1967) va publicar alguns fragments de ceràmica grega de figures roges del segle IV trobats en el vessant SE, on devia estar situada la necròpolis. Gusi (1974b) esmenta la troballa de ceràmica ibèrica decorada amb motius zoomorfs. També Gusi (1974b) va publicar una copa de la forma Lamboglia 33a-F 2154 decorada amb bandes, punts i fulles pintades (fig. 97, 1) i un medalló en relleu en el fons interior que representa un cap de Medusa. Olària (1974) va donar a conèixer dues llànties de vernís negre (fig. 97, 3). Sanmartí i Gusi (1975) van publicar una base de campaniana A amb una roseta de 8 radis (fig. 97, 2), juntament amb una altra base decorada amb una estampilla decorada amb un cap de Gorgona, tal vegada de *Cales*.

L'any 1974, Gusi i Sanmartí (1976) van realitzar-hi un sondeig, dels resultats del qual es van publicar unes breus notes. El mateix any es va fer un petit sondeig a la Cova de les Cinc, situada al vessant SE de la muntanya del Castell, els resultats del qual van ser publicats per Junyent (1976). L'any 1977 el SIAP va fer un segon sondeig a la mateixa cova, en el qual es van trobar nivells del Bronze Final i de l'Ibèric Antic (Junyent *et alii*, 1982-83). Darrerament, Oliver *et alii* (1984) van incloure un resum de l'excavació del Castell en un treball de conjunt sobre el procés d'iberització a la Plana meridional. Amb posterioritat, Falcó (1985) ha publicat un as de *Ianus bifront*. Finalment, Rouillard (1991) ha revisat les ceràmiques gregues conservades al museu de Borriana, de les quals esmenta una copa àtica de vernís negre del 450-400; una cràtera àtica i un gran vas de figures roges, i una copa i un bol àtics de vernís negre del 400-350. Quant a la ceràmica ibèrica, entre els materials de superfície s'ha trobat una vora de càlat.

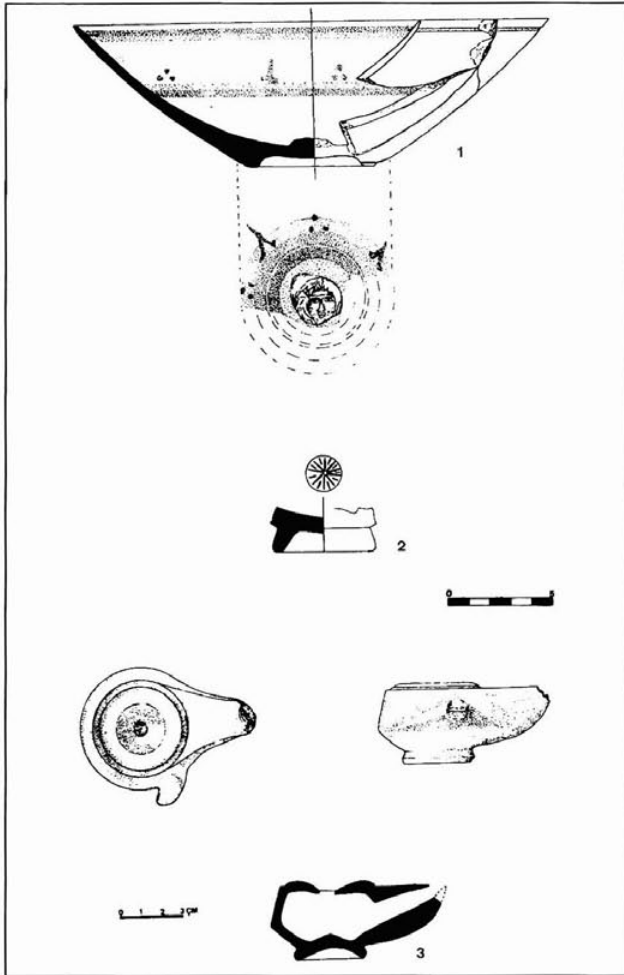

Fig. 97.- Ceràmica del Castell d'Almenara.

El sondeig de 1974 es va fer en un lloc on es veia una paret que seguia un traçat E-O, de la qual arrancaven altres dues paral·leles entre si i perpendiculars a aquella. Les estructures trobades corresponen a dues habitacions, anomenades A i B, bastides sobre els fonaments del que semblava una torre circular. Hom podia diferenciar, doncs, dos moments constructius. Entre els materials trobats en el reblit de la torre hi havia un sol fragment de campaniana A, malauradament extraviat, una vora de la forma Lamboglia 23 que els seus excavadors daten cap a mitjan segle III (Gusi i Sanmartí, 1976, 290); l'existència d'aquestes dues fases podria posar-se en relació, segons aquests autors, amb una destrucció contemporània a la de *Saguntum* l'any 219.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 25	3	V: 8; 9; 10		98, 1-2, 10	42
	Lamboglia 27a-b	5	V: 12; 14; 16		98, 3-7	
	Lamboglia 36	1	V: 26		98, 8	
	Indeterminada	1	B: 9 cm		98, 9	
	Indeterminada	1	B: 5'5	Roseta	98, 11	
Àmfora	Indeterminada	1				3
TOTAL		12				45

L'habitació B va proporcionar diverses troballes ceràmiques d'importació, en total 45 fragments: 42 de campaniana A, 2 de cos

i 1 d'ansa d'àmfora itàlica, possiblement del tipus Dressel 1, a més de 7 fragments d'àmfores i plats púnics. Els fragments de ceràmica campaniana A presenten unes característiques molt homogènies. S'han identificat 9 peces pertanyents a 3 formes: 2 copetes Lamboglia 25, 6 bols Lamboglia 27a-b i 1 plat Lamboglia 36. La seua datació pot situar-se de manera general en el segle II.

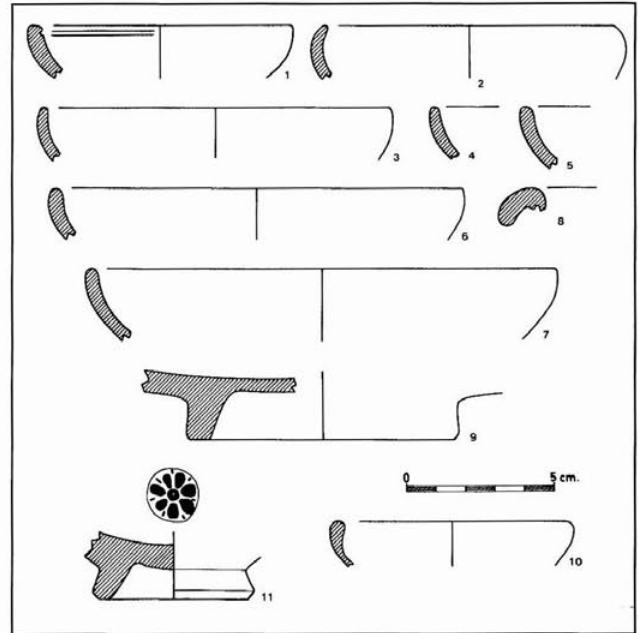

Fig. 98.- Ceràmica del Castell d'Almenara.

El moment més antic, entre el final del segle III i el principi del II, ve datat per la base decorada amb una estampilla amb un cap de Gorgona, possiblement de ceràmica de *Cales*, la copa Lamboglia 33a-F 2154 amb decoració pintada i en relleu, el plat de peix Lamboglia 23 trobat en la possible torre excavada l'any 1974 i la base decorada amb una roseta de 8 radis trobada en superfície, tots tres de campaniana A. D'altres materials també de superfície, com les dues llànties publicades per Olària (1974), una base de campaniana A amb una roseta procedent de la necròpolis i l'as de *Ianus* bifront s'avenen amb aquesta datació. En general, resulta anòmla l'absència de campaniana B i l'escassetesa del material amfòric.

Sembla significatiu el fet que entre les nombroses ceràmiques d'importació arrelgades en la zona de la necròpolis no hi haja més que un sol fragment de campaniana A. Aquestes són majoritàriament ceràmiques àtiques de figures roges i, en menor quantitat, de vernís negre dels segles V-IV. Algunes troballes aïllades, com ara la pàtera amb medalló i la base decorada amb una estampilla que representa el cap de Gorgona, poden datar-se entre el final del segle III i el principi del II. A aquesta primera fase ibèrica, deixant de banda els nivells documentats a la Cova de les Cinc, deu correspondre la possible torre circular trobada al sondeig de 1976 que delimitaria de manera aproximada l'extensió de l'assentament en aquesta època. El moment d'amortització d'aquesta estructura defensiva no pot precisar-se, però sobre ella trobem les habitacions corresponents a una segona fase d'ocupació corresponent a l'Ibèric Final, que poden datar-se amb seguretat en el segle II. No és possible, doncs, atribuir amb seguretat la hipotètica destrucció de l'assentament a l'acció d'Anníbal, però sí que pot

confirmar-se un canvi important que pot situar-se amb probabilitats en aquesta època, en el pas del segle III al II, però sense que siga segura l'existència d'un hiatus temporal, ja que comptem amb importacions d'ambdós segles. L'assentament d'aquesta segona fase se superposa a les possibles estructures defensives anteriors i -segons les restes d'habitacions visibles fins fa alguns anys- devia estendre's més enllà pel vessant N-NE, fins a la mateixa vora de la necròpolis. La recuperació del poblat sembla, doncs, indubtable en el segle II, quan pot arribar a ocupar una superfície fins i tot major que en la fase anterior. Això no obstant, la seua vida no és molt llarga, ja que l'aprovisionament de ceràmiques d'importació sembla acabar-se en el darrer quart del segle II, sense que fins ara s'hagen trobat materials que puguen datar-se amb posterioritat.

54. La Muntanyeta dels Estanys (Almenara)

30SYK405044.

SIAP.

Ribelles, 1820, 222; Ribelles, ms. 81, 758; Alcina, 1950, 111-112 i 127; Bru, 1958, 159-160; Bru, 1963, 154ss; Mesado, 1966, 196; Aranegui, 1976, 12; Ripollès, 1980, 34; Ripollès, 1982, 95; Aranegui, 1988, 63-65; Aranegui, 1992b, 67-68; Arasa, s. u. "Muntanyeta dels Estanys, la", a Aranegui, 1996, 111-112; Arasa i Ripollès, 1996, 409 i 412-413, núm. 8, 12 i 19; Arasa, 1997b, 1153; Arasa, 1998c, 143; Arasa, 1999d, 319.

Està situat a l'extrem oriental de la serra d'Almenara (20 m), sobre la surgència de les Llacunes que alimenta la marjal, a 2 km de la costa. Era una petita altura de vessants espadats, amb bones condicions defensives i gran visibilitat, i una altitud relativa de 10 m. Permetia l'hàbitat arcerat pel vessant meridional, el més pròxim a la Llacuna gran. A partir dels anys seixanta, després d'una intensa transformació agrícola de la zona situada al peu del vessant septentrional, la major part de la muntanyeta fou destruïda per una pedrera. L'únic assentament visible és el Castellar i el més pròxim és el Castell d'Almenara, situat a 2'2 km cap a l'ONO. El camí de la costa passa a 1'5 km pel NO. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en les mateixes Llacunes, situades als peus del jaciment.

El lloc fou reocupat per un assentament d'època imperial que el degué transformar completament (Alcina, 1950; Mesado, 1966; Arasa, 1997b, 1998c i 1999d). Ribelles (1820) esmenta la troballa de monedes ibèriques i consulars. Entre les monedes arplegades en els seus manuscrits (Arasa i Ripollès, 1996) i vistes en el monetari de Juan Bautista Figols n'esmenta tres, la primera de les quals diu expressament que fou trobada en aquest lloc: una unitat de *Saitabi* de la segona meitat del segle II, una unitat d'*Arse* també de la segona meitat d'aquest segle i una unitat bilingüe de *Kelse* de mitjan segle I aC. Posteriorment, Alcina esmenta la troballa d'alguns fragments de ceràmica ibèrica amb "decoración rojiza geométrica muy vulgar: enrejado, círculos concéntricos, etc". En els primers anys seixanta, Mesado (1966) va realitzar-hi una intensa prospecció, en la qual va trobar algunes restes ibèriques en els aterraments que van desemboscar la part baixa de la muntanyeta. Entre els materials trobats esmenta una possible *falcata* i dues monedes republicanes. En les meues prospeccions he pogut trobar dos fragments d'àmfora campaniana en els extrems est i oest del cim oriental de la Muntanyeta. També se m'ha comunicat la troballa de dues monedes d'*Arse* en la part oest de la Muntanyeta. Aquestes restes permeten assenyalar l'existència d'una primera ocupació que pot datar-se entre el segle II i la primera meitat de l'I.

5. EL CORREDOR DE LES COVES DE VINROMÀ

55. El Mas de Víctor (Rossell)

31TBE647995.

SIAP.

Rosas, 1980; Borrás, 1982-83a; Oliver i Gusi, 1986, 269; Arasa, 1987b, 129; Meseguer, 1989, 30-33; Oliver, 1990-91, 182; Oliver, 1996a, 147-151; Arasa, s. u. "Mas de Víctor, el", a Aranegui, 1996, 104; Arasa, s. u. "Mas de Víctor, El", TIR K/J-31, 1997, 102.

Està situat a la vora dreta del barranc de Requena, en el cim d'una llima sobre la qual s'alça el mas (450 m), a 25'5 km de la costa. El lloc té condicions defensives a causa del desnivell i de la presència del barranc per la banda nord, està orientat cap al S-SE i té una visibilitat limitada a l'E-SE. L'altitud relativa és de 10 m. La zona ha estat objecte d'intenses transformacions: està parcel·lada i conreada i el cim està ocupat pel mas i les seues construccions annexes, actualment mig enderrocades. Oliver li atribueix una superfície de 0'17 ha. L'assentament més pròxim és el Mas de Melsa, situat a 7'8 km cap al SO; no n'hi ha cap de visible. El camí de Rossell a Traiguera baixa cap al SE fins a la costa i la via Augusta passa a 11'1 km cap al SE. L'aigua no és molt abundant en la zona; l'esmentat barranc passa a uns 50 m cap al nord.

El jaciment fou donat a conèixer per Rosas (1980), que esmenta la troballa d'un tresoret d'unes set monedes ibèriques trobat en els anys vint, del qual només quedava un denari de *Bolskan* que va tornar a publicar posteriorment Borrás (1982-83a). Oliver (1990-91) esmenta la troballa en superfície d'un fragment de copa jònica del tipus B2, que es data en la segona meitat del segle VI. Aquest mateix autor va realitzar-hi un sondeig amb escassos resultats i va estudiar les fases més antigues del jaciment (Oliver, 1993). Es tracta d'un assentament que presenta quatre fases d'ocupació: la primera correspon al Ferro Antic; la segona a l'Ibèric Antic, amb fragments d'àmfora fenícia del tipus Vuillemot R.1 i l'esmentat fragment de copa jònica del tipus B2, que pot datar-se en la segona meitat del segle VI; la tercera a l'Ibèric Final, amb ceràmiques dels segles II-I, i la quarta d'època romana imperial. Oliver (1996a) esmenta un forn de ferro actualment destruït, del qual només queda el testimoni de les escòries que es troben disseminades pel jaciment.

Les restes ceràmiques corresponents a la tercera fase d'ocupació apareixen disseminades pels bancals del vessant oriental. Les prospeccions han permès recuperar alguns fragments de ceràmica ibèrica, entre els quals hi ha vores de càlats i de tenalla del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992), i altres d'importació de procedència itàlica i púnica. Els materials estudiats són 4 fragments de ceràmica de vernís negre i 25 fragments d'àmfora. De la primera, hi ha 2 fragments de campaniana A, un d'ells corresponent a una base, i 2 de campaniana B. Pel que fa a les àmfores, han pogut recuperar-se 3 vores del tipus Dressel 1A i 22 petits fragments de cos.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A		1	B: 7	99, 1	2
Campaniana B		1			2
Àmfora	Dressel 1A	3	V: 13'5; 15; 15'5	99, 2-4	25
TOTAL		5			29

Malgrat l'escassetat de materials ceràmics, l'ocupació de l'assentament en el període Ibèric Final sembla estendre's almenys

pel seu vessant oriental, tot i tenint en compte que la construcció del mas al cim ha fet desaparèixer qualsevol vestigi antic. No hi ha elements per determinar la continuïtat entre els dos períodes d'ocupació en època ibèrica. El denari de *Bolskan* pertany a les sèries II-III de Villalonga, amb una datació en 105-80/72; l'ocultació del tresoret al qual pertanyia pot estar relacionada amb la guerra de Sertori. Les ceràmiques trobades poden datar-se almenys entre la segona meitat del segle II i el primer quart de l'I.

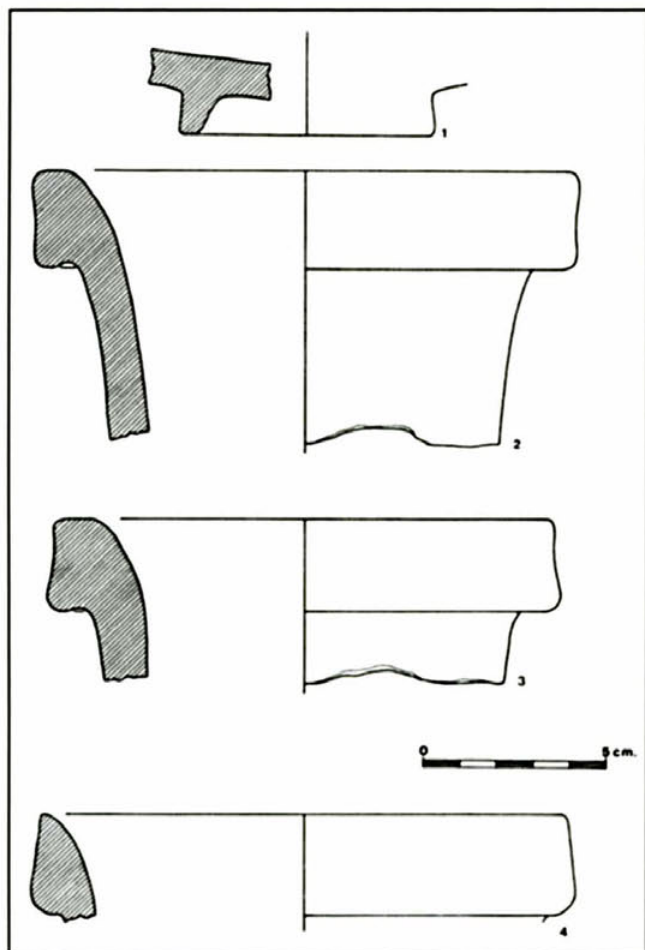

Fig. 99.- Ceràmica del Mas de Víctor (Rossell).

56. El Pla dels Vinyets (Canet lo Roig)

31TBE668921.

Fletcher i Giner, 1974; Fletcher, 1975; Oliver, 1978, 273-275; Fletcher, 1983, 106-107; Siles, 1985, 188, 302, i 388, núm. 766, 1349 i 1765; Untermann, 1990, MLH III, 2, 360-362, F.2.1-F.2.3; Oliver, 1991a, 94.

Està situat enmig del pla (270 m), a la vora dreta dels barrancs de la Font de la Roca i dels Plans i a 19 km de la costa. La zona està parcel·lada i conreada. El lloc no té condicions defensives i no permet un control visual de l'entorn ni un hàbitat arcerat. L'assentament més pròxim és Traiguera, situat a 4'3 km cap al SE; no n'hi ha cap de visible. La via Augusta passa a 3'4 km cap al SSE. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de la font de la Roca, on es troba la deu que li dona nom, situat a la vora del lloc de la troballa.

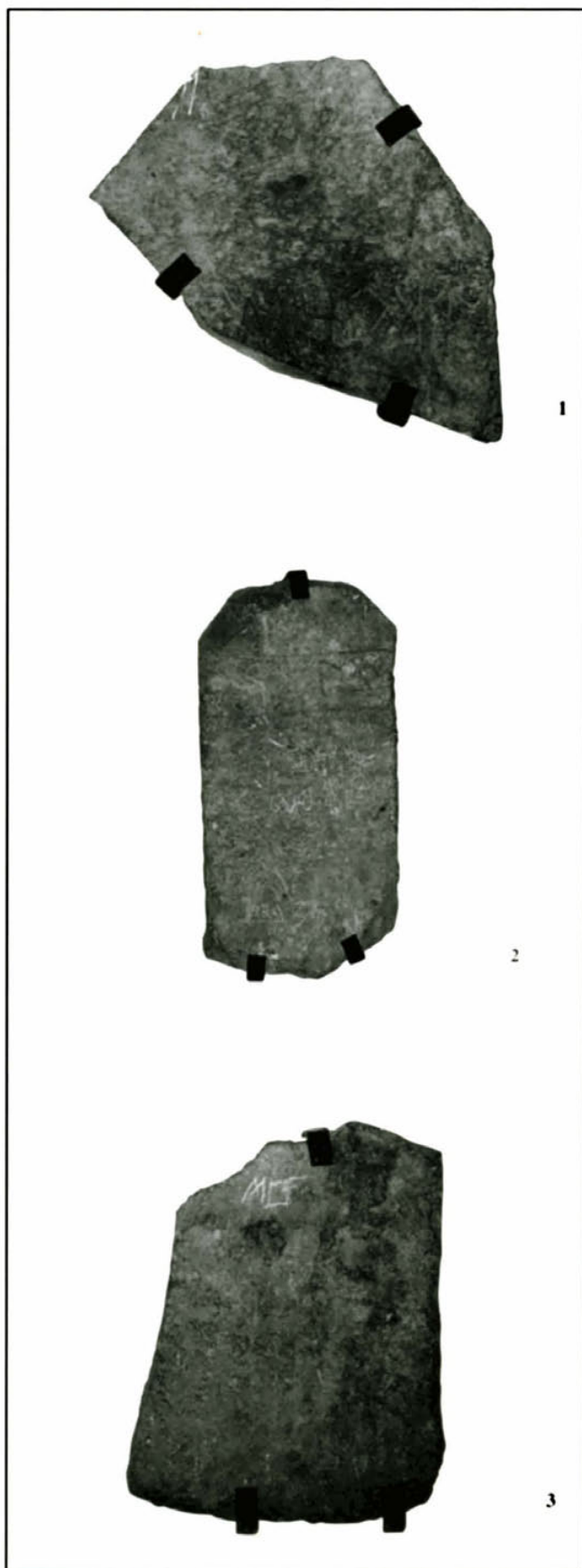

Fig. 100.- Inscripcions ibèriques del Pla dels Vinyets (Canet lo Roig).

En un bancal que ocupa un esperó situat entre els barrancs de la font de la Roca i de les Moles es van trobar tres esteles ibèriques, possiblement ja desplaçades, sense que hi haja notícia de l'existència d'altres restes funeràries. Posteriorment van ser utilitzades com graons en un parat. Es tracta de tres inscripcions funeràries. F.2.1 conserva 6 signes, el primer dels quals està incomplet, i presenta el text delimitat per una línia incisa per la part inferior (fig. 100, 1); F.2.2 conserva el text complet amb 9 signes i té una cartela delimitant-lo, encara que per ser aquest massa llarg els dos signes finals es van passar a la part inferior dreta, en una segona línia i ja fora d'aquella (fig. 100, 2); F.2.3 conserva també el text complet amb 8 signes, amb els tres últims deteriorats, i no té cap línia de guia (fig. 100, 3). Les tres tenen forma de llosa, però només F.2.1-2 conserven el coronament en forma de dos plànols inclinats que acaben per l'extrem superior en un altre horitzontal. Encara que de formats i acabats diferents, possiblement les tres són obra de la mateixa *officina*. Com en altres casos semblants, els textos possiblement corresponen a antropònims, dels quals el de F.2.2 va seguit d'un sufix.

REFERÈNCIA	DIMENSIONS	TEXT
MLH III F.2.1	(47'5) x 48 x 10	[i] a]softin
MLH III F.2.2	(70) x 35'5 x 14	tařbanikořmi
MLH III F.2.3	(57'5) x 45 x 13'5	sosintakeř

En aquesta zona s'han trobat alguns fragments de ceràmiques d'època imperial. En aquest mateix lloc, en el talús del barranc de la font de la Roca, són visibles les restes d'una possible conducció d'aigua feta d'argamassa. A 0'4 km cap a l'oest es troben les restes d'un assentament d'època imperial (Fletcher i Giner, 1974, 138; Arasa, 1987b, 131; Arasa, 1997b, 1148). D'altra banda, la zona està situada a 0'7 km del lloc on s'alça l'actual població, on s'han trobat restes que palesen una ocupació que possiblement té el seu origen en el Bronze Final/Ferro Antic i es prolonga al llarg del període ibèric (Oliver, 1996a, 164-166). Aquesta està situada en un extrem apuntat de la lloma que tanca pel nord el pla dels Vinyets (320 m). Ocupa un lloc dominant, amb possibilitats defensives i una gran visibilitat. No es coneix el context arqueològic en què es van trobar les esteles i no pot haver seguretat a l'hora de relacionar-les amb algun assentament pròxim. Aquest podia estar situat en el lloc que després va ocupar l'assentament d'època imperial, podria ser aquest mateix i fins i tot podria ser el situat en l'actual població.

ològic en què es van trobar les esteles i no pot haver seguretat a l'hora de relacionar-les amb algun assentament pròxim. Aquest podia estar situat en el lloc que després va ocupar l'assentament d'època imperial, podria ser aquest mateix i fins i tot podria ser el situat en l'actual població.

57. Els Hostalets (Traiguera)

Museo Arqueológico Nacional.

Martínez Aloy, 1902a; Martínez Aloy, 1902b, 293; Sarthou, 1913-15, 867; Albertini, 1911-12, 355; Almarche, 1918, 146; Reinach, 1920, III, 33, núm. 8; Fletcher i Alcácer, 1956, 151; Bru, 1963, 177 i 217; Nicolini, 1969, 55; Llatje, s/a, 3; Ferreres i Llatje, 1986, 8-9; Oliver, 1986c, 50, fig. 2; Rosas, 1987, 155; Arasa, 1987b, 132; Manfrini-Aragno, 1987, 66 i 170, fig. 54; Blecht, 1989, 90; Blecht, a Nünnerich-Asmus, 1993, 262, Taf. 23a; Arasa, s. u. "Traiguera", a Aranegui, 1996, 175; Oliver, 1996b, 284, lám. II.

Segons Sarthou (1913-15), "a un kilòmetre de la vía romana y ocho de la población, roturando un terreno inculto, a principios del corriente siglo, se halló, bajo una gran losa", una figureta de bronze de 10'9 cm d'alçària i uns 240 grams de pes (fig. 101). Segons aquestes indicacions, el lloc de la troballa deu estar situat a la partida dels Hostalets, al voltant del camí del Mas de l'Om. Les prospeccions en aquesta zona, com ha passat en tot el territori que s'estén entre els rius de la Sénia i Cervol, no han proporcionat restes de cap tipus. El terreny és pedregós i molt sec i en part incult, en l'actualitat apte només per al cultiu de l'olivera, per la qual cosa crec possible que no estigués habitada. En conseqüència, possiblement es tracta d'una troballa aïllada.

Aquesta figura fou identificada per Martínez Aloy (1902a i b) com una representació de Dyonisos. Posteriorment Almarche (1918) la va identificar amb Mercuri. Nicolini (1969) la va estudiar entre els bronzes ibèrics i va assenyalar el seu caràcter tardà. Manfrini-Aragno (1987) va apuntar la proximitat dels seus atributs als de *Bacchus*. Blecht (1989) va assenyalar inicialment la seua possible identificació amb *Liber pater*. Posteriorment, amb la catalogació dels fons del Museo Arqueológico Nacional, aquesta figureta ha estat reconeguda i estudiada per aquest mateix autor, que la identifica amb Mercuri -divinitat protectora dels caminants i de les activitats comercials- i la data en el segle I aC (vegeu IX.2.1).

Fig. 101.- Figuereta de Bronze (Traiguera): fotografia del Museu Arqueològic Nacional.

58. Traiguera

31TBE707899.

SIAP.

Llatje, s/a; Rosas, 1977; Ferreres i Llatje, 1986, 8-10; Rosas, 1987, 157 i 164, núm. 16-17; Llatje, 1990, 44; Doménech, 1991, 185; Rosas, 1995b, 242; Arasa, s. u. "Traiguera", a Aranegui, 1996, 175; Arasa, s. u. "Traiguera", TIR K/J-31, 1997, 162; Esteve, en premsa.

Població emplaçada en una lloma situada enmig de la vall (274 m), a la vora dreta del barranc de la Font i a 16'3 km de la costa. La població actual ocupa el cim i el vessant meridional de la lloma. El lloc té condicions defensives per trobar-se en una petita altura i envoltat en part per l'esmentat barranc, possibilita un hàbitat arcerat pels seus vessants S-SE i permet un control visual limitat. L'altitud relativa és de 10 m. L'assentament més pròxim és la Curolla (Cervera del Mestre), situat a 7'4 km cap al SSE; el Pla dels Vinyets està situat a 4'3 km cap al NO. No n'hi cap de visible. La via Augusta passava als peus de la població. El punt d'aiguada més pròxim és la Font, situada al barranc a què dona nom a la vora de la població.

Les troballes han estat fetes en la seua major part amb ocasió de realitzar obres en la població. En 1965 es va trobar un molí en el subsòl de l'església parroquial. Les restes ceràmiques apareguren en fer la instal·lació de l'aigua corrent l'any 1966 prop de l'església, en el núm. 6 del carrer de la Font, a la part més alta de la població. Finalment, en prospeccions superficials Rosas ha pogut trobar-ne alguns fragments. Els materials, pertanyents en la seua major part al període altimperial, han estat publicats per aquest autor (Rosas, 1977 i 1987). Dels trobats en 1966 es conserven 5 fragments d'àmfora que pertanyen a un mínim de tres individus, entre els quals hi ha una vora d'àmfora del tipus Dressel 1A de 18 cm de diàmetre (fig. 102, 1) i dos pivots d'àmfora de procedència campaniana, i el coll d'una altra amb l'arrancament d'una ansa (fig. 102, 2), possiblement del mateix tipus. Entre els materials ceràmics arplegats superficialment en la part que dona al barranc hi ha un petit fragment de campaniana B, possiblement de la forma Lamboglia 5. De manera general, sembla tractar-se de materials tardans que possiblement poden datar-se en la primera meitat del segle I aC.

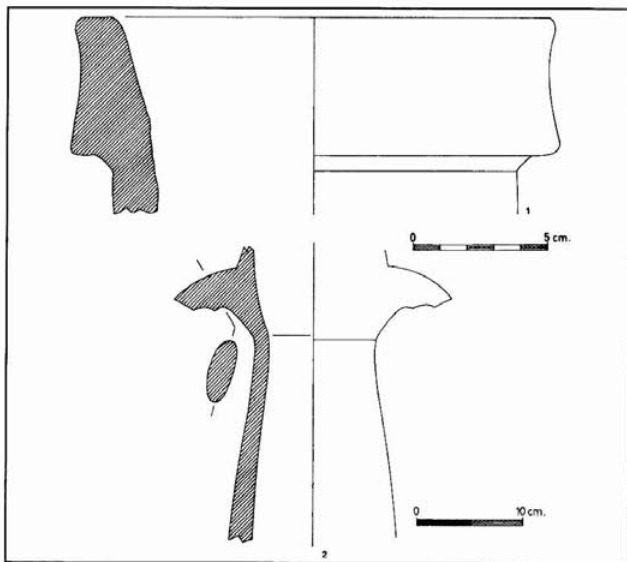

Fig. 102.- Ceràmica de Traiguera .

D'altra banda, l'any 1985 va trobar-se a la partida del Molí de la Font, a 0'5 km al nord de la població, en el curs d'uns treballs agrícoles, un calc púnic de *Qart Hadashat* (Cartagena), amb una datació en els anys 221-218, que roman en una col·lecció particular (Doménech, 1991). Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'un denari republicà de l'any 49 aC en un lloc indeterminat del terme municipal. En un lloc situat a 1 km aproximadament cap a l'oest de la vila, va trobar-se casualment un petit fragment de campaniana B. En ambdós casos sembla tractar-se de troballes aïlades, ja que no hi ha evidències de l'existència d'altres assentaments en les proximitats, per la qual cosa no és inversemblant suposar que deuen estar relacionats amb el de Traiguera.

Fernández Nieto (1968-69, 123, nota 32) va suposar l'existència d'un assentament ibèric en aquesta població basant-se en un lot de ceràmica ibèrica conservat al Museu Parroquial que, com va assenyalar Rosas, procedeix de la Moleta del Remei d'Alcanar (Tarragona). Aquest autor (Rosas, 1987, 158), però, assenyala que fins aleshores no s'havia trobat ceràmica ibèrica, per la qual cosa no podia suposar-se l'existència d'un assentament d'aquesta època. La troballa d'una vora amb perfil de cap d'ànec en les meues prospeccions (1993) ha vingut a omplir parcialment aquest buit. També pot considerar-se ibèrica una fusaiola trobada pels voltants de la població (Rosas, 1989, 158, núm. 20). La presència dels fragments d'àmfora i de ceràmica campaniana B són indicis suficients per a confirmar l'ocupació del lloc almenys en època iberoromana. Les troballes d'època altimperial confirmen la continuïtat en l'ocupació. Sobre la seua hipotètica indentificació amb la localitat d'*Intibili* esmentada per les fonts, vegeu el capítol corresponent (V.2.5).

59. La Curolla (Xert)

31TBE586899.

SIAP.

Meseguer, 1995, 145; Oliver, 1996a, 168-169.

Tossal situat entre el barranc de la Font i la rambla de Cervera (559 m), a 26'6 km de la costa. El lloc està aïllat i té unes bones condicions defensives, amb un sol accés pel NO i uns pendents prou pronunciats; l'altitud relativa és de 70 m. El seu cim forma un altiplà inclinat i allargat on es troba el jaciment. El lloc ocupa una posició estratègica, puix permet el control del pas per la rambla de Cervera, per on discorre el camí de penetració cap a les terres muntanyoses de l'interior. La visibilitat està limitada a aquesta vall, amb una orientació ONO-ESE. La seua parcel·lació i molt anys de cultiu l'han arrasat quasi completament. Només es conserven alguns murs per la banda E-SE, que pertanyen possiblement a un recinte fortificat. Oliver (1996a) li atribueix una superfície de 0'92 ha. L'assentament més pròxim és el Mas de Melsa, situat a 4 km cap al nord; no n'hi ha cap de visible. La rambla de Cervera és un important pas natural per on transcorre el camí cap a Morella. La via Augusta passa a 7'6 cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és la Font del barranc homònim, que està situada a uns 0'2 km cap al NE.

Oliver hi va fer dos sondeigs l'any 1987, on va trobar una escassa potència sedimentària que mostra el grau d'arrasament del jaciment. Els dos van proporcionar una estratigrafia semblant, amb un primer nivell superficial i un altre inferior d'ocupació; el tipus de materials no mostra diferències significatives entre ambdós nivells ni entre els dos sondeigs. En un context format per abundant ceràmica ibèrica, amb alguns fragments de càlats, es van trobar 24 fragments de ceràmiques d'importació, entre els quals destaca el grup de vernís negre amb 11 fragments. D'aquests, 18 són de campaniana A, amb una vora de la pàtera Lamboglia 5/7. De campaniana B hi ha 5 fragments de la producció tardana que no

poden atribuir-se a cap forma determinada. Els altres 2 fragments són de campaniana de pasta grisa, que tampoc poden atribuir-se a cap forma determinada. Uns altres 2 fragments pertanyen a gobelets de parets fines. Per últim, hi ha 4 fragments d'àmfora itàlica.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 5	1	V: 19	Forat de suspensió	103.2	15
	Lamboglia 5/7	1	V: 24		103.1	
Campaniana B	Lamboglia 4b	1			103.4	18
	Lamboglia 5	1	V: 31		103.3	
Pasta grisa	Lamboglia 5	1			103.5	7
Parets fines	Mayet I	1 ?	V: 12			3
	Mayet II	1 ?				
Àmfora	Indeterminada	1				13
TOTAL		8				56

Els materials arreplegats en superfície són més rics quant a tipologia, però semblants en la seua composició, per la qual cosa els incloem en el mateix quadre. Hi ha 22 fragments de ceràmica de vernís negre, 9 d'àmfora itàlica i 1 de parets fines. Quant a la vaixel·la de taula, de campaniana A hi ha 4 fragments, entre els quals hi ha una pàtera de la forma Lamboglia 5, un amb decoració d'estries, i un altre també possiblement de la forma Lamboglia 5. De campaniana B hi ha 13 fragments, 11 dels quals poden atribuir-se a la producció tardana; només poden identificar-se una vora de la pàtera Lamboglia 5 i una peana de la pàtera Lamboglia 4. De campaniana de pasta grisa hi ha 5 fragments, alguns dels quals són d'atribució dubtosa per estar cremats, entre els quals només hi ha la vora d'una pàtera.

Aquest conjunt de materials ceràmics pot datar-se de manera general entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I. Només un petit fragment de ceràmica àtica de vernís negre és un indicatiu d'una ocupació anterior. El seu auge en època iberoromana deu estar en relació amb la seua localització a la vora d'una important via de comunicació que des del litoral de Benicarló puja cap a les terres interiors dels Ports de Morella i del Baix Aragó.

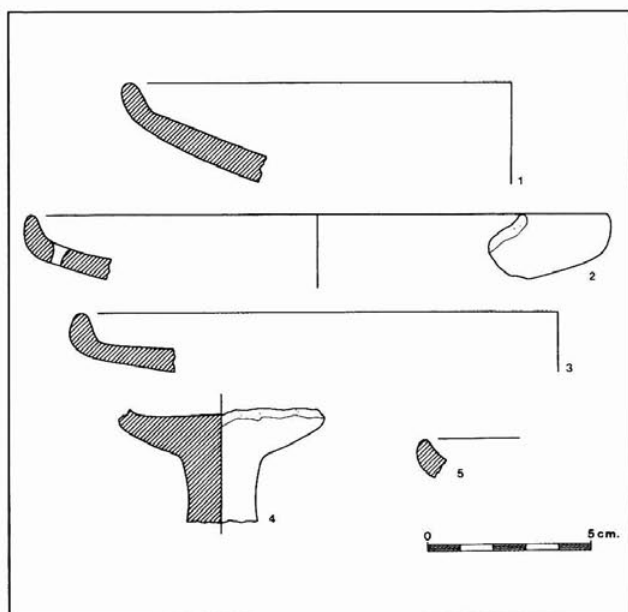

Fig. 103.- Ceràmica de la Curolla (Xert).

60. El Mas de Melsa (Xert)

31TBE590940.

Col·lecció particular.

Està situat al peu de muntanya de la serra Seguera (540 m), a la partida de la Barcella i orientat cap a l'est, a 28'5 km de la costa. Ocupa un suau altiplà situat a la vora del barranc de la Carrasca del Bròquil, amb un ampli control visual de l'entorn però sense condicions defensives ni possibilitats d'arrecreament. El jaciment està ocupat en l'actualitat pel mas, la seua era i els seus accessos i encontorns. No hi ha cap assentament visible i el més pròxim és la Curolla, situada a 4 km cap al sud. El pas de la rambla de Cervera per on transcorre el camí cap a Morella està situat a 5 km cap al S-SO. La via Augusta passa a 9'9 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat barranc; la font dels Hortets es troba situada a 0'6 Km cap al sud.

Les troballes arqueològiques d'aquest mas són conegudes des de fa anys, ja que ha estat visitat, entre altres, per F. Esteve. En vaig tenir notícia a través de F. Segura, professora del departament de Geografia de la Universitat de València, qui em va posar en contacte amb el propietari de la masia, T. Sales; tots plegats em van acompanyar en la visita i en l'estudi de les peces. El jaciment s'estén des de la vora del barranc de la Carrasca del Bròquil, on se situa el punt més elevat, per l'era, fins al mas i el seu voltant. En els treballs de construcció de l'era i d'acondicionament dels accessos es van trobar nombrosos fragments de ceràmica i ossos. Tot i que la zona es troba molt alterada per l'ocupació, encara s'hi poden veure fileres de pedres que pertanyen a murs antics i alguns petits fragments de ceràmica ibèrica molt rodats que s'estenen per una zona prou extensa. Alguns d'aquests murs es disposen molt pròxims i de forma paral·lela, de manera semblant a les bases dels graners ibèrics. El propietari també ens va donar notícia de la troballa d'una punta de llança, possiblement de bronze, a l'altra banda del barranc, entre el mas dels Ous i la cova homònima.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27	1		Grafit ibèric: <i>to</i>	104.1	8
Àmfora itàlica	Dressel 1A	1	V: 13'5	Peça completa	104.2-3	
TOTAL		2				8

En uns treballs de sanejament dels murs al corral de la masia el propietari va trobar soterrats, possiblement en algun replec de la roca, alguns fragments de ceràmica campaniana A i una àmfora del tipus Dressel 1A sencera i en molt bon estat de conservació. La part conservada d'aquesta presenta una alçària de 80 cm i té una zona del cos erosionada amb un petit forat i la vora, el coll i les anses trencats en diversos fragments que poden reconstruir-se. La seua alçària és d'uns 90 cm. Els 8 fragments de campaniana, dels quals 3 són de vora, pertanyen possiblement a un sol bol de la forma Lamboglia 27; un dels fragments de paret conserva un esgrafiat superficial amb el signe ibèric *to*. Aquestes peces es van trobar juntes i poden pertànyer a un amagatall casual o a un dipòsit de funció ritual o funerària. La datació del conjunt pot establir-se entre la segona meitat del segle II i el primer quart de l'I aC.

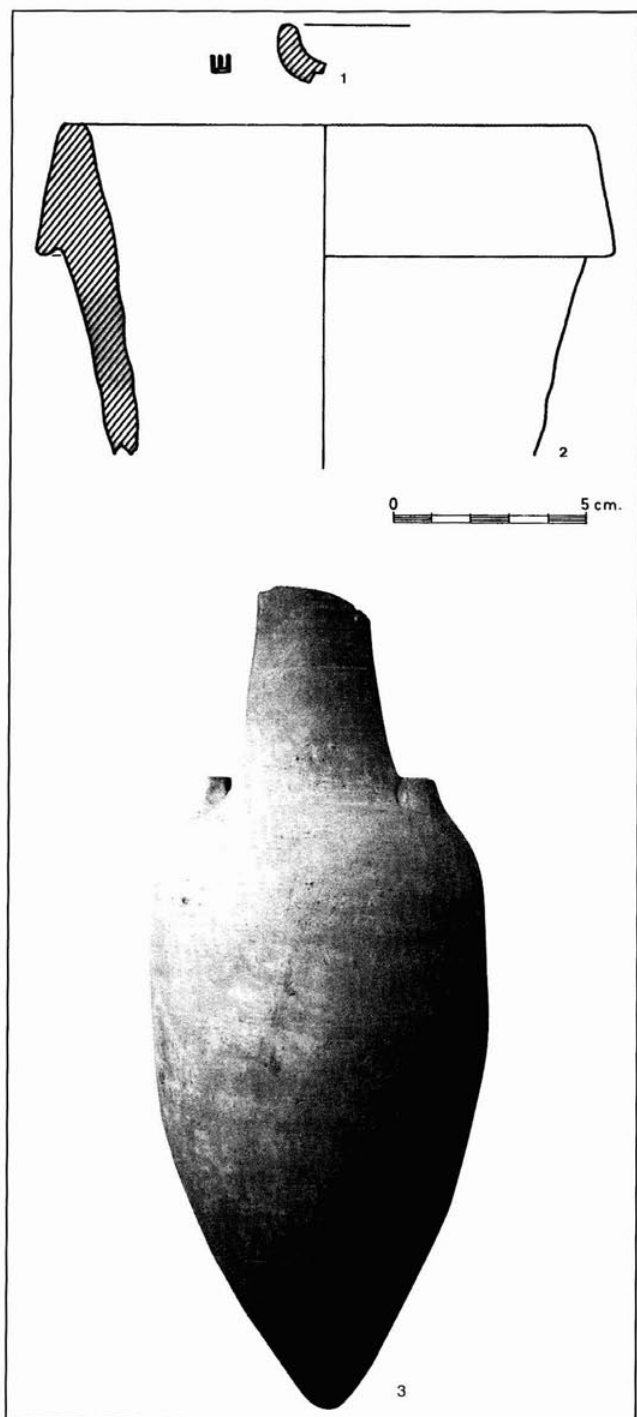

Fig. 104.- Ceràmica del Mas de Melsa (Xert) (Xert).

61. Els Molins (Sant Mateu)

31TBE633838.

Museu Municipal de Sant Mateu.

Ocupa una petita elevació situada a la vora nord del riu Benifarguell (301 m), a 19'5 km de la costa. Es troba aïllat, amb un pendent abrupte pel costat que dona al riu (SO), pronunciat pels costats N-NO i més suau pels costats E-SE. El seu cim és pla i en part està cobert per un petit pinar. Els vessants estan parcel·lats i actualment erms. El terreny circumdant és pla, també està parcel·lat i cultivat. El

lloc presenta unes limitades condicions defensives i permet un control visual de l'entorn, més ampli cap al SO. L'altitud relativa és de 10 m. L'assentament més pròxim i l'únic visible és els Barranquets, situat a l'6 km cap al SO; la població de Sant Mateu està situada a 2'4 km cap a l'OSO. El jaciment es troba a 160 m cap al SE del traçat que possiblement va seguir la via Augusta. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu; la font Coberta està situada a 180 m cap al SO.

El cim sembla arrasat i no hi ha estructures visibles. Les restes apareixen disperses tant per l'altiplà com pels costats N-O, on apareixen barrejades amb les de l'ocupació altimperial, i E-SE, on són les úniques que apareixen. Es tracta d'alguns fragments de ceràmica ibèrica i romana i d'alguns fragments de molins. L'hàbitat sembla haver-se estès des de l'altiplà cap al vessant oriental, però també cap al NO fins al pla pròxim al possible traçat de la via Augusta, al llarg d'un eix d'uns 180 m orientat NO-SE. Els materials estudiats són 9 fragments ceràmics: 1 de campaniana A i 8 d'àmfora campaniana, 7 de cos i 1 d'ansa. Amb aquestes escasses dades, només pot proposar-se una datació aproximada entre el segle II i la primera meitat de l'I.

62. Sant Mateu

31TBE607833.

Meseguer i Fletcher, 1981; Untermann, 1984, 115, núm. 5; Untermann, 1990, MLH III, 2, 363-364, F.2.4; Oliver, 1991a, 95; Velaza, 1991, 144, núm. 639; Arasa, s. u. "Sant Mateu", a Aranegui, 1996, 151.

Meseguer i Fletcher (1981) van publicar una inscripció de pedra calcària conservada en una paret de la casa núm. 54 del carrer de Morella, en el cantó que dona al pla de Santa Maria. Està situada a 2 m d'altura i conserva unes mides de 20 x 40 cm (fig. 105). Consta d'una sola línia que ocupa la meitat inferior del bloc i apareix limitada per dues ratlles horitzontals incises separades 8'5 cm. La inscripció conserva nou signes, el primer dels quals està incomplet. La seua transcripció és la següent: [*ç s*]ekake-fikořmi. Possiblement es tracta d'un text funerari en què figura un antropònim seguit almenys d'un sufix.

Fig. 105.- Inscripció ibèrica de Sant Mateu.

Per tractar-se d'una troballa descontextualitzada, no pot relacionar-se amb seguretat amb cap jaciment. La peça pot haver estat trobada tant en un assentament iberoromà com en un altimperial. En les proximitats hi ha dos assentaments iberoromans: els Molins i els Barranquets. Això no obstant, en podria haver existit un altre al cim de la lloma on està situada la població (334 m), al costat del

pla de Sant Pere, on posteriorment va erigir-se l'assentament islàmic a partir del qual es va desenvolupar la població medieval cristiana (Sanmartín, 1990, 9-10). Al peu d'aquesta elevació, cap a l'ENE i a la vora del riu del Palau, es coneix la troballa de restes d'època altimperial. La presència d'aquest assentament podria estar relacionada amb un altre anterior en la lloma esmentada. En el cas d'haver estat trobada en la mateixa població, la inscripció podria estar relacionada amb qualsevol dels dos assentaments.

63. Els Barranquets (Sant Mateu)

31TBE624824.

SIAP.

Està situat al peu del contrafort on es troba l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels (300 m), al costat est del corredor i a la vora esquerra del riu Benifarguell, a 19'8 km de la costa. Es tracta d'un terreny en pendent, sense possibilitats defensives i amb un limitat control visual. Està orientat a l'oest i no permet un hàbitat arcerat. La zona està parcel·lada i conreada. L'assentament més pròxim és els Molins, situat a 1'6 km cap al NE, i la població de Sant Mateu està situada a 1'8 km cap al NO; ambdós són visibles. El traçat que possiblement va seguir la via Augusta passa a 0'6 km cap al NO. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, que passa a la vora del jaciment.

Producció	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana B	1	B: 6'5	106. 1	1
Àmfora itàlica	2		106. 2	5
Àmfora tarraconense	2			4
TOTAL	5			10

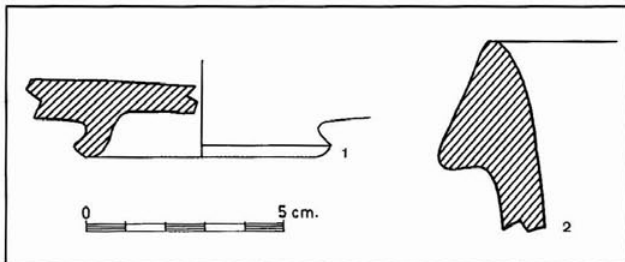

Fig. 106.- Ceràmica dels Barranquets (Sant Mateu).

El jaciment ha estat localitzat per P. Ulloa. Els materials es troben dispersos per les parts central i baixa d'un gran bancal. Entre les ceràmiques ibèriques hi ha diverses vores de tenalles del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992). El material estudiat és exclusivament ceràmic i està constituït per 1 fragment de base de campaniana B tardana amb el peu de bota, 5 fragments de cos d'àmfora itàlica, entre els quals hi ha una vora del tipus Dressel 1A, i 4 fragments de cos d'àmfora tarraconense. Amb aquests escassos materials, la seua ocupació pot datar-se de manera aproximada entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

64. Els Tossalets (les Coves de Vinromà)

31TBE548683.

SIAP; Museu de Vila-real; col·lecció de F. Esteve.

Fletcher, 1972, 107-108; Oliver, 1978, 278, núm. 19; Untermann, 1984, 116, núm. 26; Siles, 1985, 291, núm. 1292; Arasa,

1987b, 129; Untermann, 1990, MLH III, 2, 365-366, F4.1; Oliver, 1991a, 94; Esteve, 1992, 598; Clausell, 1995, 99, fig. 4; Arasa, s. u. "Tossalets, els", a Aranegui, 1996, 174; Arasa, s. u. "Tossalets, Els", TIR K/J-31, 1997, 162; Arasa, 1997b, 1150; Esteve, en premsa.

Està situat a l'extrem meridional d'una lloma allargada (249 m), orientada cap al sud, sobre el barranc de la Rabosera, a 16'8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 20 m, uns pendents pronunciats i un sol accés pel nord protegit per un desnivell, i permet un ampli control visual de tot el pla excepte per la zona N-NO. Els vessants S-SE permeten un hàbitat arcerat, però no així el cim, on es troba concentrat l'assentament. La zona està parcel·lada, actualment erma i parcialment recoberta de vegetació. Una excavació furtiva ha posat al descobert part d'una habitació amb els murs molt ben conservats. L'assentament més pròxim i l'únic visible és la Bassa, situat a 1'6 km cap al SE. La via Augusta passa a 1'2 km cap a l'ESE. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat barranc, que passa a 0'2 km cap a l'oest.

El jaciment es va donar a conèixer arran de la troballa d'una inscripció ibèrica sobre pedra calcària que fou publicada per Fletcher (1972). Es tracta d'un fragment de (40'5) x (13) x 20 cm que conserva part del text emmarcat per una cartela, de la qual es conserva només una línia (fig. 107); la lectura dels sis signes parcialment conservats no és segura: *bastoketakef*?. Possiblement es tracta d'un text funerari en què deu figurar un antropònim. Oliver (1978) esmenta una altra inscripció ibèrica sobre un petit exvot de pedra amb la representació del cap d'una dona que, segons totes les aparences, és una falsificació. Esteve (1992) esmenta la troballa de ceràmica "hel·lenística" i dos asos: un de *Seteiskan* i l'altre de *Sekaisa*. Posteriorment Clausell (1995) ha donat a conèixer un fragment de ceràmica fenícia. Al Museu de Vila-real hi ha 2 fragments de ceràmica de vernís negre precampaniana.

Fig. 107.- Inscripció dels Tossalets (les Coves de Vinromà).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Indeterminada	2	B: 6: 7		108. 1-2	4
Pasta grisa	Indeterminada	1	B: 6	Roseta	108. 3	1
Parets fines	Indeterminada	1				1
Àmfora	Dressel 1A	2	V: 15: 16		108. 4-5	5
TOTAL		6				11

Les ceràmiques ibèriques i d'importació es troben pels vessants est i sud fins al pla, on hi ha les restes d'un assentament d'època imperial (Esteve, 1992; Arasa, 1987b i 1997b). En conjunt s'han estudiat 11 fragments ceràmics: 4 de campaniana A, 1 de campaniana de pasta grisa, 1 de parets fines i 5 d'àmfora. De campaniana A hi ha 2 bases sense decoració i de campaniana de pasta grisa n'hi ha 1 decorada amb una roseta de 6 pètals. Entre els d'àmfora hi ha 2 vores del tipus Dressel 1A. Aquests escassos materials poden datar-se de manera general entre la segona meitat del segle II i el primer quart de l'I.

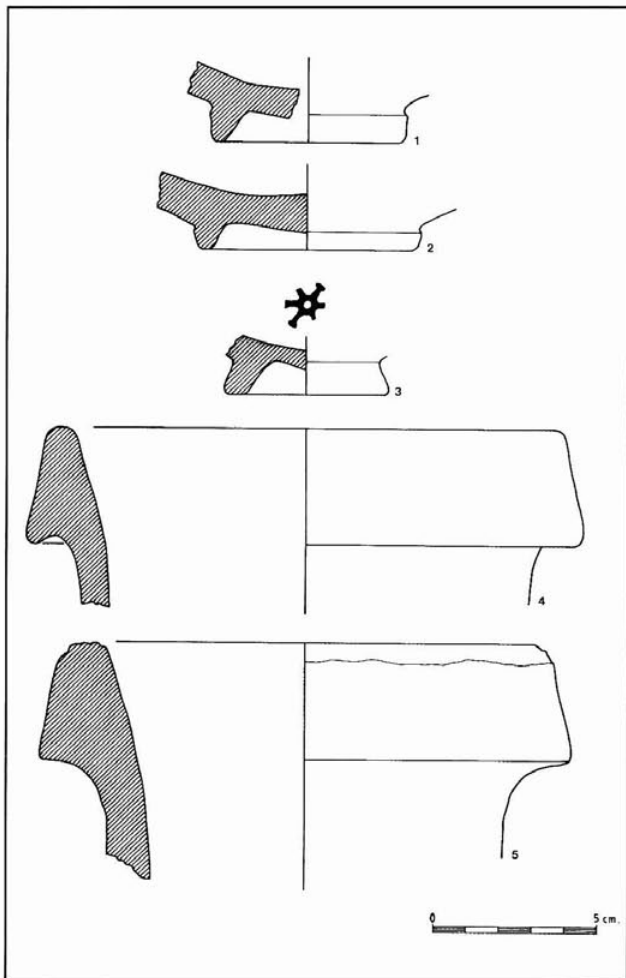

Fig. 108.- Ceràmica dels Tossalets (les Coves de Vinromà).

65. La Bassa (les Coves de Vinromà)

31TBE559671.

SIAP; Museu de la Valltorta.

Esteve, 1992, 598.

Està situat a la vora dreta del riu de les Coves (201 m), a 15'7 km de la costa. És una lloma allargada, amb una altitud relativa de 10 m, que es troba parcel·lada i conreada, amb un desnivell pronunciat en la part est, sobre el riu, i un vessant més suau cap a l'oest. El lloc té poques condicions defensives i permet un control visual del pla immediat. Les restes es concentren en la meitat meridional, sobretot en l'altiplà, però també en el vessant oest, en la part més arrecerada. L'assentament més pròxim i l'únic visible és els Tossalets,

situat a 1'6 km cap al NO. El lloc està situat a la vora del possible traçat de la via Augusta. El riu esmentat està situat als peus del jaciment.

Esteve (1992) esmenta la troballa de ceràmica ibèrica i romana i l'identifica com el lloc on aparegué el casc d'argent que es coneix com procedent d'aquesta localitat (Gusi, 1981, 194). Jo he pogut confirmar aquesta notícia en conversa amb els propietaris de les parcel·les on es troba el jaciment. Els materials arregats són nombrosos fragments de ceràmica ibèrica tardana, entre els quals destaquen les vores de tenalles del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992), i 5 fragments de cos d'àmfora itàlica, 4 dels quals són de segura procedència campaniana, sense que hi haja cap indicatiu d'una ocupació anterior. El problema que es planteja, doncs, és la diferència cronològica palesa entre la datació que se li atribueix al casc, en el segle VIII aC (Almagro Gorbea, 1973, 353-355), i el context ceràmic del jaciment, ben datat en els segles II-I.

66. Els Racons (la Torre d'En Doméneç)

31TBE508626.

Col·lecció de J. V. Calduch.

Arasa, s. u. "Racons, els", a Aranegui, 1996, 135-136.

Està situat a la part superior del vessant meridional d'una lloma que s'alça a la banda oest del corredor (310 m), al NO de la depressió del mateix nom i a 15'3 km de la costa. La zona està aterrassada i conreada. El lloc està arrecerat i orientat a migdia. No té condicions defensives però, amb 20 m d'altitud relativa, permet un cert control visual de la zona que s'estén cap al SE, per on passa el camí que segueix el corredor. L'assentament més pròxim és els Torners, situat a 1'1 km cap al SE; no n'hi ha cap de visible. La via Augusta passa a 1'6 km cap al SE. El punt d'aigüda més pròxim és els barranc dels Torners, que passa a 150 m cap al SSO.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 36	1		109.1	3
Campaniana B	Lamboglia 1	1		109.3	
	Lamboglia 36	1 ?		109.2	4
Parets fines	Mayet II	1			1
Ungüentari	Indeterminada	1	B: 3		1
Àmfora	Indeterminada	1			2
TOTAL		6			11

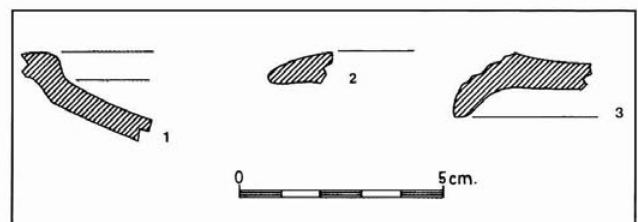

Fig. 109.- Ceràmica dels Racons (la Torre d'En Doméneç).

El jaciment fou localitzat per J. V. Calduch La presència de ceràmiques tardorepublicanes i ibèriques, aquestes en major nombre, entre els materials altimperial de l'ocupació inicialment documentada del jaciment, permet plantejar l'existència d'una fase anterior, iberoromana, sense que pugui determinar-se si hi ha continuïtat entre ambdues. Els materials estudiats són 11 fragments ceràmics: 7 de vernís negre, 11 d'àmfora, 1 de parets fines i 1 d'ungüentari. Entre els de vernís negre, 4 són de campaniana

B i 3 de campaniana A. Les formes presents són: 1 plat de la forma Lamboglia 36 de campaniana A, 1 copa de la forma Lamboglia 1 i possiblement un plat Lamboglia 36 de campaniana B. El fragment de parets fines és de la forma Mayet II i l'ungüentari, del qual només queda la base, és de tipus indeterminat. Aquests escassos materials poden datar-se, de manera aproximada, entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

67. Els Torners (la Torre d'en Doméneç)

31TBE519623.

SIAP; col·lecció de F. Esteve.

Arasa, 1987b, 130; Esteve, 1992, 603; Arasa, s. u. "Torners, els", a Aranegui, 1996, 162; Arasa, s. u. "Hostalot, L'", TIR K/J-31, 1997, 86.

Està situat al vessant meridional d'una lloma que tanca pel sud el pla de les Coves de Vinromà i delimita pel nord la depressió dels Racons (280 m), a 14'2 km de la costa. La zona està parcel·lada i conreada. El lloc presenta un pendent pronunciat en la seua part alta, amb 20 m d'altitud relativa, té escasses condicions defensives, està arrecerat i permet un control visual de l'entorn excepte cap al nord. No es veuen restes constructives. En general els fragments ceràmics són molt escassos i es concentren en la part més pròxima al cim, en una zona de reduïda extensió, encara que s'estenen dispersos fins als peus de la lloma. L'únic assentament visible és el Puigpedró i el més pròxim és els Racons, situat a 1'1 km cap al NO. La via Augusta passa a 0'5 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc dels Torners, situat a 0'5 km cap al SO.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	1	V: 18	110.1	
	Indeterminada	1	B: 7	110.2	5
Campaniana B	Lamboglia 31	1	V: 15	110.3	1
Àmfora	Indeterminada	1			5
TOTAL		4			11

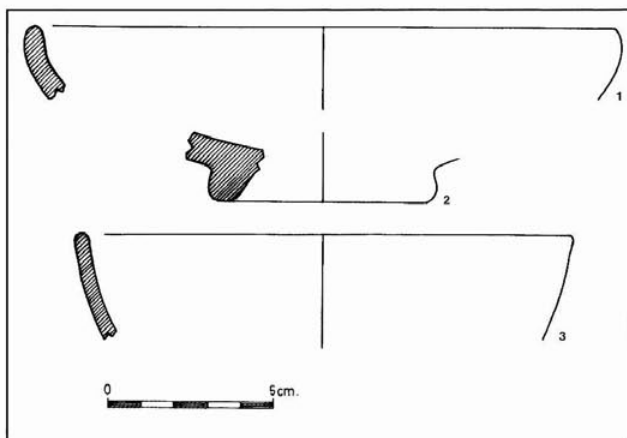

Fig. 110.- Ceràmica dels Torners (la Torre d'En Doméneç).

En conjunt s'han estudiat 11 fragments ceràmics: 5 de campaniana A, 1 de campaniana B i 5 d'àmfora. De campaniana A hi ha un exemplar del bol Lamboglia 27 i una base de forma indeterminada. El fragment de campaniana B pertany a un exemplar del bol

Lamboglia 31. Els fragments d'àmfora són de cos i no permeten determinar-ne la tipologia; la seua procedència és campaniana. De manera aproximada, aquests materials poden datar-se en el segle II.

68. La Garrida (Vilanova d'Alcolea)

31TBE515606.

Col·lecció de J. V. Calduch; SIAP.

Està situat al vessant SE d'una petita lloma que s'alça enmig del corredor (270 m), a 12'8 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, està arrecerat i té la visibilitat limitada al sud. La zona no ha estat conreada, però el lloc va ser destruït parcialment en les obres d'ampliació de la carretera CV-10 l'any 1992. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però sembla tractar-se d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són els Vilarets i el Puigpedró i el més pròxim és el primer, situat a 0'7 km cap al SO. Està situat a la vora de la via Augusta. El punt d'aiguada més pròxim és el riu de l'Assut que passa a 150 m cap a l'E.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Indeterminada	1			2
Campaniana B	F 4753	1		111.1-2	2
Parets fines d'imitació	Indeterminada	1	B: 4'2	111.3	1
Àmfora	Indeterminada	1			3
TOTAL		4			8

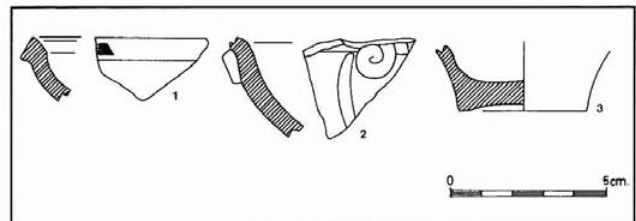

Fig. 111.- Ceràmica de la Garrida (Vilanova d'Alcolea).

El jaciment fou localitzat per J. V. Calduch. No es veuen restes constructives. Les restes ceràmiques són escasses i es troben disperses per una zona prou reduïda. S'han trobat alguns fragments de ceràmica ibèrica i romana. Els materials estudiats són 8 fragments: 2 de campaniana A, 2 de campaniana B, 1 de parets fines d'imitació i 3 d'àmfora. Els dos fragments de campaniana B corresponen a la vora i al muscle amb part d'una ansa d'almenys un vas crateriforme del tipus F 4753. Aquests escassos materials poden datar-se, de manera aproximada, entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

69. Els Vilarets (Vilanova d'Alcolea)

31TBE511601.

SIAP; col·lecció de J. V. Calduch.

Ulloa i Grangel, 1996, 361.

Està situat al cim nord d'una lloma que s'alça enmig del corredor (280 m), a 13'5 km de la costa. El lloc té un major desnivell pel nord i per l'oest, mentre que davalla més suaument pels altres costats. Compta amb poques condicions defensives, no està arrecerat i té prou visibilitat, sobretot pel nord. La zona no ha estat conreada, però el lloc va ser destruït parcialment per les obres de construcció de la carretera CV-10 i, l'any 1992, de nou en la seua ampliació. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però

sembla tractar-se d'un assentament molt petit. L'assentament més pròxim i l'únic visible és la Garrida, que està situat a 0'7 km cap a l'NE. El lloc es troba a la vora de la via Augusta. A 0'4 km cap al NE està situat el barranc de la Carrasqueta on es troba la font que li dona nom.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 36	1			3
Campaniana B	Lamboglia 5	1		112, 2	
	Lamboglia 8	1		112, 1	
	Almagro 65	1 ?			4
Parets fines d'imitació	Indeterminada	2	B: 4 cm	112, 3-4	2
Llàntia	Indeterminada	1			1
Àmfora	Grecoitàlica	1	V: 12	112, 5	6
TOTAL		8			16

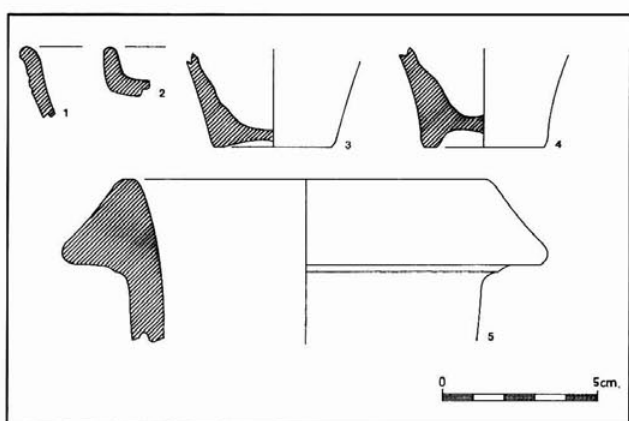

Fig. 112.- Ceràmica dels Vilarets (Vilanova d'Alcolea).

El jaciment fou localitzat per J. V. Calduch arran de la seua destrucció parcial per les obres d'ampliació de la carretera CV-10. En superfície i entre la terra remoguda s'han trobat alguns fragments ceràmics que s'estenen cap al nord fins al pla i corresponen a dos moments d'ocupació: iberoromà i altimperial. Ulloa i Grangel (1996) assenyalen la presència de teules romanes, un carreu i restes humanes. A la primera fase pertanyen alguns fragments de ceràmica ibèrica, grisa emporitana i ceràmica d'importació. Els materials estudiats són 16 fragments ceràmics: 2 de campaniana A, un dels quals pertany a un plat Lamboglia 36; 4 de campaniana B, dels quals 1 pertany a una pàtera de la forma Lamboglia 5, 1 de la copa Lamboglia 8 i un altre és un fragment de cos que deu correspondre a la forma Almagro 65; 2 bases de sengles gobelets de parets fines d'imitació i 6 fragments d'àmfora entre els quals hi ha una vora del tipus grecoitàlic de transició. La datació d'aquest conjunt, amb la provisionalitat que imposen els escadussers materials, pot situar-se entre el segon quart del segle II i la primera meitat de l'I.

70. El Puigpedró (Vilanova d'Alcolea)

31TBE521595.

SIAP; Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; col·lecció de F. Esteve; col·lecció de J. V. Calduch.

Senent, 1923, 620; Bosch, 1923, 627; Bayerri, 1948, 362; Fernández Nieto, 1968-69, 141; Gil-Mascarell, 1971, 115-116;

Fletcher, 1983, 97; Arasa, 1987b, 130; Esteve, 1992, 603-604; Arasa, s. u. "Puigpedró, el", a Aranegui, 1996, 131; Arasa, s. u. "Hostalot, L'", TIR K/J-31, 1997, 86; Esteve, en premsa.

Ocupa un contrafort situat a la vora est del corredor (322 m), entre els barrancs de Puigpedró i dels Planols, a 13 km de la costa. El lloc queda un poc amagat i té bones condicions defensives, flanquejat per forts pendents i amb un sol accés pel sud que està protegit per una torre. Només té visibilitat cap al NNO, cap a on s'orienta, per la qual cosa no permet un hàbitat arcerat. L'altitud relativa és de 80 m. Està parcel·lat en part i al cim hi ha una trinxera de la guerra civil; a més ha estat objecte de remocions i d'excavacions furtives. Els seus eixos màxims són 114 x 53 m, amb una superfície aproximada de 0'4 ha. Els assentaments visibles són els Torners i la Garrida i el més pròxim és els Vilarets, situat a 1 km cap al NO. La via Augusta passa a 0'9 km cap al NO. El punt d'aiguada més pròxim és la font del Puigpedró, situada a 0'4 km cap al NNE.

La primera referència al jaciment és de Senent (1923), que esmenta fragments de la ceràmica "coneguda per campaniana de vernís negre, lluent. D'aquest lloc procedeixen monedes autònomes i l'àmfora ibèrica conservada per D. Vicens Martínez, il·lustrat mestre de Coves de Vinromà". Esteve (en premsa) esmenta un *shekel* hispanocartaginés (cap al 218). En posteriors prospeccions de Mesado, X. Llombart i J. V. Calduch s'han pogut trobar alguns materials, entre ells diversos fragments de ceràmica d'importació, a més d'un as ibèric de *Belikiom*. Entre aquests figuren alguns de ceràmica àtica de vernís negre que confirmen l'ocupació del lloc des d'almenys els segles V-IV.

Els materials estudiats són 51 fragments ceràmics: 22 de campaniana A, 23 de campaniana B, 1 d'imitació de campaniana, 1 de parets fines i 4 d'àmfora. De campaniana A hi ha 1 exemplar del bol Lamboglia 27a, 2 del bol Lamboglia 27, 1 de la copa Lamboglia 33a, 2 del plat Lamboglia 36 i 1 de la copa Morel 68. Els motius decoratius presents són palmetes envoltades per una orla d'estries i canaletes concèntriques. Quant a la campaniana B, hi ha 3 exemplars de la copa Lamboglia 1a, 3 de la pàtera Lamboglia 5 i 1 de cadascuna de les següents formes: Lamboglia 2, 3 i 16. El fragment de parets fines és de la forma Mayet II i les 3 vores d'àmfora són del tipus Dressel 1A. Hi ha també una base d'imitació de campaniana. A partir d'aquests materials, la darrera fase d'ocupació d'aquest jaciment pot datar-se en el segle II, amb un final que pot allargar-se almenys fins al primer quart del segle I.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a	1	V: 10		113, 1	22
	Lamboglia 27	2	V: 16		113, 2-3	
	Lamboglia 33a	1				
	Lamboglia 36	2	V: 26			
	Morel 68	1				
	Indeterminada		B: 7	Palmetes i estries	113, 4	
	Indeterminada		B: 6	2 canaletes	113, 5	
Campaniana B	Lamboglia 1a	3	V: 16; 18 B: 12		113, 6-8 114, 1	23
	Lamboglia 2	1	V: 11		113, 9	
	Lamboglia 3	1	B: 5'5		114, 2	
	Lamboglia 5	3	V: 30		113, 10-12	
	Lamboglia 16	1	V: 18		113, 13	
	Indeterminada		B: 6		114, 3	
	Parets fines	Mayet II	1	V: 7		
Àmfora	Dressel 1A	3	V: 14; 15		114, 6-8	4
Imitació de campaniana	Indeterminada	1	B: 8		114, 5	1
TOTAL		21				51

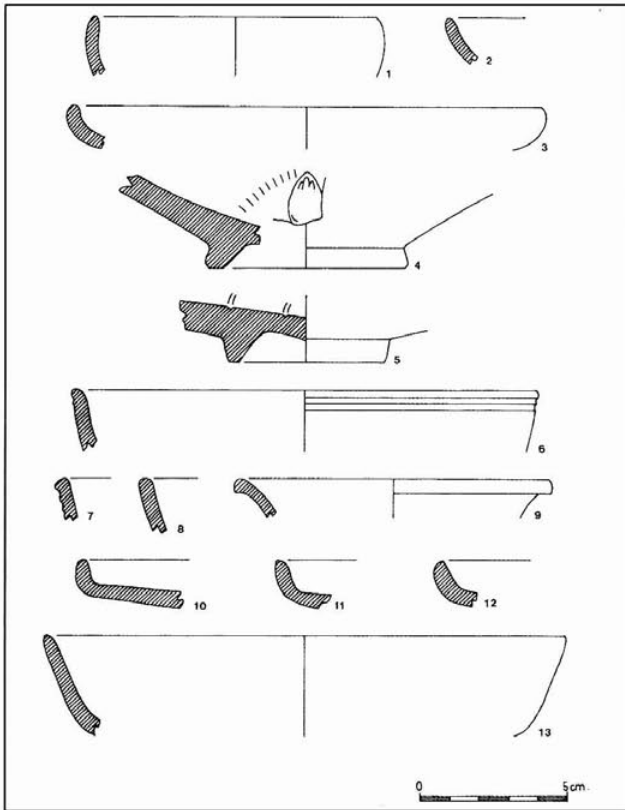

Fig. 113.- Ceràmica del Puigpedró (Vilanova d'Alcolea).

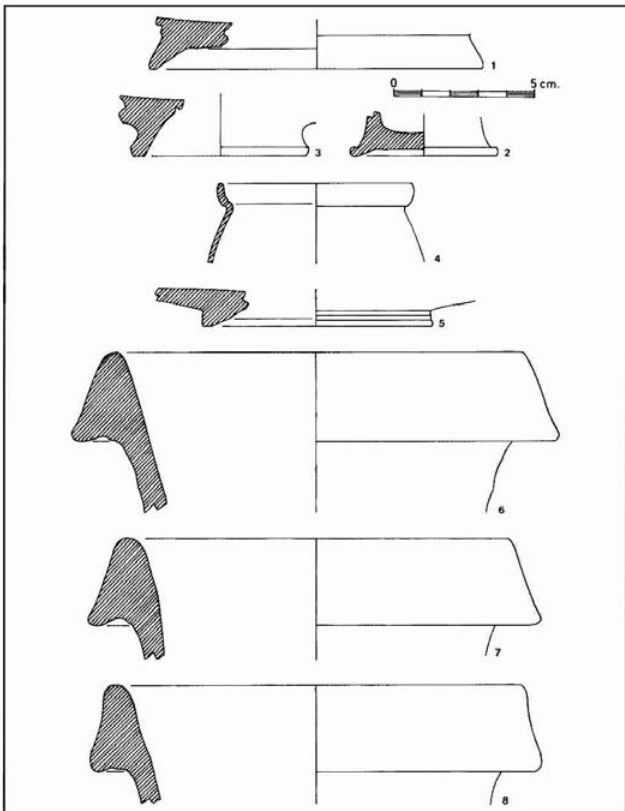

Fig. 114.- Ceràmica del Puigpedró (Vilanova d'Alcolea).

71. El Mas d'En Senyor (Vilanova d'Alcolea)

31TBE486593.

SIAP; Col·lecció de J. V. Caldach.

Arasa, s. u. "Mas d'En Senyor, el", a Aranegui, 1996, 104.

Està situat a la banda oest del corredor (330 m), sobre el barranc de la Font Roja, a 15'8 km de la costa. La zona està parcel·lada i conreada; la construcció d'uns vivers n'ha suposat una important transformació. El lloc no presenta condicions defensives i a penes té visibilitat, però està orientat cap al S-SE i es troba arrecerat. L'escassetat de les restes i la seua àrea de dispersió es corresponen amb un assentament molt petit. L'assentament més pròxim és Barrisques, situat a 1'2 km cap al SO; no n'hi ha cap de visible. La via Augusta passa a 1'5 km cap al SE. El barranc de la Font Roja està situat al peu del jaciment.

El jaciment s'ubica a la vora nord de l'esmentat barranc, que el separa de l'assentament ibèric de l'Olivar d'Olzina, on s'ha trobat ceràmica àtica de vernís que permet datar-lo almenys en els segles V-IV, sense que es coneguen materials posteriors, cosa per la qual sembla no haver relació entre ambdós jaciments. La major part de les restes corresponen a un assentament altimperial, sense que siga possible determinar si hi ha continuïtat entre ambdues fases.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	TF
Campaniana B	Lamboglia 1	1	B: 9	115, 5	
	Lamboglia 2	1 ?		115, 3	
	Lamboglia 5	1		115, 1	
	Lamboglia 7	1		115, 2	
	Indeterminada	1		115, 4	
Àmfora	Dressel 1A	1	V: 14	115, 6	4
TOTAL		6			11

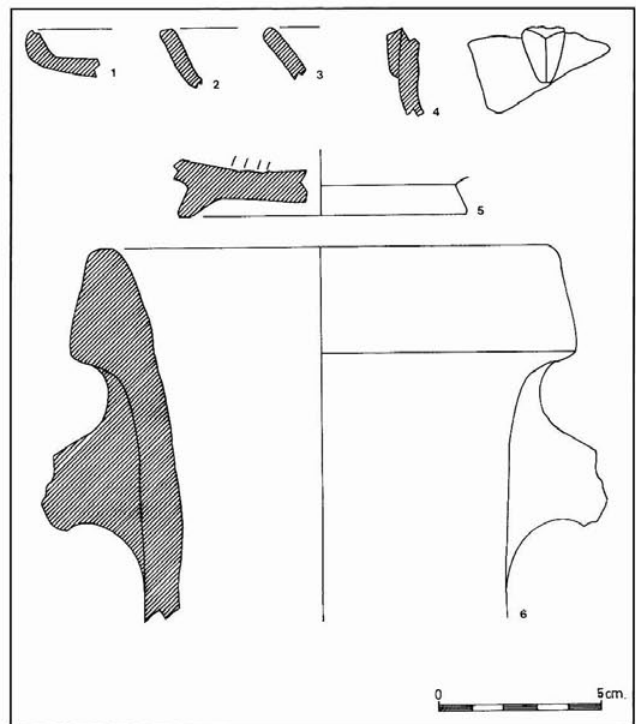

Fig. 115.- Ceràmica del Mas d'En Senyor (Vilanova d'Alcolea).

Entre els materials arreglats hi ha un grup de ceràmiques tardorepublicanes que permeten individualitzar una primera ocupació iberoromana. Es tracta d'11 fragments ceràmics: 7 de campaniana B i 4 d'àmfora. De campaniana B hi ha un exemplar de les formes Lamboglia 1, 5 i 7 i un altre dubtós de la forma Lamboglia 2. Uns altres 2 són d'atribució incerta, un dels quals presenta un motiu aplicat. L'única vora d'àmfora pertany al tipus Dressel 1A. Hi destaca l'absència de campaniana A. L'ocupació pot datar-se en la primera meitat del segle I, cosa que deixa oberta la possibilitat d'una continuïtat entre aquesta fase i la posterior altimperial.

72. El Vilaret (Vilanova d'Alcolea)

31TBE502582.

Col·lecció de J. V. Calduch

Es localitza als peus de les llores que tanquen el corredor per la banda est (320 m), a 13'6 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, està arrecerat i té una visibilitat un poc limitada. La zona està parcel·lada i conreada. No es veuen restes constructives. Els materials ceràmics són molt escassos i es troben dispersos en una àrea reduïda, per la qual cosa devia tractar-se d'un assentament molt petit. L'assentament més pròxim és Barberes, situat a 1'8 km cap al SE; no n'hi cap de visible. La via Augusta passa a 0'4 km cap al NO. La font de la Vila està situada a 0'2 km cap al sud.

El jaciment ha estat localitzat per J. V. Calduch. Els materials estudiats són 5 fragments ceràmics: 1 de campaniana A i 4 de campaniana B, sense que pugui identificar-s'hi cap forma. El jaciment pot datar-se, de manera aproximada, entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

73. Barberes (Vilanova d'Alcolea)

31TBE514569.

Col·lecció de J. V. Calduch

Està ubicat en una lloma situada en la zona est del corredor (340 m), a 12 km de la costa. El lloc a penes té condicions defensives, no està arrecerat i té una visibilitat limitada. La zona està en la seua major part parcel·lada i conreada. No es veuen restes constructives. Es conserva un gran amuntegament de pedres que pot correspondre a alguna construcció mig enderrocada d'època imprecisa. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però l'escassetat de restes i la seua reduïda àrea de dispersió es corresponen amb un assentament molt petit. L'únic assentament visible és el Tossal de Subarra i el més pròxim és el Vilaret, situat a 1'8 km cap al NO. La via Augusta passa a 2'1 km cap al NO. L'aigua és escassa en la zona; el punt d'aiguada més pròxim és la font de la Vila, que es troba a 1'7 km cap al NO.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27	1				2
Campaniana B	Indeterminada	1				1
Àmfora	Dressel 1A	3	V: 14'5; 16	Segell: RV (retro)	116. 1-2	18
TOTAL		5				21

El jaciment ha estat localitzat per J. V. Calduch. Les restes ceràmiques no són molt nombroses, apareixen disperses per diversos bancals de la zona alta de la lloma i pertanyen a tres moments d'ocupació: ibèric, romà i medieval. Els fragments de ceràmica ibèrica són més nombrosos i, amb ells, s'han trobat alguns fragments de ceràmiques d'importació. Els materials estudiats són 21 fragments ceràmics: 2 de campaniana A, 1 de campaniana B i 18 d'àmfora. De

campaniana A hi ha un fragment de vora de la forma Lamboglia 27. Les tres vores d'àmfora són del tipus Dressel 1A i una d'elles presenta un segell de cartela rectangular amb les lletres RV (retro). A partir d'aquests escassos materials, l'ocupació d'aquest assentament pot datar-se entre la segona meitat del segle II i el primer quart de l'I.

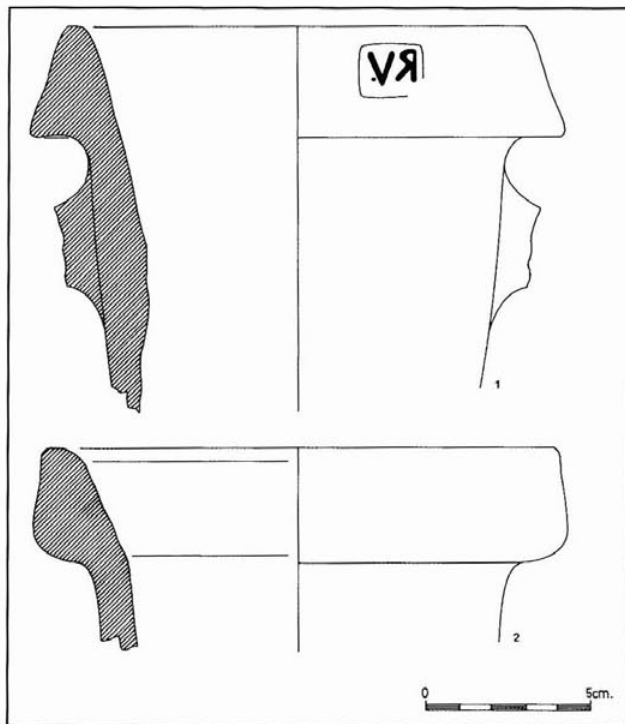

Fig. 116.- Ceràmica de Barberes (Vilanova d'Alcolea).

74. Barrisques (Bell-lloc)

31TBE476586.

SIAP.

Allepuz, 1999, 85-86.

Està situat al vessant meridional d'una lloma que tanca el pla de Bell-lloc pel nord (380 m), a 16 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, està arrecerat i permet una gran visibilitat cap al sud. La zona està parcel·lada i conreada. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però l'escassetat de restes assenyala que es tracta d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són les Llànties, el Tossal de Subarra, el Tossal de Gaidó i el Tossal de la Balaguera, i el més pròxim és el Mas d'En Senyor, situat a 1'2 km cap al NE. La via Augusta passa a 2'1 km cap al SE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de les Danses està situat a 0'5 km cap al SO.

El jaciment fou localitzat per M. Díaz i ha estat prospectat també per X. Allepuz. Les restes apareixen disperses per diversos bancals aterrats en una zona que compta amb un lleuger pendent i que estan situats a poca altura sobre el pla. Els materials són escassos i apareixen molt dispersos; en la seua majoria són fragments indeterminats. Els que han pogut classificar-se pertanyen a dos períodes: iberoromà i altimperial. Juntament amb alguns fragments de ceràmica ibèrica hi ha un fragment de cos amb l'arrancament de l'ansa d'una àmfora campaniana. Aquest és l'únic indicatiu que pot assenyalar la seua ocupació entre el segle II i la primera meitat de l'I.

75. Les Llànties (Bell-lloc)

31TBE485577.

Bort, 1984; Arasa, 1989b; Esteve, 1986, 246-247; Velaza, 1996, 324-325; Allepuz, 1999, 84-85.

Està situat en un petit cim de la cadena de llocs que tanca el pla de Bell-lloc pel NE (360 m), enmig del corredor, a 14'7 km de la costa. La zona està parcel·lada i en part conreada. El lloc permet un hàbitat arcerat en el vessant meridional i té una visibilitat prou àmplia excepte cap al NO. L'altitud relativa és de 10 m. L'escassetat de restes i la seua reduïda dispersió indiquen que es tracta d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són Barrisques, el Tossal de Subarra, el Tossal de Gaidó i el Tossal de la Balaguera, i el més pròxim és el primer, situat a 1'3 km cap al NO. La via Augusta passa a 1'5 km cap a l'est. L'aigua és molt escassa en aquesta zona; el barranc de la font Roja passa a 1'3 km cap al NNE.

En la part més pròxima al cim, on afronten els termes municipals de Vilanova d'Alcolea i Bell-lloc, en el vessant SSE, es troben escassos fragments de ceràmica ibèrica pintada i de pasta grollera amb altres més nombrosos dels segles I-II dC. L'assentament, doncs, pot tenir dues fases d'ocupació, la primera en un moment indeterminat de l'època ibèrica i la segona en el període altimperial.

Aquest és l'assentament més pròxim a la partida de les Ermites, que s'estén cap al S-SO, on es va trobar un epígraf ibèric que pot estar relacionat amb aquest o un altre jaciment pròxim no localitzat. Segons Esteve es va trobar als Fondos. És una estela de gres rogenc, amb unes dimensions de (63) x (34) x 17 cm. Presenta dues carteles de forma rectangular, situada una a l'interior de l'altra, de manera que les línies superiors d'ambdues serveixen de cartela al text (fig. 117). Aquest consta de 9 signes distribuïts en dues línies, en la primera de les quals en poden faltar dos desapareguts al principi i al final. La seua transcripció és com segueix: [*?*] *ba*]lesbai[s ?] *enmi*. Es tracta possiblement d'un text funerari en el qual figura un antropònim seguit de dos sufixos.

Fig. 117.- Inscripció ibèrica de les Ermites (Bell-lloc).

76. El Tossal de Subarra (Bell-lloc)

31TBE526531.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Bazzana, 1978b, 180; Bazzana i Guichard, 1979, 613-614; Bazzana, 1992, I, 443; Allepuz, 1999, 80-82.

Occupava el cim de la muntanya més alta de la zona (498 m), situada a l'est del corredor i a 9'2 km de la costa. El lloc presenta unes magnífiques condicions defensives a causa de la seua altitud i dels pendents pronunciats que l'envolten, té una gran visibilitat i permet un hàbitat arcerat pels seus vessants S-SE. L'altitud relativa és de 160 m. No està parcel·lat i conserva restes d'un gran recinte de pedra seca pertanyent a una reocupació medieval. Tanmateix, treballs de repoblació i algunes construccions han alterat de forma important el lloc. Els assentaments visibles són Barberes, Barrisques, les Llànties i el Tossal de Gaidó i el més pròxim és el primer, situat a 3'7 km cap al nord. La via Augusta passa a 4'5 km cap a l'oest. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Subarra passa a 0'5 km cap al SE.

El jaciment ha estat prospectat per J. Ll. Viciano, N. Mesado, X. Allepuz i l'equip de Bazzana, que ha centrat els seus treballs en la fase medieval (Bazzana, 1978b; Bazzana i Guichard, 1979; Bazzana, 1992). La ceràmica és escassa i correspon a tres moments d'ocupació en les èpoques ibèrica, romana i altimedieval. Un fragment de campaniana B tardana és l'únic indicatiu de la seua ocupació en època iberoromana, possiblement en la primera meitat del segle I aC.

77. El Tossal de Gaidó (Cabanès)

31TBE467482.

Col·lecció J. Ll. Viciano.

Cavanilles, 1795, I, 64; Valcárcel, 1852, 8-9; Bazzana, 1978b, 180; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 97; Allepuz, 1999, 63-65.

Occupava l'extrem NE d'aquest tossal (440 m), situat entre els plans de l'Arc i de les Foies. El lloc té unes magnífiques condicions defensives per raó de la seua altitud i dels pendents pronunciats, possibilita un hàbitat arcerat en el vessant SE i permet un gran control visual del seu entorn. L'altitud relativa és de 160 m. El jaciment s'estén pel vessant SE d'una cresta rocosa. L'únic accés pel SO està defensat per un fossat i una torre al cim. Queden restes d'una muralla que envoltaria l'assentament per la part més accessible i també per la part superior de la cresta. Presenta una forma quasi triangular, adaptada a la superfície del braç del tossal sobre el qual se situa, caracteritzada per uns forts pendents. Gusi, Díaz i Oliver (1991) mesuren uns eixos màxims de 100 x 200 m i li atribueixen una superfície de 0'21/0'22 ha. Allepuz (1999) calcula que aquesta deu ser de 0'08 ha. Els habitatges devien estar organitzats en terrasses a causa del pronunciament pendent, dels quals queden algunes restes visibles en superfície. En l'actualitat es troba molt arrasat per l'erosió. Els assentaments visibles són Barrisques, les Llànties, el Tossal de Subarra, la Serreta, el Mas de la Costa i la Costa i el més pròxim és el segon, situat a 2'5 km cap a l'ESE. El Tossal de la Balaguera i altres assentaments del seu entorn són visibles des del cim del tossal. La via Augusta passa a 1'8 km cap al NO i el camí de Vistabella que puja des de la costa passa pel nord. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Ravatxol passa a 1 km cap al nord i cap al SSE hi ha una zona endorreica que s'em-bassa en èpoques de molta pluviositat.

La primera referència al jaciment és de Cavanilles (1795), que recull la següent notícia: "un pastor halló en este cerro varias bellotas de plomo, de aquellas que los honderos Romanos lanzaban contra sus enemigos, pero en ninguna se conservan las letras que he

visto en otras de varios museos; tienen pulgada y media de largo, y media de diámetro”. Valcárcel (1852) arreplega aquesta notícia i afegeix que eren “mas de dos arrobas de *glandes* de plomo”. Posteriorment, el jaciment ha estat prospectat per J. Ll. Viciano, M. Díaz, A. Oliver i X. Allepuz. Tinc notícia de la troballa d'un denari romà. Els materials que ací presente han estat arreplegats pel primer, que també va recuperar alguns projectils de fona de plom similars als esmentats per Cavanilles, i per X. Allepuz.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	3	V: 12; 16		118, 1-2, 4	7
	Lamboglia 28a	2	V: 15		118, 3, 5	
	Indeterminada		B: 4'1	Palmetes i estries	118, 6-7	
Àmfora	Indeterminada	1				2
TOTAL		6				9

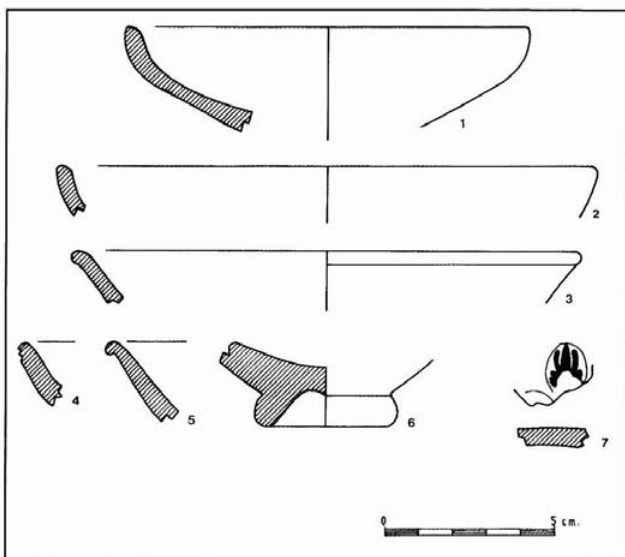

Fig. 118.- Ceràmica del Tossal de Gaidó (Cabanes).

Els materials arreplegats en superfície pertanyen en la seua majoria a una primera fase d'ocupació que pot datar-se a partir del segle VI, amb alguns fragments de ceràmica fenícia. Un fragment de ceràmica àtica de vernís negre pot datar-se en els segles V-IV. Un altre fragment de base de ceràmica de vernís negre correspon a produccions indeterminades. Els materials estudiats són 7 fragments de campaniana A i 2 d'àmfora itàlica. Entre els primers hi ha 3 exemplars del bol Lamboglia 27a-b, 2 de la copa Lamboglia 28a, 1 base d'un bol de forma indeterminada i 1 fragment de fons amb decoració impresa amb estampilles en forma de palmeta envoltades per una orla d'estries. Es tracta d'un conjunt prou homogeni que pot datar-se en el segle II, possiblement en la seua primera meitat.

78. La Serreta (Cabanes)

31TBE491475.

SIAP.

Allepuz, 1999, 69-70.

Està situat a l'est del corredor, en una de les llomes que tanquen pel nord la depressió del pla de les Foies (300 m), a 9'1 km de la costa. El jaciment s'estén pel vessant meridional d'una lloma de pen-

dents poc pronunciats, en una zona actualment aterassada i conreada. Està arcerat, però no té possibilitats defensives ni visibilitat per la zona nord. La ceràmica és escassa i es troba dispersa per una zona poc extensa; sembla tractar-se d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són el Tossal de Gaidó i el Mas de la Costa i el més pròxim és el segon, situat a 2 km cap al SSO. La via Augusta passa a 4 km cap al NO i el camí de la Ribera a 1'6 km cap al nord. L'aigua és molt escassa en la zona: a 1 km cap al NNO es troba el barranc del Ravatxol i al SO, al pla de les Foies, hi ha una zona endorreica que s'embassa en èpoques de molta pluviositat.

El jaciment fou localitzat per M. Díaz i ha estat prospectat també per X. Allepuz. Entre el material ibèric hi ha algunes anelles de cadena de bronze i una vora de càlat. Els materials estudiats són 11 fragments d'àmfora, entre els quals n'hi ha 1 d'ansa, a més d'un fragment de plat púnic. La presència d'àmfores permet aproximar una datació entre el segle II i la primera meitat de l'I. L'absència de ceràmica de vernís negre entre el material trobat resulta estranya i impedeix una major precisió cronològica.

79. El Mas de la Costa (Cabanes)

31TBE484456.

SIAP.

Allepuz, 1999, 67-69.

Està situat a l'est del corredor, en l'extrem SE del pla de les Foies (280 m), a 7'9 km de la mar. El jaciment ocupa l'extrem NO d'una lloma allargada de pendents poc pronunciats situada al SE del pla de les Foies, en una zona actualment aterassada i conreada. El lloc té poques condicions defensives, permet un control visual del pla immediat i del camí que passa pel seu costat i no possibilita un hàbitat arcerat. La ceràmica no és molt abundant i apareix dispersa per una àrea reduïda, per la qual cosa deu tractar-se d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són el Tossal de Gaidó, la Serreta i la Costa i el més pròxim és el darrer, situat a 0'5 km cap al SO. La via Augusta passa a 4'4 km cap a l'O-NO. A 0'1 km del jaciment passa un camí que seguint el barranc de les Santes i després el riu Xinxilla permet la comunicació del corredor central amb el pla litoral a l'altura de la Ribera de Cabanes; un altre ramal segueix el barranc de Miravet i travessant la serra de les Palmes baixa fins a l'extrem nord de la Plana a l'altura de Benicàssim. L'aigua és molt escassa en la zona; el barranc de les Santes està situat a 0'9 km cap al SO.

Producció	Forma	NMI	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27	1	119	1
Campaniana B	Indeterminada	1		1
Àmfora	Indeterminada	1		1
TOTAL		3		3

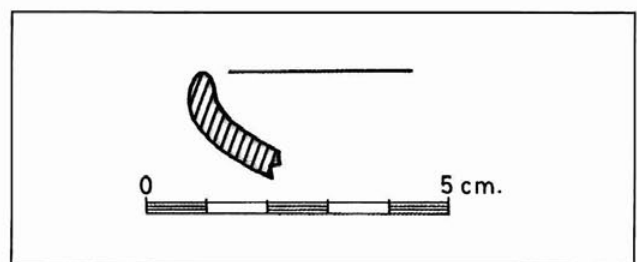

Fig. 119.- Ceràmica del Mas de la Costa (Cabanes).

El lloc ha estat prospectat per J. Ll. Viciano i X. Allepuz. La ceràmica és escassa i es troba dispersa per una zona no molt àmplia, per la qual cosa deu tractar-se d'un assentament molt petit. Entre la ceràmica ibèrica hi ha alguna vora de càlat. Hi ha restes de dues fases posteriors d'ocupació en època tardoromana i altmedieval. Els materials estudiats són tres fragments ceràmics: 1 de campaniana A pertanyent a un bol de la forma Lamboglia 27, 1 de campaniana B i 1 d'àmfora campaniana. Amb aquestes escasses dades el jaciment pot datar-se de manera general entre el segle II i la primera meitat de l'I.

80. La Costa (Cabanes)

31TBE480454.

Allepuz, 1999, 67-69

Està situat a l'est del corredor, en l'extrem SE del pla de les Foies (260 m), a 7'7 km de la mar. El jaciment ocupa el cim d'una lloma de forma tabular situada a l'extrem SE del pla de les Foies, en una zona actualment aterrassada i conreada. El lloc té condicions defensives pels forts pedents que l'envolten, excepte pel NO on se situa l'accés, permet un control visual del pla immediat i del camí que passa pel seu costat i no possibilita un hàbitat arcerat. La ceràmica no és molt abundant i apareix dispersa per una àrea no molt àmplia, per la qual cosa deu tractar-se d'un assentament petit. Els assentaments visibles són el Tossal de Gaidó i el Mas de la Costa i el més pròxim és el darrer, situat a 0'5 km cap al NE. La via Augusta passa a 4'1 km cap a l'oest. El camí anteriorment esmentat que es dirigeix cap a la Ribera passa a 0'2 km cap al NE. L'aigua és molt escassa en la zona; el barranc de les Santes està situat a 1'1 km cap al SE.

El jaciment va ser localitzat per J. Ll. Viciano i ha estat prospectat també per X. Allepuz. En la zona NO, la de més fàcil accés, hi ha un possible fossat i alineacions de blocs de pedra que dibuixen una possible torre. Entre els materials ceràmics arplegats hi ha alguns fragments d'àmfora fenícia que pertanyen a la primera fase d'ocupació de l'assentament. Una segona fase correspon al període Ibèric Ple, amb fragments d'àmfora púnica del segle IV. Entre els fragments de ceràmica ibèrica n'hi ha un que pot pertànyer a un càlat. Aquest i la ceràmica itàlica corresponen a la tercera fase en el període iberoromà. Alguns fragments de ceràmica altmedieval pertanyen a la darrera fase d'ocupació del jaciment. Els materials estudiats es limiten a un sol fragment de campaniana A amb restes de decoració impresa al fons interior que pot datar-se en el segle II.

81. El Corral d'En Llopis (la Pobla Tornersa)

30TYK555446.

SIAP.

Allepuz, 1999, 48-50.

Està situat al sud del corredor, en l'extrem meridional del Pla de l'Arc, prop de l'exida natural cap al de Borriol i al peu del Tossal de la Balaguera (280 m), a 9'3 km de la costa. Ocupa el vessant d'una lloma de pendents suaus orientada cap al SSE. No té condicions defensives i possibilita un control visual limitat, però permet un hàbitat arcerat. El lloc està aterrassat i conreat. L'únic assentament visible i el més pròxim és el Tossal de la Balaguera, situat a 1 km cap al NO. La via Augusta passa a 50 m cap a l'est. L'aigua és escassa en la zona; la Rambleta està situada a 0'1 km cap al SE.

El jaciment va ser localitzat per S. Castellet i ha estat prospectat també per X. Allepuz. La ceràmica no és molt abundant i apareix dispersa per una àrea no molt àmplia, per la qual cosa deu tractar-se d'un assentament molt petit. La ceràmica ibèrica, molt fragmentada i rodada, correspon a una sola fase d'ocupació. Tan sols s'ha trobat un fragment d'àmfora itàlica corresponent a l'arrancament de l'ansa. Amb tan poques dades el jaciment només pot datar-se de manera general entre el segle II i la primera meitat de l'I.

El jaciment està situat al vessant sud-est del Tossal de la Balaguera (340 m), al SE del Pla de Vilafamés i a 9'8 km de la costa. La zona ha estat transformada per l'agricultura i avui adopta una disposició abancalada. No s'hi veuen restes arquitectòniques. La visibilitat es troba limitada al NO pel Tossal de la Balaguera, que resulta l'únic jaciment visible, encara que el seu domini visual es projecta cap a l'est. L'assentament més pròxim és el mateix Tossal de la Balaguera, situat a 0'5 km cap al NO. La via Augusta passa a 0'4 km cap a l'est. El punt d'aiguada més pròxim és la Rambleta, situada a 0'6 km al SE.

82. El Constantí (la Pobla Tornersa)

30TYK549447.

Col·lecció de S. Castellet.

Allepuz, 1999, 45-47.

El jaciment està situat al vessant sud-est del Tossal de la Balaguera (340 m), al SE del Pla de Vilafamés i a 9'8 km de la costa. La zona ha estat transformada per l'agricultura i avui adopta una disposició abancalada. No s'hi veuen restes arquitectòniques. La visibilitat es troba limitada al NO pel Tossal de la Balaguera, que resulta l'únic jaciment visible, encara que el seu domini visual es projecta cap a l'est. L'assentament més pròxim és el mateix Tossal de la Balaguera, situat a 0'5 km cap al NO. La via Augusta passa a 0'4 km cap a l'est. El punt d'aiguada més pròxim és la Rambleta, situada a 0'6 km al SE.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	TF
Campaniana B	Lamboglia 1	1	V: 15'5	120, 1	1
Àmfora	Dressel 1A	1		120, 2	3
TOTAL		2			4

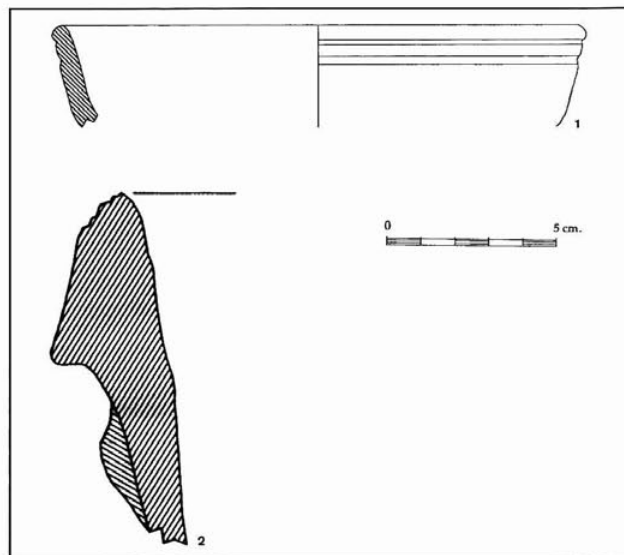

Fig. 120.- Ceràmica del Constantí (la Pobla Tornersa).

El jaciment va ser localitzat per S. Castellet i ha estat prospectat també per X. Allepuz. Entre els materials trobats hi ha ceràmica fenícia. La ceràmica ibèrica està representada per vores de tenalla del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992) i de càlat amb vora en ala. Sembla tractar-se d'una zona d'ocupació extramurs, encara que no pot descartar-se la seua utilització com a necròpolis. Els materials estudiats són 4 fragments: 3 d'àmfora, dels quals un correspon a una vora del tipus Dressel 1A, i 1 vora de campaniana B de la copa Lamboglia 1. La seua datació pot situar-se de manera aproximada entre la meitat del segle II i la meitat de l'I.

83. El Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa)

30TYK545450.

SIAP; Museu de Vila-real; col·leccions de J. Ll. Viciano i S. Castellet.

Huguet, a Sarthou, 1913-15, 208; Almarche, 1918, 147-148; Senent, 1923, 620; Bosch, 1923, 627; Bosch, 1924, 81, lám. XIV; Bayerrí, 1948, 362; Mateu y Llopis, 1951b, 239 (HM 489); Jordá, 1952; Porcar, 1954, 229; Jordá, 1955; Fletcher i Alcácer, 1956, 153, 155 i 163; Martín Valls, 1967, 139 i 151; Fernández Nieto, 1968-69, 141; Gil-Mascarell, 1971, 118-126; Mateu y Llopis, 1972, 143 (HM 1448); Fletcher, 1978; Ripollès, 1978; Oliver, 1978, 280; Bazzana, 1978b, 180-181; Bazzana i Guichard, 1979, 615; Ripollès, 1980, 33; Ripollès, 1982, 65 i 126; Fletcher, 1983, 75-76; Ripollès, 1985a, 324; Untermann, 1990, MLH III, 2, 555-556, F.2.3.1-2; Oliver, 1990-91, 175; Doñate, 1991, 21; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 99; Rouillard, 1991, 396-397; Arasa, s. u. "Tossal de la Balaguera, El", TIR K-30, 1993, 224-225; Arasa, s. u. "Tossal de la Balaguera, el", a Aranegui, 1996, 169-170; Allepuz, 1996; Arasa, 1997b, 1151; Allepuz, 1999, 53-60; Olucha, 1999, 226; Allepuz, 2000.

Està situat a l'extrem NE de la serra de les Conteses (499 m), al SE del Pla de Vilafamés i a 10'3 km de la costa. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, possibilita només en part un hàbitat arcerat i permet un ampli control visual de l'entorn. L'altitud relativa és de 220 m. La zona d'habitació s'estén per tot el vessant E-NE; la part baixa del jaciment ha estat parcel·lada i actualment es troba erma. Segons Gusi, Díaz i Oliver (1991), les seues dimensions màximes són 100 x 150 m, amb una superfície aproximada d'1'05/1'1 ha. Allepuz (1999 i 2000), però, l'eleva fins a les 6 ha. Els assentaments visibles són Barrisques, les Llànties, el Constantí, el Corral d'En Llopis, Velleretes i el Racó de Rata i el més pròxim és el primer, situat a 0'5 km cap al SE. El lloc està situat a 2'4 km de les Costes de la Pobla, lloc estratègic per al control del pas del corredor central al de Borriol que comunica amb a la Plana. La via Augusta passa a 0'8 km cap a l'est; del traçat d'aquesta arranca, a 1'2 km cap al NE, el camí de la Barona que es dirigeix cap al corredor d'Albocàsser. Els punts d'aiguada més pròxims són la font de les Piques, situada a 0'4 km al SO, i la de Saboia, situada a 0'4 km al sud; la Ramplella es troba a 0'9 km cap al sud.

L'assentament té una forma aproximadament triangular, amb una extensió cap al NE que aprofita un braç de la muntanya. Estava envoltat per una muralla amb la porta d'accés situada al nord, on els pendents són més suaus, i possiblement estava flanquejada per dues torres. Cap a la meitat del vessant, a l'interior d'aquest recinte, hi ha vestigis d'una altra muralla a la banda sud. Al cim de la muntanya es veuen restes d'un tercer recinte amb murs de carreuat, possiblement reforçat amb torres. En aquesta zona, Bazzana i Guichard (1979) assenyalen restes d'una ocupació medieval, ja documentada en l'excavació de 1950. El poblat sembla estar organitzat en terrasses i devia comptar amb una incipient xarxa urbana adaptada a les característiques topogràfiques de la muntanya.

La primera informació sobre el jaciment és d'Huguet (a Sarthou, 1913-15), que esmenta la troballa a la partida de la Balaguera de dues àmfores romanes, algunes armes i ferramentes de ferro "así como también una moneda de plata consular y dos autónomas de cobre que poseemos". La notícia sobre les troballes monetàries l'arreglega també Almarche en 1918. L'assentament ibèric fou donat a conèixer per Senent (1923), que afegeix noves dades d'interès sobre la troballa de materials tardorepublicans: "(...) La mateixa terrissa hel·lenística o campaniana és notablement gruixuda i resistent. Són molts els objectes trobats en aqueixa muntanya: àmfores, monedes autònomes (...)".

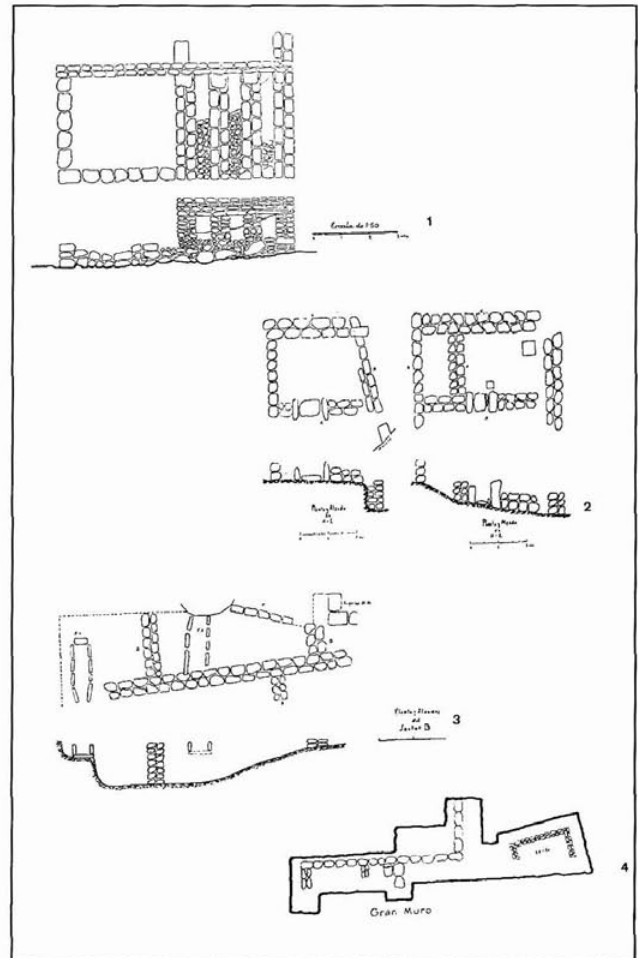

Fig. 121.- Plantes i seccions de l'excavació de Jordá al Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa).

Jordá (1952 i 1955) va efectuar-hi una campanya d'excavacions l'any 1950 en què va obrir tres sondeigs en llocs diferents de la part meridional del jaciment. En el sector A, situat en l'extrem SE i no afectat per les transformacions agrícoles, es van posar al descobert un mur i una construcció que va identificar amb la muralla i una torre (fig. 121, 1), així com dues petites habitacions situades a l'interior d'aquest conjunt (fig. 121, 2). L'estratigrafia estava formada per tres capes, la superficial, de 25-40 cm de potència, una segona de terres rogenques de 50-75 cm, i la tercera d'argila groguenca, de 20-30 cm, que s'assentava sobre la roca. El nivell arqueològic es concentrava en la segona capa. Entre abundant ceràmica ibèrica es van trobar alguns "fragmentos de grandes vasijas que parecen romanas (...). Junto al torreón se hallaron algunos fragmentos de cerámica, campaniense, que se ha recogido con gran escasez". Entre el mobiliari metàl·lic es va trobar un martell, claus i restes de fundició de ferro, així com fragments de grapes de plom per a construcció. També es van trobar 3 monedes ibèriques, 2 a l'exterior del possible torreó i l'altra a l'interior, així com objectes d'os i peces de collar de vidre. Els materials apareguts en les dues habitacions eren de les mateixes característiques.

En el sector B, situat uns 8 m cap avall de l'anterior i en una zona abançalada, es va trobar una tercera habitació, l'angle d'una sòlida construcció formada per grans carreus i res-

tes d'altres tres habitacions destruïdes (fig. 121, 3). En el nivell superficial es van trobar 2 enterraments fets amb lloses, un d'ells saquejat des d'antic, que no van proporcionar aixovar i que Jordà data "en el Bajo Imperio o ya dentro del período de las invasiones"; entre ambdós i en la capa superficial es va trobar una moneda romana de bronze. Aquesta zona havia estat objecte d'importantes remocions que havien alterat molt l'estratigrafia. Entre els materials trobats hi havia "fragmentos ibéricos y romanos sin decoración, encontrándose algo más de campaniense, (...) un disco de cerámica campaniense perforado", a més de fusaioles, 1 *pondus* i diversos elements metàl·lics com un clau i una massa de fundició de ferro, una grapa de plom i un anell de bronze. En la capa d'argila groguenca es van trobar alguns fragments de ceràmica feta a mà decorada amb cordons aplicats amb impressions digitals i ungulacions.

El sector C estava situat a uns 60 m al nord de l'A, en el centre del jaciment i en una zona sense roturar. S'hi va posar al descobert un mur de 10 m de llargària i 70 cm d'amplària, orientat NNE-SSO, dels extrems dels qual arrancaven sengles braços en angle recte en els dos sentits del vessant (fig. 121, 4). Per la solidesa dels seus murs i per la seua localització en la zona central de l'assentament, Jordà creu que podria tractar-se d'un edifici públic. Pel que fa als materials, en les terres superficials es va trobar una moneda ibèrica perforada. En el segon nivell es va trobar abundant ceràmica ibèrica, "algún tiesto de campaniense y unos fragmentos de cerámicas helenísticas o quizás griegas de baja época". El tercer nivell presentava ceràmica feta a mà decorada amb cordons i digitacions.

En direcció nord i a uns metres d'aquest mur es van trobar les restes corresponents a la meitat oest d'una habitació que pareixia aïllada, amb una estratigrafia semblant. El nivell ibèric va proporcionar abundats fragments ceràmics, alguns pintats amb motius geomètrics, així com una bossa de cendres corresponent a una llar, fusaioles, fragments de ferro, entre ells alguns pertanyents a un pic-martell, algunes barretes de bronze i una pedra de molí.

Els resultats de l'excavació permeten establir-hi tres moments d'ocupació. El nivell inferior va proporcionar ceràmiques fetes a mà que deuen correspondre a la primera ocupació del lloc, possiblement en el Bronze Final-Ferro Antic. Les estructures arquitectòniques i la major part del material moble recuperat pertanyen a un extens assentament ibèric. Entre les construccions descobertes hi ha algunes habitacions, un mur tal vegada defensiu i un edifici de possible caràcter públic. Una d'aquestes estructures ha estat identificada amb un magatzem (Bonet, Guérin i Mata, 1994, 120). El tercer moment correspon a una reocupació tardana limitada a la zona més alta, a l'acròpolis ibèrica, amb la seua necròpolis situada més avall enmig de l'assentament ibèric (Arasa, 1997b).

De manera general i tenint en compte la provisionalitat a què obligaven els resultats d'una excavació molt limitada, Jordà data l'assentament des del començament de la iberització fins a l'arribada dels romans. Basant-se en les troballes monetàries i en l'absència de ceràmica sigil·lata, creu que la seua ocupació s'acabarà a mitjan segle I, quan degué ser destruït en una de les guerres civils, potser la de Sertori.

Fig. 122.- Fragment d'estela ibèrica de la Balaguera (la Pobla Tornesa).

Amb posterioritat a les excavacions de Jordà, Fletcher (1978) i Ripollès (1978) han publicat sengles grafitis ibèrics sobre campaniana B. Rouillard (1991) ha donat a conèixer dos fragments de ceràmica àtica de vernís negre, un depositat al SIP de la Diputació de València i l'altre de la col·lecció de Doñate depositat al Museu de Vila-real, que poden datar-se en la primera meitat del segle IV. Al seu torn, Oliver (1990-91) esmenta dos fragments de ceràmica àtica de vernís negre trobats en l'excavació de Jordà de 1950 que data en els segles V-IV. Allepuz (1996) ha publicat un total de 8 textos ibèrics, 5 dels quals són inèdits: als 2 esmentats anteriorment afegeix el que ací presentem, sobre campaniana B i procedent de l'excavació de Jordà, un altre sobre campaniana B trobat per ell mateix, un sobre ceràmica ibèrica, 2 ploms trobats per S. Castellet i un fragment d'una làpida de pedra trobat per J. Tomás a uns 300 m del jaciment al vessant sud, en la zona pròxima anomenada la Balaguera de Joaquim de Gata, que deu correspondre a una necròpolis en ús en època iberoromana. Es tracta del fragment d'una estela de calcària amb el angles biseïllats, les dimensions de la qual són (46'5) x 32'5 x 33'5 cm (fig. 122). Conserva només dos signes que es poden transcriu-

re de la següent manera: *tell*—. Recentment, Allepuz (1999 i 2000) ha estudiat el jaciment i assenyalat la presència -entre les ceràmiques- de vores de càlats, a més d'un fragment de ceràmica sigil·lata hispànica que prova la freqüentació del lloc en els segles I-II dC.

	As	Semis	AE	TOTAL
<i>Kese</i>	2			2
<i>Kelse</i>	1			1
<i>Orosis</i>	1			1
<i>Seteiskan</i>	1			1
<i>Castulo</i>		2		2
Sicília ?			1	1
<i>Ebusus</i>			1	1
<i>Roma</i>		3		3
TOTAL	5	5	2	12

Pel que fa al monetari, Almarche (1918) esmenta la troballa de "monedes autònomes". En conjunt, es coneixen 12 peces. En l'excavació de 1950 se'n van trobar 7: 1 as de *Seteiskan*, 2 asos de *Kese*, 2 semis de *Castulo* i 2 semis republicans. A aquestes troballes monetàries cal afegir 1 as de *Kelse* trobat per Doñate, 1 AE púnic atribuït amb dubtes a Sicília (?), 1 AE púnic d'*Ebusus* i 1 semis de Roma donats a conèixer per Ripollès (1985a), a més d'un as d'*Orosis* fragmentat encara inèdit.

Els materials estudiats procedeixen de les excavacions de 1950, de les prospeccions realitzades per J. Ll. Viciano, S. Castellet, X. Allepuz i meues. En total he estudiat 114 fragments ceràmics: 91 de vernís negre; 21 d'àmfora, 1 d'ungüentari i 1 de morter. De vernís negre 41 són de campaniana A i 50 de campaniana B. De l'excavació de Jordà en procedeixen 45, dels quals 44 són de vernís negre: 24 de campaniana A i 20 de campaniana B; i 1 d'àmfora. De superfície n'hi ha 69, dels quals 47 són de vernís negre: 17 de campaniana A i 30 de campaniana B; 20 d'àmfora, 1 d'ungüentari i 1 de morter.

Quant a la ceràmica procedent de l'excavació de Jordà, de campaniana A poden classificar-se 6 exemplars pertanyents a 4 formes: 2 del bol Lamboglia 27a-b i 1 de la copa Lamboglia 27B, 1 del plat Lamboglia 36, 1 de la copeta Lamboglia 34 i 1 de la copa Lamboglia 33a. A més hi ha 6 bases decorades: 1 amb una roseta, 2 amb 4 palmetes i estries, 1 amb palmetes, 1 amb estries i 1 amb canaletes. De campaniana B poden classificar-se 9 exemplars pertanyents a 5 formes: 3 de la copa Lamboglia 1a; 2 de la copa Lamboglia 2; 1 de la píxide Lamboglia 3; 2 de la pàtera Lamboglia 5 i 1 del plat Lamboglia 36 d'atribució insegura. A més hi ha 3 bases decorades: 1 de la forma Lamboglia 1a amb 2 canaletes i la resta de forma indeterminada: 1 amb 4 canaletes i estries, 1 amb 2 canaletes i estries i 1 amb 6 canaletes. En la segona d'aquestes bases hi ha un grafit ibèric incomplet incís: *siki*-. Finalment, el fragment d'àmfora és del tipus Dressel 1C.

Pel que fa a la ceràmica trobada en superfície, hi ha 17 fragments de campaniana A, 30 de campaniana B, 20 d'àmfora, 1 d'ungüentari i 1 de morter. De campaniana A s'han pogut classificar 4 exemplars pertanyents a 3 formes: 1 del bol Lamboglia 27a-b, 1 de la copa Lamboglia 27B i 2 del plat Lamboglia 36; a més hi ha una base decorada amb una roseta. De campaniana B s'han pogut classificar 9 exemplars de 6 for-

mes: 2 de la copa Lamboglia 1a, 1 de la píxide Lamboglia 3b, 3 de la pàtera Lamboglia 5, 1 de la pàtera Lamboglia 7, 1 de la copa Lamboglia 8a i 1 del bol Sanmartí 166; a més hi ha 5 bases amb motius decoratius i esgrafiats: 1 de la forma Lamboglia 1 amb 4 canaletes; 1 amb 3 sèries de 2 canaletes flanquejant orles d'estries; 1 amb 2 sèries de 2 canaletes flanquejant una orla d'estries i un esgrafiats: *-/liti*- ; 1 amb dues canaletes flanquejant una orla d'estries; 1 amb un nombre imprecís de canaletes i 1 amb un altre esgrafiats ibèric: *-/mbala*-. Cal afegir un altre fragment informe amb un esgrafiats: *tike*-. La grossària d'un fragment de cos (15 mm) permet adscriure'l a la producció anomenada de pasta pesant. La major part pertany a la producció tardana. Quant a les àmfores, s'han pogut classificar 5 exemplars: 4 del tipus Dressel 1A i 1 del Dressel 1C. L'únic fragment de morter pertany a part del bec i és una producció iberoromana.

De manera general la cronologia que pot donar-se a aquests materials s'estén al llarg de tot el segle II i almenys el primer quart l'I. Amb anterioritat, la troballa de ceràmica àtica permet establir una primera fase d'ocupació en els segles V-IV, sense que pugui datar-se la continuïtat entre ambdós períodes. Dues monedes proporcionen una datació *post quem*: els 2 semis de *Castulo* i l'as de *Kelse*, que pertanyen a emissions posteriors a l'any 91. La manca d'altres produccions ceràmiques impedeix majors precisions cronològiques. La data final d'ocupació pot situar-se de manera aproximada cap al 75/50.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	1	V: 16		123, 1-2	24
	Lamboglia 27B	2	V: 24; 28		123, 3	
	Lamboglia 33a	1	B: 4		123, 6	
	Lamboglia 34b	1	V: 7		123, 4	
	Lamboglia 36	1	V: 23		123, 5	
	Indeterminada		B: 5	Roseta	123, 7	
	Indeterminada		B: 9; 10	Palmetes i estries	124, 1, 3	
	Indeterminada		B: 8	Palmetes	124, 2	
	Indeterminada		B: 8	Estries	124, 4	
	Indeterminada	1	B: 8; 9		124, 5-6; 125, 1	
Campaniana B	Lamboglia 1a	3	V: 14; 18 B: 11	2 canaletes	125, 2-3 126, 1	20
	Lamboglia 2	2	V: 10'6; 12		125, 4-5	
	Lamboglia 3	1	B: 9		126, 2	
	Lamboglia 5	2	V: 32; 34		125, 6-7	
	Lamboglia 36	1 ?				
	Indeterminada		B: 7'5	4 canaletes i estries; grafit: <i>siki</i> -	126, 4	
	Indeterminada		B: 8'6	6 canaletes	126, 5	
	Indeterminada		B: 9	2 canaletes i estries	126, 6	
	Indeterminada		B: 5'5		126, 3	
Àmfora	Dressel 1C	1	V: 13'5		129, 4	1
TOTAL		17				45

Ceràmiques de l'excavació de Jordà (1950).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	1			127.1	17
	Lamboglia 27B	1			127.2	
	Lamboglia 36	2			127.3	
	Indeterminada			Roseta	124.4	
	Indeterminada		B: 10		124.5	
Campaniana B	Lamboglia 1a	2	V: 14:16 B: 8	4 canaletes	127.6-7 128.3	30
	Lamboglia 3b	1	V: 5		127.8	
	Lamboglia 5	3	V: 21: 24: 25		127.9-10 128.1	
	Lamboglia 7	1	V: 19		127.11	
	Lamboglia 8	1	V: 14		127.12	
	Sanmartí 166	1	V: 17		128.2	
	Indeterminada		B: 5'5	6 canaletes i estries	128.4	
	Indeterminada		B: 7'5	4 canaletes i estries: grafit: -/lit/-	128.5	
	Indeterminada			Grafit: -/mbala/-	128.6	
	Indeterminada		B: 5'5	Canaletes		
	Indeterminada		B: 5			
	Indeterminada			2 canaletes i estries grafit: /ike/-		
	Ungüentari	Indeterminada		1		
Àmfora	Dressel 1A	4	V: 15: 16: 17		128.7-8: 129.1-2	20
	Dressel 1C	1	V: 16		129.3	
Morter	Iberoromà	1				1
TOTAL		20				69

Ceràmiques de superfície.

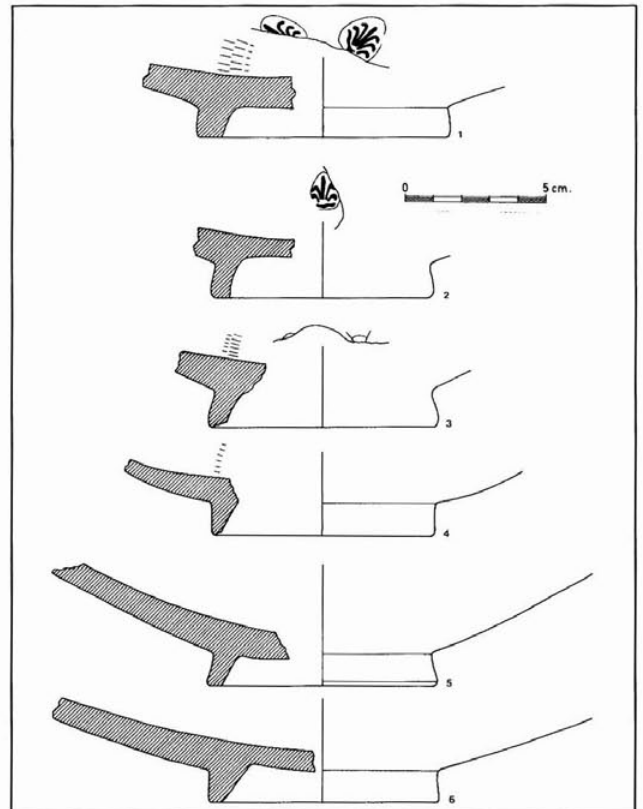

Fig. 124.- Ceràmica del Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa).

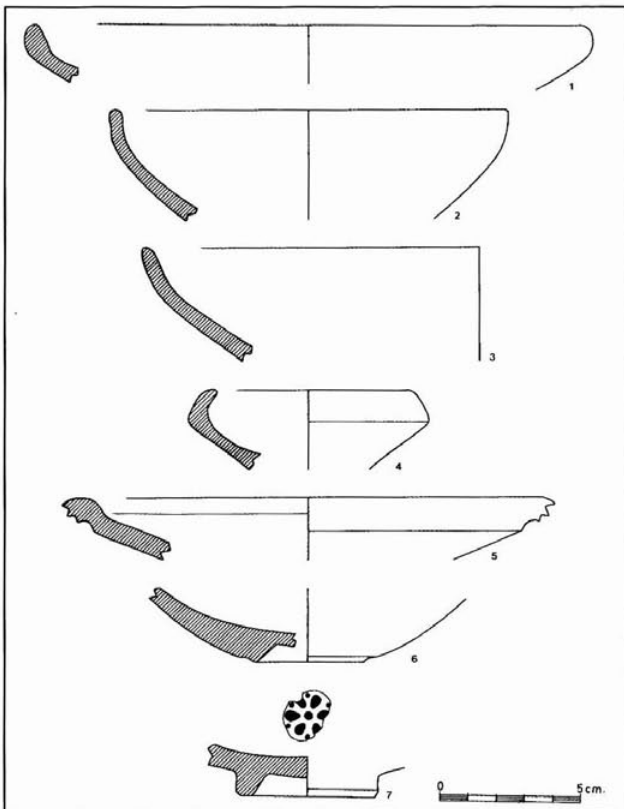

Fig. 123.- Ceràmica del Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa).

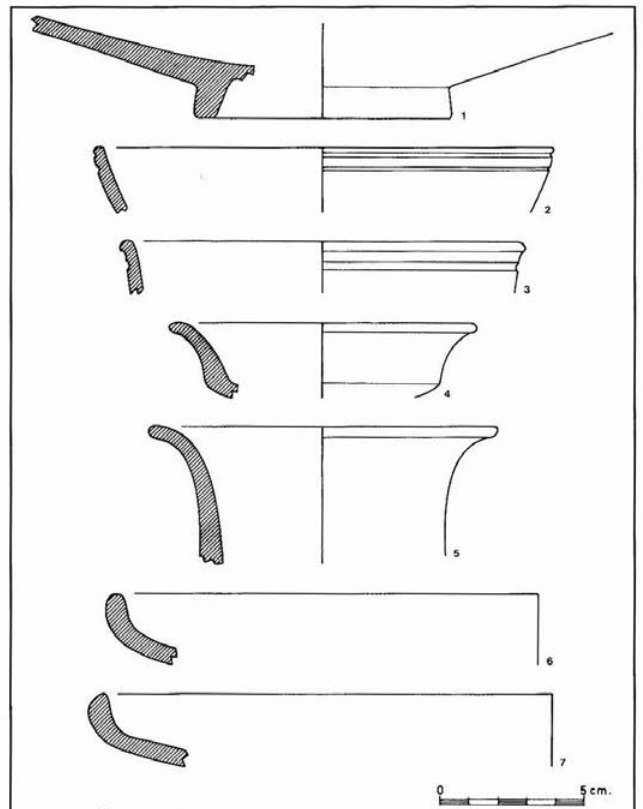

Fig. 125.- Ceràmica del Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa).

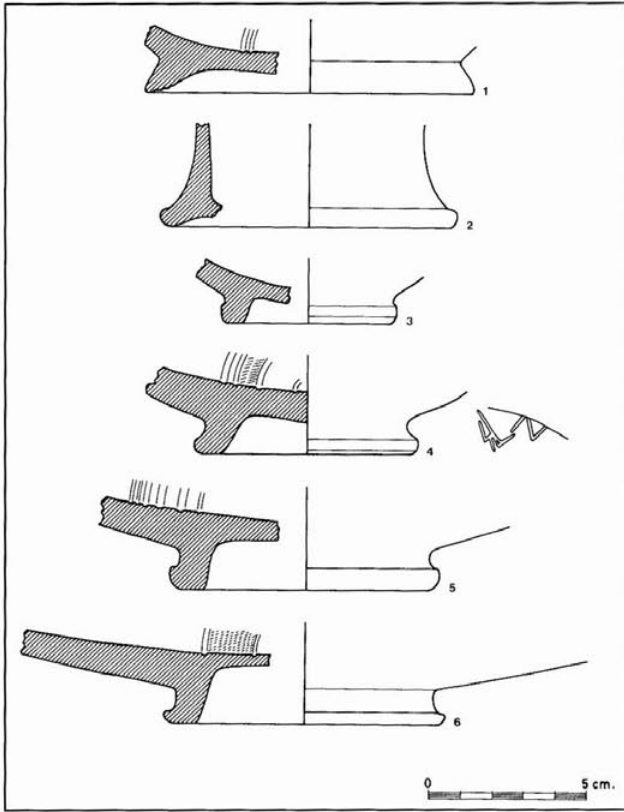

Fig. 126.- Ceràmica del Tossal de la Balaguera (la Poble Tornessa).

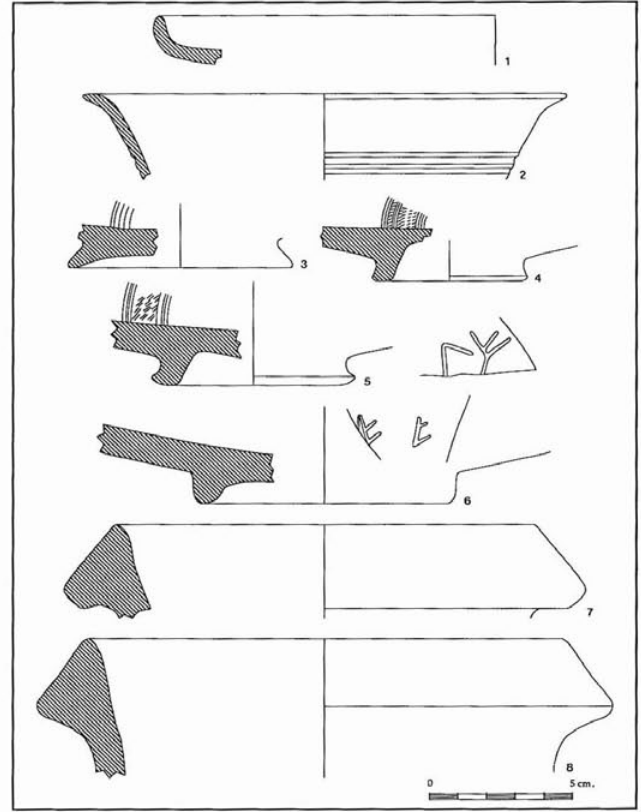

Fig. 128.- Ceràmica del Tossal de la Balaguera (la Poble Tornessa).

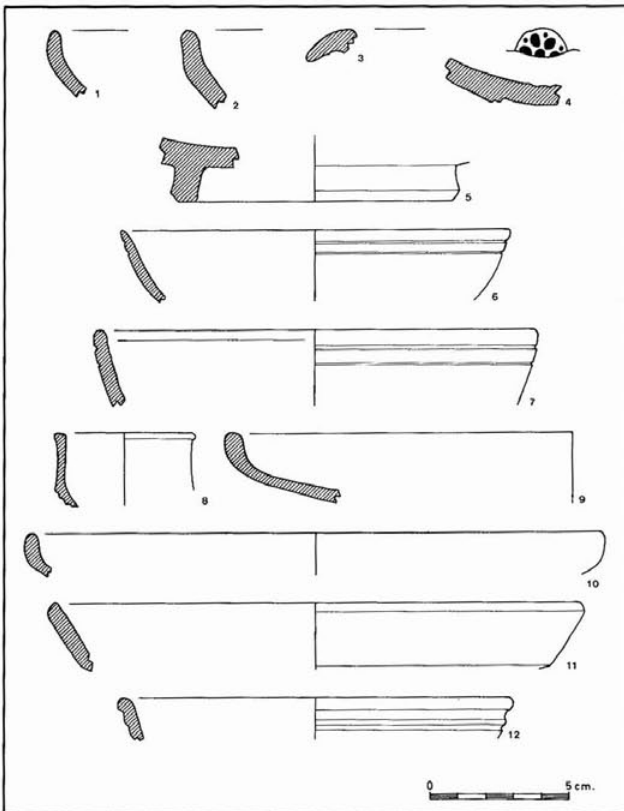

Fig. 127.- Ceràmica del Tossal de la Balaguera (la Poble Tornessa).

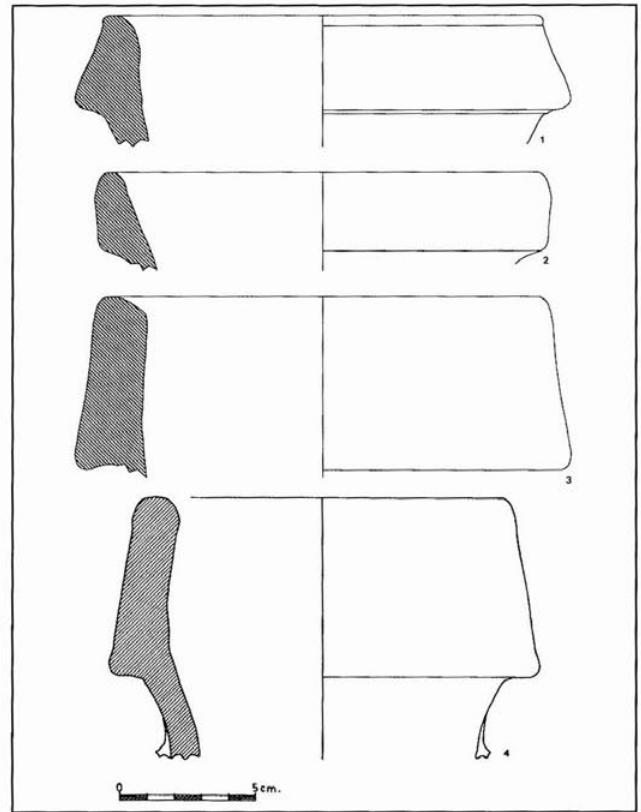

Fig. 129.- Ceràmica del Tossal de la Balaguera (la Poble Tornessa).

84. El Racó de Rata (Vilafamés)

30TYK497473.

SIAP.

Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 99; Arasa, *s. u.* "Racó de Rata, El", TIR K-30, 1993, 189; Llorens i Barrachina, 1994; Barrachina i Llorens, 1996; Majó, 1996; Arasa, *s. u.* "Racó de Rata, el", a Aranegui, 1996, 135; Barrachina i Llorens, 1998a; Barrachina i Llorens, 1998b; Allepuz, 1999, 33-36; Barrachina i Llorens, 1999.

Està situat al costat oest del pla de Vilafamés, en l'extrem meridional del tossal d'En Bosc, que s'alça sobre el pas dels Estrets (283 m), a 15'3 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, possibilita un hàbitat arcerat pels seus vessants S-SE i permet un bon control visual de tot l'entorn. L'altitud relativa és de 40 m. El seu estat de conservació és en general bo, ja que no ha estat parcel·lat ni cultivat, encara que ha estat objecte d'excavacions furtives. La seua planta té forma el·líptica, amb uns eixos de 62 x 48 m i una superfície de 3.000 m². El poblat està envoltat per una muralla de planta ovalada i l'accés septentrional està defensat per una gran torre. El sistema defensiu es completa amb bastions de planta rectangular adossats al parament i un fossat exterior excavat a la roca situat en el costat nordoest. Els assentaments visibles són el Tossal de la Balaguera i Velleretes i el més pròxim és el segon, situat a 1'8 km cap al sud. La via Augusta passa a 5'7 km cap a l'ESE i el camí de la Barona a uns 3 km cap a l'ENE; el pas dels Estrets sobre el qual s'alça el jaciment és, al mateix temps, el punt per on desguassa tot el pla i una via de comunicació amb el corredor d'Albocàsser. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de Moró, que desemboca en el dels Estrets al peu del jaciment, a 150 m cap al sud.

Barrachina i Llorens han realitzat diverses campanyes d'excavacions des de l'any 1990 en la zona SSE del jaciment sobre una superfície de 18 x 9 m, on han posat al descobert un habitatge de 9'5 x 3'5 m amb dues habitacions i murs conservats fins a l'50 m d'alçària, que dona a un carrer parcialment enllosat i, possiblement, a un carreró. En un *loculus* excavat en la roca aparegué una mandíbula de porc senglar, la presència de la qual possiblement respon a un ritus fundacional. També es van trobar tres inhumacions infantils (Majó, 1996). Aquest habitatge presenta un sol nivell d'ocupació. En les campanyes de 1997-2000 s'ha excavat la zona on es troba situada la torre, que és exempta i amida 7'4 m de diàmetre, amb murs d'1'75 m de grossària, i conserva una alçària màxima de 3'8 m. Les investigadores daten la seua ocupació entre el final del segle III i la meitat de l'I, encara que no descarten que en alguna altra zona de l'assentament es trobe un nivell anterior. Entre les formes de la ceràmica ibèrica destaca la presència d'alguns fragments de càlats. Hi ha també àmfores púniques del tipus Mañá C-2 i ceràmica grisa emporitana. Les ceràmiques estudiades corresponen a les dues primeres campanyes d'excavacions i a prospeccions anteriors.

En conjunt s'han estudiat 49 fragments ceràmics, 34 procedents de les excavacions i 15 de les prospeccions, que he reunit en un sol quadre donada la seua escassetesa y homogeneïtat. Entre les ceràmiques trobades en les excavacions hi ha fragments de campaniana B, dels quals 1 pertany a la forma Lamboglia 3a de la producció mitjana de *Cales*; 21 fragments de ceràmica de parets fines, entre els quals hi ha una base d'imitació possiblement de la forma Mayet II; i 8 fragments d'àmfora itàlica, amb una vora del tipus Dressel 1A. En les publicacions de les excavacions s'esmenta la troballa de fragments d'àmfora dels tipus Lamboglia 2 i Dressel 2-4 que no he pogut identificar. Els materials procedents de les prospeccions són 15 fragments ceràmics: 9 de campaniana B, 2 de parets fines, amb la vora d'un gobelet que pot pertànyer a la forma Mayet I, i 4 d'àmfora. Un altre fragment de campaniana B es va trobar al pla que s'esten al peu del jaciment. Al vessant es es va identificar un altre fragment de vora d'àmfora del tipus Dressel 1A.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana B	Lamboglia 3a	1	B: 10	130. 1	15
Parets fines	Mayet I	1 ?	V: 8'5	130. 3	
Parets fines d'imitació	Mayet II	1 ?	B: 4'2		22
Àmfora	Dressel 1A	2	V: 16	130. 2	12
TOTAL		5			49

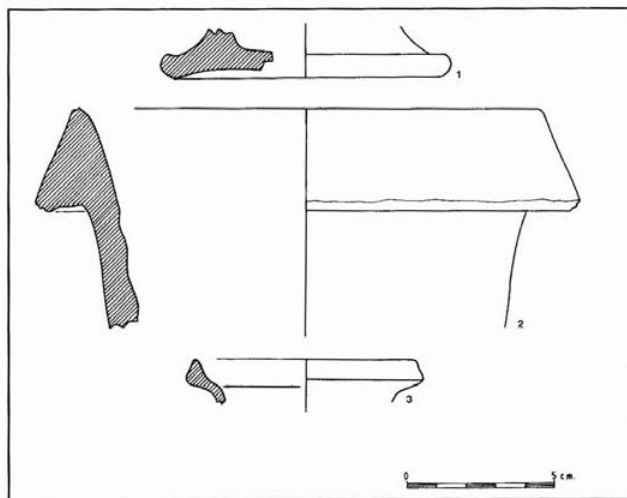

Fig. 130.- Ceràmica del Racó de Rata (Vilafamés).

D'altra banda, potser que en aquest jaciment s'hagen trobat els 2 asos republicans i la moneda hispanocartaginesa publicats per Ripollès (1980, 88; 1982, 168) com a procedents del terme municipal de Vilafamés.

En conjunt, els materials ceràmics d'importació -molt escassos, tant en les prospeccions com en les excavacions- poden datar-se entre la meitat del segle II i el primer quart de l'I. Hi destaca l'absència de campaniana A. Tot i que l'excavació es limita a un sol habitatge i la torre, cal destacar la seua datació tardana, sense que en el conjunt del jaciment s'hagen trobat fins ara materials anteriors. Les troballes posteriors de ceràmiques itàliques -inclosos alguns fragments de campaniana trobats a l'interior de la torre (Barrachina i Llorens, 1998b, 446)- no modifiquen aquesta datació.

85. Velleretes (Vilafamés)

30TYK497455.

SIAP.

Es localitza en una lloma situada en l'extrem SO del pla de Vilafamés (260 m), sobre el camí de les Useres, a 14'1 km de la costa. El lloc té unes limitades condicions defensives, no permet un hàbitat arcerat i possibilita un limitat control visual de l'entorn. L'altitud relativa és de 10 m. No hi ha vestigis constructius. La zona està parcel·lada i conreada. Encara que no poden precisar-se els seus límits, sembla tractar-se d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són el Tossal de la Balaguera i el Racó de Rata i el més pròxim és el segon, situat a 1'8 km cap al nord. La via Augusta passa a 5'6 km cap l'ESE i el camí de la Barona a 4 km. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de Moró, situat a 0'5 km cap a l'est.

En una zona reduïda del cim de la lloma es troben escassos fragments de ceràmica pertanyents a dos moments d'ocupació: ibèric i medieval. Les ceràmiques d'importació estan representades per un sol fragment de campaniana A que pot datar-se entre el segle II i la primera meitat de l'I.

6. EL CORREDOR DE BORRIOL

86. El Tossal de l'Assut (Borriol)

30TYK526381.

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; Col·lecció Museogràfica de Borriol; Museu de Vila-real; SIAP; col·lecció de F. Esteve.

Senent, 1919, 48; Senent, 1920, 5; Senent, 1923, 621; Bosch, 1923, 627; Porcar, 1933a, 491; Bayerri, 1948, 363-364; Mateu y Llopis, 1951a, 227-228 (HM 355); Fletcher i Alcácer, 1956, 150, 152 i 159; Martín Valls, 1967, 137; Fernández Nieto, 1968-69, 141; Gil-Masarell, 1973, 34; Ripollès, 1980, 32; Oliver, 1981, 212; Ripollès, 1982, 163; Babiloni, 1984, 58; Villaronga i Garrido, 1984; Doñate, 1991, 22; Villaronga, 1993, 63, núm. 172; Gimeno, 1993, 56; Arasa, s. u. "Tossal de l'Assut, El", TIR K-30, 1993, 224; Arasa, s. u. "Tossal de l'Assut, el", a Aranegui, 1996, 169; Arasa, 1997b, 1151; Melchor, 1999; Esteve, en premsa.

Està situat a la banda est del corredor de Borriol (292 m), entre el barranc de la Mola i el riu de Borriol, a 7'3 km de la costa. És una muntanya aïllada amb excel·lents condicions defensives a causa dels seus pronunciats pendents. Permet un hàbitat arcerat en el seu vessant meridional i un control visual limitat a l'esmentat corredor i al barranc de la Mola que segueix cap a l'est. L'altitud relativa és de 40 m. El jaciment s'estén per la zona superior, possiblement organitzat en terrasses i envoltat d'un recinte murat de planta semicircular. L'aprofitament de la pedra de la muntanya, l'erosió i les recerques furtives l'han destruït en bona part. Encara que no ha estat topografiat, sembla tractar-se d'un assentament petit. L'assentament més pròxim és el Tossalet de les Forques, situat a 2'6 km cap al SO; no n'hi ha cap de visible. La via Augusta passa a 0'6 km cap al NE; seguint el barranc de la Mola i a través del coll del Mancebo, situat a l'ESE del jaciment, es pot accedir a la Plana, per on passa el Caminàs, situat a 4'7 km cap al SSE. Els punts d'aiguada més pròxims són el barranc de la Mola i sobretot el riu de Borriol, que flanquegen el jaciment i estan situats a 0'1 km.

El jaciment fou donat a conèixer per Senent (1919 i 1920), que esmenta la troballa de ceràmica campaniana i "monedes ibèriques de les anomenades *Celsas* y monedas romanas consulares". Posteriorment el mateix Senent (1923) esmenta "terrisa ibèrica pintada barrejada amb altre de campaniana negra. Trobades en aqueix lloc, conservem monedes autònomes de les anomenades de *Celsa*". Més endavant, Porcar (1933a) cita la troballa de "ceràmica íbera acompanyada de alguns fragments d'hel·lenística", així com d'una urna funerària a 0'5 km del jaciment. El lloc fou reocupat en època tardoromana (Arasa, 1997b).

Villaronga i García Garrido (1984) van publicar un tresoret format per 62 monedes de bronze procedent d'una troballa fortuïta efectuada feia anys possiblement en aquest jaciment. La seua composició era la següent: 48 asos de *Kelse*, 10 asos de *Valentia*, 2 asos d'*Illirta*, 1 quadrant de *Corduba* i 1 as romà; hi destaca l'absència d'encunyacions saguntines. Els autors el daten en els primers decennis del segle I aC, el relacionen amb les guerres sertorianes i proposen una data d'ocultació en els anys 76/75. D'altra banda, Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'1 as de *Castulo*, 1 as de *Kelse* i 1 quadrant de *Corduba*.

	As	Quadrant	TOTAL
<i>Illirta</i>	2		2
<i>Kelse</i>	49		49
<i>Valentia</i>	10		10
<i>Castulo</i>	1		1
<i>Corduba</i>		2	2
<i>Roma</i>	1		1
TOTAL	63	2	65

Entre les ceràmiques arreplegades hi ha alguns fragments que poden atribuir-se a una ocupació inicial en el Bronze Final-Ferro Antic. Dos fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV són l'únic testimoni de la seua ocupació en el període Ibèric Ple. Els materials estudiats són 48 fragments de ceràmica: 28 de vernís negre, 3 de de parets fines, 1 de comuna, 1 de morter i 15 d'àmfora.

De la ceràmica de vernís negre hi ha 3 fragments de campaniana A i 25 de campaniana B. De campaniana A hi ha 1 exemplar del bol Lamboglia 27a-b i 1 de la copa Morel 68. Quant a la campaniana B, s'han pogut classificar 7 exemplars pertanyents a 3 formes: 1 de la pàtera Lamboglia 4b, 5 de la pàtera Lamboglia 5 i 1 de la copa Lamboglia 8a. D'altra banda, hi ha 4 fragments de base decorats: 1 amb 8 canaletes concèntriques i estries, 1 amb 2 canaletes i estries, 1 amb 2 canaletes i 1 amb 3 canaletes i un esgrafiat ibèric incomplet: *-ji*. Pel que fa a la resta de materials, hi ha 2 gobelets de parets fines d'imitació i forma indeterminada; 1 plata de ceràmica comuna de la forma Aguarod 2; 1 morter tarraconense; sengles vores fragmentades d'àmfora Dressel 1A i possiblement Dressel 1C i 1 fragment d'àmfora Dressel 1 tarraconense.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	1	V: 18		131, 1	3
	Morel 68	1	V: 11		131, 2	
Campaniana B	Lamboglia 4b	1			131, 3	25
	Lamboglia 5	5	V: 24; 32; 33		131, 4-7	
	Lamboglia 8a	1	V: 16		131, 8	
	Indeterminada		V: 16		132, 1	
	Indeterminada		B: 7'5	2 canaletes i estries	132, 3	
	Indeterminada		B: 8	3 canaletes; grafit: <i>-ji</i>	132, 4	
	Indeterminada		B: 6'5		132, 2	
	Indeterminada			8 canaletes i estries		
	Indeterminada			2 canaletes		
Parets fines d'imitació	Indeterminada	2	V: 7; B: 3'4		132, 5-6	3
Comuna	Aguarod 2	1	V: 30		132, 7	1
Morter	Tarraconense	1	V: 29		132, 9	1
Àmfora	Dressel 1A	1				15
	Dressel 1C	1?			132, 8	
	Dressel 1 Tarraconense	1				
TOTAL		16				48

La datació més antiga, en el segle II, ve donada per la copa Morel 68 de campaniana A. La presència majoritària de campaniana B tardana entre la ceràmica de vernís negre i d'altres produccions de semblant cronologia, com ara les àmfors Dressel 1C i Dressel 1 tarraconense, tot acompanyat d'abundants troballes monetàries, permet establir una datació prou baixa per al darrer moment de l'assentament, que pot situar-se almenys en el primer quart del segle I aC. Segons aquests materials, no és segur que l'ocultació del tresoret en els primers decennis d'aquest segle es corresponga amb el final de l'ocupació de l'assentament, que podria prolongar-se fins a mitjan segle.

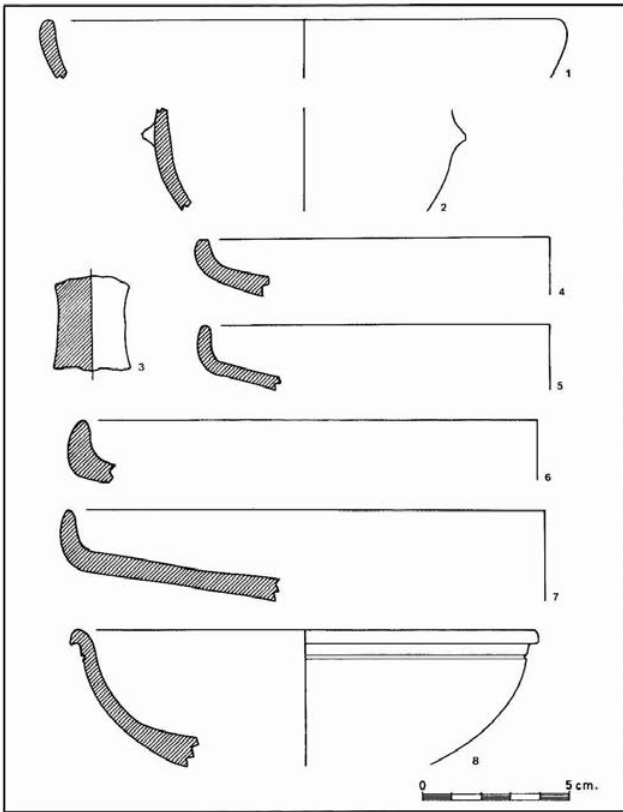

Fig. 131.- Ceràmica del Tossal de l'Assut (Borriol).

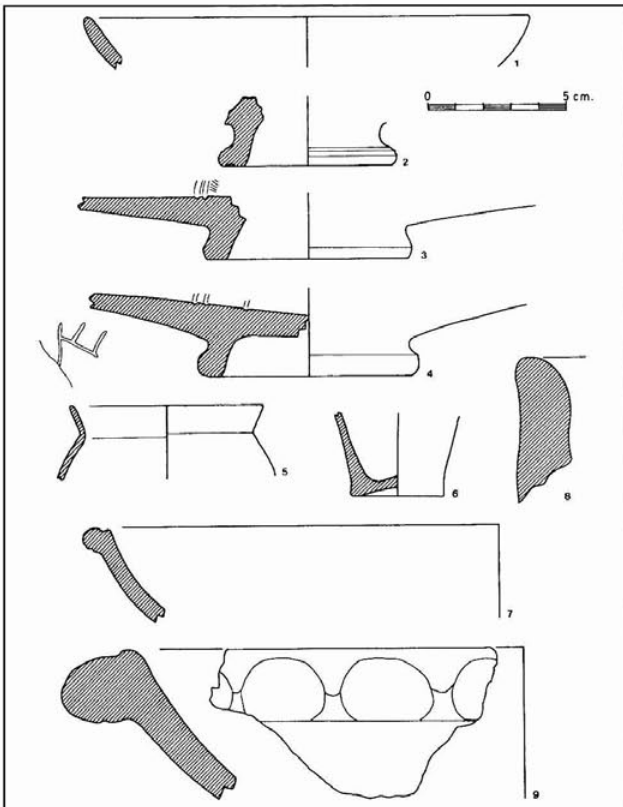

Fig. 132.- Ceràmica del Tossal de l'Assut (Borriol).

87. El Tossalet de les Forques (Borriol)

30TYK508362.

Col·lecció Museogràfica de Borriol; Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; SIAP.

Porcar, 1933a, 495; Porcar, 1933b, 85; Porcar, 1954, 229; Ripollès, 1975, 191; Ripollès, 1980, 32; Gil-Mascarell i Aranegui, 1981, 59; Falomir i Salvador, 1981, 270-271, fig. 8, 53; Oliver, 1981, 211-212; Ripollès, 1982, 96; Babiloni, 1984, 58; Oliver, 1990b, 231-232; Oliver, 1990-91, 176; Rouillard, 1991, 398; Gimeno, 1993, 56; Arasa, s. u. "Tossalet de les Forques, El", TIR K-30, 1993, 225; Arasa, s. u. "Tossalet de les Forques, el", a Aranegui, 1996, 173; Melchor, 1999; Allepuz, en premsa.

Està situat a la banda est del corredor de Borriol (212 m), en una petita altura aïllada entre el riu de Borriol i la depressió de la Coma, a 8'8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb un pendent abrupte sobre el riu i uns vessants més suaus cap al SE, mentre que la visibilitat està limitada en la part del corredor. L'altitud relativa és de 10 m. L'assentament s'estén pel vessant SE, arrecerat, per on devia organitzar-se en terrasses. El jaciment es troba prou degradat a causa del cultiu, l'erosió i les recerques furtives. Encara que no ha estat topografiat, sembla tractar-se d'un assentament petit. L'assentament més pròxim és el Tossal de l'Assut, situat a 2'6 km cap al NE; no n'hi ha cap de visible. La via Augusta passa a 0'6 km cap al NO; cap al SE, a través de la Coma i del coll de la Garrofera, s'accedeix a la Plana seguint la senda de la Palla. El punt d'aiguada més pròxim és el riu de Borriol, situat al peu del jaciment.

Fou donat a conèixer per Porcar (1933a), que esmenta la troballa en un petit sondeig que hi va realitzar el desembre del 1931 de "un vas petit, campanià". Aquest autor va excavar un forn ibèric de ceràmica en les immediacions del jaciment. En 1981-82 Salvador i Falomir (1981) van realitzar-hi un sondeig en el qual van posar al descobert diverses estructures, on no es van trobar materials d'importació. Aranegui (Gil-Mascarell i Aranegui, 1981) va donar a conèixer un fragment de copa jònia B3 conservat al museu de Borriana que pot datar-se cap al 550-530 (Oliver, 1990-91; Rouillard, 1991). Alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre conservats a la Col·lecció Museogràfica de Borriol, que poden datar-se en els segles V-IV, i altres dos de *guttus*, un dels quals té la forma d'un peu, que poden datar-se en el segle III, constaten la continuïtat en l'ocupació del jaciment fins a l'època iberoromana. Recentment, Allepuz (en premsa) ha donat a conèixer alguns fragments de ceràmica ibèrica amb decoració figurada en què poden identificar-se un peix, un guerrer armat amb una *caetra* i un possible cavall.

	Victoriat	As	Quadrant	TOTAL
<i>Arse</i>		1	1	2
<i>Roma</i>	1			1
TOTAL	1	1	1	3

Pel que fa a les troballes monetàries, Ripollès (1975) va publicar un victoriat republicà. Al museu de Borriana es conserva un as d'*Arse*. D'aquesta seca es coneix també la troballa d'un quadrant per un particular de la població.

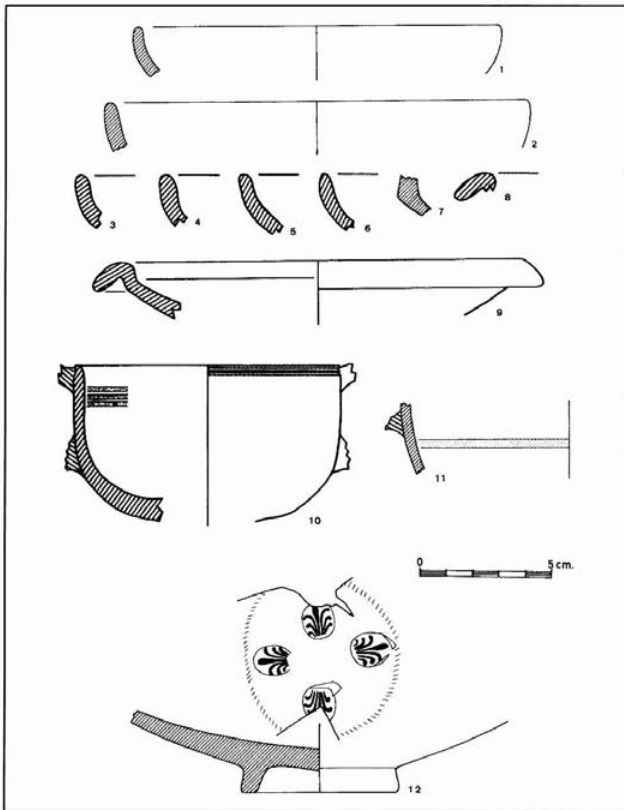

Fig. 133.- Ceràmica del Tossalet de les Forques (Borriol).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Vasos plàstics	Guttus F 9462	1				2
Campaniana A	Lamboglia 27a-b	2	V: 14; 16		133, 1-2	40
	Lamboglia 27	4			133, 3-6	
	Lamboglia 34	1 ?			133, 7	
	Lamboglia 36	3			133, 8-9	
	Morel 68	2	V: 10	1/3 bandes pintades	133, 10-11	
	Indeterminada		B: 6'2	4 palmetes i estries	133, 12	
	Indeterminada		B: 5'5	Roseta	134, 1	
Indeterminada		B: 4'4; 6		134, 2-3		
Campaniana B	Sanmartí 166	1 ?				2
Pasta grisa	Lamboglia 7	1 ?	V: 22		134, 4	6
Parets fines	Mayet II	1	V: 8		134, 5	1
Àmfora	Indeterminada	1				5
TOTAL		17				56

En total s'han estudiat 56 fragments ceràmics: 48 de vernís negre, 1 de parets fines i 5 d'àmfora. Entre els primers hi ha 40 de campaniana A, 2 de campaniana B i 6 de pasta grisa. De campaniana A han pogut identificar-se les següents formes: 6 exemplars del bol Lamboglia 27, dels quals 2 són de la variant 27a-b; 1 de la copeta Lamboglia 34 d'adscripció insegura; 3 del plat Lamboglia 36 i 2 de la copa Morel 68. A més hi ha 4 bases, 2 de les quals estan decorades: 1 amb 4 palmetes en disposició radial envoltades d'una orla d'estries i l'altra amb una roseta de 8 pètals. Els 2 fragments de campaniana B són de la producció mitjana de *Cales* i un d'ells pot pertànyer a la forma Sanmartí 166. Almenys 4 dels fragments de campaniana de pasta grisa pertanyen a una pàtera tal vegada de la forma Lamboglia 7. Finalment, hi ha un gobelet de parets fines de la forma Mayet II i 5 fragments d'àmfora campaniana de tipus indeterminat.

Aquests materials permeten confirmar l'ocupació del jaciment en el segle II. El victoriat proporciona la data més antiga, en el darrer decenni del segle III. Algunes formes de campaniana A poden datar-se en la primera meitat del segle II, mentre que la ceràmica de parets fines i les altres troballes monetàries poden datar-se en els darrers decennis d'aquest segle. Hi destaca l'escassetat de fragments d'àmfora entre la ceràmica arrellegada. La manca de campaniana B tardana no permet portar el final de la seua ocupació més enllà de la darrerria del segle II.

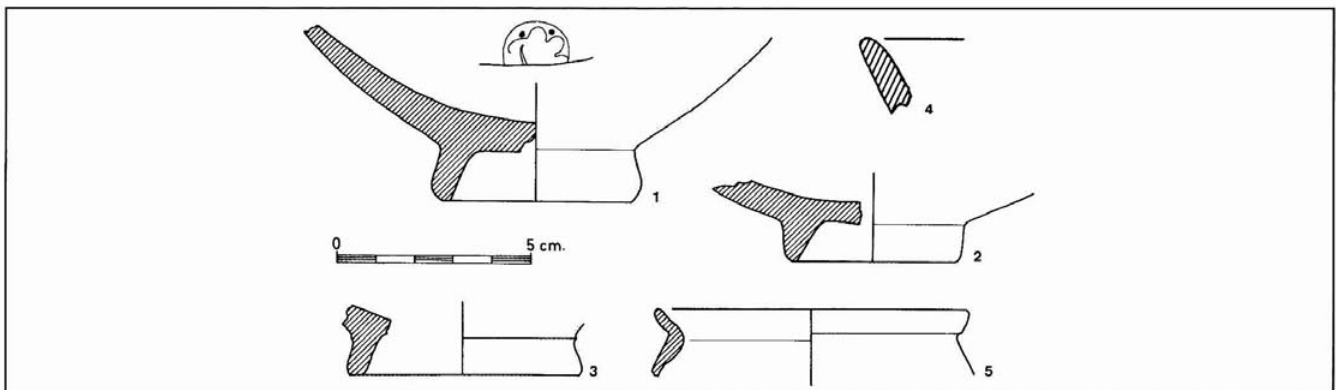
7. EL CORREDOR D'ALBOCÀSSER

88. Tírig

31TBE522791.

Borrás, 1984.

El lloc de la troballa està situat en la mateixa població de Tírig (460 m), a la banda est de la vall, a 26'2 km de la costa. El lloc no té condicions defensives ni permet un hàbitat arrelerat, però es troba un poc elevat sobre les millors terres de cultiu de la vall. Per les condicions de la troballa no poden determinar-se l'extensió ni les característiques del jaciment. L'assentament més pròxim és el Cormulló dels Moros, situat a 3'7 km cap al SO; no n'hi ha cap de visible. El corredor de Tírig és una via natural de comunicació en direcció NNE-SSO. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc Fondo, situat a 0'2 km cap a l'oest.

134.- Ceràmica del Tossalet de les Forques (Borriol).

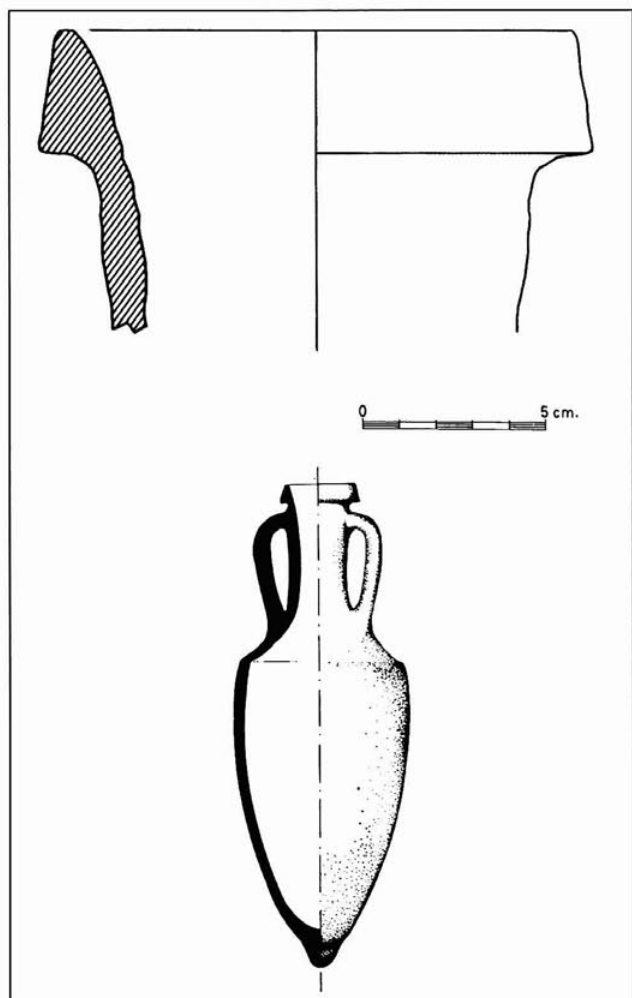

Fig. 135.- Àmfora de Tírig.

En obrir una trinxera de fonamentació al núm. 11 del carrer de Sant Roc es van trobar diversos fragments de “ceràmica iberoromana”, entre els quals hi havia una àmfora itàlica que ha pogut reconstruir-se quasi totalment i es conserva en aquest domicili. És del tipus Dressel 1A, de procedència campaniana, amb una alçària de 91 cm i un diàmetre de vora de 14 cm (fig. 135). Encara que segons els testimonis la troballa va aparèixer aïllada, possiblement pertany a un petit assentament d'època iberoromana, amb una datació entre la segona meitat del segle II i el primer quart de l'I.

89. El Cormulló del Moros (Albocàsser)

31TBE501760.

Museu de la Valltorta; SIAP.

Bosch, 1924, 104; Barberá, 1975b; Ripollès, 1975b, 191; Mateu y Llopis, 1979, 130 (HM 1582); Oliver, 1978, 266; Ripollès, 1980, 31 i 108; Ripollès, 1982, 59 i 81; Gusi, 1982, 69; Miralles Sales, 1983, 14; Roca, 1985, 41; Oliver, 1986b, 63; Arasa, 1987b, 129; Oliver, 1991a, 92; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 99; Oliver, 1995c; Arasa, 1995a; Arasa, s. u. “Cormulló dels Moros, el”, a Aranegui, 1996, 62; Arasa, s. u. “Cormulló dels Moros”, TIR K/J-31, 1997, 66; Arasa, 1997b, 1150; Espí, Iborra i De Haro, 2000.

Ocupa un esperó rocós situat entre la desembocadura dels barrancs Fondo i de la Valltorta (440 m), a uns 26 km de la costa. Té forma aproximadament triangular, està orientat E-O i presenta unes bones condicions defensives. L'únic accés per l'oest està protegit per un gran amuntament de terra i pedres de forma cònica, possiblement una torre, que ha donat origen al topònim amb què es coneix actualment el jaciment. La seua visibilitat és molt limitada, ja que es troba a menor altura que l'entorn. Segons Gusi, Díaz i Oliver (1991), les seues dimensions màximes són 95 x 20 m, amb una superfície aproximada de 0'25/0'26 ha. Els treballs de planimetria efectuats per l'equip del Museu de la Valltorta han permès determinar que la superfície és de 0'8 ha. L'assentament més pròxim és Tírig, situat a 3'7 km cap al NE; no n'hi ha cap de visible. El jaciment està situat entre els plans de Tírig i d'Albocàsser, en una via natural de comunicació en direcció NNE-SSO, a poc menys d'1 km del pas que permet travessar el barranc de la Valltorta cap a l'est per la font d'En Bosc i a la vora d'on el travessa la carretera actual; també, seguint la rambla de la Morellana, en direcció N-NO, es comunica amb el corredor de Catí. Els punts d'aiguada més pròxims són els barrancs esmentats, que envolten el jaciment.

El jaciment apareix esmentat en la carta de població de la veïna localitat de Tírig l'any 1245 amb el topònim “el Castellar Gros” (Miralles Sales, 1978, 40); en l'actualitat, tot i que aquest topònim s'ha repost en algunes publicacions, la denominació popular és el Cormulló dels Moros. Les primeres notícies publicades fan referència a troballes soltes de monedes i de ceràmica campaniana amb esgrafiats ibèrics. Mateu va publicar un denari republicà que es conserva al SIP de la Diputació de València. Posteriorment, Ripollès (1975) va donar a conèixer un quadrant d'Arse i Barberá (1975b) va publicar dos fragments de campaniana B amb esgrafiats ibèrics. Anys després Oliver (1986b) va publicar un altre esgrafià. Per les restes trobades, sembla existir una primera ocupació en l'Edat del Bronze i una reocupació tardoromana (Arasa, 1997b). Les restes constructives conservades són mínimes; cal destacar el fet que diverses habitacions estan tallades en la roca. El jaciment fou excavat pel grup local de “Misión Rescate” en els anys setanta, quan es van recuperar nombrosos peces de gran qualitat. El que ha quedat d'aquesta col·lecció, donada al Museu de la Valltorta, ha estat estudiat per Oliver (1995c) i per mi (Arasa, 1995a). La resta dels materials estudiats procedeixen de prospeccions posteriors. En els darrers anys el jaciment ha estat objecte d'excavacions furtives que han destrossat part de la zona conservada. Des de l'any 1998 està sent excavat per un equip del Museu de la Valltorta (Espí, Iborra i De Haro, 2000).

Pel que fa a les troballes monetàries, se'n coneixen 5: 1 denari romà, 1 as de *Bibbilis*, 1 as de *Castulo* i 2 quadrants d'Arse.

	Denari	As	Quadrant	TOTAL
<i>Bibbilis</i>		1		1
<i>Arse</i>			2	2
<i>Castulo</i>		1		1
<i>Roma</i>	1			1
TOTAL	1	2	2	5

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 5/7	2	V: 32	2 canaletes	136, 1-2	25
	Lamboglia 27b	1	V: 16		136, 3	
	Lamboglia 27B	3	V: 25; 27		136, 5-7	
	Lamboglia 27c	1	V: 10		136, 4	
	Lamboglia 31	2	V: 23	1/2 bandes pintades	136, 8	
	Lamboglia 36	2	V: 29		136, 9-10	
	Morel 68	1	V: 12	1 banda pintada	137, 1	
	Indeterminada			2 canaletes		
	Indeterminada			Grafit: <i>tis</i>	136, 11	
	Indeterminada			Grafit: <i>-Ja/ka? /-</i>	141, 5	
Campaniana B	Lamboglia 1a	3		2 canaletes; forats	137, 2	40
			B: 12	grapes; grafit: <i>tu</i>	137, 3-4	
	Lamboglia 2	1				
	Lamboglia 3	3	B: 9		137, 5; 142, 3	
				Grafit: <i>tu</i>	142, 1	
	Lamboglia 4b-F 1410	2		2 canaletes	138, 1-2	
	Lamboglia 5	8		5 canaletes i estries	138, 3-4	
				3 canaletes i estries	139, 2	
			V: 20; 21; 23'5; 25		138, 5-6; 139, 1, 3; 142, 2	
	Lamboglia 6	1				
	Lamboglia 7	1	V: 32	Grapa de plom	140, 3	
	Indeterminada		B: 7	2 canaletes	142, 4	
	Indeterminada			3 canaletes i estries		
Indeterminada			Grafit: <i>-Jbo/-</i>	141, 6		
Indeterminada			Grafit: <i>-Juf/-</i>	142, 5		
Campaniana de pasta grisa	Lamboglia 2	1	V: 11		139, 4	6
	Lamboglia 5/7	1		2 canaletes	139, 5	
	Indeterminada	1	B: 11	7 canaletes	139, 6	
Pares fines	Mayet II	1	V: 10		142, 6	1
Ungüentari	Indeterminada	1	B: 2'4		139, 8	1
Comuna	Aguarod 4	1			142, 7	3
	Olpes	2	V: 3'3; 4'6		139, 7; 140, 1	
Morter	Campanià	2	V: 24		140, 2; 142, 8	2
Àmfora	Itàlica	1				6
	Tarraconense	1				
Imitacions de campaniana B	Lamboglia 2	4			141, 1-4	4
TOTAL		47				88

En conjunt s'han estudiat 88 fragments i peces ceràmiques, 1 amulet fàl·lic d'os i 1 sonda de bronze (fig. 140, 4-5), dels quals 53 peces i fragments i aquestes dues darreres peces foren trobades en les excavacions de "Misión Rescate" i les restants 35 s'han trobat en superfície. El material ceràmic es distribueix de la següent forma: 71 de vernís negre, 1 ungüentari, 3 de ceràmica comuna, 2 morters, 6 d'àmfora i 4 imitacions de campaniana. Quant a la ceràmica de vernís negre, n'hi ha 25 de campaniana A (35'2%), 40 de campaniana B (56'3%) i 6 de pasta grisa (8'4%). De campaniana A, la major part pertany a la producció mitjana, excepte 4 fragments de la forma Lamboglia 5/7 que pertanyen a la tardana. S'hi han pogut classificar 12 fragments pertanyents a 5 formes: 2 del plat Lamboglia 5/7; 5 del bol Lamboglia 27: 1 de la variant 27b, 3 de la 27B i 1 de la 27c; 2 del bol Lamboglia 31; 2 del plat Lamboglia 36 i 1 de la copa Morel 68. A més hi ha 3 fragments, un de base decorat amb 2 canaletes i 2 amb esgrafiats: *tis* i *-Ja/ka? /-*.

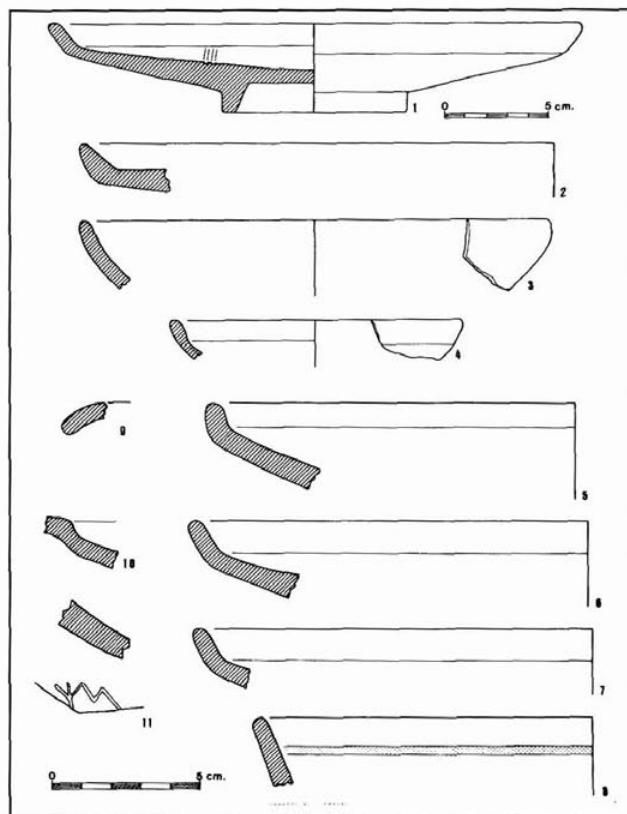

Fig. 136.- Ceràmica del Cormulló dels Moros (Albocàsser).

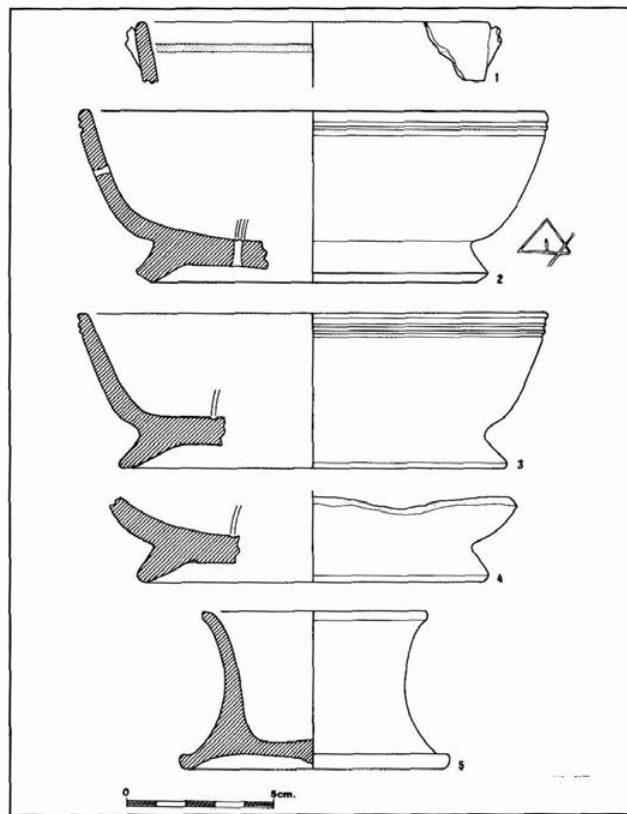

Fig. 137.- Ceràmica del Cormulló dels Moros (Albocàsser).

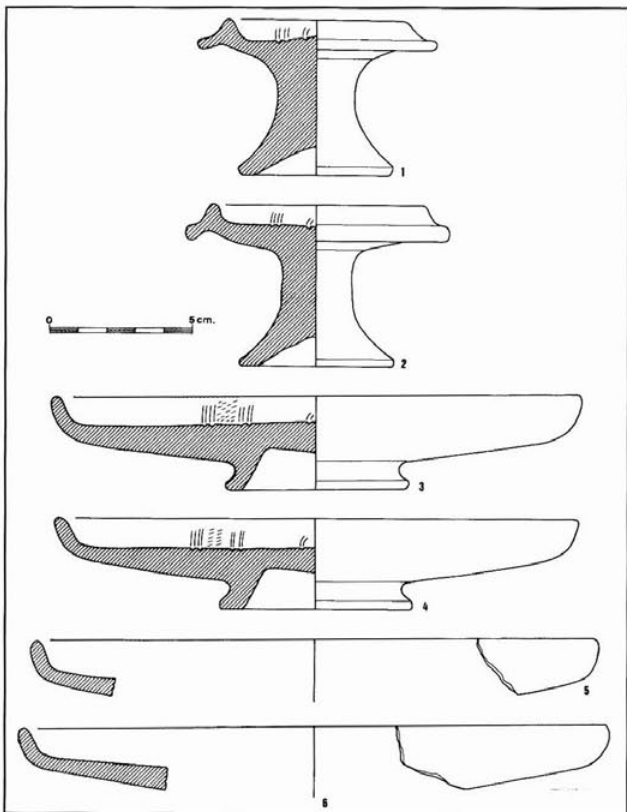

Fig. 138.- Ceràmica del Cormulló dels Moros (Albocàsser).

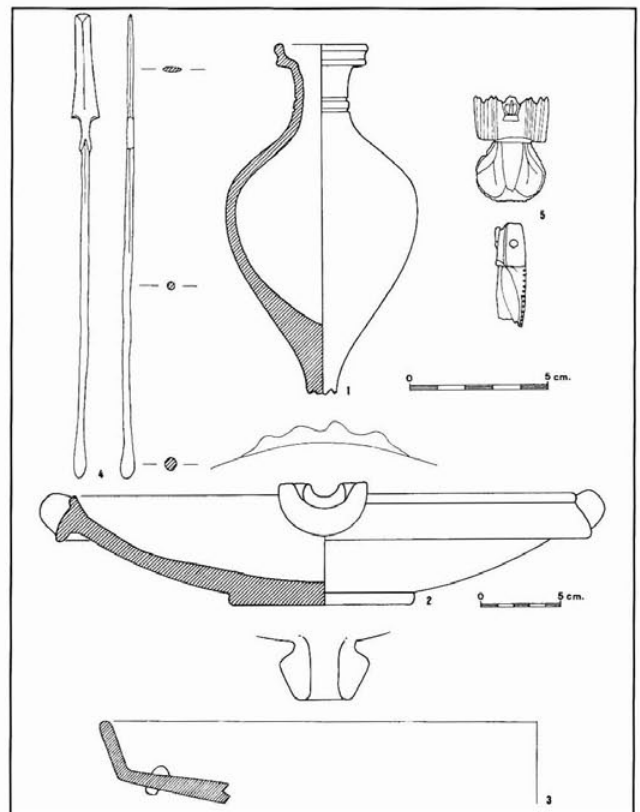

Fig. 140.- Ceràmica del Cormulló dels Moros (Albocàsser).

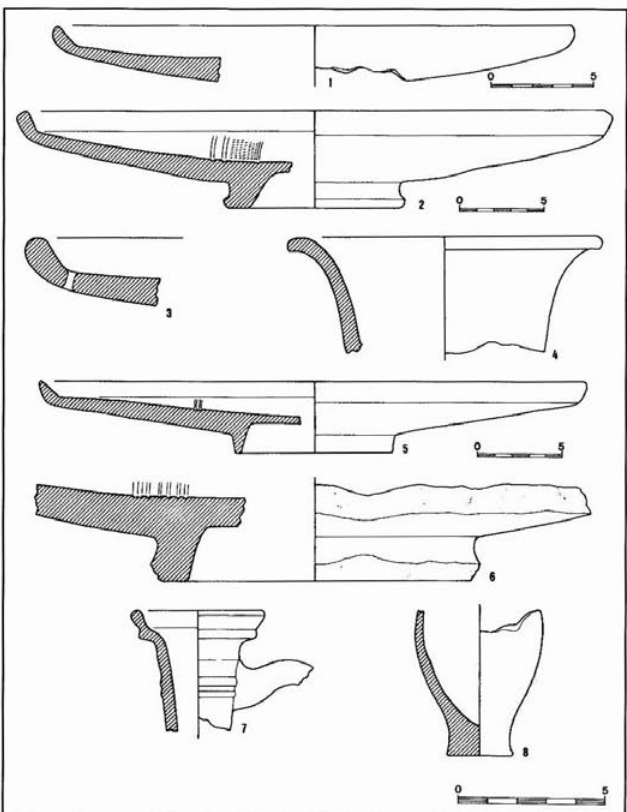

Fig. 139.- Ceràmica del Cormulló dels Moros (Albocàsser).

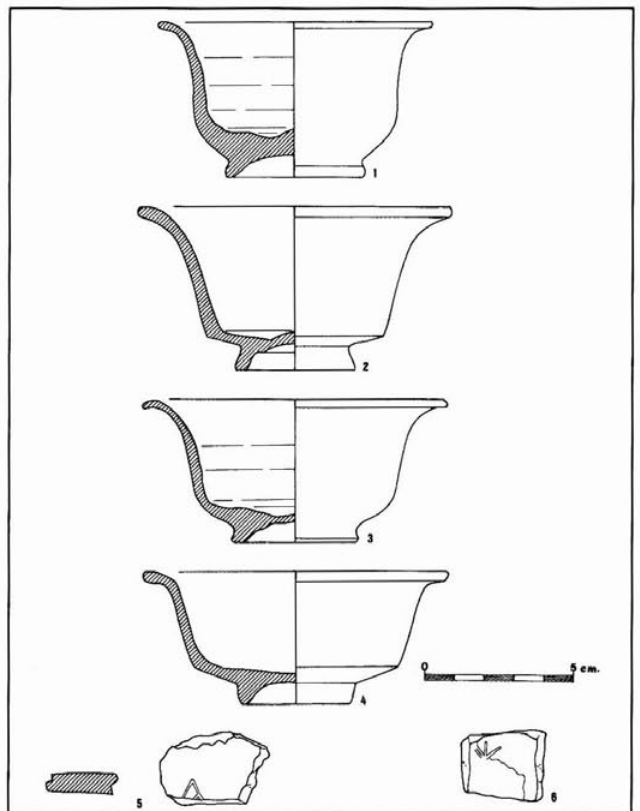

Fig. 141.- Ceràmica del Cormulló dels Moros (Albocàsser).

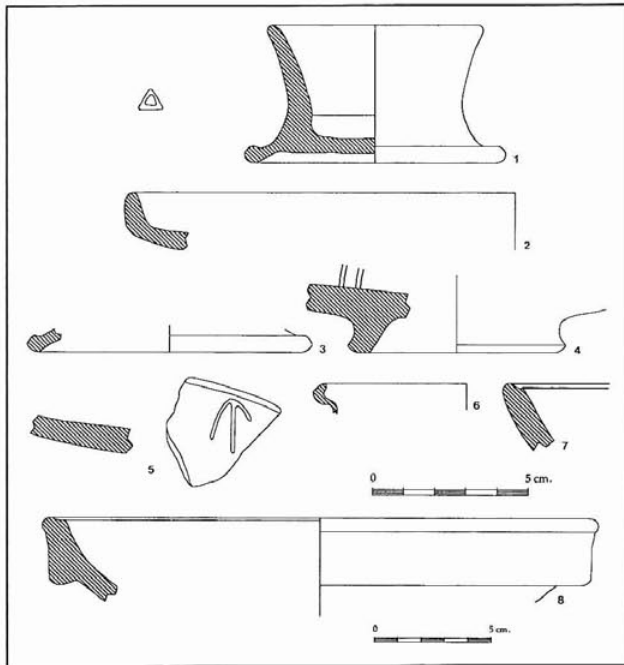

Fig. 142.- Ceràmica del Cormulló dels Moros (Albocàsser).

Producció	Forma	V	B	H	H/V
Campaniana A	Lamboglia 5/7	26	8'9	4'3	0'16
Campaniana B	Lamboglia 1	16	12	5'8	0'36
		16	13'2	5'3	0'33
	Lamboglia 3	7'6	8'2	5'4	0'71
		7	8'4	4'5	0'64
	Lamboglia 4	8'4	5'4	5'7	0'67
9'2		5'4	5'7	0'61	
Lamboglia 5	18'6	6'4	3'3	0'17	
	18'4	6'7	3'2	0'17	
	35	10'8	5'8	0'16	
Campaniana de pasta grisa	Lamboglia 5/7	32'6	9'4	4'3	0'13
Mortier	Campanià	34'4	12'2	7'2	0'20
Imitacions de campania B	Lamboglia 2	9'2	4'1	5'3	0'57
		10'6	4	5'5	0'51
		10'4	4'4	4'7	0'45
		10'4	4	4'5	0'43

Quadre amb les dimensions de les peces senceres.

La campaniana B correspon quasi en la seua totalitat a la producció tardana; només un fragment indeterminat pertany a la mitjana. S'hi han pogut classificar 19 fragments pertanyents a 7 formes: 3 de la copa Lamboglia 1a; 1 de la copa Lamboglia 2; 3 de la píxide Lamboglia 3, un amb un esgrafiament ibèric incís: *tu*; 2 de la pàtera Lamboglia 4b; 8 de la pàtera Lamboglia 5; 1 del plat Lamboglia 6 i 1 de la pàtera Lamboglia 7. A més hi ha 2 bases: una decorada amb 2 canaletes i l'altra amb 3 canaletes i estries; uns altres 2 fragments presenten sengles grafitos incomplets: *-lbo [-* i *-lul[-*. Quant a la campaniana de pasta grisa, hi ha un exemplar de cadascuna de les formes Lamboglia 2 i Lamboglia 5/7, a més d'una base decorada amb 7 canaletes.

Els altres productes ceràmics presents són: 1 gobelet de parets fines de la forma Mayet II, 1 unguentari, 2 olpes i 1 plata del tipus Aguarod 4 de ceràmica comuna, 2 morters campanians, 1 fragment d'àmfora tarraconense i 4 imitacions ibèriques de la forma Lamboglia 2.

Els materials estudiats poden datar-se en conjunt entre el segle II i fins a la primera meitat de l'I. Només un petit fragment de ceràmica àtica de vernís negre deu correspondre a una primera fase d'ocupació en els segles V-IV, documentada també mitjançant un fragment d'urna d'orelletes trobat entre els materials d'una excavació furtiva. En conjunt, la vaixel·la del jaciment compta amb una presència notable de ceràmica de procedència itàlica i una important diversitat de produccions i tipus. Hi destaca l'escassetat de fragments amfòrics, només documentats entre els materials de superfície. Entre les peces de campaniana A, el bol Lamboglia 31 i la copa Morel 68 proporcionen la data més antiga, en els dos primers terços del segle II, mentre que la pàtera Lamboglia 5/7 pot datar-se aproximadament cap al 125-50. Quant a la campaniana B, els productes tardans formen el conjunt majoritari entre les ceràmiques d'importació i proporcionen una datació en el segle I. Les troballes monetàries poden datar-se en la seua major part en aquesta època, entre el darrer terç del segle II i la primera meitat de l'I. D'altra banda, la presència d'utilatge metàl·lic de procedència itàlica, com la sonda espatulada de bronze, i l'amulet fàl·lic d'os, de semblant adscripció cultural, indiquen -si més no- una presència destacada d'utilatge i elements rituals romans. De manera general, doncs, l'ocupació d'aquest assentament pot datar-se al llarg de tot el segle II i fins a un moment avançat del segle I que pot situar-se cap al 75/50.

90. El Mas de la Sémola (Albocàsser)

31TBE463746.

SIAP.

Oliver, 1986b, 64; Oliver, 1991a, 92.

Està situat als peus de les muntanyes que tanquen el pla d'Albocàsser pel NO (500 m), a uns 26 km de la costa. Es troba en un pendent orientat cap al S-SE, un poc elevat sobre les terres de cultiu, per la qual cosa té certa visibilitat sobre el seu entorn. La zona no està parcel·lada i apareix recoberta de vegetació; al peu del vessant hi ha parcel·les cultivades. Per les seues característiques deu tractar-se d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són el Mas de Sant Pere, la Rourera, el Pou de Llobet i el Castellar i el més pròxim és les Forques, situat a 3'5 km cap al SE. El corredor d'Albocàsser conforma un camí natural en direcció NE-SO; el jaciment està situat molt prop del camí d'Albocàsser a Catí que segueix el barranc de Sant Miquel. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Sant Miquel està situat a 0'6 km cap al NE.

El jaciment fou localitzat i prospectat inicialment per F. Melià. Oliver (1986b) el va donar a conèixer en publicar un esgrafiament ibèric sobre ceràmica. Es tracta d'un assentament altimperial, en el qual s'han trobat un fragment de ceràmica ibèrica i un altre de campaniana A corresponent a una base decorada amb una orla d'estries i amb un grafit ibèric incís al fons exterior: *-l'ai š[-* (fig. 143). Tot i que els materials trobats són molt escassos, sembla que el lloc degué ser ocupat inicialment per un assentament ibèric, almenys en un període que pot situar-se de manera aproximada entre el segle II i la primera meitat de l'I.

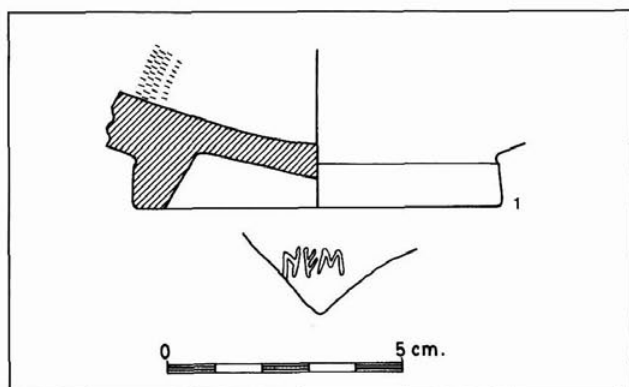

Fig. 143.- Ceràmica del Mas de la Sémola (Albocàsser).

91. Les Forques (Albocàsser)

31TBE487722.

SIAP.

Oliver, 1986b, 64; Arasa, s. u. "Forques, les", a Aranegui, 1996, 76; Arasa, s. u. "Forques, Les", TIR K/J-31, 1997, 81.

Ocupa el vessant meridional d'una lloma d'escassa altura situada a l'est de la vall d'Albocàsser (560 m), a uns 26 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, està orientat O-SO i permet un control visual només en aquesta direcció. La zona està parcel·lada i conreada. Les característiques del lloc, la dispersió dels fragments ceràmics i llur importància quantitativa permeten suposar que es tractava d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són el Mas de Sant Pere, la Rourera i el Castellar i el més pròxim és el primer, situat a 1'9 km cap al SSO. El jaciment està situat a 0'9 km del camí d'Albocàsser a Tírig. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Bovalar està situat a 0'6 km cap al SO.

L'any 1985, en el curs d'uns treballs de transformació agrícola, va aparèixer un important lot de ceràmica que fou arreplegat per F. Melià i depositat al SIAP. En posteriors prospeccions he pogut trobar alguns fragments ceràmics més. Oliver (1986b i 1991a, 92) va donar a conèixer el jaciment en un article en què va publicar un esgrafiament ibèric sobre l'ansa d'una àmfora ibèrica. El material citat comprenia alguns fragments de campaniana A, gobelets de parets fines i àmfors dels tipus Dressel 1A i Dressel 26 entre les ceràmiques romanes, a més de càlats, àmfors i *pithoi* entre les ibèriques, amb una cronologia del segle II.

La ceràmica d'importació i les imitacions representen, en conjunt, una part important del total de la vaixel·la recuperada en el jaciment, amb una quantitat inusual de gobelets de parets fines d'imitació. En conjunt s'han estudiat 31 fragments ceràmics: 4 de campaniana A, 16 de parets fines i 11 d'àmfora. De campaniana A hi ha 2 peces del bol Lamboglia 27, una de les quals és de la variant 27a. Hi destaca l'absència de campaniana B. La ceràmica de parets fines suposa la part més important dels materials, amb un nombre mínim de 12 exemplars, dels quals es conserva la base completa en la majoria dels casos, però no la vora. Tots foren trobats, junt a una àmfora Dressel 1A, en una mateixa zona, per la qual cosa devia tractar-se de la part d'un habitatge dedicada a magatzem o cuina. Quant a les àmfors, hi ha un exemplar del tipus Dressel 1A tarraconense quasi sencer, a més de 2 vores més i nombrosos fragments de paret de procedència itàlica.

L'escassetat de materials i la seua relativa homogeneïtat permet atribuir a l'assentament una curta ocupació. La presència dels gobelets de parets fines d'imitació i de l'àmfora Dressel 1A tarraconense aconsella una datació en la primera meitat del segle I.

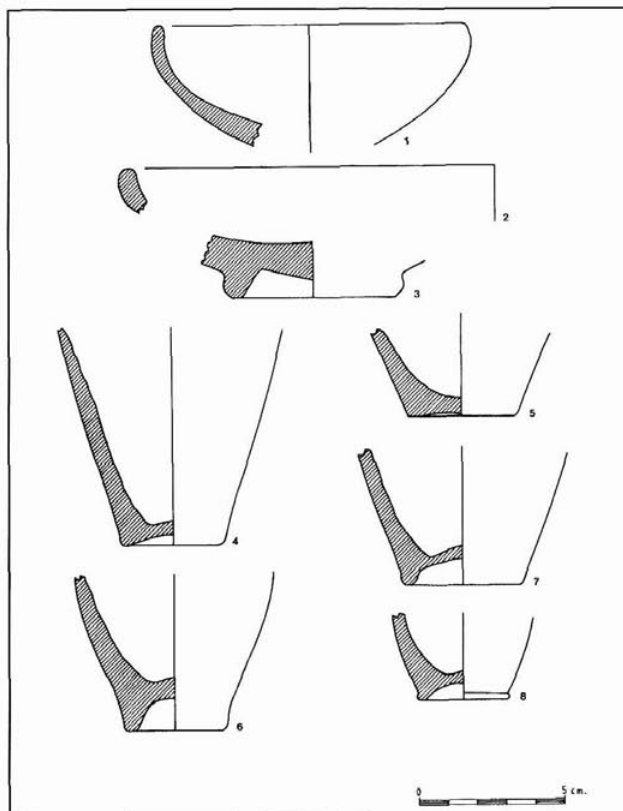

Fig. 144.- Ceràmica de les Forques (Albocàsser).

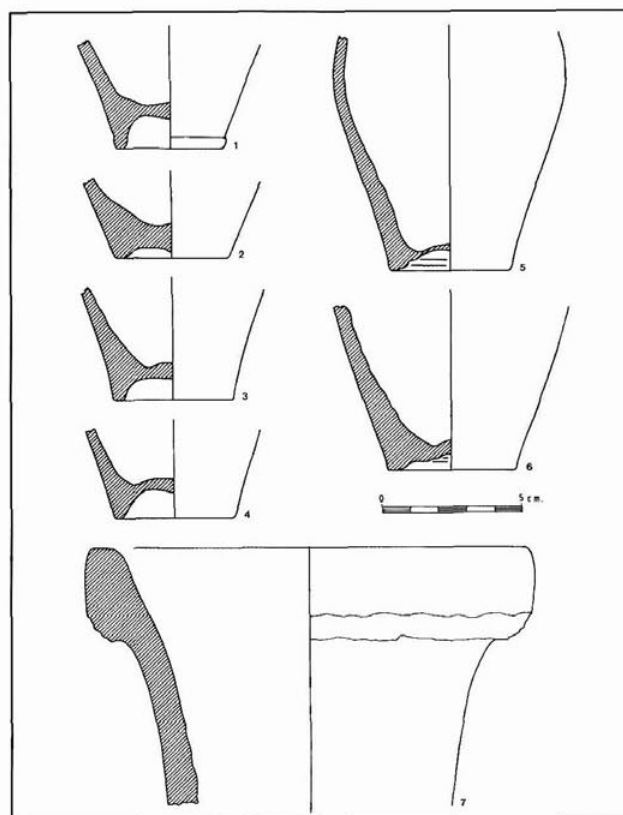

Fig. 145.- Ceràmica de les Forques (Albocàsser).

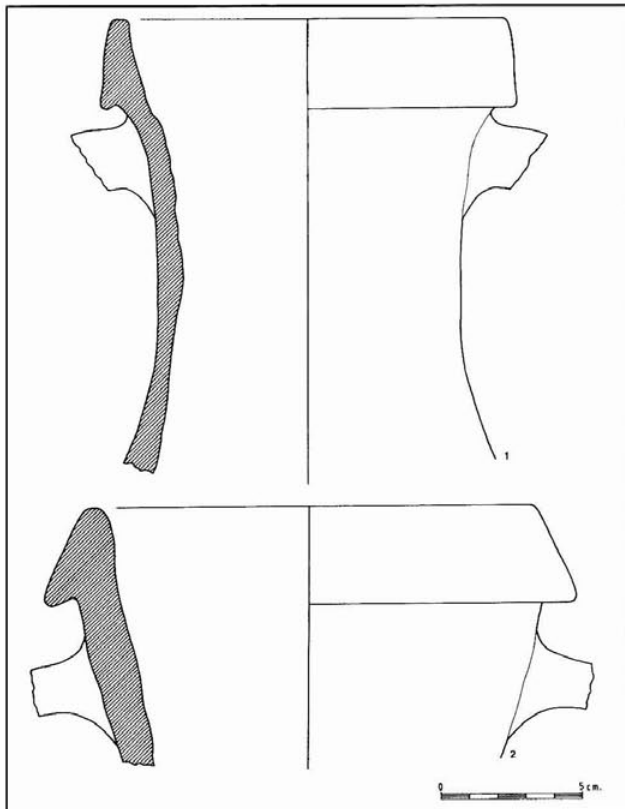

Fig. 146.- Ceràmica de les Forques (Albocàsser).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27a	1	V: 11	144, 1	4
	Lamboglia 27	1	V: 26	144, 2	
	Indeterminada	1	B: 6'1	144, 3	
Parets fines d'imitació	Indeterminada	12	B: 3'1; 3'6; 3'9; 4; 4'2; 4'4; 4'6; 4'7	144, 4-8; 145, 1-6	16
Àmfora	Dressel 1A	2	V: 16	145, 7; 146, 2	11
	Dressel 1A tarraconense	1	V: 14	146, 1	
TOTAL		18			31

92. El Mas de la Bassa (Albocàsser)

30TYK542712.

SIAP.

Està situat enmig del pla d'Albocàsser (529 m), a 29 km de la costa, prop de la zona endorreica anomenada la Llacuna. El lloc no té condicions defensives per tractar-se d'una zona plana. La zona que ocupa està parcel·lada i conreada. Les troballes ceràmiques no són molt nombroses i es troben disperses per una sola parcel·la, per la qual cosa deu tractar-se d'un assentament petit. Els assentaments visibles són el Mas de Sant Pere, la Rourera, el Pou de Llobet, la Moleta i el Castellar i el més pròxim és el Mas de Bracet, situat a 2 km cap al SSO. El jaciment està situat gairebé en la cruïlla dels dos camins que travessen la zona: el que segueix el corredor d'Albocàsser cap al NE i el que s'enfila pel corredor de la rambla Carbonera en direcció a Ares del Maestre cap al NO. L'aigua és escassa en la zona; el punt

d'aiguada més pròxim devia ser la mateixa llacuna; la rambla Carbonera està situada a uns 0'8 km cap a l'oest.

Producció	Forma	NMI	Figura	NF
Campaniana A	Indeterminada	1		1
Campaniana B	Indeterminada	1		1
Àmfora	Dressel 1A	3	147, 1-2	13
TOTAL		5		15

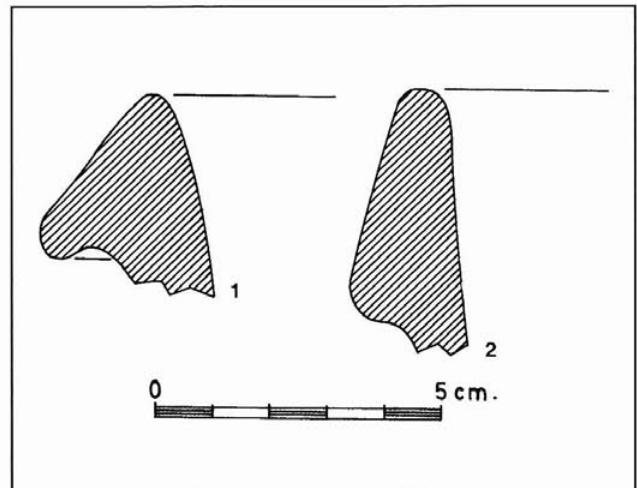

Fig. 147.- Ceràmica del Mas de la Bassa (Albocàsser).

El jaciment ha estat localitzat per F. Melià. Els materials arqueològics són escassos. Entre la ceràmica ibèrica hi ha una vora de càlat. Pel que fa a la d'importació, s'han estudiat 15 fragments ceràmics: 1 de campaniana A, 1 de campaniana B i 13 d'àmfora, entre els quals hi ha 2 vores del tipus Dressel 1A. Amb aquests escassos materials pot aproximar-se una datació entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

93. El Pou de Llobet (Albocàsser)

30TYK468706.

SIAP.

Arasa, 1995b; Arasa, 1997b, 1150.

Està situat en un contrafort de les muntanyes que tanquen el pla d'Albocàsser pel SE (590 m), a 26'2 km de la costa. El jaciment ocupa una terrassa poc elevada, parcel·lada i en l'actualitat erma. El lloc no té altres condicions defensives que la seua localització en alt, amb una altitud relativa de 40 m, no permet un hàbitat arcerat i compta amb una àmplia visibilitat del corredor. Encara que és poc conegut, per les seues característiques sembla tractar-se d'un assentament petit. Els assentaments visibles són el Mas de la Sémola, les Forques, el Mas de la Bassa, la Rourera, el Mas de Bracet i el Castellar i el més pròxim és la Rourera, situat a 0'7 km cap al SSE. El jaciment es troba prop del camí que segueix el corredor d'Albocàsser. L'aigua és molt escassa en la zona; el barranc de les Antonies es troba a 0'6 km cap al NE.

El jaciment fou localitzat per F. Melià. Una xicoteta excavació furtiva va posar al descobert fa alguns anys dues llànties tardoromanes corresponents a la que sembla la fase més important

del jaciment (Arasa, 1995b i 1997b). En les meues prospeccions vaig poder trobar dos petits fragments de cos d'àmfora itàlica que palesen l'existència d'una primera fase d'ocupació en el període Ibèric Final, entre el segle II i la primera meitat de l'I.

94. El Mas de Sant Pere (Albocàsser)

31TBE479705.

Col·lecció de F. Melià.

Està situat en el vessant de les muntanyes que tanquen el pla d'Albocàsser pel SE (590 m), a 26 km de la costa. El lloc no té altres condicions defensives que la seua localització en alt, amb una altitud relativa de 50 m, està orientat cap a l'ONO i permet un extens control visual en aquesta direcció. La zona que ocupa està parcel·lada i conreada. Les troballes ceràmiques són escasses i apareixen concentrades en un bancal, per la qual cosa sembla tractar-se d'un assentament molt petit. Els assentaments visibles són el Mas de la Sémola, les Forques, el Mas de la Bassa, la Rourera i el Castellar i el més pròxim és la Rourera, situat a 0'9 km cap al SO. El jaciment està situat a uns 3 km cap a l'est de l'encreuament entre els camins d'Albocàsser i d'Ares del Mestre. Els sorgiments d'aigua són abundants en la zona; el barranc de les Antones està situat a 0'4 km cap al SO.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 31	1 ?		Banda pintada		
	Lamboglia 36	1	V: 19		148. 1	
	Morel 68	1	B: 5'2		148. 2	
	Indeterminada		B: 6		148. 3-4	9
TOTAL		3				9

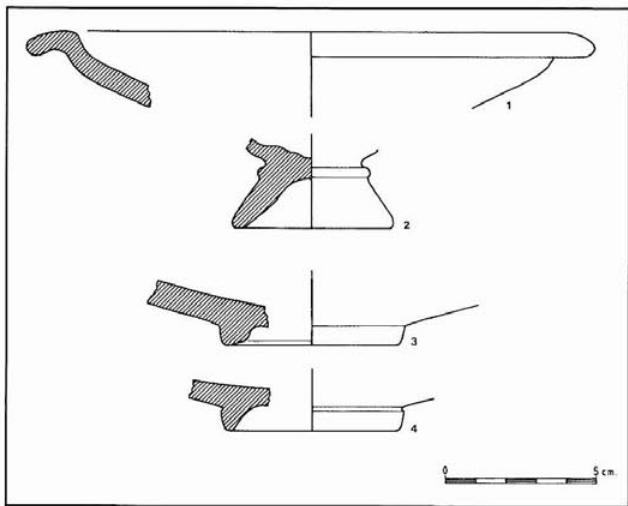

Fig. 148.- Ceràmica del Mas de Sant Pere (Albocàsser).

El jaciment ha estat localitzat per F. Melià. Les troballes ceràmiques permeten determinar l'existència d'una segona fase d'ocupació en època altimperial. Els materials estudiats són 9 fragments de campaniana A, entre els quals hom pot identificar almenys un exemplar de la pàtera Lamboglia 36, possiblement 1 del bol Lamboglia 31 amb decoració pintada i 1 copa de la forma Morel 68. Es tracta d'un conjunt ceràmic prou homogeni que pot datar-se en la primera meitat del segle II.

95. La Rourera (Albocàsser)

31TBE471700.

SIAP.

Està situat en un contrafort de les muntanyes que tanquen el pla d'Albocàsser pel SE (700 m), a 26 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 160 m, està orientat a l'O-NO i permet un excel·lent control visual de tot el corredor. La zona que ocupa està parcel·lada i erma. Els materials no són molt nombrosos i es troben dispersos per una àrea reduïda, per la qual cosa sembla tractar-se d'un petit assentament. Els assentaments visibles són el Mas de la Sémola, les Forques, el Mas de la Bassa, el Mas de Sant Pere, el Pou de Llobet, el Mas de Bracet i el Castellar i el més pròxim és el Mas de Sant Pere, situat a 0'7 km cap al NE. El jaciment es troba prop del camí que segueix el corredor d'Albocàsser. Els sorgiments d'aigua són abundants en la zona; a 0'6 km cap al NE es troba el barranc de les Antones.

El jaciment ha estat localitzat per F. Melià. Entre els materials arregats en superfície, que pareixen correspondre a un assentament del període Ibèric Ple, hi ha un petit fragment ceràmic de campaniana B tardana, possiblement d'una pàtera de la forma Lamboglia 5. Donada la diferència cronològica que hi ha entre aquesta peça i els materials ibèrics pot interpretar-se que es tracta d'una reocupació de l'assentament en el període Ibèric Final, amb una datació aproximada en la primera meitat del segle I.

96. La Moleta (Albocàsser)

31TBE464687.

SIAP.

Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 99.

Està situat en el vessant NO de la serra d'En Galzeran (819 m), sobre el pla d'Albocàsser i encarat a l'eixida del corredor de la rambla Carbonera, a 23 km de la costa. És una petita formació tabular orientada cap al NNO que s'alça sobre el barranc Fondo, en la partida de la Calçada. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, amb un sol accés pel SSE, però la seua visibilitat està limitada al NNO. Gusi, Díaz i Oliver (1991) distingeixen dos recintes: el primer (A) té unes dimensions màximes de 62 x 31 m i una superfície de 0'20/0'21 ha; el segon (B) té unes dimensions màximes de 75 x 31 m i una superfície de 0'23/0'24 ha. Part de la zona d'habitació, en la zona SSE, està parcel·lada i conreada. L'únic assentament visible és el Mas de la Bassa i el més pròxim és la Rourera, situat a 1'4 km cap al NE. L'assentament controla el pas d'un camí que travessa en direcció SO-NE la serra d'En Galzeran, passa per la seua vora oest i segueix pel corredor de la rambla Carbonera en direcció NO. L'aigua és escassa en la zona; la font del Camí està situada a 1'3 km cap al SSE.

El jaciment ha estat prospectat, entre altres, per J. Cases, F. Melià, J. Ll. Viciano i M. Díaz. La ceràmica ibèrica és molt abundant, però en general no presenta característiques tardanes. Els materials d'importació són molt escassos; hi destaca el fragment d'un recipient de pasta vítria púnic. D'època republicana només s'ha trobat un fragment de base de campaniana A que pot datar-se de manera aproximada en el segle II. Per l'escassetat d'importacions no pot considerar-se segura la seua perduració en època iberoromana, ja que pot tractar-se d'una reocupació puntual.

97. El Mas de Bracet (Albocàsser)

30TYK534691.

Museu de la Valltorta.

Flors, 1999.

Està situat al SO del pla d'Albocàsser (520 m), a la banda est de la rambla Carbonera, a 26 km de la costa. El jaciment ocupa una zona de suaus ondulacions parcel·lades i conreades. Amb posterioritat a l'any 1994 ha estat destruït quasi en la seua totalitat per una extracció d'àrids. No pot determinar-se, doncs, l'extensió de l'assentament, encara que possiblement era de reduïdes dimensions i no devia estar fortificat. Els assentaments visibles són la Rourera, el Pou de Llobet i el Castellar, i el més pròxim és el Mas de la Bassa, situat a 2 km cap al NNE. Per trobar-se enmig del corredor, devia estar situat a la vora del camí que el seguia cap a l'est. L'aigua és escassa en la zona; el punt d'aiguada més pròxim és la rambla Carbonera, que passa a 0'5 km cap al NO.

El jaciment va ser localitzat per F. Melià quan ja havia estat destruït en bona part. L'any 1998 es va realitzar una campanya de salvament dirigida per E. Flors en una franja situada al nord de l'extracció, on va obrir 4 sondeigs, en un dels quals aparegué part d'una habitació en què es podia distingir la porta, i en la resta alguns murs pertanyents a altres estructures molt destruïdes. Entre els materials trobats en aquesta habitació, el conjunt majoritari està format per ceràmica ibèrica feta a mà i a torn amb alguns fragments d'àmfora fenícia occidental que pot datar-se en la primera meitat del segle VI. A aquesta primera fase s'associen restes de fundició de bronze. Alguns fragments de ceràmica altmedieval, als quals s'associen restes de fundició de ferro, permeten identificar una reocupació del lloc en aquesta època. Barrejats amb la resta de materials es van trobar alguns fragments d'àmfora itàlica, possiblement d'un sol contenidor. Es tracta de l'única evidència de l'ocupació del lloc en els segles II-I aC, sense que pugua determinar-se ni l'abast de l'ocupació ni si hi va haver una continuïtat entre aquesta fase i l'anterior.

98. El Castellar (la Torre d'En Besora)

30TYK500678.

SIAP; col·lecció de J. Ll. Viciano.

Arasa, 1994, 204-206, fig. 4.

Està situat al cim del contrafort septentrional de la serra Esparreguera (878 m), que s'alça entre els corredors d'Atzeneta i d'Albocàsser, a 27 km de la costa. El jaciment ocupa la cresta de la muntanya i està molt destruït per una reocupació altmedieval i l'aprofitament agrícola. Els pronunciats pendents proporcionen al lloc unes excel·lents condicions defensives i la seua altura permet un ampli control visual. L'altitud relativa és superior als 400 m sobre la rambla Carbonera i als 300 per l'ONO. Per les característiques del lloc i per la dispersió i la quantitat de les troballes sembla tractar-se d'un assentament petit. Els assentaments visibles són el Mas de la Sémola, les Forques, el Mas de la Bassa, el Mas de Sant Pere, la Rourera, el Pou de Llobet i el Mas de Bracet i el més pròxim és el darrer, situat a 3'7 km cap al NE. El camí que segueix el corredor d'Albocàsser passa a l'5 km cap al SE; al NE de l'assentament un collet permet la comunicació entre els corredors d'Albocàsser i d'Atzeneta. El punt d'aiguada més pròxim és la Fontanella, situada a 0'5 km cap al NO.

Segarra (1931, 135) va identificar aquest lloc amb el Castellar que apareix en el document de venda del Castell de Culla a l'Orde del Temple per Guillem d'Anglesola en 1303: "... in

locis uocatis uillar de canes et del castellar", reducció que sembla encertada (Forcada, 1990, 32, nota 62). D'altra banda, el 1345 apareix en la documentació una *Bassa del Castellar* (Miralles Porcar, 1985, 25). El jaciment fou prospectat inicialment per J. Ll. Viciano i ha estat donat a conèixer en un breu estudi sobre la romanització a l'Alt Maestrat (Arasa, 1994). Les restes trobades corresponen a tres períodes d'ocupació: Bronze Final-Ferro Antic, ibèric i medieval. Les estructures visibles, que han donat nom al jaciment, pertanyen a l'ocupació islàmica. La ceràmica ibèrica és escassa; hi destaquen 1 vora de càlta i 1 de tenalla del tipus I.2.1.1. de Mata i Bonet (1992). Les ceràmiques d'importació són igualment escasses.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27	1	V: 30	149. 1	4
Àmfora	Indeterminada	1			6
TOTAL		2			10

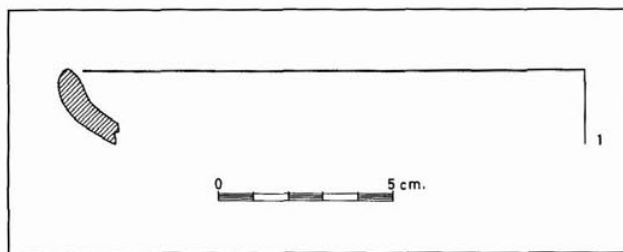

Fig. 149.- Ceràmica del Castellar (la Torre d'En Besora).

Els materials estudiats són 10 fragments ceràmics: 4 de campaniana A, entre ells una vora del bol Lamboglia 27, i 6 fragments de cos d'àmfora. Amb la inseguretat que imposa l'escassetat de materials, l'ocupació de l'assentament pot datar-se de manera aproximada en el segle II.

99. El Tossalet de la Valera (Atzeneta)

30TYK407533.

SIAP.

Arasa, 1994, 204-207; Arasa, s. u. "Tossalet de la Valera, el", a Aranegui, 1996, 174.

Està situat en un petit cim (520 m) de la serra del Bovalar que separa els corredors d'Atzeneta i de la rambla Carbonera, sobre el pas del Collado per on passa el camí de les Useres i l'actual carretera, a 26 km de la costa. El lloc presenta unes bones condicions defensives a causa dels seus pronunciats pendents i permet un control visual dels accessos al coll des del barranc del Collado, cap al SE, i de tot el pla d'Atzeneta cap al nord. L'altitud relativa és de 110 m. La zona està aterrassada i conreada en part i ha sofert importants transformacions. Encara que el jaciment no ha estat topografiat, sembla tractar-se d'un assentament petit. L'únic assentament visible és el Tossal de la Balaguera, situat a una distància excessiva, 15'2 km cap al SE, i el més pròxim és el Racó de Rata, situat a 10'7 km cap al SE; tanmateix, en realitat el més pròxim és el Castell (Atzeneta), situat a 2'5 km cap a l'oest i fora de l'àrea d'estudi (Arasa, 1994, 206-207). El camí més pròxim és el que uneix les localitats de les Useres i Atzeneta, que passa a 0'2 km cap a l'est. El punt d'aiguada més pròxim és la font del Mestre, situada a 1'4 km cap al SSE.

El jaciment fou localitzat per M. Díaz i ha estat prospectat també per E. Grangel. Ha estat donat a conèixer en un breu estudi sobre la romanització a l'Alt Maestrat (Arasa, 1994). Les restes ceràmiques, escasses en general, s'estenen pel petit altiplà superior i pels vessants E-SE en dues terrasses, on es troben els indicis d'ocupació corresponents al període Ibèric Final, consistents en algunes vores de càlats, fragments decorats amb motius vegetals i ceràmica grisa emporitana. Les transformacions agrícoles i la construcció d'algunes casetes han fet desaparèixer quasi per complet les restes constructives; només es conserva un tram d'un mur possiblement ibèric al vessant sud. Entre les ceràmiques arreglades n'hi ha de fetes a mà que poden pertànyer a una primera ocupació en l'Edat del Bronze. També hi ha escasses restes d'una ocupació d'època altimperial i, més abundants, de l'Edat Mitjana.

Les ceràmiques d'importació són molt escasses. Els materials estudiats són 9 fragments ceràmics: 2 de campaniana A, 1 fragment de parets fines i 6 d'àmfora itàlica, entre ells 1 d'ansa. Tot i que les restes trobades són molt escasses, l'ocupació de l'assentament pot datar-se de manera aproximada en el segle II.

8. LA DEPRESSIÓ DE L'ALCORA

100. El Tossalet de Montmira (l'Alcora)

30TYK382422.

SIAP; Museu de Vila-real; Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana; col·lecció de F. Esteve.

Untermann, 1990, MLH III, 2, 554-555, F.2.2.1; Oliver, 1990-91, 175; Grangel, Ulloa i Giménez, 1990-91; Rouillard, 1991, 402-403; Arasa, s. u. "Tossalet de Montmira, El", TIR K-30, 1993, 225; Clausell, 1995, 96-97; Arasa, s. u. "Tossalet de Montmira, el", a Aranegui, 1996, 173-174.

Es troba en un petit cim situat a la banda esquerra del riu de l'Alcora (352 m), a 23 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, ja que controla el camí de penetració cap a l'interior que segueix aquest riu, amb una visibilitat limitada al seu curs. Presenta unes excel·lents condicions defensives, puix està aïllat i els seus vessants tenen un fort pendent. L'altitud relativa és de 50 m. L'assentament ocupa l'altiplà del tossalet, orientat NO-SE; només és possible un hàbitat arcerat pels vessants S-SE. Encara que no ha estat topografiat, sembla tractar-se d'un assentament de grandària mitjana. La parcel·lació i el cultiu l'han arrasat en part. L'assentament més pròxim és la Moratella, situat a 3'2 km cap al SE; no n'hi ha cap de visible. El lloc està situat a la vora del camí dels Bandejats que puja cap a l'interior per Lluçena del Cid. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, que es troba a 0'2 km cap al SO.

El jaciment fou localitzat per Porcar. Posteriorment, Doñate va arregar alguns materials, entre els quals hi ha alguns fragments de ceràmica àtica de figures roges i de vernís negre que han estat estudiats per Rouillard (1991) i poden datar-se cap al 450-350. Oliver (1990-91) esmenta diversos fragments de ceràmica àtica que data al final del segle V. J. Ll. Viciano va trobar un fragment de ceràmica grega de figures negres. Mesguer i Fletcher (1981, 209, nota 4) esmenten una inscripció ibèrica procedent de l'Alcora, sobre una barreta de basalt, que ha estat estu-

diada per Untermann (1990) i sembla procedir d'aquest jaciment. Grangel ha realitzat quatre campanyes d'excavacions en el jaciment al llarg dels anys 1990-94, en l'extrem NO, sobre el camí d'accés, i en l'altiplà superior, els resultats de les quals no han estat encara publicats. Posteriorment, Clausell (1995) ha donat a conèixer alguns fragments de ceràmica fenícia, majoritàriament d'àmfora.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 23	1			150, 1	8
	Lamboglia 28	2	V: 18; 20		150, 2-3	
	Lamboglia 45	1			150, 4	
	Indeterminada		B: 4'7	4 palmetes i estries	150, 5	
TOTAL		4				8

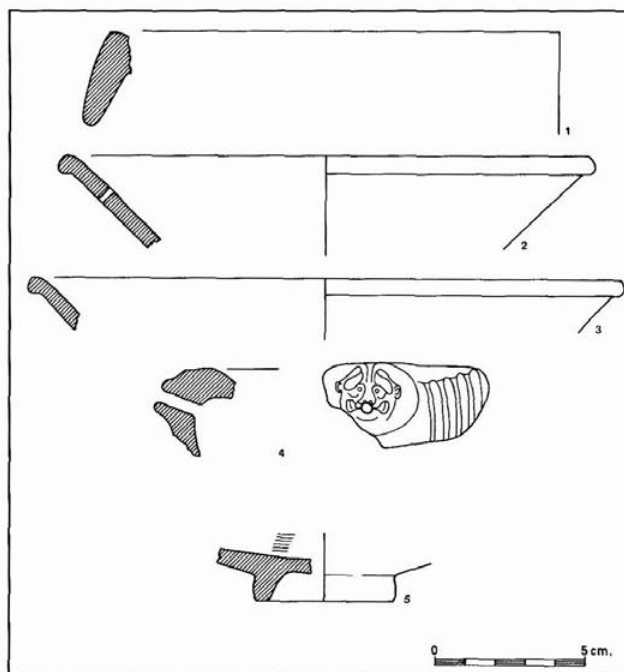

Fig. 150.- Ceràmica del Tossalet de Montmira (l'Alcora).

Els materials estudiats són 8 fragments de campaniana A. S'hi han pogut classificar 4 fragments pertanyents a 3 formes: 1 plat de peix de la forma Lamboglia 23, 2 copes de la forma Lamboglia 28 i 1 *guttus* amb el bec en forma de cap d'animal de la forma Lamboglia 45 (F 8173 ?). A més hi ha una base decorada amb 4 palmetes i estries. D'altra banda, es coneix un petit fragment de cos d'àmfora púnicoebussitana de tipologia imprecisa. També es coneix una troballa monetària: J. Ll. Viciano es va trobar un as forrat i fragmentat possiblement ibèric.

En conjunt, la ceràmica d'importació és escassa i les formes presents de campaniana A són antigues, particularment el *guttus* i el plat de peix. D'altra banda, no s'han trobat fragments d'àmfora itàlica, de campaniana B ni de ceràmica de parets fines. Amb aquests elements, la data d'abandonament de l'assentament pot situar-se entre el final del segle III i el principi del II.

101. La Moratella (l'Alcora)

30TYK403398.

Museu de Ceràmica de l'Alcora.

Està situat en l'altiplà format per un antic meandre del riu de l'Alcora (180 m), que forma una petita illa, a 19'8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives per trobar-se envoltat pel vell meandre i el llit actual del riu, però la visibilitat està molt limitada a causa de la proximitat de les vores del riu. L'altitud relativa és inferior a 5 m. El jaciment està parcel·lat, no conserva estructures visibles i està prou arrasat a causa del cultiu; en els punts més alts floreja el conglomerat natural que forma la base de l'altiplà. Encara que no ha estat topografiat, pot considerar-se un assentament de grandària mitjana. L'únic assentament visible és Montnegre i el més pròxim Santa, situat a 0'5 km cap al SE. El camí dels Bandejats que puja en direcció NO passa a 0'2 km cap al SO. L'aprovisionament d'aigua pot fer-se en el mateix riu de l'Alcora.

El jaciment ha estat localitzat per E. Grangel. En les prospeccions hem pogut trobar alguns fragments de ceràmica d'importació, entre els quals n'hi ha un de vora d'una copa àtica de vernís negre que assenyalava el moment més antic d'ocupació en els segles V-IV. Entre la ceràmica ibèrica hi ha alguns fragments de vora de tenalla del tipus A I.2.1. de Mata i Bonet (1992).

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Indeterminada	1	B: 8	2 canaletes	151.1	2
Campaniana B	Lamboglia 2	1	B: 6		151.3	4
	Plata àpoda	1	V: 28		151.2	
	Indeterminada	1		3 canaletes i estries	151.4	
Parets fines d'imitació	Indeterminada	1			151.5	1
Àmfora	Dressel 1A	1	V: 14		151.6	6
TOTAL		6				13

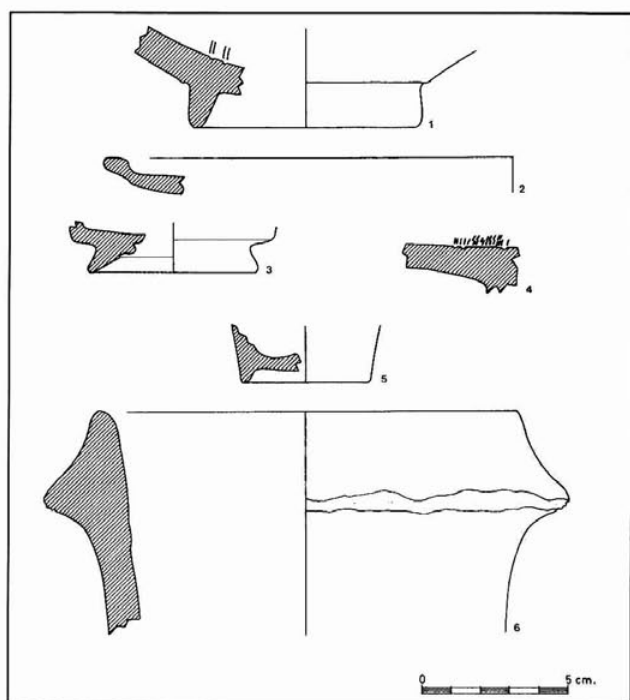

Fig. 151.- Ceràmica de la Moratella (l'Alcora).

Els materials estudiats són 13 fragments ceràmics: 2 de campaniana A, 4 de campaniana B, 1 de ceràmica de parets fines d'imitació i 6 d'àmfora. De campaniana A hi ha un fragment de base decorada amb 2 canaletes concèntriques. Pel que fa a la campaniana B, hi ha 1 fragment de base de la copa Lamboglia 2, 2 d'una mateixa plata àpoda i 1 base decorada amb 3 canaletes concèntriques i una orla d'estries. L'únic fragment de ceràmica de parets fines és d'imitació. Per últim, entre els d'àmfora hi ha una vora del tipus Dressel 1A. Encara que els materials són escassos, permeten confirmar l'ocupació de l'assentament entre el segle II i possiblement el primer quart de l'I.

102. Santa (l'Alcora)

30TYK405404.

Museu de Ceràmica de l'Alcora.

Arasa, s. u. "Santa", TIR K-30, 1993, 202; Arasa, s. u. "Santa", a Aranegui, 1996, 151; Arasa, 1997b, 1151.

Es troba en una petita altura situada enmig d'una zona de terreny ondulat (190 m), a 0'5 km del riu de l'Alcora i a 19'4 km de la costa. El lloc no té condicions defensives ni està arcerat, però permet un cert control visual, sobretot en el sector meridional. La zona per on s'estén el jaciment està parcel·lada i conreada. L'ocupació continuada i les transformacions agrícoles l'han arrasat pràcticament, per la qual cosa resulta molt difícil calcular l'extensió del jaciment en època ibèrica. L'únic assentament visible és Montnegre i el més pròxim és la Moratella, situat a 0'5 km cap al NO. El lloc està situat en l'encreuament del camí de Santa amb el dels Bandejats, que puja en direcció NO cap a l'interior. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, que es troba a 0'5 km cap al NNO.

El lloc és esmentat per Valcárcel (1852) com un important jaciment romà que segueix ocupat al Baix Imperi (Arasa, 1997b), però l'ocupació ibèrica només ha pogut confirmar-se recentment. Alguns fragments d'una copa de ceràmica àtica de vernís negre assenyalen el moment més antic d'ocupació en els segles V-IV. Entre la ceràmica ibèrica hi ha una vora de càlat. Les ceràmiques almedievales assenyalen la tercera fase d'ocupació. Un sol fragment de campaniana A permet confirmar la seua ocupació almenys en el segle II.

103. Montnegre (Borriol)

30TYK461377.

SIAP; Col·lecció de S. Climent.

Porcar, 1933b, 84; Esteve, 1942, 35-36; Bayerri, 1948, 367-368; Porcar, 1954, 229; Gil-Mascarell, 1971, 118-126; Gusi, Díaz i Oliver, 1991, 97; Gimeno, 1993, 56; Arasa, s. u. "Montnegre", a Aranegui, 1996, 109; Arasa, 1997b, 1151.

Està situat en un contrafort apuntat de la serra de les Conteses (340 m), sobre el barranc de Batxina i a 13'8 km de la costa. El lloc permet un control visual dels plans de Moró i presenta unes bones condicions defensives, amb un sol accés pel SE i uns vessants amb pendents pronunciats. L'altitud relativa és de 120 m. Està orientat cap al NO i permet un hàbitat arcerat en el vessant SO, per on s'estén el jaciment, que es troba parcel·lat i actualment erm. Està prou arrasat a causa de l'erosió natural, de les transformacions agrícoles i de les excavacions furtives. Compta amb un únic accés pel SE; possiblement estava protegit per una torre per aquest costat i per un mur perimetral. Per les condicions del terreny, devia estar organitzat al voltant d'un carrer central. Gusi, Díaz i Oliver (1991) en donen unes dimensions màximes de 115 x 22 m, amb una superfície aproximada de 0'23/0'24 h. Als peus del jaciment hi ha una segona zona arqueològica (240 m), a 0'6 km cap al NO i a 100 m per davall, a la vora dreta de l'esmentat barranc i prop de la Font de la Palomera, ja

en el terme municipal de Sant Joan de Moró, actualment parcel·lada i conreada (30TYK457381). Els assentaments visibles són la Moratella i Santa i el més pròxim és el Tossalet de les Forques, situat a 5 km cap a l'ESE, a l'altra banda del corredor de Borriol. El punt d'aiguada més pròxim és la font esmentada, situada al peu de la muntanya a 0'5 km cap al NO, al barranc de Batxina.

El jaciment fou donat a conèixer per Porcar (1933b). Esteve (1942) esmenta la troballa d'una llàntia de forma i característiques desconegudes, a més d'una moneda del Baix Imperi. La troballa d'alguns fragments d'àmfores africanes tardanes confirma la reocupació del lloc en època tardoromana (Arasa, 1997b). Un fragment de ceràmica àtica de vernís negre permet determinar l'existència d'una primera fase d'ocupació en els segles V-IV. En general, els materials són escassos. En la zona arqueològica de la Font de la Palomera, on també apareixen escasses ceràmiques d'època imperial, els materials són més abundants; entre les ceràmiques ibèriques hi ha diverses vores de càlats.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Observacions	Figura	NF
Campaniana A	Lamboglia 27	1 ?	V: 20			6
	Indeterminada		B: 5'5	Roseta	152, 1	
Campaniana B	Lamboglia 1	1	B: 6	2 canaletes	152, 6	10
	Lamboglia 3	1			152, 3	
	Lamboglia 5	1	V: 30		152, 4	
	Lamboglia 7	1 ?				
	Lamboglia 8	1	V: 15		152, 2	
	Indeterminada		B: 6; 8; 12		152, 7-9	
Pasta grisa	Lamboglia 5	1			152, 5	1
Parets fines	Indeterminada	1	B: 4		152, 10	1
Parets fines d'imitació	Indeterminada	1	B: 4		152, 11	1
Comuna	Indeterminada					1
Imitacions de campaniana	Lamboglia 1a	1	V: 12		153, 1	3
	Lamboglia 36	1	V: 26		153, 2	
	Indeterminada		B: 5		153, 3	
TOTAL		11				23

Els materials estudiats són 23 fragments ceràmics: 17 de ceràmica de vernís negre, 1 de parets fines i 1 altre d'imitació, 1 fragment de ceràmica comuna i 2 imitacions de formes de campaniana en ceràmica ibèrica. La ceràmica de vernís negre es distribueix de la següent forma: 6 fragments de campaniana A, 10 de campaniana B i 1 de pasta grisa. De campaniana A hi ha un exemplar dubtós del bol Lamboglia 27 i una base decorada amb una roseta de 8 pètals. Els de campaniana B pertanyen majoritàriament a la producció tardana; hi ha 1 exemplar de cadascuna de les següents formes: Lamboglia 1, 3, 5 i 8; 1 altre pot correspondre a una pàtera de la forma Lamboglia 7. El fragment de campaniana de pasta grisa pot classificar-se també amb dubtes com de la forma Lamboglia 7. Quant a les imitacions de campaniana, hi ha 1 copa de la forma Lamboglia 1a en pasta grisa i 1 plat de la forma Lamboglia 36 en ceràmica ibèrica.

Producció	Forma	NMI	Dimensions	Figura	NF
Campaniana A	Indeterminada	1			2
Campaniana B	Lamboglia 5	1		153, 4	5
Parets fines d'imitació	Indeterminada	1	B: 4	153, 5	1
Àmfora	Dressel 1C	1 ?	V: 15	153, 6	15
Morter	Tarraconense	1	V: 34	153, 7	1
TOTAL		5			24

Els materials trobats en la zona pròxima a la Font de la Palomera són 24 fragments ceràmics: 7 de vernís negre, 1 de morter, 1 de parets fines d'imitació i 16 de d'àmfora. De ceràmica de vernís negre n'hi ha 2 de campaniana A i 5 de campaniana B; l'única forma reconeguda és una pàtera de campaniana B de la forma Lamboglia 5. Entre els d'àmfora hi ha una vora possiblement del tipus Dressel 1C. El morter és de tipus tarraconense.

Encara que els materials ceràmics són escassos, el jaciment degué estar ocupat en el segle II i almenys fins al primer quart de l'I.

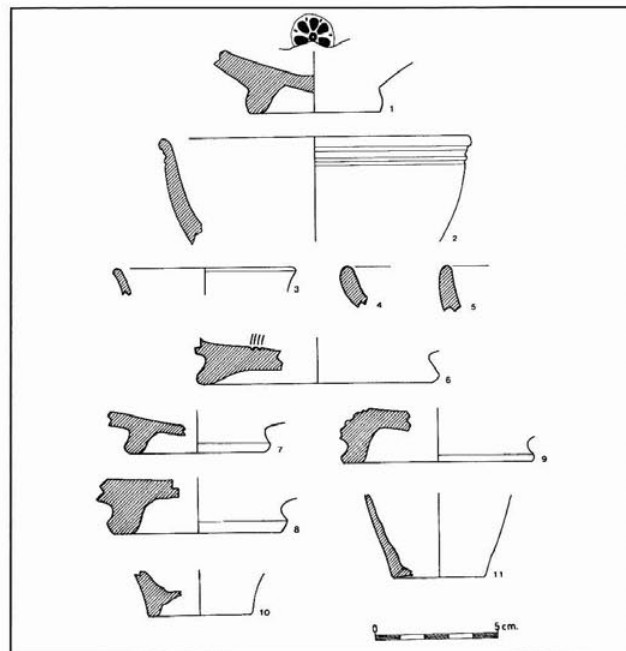

Fig. 152.- Ceràmica de Montnegre (Borriol).

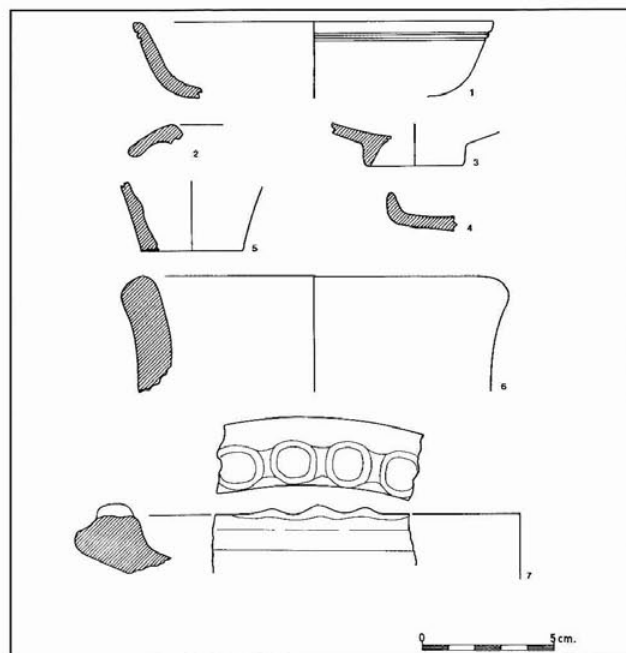

Fig. 153.- Ceràmica de Montnegre (Borriol).

9. LES TROBALLEES SUBMARINES

1. El Barranc d'Aiguoliva (Vinaròs)

Museu de Vinaròs; col·leccions particulars.

Fernández Izquierdo, 1980, 137-143; Oliver, 1987-88, 205-212; Ramos, 1992, 175; Fernández Izquierdo, 1992, 159-160; Oliver, 1996a, 205; Arasa, s. u. "Vinaròs", TIR K/J-31, 1997, 170.

Les troballes amfòriques s'han efectuat en dues zones: el Roquer, situat entre el port de Vinaròs i la desembocadura del barranc d'Aiguoliva, i la que se situa enfront d'aquest darrer (fig. 154). La zona de les troballes s'estén entre els 150 i els 200 m de la costa, a una profunditat de 5-8 m. El fons està format per roquers i bancs d'arena. En terra no es coneixen troballes arqueològiques.

El jaciment fou estudiat inicialment per Fernández Izquierdo (1980). Oliver (1987-88) va afegir algunes troballes, i posteriorment Ramos (1992) ha fet un recull general de materials publicant la relació dels tipus presents i els percentatges corresponents sobre un total de 27 peces. Destaca la presència de sengles àmfors púniques dels tipus Mañá A i C. Els materials itàlics d'època republicana estan formats per 2 àmfors grecoitàliques, 2 del tipus Dressel 1A, 1 Dressel 1C i 1 Lamboglia 2. La resta està formada majoritàriament per àmfors altimperials i per una escassa proporció d'àmfors baiximperials.

La importància quantitativa de les troballes no denota una gran activitat; més bé sembla correspondre a un lloc utilitzat de manera esporàdica com a zona de desembarcament. Algunes troballes poden indicar una activitat inicial en època preromana; l'activitat, però, augmenta en el segle II i potser pedura en els primers decennis de l'I.

2. Les Roques de la Barbada (Benicarló)

Museu de Benicarló; SIAP; col·leccions particulars.

Fernández Izquierdo, 1980, 143-151; Oliver, 1987-88, 205-212; Oliver, 1990-91, 178; Fernández Izquierdo, 1990-91; Fernández Izquierdo, 1991; Ramos, 1992; Fernández Izquierdo, 1992, 160; Meseguer, 1992, 67-69; García-Mauriño, 1993, 101, núm. 6-8, fig. 5; Oliver, 1996a, 205; Arasa, s. u. "Roques de la Barbada, les", a Aranegui, 1996, 138; Arasa, s. u. "Roques de la Barbada, Les", TIR K/J-31, 1997, 131; Arasa, 1997b, 1149; Manyanós i Olària, 1999, 136-137.

Està situat enfront de la desembocadura del riu Sec, en una zona paral·lela a la costa que ocupa uns 100 m de llargària per 250 m mar endins, amb una fondària entre 4 i 10 m. El fons està format per unes alineacions rocoses paral·leles a la costa anomenades "forces", que actuen de barreres i formen al sud del riu Sec una mena de cala on se situa el port de Benicarló; el fet que la línia de costa quedàs de 2 a 3 m més avall fa uns 2000 anys, reforçaria aquesta situació privilegiada. En terra no es coneixen troballes arqueològiques. En aquesta zona són molt freqüents les troballes amfòriques que, amb una gran diversitat tipològica i cronològica, permeten confirmar l'existència d'un fondejador amb una llarga duració. Això no obstant, la major freqüència d'alguns tipus d'àmfors i d'altres troballes pot indicar l'existència d'algun derelict.

L'estudi més complet ha estat realitzat per Ramos (1992) amb materials procedents de troballes aïllades fetes per particulars, de les quals s'han descartat els fragments indeterminats. Sobre un total de 176 peces estudiades, els materials preromans suposen el 2'4%. La peça més antiga és un coll d'àmfora massaliota de la forma 1 de Py, amb una datació cap al 500. Hi ha també 2 fragments d'àmfors púniques del tipus Mañá A i 1 del tipus Mañá B. Els materials itàlics d'època republicana suposen el 30'2%, amb 14 colls d'àmfors grecoitàliques, una d'elles amb la lletra grega delta incisa; 23 peces senceres i colls del tipus Dressel 1A; 3 fragments corresponents al coll dels tipus Dressel 1B i 1C; i 10 fragments de coll i cos del tipus Lamboglia 2. Hi ha també 2 vores d'àmfors púniques del tipus Mañá C-2 (1'2%). La resta dels materials amfòrics és d'època altimperial (41%) i baiximperial (25%). S'han trobat també uns altres objectes metàl·lics, com ara 4 ceps de plom, diversos cascos de bronze i de ferro del tipus Montefortí i algunes planxes de plom.

Els cascos foren donats a conèixer per Oliver (1987-88) i, posteriorment, Quesada (1992) i García-Mauriño (1993) els han inclòs en els seus estudis sobre aquest tipus d'elms a la Península Ibèrica. Es tracta de dos exemplars de bronze i un de ferro, i d'un bloc format per diversos cascos de ferro i concrecions marines que encara no han estat estudiats. Aquest autor classifica els dos de bronze, millor conservats, en els subtipus Ia i Ib, amb una datació entre el final del segle III i el principi del II. Per a Oliver, la seua presència pot trobar explicació en la hipòtesi que es tracte d'una ofrena per la victòria dels romans sobre els cartaginesos en la batalla naval de les boques de l'Ebre (vegeu V.2.2.). El context format pel material amfòric permet una datació en els segles II-I; els cascos, però, poden ser anteriors. No és segura, però sí possible, la seua pertinença a un derelict.

Es tracta d'un tipus de cascos molt estès per Europa des del segle IV. Sobre la seua procedència, hi ha dos corrents d'opinió entre els investigadors: uns els consideren d'origen etrusc i altres d'origen celta. Són freqüents a la Península Ibèrica: García-Mauriño en comptabilitza 75 exemplars, amb una difusió majoritàriament mediterrània. La seua presència pot explicar-se per diverses raons: comerç, mercenaris, imitació indígena i tropes romanes.

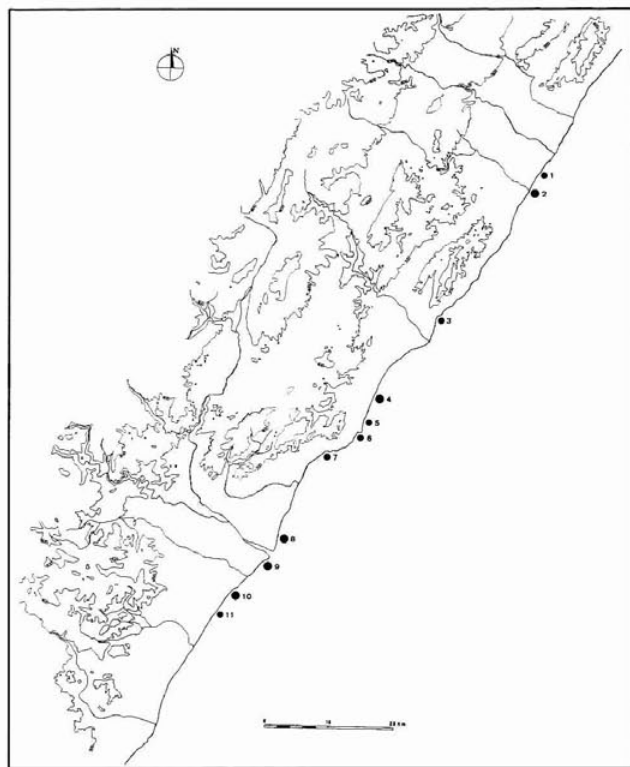

Fig. 154.- Troballes submarines i fondejadors (els números es corresponen amb el llistat de jaciments submarines).

La seua cronologia s'estén entre els segles IV (Pozo Moro) i I aC (Quintana Redonda i La Caridad). Entre els paral·lels més pròxims als exemplars estudiats figura l'esmentat de Quintana Redonda (Sòria), de la primera meitat del segle I aC (Raddatz, 1969, 164-165 i 242-243, Taf. 98; Blech, a Nünnerich-Asmus, 1993, 269-270, Taf. 32b; García-Mauriño, 1993, 115-118, núm. 40). Un segon exemplar que pot datar-se en un context del primer quart del segle I aC, que García-Mauriño inclou en el seu subtipus Ic, és el de La Caridad (Caminreal, Terol) (Vicente *et alii*, 1991, 112).

En general, encara que la presència d'alguns exemplars més antics pugui explicar-se a través del comerç i dels mercenaris, cal recordar que aquest tipus de cascots foren usats pels soldats romans que servien, des del final del segle III, a Hispània (Rusell, 1975, 17). La inseguretat en la datació de molts exemplars i els contextos tardorepublicans d'altres permeten relacionar una part important d'aquests amb la presència militar romana. La perduració del subtipus Ia, el més antic, fins al segle I aC (Quintana Redonda), mostra la dificultat de datar aquests cascots exclusivament segons criteris tipològics. La seua presència deu anar lligada, en bona part, a la de l'exèrcit romà, i la seua datació deu estendre's fonamentalment entre els segles II i I. En aquest context poden situar-se els exemplars de Benicarló, ja que les àmfores trobades assenyalen aquest període com el de màxima activitat del lloc d'ancoratge.

D'altra banda, l'aparició de cascots en llocs d'ancoratge i en derelictes és un fet relativament freqüent; entre aquests darrers en trobem, per exemple, en els d'Albenga (Lamboglia, 1952, 183-187, fig. 39-40; 1964, fig. 7-9) i Spargi (Lamboglia, 1971, 210-211; Pallarés, 1986, 98), i, més pròxim, en el de les Sorres VIII al litoral català (Izquierdo i Solias, 1991). En aquest sentit, la presència de cascots i d'armes en general ha estat utilitzada com a argument per a plantejar la hipòtesi de l'existència de soldats en les naus per a la seua defensa front a la pirateria (Gianfrotta, 1981).

Aquestes troballes proven l'existència d'un fondejador en activitat almenys des del final del segle VI. L'activitat comercial d'aquest lloc experimenta un important auge durant el segle II i s'estén almenys durant la primera meitat de l'I. Aquest lloc pot posar-se en relació directa amb els assentaments pròxims del Puig de la Nau, la Tossa i el Poaig, situats a menys de 7 km, i deu haver estat també el lloc d'entrada de les importacions que es troben en altres pròxims, com el Perengil, el Puig de la Misericòrdia, la Curolla (Cervera del Maestre), la Picososa, el Mas d'Aragó i la Curolla (Xert). Per la seua situació, deu haver estat també el principal lloc d'entrada de les importacions que seguien la ruta de la rambla de Cervera cap a les terres muntanyenques dels Ports i el Maestrat terolenc.

3. Alcossebre (Alcalà de Xivert)

Fernández Izquierdo, 1980, 151-153; Ramos, 1992, 175; Fernández Izquierdo, 1992, 160; Arasa, *s. u.* "Tossalet, El", TIR K/J-31, 1997, 162.

Fernández Izquierdo (1980) assenyala la troballa d'una àmfora i d'un cep a l'altura de la platja del Moro d'Alcossebre i, més cap al sud, a l'altura de Capicorp, enfront de la desembocadura del riu de les Coves. Posteriorment, Ramos (1992) publica un inventari de 5 peces procedents d'Alcossebre, totes d'època imperial. En la costa, a l'altura de la roca del Moro, es troba ceràmica ibèrica i escòria de ferro. En aquesta zona també es coneix la troballa d'un fragment de ceràmica fenícia.

El material esmentat és una àmfora incompleta de Cnidos, que pot datar-se entre la darrereria del segle III i el principi del II, i un cep de plom d'àmplia datació. Aquestes troballes són poc impor-

tants i no apareixen concentrades en una zona, per la qual cosa no pot parlar-se amb seguretat d'una àrea de desembarcament. Això no obstant, la presència propera del Tossalet i Capicorp i més allunyada d'altres del corredor d'Alcalà com el Corral Blanc, Alió, la Séquia de Lava, el Castell d'Alcalà, Alcalà de Xivert, el Palau, Regalfarí i el Maset, amb materials d'importació dels segles II-I, permet suposar l'existència d'un fondejador en aquesta zona, tal vegada en relació amb el de la Torre de la Sal.

4. La Torre de la Sal (Cabanès)

SIAP.

Wagner, 1978; Fernández Izquierdo, 1980; Fernández Izquierdo, 1986; Fernández Izquierdo, 1988a, 170-172; Fernández Izquierdo, 1992, 160; Arasa, *s. u.* "Torre de la Sal, la", a Aranegui, 1996, 166; Arasa, *s. u.* "Torre de la Sal, La", TIR K/J-31, 1997, 157.

Les restes submarines existents en el tram de la costa immediat a l'assentament homònim foren prospectades inicialment per Wagner (1978) i, des de 1979, van ser objecte d'excavacions per Fernández Izquierdo (1980, 1986 i 1988a), sense que s'hi hagen trobat indicis de cap derelict. En conjunt, els materials trobats són nombroses àmfores i alguns ceps de plom.

Entre les àmfores hi ha un primer grup de grecoitàliques tardanes o de transició, recobertes en el seu interior per una capa de resina, una de les quals presenta una estampilla en la part superior de l'ansa. Un segon grup, el més nombrós, pertany al tipus Dressel 1A, un exemplar del qual presenta un grafit incís en el llavi: C. CAV. El tercer grup correspon al tipus Lamboglia 2, un exemplar del qual presenta una estampilla en el llavi: GAI. Dels tipus Dressel 1B i 1C s'esmenten alguns exemplars. El segon grup és el de les produccions púniques. Entre els tipus minoritaris hi ha una àmfora de Cos.

De manera general, el material amfòric trobat en les excavacions submarines és semblant al recuperat en les excavacions de l'assentament, amb una datació entre el final del segle III/principi del II i l'inici de l'I i el seu *floruit* en la segona meitat del segle II.

5. La platja de Morro de Gos (Orpesa)

Fernández Izquierdo, 1980, 169-171; Arasa, *s. u.* "Orpesa", TIR K/J-31, 1997, 114.

Fernández Izquierdo (1980) va donar a conèixer la troballa d'àmfores Dressel 1C i Lamboglia 2 en la costa entre aquest petit cap i l'assentament de la Torre de la Sal, situat a 5 km cap al nord. La datació d'aquestes troballes pot situar-se des del final del segle II i fins al tercer quart del segle I.

6. La platja de la "Conxa" (Orpesa)

Col·lecció de F. Esteve.

Villaronga, 1984, 21-23 i 33; Villaronga, 1993, 33, núm. 36; Arasa, *s. u.* "Orpesa", a Aranegui, 1996, 115; Arasa, *s. u.* "Orpesa", TIR K/J-31, 1997, 114; Esteve, 2001, 37-49.

En la dècada dels seixanta es va trobar en un punt indeterminat d'aquesta platja un tresor de monedes formant un bloc, possiblement perquè es conservaven dins d'una bossa. Estava compost de dracmes emporitanes, la major part d'imitació, de les quals un lot de 25 es conserva en la col·lecció de F. Esteve i la resta va dispersar-se. En conjunt el formaven més de 200 monedes. Villaronga va poder estudiar el lot majoritari que el formaven 175 peces. Es tractava de 42 dracmes emporitanes, 3 iberitzants amb llegenda grega, 40 d'estil ibèric i 90 dracmes ibèriques. La seua datació pot situar-se entre la darrereria

del segle III i el principi del II, en l'època de la conquesta romana. La seua troballa pot relacionar-se amb la freqüentació de la platja per raons comercials, tal vegada per l'existència d'un derelict.

7. L'Olla (Benicàssim)

Fernández Izquierdo, 1980, 171-173; Fernández Izquierdo, 1992, 160.

En la costa de Benicàssim s'han trobat algunes àmfores dels tipus Dressel 1A i 1B i Lamboglia 2. Per les característiques del lloc, podria tractar-se simplement d'una zona de refugi, si tenim en compte la dispersió de les troballes i el fet que no es coneix en terra amb seguretat un lloc que haja pogut servir de fondejador. Els assentaments ibèrics més pròxims no pareixen presentar una fase tardana desenvolupada: l'ocupació del Mas del Pi pot arribar fins a l'inici del segle II.

8. Benafeli (Almassora)

SIAP.

Wagner, 1978; Fernández Izquierdo, 1980; Ramos, Wagner i Fernández, 1984; Fernández Izquierdo, 1985; Fernández Izquierdo, 1988b, 118; Fernández Izquierdo, 1992, 160; Fernández Izquierdo, 1995b, 125 i 128, fig. 3, 5; Arasa, *s. u.* "Benafeli", a Aranegui, 1996, 39; Arasa, *s. u.* "Benafeli", TIR K/J-31, 1997, 47-48.

A la platja de Benafeli, situada al sud del port de Castelló, s'han trobat algunes àmfores grecoitàliques, Dressel 1C, Lamboglia 2 i de Brindisi, juntament amb un fragment de càlat, que deuen correspondre a un fondejador en activitat des d'època tardorepublicana fins al Baix Imperi. Les alteracions de la costa en aquesta zona no han permès trobar restes arqueològiques en terra.

9. El Calamó (Borriana)

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Ribera, 1982, 31; Ramos, Wagner i Fernández Izquierdo, 1991; Arasa, *s. u.* "Calamó, el", a Aranegui, 1996, 44; Arasa, 1997b, 1151-1152; Arasa, 2000b, 107.

Ribera (1982) va publicar un fragment d'àmfora fenícia trobat a la desembocadura del Millars. Posteriorment, Ramos, Wagner i Fernández Izquierdo (1991) esmenten la troballa d'àmfores grecoitàliques, Dressel 1A i Lamboglia 2, amb una datació general en els segles II-I que es correspon amb el materials trobats a l'assentament.

10. La Torre d'Onda (Borriana)

Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Borriana.

Sarthou, 1913-15, 775; Peris, 1931, 8-10; Roca y Alcayde, 1932, 32 i 42-43; Rull, 1943 [1967], 38; Fletcher i Alcácer, 1956, 143, 152, 154 i 160; Utrilla, 1964, 10-11; Utrilla, 1965, 13-15; Mesado, 1973b, 267; Fernández Izquierdo, 1980, 185-186; Ramos, Wagner i Fernández, 1991, 33 i 39-40, fig. 5-6, B, D, E; Fernández Izquierdo, 1992, 160.

Les troballes submarines són escasses en el litoral immediat al jaciment per les dificultats inherents a la proximitat del port de Borriana. En operacions de dragatge a principi de segle es van trobar al mateix port 2 àmfores, la fotografia de les quals reproduceix Sarthou (1913-15, 777); es tracta d'una àmfora itàlica del tipus Dressel 1A i d'una púnica del tipus C2. Del primer tipus es va trobar un coll del tipus Dressel 1A al sud de la Torre d'Onda, mentre que del segon hom va trobar un segon exemplar a uns 400 m de la costa.

11. La Gola de l'Estany (Nules)

Wagner, 1980; Felip i Vicent, 1991, 20.

A la zona costera de Nules es coneix la troballa d'àmfores, entre les quals hi ha un exemplar del tipus Dressel 1B, a més d'una altra púnica del tipus Mañá C2. La Gola de l'Estany era utilitzada encara en el segle XVI per les naus berberisques per abastir-se d'aigua dolça. Possiblement l'aparició d'àmfores correspon al seu aprofitament des d'època romana, també com a zona d'ancoratge per a l'intercanvi comercial.

12. Els Columbrets (Castelló de la Plana)

Pascual, 1975b; Fernández Izquierdo, 1995b; Arasa, *s. u.* "Illes Columbretes", a Aranegui, 1996, 88.

A l'interior de l'Illa Gran o Montcolibre, en el port natural format pel cràter volcànic conegut com "Port Tofiño", s'ha trobat un grup de quatre exemplars de càlats incomplets i sense decoració juntament amb alguns fragments d'àmfores del tipus Dressel 1 (Fernández Izquierdo, 1995b). Aquestes troballes proven la freqüentació del lloc, possiblement com a lloc de refugi per a la navegació de cabotatge, en els segles II-I.

VIII. ESTUDI DELS ASSENTAMENTS

A partir d'un intens treball de recollida d'informació i de prospecció he pogut elaborar un inventari de 220 jaciments i troballes arqueològiques d'època ibèrica. A grans trets, la seua distribució per tot el territori és prou regular, encara que hi ha algunes zones amb una menor densitat, probablement a causa d'una menor intensitat en els treballs de prospecció. L'aparició dels assentaments ibèrics al llarg del segle VI, en diversos casos sobre nivells del Ferro Antic (Oliver, 1990-91; 1992-93), segueix una evolució molt semblant a la d'altres zones pròximes (Gusi i Oliver, 1986; Oliver, 1989b). En general, els *oppida* ocupen els cims que envolten les planes litorals i els corredors interiors, així com les muntanyes aïllades que en comptades ocasions s'alcen enmig d'aquests. La seua distribució, doncs, adopta un caràcter perifèric respecte a les millors terres de cultiu i s'estén per les vores de les serres i massissos que les envolten, amb un marcat caràcter defensiu i de control del territori. Són aquests els assentaments més importants, als quals cal afegir els pocs casos situats a la vora de la mar. Això no obstant, la revisió de velles troballes i les noves prospeccions han permès comprovar la importància d'un altre tipus d'assentaments, d'una altra categoria en la jerarquia del poblament formada per petits assentaments situats en llocs, vessants i pla.

Del total de 220 jaciments ibèrics inventariats, 100 (45'4%) es poden incloure amb seguretat en el període Ibèric Final (fig. 10). D'aquests, 97 poden considerar-se amb prou seguretat assentaments i 6 són troballes de localització concreta desconeguda.

Assentaments: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103

Troballes de localització concreta desconeguda: 10, 11, 20, 56, 57, 62

L'estudi dels assentaments ocupats en època iberoromana permet oferir una visió de l'estat del poblament ibèric en els segles II-I, en el període final d'aquesta cultura. La utilització de materials romans com a element discriminador en el conjunt de jaciments ibèrics permet determinar-ne la datació i fer un estudi del territori en aquest període. Es tracta, doncs, d'un grup prou homogeni en què es dona un ampli marge de contemporaneïtat. L'estudi sobre aspectes com ara la dispersió i la jerarquia troba així major justificació i resulta més significatiu.

En l'estudi dels assentaments començaré amb l'anàlisi de les relacions entre el medi ambient físic i l'hàbitat (distribució, localització,

cotes sobre el nivell del mar i aprofitament dels recursos hídrics); seguiré amb les seues característiques (superfície, estructures defensives, visibilitat, dispersió, jerarquització i funcionalitat); a continuació tractaré de l'estructura poblacional i el control del territori, per a acabar amb una valoració del desenvolupament del poblament en la zona.

1. MEDI AMBIENT FÍSIC I HÀBITAT

L'elecció d'un lloc determinat per a l'assentament depén de diferents factors, normalment interrelacionats: geogràfics, econòmics, defensius, sociopolítics, etc. Els llocs es trien per a satisfer les necessitats col·lectives. Pel que fa als factors geogràfics, en general hom tria llocs no massa elevats que requereixen un esforç menor i no estan molt allunyats de les terres de conreu. Els que estan situats en altura exerceixen un major control del territori circumdant i tenen major visibilitat. Aquest sembla el cas dels *oppida* de major antiguitat que, en molts casos, es constitueixen en llocs centrals d'un territori d'extensió variable. En el cas dels assentaments que no ocupen altures, el lloc triat sol estar protegit del vent del nord i orientat a l'est o a migdia; el mateix s'observa en les zones d'habitació dels jaciments situats en altura. Alguns llocs aconsegueixen al mateix temps un paper de control d'un camí natural o de passos determinats

Les característiques geomorfològiques de la regió estudiada permeten veure que no es tracta d'una zona homogènia, sino que presenta uns acusats contrastes definits per l'alternança entre planes litorals i corredors interiors i serralades i massissos. De manera general hom pot observar que el poblament iberoromà s'agrupa al voltant d'aquestes planes i corredors i se situa tant en les vores de les serres i massissos que les delimiten com en les zones més baixes de l'interior d'aquests. Aquest fet denota l'existència d'una clara tendència a l'elecció de llocs pròxims als espais oberts, amb pendents poc pronunciats, els quals reuneixen condicions especialment favorables per a l'hàbitat: permeten l'elecció d'emplaçaments amb condicions defensives, són pròxims a les terres de cultiu i de pastura, tenen a l'abast recursos forestals i solen tenir més fàcil l'aprovisionament d'aigua. Aquesta disposició s'ha observat, per exemple, en els casos de les valls dels rius Jiloca i Huerva (Burillo, 1980, 255-257).

La proximitat d'una àrea de cultiu és un dels factors determinants a l'hora de triar el lloc de l'assentament. El conreu està condicionat per altres factors com són la topografia, els sòls, el clima i els recursos hídrics. Les principals àrees de cultiu se situen en les zones de depòsits de materials quaternaris: corredors interiors i planes litorals, vessants i valls dels rius i barrancs. La qualitat dels sòls varia segons les zones: en els peus de muntanya hi ha una major proporció d'arenes i, per tant, una menor capacitat de retenció d'aigua i de matèries orgàniques, per la qual cosa són zones de baix rendiment que s'aprofiten exclusivament per a cereals; en els plans hi ha una major proporció de llims, per la qual cosa són més aptes per al cultiu intensiu. El clima mediterrani de la zona permet el cultiu de cereals en hivern (blat, ordi), d'espècies frutals variades (pomes, prunes, figues), de verdures, etc, tot i que la regularitat de les collites depèn dels estiatges i de les gelades.

En relació amb la topografia de la zona ocupada es troba la visibilitat que proporciona l'elecció de llocs en altura. La tendència a ocupar espais oberts, pròxims als corredors interiors i les planes litorals, garanteix un ampli control visual que varia en relació amb la cota de l'assentament i la seua ubicació orogràfica. Al mateix temps, l'elecció de cotes altes possibilita la intervisibilitat dels assentaments situats en una mateixa unitat paisatgística.

Un tercer factor determinant és el de les comunicacions. El traçat de vies naturals en sentit NE-SO seguint els corredors interiors i les planes litorals, així com d'altres en sentit SE-NO que segueixen els cursos d'alguns rius i barrancs, agrupa nombrosos assentaments que es distribueixen en formacions allargades seguint aquests eixos. La seua distribució permet així establir la importància de les vies de comunicació.

1.1. DISTRIBUCIÓ

En l'estudi de la distribució seguiré la mateixa divisió en unitats paisatgístiques utilitzada en l'inventari de jaciments. De manera general, la seua distribució és prou regular per tot el territori, amb algunes zones de menor densitat i altres pràcticament sense jaciments, fet que en part deu trobar explicació en la manca de prospeccions. Quant als trets generals de distribució territorial, destaca el seu agrupament en conjunts que es corresponen amb les unitats paisatgístiques al llarg dels tres grans eixos longitudinals en què es pot dividir el territori: les planes litorals i els corredors de les Coves de Vinromà i d'Albocàsser. Pel que fa als assentaments, la major concentració es dona en el corredor central, amb 28 assentaments (28'8%); segueix la Plana de Castelló i zones muntanyoses pròximes amb 24 (24'7%). Tots dos reuneixen 52 assentaments (53'6%), més de la meitat del total.

El pla de Vinaròs: 9 assentaments.
El corredor d'Alcalà de Xivert: 8 assentaments i 2 troballes de localització concreta desconeguda.
La Ribera de Cabanes: 10 assentaments i 1 troballa de localització concreta desconeguda.
La Plana de Castelló: 24 assentaments.
El corredor de les Coves de Vinromà: 28 assentaments i 3 troballes de localització concreta desconeguda.
El corredor de Borriol: 2 assentaments.
El corredor d'Albocàsser: 12 assentaments.
La depressió de l'Alcora: 4 assentaments.

El pla de Vinaròs: en aquest pla litoral i en la zona de relleu suau situada a l'oest, al voltant de la rambla de Cervera, es coneixen un total de 10 jaciments ibèrics. Segueixen ocupats els mateixos emplaçaments que en el període Ibèric Ple, sense a penes canvis. La principal diferència és l'abandonament de l'important poblat del Puig de la Nau en el segle IV. Un procés semblant experimenten altres assentaments fortificats en altura com el Puig de la Misericòrdia i la Picossa, amb la diferència que aquests tornen a ser ocupats en el segle II. Uns altres com la Tossa Alta i el Mas d'Aragó, amb materials dels segles V-IV, no es coneixen suficientment com per a determinar si fins a l'ocupació iberoromana hi ha continuïtat o un hiatus ocupacional. En el cas del Poaig, amb materials del Ferro Antic, sembla més segur el seu abandonament fins a l'ocupació iberoromana. A la Curolla, el més apartat de les vies de comunicació, sembla més segura la continuïtat des del segle IV fins al II. Els emplaçaments nous són dos: el Perengil, possiblement del segle III, i el Puig de la Nau, del segle II, situat als peus de l'anteriorment esmentat amb el mateix topònim. També és probable la continuïtat del Castell de Cervera del Maestre, on s'han trobat importacions gregues dels segles V-IV i ceràmica ibèrica tardana.

El corredor d'Alcalà de Xivert: dels 16 jaciments i troballes coneguts en aquesta zona, 10 (62'5%) poden datar-se en època iberoromana. Hi destaca la presència d'assentaments en altura fortificats del període Ibèric Antic, com els Barrancs i la Mallada de Teixó, que no presenten materials posteriors. Les recents excavacions al Castell de Xivert han permès trobar ceràmiques que demostren la pràctica continuïtat en l'ocupació des del Ferro Antic fins a l'Ibèric Final. Altres assentaments de característiques semblants, com el Castell de Polpís, no han proporcionat materials que permeten fer precisions cronològiques. La resta són les necròpolis del Camp, el Mas i la Solivella, aquesta pertanyent a l'Ibèric Antic. Entre els assentaments iberoromans l'únic situat en altura, possiblement fortificat, és el Castell de Xivert. Hi ha un primer grup format per notícies antigues que no han pogut ser confirmades: el Corral del Roio i Polpís. Dels assentaments restants, només un sembla tenir certa importància i continuïtat des del segle VI: el Palau. Altres 5 són petits assentaments situats en el pla o en vessant: Alió, el Corral Blanc, la Séquia de Lava, el Maset i Regalfarí, dels quals sembla que tots menys el Maset són de nova creació. En la mateixa població d'Alcalà de Xivert s'han trobat restes que poden correspondre a una necròpolis d'aquesta època.

La Ribera de Cabanes: es coneixen 27 jaciments i notícies arqueològiques, 11 (40'7%) dels quals corresponen al període Ibèric Final. El poblament està ben repartit en tota la seua extensió, amb diversos assentaments fortificats en altura. Un d'aquests, la Torrassa, no presenta ceràmiques posteriors al segle VI. Uns altres, com el Castell d'Albalat, a penes han proporcionat materials i no en tenim referències cronològiques. Diverses necròpolis es daten en els períodes Ibèric Antic i Ple, com la Palava, les Torres i les de les finques de Tàrrega, Pitarch, el Confit i la Senieta. Una sèrie de petits jaciments com Ribavaques, dos del barranc de Miravet, Orpesa la Vella i els Quarts, no han proporcionat materials que puguin datar-se. Al nord de la rambla de Sant Miquel es troba el poblat en altura del Tossalet, ocupat des del segle VI. En la costa, a la platja de Morro de Gos, un possible fondejador relacionat amb l'anterior jaciment, no s'ha trobat ceràmica posterior al segle VI. Prop de la desembocadura de l'esmentada rambla, a Capicorp,

hi ha notícies de troballes que no han pogut confirmar-se. Al sud, destaca el poblat fortificat dels Pasquals, ocupat almenys des del segle V. En la costa es troba l'extens assentament de la Torre de la Sal, amb ceràmiques del segle VI, que possiblement continua ocupat sense interrupció fins al segle I. Seguint un camí que puja cap al Pla de l'Arc es troben els assentaments del Bordissal, aquest possiblement de nova creació en el segle II, el Tancat i el Campello, aquest ja ocupat almenys des dels segles V-IV. A l'extrem sud d'aquesta plana trobem sengles assentaments en altura poc coneguts però ocupats en el període Ibèric Final: el Castell d'Orpesa i la Punta de les Llances.

La Plana de Castelló: es coneixen 41 jaciments, en 24 (58'5%) dels quals s'han trobat evidències d'ocupació en època iberoromana. En general s'observa la continuïtat en l'ocupació, amb escasses excepcions. La resta de jaciments on no s'han trobat materials dels segles II-I són poc importants, en la seua major part notícies de jaciments desapareguts, com la necròpolis del Quadro, la Séquia de l'Obra i el Pujol de Burgaleta; i altres conservats com Salandó, el Castellet, la Font de la Reina i la Ruisseta. Molts altres són poc coneguts o han estat destruïts: el Pla dels Olivars, el Bovalar, Vilaseca, el Castell d'Almassora, el Tirao, Llombai, el Punt del Cid i la Torre Caiguda. Hi ha també dues coves: Sant Josep i les Cinc.

Entre els assentaments iberoromans, dels 5 que es troben al nord del riu Millars, el Mas del Pi i el Castell de la Magdalena estan situats en sengles contraforts de la serra del Desert de les Palmes, el Pujol de Gasset ho està a la vora de la mar i el Torrelló del Boverot i el Torrelló d'Onda es troben a la vora del riu Millars. Possiblement aquesta escassetat d'assentaments pugui explicar-se per les transformacions paisatgístiques; futures excavacions i noves prospeccions permetran ampliar sens dubte aquest reduït conjunt. Al sud del Millars, els 19 assentaments restants apareixen distribuïts de manera regular per tota la comarca, en els contraforts muntanyosos, la plana i la costa. Els primers ocupen l'orla muntanyosa que s'estén a l'oest de la comarca (9): el Castell d'Onda, el Solaig, el Castell de la Vilavella, la Muntanya de Santa Bàrbara, la Punta, Sant Josep, el Castellar, la Corona, el Castell d'Almenara i la Muntanyeta dels Estanys; i en les escasses altures aïllades que s'alcen enmig del pla (2): la Muntanyeta de Sant Antoni i el Tossal. Altres 2 assentaments estan situats a la vora de la mar: el Calamó i la Torre d'Onda. La resta (5) estan situats en el pla: l'Alter de Vinarragell, Carabona, l'Alcúdia, Vinambros i l'Horta Seca, tipus d'assentament conegut des del Bronze Final/Ferro Antic com es pot veure en el primer d'ells.

Finalment, entre els 7 jaciments ibèrics coneguts en l'orla muntanyosa formada per la serra Espadà, no n'hi ha cap que presente materials tardans. En aquest segon cas, a la vall d'Artana es reconeix el model de lloc central a petita escala al voltant del Castell, amb assentaments menors no fortificats al Llomet de Sant Joan, els Clots de la Terra Blanca i el Puntal, però la reocupació del primer dificulta la prospecció i no s'han pogut trobar evidències de la seua continuïtat fins als segles II-I.

El corredor de les Coves de Vinromà: aquesta zona, a la qual incorporem els jaciments existents en els contraforts muntanyosos que la flanquegen per l'oest, presenta un gran nombre de jaciments coneguts: 82, dels quals 28 (34'1%) han proporcionat restes d'època iberoromana. En el sector septentrional, fins a les Coves de Vinromà, es coneixen 29 jaciments ibèrics, dels quals només 8 (27'5%) estan ocupats en aquest període. Hi ha un alt

nombre d'assentaments fortificats en altura, molts amb una ocupació inicial en el Ferro Antic, que no ultrapassen l'Ibèric Ple: el Polsegué, el Cementeri, el Mas de les Clapisses, el Tossal de Carruana, l'Ermita de la Mare de Déu dels Àngels, les Llargueres, el Mas d'En Torres, el Degollat i la Coroneta del Mas Vell. Altres de menor importància que ocupen llocs han proporcionat també materials de l'Ibèric Ple: el Mas de Caperó, els Vilars Rojos, la necròpolis del Mas d'En Rieres i la Punta. Uns altres són escassament coneguts: la Moleta, Canet lo Roig, la Serra de Sant Pere, la Moleta Rodona, l'Ermita de Sant Marc de la Barcella, la Rabosera, la mateixa població de les Coves de Vinromà i la Moreria. En tot aquest extens sector, contràriament, només es coneixen 4 assentaments fortificats en altura ocupats en època iberoromana: el Mas de Víctor, Traiguera, la Curolla i els Tossalets. Altres 4 ocupen llocs situats en altura mitjana o en vessant: el Mas de Melsa, els Molins, els Barranquets i la Bassa. S'hi poden afegir tres troballes de localització concreta desconeguda: el Pla dels Vinyets, els Hostalets i Sant Mateu.

En el sector meridional el nombre d'assentaments és més important i una proporció també més elevada presenta una ocupació en el període Ibèric Final: en total es coneixen 53 jaciments ibèrics, dels quals 20 (37'7%) continuen ocupats en els segles II-I. Entre els assentaments en altura i almenys en part fortificats, alguns amb materials del Ferro Antic i importacions fenícies no ultrapassen l'Ibèric Ple: els Racons, la Vilavella, la Coroneta del Mas Vell, el Castellar, la Coroneta, l'Olivar d'Olzina i el Clot. Altres, tant en altura com en llocs o vessants, són insuficientment coneguts: el Tossal de l'Argamassa, les Forques, el Coll dels Martins, el Tossal Redó, el Mas de Blau, el Mas de la Blanca, el Mas de Fura, el Castell de Vilafamés, etc.

Els jaciments amb materials dels segles II-I pertanyen a diverses categories i ocupen de manera regular tot aquest sector del corredor, tant les seues vores muntanyoses en el cas dels fortificats en altura, com la zona intermitja en el dels que ocupen llocs, amb buits que almenys en part poden atribuir-se a una insuficient prospecció. Els fortificats en altura són: el Puigpedró, el Tossal de Subarra, el Tossal de Gaidó, el Tossal de la Balaguera -tots amb una ocupació possiblement continuada almenys des dels segles V-IV- i el Racó de Rata, aquest sembla que de nova creació en aquest període. Els que ocupen llocs o vessants, de menor importància, sembla que són tots de nova creació: els Racons, els Torners, la Garrida, els Vilarets, el Mas d'En Senyor, el Vilaret, Barberes, Barrisques, la Serreta, el Mas de la Costa, la Costa, el Corral d'En Llopi i Velleretes.

El corredor de Borriol: en aquest curt corredor es coneixen 5 assentaments ibèrics, 2 (40%) dels quals segueixen ocupats en el període Ibèric Final. D'aquests, el Tossalet de les Forques va ser ocupat des del segle VI i el Tossal de l'Assut almenys des dels segles V/IV. La resta d'assentaments a penes són coneguts i no se'n pot fer cap precisió cronològica. Cal destacar que els dos esmentats ocupen contraforts situats en la mateixa vora est del corredor, en relació directa amb les terres de cultiu i el camí que el travessa, uns altres dos ocupen alts cims a la serra de les Costes que el flanqueja pel costat oest i només un ocupa una posició en peu de muntanya.

El corredor d'Albocàsser: s'hi coneixen 19 jaciments, en la seua major part concentrats en el sector septentrional, dels quals 12 (63'1%) poden datar-se en els segles II-I. Entre els assentaments fortificats en altura es dona un alt grau de continuïtat.

Poden datar-se en l'Ibèric Antic o Ple els Peters, el Mas d'En Peraire i el Bovalar, i entre els situats en lloma, Mitreres i la Rourera. Són poc coneguts la Cova de la Rabosa i la necròpolis del Mas de les Casetes.

Els que continuen ocupats en el període iberoromà estan concentrats també en el sector septentrional, al voltant del pla d'Albocàsser. Entre els assentaments fortificats en altura continuen ocupats el Cormulló dels Moros, la Moleta, el Castellar i el Tossalet del la Valera, en la zona meridional. La resta estan situats en lloma, vessant o pla; la Rourera, el Mas de Bracet i potser el Mas de la Sémola van ser ocupats anteriorment i la resta són ocupats ara per primera vegada: Tírig, les Forques, el Mas de la Bassa, el Pou de Llobet i el Mas de Sant Pere.

La depressió de l'Alcora: en aquesta zona i els contraforts muntanyosos de l'interior es coneixen un total de 8 jaciments, dels quals 4 (50%) segueixen ocupats en el període iberoromà. Entre els assentaments fortificats en altura, s'abandonen en l'Ibèric Antic o Ple els tossals de les Foies Ferrades i de la Ferrissa. Els altres, situats en lloma i en pla (Carapito i les Eres), són poc coneguts. Dels 4 assentaments ocupats en els segles II-I, 2 són fortificats en altura: el Tossalet de Montmira i Montnegre; 1 ocupa una petita illa fluvial: la Moratella; i 1 està situat en lloma: Santa. D'aquests, el primer és el situat més cap a l'oest, en el límit de la unitat, mentre que el darrer està situat en el límit est, en un contrafort de la serra de les Conteses.

1.2. LOCALITZACIÓ

L'elecció dels emplaçaments segueix unes pautes comunes a les observades en la major part dels territoris de la cultura ibèrica, amb una adaptació a les condicions del territori. Els assentaments es troben tant en les zones de relleu com en les planes, encara que segueixen unes pautes determinades en relació amb les característiques del terreny. Segons el lloc que ocupen, hom pot distingir entre assentaments d'altura, de mitja altura (lloma o vessant) i de plana. En cadascuna d'aquestes categories poden distingir-se subtipus segons la localització i característiques del lloc triat per a l'assentament. La classificació de tots els assentaments no pot considerar-se tancada, per la varietat de possibilitats que es dona i per la diversitat de criteris que poden aplicar-s'hi.

La seua situació topogràfica constitueix un dels aspectes més variables, amb l'única constant de situar-se per damunt o per fora de les terres potencialment conreables (Bonet, Guerin i Mata, 1994, 116), amb l'excepció d'alguns casos a la Plana. L'emplaçament no sols obeeix a qüestions defensives, sinó que cal considerar les raons d'estratègia econòmica, com ara la proximitat a les vies de comunicació, les fonts de primeres matèries i l'explotació agrícola i ramadera. En conseqüència, a partir d'aquest tret comú s'obre un ventall de possibilitats quant a la localització: tossals de diferents altures i grandàries, aïllats enmig del pla o pròxims a una serra; contraforts de les serres; llomes, vessants i fins i tot el pla, són els diversos emplaçaments dels assentaments ibèrics. La seua distribució segons les tres categories generals en funció del relleu és la següent:

Tipus d'emplaçament	Número	TOTAL	%
Assentaments en altura	1, 2, 4, 6, 8, 9, 15, 21, 23, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 59, 64, 70, 76, 77, 83, 84, 86, 87, 95, 96, 98, 99, 100, 103	41	42'2
Assentaments en altura mitjana	3, 5, 7, 12, 17, 18, 44, 54, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 89, 90, 91, 93, 94, 97, 101, 102	36	37'1
Assentaments en pla	13, 14, 16, 19, 22, 25, 26, 27, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 49, 88, 92	20	20'6

En el total de 97 assentaments considerats, entre els tres grups definits resulta més nombrós el dels assentaments situats en altura, amb 41 (42'2%); en segon lloc es troben els situats en altura mitjana, amb 36 (37'1%); i en tercer lloc, els situats en pla en són 20 (20'6%), poc més de la cinquena part. En conjunt, els situats en altura i en altura mitjana (77) suposen el 80'1%, quatre cinques parts del total.

1.2.1. ASSENTAMENTS EN ALTURA (TOSSAL, PUIG, MOLA)

Estan situats en llocs preeminents del terreny, sobre les valls o planes. Comprenen tant els situats a l'interior com a la vora de les serres i massissos muntanyosos, i en les muntanyes aïllades que s'alcen enmig de les planes. Aquests punts tenen una funció clarament defensiva i de control del territori. Són majoritàriament els que compten amb sistemes defensius més o menys complexos: muralles, torres i valls. Estan regularment distribuïts per totes les unitats i, amb un total de 41, són el tipus d'emplaçament més nombrós.

Unitat paisatgística	Número
El pla de Vinaròs	1, 2, 4, 6, 8, 9
El corredor d'Alcalà de Xivert	15
La Ribera de Cabanes	21, 23, 24, 28, 29, 30
La Plana de Castelló	31, 32, 36, 37, 38, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53
El corredor de les Coves de Vinromà	55, 59, 64, 70, 76, 77, 83, 84
El corredor de Borriol	86, 87
El corredor d'Albocàsser	95, 96, 98, 99
La depressió de l'Alcora	100, 103

1.2.1.1. A L'INTERIOR DE LES SERRES I MASSISSOS MUNTANYOSOS

És un grup reduït, format per 9 assentaments, però aquest fet pot atribuir-se en part a un coneixement desigual del territori, ja que en general aquestes zones han estat menys prospectades i, sens dubte, futurs treballs poden ampliar-ne el nombre. En general, són més freqüents en les serres interiors, on ocupen llocs preeminents. Solen presentar restes de fortificacions, amb un o dos recintes emmurallats i alguna torre. Hi destaquen els tres

situats en la zona muntanyosa a l'oest del pla de Vinaròs (la Picossa, la Curolla, el Castell de Cervera), el segon dels quals està ubicat a la vora d'una plana interior. A l'oest, a la serra Esparreguera destaca el Castellar per la seua cota, la major del conjunt estudiat. La resta controla passos transversals entre els plans litorals i els corredors, com el Campello a la vora del camí de la Fusta; entre els mateixos corredors, com la Moleta a la Serra d'En Galzeran sobre el camí de la Calçada; o cap a l'interior, com el Tossalet de la Valera en l'extrem meridional de la serra Esparreguera sobre el camí de Vistabella i el Tossalet de Montmira sobre el camí dels Bandejats.

Unitat paisatgística	Número
El pla de Vinaròs	6, 8, 9
La Ribera de Cabanes	24, 28
El corredor d'Albocàsser	96, 98, 99
La depressió de l'Alcora	100

1.2.1.2. A LA VORA DE LES SERRES I MASSISSOS MUNTANYOSOS

És la categoria més nombrosa, amb 27 casos, ja que s'hi reuneixen diversos trets: proximitat a les vies de comunicació, proximitat a les terres de cultiu i de pastura i condicions defensives. Ocupen els contraforts de les vores de les serres i massissos muntanyosos, tant en els corredors interiors com en les planes litorals. Si considerem criteris relatius a la cronologia, aquests assentaments sovint presenten nivells del Ferro Antic i proporcionen importacions fenícies, gregues i etrusques. Hom pot deduir que en general aquest tipus és el més característic del període Ibèric Antic i Ple i va sempre associat a sistemes de fortificació més o menys complexos, amb muralles i torres.

Unitat paisatgística	Número
El pla de Vinaròs	4
El corredor d'Alcalà de Xivert	15
La Ribera de Cabanes	21, 23
La Plana de Castelló	31, 32, 36, 37, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53
El corredor de les Coves de Vinromà	55, 59, 64, 70, 76, 77, 83, 84
El corredor d'Albocàsser	95
El corredor de Borriol	86, 87
La depressió de l'Alcora	103

1.2.1.3. EN ALTURES AÏLLADES ENMIG DE LES PLANES

Es tracta d'un grup reduït constituït per 5 assentaments que ocupa els anomenats puigs-testimoni, les muntanyes que han quedat aïllades per la colmatació de les cubetes litorals o prelitorals, que es dona de manera limitada en les tres unitats que ocupen aquesta posició. L'ocupació, en relació amb la grandària de la

muntanya, pot ocupar tota la superfície del cim, com en el cas de la Muntanyeta de Sant Antoni o només un extrem, com en el cas del Puig de la Misericòrdia. Només en un cas es tracta d'un promontori situat a la vora de la mar: la Punta de les Llances.

Unitat paisatgística	Número
El pla de Vinaròs	1, 2
La Ribera de Cabanes	29, 30
La Plana de Castelló	38

1.2.2. ASSENTAMENTS EN ALTURA MITJANA (LLOMA O VESSANT)

Es tracta del segon tipus més nombrós, amb 36 casos. La seua aparició sembla donar-se ja en el període Ibèric Antic i continua en el Ple, però el seu nombre augmenta de manera significativa en època iberoromana. Es distribueixen de manera prou regular per tot el territori, però són molt més abundants en els corredors prelitorals i, particularment, en el de les Coves de Vinromà, tal vegada a causa d'una major concentració de les prospeccions en alguns dels seus trams. En la seua major part es tracta d'assentaments petits que no conserven estructures defensives importants.

Unitat paisatgística	Número
El pla de Vinaròs	3, 5, 7
El corredor d'Alcalà de Xivert	12, 17, 18
La Plana de Castelló	44, 54
El corredor de les Coves de Vinromà	58, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 85
El corredor d'Albocàsser	89, 90, 91, 93, 94, 97
La depressió de l'Alcora	101, 102

1.2.2.1. AL CIM

Ocupen el cim d'una lloma o altipla que se situa a la vora o enmig d'una plana. Es tracta de 20 assentaments situats en llocs que reuneixen unes mínimes condicions defensives i de control visual del territori pròxim. La seua diferenciació dels assentaments en altura rau en la cota, en l'altura relativa i en la morfologia del lloc que ocupen, sense que siga fàcil diferenciar-ne tots els casos. En jaciments actualment destruïts com el Tossal i la Muntanyeta dels Estanys no és possible precisar si es trobaven al cim o al vessant. En alguns casos aprofiten els accidents formats pels cursos fluvials com els puntals (el Cormulló dels Moros) i les illes fluvials (la Moratella). No solen conservar estructures defensives o aquestes són mínimes i solen ser de petita grandària, amb algunes excepcions com l'anteriorment esmentat, el Poaig i tal vegada el Mas d'Aragó. La seua distribució és prou regular per totes les unitats, però són més nombrosos en el corredor de les Coves de Vinromà.

Unitat paisatgística	Número
El pla de Vinaròs	5, 7
El corredor d'Alcalà de Xivert	17, 18
El corredor de les Coves de Vinromà	58, 61, 65, 69, 73, 75, 79, 80, 81, 85
El corredor d'Albocàsser	89, 93, 94, 97
La depressió de l'Alcòra	101, 102

1.2.2.2. EN VESSANT

Es tracta d'assentaments situats al vessant d'una lloma o muntanya que cerquen la proximitat del relleu per a garantir un hàbitat arcerat i majors possibilitats defensives i de control visual. S'hi han inclòs 14 casos, entre els quals es poden distingir tres subgrups, segons les característiques del lloc: el cas més freqüent és el d'aquells que ocupen la part arcerada del vessant d'una muntanya (el Puig de la Nau, el Constantí), lloma (els Racons, els Torners, la Garrida, el Vilaret, Barrisques, la Serreta, les Forques) o fins i tot d'un barranc (el Mas d'En Senyor); uns altres se situen en un punt del vessant que no és arcerat però pot estar orientat a l'est (el Corral Blanc, el Mas de Melsa); finalment, altres estan situats al mateix peu de muntanya (els Barranquets). La seua distribució és desigual, puix no es troben a la Plana de Castelló; són també més nombrosos en el corredor de les Coves de Vinromà.

Unitat paisatgística	Número
El pla de Vinaròs	3
El corredor d'Alcalà de Xivert	12
El corredor de les Coves de Vinromà	60, 63, 66, 67, 68, 71, 72, 74, 78, 82
El corredor d'Albocàsser	90, 91

1.2.3. ASSENTAMENTS EN PLA

Estan situats en planes, tant litorals com dels corredors prelitorals. Hi he inclòs un total de 20 assentaments. Hom pot distingir entre els que aprofiten algun accident natural per augmentar les possibilitats defensives, aspecte que els relaciona amb els situats en altura, els situats a la vora de la mar i els situats enmig del pla. En un cas (Capicorp) el jaciment no està ben localitzat i no pot classificar-se amb seguretat. Són absents al pla de Vinaròs i al corredor de les Coves de Vinromà i són més nombrosos a la Plana de Castelló, on són presents des de l'Edat del Bronze i al llarg del Bronze Final/Ferro Antic (l'Alter de Vinarragell) i l'Ibèric Ple (l'Alcúdia i l'Horta Seca).

Unitat paisatgística	Número
El corredor d'Alcalà de Xivert	13, 14, 16, 19
La Ribera de Cabanes	22, 25, 26, 27
La Plana de Castelló	27, 33, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 49
El corredor d'Albocàsser	88, 92

1.2.3.1. APROFITEN ALGUN ACCIDENT NATURAL

Aprofiten algun accident natural, normalment per a dotar-se de condicions defensives, i tenen un control visual de l'entorn molt limitat. El seu nombre és molt reduït, amb només 3 casos, i apareixen només en dues unitats (la Plana de Castelló i el corredor d'Albocàsser). Poden distingir-se entre els que estan situats a la vora d'un riu o barranc (el Torrelló d'Onda i el Torrelló del Boverot) i els que aprofiten un lleuger desnivell del terreny (el Mas de la Bassa). Els dos primers presenten nivells d'ocupació des de l'Edat del Bronze.

1.2.3.2. SITUATS A LA VORA DE LA MAR

Són assentaments situats a la vora de la mar, normalment en una zona un poc elevada sobre les albuferes pròximes, sobre o darrere de la restinga litoral. Es tracta també d'un grup poc nombrós, amb 4 casos. Les importacions fenícies trobades en alguns d'aquests jaciments confirmen que apareixen en l'època de les primeres relacions comercials per via marítima. La seua distribució regular per la costa es veu truncada pel fet que en el cas del jaciment submarí de les Roques de la Barbada, el més important fondejador del tram septentrional de la costa, sembla no existir l'assentament terrestre o almenys no ha estat identificat. N'hi ha un a la Ribera de Cabanes (la Torre de la Sal) i són més nombrosos a la Plana de Castelló, on se'n coneixen tres (el Pujol de Gasset, el Calamó i la Torre d'Onda) i és molt possible l'existència d'un altre (la Torre Caiguda).

1.2.3.3. SITUATS ENMIG DEL PLA

Estan situats enmig del pla, aparentment sense altres possibilitats defensives que les derivades de la construcció de fortificacions. És el grup més nombrós, amb 10 casos. Són, en la seua majoria, petits assentaments, possiblement sense estructures defensives (Alió, la Séquia de Lava, el Maset, el Bordissal, Carabona, l'Alcúdia, l'Horta Seca, Vinambros i Tírig), amb l'excepció de l'Alter de Vinarragell. Apareixen majoritàriament en les planes litorals, exceptuant el pla de Vinaròs, i el corredor d'Alcalà de Xivert.

Unitat paisatgística	Número
El corredor d'Alcalà de Xivert	13, 14, 19
La Ribera de Cabanes	26
La Plana de Castelló	39, 42, 43, 47, 49
El corredor d'Albocàsser	81

1.2.4. ALTITUD

1.2.4.1. ALTITUD ABSOLUTA

La mitjana de les altures absolutes de tots els assentaments és de 252'9 m. Pel que fa als extrems, la menor cota habitada és d'1-2 m, representada per 4 assentaments situats a la vora de la mar, 2 dels quals estan sent destruïts en l'actualitat per l'acció de l'aigua;

i la major és de 878 m, representada per un dels assentaments situats en el corredor d'Albocàsser. En el següent quadre figura el llistat dels 97 jaciments amb les seues cotes d'altitud respectives.

Nº	COTA	Nº	COTA	Nº	COTA	Nº	COTA	Nº	COTA
1	151	24	261	44	40	67	280	87	212
2	114	25	70	45	148	68	270	88	460
3	60	26	34	46	180	69	280	89	440
4	166	27	1	47	100	70	322	90	500
5	50	28	266	48	140	71	330	91	560
6	200	29	34	49	80	72	320	92	529
7	183	30	24	50	122	73	340	93	590
8	172	31	200	51	60	74	380	94	590
9	348	32	111	52	80	75	360	95	700
12	190	33	2	53	160	76	498	96	819
13	180	34	95	54	20	77	440	97	520
14	180	35	110	55	450	78	300	98	878
15	389	36	247	58	274	79	280	99	520
16	162	37	329	59	559	80	260	100	352
17	175	38	139	60	540	81	280	101	180
18	190	39	10	61	301	82	340	102	190
19	178	40	2	63	300	83	499	103	340
21	86	41	2	64	249	84	283		
22	10	42	10	65	201	85	260		
23	83	43	10	66	310	86	292		

Per unitats, les més baixes són les planes litorals i, entre elles, la Ribera de Cabanes (86'9 m); segueix la Plana de Castelló (99'8 m) i, amb cotes molt més elevades, el pla de Vinaròs (160'4 m). Entre els corredors prelitorals, la mitjana més baixa és la del d'Alcalà de Xivert (205'5 m), el més pròxim a la costa; segueix el corredor de Borriol (252 m) i la depressió de l'Alcora (265'5 m), amb mitjanes pròximes; a continuació el corredor central de les Coves de Vinromà (339'5 m) i, amb la mitjana més alta, el d'Albocàsser (592'1 m), el més interior.

UNITAT PAISATGÍSTICA	ALTITUD
El pla de Vinaròs	160'4
El corredor d'Alcalà de Xivert	205'5
La Ribera de Cabanes	86'9
La Plana de Castelló	99'8
El corredor de les Coves de Vinromà	339'5
El corredor de Borriol	252
El corredor d'Albocàsser	592'1
La depressió de l'Alcora	265'5

L'agrupació de les cotes d'altitud en segments de 25 m permet determinar l'existència de tres "pics" amb la major concentració d'assentaments: de 0 a 25 n'hi ha 10 (10'3%); de 176 a 200, (11'3%); i de 276 a 300, 8 (8'2%).

ALTITUD	NÚMERO	ALTITUD	NÚMERO
0-25	22, 27, 30, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 54	351-375	100
26-50	5, 26, 29, 44	376-400	15, 74, 75
51-75	3, 25, 51	426-450	55, 77, 89
76-100	21, 23, 34, 47, 49, 52	451-475	88
101-125	2, 32, 35, 50	476-500	76, 83, 90
126-150	38, 45, 48	501-525	97, 99
151-175	1, 4, 8, 16, 17, 53	526-550	60, 92
176-200	6, 7, 12, 13, 14, 18, 19, 31, 46, 101, 102	551-575	59, 91
201-225	65	576-600	93, 94
226-250	36, 64	601-625	87
251-275	24, 28, 58, 68, 80, 85	676-700	95
276-300	63, 67, 69, 78, 79, 81, 84, 86	801-825	96
301-325	61, 66, 70, 72	876-900	98
326-350	9, 37, 71, 73, 82, 103		

Per trams de 100 m, s'observa que hi ha una disminució gradual del nombre d'assentaments des del primer, que en reuneix prop de la quarta part. La suma dels dos primers trams és de 47 assentaments (48'4%), prop de la meitat del total; si hi afegim el tercer, en tenim 64 (65'9%), pràcticament dues terces parts del total.

TRAMS	TOTAL	%	TRAMS	TOTAL	%
0-100	23	23'7	401-500	7	7'2
101-200	24	24'7	501-600	8	8'2
201-300	17	17'5	601-700	2	2
301-400	14	14'4	801-900	2	2

1.2.4.2. ALTITUD RELATIVA

La mitjana dels 97 casos analitzats és de 38'4 m. La menor de les altituds relatives és de 0 m en els casos dels assentaments situats a la vora del mar, com la Torre de la Sal o el Calamó, mentre que la major és de 400 m en el cas del Castellar.

Per segments de 10 m, la major concentració es dona en el primer, on es troben 55 assentaments, més de la meitat (56'7%). De manera general, el fet que un important nombre d'assentaments s'agrupe en aquest segment pot posar-se en relació amb la importància limitada del factor defensiu i de control del territori a l'hora de triar-ne l'emplaçament. A continuació s'observa una important davallada i en el segment 11-20 m només en trobem 7 (7'2%); aquesta disminució continua amb petites agrupacions en els 31-40 m, també amb 7 (7'2%); 51-60 m, amb 4 (4'1%); 71-80 m, amb 5 (5'1%); 111-120 i 151-160, amb 4 cadascun (4'1%). Els altres 11 valors apareixen quasi aïllats i es troben repartits en 8 segments fins al 400 m.

ALTITUD	NÚMERO
0-10	3, 5, 7, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 33, 34, 45, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 54, 55, 58, 60, 61, 63, 65, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 97, 101, 102
11-20	21, 23, 29, 48, 64, 66, 67
21-30	2, 30
31-40	8, 50, 51, 52, 84, 86, 93
41-50	94, 100
51-60	6, 36, 38, 82
61-70	32, 59
71-80	1, 4, 9, 45, 70
101-110	99
111-120	31, 46, 53, 103
151-160	28, 76, 77, 95
191-200	15
201-210	37
211-220	83
391-400	98

1.3. APROFITAMENT DELS RECURSOS HÍDRICS

L'aprofitament dels recursos hídrics per a l'aprovisionament i per al regadiu resulta en molts casos problemàtic. La major part dels rius, rambles i barrancs de la zona són de curs estacional i estan secs bona part de l'any. La seua utilització per al consum només és possible en alguns casos determinats (rius de la Sénia, Millars, Belcaire). El seu aprofitament per a l'agricultura és força improbable en els dos primers casos pel fet d'anar prou encaixats, ja que hi haurien estat necessàries importants obres d'enginyeria que no s'han documentat en la zona per al període iberoromà (assuts, séquies). La forma més freqüent d'abastiment degueren ser els barrancs de curs perenne i les fonts, les quals permetrien també el regadiu en zones pròximes. La seua proximitat als assentaments és molt relativa, sobretot en aquells situats en altura. He elaborat un quadre amb els 5 tipus de recursos més pròxims als assentaments, segons la denominació tradicional.

RECURS	NÚMERO	TOTAL	%
Riu	1, 2, 34, 35, 36, 39, 40, 47, 48, 49, 50, 63, 65, 68, 81, 87, 100, 101, 102	19	19'5
Rambla	5, 6, 9, 22, 82, 89, 92, 97	8	8'2
Barranc	3, 4, 7, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 29, 32, 37, 38, 42, 43, 44, 52, 53, 55, 60, 64, 66, 67, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 93, 95	47	48'4
Font	21, 28, 31, 45, 46, 51, 58, 59, 61, 70, 72, 73, 83, 94, 96, 98, 99, 103	18	18'5
Albufera	27, 30, 33, 41, 54	5	5'1
TOTAL		97	

La major part dels assentaments, 47 sobre un total de 97, tenen un barranc com a possible lloc d'aprovisionament més pròxim; segueixen els rius i les fonts i, a molta distància, les rambles i les albuferes. No obstant això, cal tenir en compte que la utilitat d'aquestes dades és molt relativa. En principi, els rius i les fonts són els recursos més segurs, però també alguns

barrancs porten un cabdal petit però regular. De tota manera, qualsevol aproximació es basa en el règim pluviomètric actual, sens dubte diferent a l'existent en època iberoromana. A més cal tenir en compte, almenys per als assentaments situats en els plans litorals, el possible aprovisionament hídric mitjançant pous, com els que s'han trobat a la Torre de la Sal.

Pel que fa a la distància als recursos hídrics, cal recordar que les mesures preses són linials i que en el recompte total no s'han quantificat les inferiors a 100 m. La distància menor comprovada és de 0 m, quan l'assentament està situat a la mateixa vora de l'hipotètic recurs considerat, mentre que la major és de 3 km. La mitjana d'aquestes distàncies és de 0'4 km. La major concentració es dona en el primer segment, de 0 a 0'1 km, on trobem 36 assentaments (37'1%), mentre que en el segon, de 0'1 a 0'2 km, se n'agrupen 8 (8'2%). En conjunt, un total de 71 assentaments (73'1%), quasi 3 de cada 4, estan situats a una distància inferior a 0'5 km, és a dir, a menys de 12 minuts d'un recurs hídric potencialment utilitzable. Sembla, doncs, que la proximitat dels recursos hídrics és un factor important a l'hora de triar el lloc d'habitació.

2. CARACTERÍSTIQUES DELS ASSENTAMENTS

En aquest apartat consideraré diversos aspectes que resulten fonamentals per a l'estudi dels assentaments: superfície, existència d'estructures defensives, visibilitat, dispersió, jerarquització i funció.

2.1. SUPERFÍCIE

La superfície dels assentaments només es coneix amb seguretat en els casos que ha estat mesurada mitjançant la topografia: 13 casos sobre 97 (13'4%). D'altres 10 (10'3%) tenim mesuraments aproximats, en 2 dels quals (la Torre de la Sal i la Torre d'Onda) han estat fets sobre plànols o fotografies aèries i poden considerar-se prou aproximats. En una gran part dels assentaments no és fàcil fixar-ne els límits, tant per la seua deficient conservació com per la inexistència de treballs d'excavació o pel limitat abast d'aquests quan s'hi han realitzat, cosa que dificulta la determinació de llur superfície. En total, són 23 (23'7%) els assentaments que, amb major o menor grau de precisió, han estat objecte de mesurament de la seua superfície.

Els 13 assentaments que han estat topografiats poden agrupar-se en quatre categories segons la seua superfície, ordenada de major a menor:

Superfície en ha	Número	Total
3-4	50	1
0,8-1	83, 89	2
0,2-0,3	77, 84, 96, 103	4
>0,2	1, 2, 31, 34, 48, 55	6

Aquesta agrupació presenta una categoria que resulta la més nombrosa, la dels assentaments menors de 0'2 ha; amb els de 0'2-0'3 constitueixen un grup majoritari i netament diferenciat de la resta. Encara que la distribució geogràfica dels assentaments triats no és uniforme, ja que 8 dels 13 estan situats en la meitat meridional del territori estudiat, sembla que la categoria majoritària en aquesta mostra és prou representativa entre els assentaments fortificats en altura.

Si afegim els assentaments que només han estat objecte de mesuraments aproximatius, que en són altres 10, s'amplia el segment corresponent a les superfícies més grans, alhora que es reforça el grup mitjà i el dels molts petits. Passem a veure el llistat dels 23 assentaments ordenats segons la seua superfície (en negreta s'indiquen els 13 assentaments que han estat topografiats):

Núm.	Superfície	Núm.	Superfície	Núm.	Superfície	Núm.	Superfície
50	3'5-4	89	0'8	70	0'4	48	0'15
27	3'5-4	6	0'75	84	0'3	34	0'14
41	3	8	0'5	96	0'23-0'24	31	0'12-0'13
37	2	4	0'45	103	0'23-0'24	1	0'09
83	1'05-1'1	5	0'4	77	0'21-0'22	2	0'02
59	0'92	38	0'4	55	0'17		

Tot i que aquest grup de 23 assentaments suposa menys de la quarta part del total, creiem que és prou representatiu de les diferents categories existents en el conjunt dels assentaments ibèrics coneguts i, en particular, entre els ocupats en època iberoromana.

2.2. ESTRUCTURES DEFENSIVES

Una part considerable dels assentaments estan delimitats per recintes murats, sovint acompanyats de torres i en algun cas de valls, o es troben en llocs que permeten suposar-ne l'existència, majoritàriament aquells que estan situats en altura que es concentren en els contraforts de les serres que envolten els plans litorals i el corredors interiors i en els puigs aïllats. Són els que en terminologia llatina denominem *oppida* i *turres*. En general es tracta d'un nucli de població ben delimitat per unes estructures amb una clara funció protectora i situat en un punt natural o artificialment acondicionat a tal efecte. En aquest sentit, la presència d'un recinte perimetral es considera un dels trets definidors d'un assentament ibèric (Bonet i Mata, 1991, 12; Bonet, Guerin i Mata, 1994, 115).

L'existència d'aquest tipus d'estructures, però, no permet la seua consideració com assentaments eminentment defensius o fortificats, ja que aquesta concepció dóna un valor excessiu als components formals que els defineixen. La delimitació d'un assentament mitjançant qualsevol tipus de barrera física no implica necessàriament un concepte de defensa front a algun tipus d'agressió; pel contrari, és una resposta o elecció d'una determinada comunitat donada en funció dels seus models d'ocupació del territori i, per tant, expressió "material" o "física" de les seues pròpies característiques socials i culturals (Rowlands, 1972, 448 i 456 ss). La muralla assenyalava el límit de l'espai habitat i el separa del rural i és reflex d'un patró d'assentament basat en la concentració de la població en hàbitats tancats.

Sense pretendre entrar en un estudi més profund, les estructures conservades i reconeixibles són les normals en aquests tipus de jaciments: valls, muralles i torres (Gusi, Díaz i Oliver, 1991; Moret, 1996).

En molts casos els assentaments fortificats presenten nivells o almenys materials, tant ibèrics com d'importació, pertanyents als períodes Ibèric Antic i Ple. Aquest fet permet plantejar la possibilitat d'una datació contemporània de les estructures defensives, entre els segles VI i III, les quals poden haver estat mantingudes o fins i tot reformades posteriorment. La seua perduració en els segles II-I -si bé és cert que en la major part dels casos en condicions que ens resulta impossible determinar-prova que la intervenció romana no va afectar de manera general les estructures defensives ibèriques, amb l'excepció d'episodis bèl·lics possiblement concentrats en moments molt determinats com la consolidació del domini militar en els primers anys de la conquesta, i que cal matisar molt l'abast de fets com l'ordre del cònsol Cató d'enderrocament de les muralles de les ciutats ibèriques en el 195 (vegeu V.3).

En els casos dels jaciments excavats s'observen situacions diverses. Al Puig de la Misericòrdia aquestes estructures estaven amortitzades en el moment de la reocupació del segle II i, per tant, no es reaprofiten. Al Castell d'Almenara, les habitacions del segle II que foren excavades s'alcen sobre el que sembla una torre del recinte murat, també amortitzat. En un cas, l'estructura defensiva - en aquest cas una gran edificació turriforme (el Perengil)- sembla haver estat construïda en el segle III i amortitzada en pocs anys. En altres casos probablement hi ha una continuïtat en l'ocupació que permet suposar-ne almenys el manteniment: el Tossal de la Balaguera, el Racó de Rata, el Torrelló del Boverot, el Solaig, la Punta i Sant Josep. Aquesta consideració també pot aplicar-se a altres assentaments que no han estat excavats: la Tossa Alta, el Cormulló dels Moros, la Moleta, el Castellar, el Puigpedró, el Tossal de Gaidó, els Pasquals, el Mas del Pi i Montnegre.

Almenys en un cas ha pogut documentar-se en les excavacions la presència d'un recinte murat en un dels assentaments situats a la vora del mar i de cronologia més tardana: la Torre d'Onda, possiblement una fundació del segle I aC.

En conclusió, sembla que les estructures defensives segueixen sent aprofitades mentre dura l'ocupació dels assentaments i, en ocasions, la seua construcció pot datar-se amb seguretat en aquesta època. No hi ha, per tant, constància de destruccions generals d'estructures defensives. Els casos on resulta evident l'amortització d'aquestes estructures, com ara el Puig de la Misericòrdia i el Castell d'Almenara, tenen l'inconvenient que aquesta és molt anterior o només pot datar-se amb anterioritat a l'ocupació del segle II.

2.3. VISIBILITAT

L'elecció d'un punt determinat per a establir un assentament està relacionada amb el domini visual d'una àrea i és, per tant, una de les variables considerades. La seua localització en llocs preeminents permet la possibilitat d'establir comunicacions òptiques (Balil, 1977; Burillo, 1980, 263-265). L'existència de connexió visual entre els assentaments està relacionada amb el rol defensiu del lloc central. D'aquests paràmetres hom pot fer deduccions sobre l'estratègia per al control del territori i, consegüentment, sobre la seua delimitació. Perquè la connexió visual pugui ser efectiva s'estima una distància màxima de 10 km; quan aquesta és major, cal pensar en l'existència de llocs intermedis. La localització de talaies en llocs alts permet una gran visibilitat. Les torres existents als llocs més elevats d'aquestes té una doble funció defensiva i com a plataforma de vigilància per a l'emissió/recepció de senyals. Aquest tipus d'estructura territorial s'ha estudiat en el territori d'Edeta (Bernabeu, Bonet i Mata, 1985; Bonet i Mata, 1991; Bonet, 1995, 524-525).

2.3.1. CONTROL VISUAL

Els assentaments situats en altura són els que exerceixen un major control visual de les zones més aptes per al conreu i de les vies de comunicació. Aquest factor, però, no sembla excessivament important entre els assentaments estudiats. En conjunt, els que tenen una visibilitat limitada o escassa constitueixen el grup més nombrós amb un total de 54, més de la meitat del total (55'6%). En el grup dels que tenen una visibilitat màxima hem inclòs 14 assentaments (14'4%); es tracta, doncs, de la categoria menys representada. Entre ells, els que tenen una major visibilitat són els que ocupen altures aïllades situades enmig del pla (el Castell d'Orpesa, el Castell d'Onda, la Muntanyeta de Sant Antoni), en cims destacats de serres (el Castell d'Almenara, el Tossal de Subarra, el Castellar) o situats en corredors naturals (el Tossalet de Montmira). Com totes en general, també aquesta categoria pot matisar-se per la distància fins a les muntanyes pròximes (el Tossalet de Montmira) i per l'existència de graons orogràfics pròxims de menor altitud (el Castell d'Almenara, el Castellar).

Els assentaments amb un bon control visual, però amb una o més zones d'ombra en la zona muntanyosa en què està situat el contrafort que ocupen, constitueixen la segona categoria més nombrosa, amb 29 casos (29'8%). El control visual s'orienta, doncs, cap a una o dues àrees determinades, en funció del lloc que ocupen. L'accés des de la muntanya és, en conseqüència, el que està sotmès a un menor control, però és justament el que sol estar protegit per una fortificació, normalment una torre que reforça la muralla, particularment en els emplaçaments que són accessibles des del coll que els uneix a la muntanya. D'altra banda, aquesta és la zona per on es pot efectuar la retirada quan la defensa és impossible i el perill prové del pla. Entre ells hi ha alguns que ocupen l'extrem d'una altura aïllada enmig del pla (el Puig de la Misericòrdia) o un cim destacat d'una serra situada entre dues planes (la Tossa Alta), però el cas més freqüent és el d'aquells que ocupen un contrafort d'una serra o l'extrem d'un conjunt d'altures mitjanes, que són la resta d'assentaments d'aquesta categoria. En conjunt, els assentaments amb una visibilitat màxima i amb una o més zones d'ombra que la limiten són 43 (44'3%).

	Número	Total	%
Visibilitat màxima	8, 9, 15, 29, 30, 32, 36, 38, 53, 76, 83, 86, 98, 100	14	14'4
Zona d'ombra	1, 2, 4, 6, 21, 23, 24, 28, 31, 37, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 55, 59, 64, 70, 75, 77, 82, 84, 93, 94, 95, 99, 103	29	29'8
Visibilitat limitada	5, 7, 12, 17, 44, 54, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 79, 80, 85, 87, 96, 102	19	19'5
Visibilitat escassa	3, 13, 14, 16, 18, 19, 22, 25, 26, 27, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 49, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 78, 81, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 101	35	36

En general, el control visual de l'entorn queda més limitat en el cas dels assentaments situats en altura mitjana. En aquesta categoria hem inclòs 19 assentaments. Els ubicats al vessant d'una serra (el Corral Blanc, el Mas de Sant Pere) exerceixen, amb les mateixes limitacions que els anteriors, un major control visual de les zones pròximes situades a menor altura. Els situats al cim d'una lloma tenen una visibilitat limitada a la zona circumdant (el Poaig,

el Mas d'Aragó, el Palau, el Tossal, la Muntanyeta dels Estanys, Traiguera, Velleretes, Santa). Finalment, els situats al vessant d'una lloma de mitjana altura tenen una visibilitat limitada per la seua escassa altura relativa i per la zona d'ombra (els Torners).

Finalment, el grup d'assentaments amb una visibilitat escassa és el més nombrós (35). Hi podem diferenciar quatre grups: els situats al cim o a l'extrem d'una lloma baixa (la Bassa, els Racons, la Garrida, els Vilarets, el Vilaret, Barberes, el Mas de la Bassa), al vessant d'una lloma baixa (les Forques), al peu d'una muntanya o lloma (el Puig de la Nau, el Tancat, Barrisques, la Serreta) i els situats al pla (Alió, la Séquia de Lava, el Maset, el Bordissal, la Torre de la Sal, el Pujol de Gasset, el Torrelló del Boverot, el Torrelló, l'Alter de Vinarragell, el Calamó, la Torre d'Onda, Carabona, l'Alcúdia, l'Horta Seca, Vinambros, Tírig). Hi destaca el considerable nombre d'assentaments situats al pla (22).

En resum, sembla que per a una part considerable dels assentaments del període iberoromà no és una necessitat fonamental assegurar el control visual de l'entorn. Aquest fet està estretament relacionat amb la importància quantitativa d'un tipus d'assentaments que no ocupen llocs preeminents del relleu -els situats en altura mitjana o en pla (56)- i que, per tant, no manifesten en l'elecció del lloc un interès destacat per les seues condicions defensives.

2.3.2. INTERVISIBILITAT

En el següent quadre figura el llistat dels assentaments amb el número dels que hi resulten visibles, tot considerant la distància màxima de 10 km que sembla apropiada per a aquest tipus de relació (fig. 155).

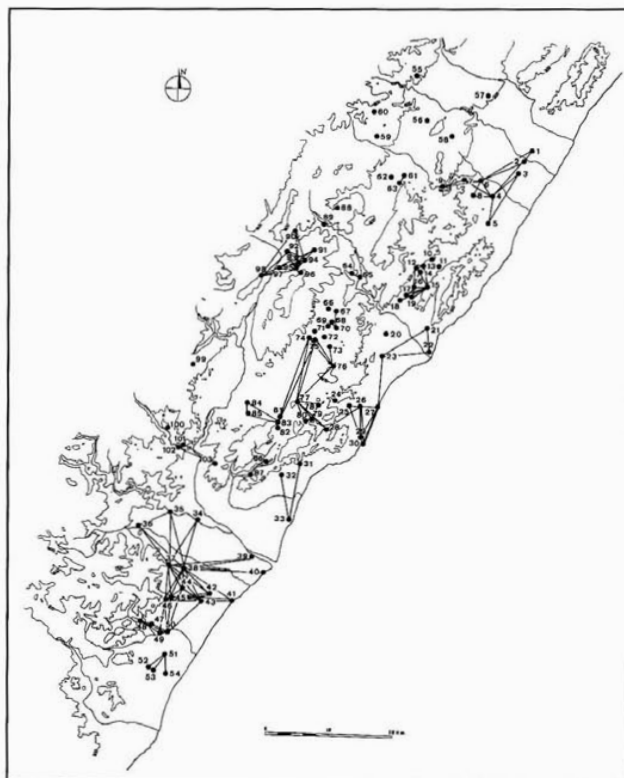

Fig. 155.- Intervisibilitat

Nº	ASSENT. VISIBLES	Nº	ASSENT. VISIBLES	Nº	ASSENT. VISIBLES	Nº	ASSENT. VISIBLES
1	2, 4, 6	29	26, 27, 30	53	51, 52	80	77, 79
2	1, 6	30	26, 27, 29	54	51	81	83
3	4, 5	31	33	55	-	82	83
4	1, 3, 5, 6, 7, 8	32	33	58	-	83	74, 75, 81, 82, 84, 85
5	3, 4	33	31, 32	59	-	84	83, 85
6	1, 2, 4, 7, 8, 9	34	37, 38	60	-	85	83, 84
7	4, 6, 9	35	36, 37, 38	61	63	86	-
8	4, 6	36	35, 37, 38	63	61	87	-
9	6, 7	37	34, 35, 36, 38, 42, 43, 44, 45, 46	64	65	88	-
12	13, 14, 15, 16	38	34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46	65	64	89	-
13	12, 15	39	37, 38	66	-	90	93, 94, 95, 98
14	12, 15, 16	40	37, 38	67	70	91	93, 94, 95, 98
15	12, 13, 14, 16, 17, 18, 19	41	38, 45, 46	68	69, 70	92	93, 94, 95, 96, 98
16	12, 14, 15, 17	42	37, 38, 45, 46	69	68	93	90, 91, 92, 95, 97, 98
17	15, 16, 19	43	37, 38, 44, 45, 46, 50	70	67, 68	94	90, 91, 92, 95, 98
18	15	44	37, 38, 43, 45, 46, 50	71	-	95	90, 91, 92, 93, 94, 97, 98
19	15, 16, 17	45	37, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 50	72	-	96	92
21	22, 23	46	37, 38, 42, 43, 44, 45, 49, 50	73	76	97	93, 95, 98
22	21, 23	47	48, 50	74	75, 76, 77, 83	98	90, 91, 92, 93, 94, 95, 97
23	21, 22, 27	48	47, 49, 50	75	74, 76, 77, 83	99	-
24	-	49	46, 48, 50	76	73, 74, 75, 77	100	-
25	26, 27, 30	50	43, 44, 45, 46, 47, 48, 49	77	28, 74, 75, 76, 78, 79, 80	101	103
26	25, 27, 28, 29, 30	51	52, 53, 54	78	77, 79	102	103
27	23, 25, 26, 29, 30	52	53	79	77, 78, 80	103	101, 102
28	26, 77						

El pla de Vinaròs: entre els 9 assentaments estudiats, la Tossa Alta i la Picossa són els que permeten veure'n un major nombre (6), als quals cal afegir en el primer cas el fondejador de les Roques de la Barbada. Aquest fet es justifica per la posició cèntrica que ocupa el primer; la desaparició del poblat del Puig de la Nau al principi del segle IV li permet assolir una posició privilegiada en la distribució d'assentaments a nivell comarcal. D'altra banda, a través del Puig de la Misericòrdia prolonga les seues relacions al nord del riu de la Sénia amb els assentaments del Castell d'Ulldecona i la Moleta del Remei (Alcanar). El cas de la Picossa és semblant. Ambdós s'erigeixen en centres de control visual del territori. Per l'oest el Castell de Cervera i pel sud el Poaiç garanteixen el control efectiu de la zona.

El corredor d'Alcalà de Xivert: entre els 8 assentaments d'aquesta unitat el centre indiscutible és el Castell d'Alcalà per la seua posició preminent, que resulta visible des de quasi tots els altres. Pel que fa a la resta, situats a menor altitud, destaquen el Corral Blanc i la població d'Alcalà de Xivert, des dels quals són visibles altres 4 assentaments. Aquest fet i la posició central que ocupa la població són factors favorables a la seua consideració com assentament. Sens dubte el control visual d'aquesta part del corredor l'efectuava el Castell d'Alcalà, en una situació paral·lela en el temps al model definit per la fortificació islàmica i les seues alqueries. En el sector nord del corredor no coneixem cap assentament ocupat en aquesta època, però és possible que el model fos semblant, a menor escala, articulat al voltant del Castell de Polpís.

La Ribera de Cabanes: entre els 10 assentaments estudiats sembla haver un sistema d'intervisibilitat amb el centre a la Torre de la Sal, des del qual en són visibles altres 5. Tota la unitat, de nord a sud, es troba comunicada visualment, des del Tossalet fins

al Castell d'Orpesa. Si bé el primer queda desplaçat per la seua localització en l'extrem septentrional, la seua presència resulta necessària per garantir-hi el control de l'accés per aquesta banda. La connexió visual és possible a través dels Pasquals. Aquest i el Castell d'Orpesa estan situats en els extrems d'una zona que té el seu centre a la Torre de la Sal, l'assentament més gran al nord del riu Millars. En conjunt, el sistema d'intervisibilitat d'aquesta unitat sembla característic d'un model de lloc central situat en aquest assentament, amb els accessos nord i sud coberts per sengles assentaments en altura i una sèrie de llogarets distribuïts al seu voltant (el Tancat, el Bordissal). En l'orla muntanyosa, altres dos assentaments en altura controlen els passos cap al corredor central. A l'oest el Campello, sense connexió visual, i al SO el Castell de Miravet des del qual resulten visibles tant el Tossal de Gaidó, en el corredor central, com el Bordissal, a la plana litoral; així doncs, la comunicació visual entre la Torre de la Sal i el Tossal de Gaidó és possible a través d'aquests assentaments.

La Plana de Castelló: el sector septentrional ofereix un panorama força esbiaixat, amb només 3 assentaments, dels quals els dos situats en altura (el Mas del Pi i el Castell de la Magdalena) –que no són visibles entre si– mantenen relacions visuals amb el tercer (el Pujol de Gasset), tot i que el primer es troba prou allunyat (9'4 km). Les diferents característiques i cronologia que hi ha entre els dos primers i el tercer fan improbable la seua relació continuada al llarg de tot el període. En l'àmplia plana litoral devien existir, sens dubte, diversos assentaments més no identificats.

En la zona central de la comarca, l'amplària del pla litoral fa que els assentaments situats en altura estiguen molt allunyats de la zona costera, amb els consegüents problemes d'intervisibilitat. En

la línia del riu Millars, a una i altra vora es troben tres assentaments (el Torrelló d'Onda, el Torrelló del Boverot, l'Alter de Vinarragell), dels quals els situats més a l'oest mantenen relacions visuals amb els situats en altura que dominen tot el sector occidental del centre de la comarca (el Castell d'Onda, el Solaig i la Muntanyeta de Sant Antoni). Els situats a la part baixa del riu i proximitats (l'Alter de Vinarragell i el Calamó) queden molt lluny de qualsevol d'aquells.

Al sud del Millars, en la zona oest hi ha 2 assentaments que mantenen el major nombre de relacions d'intervisibilitat, l'un per raó de la seua altitud (el Solaig, amb 9) i l'altre per la seua posició aïllada enmig del pla (la Muntanyeta de Sant Antoni, amb 12). La seua posició preminent els permet mantenir línies de visibilitat amb l'assentament situat en l'extrem oest (el Castell d'Onda), els que flanquegen la línia del Millars (el Torrelló d'Onda i el Torrelló del Boverot) i el situat a l'inici del sector meridional (el Castell de la Vilavella). També, cap a la part baixa del pla, es relacionen amb els petits assentaments disseminats pel pla (Carabona, el Tossal i l'Alcúdia) i fins i tot amb el situat a la mateixa costa (la Torre d'Onda). Aquest complex sistema de relacions d'intervisibilitat convergeix al Solaig, que sembla erigir-se en el referent del sector centre-oest de la comarca. Les relacions entre aquest i la Muntanyeta de Sant Antoni pareixen molt estretes, i més si considerem la seua proximitat. Possiblement, només amb la desaparició del Solaig el segon va passar a ocupar una posició principal respecte dels assentaments situats al pla.

El sector meridional de la comarca té dos referents visuals clars, el Castell de la Vilavella, des del qual es veuen 8 assentaments, i la Punta, des del qual se'n veuen 7. El primer es veu afavorit per la seua particular posició en un contrafort que separa la zona oest de la sud, i la Punta per ocupar una posició central en el sector meridional de la comarca. Aquest darrer, doncs, presenta un sistema de relacions visuals amb altres *oppida*: al nord el Castell de la Vilavella i a l'oest San Josep; al sud, la connexió amb el Castellar necessita d'un punt intermedi al cim de 176 m que els separa; possiblement, també cap a l'est mantenia relació visual amb el fondejador de la Torre Caiguda. D'altra banda, des de la Punta també s'albiren altres assentaments menors situats al pla (l'Horta Seca i Vinambros). Quant als 3 situats a la serra d'Almenara (la Corona, el Castell i la Muntanyeta dels Estanys), mantenen relacions visuals amb el Castell de Sagunt, del qual possiblement el segon devia ser una talaia

El corredor de les Coves de Vinromà: en conjunt presenta una segmentació que pot justificar-se per la seua considerable llargària; en alguns sectors, la falta d'articulació deu trobar explicació en una prospecció insuficient. En el sector centre-nord, el poblament conegut es troba molt dispers, i aquest fet -possiblement explicable perquè falta localitzar assentaments- es reflecteix en l'absència de relacions d'intervisibilitat entre els escassos coneguts. El Mas de Víctor, Traiguera, la Curolla i el Mas de Melsa romanen aïllats en diferents sectors del corredor. Falten, clarament, altres assentaments que facen possible establir un mínim sistema de relacions visuals omplint no únicament els espais intermedis, sinó també les subunitats on no se'n coneixen, com la depressió de Canet, on el situat en la mateixa població devia exercir un important paper de control. En l'organització del poblament ibèric d'aquesta zona, la talaia de la serra de Sant Pere degué exercir un important paper de control visual.

En direcció sud, en la zona de Sant Mateu, els Molins i els Barranquets són petits assentaments amb relacions d'intervisibilitat que, per les seues característiques, devien estar relacionats amb algun altre situat en altura, tal vegada l'existent a l'ermita de la

Mare de Déu dels Àngels. En aquest context encaixaria un altre assentament semblant als dos coneguts en la mateixa població de Sant Mateu i possiblement algun altre més. En la zona central de les Coves de Vinromà, el petit *oppidum* dels Tossalets resulta visible des de la Bassa. Cap al sud, en la zona de Vilanova d'Alcolea, al voltant del Puigpedró es troben 3 petits assentaments que directa (els Torners i la Garrida) o indirectament (els Vilarets) s'hi relacionen visualment. Tanmateix, la seua particular localització orogràfica fa que aquest petit *oppidum* quede un poc amagat i, consegüentment, tinga un angle de visió reduït i no puga ser el centre -almenys directament- de la resta dels petits assentaments existents al seu voltant (els Racons, el Vilaret i Barberes).

Cap al sud, la considerable altitud del Tossal de Subarra el fa visible des de petits assentaments pròxims com Barberes, les Llànties i Barrisques i l'*oppidum* del Tossal del Gaidó. Aquest s'erigeix en la talaia del Pla de l'Arc, on sens dubte el poblament disseminat devia ser més nombrós, i es relaciona també amb la Serreta, el Mas de Costa i la Costa, però la seua particular localització impossibilita la visibilitat cap al sud si no és amb mediació. En l'extrem meridional del corredor, al Pla de Vilafamés, el Tossal de la Balaguera permet un extraordinari control visual de la zona i manté relacions d'intervisibilitat amb els altres 4 assentaments coneguts, tant amb el petit *oppidum* del Racó de Rata com amb els del Constantí, el Corral d'En Llopió i Velleretes.

El corredor de Borriol: els 2 assentaments coneguts en aquesta unitat (el Tossal de l'Assut i el Tossalet de les Forques) no poden mantenir relacions d'intervisibilitat per la seua posició en el mateix costat est de l'estret corredor. Una talaia situada en el costat oest podria comunicar-los.

El corredor d'Albocàsser: en conjunt presenta una segmentació que pot justificar-se per la seua llargària; en alguns sectors, l'aparent aïllament d'alguns assentaments deu trobar explicació en una prospecció insuficient. En el sector septentrional, l'únic assentament conegut a la vall de Tírig queda aïllat visualment. Un poc al sud, en el límit entre aquesta subunitat i el pla d'Albocàsser, el Cormulló dels Moros, possiblement el més important *oppidum* de la zona, tampoc resulta visible des d'altres assentaments a causa de la seua localització. Necessitaria d'una talaia per a fer possible un mínim control visual del seu entorn. Al pla d'Albocàsser una sèrie de petits assentaments situats en pla o en vessant (el Mas de la Sémola, les Forques, el Mas de la Bassa, el Mas de Sant Pere, la Rourera, el Pou de Llobet i el Mas de Bracet) mantenen relacions d'intervisibilitat entre si i amb el Castellar, una talaia situada cap al sud que domina també l'extrem septentrional del corredor de la rambla Carbonera. L'altre petit *oppidum* que hi ha en la zona, la Moleta, queda molt amagat per la seua posició orogràfica i només és visible des del Mas de la Bassa; el seu control visual es dirigeix en direcció NO cap al corredor transversal que puja al coll d'Ares del Mestre. En aquest sector, que aglutina la major concentració d'assentaments del corredor, la situació excèntrica dels tres *oppida* fa inviable l'aplicació d'un model de lloc central. En el sector meridional del corredor només es coneix un assentament (el Tossalet de la Valera), que queda completament aïllat.

La depressió de l'Alcora: el Tossalet de Montmira es troba situat en l'estret corredor del riu de l'Alcora i queda aïllat visualment dels altres assentaments coneguts. Per als altres 2 situats en la zona central de la unitat (la Moratella i Santa), que no són visibles entre si, el referent visual és Montnegre, situat també en la perifèria de la unitat. No hi ha cap assentament de fora de la unitat que siga visible.

2.4. DISPERSIÓ

La dispersió de l'hàbitat ha estat estudiada a partir de la distància a l'assentament més pròxim. La distància major (7'8 km) es dona en el sector septentrional del corredor de les Coves de Vinromà, mentre que la menor es dona en el corredor d'Alcalà (0'3 km). La distància mitjana entre els 97 assentaments és de 2'2 km. De manera general, aquesta és notablement menor a l'obtinguda en el curs inferior del riu Ebre per al conjunt dels assentaments ibèrics, que se situa en 3'32 km (Diloli, 1995, 104). Per unitats, de manera individual cap arriba a tenir una mitjana tan alta; la major de les constatades, 2'8 km a la Ribera de Cabanes, queda lluny d'aquella, i la documentada a la zona més pròxima a l'Ebre, el pla de Vinaròs, és de 2'6 km, encara menor.

Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.
1	1'4	29	1'3	53	1	80	0'5
2	1'4	30	1'3	54	2'2	81	1
3	2'4	31	4'2	55	7'8	82	0'5
4	4'5	32	4'2	58	7'4	83	0'5
5	4'5	33	7'1	59	4	84	1'8
6	2'1	34	4'1	60	4	85	1'8
7	2'1	35	4'1	61	1'6	86	2'6
8	2'7	36	5'9	63	1'6	87	2'6
9	3	37	2'3	64	1'6	88	3'7
12	0'7	38	2'3	65	1'6	89	3'7
13	0'3	39	3'1	66	1'1	90	3'5
14	0'3	40	3'1	67	1'1	91	1'9
15	2'5	41	3'7	68	0'7	92	2
16	1'5	42	2'3	69	0'7	93	0'7
17	0'4	43	2'3	70	1	94	0'9
18	1'5	44	2'5	71	1'2	95	0'7
19	0'4	45	0'5	72	1'8	96	1'4
21	4	46	0'5	73	1'8	97	2
22	4	47	1'9	74	1'2	98	3'7
23	7	48	1'9	75	1'3	99	2'5
24	2'8	49	0'7	76	3'7	100	3'2
25	1'3	50	0'7	77	2'5	101	0'5
26	1'3	51	2'8	78	2	102	0'5
27	2'6	52	1	79	0'5	103	5
28	3'3						

Per unitats, amb l'excepció del corredor d'Alcalà de Xivert, amb una mitjana de 0'9 km, la resta d'unitats presenta mitjanes que oscil·len entre 2 i 3 km. De manera general, l'estudi de les distàncies fins al veí més pròxim palesa l'adaptació del poblament a la geomorfologia del territori i la idoneïtat de les unitats paisatgístiques com a base per al seu estudi. A partir de l'anàlisi per unitats de menor grandària i subunitats en els casos de les més grans, el càlcul de les distàncies mitjanes mostra la cohesió del poblament, amb diferents nivells, en aquestes zones: pla de Vinaròs, sector meridional del corredor d'Alcalà de Xivert, Ribera de Cabanes, sector meridional del corredor de les Coves de Vinromà, corredor de Borriol, sector d'Albocàsser i depressió de l'Alcora. El cas de la Plana de Castelló planteja una problemàtica particular, donada la seua gran extensió; amb l'excepció del sector septentrional, al nord del riu Millars, on és molt probable la falta d'assentaments, al sud d'aquest riu sembla donar-se també un cert equilibri i cohesió.

UNITAT PAISATGÍSTICA	DIST. MITJANA
El pla de Vinaròs	2'6
El corredor d'Alcalà de Xivert	0'9
La Ribera de Cabanes	2'8
La Plana de Castelló	2'6
El corredor de les Coves de Vinromà	2
El corredor de Borriol	2'6
El corredor d'Albocàsser	2'2
La depressió de l'Alcora	2'3

El pla de Vinaròs: amb 9 assentaments, la distància mitjana és de 2'6 km, amb distàncies majors entre els dos més meridionals (la Tossa Alta i el Poaig). La major proximitat dels tres assentaments més septentrionals i dels quatre més occidentals proporciona aquesta mitjana baixa.

El corredor d'Alcalà de Xivert: amb 8 assentaments, es dona la distància mitjana més baixa, de 0'9 km, però cal destacar la seua concentració en la meitat meridional, on consegüentment el poblament presenta el major grau de cohesió. Possiblement, la localització dels altres dos jaciments d'ubicació desconeguda (el Corral del Roio i Polpís) augmentaria la mitjana.

La Ribera de Cabanes: amb 10 assentaments, la distància mitjana és de 2'8 km, també amb una lleugera distorsió en el sector septentrional a causa de l'aïllament dels Pasquals (7 km). Si ens limitem al terç meridional de la unitat, amb 7 assentaments, la mitjana baixa a 1'9 km.

La Plana de Castelló: amb 24 assentaments, la mitjana és de 2'6 km. Els valors més alts es donen en el sector septentrional, al nord del riu Millars (el Pujol de Gasset), amb distàncies que arriben fins als 7'1 km, i en l'extrem oest de la comarca (el Castell d'Onda), amb una distància de 5'9 km. Tot i que la mitjana no és elevada, estic segur que la densitat del poblament en època iberoromana devia ser major al pla, on les escasses troballes permeten deduir l'existència d'un major nombre d'assentaments, cosa que permetria rebaixar-la. Tanmateix, la important antropització del territori dificulta la prospecció.

El corredor de les Coves de Vinromà: la distància mitjana és de 2 km, però es produeix una distorsió per l'escassetat d'assentaments al sector septentrional, on en una extensa zona de més de 16 km entre el riu de la Sénia i la rambla de Cervera no se'n coneixen més que 4 (el Mas de Víctor, Traiguera, la Curolla i el Mas de Melsa). Si d'aquests 28 assentaments excloem els 4 situats en l'extrem septentrional del corredor, on es donen les distàncies majors, la mitjana entre els altres 24 -en la franja més prospectada entre Sant Mateu i Vilafamés- baixa a 1'3 km, cosa que per a tractar-se d'una zona interior resulta de gran interès. Sobretot en la zona centre-meridional, entre Vilanova d'Alcolea i Vilafamés, el poblament es presenta notablement cohesionat. Al sector septentrional les grans distàncies poden explicar-se, almenys en part, per una insuficient prospecció, malgrat els considerables esforços que hi ha desplegat Oliver (1993 i 1996a) en els darrers anys. La troballa de ceràmica ibèrica al casc urbà de Canet lo Roig i al vessant de la Moleta Rodona (Xert), segons notícia de V. Meseguer, i a la serra de Sant Pere (Traiguera), segons notícia de J. Ll. Viciano, així com la darrera localització dels dos assentaments estudiats a Sant Mateu, deixen oberta la porta a la troballa de nous jaciments que sens dubte modificaran aquesta situació.

El corredor de Borriol: amb només 2 assentaments, la distància mitjana és de 2'6 km i les referències es donen dins de la mateixa unitat. Considerem molt possible l'existència d'altres assentaments menors que, possiblement, permetrien rebaixar més aquesta mitjana.

El corredor d'Albocàsser: amb 12 assentaments, la mitjana és de 2'2 km, i apareix molt distorsionada pel fet que l'únic assentament conegut en la seua meitat meridional (el Tossal de la Valera) es troba molt aïllat, amb un veí que resta fora del territori estudiat. El grup situat en el sector d'Albocàsser, el més nombrós, presenta un alt grau de cohesió. El desigual coneixement de la unitat, amb la zona d'Albocàsser intensament prospectada i extenses zones on fins ara no s'ha pogut trobar cap jaciment, ofereix una visió deformada.

La depressió de l'Alcora: amb 4 assentaments, la distància mitjana és de 2'3 km, amb la particularitat que Montnegre, que dona la distància major (5 km), té com a veí més pròxim a un del corredor de Borriol (el Tossal de les Forques).

2.5. JERARQUITZACIÓ

Des d'una perspectiva geogràfica, la situació i el lloc d'una ciutat poden explicar-se en relació amb el context regional i local (George, 1952, 19-20). La situació es defineix generalment pels caràcters geogràfics, a una escala superior, i ofereix diverses possibilitats d'instal·lació, mentre que el lloc és generalment més circumstancial. Els factors que intervenen en la localització de les ciutats són diversos. Per a Johnson (1974, 117), els quatre principals són l'accessibilitat, el factor cruïlla de camins, l'existència de recursos físics i l'atzar o el capritx humà.

Els factors o trets que defineixen la ciutat ibèrica han estat establerts per diversos autors (Jacob, 1985b; Bendala *et alii*, 1987, 126; Ruiz Rodríguez, 1987). Al seu torn, Almagro Gorbea (1987) ha posat de relleu la diferència en el "grau d'urbanització" entre el món ibèric meridional i septentrional, i ha destacat la reduïda grandària de les ciutats ibèriques en relació amb altres cultures urbanes del Mediterrani. Sense pretendre aprofundir en la qüestió de la caracterització de la ciutat ibèrica, cal assenyalar que en una cultura avançada com la ibèrica alguns d'aquests trets són comuns a més assentaments que els estrictament considerats com a ciutats, i per tant el factor superfície esdevé determinant a l'hora d'excloure els més grans dels assentaments estudiats d'aquesta categoria.

Els estudis sobre la jerarquització dels assentaments ibèrics a partir de les aproximacions sobre la seua superfície (Almagro Gorbea, 1986), han proliferat en els darrers anys en diverses zones com el Camp del Túria (Bernabeu, Bonet i Mata, 1985; Bonet i Guérin, 1989; Bonet i Guérin, 1991; Bonet, 1992a i 1993), les valls del Huerva i del Jiloca (Burillo, 1980), la vall del Huecha (Royo, 1984), Mora de Rubielos (Perales, 1989), la costa del Penedès (Sanmartí i Santacana, 1986) i l'alt Guadalquivir (Ruiz i Molinos, 1981; Ruiz Rodríguez, 1987). La grandària, però, no és més que una de les variables més importants (recinte emmurallat, emplaçament) que, en combinació amb altres procedents de l'estudi del medi ambient, dels resultats de les excavacions, de les notícies proporcionades per les fonts literàries, etc, permeten detectar l'existència d'una jerarquització dels assentaments, amb la identificació dels nuclis al voltant dels quals s'organitza l'ocupació del territori (Bonet, Guérin i Mata, 1994, 116).

Gil-Mascarell (1971, 12 ss) va ser pionera en la diferenciació dels tipus d'assentaments en el poblament ibèric valencià, ja que hi distingia ciutats, centres destacats, agrupacions a mode de case-ris o aldees, agrupacions a mode de masies i fortins defensius.

Pocs anys després, Rodríguez Blanco (1977, 170) va fer una divisió dels assentaments a la Celtibèria Citerior a partir de les notícies que proporcionen les fonts clàssiques:

- molt grans o ciutats (*urbs, ciuitas, oppidum, polis*).
- grans o aldees de grans dimensions (*megalaskomas*).
- mitjans, aldees o castells (*uicos, castella*).
- petits, tant els d'explotació agrària, semblants a les masies actuals (*agros*), com els de caràcter defensiu o de vigilància (*turris, specula, pyrgoi*).

Pel que fa al terme *oppidum*, cal assenyalar que fa referència originàriament al sentit defensiu de l'assentament, però no necessàriament a la seua grandària. Livi (XL, 49), en parlar dels celtibers, distingeix entre *oppida* i *urbs*. L'ús més freqüent del terme es refereix només a aquest aspecte i s'acompanya amb un qualificatiu que precisa la seua grandària. Em pareix, doncs, un terme idoni per a la denominació dels assentaments fortificats en altura, el tipus més freqüent en el poblament ibèric.

L'estudi del patró d'assentament del territori d'*Edeta* (Bernabeu, Bonet i Mata, 1985; Bonet, 1995, 521-527) en el període Ibèric Ple (segles IV-III), ha permès establir una estructura jeràrquica organitzada en quatre categories:

La ciutat: amb una superfície entre 10 i 15 ha de superfície, situada al cap de l'escala com a centre polític i comercial (el Tossal de Sant Miquel).

Els pobles o aldees: assentaments mitjans entre 0'5 i 2 ha, dedicats a l'explotació dels recursos naturals del territori: La Aceña, la Monravana, el Tos Pelat, La Torre Seca.

Els llogarets o granges fortificades: petits nuclis entre 1.000 i 2.500 m², amb idèntica funció: el Castellet de Bernabé.

Les talaies o fortins: petits recintes de 500 a 2.500 m² de caràcter predominantment militar que formen una xarxa de defensa i vigilància: el Puntal dels Llops.

La sobtada desaparició d'aquest model al principi del segle II, a causa de la destrucció de nombrosos assentaments, entre ells el mateix Tossal de Sant Miquel, provoca un canvi important en el poblament rural, amb l'aparició d'assentaments en vessant i peu de muntanya.

Al Baix Palància, en el territori de la ciutat d'*Arse-Saguntum*, Martí Bonafé (1998, 228-240) distingeix diferents categories:

- Grup I: el Tossal del Castell, la ciutat, amb una superfície entre 8 i 10 ha, que ocupa el cim de l'escala jeràrquica del poblament en la zona.

- Grup II: assentaments amb una superfície entre 3 i 6 ha, amb un únic cas, el Rabosero, amb una superfície de 5 ha.

- Grup III: assentaments amb una superfície entre 1 i 0'5 ha, amb tres casos definits: el Tossal de les Panses, Càrcer i Riera.

- Grup IV: assentaments menors de 0'25 ha, la categoria més nombrosa, representada per 17 jaciments, entre els quals poden distingir-se algunes talaies.

En el curs inferior del riu Ebre, Diloli (1995, 103) distingeix igualment quatre categories:

A) Assentaments grans: amb una superfície superior a 1 ha.

B) Assentaments mitjans o poblats: amb una superfície entre 0'1 i 1 ha.

C) Assentaments petits; torres o llogarets, amb una superfície entre 0'05 i 0'1 ha.

D) Assentaments molt petits: amb una superfície menor de 0'05 ha.

Atenent a la seua grandària, de manera general al País Valencià hom distingeix quatre tipus d'assentaments (Bernabeu,

Bonet i Mata, 1985; Bonet i Guérin, 1989; Guérin, Bonet i Mata, 1989; Bonet, Guérin i Mata, 1994, 116):

Molt grans: amb més de 8 ha.
 Grans: entre 3 i 5 ha.
 Mitjans: entre 1 i 2 ha.
 Petits: entre 0'05 i 0'5 ha.

L'absència d'assentaments molt grans en el territori estudiat i les característiques del poblament existent, obliguen a configurar una escala distinta caracteritzada per la diferent distribució dels segments de superfície i la divisió de la categoria inferior. A partir de l'estudi aproximatiu de superfícies exposat anteriorment (vegeu 2.1.), hom pot establir la següent jerarquia:

CATEGORIA	SUPERFÍCIE	NÚMERO	TOTAL
<i>Oppida</i> grans	2-4 ha	27, 37, 41, 50	4
<i>Oppida</i> mitjans	0'8-1 ha	59, 83, 89	3
<i>Oppida</i> petits	0'4-0'7	4, 5, 6, 8, 38, 70	6
Talaies i llogarets	0'1-0'3	31, 34, 48, 55, 77, 84, 96, 103	8
Masies i torres	> 0'1	1, 2	2

La categoria més nombrosa correspon a les talaies i llogarets, seguida dels *oppida* petits. La categoria superior, la dels *oppida* mitjans, es redueix considerablement en relació amb l'anterior. Quant a la diferència entre els *oppida* grans i els petits, sembla tan reduïda perquè els primers hi estan tots considerats, mentre que dels petits només s'hi han inclòs alguns. Una apreciació superficial de la resta dels assentaments, només amb un valor orientatiu, ens permet distribuir-los en la seua major part en aquestes cinc categories. Amb aquesta projecció, mentre la primera quedaria igual i la segona podria experimentar un lleuger augment, el major creixement es donaria en les altres tres, amb un important augment de les dues darreres, particularment de l'última. Encara que no es tracte més que d'una aproximació, donada l'escassetat de treballs topogràfics en assentaments ibèrics, hom pot afirmar que l'escala de superfícies proposada s'aproxima molt a la realitat del conjunt del poblament ibèric de la zona.

En la categoria d'assentaments grans es troben els 4 majors, dels quals 2 són veritables *oppida* (el Solaig i la Punta) i els altres 2 són poblats marítims (la Torre de la Sal i la Torre d'Onda), més difícils d'encasellar. En la categoria de mitjans trobem de manera exclusiva *oppida*, en menor nombre (3) i distribuïts per la meitat septentrional del territori: la Curolla (Xert), el Cormulló dels Moros i el Tossal de la Balaguera. En la tercera categoria apareixen també *oppida* de manera exclusiva, en nombre major (6); tal vegada també s'hi pugua incloure un dels poblats marítims (el Pujol de Gasset) i algun assentament situat en pla (l'Alter de Vinarragell). La categoria de talaies i llogarets comprén el major nombre d'assentaments (8), en tots els casos fortificats. La seua diferenciació formal respecte dels petits *oppida* pot ser mínima, amb les dificultats d'adscripció a un o altre grup que això comporta, puix els dos poden estar fortificats i la diferència de superfície no és excessiva. Quant a la darrera categoria (masies i torres), el terme masia s'aplica a les construccions aïllades situades en el medi rural (Font *et alii*, 1996), que poden estar constituïdes per una sola casa o per una reduït nombre d'aquestes. S'ha pogut caracteritzar només a partir de 2 assentaments fortificats (el Puig de la Misericòrdia i el Perengil), dels quals el primer seria

representatiu de les masies grans, amb diverses cases, i el segon de la fortificació en forma de torre. El grup de les masies devia ser molt nombrós, i ha estat identificat sobretot en els corredors d'Alcalà, les Coves de Vinromà i Albocàsser.

En el present estudi, els criteris de jerarquització s'han aplicat només entre assentaments ocupats en els segles II-I, cosa que requereix algunes explicacions. En primer lloc, crec que el sistema de relacions visuals obeeix a les necessitats pròpies d'una situació anterior a la conquesta romana, encara que la distribució del poblament que el fa possible perdura en diversos casos. En segon lloc, les relacions visuals s'han establert entre assentaments que no hi ha seguretat absoluta que siguin contemporanis, puix la diferència cronològica entre el moment final d'alguns (el Solaig) i l'inicial d'altres (la Torre d'Onda) pot arribar a un període de temps superior a un segle. Amb tot, la pervivença d'aquesta estructura del poblament resulta indicativa de la continuïtat que a grans trets sembla caracteritzar l'època iberoromana en relació amb el període anterior.

El primer tret destacable en el poblament iberoromà del territori estudiat és l'absència de nuclis urbans; cap dels assentaments té més de 4 ha i, per tant, els de major superfície queden molt lluny de les superfícies mínimes utilitzades normalment per a delimitar la categoria urbana, que poden situar-se al voltant de les 8/10 ha, i és també molt inferior a la dels grans assentaments ibèrics de la resta del País Valencià (10-15 ha). La màxima superfície registrada (4 ha) tampoc es troba molt probablement en cap dels assentaments ibèrics coneguts a la resta de les comarques septentrionals del País Valencià, tal vegada amb l'excepció -difícilment comprovable per la continuïtat de l'ocupació en època romana- de la Moleta dels Frares a la comarca dels Ports (Arasa, 1987a), que abasta les 8 ha. Per això crec que no es pot parlar de veritables ciutats ibèriques en el territori estudiat.

De manera general, el model observat en aquesta zona palesa una tendència clara cap a la disminució en la superfície dels assentaments més grans a mesura que avancem cap al nord, de manera que a partir de la línia dibuixada pel riu Millars la categoria superior és la dels *oppida* amb superfícies compreses entre 0'8 i 1'1 ha, amb l'excepció de l'assentament comercial de la Torre de la Sal. Aquesta tendència s'accentua al nord del territori estudiat, en el curs del riu Ebre, on l'assentament de major superfície entre els estudiats per Diloli (1995) no ultrapassa les 0'4 ha. Ens trobem, doncs, amb un model diferent d'estructuració del poblament en què el nivell de concentració/desenvolupament urbà es troba notablement més endarrerit.

El segment més alt dels assentaments estudiats, els anomenats *oppida* grans, se situa entre 2 i 4 ha i comprén 4 assentaments, 3 dels quals estan situats al sud del riu Millars i, per tant, amb prou seguretat en territori edetà: el Solaig, la Torre d'Onda i la Punta (fig. 156). L'altre, la Torre de la Sal, deu pertànyer amb prou seguretat a territori ilerconvà. La distància mitjana d'aquests assentaments fins a la costa és de 4'3 km i la dels *oppida* mitjans de 20'9 km; sembla que poden associar-se major categoria i proximitat a la costa, puix la primera disminueix quan augmenta la segona. Dels primers, 2 són veritables *oppida* situats en altura i amb sistemes defensius complexos (el Solaig i la Punta), mentre que els altres 2 estan situats al pla i a la vora de la costa (la Torre de la Sal i la Torre d'Onda), i, almenys en un cas, devien comptar també amb un recinte murat (la Torre d'Onda). Tots estan situats en la meitat meridional del territori: el primer (la Torre de la Sal) està situat pràcticament en el centre, mentre que els altres tres (el Solaig, la Torre d'Onda i la Punta) estan situats al sud del riu

Millars, en un radi inferior a 26'5 km al nord de *Saguntum*. Entre els *oppida*, un tret que creiem d'interès en la caracterització del segment més alt és l'existència d'una veritable ciutadella o acrópolis diferenciada, com l'existent a la Punta i possiblement al Tossal de la Balaguera.

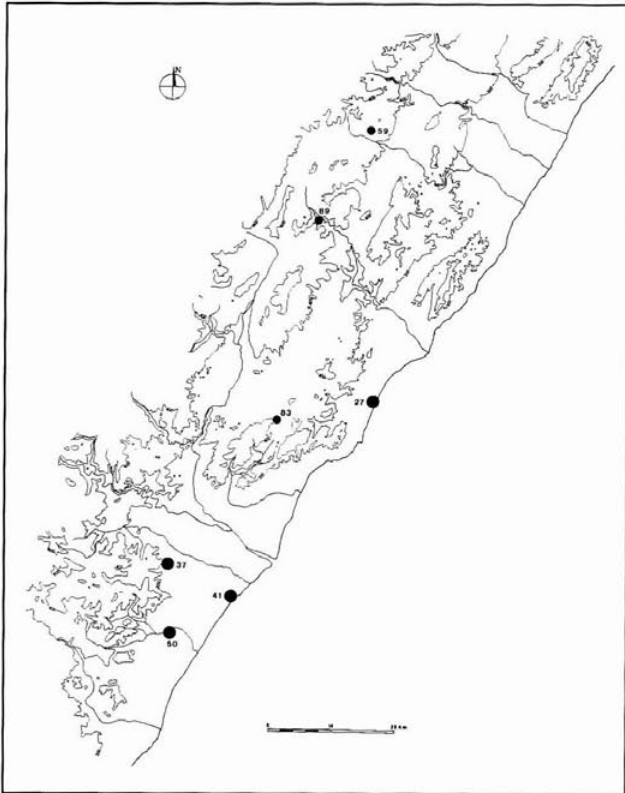

Fig. 156.- Assentaments amb superfícies de 0'8 o més hectàrees.

L'aplicació de la teoria del lloc central sobre aquest model de poblament només proporciona alguns exemples d'organització jerarquitzada, que concretaré en la següent descripció per unitats.

El pla de Vinaròs: l'abandonament del Puig de la Nau al principi del segle IV va suposar, amb prou seguretat, la desaparició del lloc central de la comarca i el desplaçament del centre de gravetat del poblament cap al SO. Cap dels 9 assentaments ocupats en època iberoromana presenta unes característiques que permeten atribuir-li amb seguretat una posició preeminent. En la zona muntanyosa situada al sud de la rambla de Cervera es concentren 4 assentaments amb unes característiques semblants: es tracta d'*oppida* petits amb una superfície de 0'4/0'7 ha. La Picossa sembla ocupar una posició prou cèntrica i és un referent visual important. Al seu voltant es distribueixen, a l'oest el Mas d'Aragó (2'1 km), al sud la Curolla (2'7 km) i al SE la Tossa Alta (4 km). Però aquest és el referent visual més important de la zona i controla el camí litoral i el fondejador de les Roques de la Barbada. Tanmateix, la Curolla, que ocupa una posició perifèrica en la petita depressió prelitoral del pou Bonet, ha proporcionat major quantitat d'importacions itàliques i sembla manifestar major vitalitat en el segle II. No acaba de dibuixar-se, doncs, un model clar. Pel que fa a la resta de la unitat, al nord, el Puig de la Misericòrdia és una masia i el Perengil una torre; la distància d'1'4 km que els separa potser siga indicativa de la relació de continuïtat entre ambdós. Cap al

sud, el Puig de la Nau possiblement no passa de ser també una masia. A l'extrem meridional, el Poaig es troba en l'entrada del corredor d'Alcalà de Xivert i presenta una característiques defensives molt limitades; la seua ocupació es prolonga fins a la primera meitat del segle I, quan els altres assentaments no proporcionen indicis d'activitat. Tots els assentaments es troben situats en un radi inferior als 12 km al voltant del fondejador de les Roques de la Barbada, amb l'excepció del Castell de Cervera (14'3 km).

El corredor d'Alcalà de Xivert: destaca l'absència d'assentaments en el sector septentrional de Santa Magdalena de Polpís, el que sens dubte pot explicar-se per una insuficient prospecció, malgrat els esforços d'investigadors com Meseguer i Oliver. L'abandonament dels assentaments dels Barrancs i el més important de la Mallada de Teixó deixen un buit poblacional que sembla no haver-se omplert en aquesta època; les troballes ceràmiques del Castell de Polpís no permeten precisions cronològiques, encara que per la seua posició podria haver-hi tingut un paper destacat. Dels 8 jaciments coneguts en el sector meridional, la major part són petits assentaments situats en vessant o en pla que poden considerar-se masies: el Corral Blanc, Alió, la Séquia de Lava, Regalfarí, el Maset i el Palau. L'assentament existent a la mateixa població d'Alcalà de Xivert és d'importància desconeguda. L'únic assentament situat en altura és el Castell d'Alcalà, respecte del qual possiblement la resta manté una relació de dependència. Aquest, però, si tenia la mateixa superfície (0'2 ha) de la fortificació medieval, no passaria de ser una talaia o un petit *oppidum*. Amb tot, és l'únic existent en aquest tram del corredor i per la seua localització pot fer de lloc de control i de referent del poblament disseminat pel pla, aparentment amb un model organitzatiu simple constituït per dues categories. D'altra banda, és possible que el Corral del Roio i Polpís, no localitzats, corresponguen a la mateixa categoria que la majoria dels coneguts.

La Ribera de Cabanes: aquí és possible l'existència d'un model basat en la coexistència de diversos assentaments fortificats en altura i situats a l'orla muntanyosa que envolta la plana litoral (el Tossalet, els Pasquals, el Campello, el Castell de Miravet i el Castell d'Orpesa), distribuïts al voltant d'un dels majors assentaments coneguts, situat en el sector meridional del pla litoral, el poblat marítim de la Torre de la Sal. Amb aquest poden posar-se en relació, almenys, els petits assentaments del Tancat i el Bordissal, situats en un itinerari que es dirigeix cap al NO. Entre els 10 assentaments coneguts hi ha, per tant, una clara escala jeràrquica encapçalada per la Torre de la Sal, amb almenys 5 *oppida* petits distribuïts d'un extrem a l'altre del pla litoral i en els corredors que el comuniquen cap a l'oest amb el corredor central, i, en darrer lloc, 2 petits assentaments o masies. La vigilància dels accessos nord i sud estava garantida, doncs, per dos *oppida* (el Tossalet i el Castell d'Orpesa), i el sistema es completava possiblement amb sengles talaies situades en els camins que des del lloc central pujaven cap al corredor de les Coves de Vinromà: el Campello i el Castell de Miravet. El control de la resta del territori devia efectuar-se mitjançant altres petits *oppida* situats als contraforts de l'orla muntanyosa que flanqueja el pla, com els Pasquals i, tal vegada altres com el Castell d'Albalat, on s'ha trobat ceràmica ibèrica. El poblament devia completar-se amb altres masies i llogarets situats al pla. Aquest model s'identifica bé en el corredor del riu Xinxilla amb els dos nivells inferiors, on al voltant del Castell de Miravet -una veritable talaia natural- es coneixen almenys 3 petits assentaments situats a la vall que, per la pobresa dels materials trobats, no han pogut datar-se; el conjunt

presenta una estructura molt semblant a la que ha estudiat Bazzana en època islàmica, amb el *hisn* com a lloc de defensa i control i diverses alqueries com a unitats d'exploració.

La Plana de Castelló: en el sector septentrional d'aquesta comarca, al nord del riu Millars, destaca l'absència d'assentaments importants. En conjunt, només es coneixen dos petits *oppida* situats als contraforts de la serra de les Palmes (el Mas del Pi i el Castell de la Magdalena). Altres petits assentaments disseminats pel pla i afluents pròximes (el Quadro, la Font de la Reina, la Séquia de l'Obra, la Ruisseta, etc), devien configurar un model de poblament disseminat per tot el pla litoral (Arasa, 1979), però que no pot datar-se amb seguretat. Dels 2 assentaments esmentats, el Mas del Pi és una talaia situada en l'extrem NE que controla el camí litoral i sembla abandonar-se al principi del segle II, mentre que el Castell de la Magdalena a penes és conegut. Un tercer assentament, el Pujol de Gasset, és un poblat marítim del qual poca cosa sabem més que perdura fins a la primera meitat de l'I, per tant, i fins a on sabem, més que els altres dos ja vistos. Cap al sud, a la platja de Benafeli devia haver un fondejador en activitat almenys en el segle II. Aquesta escassetat d'assentaments al nord del riu Millars deu trobar explicació sens dubte en la dificultat de la prospecció en una zona fortament antropitzada.

En la línia del Millars es troben una sèrie d'assentaments molt petits, als quals se'ls ha atribuït en ocasions una funció de vigilància fronterera. Es tracta de llogarets o masies, possiblement fortificats, que en alguns casos poden relacionar-se amb guals del riu al pas de camins que travessen la comarca en direcció N-S: l'Alter de Vinarragell, situat a la vora del Caminàs; el Castell d'Almassora, sense referències cronològiques, però situat en un dels punts proposat per al pas de la via Augusta, i tal vegada Vilamontcarro (Almassora). En el curs superior del riu, altres petits assentaments com Vilaseca (Mesado, 1993), amb ceràmiques dels segles V-IV, poden afegir-se als ací estudiats (el Torrelló del Boverot i el Torrelló d'Onda). Cal destacar que aquests 3 i el Castell d'Almassora estan situats a la vora nord del riu. El Torrelló d'Onda pot relacionar-se, per la seua proximitat (5'9 km), amb l'*oppidum* del Castell d'Onda, mentre que el Torrelló del Boverot queda prou lluny de qualsevol dels més importants *oppida* de la zona sud del riu (7'8 km de la Muntanyeta de Sant Antoni). Si aquestes *turres*, masies o llogarets han exercit una funció de vigilància, caldria relacionar-les amb el més pròxim dels grans *oppida*, el Solaig, amb el qual poden comunicar-se directament o per mediació d'altres.

Al sud del riu Millars destaquen 3 importants assentaments: 2 *oppida* (el Solaig i la Punta) i un poblat marítim (la Torre d'Onda). Si considerem l'aspecte cronològic, caldria deixar de banda aquest darrer per ser la seua ocupació posterior a la dels altres dos. D'aquests *oppida*, un (el Solaig) sembla abandonar-se al principi del segle II, i l'altre (la Punta) -sense arribar a abandonar-se- sembla experimentar una important pèrdua d'importància també a partir d'aquest moment. L'auge de la Torre d'Onda, doncs, es produeix quan els altres 2 han desaparegut o devien ser molt poc importants. Es tracta, en conseqüència, de dues situacions ben diferents que es donen en èpoques allunyades. L'auge del Solaig i la Punta esdevé en el període Ibèric Ple, i és aleshores quan pot intentar-se la interpretació de l'organització del poblament.

D'aquests dos grans *oppida*, la Punta sembla doblar en superfície al Solaig, i aquest fet pot resultar determinant en l'establiment de relacions entre ambdós. La distància de 10'7 km que els separa sembla molt curta com per a pensar en una dualitat de llocs centrals, però aquesta no pot descartar-se. La localització del Solaig en el sector oest de la plana i de la Punta en el meridional

fa que els seus dominis territorials estiguen també prou diferenciats. Ambdós pareixen configurar sengles sistemes jeràrquics amb territoris que devien tenir un punt de contacte en el petit *oppidum* del Castell de la Vilavella. En el primer cas, el Solaig es veu flanquejat per almenys 2 petits *oppida*: el Castell d'Onda en l'extrem oest de la comarca, a 7'5 km cap al NO, i la Muntanyeta de Sant Antoni a 3'2 km cap a l'est; el Castell de la Vilavella queda a 5'3 km cap al SSE. Els petits assentaments de la línia del Millars (el Torrelló d'Onda i el Torrelló del Boverot) poden configurar el límit de la seua àrea d'influència cap al nord. Diversos llogarets, masies i *turres* completarien el poblament: el Tossal, i altres amb datacions anteriors o indeterminades com la Vilaseca i el Pla dels Olivars. Cap al SO, en els primers contraforts de la serra Espadà i en una important zona minera, potser el Castell d'Artana, situat a 4'6 km, era un altre petit *oppidum* depenent, al voltant del qual s'organitzava un poblament disseminat (el Llomet de Sant Joan, els Clots de la Terra Blanca, el Puntal, etc), però ens falten referències cronològiques de tots ells.

En el sector meridional de la Plana, la Punta s'erigeix en centre indiscutible si considerem la seua localització en un punt central, superfície i sistema defensiu. L'organització del seu territori s'articula al voltant d'alguns petits *oppida* i talaies distribuïts estratègicament: a 5'5 km cap al NNE el Castell de la Vilavella; a 5 km cap a l'ONO Sant Josep, estratègicament situat a la vora del camí d'entrada a la serra Espadà, i a 3'6 cap al sud el Castellar; cap a l'est, a 5'5 km devia existir un fondejador, la Torre Caiguda. Algunes masies com l'Horta Seca i Vinambros completarien el poblament del seu territori. A 6'4 km cap al SSO, el Castell d'Almenara s'alça amb una més que probable funció de talaia; la seua situació a 10'4 km del castell de Sagunt i el paper de control del camí litoral fan molt probable la seua relació amb aquesta ciutat. L'existència d'almenys dos petits assentaments al seu voltant assenyalen també ací la presència del nivell inferior de l'escala del poblament.

A partir de la intervenció romana l'estructuració del poblament canvia a la Plana. De manera general desapareix el model articulat al voltant de dos grans nuclis poblacionals, amb una xarxa de petits *oppida* i talaies i llogarets i masies dispersos, i es produeix una potenciació de la segona categoria i una major dispersió de la població. Així, doncs, al llarg del segle II esdevenen alguns canvis importants: quant als *oppida* grans, en un moment inicial el Solaig s'abandona i la Punta perd importància sense arribar a abandonar-se del tot, mentre que dels petits *oppida*, el Castellar també sembla abandonar-se i el Castell d'Almenara tal vegada experimenta una destrucció però es reocupa al llarg d'aquest segle. En la zona central, a l'oest continua ocupat el Castell d'Onda, possiblement fins al segle I, i la Muntanyeta de Sant Antoni continua ocupat al llarg del segle II, però no sembla anar més enllà. Contràriament, el Castell de la Vilavella segueix ocupat fins a ben avançat el segle I i sembla erigir-se en el nucli amb major vitalitat dels antics *oppida*. A l'extrem SO, Sant Josep sembla abandonar-se abans del final del segle II. Alguns dels petits assentaments situats al pla, com l'Alter de Vinarragell i l'Horta Seca, segueixen ocupats almenys fins al principi del segle I. En aquest context d'importants canvis, en un moment avançat del segle I sorgeix la Torre d'Onda, amb un grau de desenvolupament sense precedents entre els del seu tipus a la comarca, que esdevé sens dubte el més important assentament a la Plana. Amb el seu abandonament, possiblement ja en el tercer quart d'aquest segle, es produeix el trencament definitiu amb el patró d'assentament ibèric i es dona pas a la generalització del model de poblament altimperial basat en les *uillae*.

El corredor de les Coves: en el sector septentrional d'aquest corredor només es coneixen 2 petits assentaments situats a considerable distància de la resta (el Mas de Víctor i Traiguera); uns altres dos situats cap al NO, la Curolla i el Mas de Melsa, es troben igualment aïllats. En l'extrem septentrional, el Mas de Víctor es troba a 7'8 km i Traiguera a 7'4 km dels més pròxims. Aquestes distàncies pareixen excessives i molt possiblement deu haver algun altre assentament en la zona central del triangle que formen els tres, sens dubte en la depressió de Canet lo Roig, tal vegada en la mateixa població com ja he assenyalat. El Mas de Víctor sembla l'únic que perdura d'una important concentració de petits assentaments ocupats en el Ferro Antic i l'Ibèric Antic (Oliver, 1996a), la presència dels quals es relaciona amb les explotacions mineres del reraipais muntanyós, a la Tinença de Benifassà. La població de Traiguera és l'assentament que menys possibilitats defensives presenta, amb el qual deuen estar relacionades les restes ceràmiques trobades al cim de la serra de Sant Pere, una talaia natural que per la seua posició estratègica enmig del corredor permet la comunicació visual de tots els assentaments coneguts, i potser el petit assentament del Mas de Caperó, tots dos sense referències cronològiques. Finalment, la Curolla sembla un *oppidum* de certa importància que perdura fins a un moment avançat del segle I aC, la posició del qual permet el control del camí que segueix la rambla de Cervera cap a l'interior de la comarca dels Ports. Sens dubte, al seu voltant deuen existir altres assentaments menors que, com és el cas del Mas de Melsa, la continuació dels treballs de prospecció permetrà localitzar. En la franja septentrional del corredor, entre els rius de la Sénia i Cervol, no es coneix cap jaciment entre el Mas de Víctor i el Puig de la Misericòrdia, situat ja al pla litoral, i és molt possible que per les característiques del terreny estigués molt poc habitada.

Cap al sud, diversos assentaments com els Vilars Rojos (la Jana), el Tossal de Carruana i la Mare de Déu dels Àngels (Sant Mateu), sembla que no ultrapassen els segles V/IV. La localització de dos petits assentaments als Molins i el Barranquets a la banda est del corredor prova l'ocupació de la zona i deixa oberta la possibilitat a la continuïtat d'algun dels petits assentaments situats en altura, tal vegada el de la Mare de Déu dels Àngels, el pitjor conegut. És possible que en l'emplaçament de la població de Sant Mateu, on es conserva una inscripció ibèrica, hi hagués també un petit assentament.

En la banda SO, a l'extrem nord de la serra d'En Galzeran, l'assentament dels Peters (la Salzedella) deixa un important buit amb el seu abandonament, que afecta també al sector septentrional del corredor d'Albocàsser. Cap al sud, el corredor s'estreny en passar la Salzedella i, de nou, trobem assentaments antics com les Llargueres; a les Coves de Vinromà, seguim trobant assentaments que pareixen abandonar-se amb anterioritat a a l'època iberoromana i deixen tot aquest tram del corredor aparentment buit: el Mas d'En Torres; cap al sud, el Mas d'En Rieres i, quasi a l'entrada de la depressió de les Coves de Vinromà, la Punta i el Degollat.

La presència d'assentaments ocupats en època iberoromana continua a les Coves de Vinromà, on trobem els Tossalets i el petit assentament de la Bassa. La presència d'altres jaciments ibèrics en la zona, com la mateixa població de les Coves de Vinromà (Esteve, 1992, 597-598) i la Coroneta del Mas Vell, que no poden datar-se més ençà dels segles V/IV, mostren l'existència d'un important poblament que sembla disminuir en aquesta època.

Cap al sud, a Vilanova d'Alcolea trobem el petit *oppidum* del Puigpedró, que sembla erigir-se en el centre d'un conjunt d'al-

menys 7 petits assentaments (masies) de les mateixes característiques: els Racons, els Torners, la Garrida, els Vilarets, el Vilaret, Barberes i el Mas d'En Senyor, situats en un radi màxim de 3'5 km; un poc més allunyats cap al SO encara se'n troben dos més semblants: les Llànies (4km) i Barrisques (4'5 km). Sembla configurar-se, doncs, un model d'organització amb dues categories que pareix estar vigent almenys en el segle II. A la banda oest del corredor, l'abandonament del Castellàs (la Serra d'En Galzeran) en els segles V/IV deixa aquest flanc buit en un llarg tram. A 6'4 km al sud del Puigpedró es troba un altre assentament situat en altura, el Tossal de Subarra (Bell-lloc), insuficientment conegut, però que pot exercir un paper semblant al d'aquell en aquest tram del corredor.

Entre la Vall d'Alba i Cabanes, el Pla de l'Arc està dominat pel Tossal de Gaidó, en l'extrem NE del qual es troba un petit assentament fortificat, situat a 7 km al SO del Tossal de Subarra. Al voltant del pla de les Foies, situat al SE del primer, es coneixen quatre petits assentaments, tres dels quals estan ocupats en aquesta època: la Serreta, el Mas de la Costa i la Costa. En les rodalies del Tossal de Gaidó es coneix un altre assentament semblant sense referències cronològiques: el Coll dels Martins. Sembla reproduir-se de nou el model d'organització amb dues categories: aldea i masies. En la banda oest del corredor no es coneix cap assentament des de Barrisques en una distància d'uns 13 km cap al SO. Només a 4'7 km cap al SO del Tossal de Gaidó es troba l'important *oppidum* del Tossal de la Balaguera, el més gran dels existents en la zona i el cinquè en superfície de tot el territori estudiat. Aquest sembla erigir-se en el lloc central d'un territori format pels plans de l'Arc i de Vilafamés, que controla des de la seua elevada posició en l'extrem septentrional de la serra de les Conteses, juntament amb el pas cap a la Plana de Castelló a través de les costes de la Pobla i el corredor de Borriol. En l'extrem oest d'aquest territori, en posició quasi simètrica al Tossal de Gaidó, està situat el segon petit assentament fortificat de la zona, el Racó de Rata. El Tossal de la Balaguera es troba enmig dels dos anteriors: el primer a 4'7 km i el segon a 5'3 km; un tercer assentament semblant pot haver existit al Castell de Vilafamés, situat a 3'3 km cap a l'oest d'aquell, on s'ha trobat ceràmica ibèrica, però sense major concreció cronològica. Almenys dos petits assentaments situats en lloma es troben en les proximitats: el Corral d'En Llopió i Velleretes.

Sembla configurar-se ací un model d'organització del poblament en tres categories, semblant als ja vistos en la meitat meridional de la Plana de Castelló, però amb la diferència que el cim de la piràmide l'ocupa un *oppidum* de grandària mitjana; el segueixen dues aldees situades en els flancs d'aquest, que ocupa així una posició central, i, en la base, de nou les masies sempre situades en llomes o en vessants. Una sèrie de petits assentaments de difícil datació situats a l'oest del Tossal de Gaidó (les masies de la Blanca, del Blau i de Fura), i al SO del Pla de Vilafamés (el Clot i les Ferreries), són mostra de la importància de l'escala més baixa del poblament en aquesta zona. Finalment, la notícia de la troballa de ceràmica ibèrica a la Peña, una talaia natural de la serra de les Conteses situada a 4'6 km cap al SO del Tossal de la Balaguera, pot posar-se en relació amb aquest com un lloc de guaita d'aquest flanc que roman en ombra.

El corredor de Borriol: en aquest curt corredor sembla existir un equilibri entre els 2 únics petits assentaments ocupats en aquest període (el Tossal de l'Assut i el Tossalet de les Forques). La diferent cronologia d'ambdós, amb una major perduració del primer, pot haver fet bascular el centre de gravetat del corredor

amb el pas del segle II a l'I. Altres petits assentaments pertanyents a la categoria més baixa del poblament, a penes coneguts, completarien un model organitzatiu format de nou per dos nivells, però sense seguretat de la seua perduració en època iberoromana i sense l'existència segura d'un lloc central. Un jaciment existent en la part alta del barranc de les Ermites podria haver fet la funció de talaia per al Tossalet de les Forques, ja que permet controlar l'entrada meridional del corredor des de la Plana de Castelló.

El corredor d'Albocàsser: en el comentari sobre el corredor de les Coves de Vinromà ja he avançat que l'abandonament dels Peters deixa la vall de Tírig, en el sector septentrional del d'Albocàsser, sense cap assentament fortificat en altura. No pot descartar-se l'existència d'algun altre en els contraforts que flanquegen el seu costat NO des del pla de Sant Mateu. El petit assentament existent en la mateixa població de Tírig deu estar relacionat amb algun altre major, tal vegada el Cormulló dels Moros situat a 3'7 km cap al SO. Per la localització d'aquest en una posició intermèdia entre la vall de Tírig i el pla d'Albocàsser, i donada la seua considerable superfície, aquest s'erigeix en centre d'un extens territori. La seua perduració fins a la primera meitat del segle I sembla confirmar la seua importància estratègica. Almenys 6 petits assentaments situats en un radi màxim de 7 km cap al SO (el Mas de la Sémola, les Forques, el Mas de la Bassa, el Mas de Sant Pere, el Mas de llobet i la Rouera), confirmen la importància del nivell inferior de l'escala de poblament i poden haver estat relacionats jeràrquicament amb aquell. Altres assentaments sense referències cronològiques clares com el Mas d'En Peraire, situat a 2 km cap al SSE, poden confirmar l'existència d'una categoria intermèdia. No queda clar el paper del petit assentament de la Moleta, situat a 8'2 km al SO del Cormulló dels Moros, que controla el camí que travessa la serra d'En Galzeran i s'enfila a l'oest cap al pas de muntanya d'Ares del Mestre, on l'escassetat de troballes pot assenyalar el seu abandonament al principi del segle II.

Cap al sud, a 12'6 km al SO del Cormulló dels Moros es troba el Castellar, situat en una talaia natural que controla tot un ampli tram del corredor i es relaciona visualment amb el corredor d'Atzeneta, situat a l'oest. Aquest i la Moleta estan separats 6'1 km, però no hi ha intervisibilitat sense mediació. La seua localització en la zona nord del corredor de la rambla Carbonera i el seu allunyament de la resta d'assentaments, fan que quede aïllat. Només el Mas de Bracet, situat a 3'7 km cap al NE, pot haver estat situat en la seua àrea d'influència.

El Tossalet de la Valera és el següent assentament, que està situat a 17'2 km al SO de l'anterior i queda completament aïllat. La seua localització en un pas natural entre aquest corredor i el d'Atzeneta li proporciona un control del camí que els uneix. L'assentament més pròxim a aquest queda ja fora del territori estudiat: el Castell (Atzeneta del Maestrat), situat només a 2'5 km a l'oest, que sembla perdurar fins a la primera meitat del segle I (Arasa, 1994, 206-207).

La depressió de l'Alcora: entre els 4 assentaments coneguts no sembla haver una relació clara de jerarquització, almenys segons la seua grandària, donat l'aparent equilibri existent entre el Tossalet de Montmira, la Moratella i Montnegre. Només Santa, insuficientment conegut i situat en un lloc no preminent, sembla un petit assentament, tal vegada relacionat amb la Moratella, situat només a 0'5 km. La desaparició d'altres assentaments fortificats en altura com els tossals de les Foies Ferrades i de la Ferrissa, situats en la banda oest de la unitat, possiblement va permetre el desenvolupament del Tossalet de Montmira, que sembla

quedar un tant apartat, amb un clar paper de control del camí dels Bandedjats que segueix el riu de l'Alcora. El seu abandonament al principi del segle II sembla desplaçar el centre de la unitat cap a l'est. La Moratella segueix habitat en el segle II i ocupa una posició intermèdia entre l'anterior (3'1 km al NO) i Montnegre (6'1 km a l'ESE), però només manté relacions visuals amb el segon. Finalment, Montnegre perdura amb seguretat fins al segle I, però està situat a la vora est de la unitat, en una posició perifèrica. Encara que insuficientment conegut, sembla configurar-se també ací un sistema organitzat en dos nivells, amb petits assentaments fortificats i alguns llogarets i masies dispersos pels seus voltants, com Santa, als quals possiblement poden afegir-se altres que no han pogut ser datats com Carapito i les Eres.

2.6. FUNCIO

Tractaré ací dels jaciments amb funcions específiques i diferenciades de les dels *oppida* comuns, cosa per la qual no m'ocuparé dels aspectes relacionats amb la defensa. Em centraré, doncs, en aspectes comprovats arqueològicament i relacionats amb les activitats comercials, com són els assentaments situats en la costa, els fondejadors, i en les zones extramurs que presenten evidències d'ocupació i han pogut individualitzar-se en alguns dels *oppida* estudiats. Abordaré, per últim, la qüestió dels mercats, en relació amb els altres dos apartats, i la problemàtica de l'únic jaciment que ha estat considerat com un santuari.

2.6.1. FONDEJADORS

El primer tret a destacar sobre la funció de determinats assentaments està relacionat amb la posició a la vora de la mar de 2 dels 5 més grans (la Torre de la Sal i la Torre d'Onda), la qual cosa permet atribuir-los una doble funció pesquera i comercial. Ambdues deuen ser compartides per tots aquells assentaments situats a curta distància de la mar, alguns dels quals, segons la seua importància, devien tenir una zona de desembarcament i potser una mena de petit barri marítim. L'existència de zones arqueològiques a la vora de la mar, com ara a la Torre Derrocada (Moncofa) en el cas de la Punta, o la platja del Morro de Gos (Alcalà de Xivert) en el cas del Tossalet, o de restes submarines en zones pròximes, com és el cas millor conegut de les Roques de la Barbada (Benicarló) per a una sèrie d'assentaments situats a poca distància de la costa (la Tossa Alta, la Picossa, el Mas d'Aragó, la Curolla i el Poaig), permeten confirmar l'existència d'una activitat comercial en relació almenys amb aquests assentaments, tot i que no sempre haja estat possible establir-hi una relació cronològica, i probablement amb una projecció cap a altres zones pròximes.

Aquesta sèrie de punts juguen un paper fonamental en l'activitat comercial al llarg dels segles II-I i, per tant, en l'arribada dels contenidors i vaixella ceràmica que trobem distribuïts pels assentaments de l'interior. Són veritables fondejadors que, almenys en tres casos, han donat lloc a la formació de sengles assentaments, dos dels quals es contenen entre els més extensos i importants del territori estudiat (la Torre de la Sal i la Torre d'Onda). En un tercer cas (les Roques de la Barbada) només hom coneix el jaciment submarí i sembla no haver una ocupació directa del lloc de desembarcament, amb la consegüent formació d'un assentament, tot i que no pot descartar-se la seua

existència en la zona urbana o periurbana de Benicarló; ens trobaríem ací amb un model diferent al de la Torre de la Sal, un lloc de desembarcament i intercanvi, un veritable mercat, la utilització puntual del qual no va comportar la fixació d'una població i, per tant, no va donar lloc a la formació d'un assentament.

La distribució dels fondejadors coneguts al litoral del territori estudiat sembla prou regular, amb una adaptació a les característiques de la costa. En el sector septentrional, el pla de Vinaròs s'obre a la mar amb una costa accessible on trobem el jaciment submarí de les Roques de la Barbada, prop de la punta del Riu, a la desembocadura del riu Sec; 3 km al nord es troben restes d'escassa entitat a la desembocadura del Barranc d'Aigua Oliva. El lloc està situat a l'eixida natural de la comarca dels Ports i de les terres del Baix Aragó. D'altra banda, la continuada utilització d'aquest punt de la costa en l'antiguitat prova l'importància secundària de Peníscola, almenys com a lloc de desembarcament; no podem oblidar, però, la troballa d'una àmfora massaliota a la platja d'aquesta població. Cap al sud, la costa es torna abrupta al llarg de la serra d'Irta i el poblament és pràcticament inexistent. Al sud, la costa torna a ser baixa al llarg de la plana litoral de la Ribera de Cabanes. El següent punt de desembarcament, amb escasses ceràmiques de cronologia imprecisa, es troba a 24 km cap al sud, a l'extrem nord d'aquesta plana; es tracta de la platja del Morro de Gos, a uns 2'5 km del Tossalet, situat a poca distància del rambla de Sant Miquel, la qual pot haver estat també un corredor de comunicació amb les comarques de l'interior.

El tercer punt de desembarcament està situat a uns 15 km cap al sud, a l'extrem sud de l'extensa albufera que ocupa la zona central d'aquesta plana litoral. Es tracta de la Torre de la Sal, el més septentrional dels de major superfície i el de més llarga cronologia, en activitat possiblement fins al primer quart del segle I. El lloc es troba a l'eixida del camí de la Fusta, un eix transversal que permet la comunicació amb els corredors interiors. Al seu voltant trobem altres assentaments que han proporcionat importacions d'època republicana. Cap a l'interior, a la vora del camí històric es troben diversos assentaments com el Campello, el Mas de la Costa, la Costa, el Tossal de Gaidó i el Tossalet de la Valera. Cap al sud, la freqüentació de les platges d'Orpesa en l'antiguitat, possiblement en relació amb els assentaments de la Punta de les Llances i del Castell, sembla clara per la troballa d'algunes àmfores i sobretot del tresor que pren el nom d'aquesta localitat.

En direcció sud, la costa es torna de nou abrupta per la proximitat de la serra d'Orpesa. A l'altra banda s'obre l'extensa plana litoral que, al llarg de 44 km, configura una costa baixa i accessible, on s'agrupen 4 dels 7 assentaments costaners. Uns 12 km cap al sud, a l'Olla de Benicàssim s'han trobat restes submarines que poden indicar la presència d'algun altre fondejador desfet per la intensa urbanització de la costa, tal vegada relacionat amb l'assentament del Mas del Pi. A 22 km al sud de la Torre de la Sal trobem el següent, el Pujol de Gasset, en activitat fins a la primera meitat del segle I. Cap a l'interior, diversos assentaments com el Castell de la Magdalena, el Tossal de l'Assut, el Tossalet de les Forques, Montnegre, la Moratella, Santa i el Tossalet de Montmira poden haver estat abastits des d'aquell. Uns 4 km cap al SSO es troben les restes submarines del fondejador de Benafeli, amb un assentament terrestre que pot haver desaparegut per l'erosió; la seua ocupació sembla iniciar-se en el segle II i es prolonga fins al Baix Imperi.

Només a 2 km cap al sud es troba la desembocadura del riu Millars, al voltant de la qual s'han efectuat diverses troballes submarines que es daten des del segle VI. Només a l'5 km al sud d'aquesta es troba el fondejador del Calamó, amb un assentament

ocupat almenys en el segle II. Des d'ací pot remuntar-se el Millars per la seua vora dreta i passant pels assentaments de l'Alter de Vinarragell i, per la vora esquerra, el Torrelló del Boverot i el Torrelló d'Onda, cap a les comarques muntanyoses de l'interior. A poc més de 6 km cap al sud trobem l'important assentament costaner de la Torre d'Onda, lloc on se situa l'històric fondejador de la població d'Onda, localitzada en el vèrtex oest de la Plana. Diversos assentaments es troben al seu voltant en un radi màxim de 19 km cap a l'oest: el Castell d'Onda, el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, Carabona, l'Alcúdia i el Tossal. El darrer punt de desembarcament a la costa de la Plana és la Torre Derrocada (Moncofa), situat a uns 10 km al sud i probablement en relació directa amb l'important *oppidum* de la Punta. Cap a l'interior se'n troben altres tres: Vinambros, l'Horta Seca i Sant Josep, i cap al sud, el Castellar. En l'extrem meridional del territori estudiat, la proximitat de la ciutat d'*Arse-Saguntum*, el port de la qual és ben conegut i assoleix una gran importància en aquesta època (Aranegui, 1982a), permet suposar la seua influència sobre els assentaments més pròxims: la Corona, el Castell d'Almenara i la Muntanyeta dels Estanys.

En conclusió, hom pot destacar algunes característiques sobre la localització d'aquests fondejadors:

1) la seua dispersió regular per tota la costa, d'on pot deduir-se que l'activitat comercial s'efectuava d'una manera descentralitzada, amb diversos punts d'escala.

2) l'activitat comercial en aquests punts no sempre ha donat lloc a la formació d'assentaments (les Roques de la Barbada); això ha estat documentat només en la meitat meridional del territori. Alguns d'aquests assentaments figuren entre els de major extensió (la Torre de la Sal i la Torre d'Onda).

3) al voltant d'aquests punts es troben una sèrie d'assentaments d'importància desigual en els quals es troben ceràmiques d'importació (àmfores vinàries i vaixel·la de vernís negre), que hi deuen arribar des dels fondejadors.

4) aquests punts estan situats a l'inici de camins de penetració cap a l'interior, com els de Morella i Vistabella, alguns dels quals han tingut una especial importància històrica. Hom pot pensar en el seu paper com a vies comercials per a la distribució dels productes d'importació.

2.6.2. ZONES D'OCUPACIÓ EXTRAMURS

Una segona qüestió d'interés és l'existència en alguns assentaments de dues zones arqueològiques, en certs casos molt ben diferenciades: l'assentament fortificat en altura i als seus peus una zona més o menys extensa amb ceràmiques ibèriques tardanes i d'importació. En els assentaments situats a baixa altura, amb cotes inferiors als 90 m i altures relatives inferiors als 30 m, es constata la continuïtat entre ambdues zones, com succeeix al Tossalet, on l'àrea de dispersió dels fragments de contenidors amfòrics és prou extensa i està situada al peu de l'assentament en altura, com una continuació de la superfície ocupada; i els Pasquals, de característiques semblants, però amb una àrea de dispersió més reduïda. En els assentaments situats en cotes superiors als 300 m, amb altures relatives superiors als 120 m, la diferenciació entre ambdues zones és lògicament més clara: el Tossal de la Balaguera i Montnegre, on la distància entre ambdues zones és a més a més notable. La presència d'àmfores d'importació als peus de l'assentament s'ha pogut comprovar també en el cas del Puig de la

Misericòrdia. En el cas de Montnegre, la presència de nombrosos fragments d'àmfora, de pesos de teler i de morters és l'únic argument que permet descartar la possibilitat que es tracte de la necròpolis; la seua localització prop d'un punt d'aiguada recolza la hipòtesi que veritablement es tracta d'una zona d'assentament.

L'explicació de la presència d'aquestes zones d'ocupació extramurs no és segura, però el que sí sembla clar és la seua datació en els segles II-I, en alguns casos sembla que de manera exclusiva. Les hipòtesis són diverses. Pot tractar-se tant d'un augment de la població que explicaria l'ocupació extramurs, com del seu trasllat a zones més accessibles, al peu dels vells *oppida*. En alguns casos no pot descartar-se que es tracte de la necròpolis del darrer període d'ocupació dels assentaments, ja que la utilització d'àmfores amb finalitat funerària no és estranya (Laubenheimer, 1990, 56-59). Resta també la possibilitat que es tracte d'una zona comercial situada extramurs, del lloc on es feia el mercat. Fins i tot en alguns casos no pot descartar-se que es tracte de restes arrossegades per l'erosió i l'activitat agrícola. La resposta a aquest interrogant és difícil i exigeix un estudi particular de cada cas. Així, al Tossalet, situat prop de la costa, on és remarcable la importància quantitativa dels fragments d'àmfora, podria tractar-se efectivament d'una zona de mercat, com també en el cas de Montnegre.

2.6.3. MERCATS

Els mercats rurals són elements imprescindibles en les regions sense ciutats i, al mateix temps, la seua celebració és un esdeveniment de gran importància en la vida social i econòmica. Els estudis d'arqueologia espacial han permès arribar a interessants conclusions sobre la seua presència (Hodder i Orton, 1990, 69-72). Donat que el desplaçament a i des d'un mercat es fa a peu o en carro, s'observen regularitats en la ubicació d'aquests centres de serveis locals. La distància mitjana de 10 km combina la minimització del desplaçament amb l'economia simple de mercat i és la més eficaç entre mercats locals. Quan la dispersió del poblament no garantia una demanda suficient perquè els centres de serveis funcionassen contínuament, els mercats periòdics devien obrir uns dies concrets de la setmana, el que permetia als comerciants desplaçar-se d'un a l'altre en un cicle de dies de mercat amb la finalitat d'obtenir una clientela suficientment gran (Berry, 1971).

La documentació disponible per a l'estudi dels llocs de mercat en època iberoromana és força limitada. Pel que fa als assentaments situats a la costa (la Torre de la Sal, el Pujol de Gasset, el Calamó, la Torre d'Onda) o prop d'ella (el Tossalet, els Pasquals, la Punta), en alguns casos sembla més clara aquesta funció. Quants als assentaments situats en els corredors interiors, es pot plantejar que aquesta funció s'associa a criteris de jerarquia i, per tant, als petits llocs centrals, als de major importància i millor localització geogràfica: la Curolla de Xert, el Puigpedró, el Tossal de la Balaguera, el Cormulló dels Moros i Montnegre.

2.6.4. SANTUARIS

Entre els assentaments estudiats cal destacar la inexistència de llocs de culte, de santuaris com els identificats a la Serreta (Alcoi)

o al Castell de Guardamar. La manca d'indicadors arqueològics de ritual d'època ibèrica o iberoromana a la Muntanya de Santa Bàrbara, on en el període altimperial sí que trobem aquestes evidències, l'exclou amb seguretat, contràriament al que s'ha dit (Vicent, 1979, 200-202; Oliver, 1986d, 117-118; Bonet, Guérin i Mata, 1994, 119; Prevosti, 1996, 97-98).

El jaciment presenta restes d'una primera ocupació ibèrica, sobre les quals cal fer algunes matisacions. La presència d'aquests materials pot respondre, efectivament, a una ocupació curta del lloc en època iberoromana, però entre ells no hi ha cap evidència de culte; en aquest supòsit, resulta estranya la manca de figures votives. D'altra banda, almenys una part d'aquests materials, com les ceràmiques pintades de tradició ibèrica, fins i tot podria tenir un caràcter residual en un context del segle I dC. Els únics indicadors arqueològics de ritual poden datar-se amb seguretat en els segles I-II dC; hi ha un evident buit de materials durant els segles II-I aC (campaniana), i fins i tot els que poden datar-se en època juliàndia (sigil-lata itàlica i monedes) són molt escassos.

La font podria haver tingut un caràcter sagrat en època ibèrica, tal vegada per raó de la seua condició de "calda", que hauria continuat amb la romanització. L'ocupació altimperial al seu voltant ho fa possible. El lloc és el característic en aquest tipus de santuaris; en un elevat cim es troben també els altres dos santuaris valencians coneguts: la Serreta (Alcoi) i la Muntanya Frontera (Sagunt). Per això, crec que no pot parlar-se d'un santuari ibèric que perdura en època imperial, sinó estrictament d'un santuari d'època altimperial.

3. ESTRUCTURA POBLACIONAL I CONTROL DEL TERRITORI

De manera general, l'estudi de la dispersió i jerarquia del poblament d'aquesta zona en època ibèrica permet caracteritzar un patró d'assentament diferent als de l'Alta Andalusia i del Camp del Túria, i més pròxim al de la veïna comarca del Baix Ebre. A l'Alta Andalusia les dimensions i característiques dels *oppida* han configurat un model interpretatiu establert a partir del control de grans superfícies de territori per un nucli políticadministratiu central (Ruiz i Molinos, 1984; Ruiz *et alii*, 1985). En la zona central valenciana el poblament s'estructura de forma semblant, amb una sèrie de grans *oppida* que es caracteritzen com veritables ciutats (*Arse-Saguntum*, *Edeta*, Los Villares/*Kelin*, la Carència, *Saiti* i El Castellar de Meca), que compten amb un ampli territori al seu voltant, organitzat -almenys en el cas d'*Edeta*, l'únic estudiat fins ara- segons una estructura jeràrquica i funcional. En el cas del territori d'*Arse-Saguntum*, l'estructura del poblament en aquest període és insuficientment coneguda (Martí Bonafé, 1998). El territori millor estudiat se situa a la comarca del Camp del Túria (Bernabeu, Bonet i Mata, 1985; Bonet, 1991, 1992a i 1995; Bonet i Guérin, 1991), on hi ha un poblament dispers constituït per talaies i llogarets que s'estructura de manera piramidal al voltant del gran *oppidum* d'*Edeta*. Aquesta estructura poblacional característica del període Ibèric Ple experimenta una profunda transformació en el pas del segle III al II, amb la intervenció romana, quan la destrucció/abandonament de la ciutat i una part important dels assentaments mitjans provoca un canvi en el poblament rural, amb l'aparició de nous assentaments sense fortificacions i situats en vessant i peu de muntanya. Contràriament, a la zona del Baix Ebre

el poblament es caracteritza per la diversitat de petits assentaments (Gracia i Munilla, 1993).

Les característiques del poblament del territori estudiat en el període Ibèric Ple deixen veure l'allunyament del model estudiat a les comarques centrals del País Valencià. La causa fonamental és la inexistència de grans assentaments que puguen considerar-se ciutats. La diversitat de nuclis de grandària petita i mitjana deixa entreveure l'existència d'un poblament articulat en petites unitats territorials. La limitada superfície dels assentaments majors, així com la seua escassetat, dona com a resultat un model diferent de jerarquització de poblament, amb una multiplicitat de nuclis que dibuixen una fragmentació del territori (microregions) i una concentració dels nuclis majors en la meitat meridional del territori. Quan han pogut elaborar-se hipòtesis sobre l'organització del poblament, aquestes configuren un sistema piramidal en tres nivells, amb els *oppida* grans o mitjans al cap, una categoria intermèdia formada pels *oppida* petits i els llogarets i una tercera formada per les masies i *turres*; en altres casos, l'organització sembla limitar-se a les dues categories inferiors.

La interpretació "política" d'aquest model indica una diversitat de petits nuclis amb territoris de desigual grandària, on la cohesió no s'aconsegueix mitjançant un poder centralitzat. Sembla, doncs, que el model organitzatiu de petites ciutats (10-15 ha) que caracteritza les comarques centrals valencianes, sobretot en territori edetà, però també en altres limítrofes com el contestà, al nord d'*Arse-Saguntum* va transformant-se en un altre caracteritzat per la progressiva disminució de la superfície dels assentaments. Els *oppida* grans -a una escala menor que l'aplicada en aquella zona- apareixen encara a la plana litoral situada al sud del Millars, en una veritable "zona de transició" situada encara en territori edetà, però cap al nord la seua grandària disminueix encara més i sembla definir-se un model diferent, caracteritzat per un poblament més homogeni, en què els assentaments més grans tenen unes reduïdes dimensions, amb l'excepció de l'assentament coster de la Torre de la Sal. Aquest model s'ha documentat també a la zona del Baix Ebre i sembla el característic almenys de la meitat meridional del territori ilercavó, entre els rius Ebre i Millars.

La conquesta romana sembla afectar de manera més important la zona situada al sud del riu Millars, en territori edetà, on es detecta un sobtat abandonament/destrucció (el Solaig) o una notable pèrdua d'importància (la Punta) dels més importants *oppida*, en el que suposa un veritable escapçament de l'organització jeràrquica del poblament. D'aquesta manera, el poblament de tot el territori estudiat sembla homogeneïtzar-se amb la reducció de l'escala a les quatre categories inferiors. En aquest context, la continuïtat de la Torre de la Sal ha de trobar explicació en el seu paper com a fondejador i lloc d'intercanvis comercials. Les possibles destruccions/abandonaments entre els petits *oppida* són escasses i poc significatives (el Mas del Pi, el Tossalet de Montmira). La resta del poblament, a diferència del que succeeix al Camp del Túria, es caracteritza per la seua continuïtat, amb la configuració d'una xarxa formada per *oppida* mitjans i sobretot petits distribuïts per tot el territori com a punts claus de control (el Tossalet, el Castell de la Vilavella, la Curolla de Xert, el Puigpedró, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de l'Assut, el Cormulló dels Moros, Montnegre, entre els millor coneguts), que perduren fins a ben entrat el segle I. La continuïtat en el poblament sembla estendre's, almenys en el cas de l'*oppidum* del Tossal de la Balaguera i com a màxim exponent d'aquest fet, a l'organització del seu territori. Aquest fet es complementa amb la proliferació de petits

assentaments que conformen la categoria més baixa del poblament, ara sí amb una situació paral·lela a la descrita al Camp del Túria, i de diversos poblats costers i fondejadors relacionats sens dubte amb la important activitat comercial que caracteritza aquest període (el Pujol de Gasset, el Calamó), un dels quals es converteix en els decennis centrals del segle I en el més important assentament de tot el territori estudiat (la Torre d'Onda).

Aquesta estructura poblacional perdura, almenys en alguns casos fins al tercer quart del segle, quan tal vegada comencen a instal·lar-se les primeres vil·les, sense que pugua determinar-se la incidència real de l'activitat bèl·lica de la guerra sertoriana en la continuïtat d'aquests assentaments.

4. EVOLUCIÓ

Una part important dels jaciments ibèrics poden datar-se en els segles II-I, 100 (45'4%) sobre un total de 220 identificats per a tot el període ibèric. La continuïtat, doncs, és un fenomen prou generalitzat. L'evolució del poblament, però, no és uniforme, sinó que presenta un desenvolupament desigual. Entre els assentaments que presenten restes d'època republicana alguns s'abandonen en el pas del segle III al II o experimenten una important crisi d'ocupació; la majoria continuen ocupats; altres, abandonats feia temps, es reocupen; finalment, n'apareixen de nous. Hi ha una mena de procés selectiu que deixa ocupats un nombre limitat d'assentaments en el segle I, quan fins i tot apareix el que sembla una veritable gran fundació com és la Torre d'Onda. El limitat coneixement arqueològic de la majoria d'aquests assentaments n'impedeix conèixer amb precisió l'evolució de la superfície ocupada en la seua darrera etapa.

La datació de l'ocupació dels assentaments ibèrics en el segle III mitjançant les importacions presenta grans limitacions a causa de la seua escassetat (vegeu: Mata, 1991, 37-39; Santos Velasco, 1994, 225; Pérez Ballester, 1994). La majoria pertanyen a petits obradors amb un volum exportador limitat (Morel, 1980, 96-100). El recent treball de Principal (1998) ha contribuït decisivament al coneixement de la distribució d'aquestes produccions a Catalunya. Això no obstant, no sempre resulta fàcil identificar-les a partir de material fragmentari. Per aquesta raó en molts casos, fins i tot en alguns assentaments excavats, resulta impossible confirmar la seua ocupació en el segle III, encara que aquesta siga molt possible.

En etapes anteriors de la investigació ha estat un fet freqüent en les excavacions d'assentaments ibèrics la identificació de destruccions violentes a partir d'incendis suposadament generalitzats. En algunes zones, la lectura catastrofista de les fonts literàries permetia donar una explicació històrica a aquestes destruccions en el context de determinats episodis bèl·lics, com ara l'acció del cònsol Cató l'any 195. L'arqueologia no ha confirmat de manera general aquestes conseqüències catastròfiques de la repressió romana (Nolla i Sanmartí, 1984, 17). En alguns casos la revisió de la documentació arqueològica d'aquestes velles excavacions ha permès qüestionar l'existència de les suposades destruccions o n'ha modificat la datació proposada inicialment. És el cas del Molí de l'Espígol, l'incendi del qual ha passat de datar-se del 218 al 140 (Gracia, 1988), o del Tossal de Sant Miquel, l'antiga *Eleta*, la destrucció del qual ha passat de datar-se del 75 a un moment comprès entre el final del segle III i el principi del II (220-175) (Bonet,

1995, 327, 393 i 528). En altres casos, l'acurada excavació d'un assentament ha permès comprovar que mentre hi ha zones que s'abandonen, altres segueixen ocupades, com és el cas d'Alorda Park (Sanmartí i Santacana, 1992). En alguns casos, com el del Turó del Montgròs d'Osona, s'ha pogut documentar un nivell de destrucció amb incendi que es data en aquest període (Molist i Rovira, 1993).

Un gran assentament no sol abandonar-se completament, fins i tot després de la seua destrucció; l'excavació d'un sector pot permetre arribar a conclusions que poden no ser vàlides per al conjunt. És més normal el seu lent abandonament o, si ha estat objecte de destrucció, que torne a ser ocupat almenys en una zona més reduïda: l'anomenada ciutat I del Cabezo de Alcalá (Azaila) fou destruïda per un incendi en un moment imprecís que ha volgut situar-se entre la darrerria del segle III i l'inici del II, i sobre les seues ruïnes va reconstruir-se una nova ciutat. Després de la seua destrucció, el Tossal de Sant Miquel va tornar a ocupar-se possiblement per una població més reduïda i concentrada (Bonet, 1995, 528-529). Un cas similar deu ser el del Castellar de Meca. D'altra banda, la datació del moment final d'un assentament només pot realitzar-se a partir d'un conjunt important de materials d'importació en un context homogeni. Quant a la seua destrucció pel foc, aquesta no és motiu suficient per documentar un fet històric. Els incendis devien ser un fet relativament freqüent en l'antiguitat, i alguns casos amb datacions clarament allunyades de conjuntures històriques conflictives recolzen aquesta interpretació, com ara el Puig de la Misericòrdia.

La perduració de nombrosos assentaments ibèrics en el segle II és un fet general, documentat a les comarques de Girona (Nolla i Casas, 1984), el Baix Llobregat (Solias i Menéndez, 1993), el Baix Ebre (Gracia i Munilla, 1993), el territori llerget (Garcés, 1990), Aragó (Burillo, 1980; Beltrán Lloris, 1996), Múrcia (Lillo, 1981) i Andalusia (Ruiz *et alii*, 1985).

4.1. EL PAS DEL SEGLE III AL II

L'estudi de les ceràmiques d'importació dels assentaments ibèrics de les comarques septentrionals del litoral valencià permet descobrir indicis de les repercussions que la conquesta i l'ocupació romana tingueren en la continuïtat del poblament. Els esdeveniments bèl·lics que acompanyen aquest procés sembla que no van afectar de manera decisiva la base del poblament indígena, però sí van incidir de manera selectiva en alguns dels més importants. Per això, a la llum dels estudis actuals, sembla que la ruptura més important en l'evolució del poblament s'esdevé entre els segles V i IV, en l'anomenada crisi de l'Ibèric Antic, per raons inherents a l'evolució interna d'aquesta cultura, quan per causes desconegudes s'abandonen nombrosos assentaments, i no entre els segles III i II a causa dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica i la consegüent ocupació romana.

Almenys en 37 dels assentaments ocupats en el segle II s'han trobat ceràmiques àtiques que poden datar-se en els segles V-IV: el Puig de la Misericòrdia, la Tossa Alta, la Picossa, el Mas d'Aragó, la Curolla (Cervera del Maestre), el Castell de Cervera, el Castell d'Alcalà, el Palau, el Maset, els Pasquals, el Campello, el Bordissal la Torre de la Sal, el Mas del Pi, el Castell de la Magdalena, el Torrelló del Boverot, el Torrelló d'Onda, el Castell d'Onda, l'Alter de Vinarragell, l'Alcúdia, el Castell de la Vilavella, l'Horta Seca, Sant Josep, la Punta, el Castellar, el Castell d'Almenara, la Curolla (Xert), el Puigpedró, el Tossal de Gaidó, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de

l'Assut, el Tossalet de les Forques, el Cormulló dels Moros, el Tossalet de Montmira, la Moratella, Santa i Montnegre. El nombre d'assentaments que han proporcionat importacions del segle III experimenta una forta davallada, 8 en total: el Perengil, el Torrelló del Boverot, el Solaig, l'Alter de Vinarragell, Sant Josep, la Punta, el Castell d'Almenara i el Tossalet de les Forques, amb una major concentració en la meitat sud del territori. Això no obstant, en la seua major part pot suposar-se'n la continuïtat en l'ocupació entre els períodes Ibèric Ple i Ibèric Final, i atribuir la manca d'importacions del segle III a la seua escassetesa general. Certament, alguns assentaments poden haver estat abandonats i presentar un hiatus ocupacional fins a la seua reocupació en el segle II: sembla que és el cas del Puig de la Misericòrdia, el Poaig, la Picossa i el Mas de Víctor i, amb seguretat, del Puig de la Nau, on a més hi ha un canvi d'emplaçament. La presència de ceràmica àtica en nivells del segle II, que hem pogut documentar en assentaments com el Puig de la Misericòrdia, no és un fet excepcional, puix també es troba en altres jaciments. En els dos casos esmentats, però, no està suficientment explicada la relació d'aquestes ceràmiques amb els nivells d'ocupació del segle II. La continuïtat en l'ocupació entre els segles V-IV i el II sembla, però, que ha de ser el fet més normal.

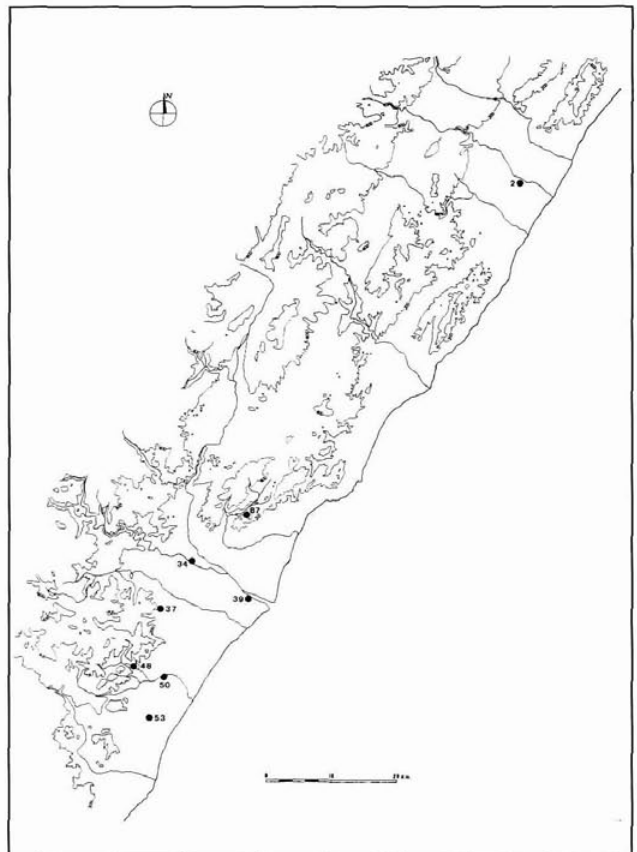

Fig. 157.- Assentaments amb materials que poden datar-se en el segle III.

Encara que l'escassetesa general d'importacions, i també la seua difícil identificació sobre material fragmentari, dificulten la datació dels assentaments en el segle III (Oliver i Gusi,

1998), n'hi ha un reduït grup que ha proporcionat importacions ceràmiques d'adscripció segura (fig. 157). Es tracta de 8 jaciments que en la seua major part només han proporcionat una peça d'algunes produccions que apareixen en aquest segle, majoritàriament itàliques. Un cas particular és el Perengil, l'únic on fins ara s'han identificat dues produccions dels tallers de Roses (tres palmetes radials i Νικτιάσ-ῥτων), i també el que major nombre d'individus ha proporcionat. En la resta de jaciments només s'ha trobat un exemplar de diferents produccions itàliques, entre les quals és majoritària la ceràmica de *Gnathia*, que apareix en 3 d'aquests: el Torrelló del Boverot, el Solaig i l'Alter de Vinarragell. Del primer és també un exemplar atribuït als tallers de Roses i del Solaig és un exemplar atribuït amb dubtes a *Teano*. De Sant Josep és un exemplar atribuït als tallers de Roses. De la necròpolis de la Punta es coneix un exemplar del taller de les petites estampilles i del Castell d'Almenara un altre tal vegada de ceràmica de *Cales*. Finalment, el Tossalet de les Forques és l'únic en què fins ara s'han trobat fragments d'almenys un vas plàstic, producció aquesta atribuïda al nord d'Àfrica. En el cas del Castell d'Almenara, sens dubte les ceràmiques d'importació arriben a través del port d'*Arse-Saguntum*, en les excavacions del qual s'han trobat ceràmiques dels tallers de Roses i de les petites estampilles (Aranegui, 1982a, 81-89).

Jaciment	Producció	NMI
El Perengil	Tallers de Roses	3
El Torrelló del Boverot	<i>Gnathia</i> i Tallers de Roses ?	2
El Solaig	<i>Gnathia</i> i <i>Teano</i> ?	2
L'Alter de Vinarragell	<i>Gnathia</i>	1
Sant Josep	Tallers de Roses ?	1
La Punta	Petites estampilles	1
El Castell d'Almenara	<i>Cales</i> ?	1
El Tossalet de les Forques	Vasos plàstics	1

Amb posterioritat, a la Plana de Castelló pot individualitzar-se un reduït grup d'assentaments en què s'observen alguns trets que poden correspondre a canvis importants en la seua evolució, amb una datació aproximada en el pas del segle III al II. Es tracta del Mas del Pi, el Tossalet de Montmira, el Solaig, la Punta, el Castellar i el Castell d'Almenara (fig. 158).

La Punta és l'assentament de major extensió, l'evolució del qual pot seguir-se mitjançant les ceràmiques d'importació de la seua necròpolis. Aquestes hi són extraordinàriament abundants: centenars de fragments pertanyents majoritàriament a copes de ceràmica àtica de vernís negre i, en escassa quantitat, a ceràmica àtica de figures negres i de figures roges. L'arribada de ceràmiques d'importació comença en la segona meitat del segle VI i creix enormement al llarg dels segles V-IV. El segle III, com ocorre en la gran majoria dels assentaments ibèrics, significa una davallada important en aquest flux; només un bol del taller de les petites estampilles denota la continuïtat de l'activitat funerària i de l'arribada de les importacions. El pas del segle III al II està representat per un mínim de tres exemplars del plat Lamboglia 23. El segle II està representat per alguns fragments de campaniana A i B que proven una llangorosa activitat en un moment en què les importacions de ceràmica de vernís negre tornen a generalitzar-se per tot arreu. En

la zona de l'assentament es documenta un fenomen semblant: la campaniana A i les àmfores itàliques hi són escasses; de fet, les excavacions realitzades pel SIAP a l'acròpolis no han proporcionat materials d'aquesta època. Sembla, doncs, que la importància de l'assentament disminueix de manera important en el pas del segle III al II, per a abandonar-se possiblement en els primers decennis de l'I.

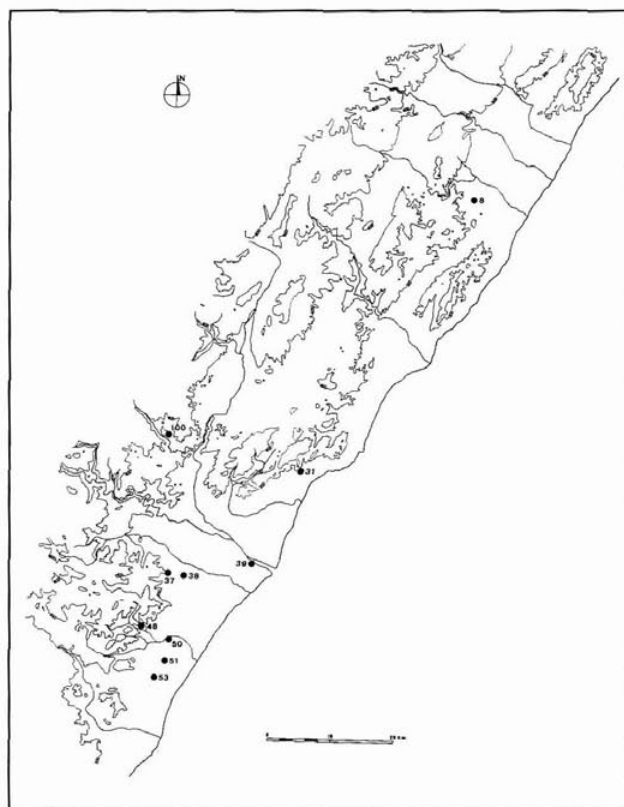

Fig. 158.- Assentaments amb materials que poden datar-se entre el final del segle III i el principi del II.

El Castell d'Almenara, de menor extensió, tenia també una necròpolis malauradament destruïda molt rica en ceràmiques àtiques, amb nombroses peces de figures roges que es daten en el segle IV. Entre el final del segle III i el principi del II poden datar-se tres peces de campaniana A: una copa de la forma Lamboglia 33a-F 2154 decorada amb bandes, punts i fulles pintades i un medalló en relleu en el fons interior que representa un cap de Medusa; una base amb una roseta de 8 radis i un fragment de plat de peix Lamboglia 23. Entre els nombrosos fragments de ceràmiques d'importació procedents de la necròpolis conservats al Museu Arqueològic de Borriana només hi ha un fragment de campaniana A. El sondeig realitzat pel SIAP en 1976 va descobrir dues habitacions que poden datar-se en el segle II mitjançant les ceràmiques d'importació. Aquestes habitacions estaven edificades sobre els fonaments del que pareixia una torre circular d'un recinte murat ja amortitzat, en el rebllit de la qual va trobar-se un fragment de campaniana A de la forma Lamboglia 23 que va datar-se en el segle III. Sembla, doncs, que poden distingir-se dues fases en l'ocupació d'aquest assentament; la segona fase se superposa a les estructures defensives de la primera; la necròpolis, almenys pels materials recuperats, sembla estar abandonada o almenys no està ben docu-

mentada en aquesta època. La recuperació del poblat pareix indubtable en el segle II, almenys per allò vist en aquest sondeig. Encara que la torre no ha pogut datar-se, és molt possible que corresponga a la primera fase documentada mitjançant les importacions àtiques, en el segle V-IV. La seua amortització, doncs, caldria situar-la entre els segles III i II. D'altra banda, sembla clar que les ceràmiques importades d'aquest període -com abans les àtiques- deuen arribar a través del port d'*Arse-Saguntum*, el que estableix una clara relació entre ambdós assentaments.

També altres assentaments presenten una problemàtica semblant, tot i que no són tan coneguts. En primer lloc, al Solaig l'ocupació en el segle III es data mitjançant sengles fragments de ceràmica de *Gnathia* i *Teano*. La resta de les importacions conegudes són alguns fragments de campaniana A antiga (Lamboglia 49b) i d'àmfores itàliques de tipus indeterminat. El Tossalet de Montmira també ha proporcionat un reduït nombre de ceràmiques d'importació d'època republicana; hi destaquen un *guttus* amb el bec en forma de cap d'animal de la forma Lamboglia 45 i un plat de peix de la forma Lamboglia 23 i 2 pàteres de la forma Lamboglia 28. El Castellar ha proporcionat alguns fragments d'àmfora, entre els quals hi ha una vora del tipus grecoitàlic, i 5 monedes, entre les quals hi ha una ùncia semilibral que es data en 217-215. Al Mas del Pi s'han trobat també alguns fragments d'àmfora, entre els quals hi ha una vora del tipus grecoitàlic de transició. En tots ells el final de l'ocupació, amb la provisionalitat que imposa l'escassetat de materials analitzats, pot datar-se entre el final del segle III i el principi del II. D'altra banda, destaca el fet -possiblement casual- que alguns dels assentaments de caràcter comercial que experimentaran un gran auge en el segle II, fonamentalment la Torre de la Sal, amb materials que provenen la seua ocupació entre els segles VI i IV, no hagen proporcionat ceràmiques que puguen datar-se en el segle III ni formes antigues de campaniana A amb una datació entre el final d'aquest i el principi del II.

Finalment, altres assentaments que continuen ocupats en el segle II han proporcionat formes ceràmiques de campaniana A que poden datar-se igualment en el pas del segle III al II: un exemplar del plat de peix Lamboglia 23 a la Curolla de Cervera del Mestre, un exemplar del bol Lamboglia 31 amb decoració pintada i incisa a l'Alter de Vinarragell, dos exemplars de la copa Lamboglia 49 a la Muntanyeta de Sant Antoni i un exemplar del plat de peix Lamboglia 23 a Sant Josep.

Els paral·lels més pròxims d'assentaments ben coneguts que són destruïts o abandonats en un període de temps comprès entre els darrers decennis del segle III i els primers del II, estan situats al Camp del Túria, en el territori de l'antiga *Edeta*. El primer és el Tossal de Sant Miquel, jaciment al qual es redueix aquesta ciutat, que ha estat objecte d'una profunda revisió (Bonet, 1995). Almenys uns altres dos jaciments de la comarca, talaies o llogarets del territori d'aquesta ciutat, presenten una problemàtica semblant quant a les importacions ceràmiques i la datació final. L'ocupació del Puntal dels Llops (Olocau) i del Castellet de Bernabé (Llíria) presenta una evolució semblant, amb un final causat per incendi i escassos fragments de campaniana A.

A partir de l'estudi de la ceràmica campaniana A, Guérin (1994, 57-59) ha proposat una periodització de l'abandonament dels poblats ibèrics valencians excavats en tres horitzonts que s'escalonen entre el darrer quart del segle III i el primer del II. En primer lloc, cap al 220 es datarien assentaments com Los Villares i la Cova Alta, a partir de l'aparició de formes antigues com la copa

Lamboglia 42b trobada en el primer. En segon lloc, entre el final del segle III i el principi del II se situarien el Castellet de Bernabé i el Grau Vell. El primer presenta dos nivells de destrucció consecutius: en el primer es troben les formes Lamboglia 27 i 28 de campaniana A i Morel 68 dels tallers de Roses; en el segon es troben també les formes Lamboglia 27 i 28 de campaniana A i Lamboglia 27 i 40 dels tallers de Roses. Finalment, en tercer lloc se situarien jaciments que poden datar-se al principi del segle II, com el Tossal de Sant Miquel, el Puntal dels Llops, la Monravana, la Serreta i l'Albufereta, en els quals hi ha una major diversitat de formes de campaniana A (Lamboglia 23, 31, 36, 45, 48, 49 i Morel 68).

Tot i que estic d'acord amb la datació general proposada, aquesta periodització em sembla excessivament precisa. En primer lloc crec que cal considerar dues qüestions relacionades amb la distribució de la vaixela d'importació: aquesta deu ser més nombrosa, i també major la diversitat de formes presents, en els assentaments més importants que devien fer el paper de redistribuidors, com ara el Tossal de Sant Miquel, sense que això suposés que la seua datació final haja de ser necessàriament més tardana; la quantitat de vaixela d'importació, i també la varietat de formes presents, sembla disminuir en els assentaments que estan situats més cap a l'interior, com és el cas de Los Villares, sense que això suposés que hagen de datar-se en un moment més antic; a més a més, en aquest jaciment també hi ha presents altres formes de campaniana A (Lamboglia 27c, 28, 45 i 49). En segon lloc, les datacions de les formes d'aquesta ceràmica no poden ser tan exactes si atenem a la seua perduració, que podem veure en els quadres cronològics que presente més endavant. Amb les agrupacions d'algunes formes es pot caracteritzar una *facies* que pot situar-se en un determinat horitzó cronològic, però crec impossible establir diferències cronològiques tan ajustades entre conjunts ceràmics en ocasions molt reduïts. D'altra banda, en el cas dels assentaments del Camp del Túria (el Tossal de Sant Miquel, el Castellet de Bernabé, el Puntal dels Llops, La Aceña i possiblement la Monravana), la destrucció hauria de ser simultània en una mateixa acció bèl·lica i no escalonada, deixant de banda reocupacions posteriors.

A la llum d'aquestes dades hom pot afirmar que entre el final del segle III i el principi del II, en un període de temps que de manera molt àmplia pot situar-se en el 220-180, un nombre considerable d'assentaments del territori de l'antiga *Edeta* -inclosa la mateixa ciutat- fou objecte de destruccions que en la major part dels casos van comportar el seu abandonament definitiu (Guérin, Bonet i Mata, 1989). Amb algunes matisacions i la prudència que imposa un coneixement molt exigü dels jaciments, aquest fet pot fer-se extensiu a alguns assentaments ibèrics de la Plana de Castelló, la major part dels quals també es troba situat en territori edetà, entre ells els més importants del Solaig i la Punta, a més del Castellar, el Castell d'Almenara, el Mas del Pi i el Tossalet de Montmira, aquests dos darrers situats al nord del Millars i potser en territori ilerconvó, que, o bé desapareixen, o bé experimenten una important crisi en la seua ocupació. També en altres regions diversos assentaments presenten nivells de destrucció/abandonament que poden datar-se en aquesta època: la Serreta (Alcoi), El Amarejo (Albacete), Sant Antoni (Calaceit), el Turó del Montgrós (Osona), el Puig Castellet (Girona) i altres en terres de Múrcia (Lillo, 1981, 57-59) i d'Aragó (Burillo, 1980, 326 i 329; Beltrán Lloris, 1996). A la zona central de la costa catalana, també alguns assentaments pateixen abandonaments parcials (Miret, Sanmartí i Santacana, 1991, 50). Crec que la coincidència d'aquests fets no permet reduir-los a successos accidentals. Cal cercar una explica-

ció en el context dels esdeveniments històrics que tingueren lloc en aquest període, en el marc de la Segona Guerra Púnica i de la posterior conquesta romana.

Tanmateix, la interpretació històrica d'aquest daltabaix que va afectar de manera tan important el poblament edetà resulta problemàtica, puix el marc cronològic que proporcionen els materials arqueològics comprén un període d'intensa activitat en què se succeeixen almenys dos grans esdeveniments bèl·lics, la incidència dels quals en el poblament ibèric no ha pogut ser determinada encara amb precisió (cf. Mata, 2000). En primer lloc, les fonts no són massa explícites sobre l'abast de l'expedició d'Anníbal el 219 contra *Saguntum*, puix la presenten com un fet aïllat, com una acció de força que devia buscar la submissió dels pobles pròxims. D'altra banda, la menció d'*Edecon/Edesco*, règul dels edetans que tenia la seua família captiva a *Carthago Noua*, com el primer cabdill hispà que l'any 209 va mostrar la seua fidelitat a Escipió (Polibi, X, 34-35, 1-3, i 40, 3; Livi, XXXVII, 17, 1-2), permet suposar que la seua ciutat no havia estat arrasada per Anníbal. Segons Livi (XXVIII, 13), l'any 207, en la campanya que va culminar amb la batalla d'*Ilipa*, Escipió va incorporar al seu exèrcit petits contingents d'aliats que residien a prop del camí. És possible que, com creu Uroz (1983, 110), entre aquests figurassen edetans, cosa que provaria les bones relacions existents fins aleshores amb els romans. Aquesta situació explicaria l'afirmació de Livi (XXVIII, 1), segons la qual la costa mediterrània i tota la Hispània que mira a orient estaven sotmeses a Escipió. Amb posterioritat, no hi ha notícies sobre una hipotètica adhesió dels edetans a la rebel·lió encapçalada per Indíbil i Mandoni en territori ilerget l'any 206, tot i que no puga descartar-se. El segon esdeveniment històric a tenir en compte és la rebel·lió dels ibers l'any 197 i la consegüent repressió de Cató després de dos intents consecutius i fracassats de reprimir-la, respecte de la qual les fonts no fan cap al·lusió a la seua incidència en territori edetà (vegeu V.3.), fins al punt que part dels autors que se n'han ocupat opinen que no va tenir repercussions més que a Catalunya i a Andalusia.

En resum, no hi ha en les fonts cap referència a esdeveniments bèl·lics que puguem localitzar-se amb seguretat en aquesta zona, i que permeten explicar la destrucció d'importantes assentaments com la mateixa *Edeta*. Sembla evident que es tracta de fets ignorats per aquestes, d'episodis que no meresqueren l'atenció dels historiadors. Quant a la datació de la destrucció d'*Edeta* -l'únic assentament que hom pot considerar esmentat de manera indirecta per les fonts a través de la menció del seu règul *Edecon/Edesco*- sembla clar que ha de situar-se amb posterioritat a l'any 209 i, possiblement, del 207.

D'altra banda, la troballa d'importacions itàliques en escàs nombre en les excavacions pot interpretar-se com que la destrucció va tenir lloc en un moment en què tot just començava la importació de vi i de vaixel·la de taula itàlica, ja sota la dominació romana. La datació d'algunes de les formes de campaniana A recolza aquesta interpretació. És justament ací on es troba la clau de la interpretació, en la datació de les primeres ceràmiques campanianes. Si considerem que l'inici de la producció industrial i de l'exportació massiva d'aquesta ceràmica han de datar-se amb posterioritat a la instauració del *portorium* de Puzzoli l'any 199 i, possiblement, a la fundació de la colònia romana de *Puteoli* l'any 194, hem de concloure que la seua arribada massiva a la Península Ibèrica ha de datar-se també amb posterioritat a la rebel·lió dels ibers del 197; abans d'aquesta data, potser fins i tot abans de la presa de Sagunt l'any 219, l'arribada d'exportacions devia ser escassa, amb un panorama com el que trobem en els assentaments

esmentats. Tal vegada el derelictes del Grand Congloué 1, si ens atenem a la datació del 205 defensada per alguns autors (vegeu IX.1.1.1), siga un exemple d'aquestes exportacions primerenques. La represa del comerç itàlic, tot considerant la situació a Hispània, ha de datar-se necessàriament a partir de la fi de les hostilitats amb els cartaginesos, després de la conquesta de *Saguntum* l'any 212, i molt possiblement del final de la guerra el 206. El reduït volum de la vaixel·la importada trobada a *Edeta* i a altres llogarets i fortins del seu territori, deu correspondre a l'arribada en aquest moment inicial de la producció massiva i de les exportacions a la península, com ha proposat Guérin (1994, 100-101). De l'anàlisi dels esdeveniments històrics i de l'estudi de les ceràmiques d'importació, hom pot determinar el període cronològic del 206-197 com el més favorable per a aquestes importacions, amb un datació final en el context de la rebel·lió dels pobles ibers.

A partir d'aquestes consideracions, crec possible mantenir la hipòtesi segons la qual és en la conjuntura de repressió exercida pels romans sobre els pobles ibèrics rebel·lats l'any 197, que culmina l'any 195 amb la campanya de Cató, quan cal situar la destrucció d'*Edeta* i possiblement dels llogarets i fortins del seu territori (Guérin, Bonet i Mata, 1989, 202-203; Bonet, 1995, 500). En aquesta línia, Jacob (s/d) considera que aquestes destruccions han de datar-se en els anys 196-195.

L'assentament del Tossal de Sant Miquel i els del seu territori esdevenen, doncs, jaciments de referència per a la datació dels primers anys de presència romana en terres valencianes. Amb ells pot definir-se una *facies* de campaniana A formada per un grup de formes antigues que trobem no únicament en altres jaciments del Camp del Túria, sinó també en alguns de la Plana de Castelló. En aquesta comarca, assentaments com el Mas del Pi, el Tossalet de Montmira, el Solaig, la Punta i el Castellar crec que tenen un moment final o de declivi que pot datar-se també en aquesta època, sense que hom puga determinar si aquest fet va ser una conseqüència directa de la guerra o no. Altres jaciments han proporcionat materials que poden datar-se també en aquesta època primerenca, però amb una clara continuïtat en l'ocupació, com l'Alter de Vinarragell, la Muntanyeta de Sant Antoni, Sant Josep, el Castell d'Almenara i la Curolla de Cervera del Maestre.

La conflictivitat de l'època es fa ben palesa en el registre arqueològic. A més dels nivells de destrucció documentats en diversos assentaments, s'ha comprovat la realització d'obres de fortificació i de bloqueig o de cegament de les portes. En l'únic tram de muralla conservat de la ciutat ibèrica d'*Arse/Saguntum* hi ha una porta que apareix cegada, tot i que no ha estat possible datar l'obra (Rouillard, 1979, fig. 3). En el port de la ciutat, el Grau Vell, amb posterioritat al 214 es construeix una torre defensiva (Aranegui *et alii*, 1985). A la Serreta (Alcoi), l'entrada al poblat es fortifica amb un nou sistema defensiu la construcció del qual es data al principi del segle II (Llobregat *et alii*, 1995). Dispositius de bloqueig de la porta, amb una indubtable funció defensiva, s'han trobat al Castellet de Bernabé (Guérin i Bonet, 1993), relacionat amb la destrucció del jaciment, i al Castellar de Meca (Alfaro i Broncano, 1992), aquesta sense referència cronològica.

La troballa de materials més recents en aquests assentaments, sempre en quantitats reduïdes, com ara al mateix Tossal de Sant Miquel, Los Villares i la Punta, no contradiu aquestes conclusions. Aquests deuen correspondre a reocupacions posteriors o simplement a la continuïtat d'una zona determinada de l'assentament. Aquesta ocupació residual o esporàdica s'ha pogut constatar en diversos assentaments catalans com el Castellet de Banyoles de Tivissa (Asensio, Cela i Ferrer, 1996, 187), Margalef a Torregrossa

(Principal, 1996b, 160) i Alorda Park, on les excavacions han permès comprovar la destrucció i abandonament d'un ampli sector en la primeria del segle II, mentre que en un altre continua l'ocupació més de mig segle (Sanmartí i Santacana, 1992). Aquesta perduració sembla més important sempre que es tracta d'assentaments grans, sobretot en les ciutats, com el Tossal de Sant Miquel, Los Villares i, a menor escala, en el territori estudiat, la Punta.

La presència de monedes romanes en aquests jaciments, sobretot asos de *Ianus* bifront i també alguns denaris, tot acompanyant la vaixel·la de campaniana A amb formes antigues i les àmfors grecoitàliques, reforça la hipòtesi de la seua destrucció en els primers anys de l'ocupació romana, quan ja s'havia reprès el comerç marítim interromput per la Segona Guerra Púnica, havien començat a arribar les primeres importacions de vi i de vaixel·la itàlica i circulaven les primeres encunyacions romanes. Les monedes que estaven en circulació en aquests primers anys de presència romana són sobretot púniques, d'*Arse* i romanes (Ripollès, 1994, 123-128). En aquest sentit, és significatiu el cas de la moneda púnica (221-210) del departament 36 trobada en les excavacions del Tossal de Sant Miquel (Llorens, a Bonet, 1995, 473-374). Sobre la presència primerenca de moneda romana, Llobregat (1975, 13-14) va assenyalar els casos dels tresors de Los Villares, en què hi ha un *quadrigatus*, i de Moixent, en què hi ha un mig-victoriat; ambdós poden datar-se en l'última dècada del segle III.

Els tresors hispànics de la Segona Guerra Púnica han estat estudiats per García-Bellido (1990), que estableix una seriació cronològica basada en la abundància/pobresa de moneda cartaginesa i romana. Entre els valencians se'n troben els següents:

- La Escuera (San Fulgencio, Alacant): constituït exclusivament per moneda hispanocartaginesa, amb una datació entre ca. 218 i ca. 215.

- Los Villares (Caudete de las Fuentes, València): joies, 1 *quadrigatus* i almenys 1 dracma emporitana, amb una datació possiblement anterior al 211.

- Moixent (València): plata en forma i quantitat indeterminades, 115 monedes hispanocartagineses, 2 d'*Ebusus*, 1 semivictoriat anònim, 3 dracmes i 8 divisors emporitans, 16 divisors d'imitació emporitana i 1 divisor amb signe de Tànit, amb una datació de ca. 209, poc posterior a la presa de *Carthago Nova* en aquest any.

- Vallada (València): notícia sobre la troballa de "més de mil" monedes; la composició és aproximada: moneda hispanocartaginesa, d'*Ebusus* i dracmes i divisors emporitans i d'imitació en quantitat indeterminada i 2 victoriats, amb una datació posterior a ca. 209 (Ripollès, 1982, 57).

Uns altres dos tresors es daten amb posterioritat a la Segona Guerra Púnica i possiblement s'han de relacionar amb la rebel·lió del 197 i la repressió posterior:

- Xest (València): joies, argent fos i monedes en quantitat indeterminada, de les quals es van poder estudiar 25 divisors hispanocartaginesos, 1 denari, 3 dracmes emporitanes, 4 dracmes d'imitació emporitana, 1 d'*Arse* de la sèrie II i 2 òbols massalioetes, amb una datació poc anterior a ca. 195.

- La Plana de Utiel (València): 2 quinars, 1 dracma emporitana, 4 divisors d'imitació emporitana, 1 divisor amb estrella, 3 òbols massalioetes, 9 monedes "à la croix" i 1 moneda cartaginesa extrapeninsular, amb una datació de ca. 195 (Ripollès, 1981).

En aquesta relació cal afegir el tresor d'Orpesa, del qual es coneix una part constituïda per 42 dracmes emporitanes, 3 dracmes iberit-

zants amb llegenda grega, 40 dracmes d'estil ibèric i 90 dracmes ibèriques, amb una datació entre el final del segle III i el principi del II.

Segons aquesta autora, en aquest conjunt d'ocultacions es diferencien dos horitzonts cronològics que poden relacionar-se amb la Segona Guerra Púnica el primer, i amb la rebel·lió del 197 i la repressió posterior el segon. En el primer hi ha només quadrigats i victoriats i en el segon fan la seua aparició els denaris i divisors. Destaca el fet que dues de les més antigues emissions de victoriats romans procedeixen d'Hispania i, tot i que porten la llegenda *Roma*, són encunyades amb seguretat en alguna seca hispànica.

Així, doncs, el numari en circulació entre els darrers anys del segle III i els primers del II es caracteritza sobretot per la seua escassetat i, pel que fa a la composició, per la diversitat de procedència, l'important component púnic i la presència minoritària de moneda romana. Aquesta mena de "facies monetar" pot identificar-se en algun dels assentaments estudiats, sobretot al Castellar, i també en major o menor mesura en altres dels assentaments esmentats, com el Tossal de Sant Miquel, el Puntal dels Llops i el Grau Vell.

En conclusió, podem dir que el període que va entre el final del segle III i el principi del II es caracteritza, quant a la ceràmica de vernís negre, per una *facies* antiga en què destaca la presència d'algunes formes com el plat de peix Lamboglia 23, les cèliques Lamboglia 42B i 49 i el *guttus* Lamboglia 45. La presència d'aquestes formes, en associació amb altres de més llarga duració com les Lamboglia 27b i c, 28, 31, 33b, 34 i Morel 68b i àmfors grecoitàliques de transició, en absència d'altres materials posteriors, permet datar amb prou seguretat l'ocupació d'un assentament en el primer quart del segle II. En aquest context destaca l'absència de formes arcaïques, la cronologia de les quals no ultrapassa el segle III, com la copeta Lamboglia 21/25B-F 2714, present en jaciments del sud de França i a *Emporiae*, que també és absent a la Catalunya sud i occidental.

A continuació figura una relació de jaciments de referència amb conjunts de materials datats en aquesta època; en l'ordre d'exposició primer figuren els valencians ordenats de nord a sud, després la resta de sud a nord i finalment l'únic derelictic inclòs:

El Grau Vell (Sagunt): les excavacions a l'antic port de la ciutat d'*Arse/Saguntum* han proporcionat una datació per a la fortificació de l'assentament, amb la construcció d'una torre, entre la darrerria del segle III i el principi del II, en un context format per monedes púniques que es daten a partir del 214, 3 fragments de campaniana A de les formes Lamboglia 27a-b i Lamboglia 36 i àmfors grecoitàliques (Aranegui *et alii*, 1985, 213-214; Bonet i Mata, 1998, 54).

Edeta/el Tossal de Sant Miquel (Llíria): Bonet (1995) ha fet una profunda revisió de la zona excavada d'aquesta ciutat. Els materials més moderns, a excepció dels atribuïts a una reocupació posterior, són 18 peces de campaniana A per a una superfície excavada de 5.000 m² que corresponen a les formes Lamboglia 23, 25, 27b, 28, 31, 33, 34b, 36, 45 i Morel 68; 2 exemplars de campaniana B etrusca i 2 àmfors grecoitàliques de transició, que permeten situar la seua destrucció entre el final del segle III i el principi del segle II, de manera general en el període 220-175 (Bonet i Mata, 1982; Bonet, 1992a, 1992b i 1995; Bonet i Mata, 1998, 54-56).

El Castellet del Bernabé (Llíria): el final d'aquest llogaret de 950 m², causat per un incendi, es data a partir d'alguns escassos fragments de campaniana A antiga, cap al 200 ± 10 (Guérin i Bonet, 1988 i 1993; Guérin, 1989 i 1994; Bonet i Mata, 1998, 56-59). Les formes presents són Lamboglia 27, 28 i Morel 68; no hi ha àmfors ni troballes monetàries.

El Puntal dels Llops (Olocau): algunes importacions del segle III, com sengles *gutti*, un amb bec leonçefal amb medalló i l'altre en forma de peu, i un repertori molt reduït de 7 peces de campaniana A de les formes Lamboglia 23, 27, 28, 36, Morel 68 i sengles llànties Ricci D i E, sense àmfors itàliques, permeten fixar la seua datació final cap al 190-180 (Bonet i Mata, 1981; 1982, 79; 1998, 59). Les troballes monetàries ofereixen un *terminus post quem*: 2 asos de *Ianus* bifront i un denari de *Roma* i els Diòscurs daten la destrucció del jaciment després del 211 (Guérin, Bonet i Mata, 1989, 202, fig. 5).

Los Villares/*Kelin* (Caudete de las Fuentes): la destrucció del jaciment es data al final del segle III a partir d'un conjunt d'importacions de campaniana A antiga trobat en el nivell IVb i constituït per les formes Lamboglia 27b, 28, 45 i 49; altres peces sense context estratigràfic de les formes Lamboglia 34, 36, 42B i 68 (Mata, 1991, 43-45; Bonet i Mata, 1998, 59-62), poden correspondre a la mateixa fase d'ocupació que podria allargar-se així fins al principi del segle II (220-180). Un tresoret monetat trobat en el nivell IVb format per una didracma, una dracma emporitana i dos fragments de dracmes emporitanes pot datar-se entre el final del segle III i el principi del II (Ripollès, 1982, 271)

La Cova Alta (Albaida): entre els materials estudiats per Vall (1971) i revisats per Raga (1994; Bonet i Mata, 1998, 62-68), hi ha diversos exemplars de produccions del segle III i una copa de campaniana A de la forma Lamboglia 28, que poden portar la seua destrucció al darrer quart d'aquest segle.

La Serreta (Alcoi): a partir de l'estudi d'un lot de materials de les excavacions antigues, Abad (1983, 195-196) va establir l'últim moment d'ocupació de l'assentament entre els darrers decennis del segle III i els primers del II. Al seu torn, Llobregat (1984, 239) va donar a conèixer una copa Morel 68 de campaniana A que s'adiu amb aquesta datació. Les excavacions en la porta d'entrada d'aquest important assentament de 5'5 ha proporcionat un lot de ceràmica d'importació constituït per les formes Lamboglia 23, 27b, 36, 49 i Morel 68 que permeten datar la seua construcció al principi del segle II, com a conseqüència d'un moment de crisi (Llobregat *et alii*, 1995, 148-149 i 151-152). La revisió dels materials recuperats en les excavacions de 1953 i 1956 en àrees baixes del vessant meridional permet determinar l'existència d'un sol nivell d'ocupació que pot datar-se entre el segle III i l'inici del II (Grau Mira, 1996, 116-117; Olcina *et alii*, 1998, 37 i 44).

L'Albufereta (Alacant): la revisió dels materials procedents de les excavacions d'aquesta necròpolis permet datar la darrera fase d'utilització en un moment que pot situar-se entre el final del segle III i el principi del segle II, a partir de la presència -almenys en la tomba L 15- d'un plat de la forma Lamboglia 36 de campaniana A, amb posterioritat a la data de mitjan del segle III proposada per l'autor (Rubio, 1986, 180 i 386, fig. 75).

El Cabecico del Tesoro (Verdolay): algunes tombes d'aquesta necròpolis es daten cap al 200, com les núm. 47, 55, 71, 72, 127, 136, 141, 278, 386, 445, 449 i 467 (García Cano, García Cano i Ruiz Valderas, 1989).

El Amarejo (Albacete): segons Broncano i Blánquez (1985, 263-265) la seua ocupació s'interromp entre el final del segle III i l'inici del II. La vaixella fina d'importació està constituïda exclusivament per campaniana A, amb les formes Lamboglia 27b, 27c, 28 i 34.

Sant Antoni (Calaceit): Pallarés (1965, 48 i 104-105) data l'ampliació de la muralla en la segona meitat del segle III, en relació amb els episodis de la Segona Guerra Púnica i la conquesta romana. Atribueix la seua destrucció a aquests mateixos fets històrics en un moment anterior al 200. La revisió per Sanmartí (1975, 102-111, fig. 6, 1-4; 7, 1, 6, 8) de les ceràmiques d'importació, entre les quals hi ha una base decorada possiblement de la forma Lamboglia 27, una base possiblement de la forma Lamboglia 42Bb i diversos fragments de la forma Morel 68b-c, permet rebaijar la datació final del poblat cap a l'inici del segle II.

El Castellet de Banyoles (Tivissa): la destrucció i abandonament d'aquest *oppidum* es data cap al 200. Entre els materials trobats, la ceràmica de vernís negre està representada per les formes Lamboglia 23, 27B, 28a-b, 36 i Morel 68; i les àmfors per un exemplar de tipus grecoitàlic (Asensio, Cela i Ferrer, 1996).

Tarraco: els nivells d'habitació de l'assentament ibèric de *Kesse*, en la part baixa de la ciutat, que es daten en la segona meitat del segle III, han proporcionat una forma Lamboglia 48 de campaniana A i fragments d'àmfors grecoitàliques (Adserias *et alii*, 1994). Pel que fa a la ciutat romana, la primera fase de construcció de la muralla republicana es data en el primer quart del segle II a partir de les troballes ceràmiques del reblit de la Torre del Cabiscol (Vegas, 1984-85), on aparegué un plat de la forma Lamboglia 23 acompanyat de dos bols de la forma Lamboglia 27 i una àmfora grecoitàlica, i del baluart de Santa Bàrbara, on aparegueren les formes Lamboglia 25, 27, 31 i 36 (Hauschild, 1983, 131-192).

Alorda Park (Calafell): el sector occidental de l'assentament va ser en gran part abandonat cap al 200 (Sanmartí i Santacana, 1992). En la primera meitat del segle II es daten algunes peces de campaniana A de les formes Lamboglia 23, 28, 33a, Morel 68 i F 2823.

Castellruf (Santa Maria de Martorelles): l'abandonament d'aquest *oppidum* se situa al final del segle III a partir d'un conjunt de campaniana A constituït per les formes Lamboglia 23, 25, 27a-b, 27B, 28a-b, 31, 33b, 34, 36, 49 i 55, i àmfors grecoitàliques (Gasull *et alii*, 1995). Es tracta d'un conjunt molt semblant al del derelict del Grand Congloué 1.

El Puig Castellet (Lloret de Mar): l'ocupació del recinte es data, especialment a partir dels materials d'importació, en un breu període entre els anys 250/240 i 210/200 (Pons *et alii*, 1981 i 1989).

El Turó del Montgròs (el Brull): aquest *oppidum* ausetà presenta un nivell de destrucció amb incendi que es data entre el final del segle III i el principi del II. Els materials més recents són 3 bases de campaniana A decorades amb rosetes (Molist i Rovira, 1993, 133, fig. 18, 22-24).

El Casol de Puigcastellet (Folgueroles): aquesta fortalesa es construeix en el tercer quart del segle III i s'abandona no més tard del principi del segle II. La ceràmica de vernís negre és del taller de les 3 palmetes radials i no hi ha campaniana A ni àmfors ità-

liques; les monedes són dracmes emporitanes i d'imitació (Molas, Mestres i Rocafiguera, 1990-91).

El Puig de Sant Andreu (Ullastret): a través de les troballes fetes en els nivells superficials (campaniana A antiga, àmfors grecoitàliques, etc), hom suposa que fou abandonat a la darrera del segle III o en el primer quart del II (Nolla i Casas, 1984, 158; Martín, 1997, 15).

El Turó dels dos Pins (Sabadell): la datació general d'aquesta necròpolis se situa en el període 250-180 (Garcia i Rosselló, 1993).

Les Castells (Nages): en el nivell 9c (225-200) de l'abocador J1 són presents les formes Lamboglia 27B, 28a-b, 34a i 42B (Py, 1978b, 58-59).

La Teste-Nègre (les Pennes): la darrera fase d'ocupació es data cap al 210-190 a partir d'un conjunt ceràmic de campaniana A format per les formes Lamboglia 23, 21/25B, 27c, 28, 31c, 33b, 34, 48, 49 i Morel 68b, en què només hom troba a faltar el *guttus* Lamboglia 45 (Gantès, 1978).

Lattara (Lattes): en la fase IC1 (225-200) es troben les formes Lamboglia 25, 27b, 28a i 42Bc de campaniana A i àmfors grecoitàliques (Py *et alii*, 1990). En la fase 3E (225-200) es troben les formes Lamboglia 23, 27a-b, 28a-b i 42 Bc. En la fase 1B2 (ca. 200) es troben les formes Lamboglia 27a-b i 27B, 28a-b i 42 Bc, també amb àmfors grecoitàliques.

Pech Maho (Sigean): la destrucció d'aquest *oppidum* es data en el darrer quart del segle III (Solier, 1979).

Grand Congloué 1 (Marseille): aquest derelict localitzat a la costa de la Provença és el primer conegut que transportava campaniana A (Benoît, 1961; Lamboglia, 1961c; Long, 1987). La seua càrrega estava formada per àmfors grecoitàliques de transició (Will c) i ceràmica campaniana A, amb un repertori de formes prou diversificat i molt representatiu de la *facies* antiga: Lamboglia 23, 25, 27a-b, 27B-c, 28a-b, 31a-b, 33b, 34b, 36, 45, 49A, 59 i Morel 68b-c. La seua datació és polèmica, puix mentre Morel (Morel 1981a, 62) el data cap al 190 a partir de l'anàlisi de la càrrega, altres autors com Vandermersch (1994, 83) porten aquesta datació al 205 basant-se en els segells de les àmfors ròdies (Grace, 1985, 40). Hom pot fixar la seua datació de manera aproximada ca. 200 (Morel, 1998, 492; Sanmartí i Principal, 1998, 194-195).

4.2. EL SEGLE II

En conjunt, dels 97 assentaments estudiats almenys 56 (57'3%) estan ocupats en el segle II: el Puig de la Misericòrdia, el Puig de la Nau, la Tossa Alta, el Poaig, la Picossa, el Mas d'Aragó, la Curolla (Cervera del Maestre), Alió, el Castell d'Alcalà, el Palau, el Maset, el Tossalet, els Pasquals, el Campello, la Torre de la Sal, el Castell de Miravet, el Torrelló del Boverot, el Torrelló d'Onda, el Castell d'Onda, la Muntanyeta de Sant Antoni, l'Alter de Vinarragell, el Calamó, l'Alcúdia, el Castell de la Vilavella, l'Horta Seca, Sant Josep, la Punta, el Castell d'Almenara, el Mas de Víctor, la Curolla (Xert), el Mas de Melsa, els Molins, els Barranquets, els Tossalets, els Racons, els Torners, la Garrida, els Vilarets, el Puigpedró, Barberes, el Tossal de Gaidó, el Mas de la Costa, la Costa, el Tossal de la Balaguera, el Racó de Rata, el Tossal de l'Assut, el Tossalet de les Forques, el Cormulló dels Moros, el Mas de la Bassa, el Mas de

Sant Pere, la Moleta, el Castellar, el Tossalet de la Valera, la Moratella, Santa i Montnegre. És molt possible que s'hi puguen incloure també uns altres 19 que ha proporcionat escassos materials que no permeten més que una aproximació cronològica en els segles II-I, amb la qual cosa el seu nombre s'eleva a 75 (77'3%): la Séquia de Lava, Regalfarí, el Tancat, el Bordissal, la Punta de les Llances, Carabona, Vinambros, la Corona, la Muntanyeta dels Estanys, la Bassa, el Vilaret, Barrisques, la Serreta, el Corral d'En Llopis, Velleretes, Tírig, el Mas de la Sémola, el Pou de Llobet i el Mas de Bracet. Tanmateix, en la major part dels casos desconeixem la importància i duració d'aquesta ocupació.

Pel que fa al patró d'assentament, de manera general s'observa una doble tendència en l'evolució del poblament ibèric al llarg d'aquest segle (fig. 159): d'una banda cap a la continuïtat, puix segueixen ocupats una part considerable dels assentaments que ho estaven en els segles V-IV, un mínim de 35 que suposen un 36%; i d'altra banda cap al canvi, amb la reocupació d'alguns assentaments i l'aparició d'altres nous caracteritzats per la seua localització en lloma, vessant o pla, sense restes de fortificacions ni condicions defensives notables i que majoritàriament són de petita grandària. Dels primers, els situats en altura són els següents 18: el Puig de la Misericòrdia, la Tossa Alta, la Picossa, la Curolla (Cervera del Maestre), els Pasquals, el Campello, el Castell d'Onda, el Castell de la Vilavella, Sant Josep, la Punta, el Castell d'Almenara, la Curolla (Xert), el Puigpedró, el Tossal de Gaidó, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de l'Assut, el Tossalet de les Forques i Montnegre.

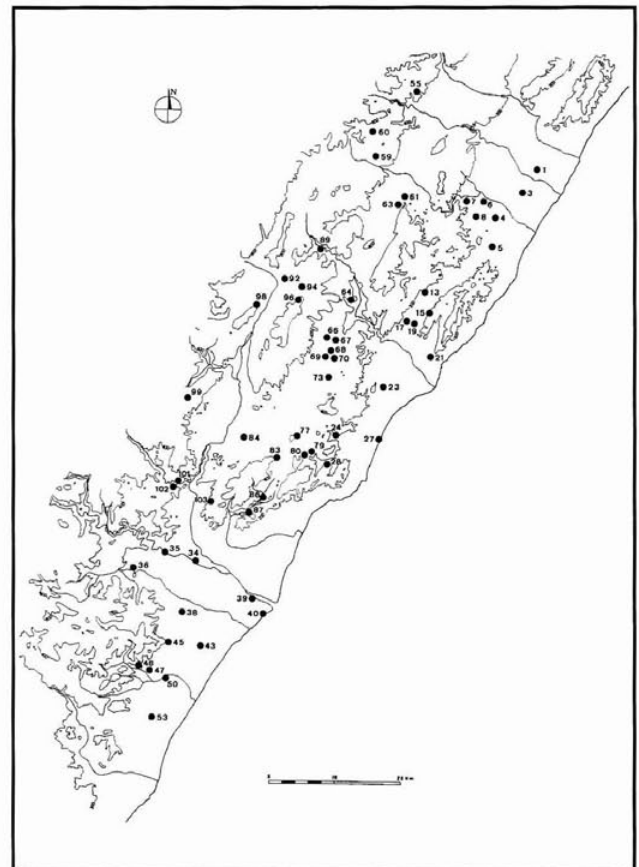

Fig. 159.- Assentaments ocupats en el segle II.

Quant als assentaments en altura mitjana o en pla, la seua presència al corredor d'Alcalà de Xivert i a la Plana de Castelló no és nova, puix des del Bronze Final/Ferro Antic (l'Alter de Vinarragell) o des dels segles V/IV (el Maset, l'Alcúdia, l'Horta Seca) coneixem alguns assentaments d'aquestes característiques. Aquests, però, són més fàcilment detectables en els corredors interiors, on solen estar situats en lloms baixes o vessants, i en molts casos són de nova creació. D'aquesta categoria, els que havien estat ocupats anteriorment en són 8: el Mas d'Aragó, el Palau, el Torrelló del Boverot, el Torrelló d'Onda, la Costa, el Cormulló dels Moros, la Moratella i Santa. Possiblement es pugua afegir el Poaig. Quant als de nova creació, n'hi ha un mínim de 13 que poden datar-se amb prou seguretat en aquest segle: el Puig de la Nau, Alió, el Mas de Melsa, els Molins, els Barranquets, els Racons, els Torners, la Garrida, els Vilarets, Barberes, el Mas de la Costa, el Mas de la Bassa i el Mas de Sant Pere. Tenim, doncs, 21 assentaments que ocupen llocs sense característiques defensives rellevants. És molt possible que s'hi puguen incloure també 17 dels altres esmentats anteriorment que han proporcionat escassos materials que no permeten més que una aproximació cronològica en els segles II-I, i que en tots els casos tenen un emplaçament semblant, amb la qual cosa el seu nombre s'eleva a 38 (39'1%), més d'un terç del total. Una consideració especial tenen aquells que per la seua situació a la vora del mar devien exercir una funció eminentment comercial i havien estat ocupats anteriorment, com la Torre de la Sal i el Calamó.

Els models organitzatius anteriorment analitzats d'agrupacions jerarquitzades de petits assentaments al voltant d'un *oppidum*, majoritàriament amb només dues categories, perdura en aquest segle. Alguns dels casos més evidents són el Castell d'Alcalà, amb un mínim de 7 petits assentaments dispersos per la vall; el Puigpedró, amb un mínim de 6 d'aquests assentaments al seu voltant; el Tossal de la Balaguera, un *oppidum* mitjà que possiblement ofereix el model més complex, amb una escala jeràrquica de tres categories que comprendria 2 talaies o llogarets i almenys 6 petits assentaments; i el Cormulló dels Moros, també un *oppidum* mitjà amb un mínim de 6 petits assentaments al seu voltant.

Respecte a la hipotètica localització de la seca *abañiltur* en la zona septentrional d'aquest territori (vegeu IX.5), el llistat d'assentaments de relativa importància als quals podria reduir-se és prou limitat: la Torre de la Sal, la Curolla (Xert), el Tossal de la Balaguera i el Cormulló dels Moros. Es tracta d'un assentament comercial i tres *oppida* mitjans que són els més grans de la meitat septentrional del territori estudiat. Tres reuneixen alguns trets que potser els fan més idonis per a la reducció d'una seca: la Torre de la Sal és l'assentament més gran (3'5-4 ha), té un indubtable caràcter comercial per estar situat en la costa i haver-hi pogut documentar un important volum d'importacions de contenidors amfòrics i vaixel·la de vernís negre, i sembla experimentar un important auge en la segona meitat del segle II; el Tossal de la Balaguera és el més gran dels tres *oppida* (1-1'1 ha), no està molt allunyat de l'anterior, controla el camí que segueix el corredor central per on es construirà la via Augusta i sembla mantenir intacta l'estructura del poblament del seu territori almenys en el segle II; i la Curolla (Xert) té també una superfície considerable en l'escala local (0'9 ha) i controla el camí que des del fondejador de les Roques de la Barbada (Benicarló) segueix cap a la comarca dels Ports de Morella i el Baix Aragó. El darrer dels esmentats, el Cormulló dels Moros, tot i tenir una superfície important (0'8 ha), es troba

allunyat dels principals camins i la seua capacitat de control del territori és més limitada; a més, les recents excavacions en una zona de 300 m² no han proporcionat cap troballa significativa al respecte. Només l'anàlisi de la dispersió del numari d'aquesta seca i el desenvolupament en la investigació sobre aquests assentaments permetrà avançar en la seua reducció.

La producció ceràmica que millor permet caracteritzar aquest segle és sens dubte la campaniana A. El repertori de formes de la producció mitjana es completa ja cap al canvi de segle, com es pot veure en el derelict del Grand Congloué 1, i perdura al llarg de tot el segle fins a l'aparició de les formes i motius decoratius tardans cap al seu final. El conjunt trobat a *Carthago* és representatiu de la producció del segon quart de segle. El tipus d'àmfora vinària que s'hi relaciona és el grecoitàlic de transició, la presència del qual omple tota la primera meitat de segle. Ja en el segon quart del segle comencen les importacions de campaniana B de la producció mitjana de *Cales*, presents a *Carthago*, que comencen a ser més freqüents en el tercer quart. Aproximadament des de mitjan de segle apareix el tipus amfòric Dressel 1A, la presència del qual omplirà la segona meitat. El darrer terç de segle està ben representat a *Valentia*, on s'observa el predomini de la campaniana A i la presència important de la B mitjana. Aquesta *facies* és la predominant entre els assentaments millor caracteritzats d'aquest segle. L'aparició de campaniana B tardana i de nous tipus amfòrics com els Dressel 1C i Lamboglia 2 permet caracteritzar el final de segle i el pas a l'I.

En relació amb la importància de les ceràmiques d'importació que han pogut estudiar-se, la continuïtat des del segle III deu donar-se, molt possiblement, en diversos assentaments en què el segle II està ben caracteritzat, com la Curolla (Cervera del Maestre), el Palau, el Tossalet, els Pasquals, la Torre de la Sal, l'Alter de Vinarragell, el Castell de la Vilavella, la Punta, Sant Josep, el Castell d'Almenara, el Puigpedró, el Tossal de la Balaguera i el Tossalet de les Forques. La primera meitat del segle està ben representada al Torrelló del Boverot, jaciment excavat i prou ben conegut. Els decennis centrals del segle II estan ben caracteritzats en un assentament també excavat i millor conegut, el Puig de la Misericòrdia, amb una ocupació que es data entre 180/170 i 130/120. Altres assentaments presenten una *facies* ceràmica semblant, encara que molt més pobre, com ara el Mas de Sant Pere. En el cas de la Torre de la Sal, les importacions ceràmiques poden datar-se majoritàriament a partir del segon quart de segle, per la qual cosa sembla que la seua importància, probablement en funció de les relacions comercials, augmenta gradualment al llarg del segle fins a bastar el *floruit* en la segona meitat, quan esdevé un important augment en el consum de vi palés en la proliferació d'àmfores del tipus Dressel 1A i de la vaixel·la de vernís negre que l'acompanya.

Pel que fa al final de segle, alguns assentaments poden haver desaparegut en aquesta època, tot i que aquesta precisió cronològica no resulta fàcil. La presència minoritària de la producció final de campaniana B de *Cales* i dels nous tipus amfòrics permeten aproximar una datació entre el final del segle II i el principi de l'I, sense que siga fàcil precisar més. Aquest és el cas d'alguns importants assentaments com la Curolla (Cervera del Maestre), els Pasquals i tal vegada la Torre de la Sal, insuficientment conegut. En altres casos, com el Tossalet de les Forques, l'absència de campaniana B tardana entre els materials estudiats fins i tot pot donar una data d'abandonament anterior.

En aquest segle no hi ha notícies de les fonts sobre el territori estudiat. Els escenaris bèl·lics queden lluny i aquest període sem-

bla caracteritzar-se per l'estabilitat i el desenvolupament, més evidents en la segona meitat de segle amb la massificació de les importacions i la proliferació de nous assentaments. Els canvis en el patró d'assentament, doncs, han d'obeir a altres factors, fonamentalment relacionats amb el contacte intercultural. La possible ubicació de la seca *abañiltur* en algun assentament situat en la meitat septentrional del territori, cal situar-la en el context d'auge econòmic que sembla donar-se en la segona meitat d'aquest segle que es reflecteix en l'augment de petits assentaments i l'increment de les importacions.

Les referències estratigràfiques recolzades en datacions absolutes per a aquest segle són nombroses, encara que es concentren particularment en la seua segona meitat: *Carthago*, destruïda el 146; *Valentia*, fundada el 138; els campaments de *Numantia*, entre 153 i 133; *Pollentia*, fundada el 123. Altres ciutats italianes amb una cronologia semblant són encara insuficientment conegudes, com per exemple *Fregellae*, destruïda el 125, i *Fabrateria Noua*, fundada el 124. D'altra banda, hi ha nombroses estratigrafies de jaciments que es poden prendre com a referència: *Tarraco*, *Emporiae*, Les Castells, *Lattara*, *Albintimilium*, *Luna* i *Cosa*. Completen el marc referencial els derelictes del Grand Congloué I, que es data cap al 200; La Chretienne C, en el segon quart del segle; Na Guardis, cap al 150/130; i Punta Scaletta (Giannutri) i Capo Graziano (Filicudi A), cap al 140/130.

A continuació exposem una relació de jaciments de referència amb conjunts de materials datats en aquesta època; els derelictes s'agrupen al final per ordre cronològic:

Saguntum: l'excavació d'una torre a la vora nord del Tossal del Castell, fora del que es considera la zona ocupada per l'*oppidum* ibèric, ha permès identificar restes d'un recinte murat de la ciutat republicana que es data en el primer quart del segle II (Pascual i Aranegui, 1993; Bonet i Mata, 1998, 50-53). La datació ve donada per la presència en el nivell fundacional d'un conjunt de campaniana A amb les formes Lamboglia 23, 27b, 31, 33, 36 i Morel 68 i d'àmfores grecoitàliques de transició (Will e). D'altra banda, a la zona nord de fòrum es van detectar diversos estrats de regularització per a l'anivellament del terreny anteriors a la construcció del temple que oferien un context homogeni, en el qual la campaniana A era predominant entre la vaixel·la de vernís negre, amb les formes Lamboglia 23, 27a-b, 27B, 28a-b, 31a-b, 33a-b, 34b, 36, 49A i Morel 68b-c; completaven el conjunt àmfores grecoitàliques (Will c). La datació proposada és del primer terç del segle II (Aranegui, 1995). Finalment, el reblit de la cisterna del fòrum va proporcionar escassos fragments de campaniana A i d'àmfora Lamboglia 2 que poden datar-se cap al 100 o ja en el primer quart del segle I (Aranegui, 1984).

El Grau Vell (Sagunt): l'antic port de la ciutat d'*Arse-Saguntum* ha proporcionat un important volum d'importacions que es daten entre el segle II i la primera meitat de l'I (Aranegui, 1982a). La ceràmica campaniana A presenta un repertori de formes semblant als dels reblit de la torre i del fòrum: Lamboglia 23, 27a-b, 27B, 28a-b, 31a-b, 36 i Morel 68b-c; també hi són presents algunes formes més tardanes com Lamboglia 5/7, la campaniana B i les àmfores Lamboglia 2 (Bonet i Mata, 1998, 54)

Valentia: per al darrer terç del segle II la referència més pròxima i millor coneguda són els nivells fundacionals d'aquesta ciutat, documentats sobretot en les excavacions del Palau de les Corts (Marín Jordá, 1990, 224-226; Ribera, 1998a, 319-331 i 337-344). Els nivells II (fundacional) i III (primeres construccions) presenten un panorama arqueològic caracteritzat, entre les ceràmiques d'im-

portació, per la presència majoritària de la campaniana A (75%) entre les ceràmiques de vernís negre, amb un predomini de les formes Lamboglia 27B-c (32%), Lamboglia 31b (27'4%) i Lamboglia 36 (22'1%); són escasses les formes Lamboglia 5, 6, 8B, 25, 27a-b, 28a-b, 33b i 55 i són residuals les formes Lamboglia 23, 33a, 34 i Morel 68b-c i 113. Segueixen la campaniana B etrusca, amb el 13'4% (formes Lamboglia 2, 3, 4, 5, 6, 8 i F 2653); la campaniana B de *Cales* (7'4%), majoritàriament de la producció "Byrsa 661" (formes Lamboglia 5, 6, 36, MP 116 i 147 i F 2110); els gobelets de parets fines (formes Mayet I i sobretot II); la ceràmica de cuina (Vegas 2, 13, 14 i 16) i escasses àmfores grecoitàliques de transició i molt abundants Dressel 1A; entre la terrissa ibèrica destaca, com a formes més característiques, la presència de tenalles de la variant I.2.2.1. de Bonet i Mata (1992) i els càlats.

El Cerro de la Cruz (Almedinilla, Còrdova): presenta un nivell de destrucció que pot datar-se en els primers decennis de la segona meitat del segle II (Vaquerizo *et alii*, 1991, 187 i 192). D'aquest assentament d'unes 3 ha de superfície s'han excavat 600 m², on s'han trobat 92 fragments de ceràmica de vernís negre, entre els quals hi ha un 77% de campaniana A i un 3'3% de campaniana B. El repertori de formes presents de campaniana A és prou limitat: Lamboglia 23, 27, 31, 33, 55 i Morel 68; quant a la campaniana B, només s'hi ha documentat la forma Lamboglia 6.

Corduba: les dates proposades per a la fundació de la colònia llatina per M. Claudi Marcel són el 169-168 i el 152-151. Les importacions republicanes, fonamentalment la ceràmica de vernís negre, han estat estudiades per Ventura (1992 i 1996) i Hita, Marfil i Marín (1993). El repertori formal de la campaniana A és el següent: Lamboglia 5, 5/7, 6, 27a-b, 27B, 28a-b, 31a-b, 33a-b, 36, 49A, 55, Morel 68b-c i F 3421. Algunes formes i motius decoratius (Lamboglia 5/7 i canaletes concèntriques) poden datar-se clarament en un moment avançat del segle, però la resta encaixa en general amb la *facies* del seu segon quart representada a *Carthago*, sense que pugui precisar-se més.

Els campaments numantins: excavats per Schulten (1927a i 1929), els materials d'importació han estat revisats per Sanmartí (1992) i Sanmartí i Principal (1997 i 1998, 201-204). Segons aquests investigadors el campament de la Gran Atalaya (Renieblas III) seria el construït per M. Fulvi Nobilior l'any 153. Els de Travesadas, Valdevorrón, Peña Redonda, Molino, Alto Real, Saledilla, Valdelilla Vega, Renieblas V i la Circumvalació correspondrien al setge de P. Corneli Escipió Emilià i datarien dels anys 134-133. Al de Renieblas III (153) es va trobar campaniana A i B, àmfores grecoitàliques de transició, parets fines de la forma Mayet II i altres materials menys significatius. El repertori de la campaniana A és molt semblant al de *Carthago* i està format per les següents formes: Lamboglia 5, 6, 21/25, 27a-b, 27B, 28a-b, 31a-b, 33a-b, 34b, 45, 48A, 49A, 55, 59, Morel 68b-c, Morel 113 i F 3421. Quant als motius decoratius, hi ha estampilles en forma de fulla + orla d'estries i rosetes, i són absents les canaletes concèntriques. La campaniana B és etrusca i les formes presents són les següents: Lamboglia 3, 5, 6, 8 i MP 127, aquesta tal vegada calena. Els motius decoratius són: palmeta/flor de lotus + canaletes + orla d'estries i sobretot canaletes + orla d'estries. Quant als campaments del setge d'Escipió (134-133), les produccions presents són: campaniana A (Lamboglia 6, 27a-b i 31b), B etrusca (Lamboglia 2, 3, 5, 6 i 8), B calena? (Lamboglia 5? i Sanmartí 166), parets fines (Mayet I i II), llàntia Ricci E i àmfores grecoitàliques (Will e) i Dressel 1A, a més d'altres materials poc significatius.

Tarraco: el tercer quart del segle II ha estat ben documentat en aquesta ciutat. Pel que fa a la muralla, en l'excavació realitzada per Lamboglia l'any 1951 (Sánchez Real, 1985) es van trobar les formes Lamboglia 5, 28, 31, 33, 36 i 55 de campaniana A, àmfors grecoitàliques, ceràmica comuna i possiblement de parets fines que, malgrat la controvertida interpretació (Aquilué *et alii*, 1991, 278-284), sembla que poden datar-se cap al 150-125. Altres autors creuen que aquesta fase pot remuntar-se al segon quart del segle (Vegas, 1985). La datació en el tercer quart del segle ha estat confirmada en els sondeigs oberts en el tram de la muralla del carrer de Sant Hermenegild, en la zona C del sector 1.200, on aparegueren les formes Lamboglia 25 i 27 de campaniana A, diversos fragments de campaniana B de la producció mitjana (singles fragments de les produccions "Byrsa 401 i 661"), i de la producció tardana "B-oïde" amb la forma Lamboglia 5/7, i ceràmica de parets fines (Aquilué *et alii*, 1991, 285-294, fig. 17). En l'estrat d'exploració excavat en els solars de la nova seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes, que es data també en aquest període (Aquilué, 1993a, 69-78), hi ha un predomini de campaniana A, amb les formes Lamboglia 6, 25, 27, 28, 31, 33b, 36, 55 i Morel 68b-c, i presència de la B, amb les formes Lamboglia 5/7 i 6, àmfors Dressel 1A, ceràmica de parets fines de les formes Mayet I, III, IV i V i ceràmica comuna.

Alorda Park (Calafell): en el segle II l'ocupació es redueix notablement (Sanmartí i Santacana, 1992). Al sector occidental l'estrat 6b es data cap al 150-125 a partir d'un petit lot de campaniana A constituït per les formes Lamboglia 27c, 27b, 55 i Morel 68; la campaniana B és absent. Els fragments d'àmfora pertanyen als tipus grecoitàlic i Dressel 1A i suposen el 60% dels de ceràmica d'importació, el 52'6% dels quals aparegueren en l'estrat 6b.

L'Argilera (Calafell): l'última fase d'ocupació es data en el darrer quart del segle II i fins als primers anys de l'I (Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 28-29 i 30-31). La campaniana A suposa encara el 80% de les ceràmiques de vernís negre, mentre que el grup de la B només comprén el 17%; la ceràmica de parets fines s'aproxima al 25% de la ceràmica de taula i, pel que fa a les àmfors, apareixen les primeres Dressel 1B.

Emporiae: els nivells fundacionals de l'edifici suburbà (segona fase) de la zona de l'aparcament situat al sud de la *Neapolis* es daten al principi del segle II i han proporcionat campaniana A amb les formes Lamboglia 23, 27a-b, 27B, 28a-b, 31a-b, 33a-b, 36, 42Bc i Morel 68b-c, i àmfors grecoitàliques del tipus Will c (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1987, 125-129 i 133-146). Els nivells fundacionals de l'edifici de les cisternes del *praesidium* romà es daten cap al 175, amb les formes de campaniana A Lamboglia 23, 25, 25/27, 27, 28, 31, 33b, 34, 36, 55 i Morel 68b-c, ceràmica comuna i àmfors grecoitàliques (Aquilué *et alii*, 1984, 36-47). A la *Neapolis*, els rebllits constructius de l'ampliació de la muralla meridional es daten en la primera meitat del segle II, amb les formes de campaniana A Lamboglia 23, 25b, 27a-b, 27c, 28, 31, 33b, 34, 36, 42B, 55 i Morel 68b-c, ceràmica comuna, unguentaris i àmfors grecoitàliques evolucionades (Sanmartí i Nolla, 1986).

Pollentia: colònia fundada l'any 123 per Q. Cecili Metel·la vaixella de vernís negre ha estat publicada per Sanmartí *et alii* (1996). Les formes presents de campaniana A són les següents: Lamboglia 5, 6, 8B, 27a-b, 28a-b, 31b, 33b, 36 i Morel 68b-c i 113. Les formes més antigues (Lamboglia 28a-b i Morel 68 b-c) es consideren intrusions dels nivells talaiòtics anteriors a l'establiment romà. Les decoracions es limiten a les canaletes concèn-

triques i la pintada sobre la forma Lamboglia 31a, amb l'absència total de motius impresos i orles d'estries.

La Cloche (les Pennes-Mirabeau): la fase I es data entre 210 i 130 (Arcelin i Chabot, 1980); les formes presents de campaniana A són les següents: Lamboglia 23a, 27a-b, 27b-c, 27B, 28a-b, 31a-b, 33a, 33b, 34a-b, 36b, 42Bb, 49, 55, 59 i Morel 68b-c.

Les Castells (Nages): el nivell II recent d'aquest *oppidum* (175-100) ha proporcionat les següents formes de campaniana A: Lamboglia 5, 5/7, 6, 25b, 27b, 27c, 28a, 31, 34, 36, 42/49, 49 i Morel 68; i les següents de campaniana B: Lamboglia 1a, 6 i 7 (Py 1978a, 223-229). A l'abocador J1 hi havia diferents nivells que poden datar-se des del canvi de segle (Py, 1978b). En els nivells 9a-9b (200-175) les formes presents són Lamboglia 23a, 27b-c, 28a-b, 34a, 36, 42b i Morel 68b. En el nivell 8 (*ca.* 175) les formes presents són: Lamboglia 5/7, 25, 27b, 27c, 28a-b, 31b, 33b, 34a-b, 36, 42b, 49 i Morel 68b. En els nivells 7-6 (175-150) les formes presents són: Lamboglia 5/7, 25, 27b, 27c, 28a-b, 31b, 33b, 34b, 36b, 42b, 49 i Morel 68b. En els nivells 5-4 (*ca.* 150) les formes presents són: Lamboglia 5/7, 27b, 27c, 28a-b, 31b, 33b, 34a-b, 36b, 42b, 55 i Morel 68b. Finalment, en els nivells 3-2 (150-125) les formes presents són: Lamboglia 5/7, 25, 25/34a, 27b, 27c, 28a-b, 31b, 34a-b, 36a-b, 42b i Morel 68b.

Lattara (Lattes): en la fase 1B1 (200-175), de campaniana A es troben les formes Lamboglia 23, 27a-b i 27B, 28a-b i 36 (Py *et alii*, 1990). En la fase 3D2b (200-175) es troben les formes Lamboglia 5, 23, 25, 27a-b, 27c, 27B, 28a-b, 33b, 34a, 36, 42Bc, 49 i Morel 68. En la fase 3D2a (175-150) es troben les formes Lamboglia 23, 27a-b, 27c, 27B, 28a-b, 31, 33b, 36, 42Bc i F 3311; de parets fines la forma Marabini I i d'àmfors les grecoitàliques. En la fase 3D1 (150-125) es troben les formes Lamboglia 5, 5/7, 6, 27a-b, 27c, 27B, 28a-b, 31, 33b, 34a-b, 36 i 42Bb; de campaniana B es troben les formes Lamboglia 1, 7 i 33b i MP 127; de parets fines la forma Marabini I i d'àmfors les grecoitàliques i Dressel 1A. En la fase 4nG (150-125), de campaniana A es troben les formes Lamboglia 8B, 23, 25, 27a-b, 27c, 27B, 28a-b, 31, 33b, 36, 42Bb i Morel 68; de campaniana B la forma Lamboglia 33b i d'àmfors les grecoitàliques i Dressel 1A.

Le Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard): la fase IIA (200-175) es caracteritza per la presència de ceràmica de l'obrador de les petites estampilles i de campaniana A, amb les formes Lamboglia 25, 27b, 31, 33b i 42Bb. En la fase IIB1 (175-125) es troben campaniana A, amb les formes Lamboglia 6, 27b i B-c, 31, 36, 49 (?) i Morel 68, i àmfors grecoitàliques i Dressel 1A. En la fase IIB2 (125-100) es troben campaniana A, amb les formes Lamboglia 5, 6, 27 b i B-c, 28a-b, 31, 33b, 36 i Morel 68; escassa campaniana B, amb les formes Lamboglia 1, 5 i MP 127, i àmfors Dressel 1A (Py i Lebeaupin, 1986).

Carthago: per a la primera meitat del segle II resulta fonamental l'excavació del barri de Byrsa, amb una datació anterior al 149/146. Els materials han estat publicats parcialment per Lancel *et alii* (1979 i 1982) i per Morel (1983a, 1986a, 1990a i b). Entre les àmfors, les grecoitàliques són majoritàries, però ja hi apareixen algunes Dressel 1A. Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, la *facies* que hi apareix està formada fonamentalment per campaniana A antiga i mitjana i per campaniana B etrusca i mitjana de *Cales* ("Byrsa 661") i la siciliana "Byrsa 401", i s'hauria constituït fonamentalment en el segon quart del segle (Sanmartí i Principal, 1998, 198-199). Les formes presents de campaniana A són les següents: Lamboglia 5, 6, 21/25, 23, 27a-b, 27B, 28a-b,

31a-b, 33a-b, 34b, 36, 45, 48A, 49A, 55, 59, Morel 68b-c, Morel 113 i F 3421. Entre els motius decoratius, el més freqüent és 4 fulles + estries (67'51%), seguit de 4 palmetes radials + estries (23'25%), 1 roseta central sense estries (7'28%) i 1 gran rosàcia complexa central (1'96%). Morel opina que la important presència de la decoració a base de fulles correspon al moment final de la decoració impresa. També són presents els festons incisos i sobrepintats, dels quals es pot seguir l'evolució. D'altra banda, tot just hi comencen a aparèixer les canaletes concèntriques, amb 3 exemplars. Quant a la campaniana B etrusca, hi és menys freqüent i són presents les següent formes: Lamboglia 2, 3 5, 6 i F 4111. La decoració consisteix en canaletes concèntriques amb pseudomèlics, en ocasions combinades amb orles d'estries; aquestes, al seu torn, es combinen amb palmetes o flors de lotus impreses.

Ses Lloses-Lazareto (Menorca): aquesta nau enfonsada al port de Maó portava una càrrega formada per àmfors grecoitàliques de transició (Will b i c), àmfors gregues orientals i un reduït conjunt de ceràmica campaniana A possiblement per a ús de la tripulació, amb les formes Lamboglia 27a-b, 27B, 28a-b, 31b, 34a-b, 36 i 45. La seua datació s'ha situat cap al 180/160 (De Nicolàs, 1979), però Sanmartí i Principal (1998, 195-196) consideren que hi ha un evident paral·lelisme amb el derelictes del Grand Congloué i proposen una datació més antiga, en l'última dècada del segle III. Pel fet de comptar amb un reduït nombre de peces de campaniana A, crec que no hi ha una base consistent per a fixar una datació tan antiga i concreta; aquesta ha de ser necessàriament més àmplia i s'endinsa clarament en el segle II, possiblement fins al seu primer quart.

La Chretienne C: es data en el segon quart del segle II i portava una càrrega d'àmfors grecoitàliques de transició (Joncheray, 1975). La vaixela de taula estava formada per cinc peces de campaniana A de les formes Lamboglia 27, 36 i 55.

Na Guardis (Mallorca): es data cap al 150/130 (Guerrero, 1984). De campaniana A hi apareixen les formes Lamboglia 23, 36, 55 i Morel 68.

Punta Scaletta (Giannutri): es data cap al 140/130 (Lamboglia, 1964). Encara que la seua càrrega no és molt ben coneguda, el repertori de la campaniana A estava format per les formes Lamboglia 5, 5/7, 6, 8B, 25, 27a-b, 27B, 31b, 33b, 36, 49A i 55 i F 2974 i F 2614. Entre els motius decoratius hi ha palmetes, rosetes i fulles, a soles o en combinació amb una canaleta i una orla d'estries. Quant a les àmfors, hi ha un grup de grecoitàliques pròximes al tipus Will e. Per comparació amb *Carthago* i els campaments de *Numantia*, Sanmartí (1992, 428-429; Sanmartí i Principal, 1998, 205) el data en el període 146-133.

Capo Graziano (Felicudi A): la vaixela de ceràmica de vernís negre està constituïda majoritàriament per campaniana B, amb les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, MP 127 i F 4753, i decoració de canaletes concèntriques. De campaniana A hi són presents les formes Lamboglia 7, 27 i 36. Quant a les àmfors, la seua càrrega era de Dressel 1A. La seua datació ha estat polèmica. Morel (1981a, 63; 1998, 492-493) proposava una datació cap al 180/170. Posteriorment Cavalier (1985) va publicar l'estudi de l'excavació, on mantenia una datació cap al 175 basant-se en les monedes trobades. Tchernia (1990, 293) va fer veure que la datació d'aquestes és força més àmplia i, per tant, no permet mantenir una data tan alta; aquesta pot ser la de construcció del barco i no la de la càrrega. Hom pot admetre com a més ajustada una datació baixa en la forquilla 150/130 proposada per Lamboglia

(1961b, 380; 1969, 266), considerant les precisions actuals sobre la data d'aparició de les àmfors Dressel 1A. Bats (1988, 79) el va datar cap a 150. Al seu torn, Pérez Ballester (1992, 125-126) ha proposat una datació baixa en aquesta forquilla, posterior al 140, a partir de l'estudi del vas crateriforme F 4753. Prenem com a data aproximada, doncs, la compresa en la forquilla 140/130.

L'Illa Pedrosa (l'Estartit): la seua datació és especialment controvertida (Roman, 1987). La càrrega la constituïen àmfors dels tipus Dressel 1A i 1B i Lamboglia 2; la vaixela fina estava formada per campaniana A, amb les formes Lamboglia 6, 27B, 31a-b, 36 i 55; i campaniana B, amb la forma MP 127. La decoració es limita a la fulla + orla d'estries sobre les formes Lamboglia 27Bi 55. Les diferents datacions proposades pels seus estudiosos (Barberá, 1959 i 1975a; Pascual, 1975a) i la important bibliografia que se n'ha ocupat requereix una breu revisió. Morel (1981a, 63) va proposar una datació cap al 150/140, ja que considerava la campaniana A d'aquest derelictes lleugerament anterior a la de Punta Scaletta. Al seu torn, Dedet i Py (1979, 117, núm. 21) consideren que la *facies* de la campaniana i la presència d'àmfors del tipus Dressel 1B permeten acceptar la datació cap al 100 proposada pels seus descobridors. Bats (1988, 113, núm 52) creu difícil rebaixar la data de la ceràmica campaniana més enllà del 120, i proposa una datació cap al 130/120. Finalment, Sanmartí (1985, 155-156; Sanmartí i Principal, 1998, 206-207) proposa una datació cap al 140/130 per la proximitat als campaments del 133, que és la que em sembla més encertada. Tanmateix, cal considerar les reserves exposades per Tchernia (1990, 292-293), que recorda com Oliva (1960) parlava d'un o més derelictes.

Gran Ribaud A: la datació proposada per Carrazé (1975, 49) és cap al 130. El carregament del barco estava format per àmfors Dressel 1A i 1C; l'única peça de vernís negre és un plat de campaniana A de la forma Lamboglia 36. L'aparició de les àmfors Dressel 1C es data cap al 120/110, de manera que sembla aconsellable rebaixar la seua datació cap a la darrereria del segle II.

Sant'Andrea B: la datació proposada per Maggiani (1982, 73-74) és la segona meitat del segle II, per referència als de Punta Scaletta i, sobretot, d'Espargi, i del darrer quart de segle per comparació amb el depòsit D de *Cosa*. El carregament del barco estava format per àmfors dels tipus Dressel 1, 1B i 1C, i entre la vaixela de vernís negre només apareixen dues pàteres de campaniana A tardana de la forma Lamboglia 5/7. L'associació d'aquests elements crec que permet precisar una datació posterior al 110 i, possiblement, en els primers decennis del segle I. El limitat nombre de peces i de formes de ceràmica campaniana impedeix precisar més la datació, que crec prudent situar en la forquilla 110-90/80.

4.3. EL SEGLE I I EL FINAL DE L'OCUPACIÓ

Les dificultats per a precisar les datacions dels assentaments, sobretot a partir del coneixement superficial de la major part, expliquen que el seu nombre siga reduït i que en molts casos les datacions siguin purament aproximatives (fig. 160). Això no obstant, n'hi ha alguns que han proporcionat materials que poden datar-se de manera general en la primera meitat de segle: el Poaiç, el Bordissal, el Pujol de Gasset, la Torre d'Onda, el Castell de la Vilavella, la Punta, la Curolla (Xert), els Barranquets, el Puigpedró, el Mas d'En Senyor, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de l'Assut, el Cormulló dels Moros, les Forques i Montnegre. Uns altres, en part esmentats anteriorment, presenten un moment final que pareix situar-se cap al canvi de segle:

la Curolla (Cervera del Maestre), el Palau i els Pasquals; o en el primer quart del segle I: Alcalà de Xivert, el Tossalet, la Torre de la Sal, l'Alter de Vinarragell i la Moratella. Altres que presenten troballes ceràmiques poc importants, com Sant Josep i la Rourera, també poden estar ocupats en la primera meitat del segle. Cal tenir present, però, que en la major part dels casos es tracta de jaciments insuficient o parcialment coneguts, per la qual cosa s'ha d'entendre la provisionalitat d'aquestes datacions. Això passa fins i tot en un dels jaciments excavats, la Torre de la Sal, que molt possiblement haja perdurat fins al primer quart del segle I, però la documentació amb què comptem actualment no és concloent al respecte. Finalment, altres també insuficientment coneguts poden seguir ocupats també almenys fins al primer quart de segle: la Punta de les Llances, els Molins, la Bassa, la Serreta, el Mas de la Bassa, etc.

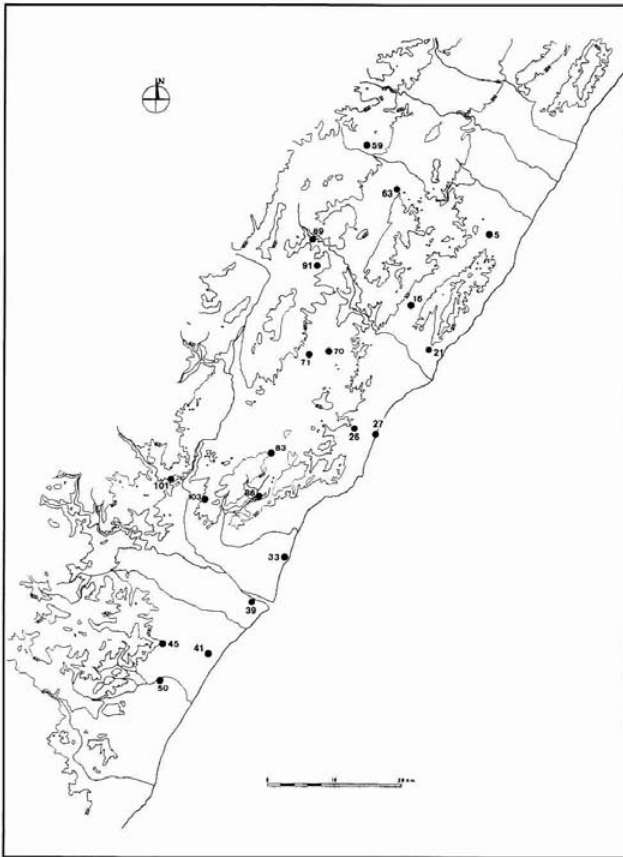

Fig. 160.- Assentaments ocupats en el segle I.

Pel que fa al patró d'assentament, s'observa la continuïtat en l'ocupació d'alguns *oppida* petits i mitjans i en almenys una part dels petits assentaments situats en altura mitjana o plana, i l'aparició d'alguns nous entre aquests. Entre els primers trobem: el Tossalet, el Castell de la Vilavella, la Punta, la Curolla (Xert), el Puigpedró, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de l'Assut, el Cormulló dels Moros i Montnegre. Entre els segons possiblement es troben una part dels ja vistos en el segle II, amb dificultats de datació, que deuen perdurar almenys fins al primer quart de l'I: el Poaig, el Mas d'Aragó, l'Alter de Vinarragell, el Torrelló d'Onda, l'Horta Seca, els Racons, la Garrida, els Vilarets, el Mas de la Bassa, etc. Alguns, però, poden ser assentaments nous, com possiblement el Mas d'En Senyor i les Forques. Finalment, entre els assentaments comercials situats en la

mateixa línia de costa estan ocupats la Torre de la Sal (almenys a principis de segle), el Pujol de Gasset, tal vegada el Calamó i n'apareix un de nou: la Torre d'Onda.

La principal característica en el poblament de la zona és la continuïtat, amb una accentuació de les dues tendències ja observades en el segle II: un lent abandonament dels *oppida* i un augment progressiu dels petits assentaments situats en altura mitjana o plana. Tot i que no ha estat documentada la seua incidència real en el poblament, cal tenir present el daltabaix general que suposa la guerra entre Sertori i Pompeu en el poblament de la tarraconense. És possible que alguns assentaments -com succeeix en altres zones- es veren afectats pels esdeveniments bèl·lics. L'única ocultació monetària d'aquest segle, la del Tossal de l'Assut, situat a la vora del traçat del que després serà la via Augusta, ha estat datada en els anys 76/75 i es relaciona amb aquest episodi. Això no obstant, avui no hi ha evidències arqueològiques de la seua incidència en el poblament de la zona, només comptem amb datacions aproximades, majoritàriament a partir de conjunts de materials de superfície o d'excavacions parcials.

Amb posterioritat, pocs assentaments presenten indicis d'ocupació. Alguns elements decoratius de la campaniana B, com ara les "losanges" que trobem al Poaig, i les estampilles amb dues C contraposades que trobem a la Torre d'Onda i el Castell de la Vilavella -sobre aretina de vernís negre en el primer cas i possiblement sobre campaniana B en el segon- poden datar-se entre el segon i el tercer quart de segle. Només un exemplar incomplet d'àmfora del tipus Tarraconense 1 de la Torre d'Onda, amb una estampilla malauradament il·legible, pot datar-se també en aquesta època. Possiblement siga també el cas de les àmfors Dressel 1 tarraconenses trobades al Poaig, el Bordissal, els Barranquets, el Tossal de l'Assut, el Cormulló dels Moros i les Forques, però la seua producció és encara poc coneguda. Aquests són els únics documents que poden provar la continuïtat en l'ocupació dels assentaments ibèrics en el segon quart de segle. Tampoc els materials numismàtics permeten omplir amb seguretat els decennis compresos entre l'horitzó sertorià i el regnat d'August, ja que els exemplars més tardans són encunyacions hispanoromanes datades de forma molt aproximada que normalment perduren llarg temps. L'escassetat d'altres produccions contemporànies pot explicar-se per la seua difusió minoritària i fonamentalment urbana. Finalment, l'absència de sigil·lata itàlica situa un *terminus ante quem* per a l'abandonament d'aquests assentaments cap al 50/40 aC.

L'assentament millor conegut dels ocupats en els decennis centrals d'aquest segle i sens dubte el de major interès és el de la Torre d'Onda. La *facies* ceràmica que trobem en aquest assentament es caracteritza per la presència quasi exclusiva de campaniana B tardana de *Cales*, amb un repertori tipològic molt reduït i una gran pobresa de motius decoratius, i és semblant a la que trobem en nivells que es daten fonamentalment des del 80/70. La presència testimonial de campaniana A indica que la vaixel·la importada està constituïda per les adquisicions fetes en un període en què aquella pràcticament ha desaparegut del mercat. Aquest fet i la composició homogènia de la vaixel·la són propis d'un assentament de nova creació i de curta existència. La presència de dues produccions minoritàries recolza la datació proposada: l'aretina de vernís negre i sobretot l'àmfora Tarraconense 1 que sembla començar a produir-se en el segon quart del segle. Pel que fa al final de l'ocupació, l'absència de sigil·lata itàlica permet datar-la amb anterioritat al 50/40. D'aquesta manera, la seua ocupació pot arribar a l'època cesariana, quan es daten els últims derelictes amb carregaments de campaniana B, en el darrer període d'a-

questes produccions de vernís negre, entre 80/70 i 50/40. Quant al desfase cronològic que hi ha entre la datació que proporciona la ceràmica d'importació i el conjunt monetari, pot explicar-se per la perduració del numari.

En relació amb aquestes qüestions, cal destacar el caràcter plenament ibèric de l'assentament en un període que se situa en el segon quart del segle I aC. Aquest iberisme es palesa tant en les tècniques constructives utilitzades com en el material moble, amb l'excepció de les ceràmiques i altres materials d'importació. En les estructures arquitectòniques trobades destaca l'absència de paviments d'*opus signinum* com els que trobem en nombrosos jaciments que poden datar-se en el període 150-75, i també de material ceràmic de construcció. Les plantes dels edificis tampoc es corresponen amb models itàlics com els coneguts a La Caridad. Això no obstant, cal destacar el caràcter quasi urbà d'aquest assentament, tant per la xarxa de carrers com per la superfície, prou considerable en el context del poblament tarδοibèric de les comarques septentrionals del País Valencià, però sense que pugui comparar-se amb l'urbanisme ortogonal de les fundacions republicanes documentades a Aragó (Asensio, 1994 i 1995). Les restes trobades tampoc es corresponen amb un assentament castrense. D'altra banda, l'existència d'un sol nivell d'ocupació i l'homogeneïtat dels materials trobats sembla que permeten parlar d'una fundació *ex nouo* d'ocupació relativament curta. Per la seua situació en la mateixa línia de costa, pot deduir-se la seua relació amb les activitats marítimes, tant pesqueres com de tipus comercial. Pel que fa a les causes del final de l'ocupació, els resultats de les excavacions no han permès identificar indicis d'incendi, ni tampoc han proporcionat elements que permeten fer pensar en una destrucció produïda per una acció bèl·lica. Només les troballes de gran bosses de ceràmica trencada davant les obertures d'algunes construccions permeten plantejar la possibilitat d'un abandonament sobtat acompanyat de saqueig.

Amb les reserves que imposa la continuïtat de la investigació en el jaciment, sembla que es tracta d'un gran assentament ibero-romà de nova creació, ben diferent d'un altre semblant però de major antiguitat com la Torre de la Sal. Pel que fa a les raons que expliquen la seua fundació en el segon quart del segle I aC, pot tractar-se d'un reassentament de població després de les convulsions a què va estar sotmès el litoral valencià durant la guerra civil, com una iniciativa potser paral·lela -a menor escala- a la fundació d'una sèrie de nuclis urbans al NE de la Citerior (*Iluro*, *Baetulo*, *Gerunda*), segons la proposta d'Olesti (1995), en el marc de les actuacions de Pompeu a Hispània. En aquest sentit, cal destacar l'esmentat caràcter quasi urbà del jaciment; la població es reasenta de manera concentrada, però sense la creació expressa d'un nucli urbà. No es reasenta de manera dispersa, de la manera que ha portat a Pujol i Garcia i Rosselló (1994) a parlar de colonització agrícola al Maresme. Quant a la seua desaparició, l'absència d'indicis de destrucció i l'allunyament del litoral valencià dels escenaris de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu a partir de l'any 49 permeten desvincular-la de qualsevol episodi bèl·lic. Possiblement, la causa del seu abandonament també és un canvi en el patró d'assentament, tal vegada en relació amb les actuacions de Cèsar a Hispània. Un nou i transcendent reassentament de la població en aquesta època que degué posar les bases per al desenvolupament del sistema de *uillae* en les comarques septentrionals del País Valencià. La curta durada de l'ocupació de la Torre d'Onda, doncs, podria explicar-se per les característiques del període històric en què es data, una època de canvis, de transició, de conflictes interns al final de la República que van produir

importants reestructuracions en el poblament. Sens dubte ens trobem amb el que degué ser la més important de les darreres manifestacions del poblament ibèric a la Plana de Castelló, ja en el llinar del model de poblament altimperial.

La problemàtica que planteja aquest assentament ens permet abordar la qüestió del final de l'ocupació del poblament ibero-romà, que inevitablement s'associa a la generalització del model altimperial. Precisar el darrer període d'ocupació dels assentaments ibèrics, tant com determinar el moment fundacional de les vil·les altimperials, sembla un repte important en la investigació arqueològica d'aquesta època. El canvi en el patró d'assentament sembla un dels trets més significatius de la romanització, possiblement el que marca la inflexió en el procés de canvi cultural, el més definitiu. En general, al País Valencià sembla no donar-se l'aparició primerenca d'assentaments rurals que prefiguren vil·les republicanes i la seua convivència amb els assentaments tarδοibèrics, com succeeix a Catalunya, encara que el poblament rural és en general molt desconegut. En aquest context, doncs, no s'ha documentat una incorporació primerenca de les tècniques constructives romanes, com ara els paviments d'*opus signinum*, que apareixen de manera més esporàdica i sobretot en els grans nuclis urbans.

En alguns casos, pocs i insuficientment coneguts, la presència d'un assentament altimperial al peu, en les proximitats o fins i tot en el mateix lloc on n'hi ha un d'ibero-romà, permet plantejar la possible continuïtat entre ambdues fases d'ocupació. És el cas del Mas d'Aragó, el Calamó, la Torre d'Onda, el Castell de la Vilavella, la Punta, l'Horta Seca, Traiguera, els Molins, els Tossalts, els Racons i el Mas d'En Senyor. Aquest fenomen ha estat documentat en altres àrees, com el territori d'*Edeta* (Bernabeu, Bonet i Mata, 1987), el territori dels Ilergets (Garcés, 1990), les comarques de Girona (Casas i Nolla, 1983), etc. Més difícil sembla concretar el tipus de relació que hi ha entre ambdós, ja que aquesta pot ser simplement espacial i no cronològica, supòsit aquest que exigeix una estricta continuïtat en els materials. Encara en aquest cas poden donar-se diferents possibilitats: la continuïtat del mateix grup de població, o l'establiment d'un grup de població diferent després d'un breu hiatus en l'ocupació de l'assentament.

El problema de la datació del moment final dels assentaments ibero-romans està estretament relacionat amb el de l'inici de l'ocupació de les vil·les. Ambdós fenòmens esdevenen alhora, en un període que podem situar de manera general entre el final de la guerra sertoriana i l'inici del regnat d'August (75/70-30/25). Ja hem vist com l'únic assentament que sembla fundar-se després de la guerra de Sertori, en el segon quart del segle I aC, la Torre d'Onda, presenta una cultura material típicament ibèrica i sembla perdurar fins a l'inici de la segona meitat de segle. Pel que fa a les vil·les, l'estat actual de la investigació no permet considerar cap de les conegudes com tardorepublicana. Excepte en els casos esmentats de continuïtat en l'ocupació del lloc, en què resulta més difícil establir-hi diferències, la presència de ceràmiques d'aquesta època sempre és poc significativa i és la sigil·lata itàlica la que en dóna la data inicial d'ocupació a partir del regnat d'August. Una datació tan baixa comportaria l'existència d'un hiatus difícilment explicable entre l'amortització del patró ibero-romà (50/40) i la implantació de l'altimperial (30/20). Aquest problema pot resoldre's només amb l'aproximació cronològica d'ambdues datacions: podem suposar que l'ocupació d'alguns assentaments ibero-romans pot prolongar-se fins al 40/30, decenni al qual es remuntaria també l'establiment de les primeres vil·les.

De manera general, la precisió cronològica en els jaciments hispànics de la primera meitat del segle I aC té una referència fonamental en aquells que foren destruïts durant la guerra de Sertori, com *Valentia* (López *et alii*, 1994, 99-100; Ribera, 1998a), La Caridad (Caminreal) (Vicente *et alii*, 1991, 92-93) i El Cabezo de Alcalá (Azaila) (Beltrán Lloris, 1979). La *facies* ceràmica de les importacions itàliques, constituïda pel predomini de la campaniana B tardana, la presència de nous motius decoratius i noves produccions i el caràcter minoritari de la campaniana A, caracteritza el primer quart de segle. Aquest panorama, però, no és molt diferent del que trobem en jaciments que s'endinsen en el segon quart del segle, com el depòsit del sector occidental de Burriac (Miró, Pujol i García, 1988), l'estrat IV de la Muralla Robert d'*Emporiae* (Sanmartí, 1978) i el Pou D-18 de *Pollentia* (Equip de *Pollentia*, 1993). La presència en ambdós grups de jaciments de nous motius decoratius sobre campaniana B tardana com les *losanges*, o de noves produccions com l'aretina de vernís negre, la cronologia dels quals encara no és molt ben coneguda, no dona més seguretat a les datacions. Només hi contribueix la presència d'alguns tipus de llànties i de les produccions de vernís roig (presigil·lata i prearetina). La numismàtica no ajuda a causa de la pràctica desaparició de les encunyacions a partir de la guerra de Sertori. Per exemple, a la Torre d'Onda la pràctica totalitat de les monedes trobades poden datar-se abans del 75, i l'única moneda de la segona meitat d'aquest segle trobada a la Punta de les Llances no pot descartar-se que corresponga a una fase d'ocupació posterior, ja en època imperial.

L'absència de sigil·lata itàlica marca un *terminus ante quem* per a l'abandonament d'aquests assentaments que pot situar-se cap al 50/40, si ens atenem a la datació anterior al 47 del derelict de Planier 3 (Tchernia, 1968-70), on s'ha documentat la fins ara més antiga exportació d'aquesta producció. L'escassa i selectiva arribada de productes d'importació als assentaments rurals no facilita les precisions cronològiques: per exemple, entre els estudiats estan completament absents les ceràmiques prearetina i de vernís roig pompeïà i les àmfores Dressel 2-4 itàliques; i la ceràmica presigil·lata, els bols hel·lenístics de relleus, els *lagynoi* pintats i les àmfores del Mediterrani oriental (Pérez Ballester, 1995a), que pareixen tenir una distribució eminentment urbana. Altres produccions, com els contenidors Dressel 1B i 1C, apareixen en escassa quantitat i en pocs assentaments. A priori, doncs, no pot descartar-se la perduració d'alguns d'aquests assentaments fins a una data immediatament anterior a l'arribada de les primeres importacions de sigil·lata itàlica.

El moment millor caracteritzat d'aquest segle és el primer quart, ja que les destruccions atribuïdes a la guerra civil -l'anomenat "horitzó sertorià" (76/72)- han permès estudiar la cultura material d'importants assentaments com El Cabezo de Alcalá (Azaila), La Caridad (Caminreal), El Cabezo de las Minas (Botorrita), Cáceres el Viejo i *Valentia*. Per al final del segle II/principi de l'I també poden tenir-se en compte els jaciments del sud de França: Saint-Marcel (Guichard *et alii*, 1988), Saint-Blaise (Cayot, 1984) i Baou-Roux (Gateau, 1990, només les àmfores). De manera general, nombrosos jaciments presenten nivells o conjunts datables en aquest segle, alguns dels quals prolonguen la seua cronologia fins a passada la seua meitat. A Hispània tenim el depòsit del sector occidental de Burriac (90-40); el nivell IV del carrer Porticat de *Pollentia* (principi del segle I-30 aC); i l'estrat IV de la Muralla Robert (80-40), el nivell III del jardí del peristil i el nivell inferior de la cisterna de la terrassa inferior de la casa núm. 1 d'*Emporiae* (segon quart

avançat del segle I aC). Al sud de França la *facies* ceràmica és diferent: tenim les fases IIa i IIb de la Cloche (90-50); les fases 3C2 (125-75), 3C1 (75-25), 4nf (125-75), 4nE (75-50) i 4nD (50-25) de *Lattara*; La Galère (100/90-40/30); la fase Nages III mitjà (70-30) de Les Castels; La Vayède (55/50-50) i la fase IB de Le Marduel (75-25). A Itàlia tenim l'estrat VIA d'*Albintimilium* (100/90-30/20); el nivell IV de Bolsena (90-40) i el depòsit V de *Cosa* (110/100-50/25). Finalment, al nord d'Àfrica ens trobem amb el nivell maurità 2 de Dchar Jdid (80-40). Pel que fa als derelictes, els exemples són nombrosos i un nombre considerable es data de manera aproximada al voltant de la meitat de segle: Cavalière (110/90), Spargi (100), Sant Jordi (100/80), Albenga (90/80), Grand Congloué 2 (principi del segle I aC), La Madrague (60/50), Titan (*ca.* 50), Planier 3 (*ca.* 50), Île Plane (*ca.* 50), San Ferreol (*ca.* 50), Fos 1 (principi de la segona meitat del segle I aC) i Cap Béar 3 (50-30).

A continuació expose una relació de jaciments de referència amb conjunts de materials datats en aquesta època:

Valentia: segons Ribera (1998a, 348-359), a la fase final, en el conjunt de la ceràmica de vernís negre predomina la campaniana B de *Cales* amb el 47'3%, la campaniana A representa el 38'7%, la campaniana B etrusca el 6'3%, la campaniana C el 0'5% i les imitacions de campaniana en pasta grisa -que hi apareixen per primera vegada-, entre elles les eivissenques, el 4'6%. La forma Lamboglia 5 representa la meitat de les formes de la campaniana B de *Cales*, i apareix per primera vegada la decoració "à losange" sobre un fons de la forma Lamboglia 1. Les formes predominants de campaniana A són Lamboglia 27 i 31, la Lamboglia 36 redueix la seua presència i la resta (Lamboglia 5, 6, 28, 33b, Morel 113) és força minoritària. En la ceràmica de parets fines, junt a les formes Mayet I i II apareix per primera vegada la III. Entre les àmfores predomina el tipus Dressel 1A, continua la Dressel 1B i apareixen per primera vegada les Dressel 1C i Lamboglia 2. Per últim, en la ceràmica de cuina apareixen per primera vegada la forma Vegas 4 i la producció d'engalba roig pompeïà.

En l'excavació del Palau de les Corts (Marín, 1990, 227-229) es veu representada l'evolució de les importacions. En el nivell IV -corresponent al desenvolupament urbanístic de la ciutat republicana-, que es data entre la darrerria del segle II i el principi de l'I, el grup de ceràmiques de vernís negre de la campaniana B augmenta fins a suposar el 54%; a banda de la B etrusca (9'3%), la resta de ceràmiques del "cercle de la B" passa a representar el 34'5% (formes Lamboglia 2, 5, 6 i 8); les àmfores són majoritàriament Dressel 1A (52%) i comencen a aparèixer les Dressel 1B i Lamboglia 2. En el nivell IVB, ja al principi del segle I, apareixen la ceràmica "B-oïde" (12%) i les àmfores Dressel 1C. El primer quart del segle I està representat pel nivell V, que acaba amb una violenta destrucció del centre monumental de la ciutat republicana que es data l'any 75. Entre les ceràmiques de vernís negre, la campaniana A disminueix fins al 28%, mentre que el total de la campaniana B puja al 71%, distribuïda entre la B etrusca, el "cercle de la B" (32'2%) i la "B-oïde" (33'8%); la forma predominant és la pàtera Lamboglia 5, seguida de la copa Lamboglia 1. Quant a les àmfores, el tipus Dressel 1A disminueix fins al 10'2% i predominen les Dressel 1C i B.

El Tossal de la Cala (Benidorm): tot i que és insuficientment conegut, també és possible que la seua ocupació es prolongue fins a un moment avançat del segle I aC si ens atenem a l'important volum de campaniana B tardana (Tarradell, 1985; Ribera, 1998a, 71).

Ilici: de manera general, l'estrat E es data entre el segle III i mitjan de l'I aC (Ramos Fernández, 1975). L'únic conjunt publicat fins ara és el depòsit de l'anomenada "botiga del terrisser", que contenia un important lot de ceràmiques d'importació que ha estat datat entre el final del segle II i l'inici de l'I (Sala, 1992). De campaniana A les formes presents són Lamboglia 27c, 34, 50 i 55; la major part de la vaixel·la d'importació, però, es de campaniana B, amb les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5 i 10. També hi ha un ungüentari i ceràmica comuna.

El Cabezo de Alcalá (Azaila): el conjunt de materials considerats propis del jaciment després de la darrera revisió (Beltrán Lloris, 1984) està format, entre les ceràmiques de vernís negre, per un 12% de campaniana A, la meitat de la qual és tardana (6%); un 68% de campaniana B; un 1% de campaniana C; un 3% de campaniana d'imitació i un 1% d'imitacions locals. De campaniana A, les formes presents són Lamboglia 5/7, 27, 27c, 27/55, 31, F 2234, F 2611 i F 2822. De campaniana B, és predominant el grup Lamboglia 5/7 (41%), al qual segueixen les formes Lamboglia 1 (18%), 3 (13%), 2 (10%), 4 (6%), 10 (4%) i 12 (1%), amb percentatges ínfims per a les formes F 1443, F 2445, F 2841, F 2111 i F 7112. Altres materials presents són les àmfores Dressel 1A, 1B i 1C, Dressel 2-4 i de Brindisi; gobelets de parets fines de les formes Mayet II i IX, morters campanians i tarraconenses, llànties de tipus cilíndric de l'Esquilí, cassoles d'engal·ba roig pompeïà i tapadores de ceràmica comuna.

En la datació d'aquest important assentament seguim la darrera proposada per Beltrán Lloris (1984; 1990, 184; Beltrán Lloris, Mostalac i Guiral, 1995, 239), que estableix el moment de la destrucció en el context de les guerres civils cap al 76/72 (Rodríguez, 1986, 330-331). L'estudi de la decoració pictòrica ha confirmat la datació en el darrer quart del segle II per l'associació del I estil i els paviments d'*opus signinum* (Mostalac i Guiral, 1992), amortitzada possiblement per una reforma posterior del primer quart del segle I. Tanmateix aquesta datació contrasta amb l'atribuïda a l'anomenat bust d'August, que Trillmich (a AA.DD., 1990, 48-50) situa cap al 40/30 (Ribera, 1998a, 50-51). Ambdues datacions són inconciliables, però sembla que el final de l'assentament no pot portar-se a un moment tan tardà, quan hi haurien d'aparèixer determinades produccions ceràmiques (aretina de vernís negre, sigil·lata oriental, àmfora Tarraconense I, o fins i tot la mateixa sigil·lata itàlica) que són absents.

La Caridad (Caminreal): aquesta ciutat també és destruïda en el context de les guerres civils cap al 76/72 (Vicente *et alii*, 1986 i 1991). El principal espai excavat fins ara és l'anomenada Casa I.1 o de *Likine*, de planta hel·lenística, amb paviments d'*opus signinum* i decoració pictòrica. Pel que fa a la ceràmica, de campaniana A hi ha només un exemplar de la forma Lamboglia 36; la major part de la vaixel·la fina està formada per campaniana B, amb les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4 i 5, aquesta darrera la més nombrosa; una plata de la forma Lamboglia 7 decorada amb estampilles geomètriques deu pertànyer a la producció d'aretina de vernís negre; també hi ha gobelets de parets fines de les formes Mayet II i III; llànties dels tipus Broneer I i XI; i àmfores dels tipus Dressel 1A, 1B, 1C i Brindisi.

Celsa (Velilla de Ebro): Beltrán Lloris (1979, 201; 1990, 225) assenyala la presència d'un nivell de la primera meitat de segle en què la sigil·lata itàlica encara no és present, que ha proporcionat campaniana A tardana (forma Lamboglia 27c), majoritàriament campaniana B (Lamboglia 1, 2, 3 i 5/7), imitacions de campaniana i àmfores del tipus Dressel 1A i 2-4 itàlica.

Cáceres el Viejo: campament romà el final del qual es data mitjançant la numismàtica l'any 80± 3 aC, també en el context de la guerra de Sertori. Pel que fa a la ceràmica, la vaixel·la fina està constituïda exclusivament per campaniana B, amb les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4 i 5. Hi ha també gobelets de parets fines, ungüentaris, llànties, ceràmica comuna i àmfores dels tipus Dressel 1A, 1B i 1C.

Tarraco: en les excavacions de la rambla Nova es data un nivell en el 100-90 (Aquilué i Dupré, 1986), amb les formes Lamboglia 27 i 36 de campaniana A, campaniana B amb les formes Lamboglia 3 i F 4753 i àmfores Dressel 1A i 1C.

Burriac (Mataró): el reblit del depòsit del sector occidental es data entre els anys 90 i 40, amb 3 fases (1: 90-80; 2: 80-70; i 3: 70-40) (Miró, Pujol i García, 1988, 96-110). Els percentatges de campaniana A decreixen des de la fase 1 (56'1%) fins a la 3 (15'2%), i es tracta majoritàriament de la producció tardana. Paral·lelament, la campaniana B experimenta un considerable creixement i passa del 40'2% de la fase 1, al 55'1% de la fase 2, per a decreixer un poc al 52'5% en la 3. Les "B-oïdes" apareixen en la fase 1 (1'5%), passen al 15% en la 2 i es mantenen en el 15'2% en la 3. Entre els tipus amfòrics presents hi ha els Dressel 1A, B i C i Lamboglia 2. La datació final es fixa per l'absència de sigil·lata itàlica i dels tipus amfòrics Tarraconense I i Pascual 1. També els materials de les sitges núm. 36 i 37 corresponen a aquesta època (Banús, 1991).

Baetulo (Mataró): Guitart (1976) va establir una data de fundació cap al 100 aC, la qual ha defensat basant-se en la datació dels paviments d'*opus signinum* (Guitart i Padrós, 1990; Guitart, 1994). Entre els materials estudiats, la major part sense contextos estratigràfics segurs, hi ha un aclaparador domini del grup de la campaniana B sobre la A, que només representa el 10%; les formes predominants d'aquella són Lamboglia 1, 5 i 7, amb un 78% del total. Sobre aquesta evidència i l'estudi d'algunes troballes més recents, Aquilué i Subias (1986) van proposar una data de fundació en un moment més avançat de la primera meitat del segle I aC. En aquesta línia, Olesti (1995) situa la fundació de *Betulo*, *Iluro* i *Gerunda* en el segon quart del segle I aC, en el marc de les actuacions de Pompeu a Hispània. Cerdà i altres (1994, 99) han datat un conjunt de materials cap al 80-70 i les primeres estructures cap a mitjan de segle. Al seu torn, Pujol i García (1994, 109 i 111) plantegen la seua fundació cap a mitjan segle I aC, sobre un assentament anterior almenys del principi d'aquest segle. En conjunt, la major part dels materials aconsellen una datació a partir del segon quart del segle I, sense que pugui descartar-se l'existència d'un hàbitat anterior a partir de la presència d'algunes formes antigues de campaniana A (Lamboglia 23 i 34).

Emporiae: els treballs de construcció de la nova ciutat, singularment del fòrum i del recinte murat s'han datat tradicionalment cap al canvi de segle (100). Aquesta datació actualment es troba en revisió. Els materials trobats possiblement permeten l'ampliació del marge cronològic fins als primers decennis del segle I. En aquest moment es daten els reblits de colmatació de les sitges situades junt a l'ala est del criptopòrtic republicà i davall el *cardo* B (Aquilué *et alii*, 1984, 367-419), amb campaniana A tardana (Lamboglia 5, 5/7, 27c, 31, 33b, 36 i Morel 113), B o "B-oïde" (Lamboglia 1, 3, 4 i 8), C (Lamboglia 5), parets fines (Mayet I i II), d'engal·ba roig pompeïà, ceràmica comuna i àmfores Dressel 1A i 1B. Els materials del reblit interior del tram oriental de la muralla fundacional, sectors Robert i Roura, permeten una datació semblant, amb la presència de campaniana A (Lamboglia 25,

26, 27, 31 i 36), B de *Cales* (Lamboglia 1, 3 i 5), parets fines, d'engalba roig pompeïà, ceràmica comuna i àmfors Dressel 1A i 1B (Sanmartí i Santos, 1986-89, 304-308). Per últim, també es data en aquesta època la fase III de l'excavació de l'aparcament, amb la presència de campaniana C i àmfors Dressel 1B (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-84, 146-149).

Pollentia: en les excavacions de Sa Portella (Arribas, Tarradell i Wood, 1973) es distingeixen dos nivells d'interès. En el V, que es data entre un moment posterior a la fundació el 123 i el 70/60, apareix campaniana A (Lamboglia 31b i 36); campaniana B (Lamboglia 1, 3 i 5); campaniana C (Lamboglia 1 i 5); i àmfors dels tipus grecoitàlic, Dressel 1A, 1B i 1C. En el nivell IV, que es data entre el principi del segle I aC i el 30, apareix campaniana A (Lamboglia 5/7); campaniana B (Lamboglia 1, 3, 5 i 5/7) amb decoració de "losanges"; presigil-lata i àmfors dels tipus Dressel 1A, 1B i 1C.

El Pou D-18 es data en el segon quart del segle I aC (Equip de *Pollentia*, 1993). Els materials trobats són els següents: campaniana A amb les formes Lamboglia 5-7, 8b, 27a-b, 31a-b i Morel 113; campaniana B amb les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 i MP 127; parets fines de les formes Mayet I, II i III; bols hel·lenístics en relleu; ungüentaris; llànties; ceràmica comuna; i àmfors dels tipus Dressel 1A, 1B i 1C.

Les Castells (Nages): en la fase Nages III antic (100-70) és present la campaniana A (formes Lamboglia 27, 31 i 36); campaniana B, amb les varietats clàssica (Lamboglia 1a, 3a i 5) i pesant (Lamboglia 5 o 7); la campaniana C és molt escassa i apareixen altres produccions de pasta grisa amb les formes Lamboglia 7 i 18; d'àmfors és present el tipus Dressel 1A. En la fase Nages III mitjà (70-30) apareix campaniana A (Lamboglia 5/7, 6, 27c, 31a, 34a, 36 i 49), campaniana B (Lamboglia 1a, 3a, 6a i 7), la campaniana C és molt escassa (Lamboglia 6 i 7) i es troben altres produccions de pasta grisa (Lamboglia 1a, 2, 6, 7 i 19); en aquesta fase apareix l'àmfora Dressel 1B.

Le Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard): la seua ocupació es divideix en les fases IA (100-75) i IB (75-25) (Py i Lebeauvin, 1986), amb abundant campaniana A (formes Lamboglia 5, 5/7, 6, 27b i Bc, 28a-b, 31, 36, Morel 68 i 113), escassa campaniana B (Lamboglia 5, 7, 10 ? i MP 127) i C (Lamboglia 5 i 7), imitacions de campaniana C, ceràmica de parets fines, àmfors Dressel 1A i C, morters i ceràmica comuna.

La Galère (Île de Porquerolles): el període de plena ocupació es data en la primera meitat del segle I (Brun, 1991). El material trobat és semblant als dels derelictes del principi del segle I (Cavalière, Sant Jordi i Grand Congloué 2) i en el segon quart d'aquest segle (Albenga i La Madrague de Giens). La darrera fase d'ocupació es prolonga fins al 40/30 prenent com a indicatiu l'absència de sigil-lata aretina, que comença a difondre's per la costa a partir del 40, i d'àmfors que, com les Dressel 2-4 o les hispàniques, comencen a ser fabricades cap mitjan segle.

La Vayède (les Baux-de-Provence): Arcelin (1981b) data la formació dels abocadors de deixalles domèstiques excavats al Punt 16 entre 55/50 i 40. Tot i que hi ha alguns objectes més antics, la major part dels materials els data cap a la meitat del segle I aC. La ceràmica d'importació està constituïda per campaniana A (formes Lamboglia 5/7, 6, 8Bc, 27B, 28b, 33b, 36 i Morel 113), campaniana B (formes Lamboglia 1a, 3a, 4 i 5), campaniana C i altres produccions de pasta grisa (formes Lamboglia 7 i

19a), parets fines (Mayet I i Marabini III i IV); ceràmica comuna; i àmfors dels tipus Dressel 1A, 1B i 1C, Lamboglia 2 i Brindisi.

La Cloche (les Pennes-Mirabeau): en les fases IIa i IIb (90/80-50) es troben, de campaniana A, les formes Lamboglia 5/7, 6, 8Bc, 27b-c, 27B, 31, 34a, 36 i Morel 113; de campaniana B, les formes Lamboglia 1A, 2, 3a, 5 i MP 127; i de campaniana C, les formes Lamboglia 3a, 7 i semblant a Lamboglia 18-19 (Arcelin i Chabot, 1980).

Lattara (Lattes): en la fase 3C2 (125-75) es troba campaniana A (formes Lamboglia 6, 27a-b, 27c, 27B, 28a-b, 31, 33b, 36, 55 i F 1411 ?), campaniana B (Lamboglia 1, 2, 5 i 33b), derivades de la campaniana C (Lamboglia 7), parets fines (Marabini IV) i àmfors dels tipus grecoitàlic, Dressel 1A, 1B i 1C. En la fase 4nF (125-75) hi ha campaniana A (Lamboglia 5, 5/7, 6, 8B, 27a-b, 27c, 27B, 28a-b, 31, 33b, 36 i Bats 42Bc), campaniana B (Lamboglia 1, 33b i MP 127), parets fines (Marabini I) i àmfors dels tipus grecoitàlic i Dressel 1A. En la fase 4nE (75-50) hi ha campaniana A (Lamboglia 6, 8B, 27b, 27c, 27B, 31, 33b i 37), campaniana B (Lamboglia 1, 3, 5 i MP 127), parets fines (Marabini I i IV) i àmfors dels tipus Dressel 1A, 1B i 1C. En la fase 3C1 (75-25) hi ha campaniana A (Lamboglia 27c, 27B, 31, 33b, 36 i F 2941), campaniana C (Lamboglia 2 i 7), parets fines (Marabini I i IV) i àmfors dels tipus Dressel 1A i 1B. Finalment, en la fase 4nD (50-25) hi ha campaniana A (Lamboglia 5, 5/7, 6, 27b, 27c, 27B, 31, 33b, 36 i F 2941), campaniana B (Lamboglia 1, 5, 33b i MP 127), campaniana C (Lamboglia 1 i 7), parets fines (Marabini IV) i àmfors dels tipus Dressel 1A i 1B.

Dchar Jdid (Marroc): en el nivell maurità 2 (80-40) es troba ceràmica campaniana A tardana amb la forma Lamboglia 31; campaniana "B-òide" nombrosa, amb les formes Lamboglia 1, 3, 4, 5/7, 6 i 8; una plata de la forma Lamboglia 7 de presigil-lata decorada amb estampilles geomètriques; parets fines de les formes I a VII de Marabini; ceràmica d'engalba roig pompeïà; ungüentaris de vernís negre i àmfors dels tipus Dressel 1A, 1C, Lamboglia 2 i de Brindisi (Akerzaz *et alii*, 1981-82).

Spargi: la càrrega d'aquest derelictes estava formada per una majoria d'àmfors Dressel 1A i 1B i algunes Dressel 1C. Algunes poques peces de campaniana A de les formes Lamboglia 5, 6, 31 i 36 s'atribueixen a la vaixel·la de la tripulació; devia formar part de la càrrega una gran quantitat de peces de campaniana B tardana de *Cales* de les formes Lamboglia 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10 i F 4753, on apareix per primera vegada la decoració "à losange". La seua datació és controvertida. Morel (1981a, 64) el va datar inicialment cap al 120, una de les dates més altes proposades per Lamboglia, qui en els darrers articles en què s'hi va ocupar proposava una datació cap al 120/100 (Lamboglia, 1961a, 159-160) i la darrereria del segle II (Lamboglia, 1971, 210). En els posteriors treballs de Pallarés (1979, 1975-81, 1983 i 1986), l'autora s'inclina per la data més baixa d'aquesta forquilla, cap al 100. Els arguments adduïts per Tchernia (1990, 297-299) en relació amb la presència de plats de presigil-lata ("Eastern Sigillata A") pareixen definitius, i així ho ha admès el mateix Morel (1992, 227; 1998, 493). D'altra banda, la presència d'àmfors dels tipus Dressel 1B i C i de ceràmica campaniana B tardana ("B-òide"), probablement de *Cales*, entre la qual hi ha diverses peces decorades amb "losanges", crec que no aconsellen una datació anterior. Segueix, doncs, la datació proposada per Pallarés cap al 100.

Cavalière: la càrrega de la nau estava formada per àmfors Dressel 1A, 1C i Lamboglia 2 (Charlin, Gassend i Lequément, 1978). La vaixel·la fina la constituïen algunes peces de campaniana-

na A (formes Lamboglia 5/7, 27 i 36); campaniana B (Lamboglia 2, 4 i 7); campaniana C (Lamboglia 4) i gobelets de parets fines. A més hi ha llànties i ceràmica comuna. La seua datació pot situar-se cap al 110/90 (Morel, 1998, 493).

Riou 3: transportava àmfors dels tipus Dressel 1A i 1C i campaniana A tardana (Lamboglia 5/7). Long i Ximénes (1988) daten aquest barco de procedència napolitana cap al 110-80 (cap al 100: Morel, 1998, 495).

Sant Jordi: estudiat per Cerdá (1980) i Colls (1987), la seua càrrega la formaven àmfors Dressel 1A, 1C i Lamboglia 2. La vaixel·la fina està constituïda per campaniana B (formes Lamboglia 1, 2, 3, 5, 8, 10 i MP 127); campaniana C (Lamboglia 6 i 7); bols hel·lenístics; gobelets de parets fines i unguentaris. Completaven la càrrega llànties i ceràmica comuna. La seua datació se situa cap al 100/80.

Albenga: segons Lamboglia (1952) la càrrega d'aquesta nau estava formada per àmfors Dressel 1B, 1C i Lamboglia 2. La vaixel·la fina la constituïen campaniana A (forma Lamboglia 5/7), campaniana C (Lamboglia 6) i imitacions de campaniana (Lamboglia 7 i 8). A més hi havia nombroses peces de ceràmica comuna. La seua datació se situa cap al 90/80.

Grand Congloué 2: segons Long (1987, 11-14, fig. 2), la càrrega del segon derelict estava constituïda per entre 1.200 i 1.500 àmfors Dressel 1A, la majoria amb el segell *Sestius* (Panella, 1998, 537-540) La vaixel·la fina estava formada per una quinzena de vasos de campaniana B pertanyents a les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 8 i 10 (Lamboglia, 1961c, 150, fig. 6); 3 exemplars de campaniana C, entre les quals hi havia una plata de la forma Lamboglia 7; a més hi havia fragments de bols hel·lenístics i gobelets de parets fines i unes 40 peces de ceràmica comuna. La datació proposada és del principi del segle I aC.

La Madrague de Giens: la seua càrrega estava formada per àmfors Dressel 1B. La major part de la vaixel·la fina era de campaniana B, de la qual són presents les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8 i 10; hi apareix la decoració de "losanges". De campaniana de pasta grisa es troben les formes Lamboglia 5/7, 6 i 19. També hi ha 10 llànties, de les quals 2 són del tipus *Warzenlampen*, i alguns

fragments de parets fines de la forma XXVIII. Es data cap al 60/50 (Tchernia *et alii*, 1978; Panella, 1998, 540-541).

Titan: per a Benoît (a Tailliez, 1961, 197) aquest derelict pot ser contemporani del setge de *Massalia* (51-49). La datació admesa, cap al 75/65, s'ha efectuat a partir de la seua càrrega d'àmfors. Però com ha fet veure Tchernia (1990, 300), amb aquests elements la data sembla prou insegura i pot ser més baixa, cap al 50 o fins i tot posterior.

Planier 3: la seua càrrega la formaven àmfors Dressel 1B i Lamboglia 2 (Panella, 1998, 548-549). La vaixel·la fina era de campaniana B (formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 7 i 10) i aretina de vernís negre de la forma Lamboglia 7 amb decoració d'estampilles geomètriques. Completa el repertori una llàntia del tipus *Warzenlampen*. Tchernia (1968-70) el data cap a la meitat del segle I aC (Morel, 1998, 493).

Île Plane 1: la càrrega d'aquest derelict estava formada per àmfors Dressel 1B. Entre la vaixel·la fina hi havia un màxim de 12 peces de campaniana B, amb les formes Lamboglia 1 i 10, i 8 grans plates d'aretina de vernís negre de la forma Lamboglia 7 amb decoració d'estampilles geomètriques i epigràfiques. Completaven el material recuperat 7 llànties del tipus *Warzenlampen* i nombroses peces de ceràmica comuna. Lequément i Liou (1976) el daten cap a la meitat del segle I aC (Morel, 1998, 493).

San Ferreol: segons Mas (1985) la principal càrrega estava constituïda per campaniana B, de la qual són presents les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 i 10; algun fons està decorat amb "losanges". Les àmfors són del tipus Dressel 1B. Es van trobar també llànties Dressel 2, gobelets de parets fines, unguentaris i ceràmica comuna. La seua datació pot situar-se cap a la meitat del segle I aC. Pascual Berlanga (1998, 272) el data en un moment més antic, cap al 110-80.

Fos 1: la seua càrrega estava formada per àmfors Dressel 1B. La vaixel·la la constituïa campaniana A (formes F 2610 i F 2900), campaniana B (Lamboglia 1, 4 i 5/7), campaniana B-oïde (Lamboglia 5/7), campaniana de pasta grisa (Lamboglia 2 i 5/7) i parets fines. També hi havia llànties i ceràmica comuna. Segons Giacobbi-Lequément (1987), aquest derelict es data al principi de la segona meitat del segle I aC.

IX. ANÀLISI DELS MATERIALS

A l'hora de donar datacions de les diverses formes de les diferents produccions estudiades, quan ha estat possible he reunit una sèrie de referències cronològiques escalonades en una selecció més o menys àmplia. Com és obvi, la perduració de les formes que pot comprovar-se en aquests quadres palesa la necessitat de treballar amb contextos a l'hora d'establir datacions. En general he seguit les indicacions cronològiques que va reunir Morel (1981a) en el seu estudi sobre les formes de la ceràmica de vernís negre, amb algunes poques precisions que assenyalen. Per als jaciments o derelictes donats a conèixer o revisats amb posterioritat a aquest compendi, o que poden ser problemàtics, anteriorment he plantejat la discussió al voltant de la seua datació.

1. LA CERÀMICA

1.1. CERÀMICA DE VERNÍS NEGRE

Sanmartí (1981a) va posar de relleu el paper fonamental de les ceràmiques de tradició hel·lenística en la delimitació dels horitzons tardoibèrics. A banda de l'interès cronològic, la presència d'aquest veritable fòssil-director junt a les àmfores, la ceràmica comuna, els vasos de parets fines, les encunyacions ibèriques i romanorepublicanes i altres objectes menors, és un testimoni fonamental del procés d'aculturació a què es veu sotmesa la cultura ibèrica al llarg de més de 150 anys.

1.1.1. CAMPANIANA A

És una producció característica del segle II, originària de la zona de Nàpols, destinada sobretot a l'exportació i transportada com a càrrega secundària dels barcos que exportaven les àmfores de vi itàlic. La seua exportació es caracteritza, doncs, per ser marítima i complementària. Les seues característiques i problemàtica

han estat assenyalades en diferents ocasions (Lamboglia, 1950, 65; Lamboglia, 1952a, 140 i 163-166; Morel, 1963, 15-16; 1962-65, 109-110; 1965a, 15; 1965c, 80; 1968, 57; Py, 1976, 552-553; Morel, 1978, 157-161; Py, 1978a, 213; Sanmartí, 1978, 21-22; Morel, 1980, 102; 1981a, 47; 1981b, 82 i 87-95; Pérez Ballester, 1986, 34-36; DICOCER, 1993, 146; Adroher i López Marcos, 1996, 12-18; Morel, 1998, 11-12; Principal, 1998, 119-120).

De manera general, poden assenyalen-se una sèrie de trets que la diferencien d'altres produccions, singularment de la campaniana B: pasta no calcària; formes ceràmiques, no torèutiques; peus de perfils simples; raresa de les formes profundes; repertori formal essencialment retrògrad, caracteritzat per la simplificació i la standardització, que no exerceix cap influència sobre altres produccions; és una producció anònima, sense estampilles nominals; i presenta una absoluta concentració geogràfica de la producció.

A partir de la seua periodització per Morel (1980), la seua producció pot dividir-se en cinc períodes (Py, a DICOCER, 1993): primitiva (segle IV), arcaica (ca. 280-220), antiga (220-180), mitjana o clàssica (180-100) i tardana (100-40). Tot i que no es coneixen els obradors, es considera que el primer centre productor es trobaria a l'illa d'Ischia, al golf de Nàpols, amb un període d'activitat en els segles IV-III. Els únics fons coneguts s'han excavat a la mateixa ciutat de Nàpols, a Corso Umberto/Rettifilo i Vico San Marcelino (Accarona *et alii*, 1985; Morel, 1986c, 342), amb una datació entre el final del segle III i el principi de l'I. Aquesta ceràmica experimenta un gran desenvolupament manufacturer i comercial a partir del 200, coincidint amb el domini romà sobre la Campània, que possibilita la seua difusió per tot el Mediterrani occidental. L'exportació es generalitza a partir del 190 i perdura fins al 50/40. La seua producció industrial i l'exportació massiva han de datar-se amb posterioritat a la instauració del *portorium* de Puzzoli l'any 199 i, possiblement, a la fundació de la colònia romana de *Puteoli* l'any 194. Cal recordar que precisament aquesta dècada fou també decisiva a Hispània per la rebel·lió dels ibers contra la dominació romana l'any 197 i els continus conflictes que s'estengueren més ençà del mandat del cònsol Cató l'any 195. Quant al final de la seua exportació, per a Morel el fet que *C. Sulla* castigés durament *Neapolis* i arrassés l'illa d'Ischia l'any 82 per haver donat refugi a *C. Marius*, degué suposar un colp decisiu en l'activitat industrial de la zona. El darrer derelict conegut que transportava aquesta ceràmica, el d'Albenga, es data precisament cap al 90/80.

Pel que fa a la producció antiga, l'arribada de la campaniana A a Les Castels (Nages) es data en els darrers anys del segle III, puix apareix al nivell 9c (225-200) de l'abocador J1, i és massiva i sobtada, ja que en aquest nivell representa el 69'5% de les ceràmiques de vernís negre, percentatge que augmenta fins a abastar el 100% en el nivell 3 (150-125), paral·lelament a la progressiva diversificació del repertori tipològic; aquest augment suposa, en termes absoluts, un gran creixement de les importacions de ceràmica de vernís negre, que arriben a multiplicar-se per 25 (Py, 1978a, 221; 1978b, 66 i 68-69). A *Lattara* apareix igualment en el darrer quart del segle III (Py, 1990, 85 i 153). Aquest fet situa l'inici de les exportacions en un moment en què els obradors campanians eren capaços de mantenir una producció industrial, lluny per tant de l'inici d'aquesta en una fase artesanal, a partir del qual la campaniana A anirà desplaçant altres produccions fins a erigir-se en veritable monopoli de les produccions de vernís negre.

El repertori de formes de la producció antiga (Lamboglia 23, 24/25, 27, 28, 31b, 33b, 34, 36, 42B, 45, 49 i Morel 68b-c) comença a exportar-se cap al 210/190 i és present en la seua major part en el derelict del Grand Congloué 1, la Teste-Nègre (210-190) i en els nivells 9c-9a de l'abocador J1 de Les Castels (Nages) (225-175). Algunes d'aquestes formes, com el plat de peix Lamboglia 23 i la clica Lamboglia 42, s'insereixen en la tradició àtica i mostren el caràcter arcaic del repertori antic de la campaniana A. D'aquestes, algunes com el plat Lamboglia 23, el *guttus* Lamboglia 45, la copa àpoda Lamboglia 33 = F 2150 decorada amb una gran roseta complexa en relleu i la copeta F 2710 deixen de fabricar-se després del 175 (Morel, 1962-65, 114; 1978, 167-168; 1986b, 488-489); altres perduren fins a mitjan segle II aC (Lamboglia 49, Morel 68b-c); finalment, la resta formen part de la producció mitjana i perduren sense modificacions importants (Lamboglia 27a-b, 27B-c, 28, 31a-b, 33b, 34, 36b) (Morel, 1978, 157; Arcelin i Chabot, 1980, 131-132). És ben il·lustrativa la seua aparició progressiva a l'abocador J1 de Les Castels (Nages), on les primeres formes documentades abans del 200 són Lamboglia 27b, 28a-b, 34 i 42B; a continuació, en el primer quart del segle II, apareixen les formes Lamboglia 23, 27c petita, 36 i Morel 68b; cap al 175 s'incorporen les formes Lamboglia 25, 27c gran, 31b, 33b i 49; i cap al 150 s'afegeix la forma Lamboglia 55.

La producció mitjana omple els tres darrers quarts del segle II. El pas de la fase antiga a la mitjana ve donat, en part, per l'aparició/desaparició d'algunes formes i també per determinats canvis tècnics i formals, i sembla donar-se de manera escalonada. El repertori de formes, doncs, és en part el mateix de la producció antiga, del qual han desaparegut les formes Lamboglia 23, 42B i 45 i desapareixen gradualment les formes Lamboglia 28, 34 i 49; el formen, així, les formes Lamboglia 5, 5/7, 6, 25, 27a-b, 27B-c, 28, 31b, 33b, 34, 36b, 55 i 68. La fase Nages II recent (175-100) de Les Castels és representativa d'aquesta producció.

La producció tardana es data a partir de la darrerria del segle II i en la primera meitat de l'I (Morel, 1962-65, 116). La problemàtica al voltant d'aquesta producció s'ha centrat en quatre aspectes fonamentals: 1) el principi de la producció; 2) el repertori de formes; 3) la seua importància quantitativa en relació amb la campaniana B; i 4) el moment final de la producció.

Quant a la data d'inici d'aquesta producció, se situa de manera aproximada cap al 120/100, com podem veure en els següents jaciments:

- *Emporiae*: apareix a la sitja del Camp Laia entre 110/100 i 80/70 i a l'estrat IV de la Muralla Robert entre 80/70 i 50/40 (Sanmartí, 1978, I, 299-300; II, 450-451).

- *Pollentia*: la seua fundació en el 123 li confereix un paper essencial en la caracterització de la campaniana A tardana, sobretot en el segon i tercer quart del segle I (Sanmartí *et alii*, 1996, 22-23).

- *Albintimilium*: la campaniana A és testimonial en l'estrat VIA que es data entre 100/90 i 30/20 (Lamboglia, 1950, 65 i 98).

- *Hippo Regius*: correspon al tercer grup dels materials que Morel (1968, 59) data entre 120/100 i 50/30.

Per a Morel (1978, 160) el seu repertori tipològic està constituït fonamentalment per les formes Lamboglia 1, 5/7a i Morel 113, definida aquesta darrera a partir de l'estudi de la campaniana A d'Hippona i del Marroc (Morel, 1968, 59). A *Pollentia*, les formes presents que procedeixen de contextos datats són: Lamboglia 5, 5/7, 8B, 27a-b i 31, amb una presència esporàdica de Lamboglia 6, 28, 33b i 36 (Sanmartí *et alii*, 1996, 22-23). Tanmateix, els estudis de jaciments de la Provença i del Llenguadoc oriental han permès ampliar-lo a algunes formes considerades característiques de la producció mitjana: Lamboglia 6, 8B-c, 27B, 31 i 36 (Arcelin i Chabot, 1980, 161-165).

D'altra banda, hi ha un tret morfològic singular d'aquesta producció: els peus són trapezoïdals i solen presentar una acanaladura en la junta amb el cos (Morel, 1962-65, 115; 1965a, 37-38 i 225, tipus 2-3; 1965c, 80; 1968, 58; Arcelin, 1978, 113, nota 6; Py, 1978a, 231). Quant a la decoració, els motius impresos resulten molt escassos a partir del 100 (Lamboglia, 1960, 303; Morel, 1962-65, 111; Py 1978a, 231), mentre que els filets pintats a l'interior perduren fins a la primera meitat del segle I. Resulta simptomàtic que, per exemple, entre les peces trobades en un derelict com el del Pudrimel (Pascual Berlanga, 1998) que es data entre el final del segle II i el principi de l'I i transportava una càrrega secundària de campaniana A tardana, cap tinga decoració impresa.

Pel que fa a la data final de les importacions, Morel (1992, 223) ha assenyalat que en quasi totes les regions que voregen el Mediterrani occidental, a excepció de la de *Massalia*, aquesta ceràmica és rara en època republicana tardana. El cas més significatiu és el Marroc (Morel, 1965c, 82), on presenta unes característiques tardanes i suposa el 2'8% de les ceràmiques de vernís negre a Thamusida i el 0'5% a Sala (Boube, 1985-86, 122-123). Aquesta ceràmica tampoc predomina en nivells del segle I als jaciments del litoral català, com ara *Emporiae*, on és substituïda progressivament per la campaniana B tardana de *Cales*: si en l'estrat V de la muralla Robert (100-80/70) encara suposa el 32'3%, en l'estrat IV (80/70-50/40) suposa només el 9'8% (Sanmartí, 1978, I, 310). Aquesta *facies* sembla que és la dominant en el litoral peninsular i a les Illes Balears, i també en altres zones de la Gàl·lia com la vall del Saona i *Bibracte*. Un fet semblant s'observa a *Albintimilium* en comparar la inversió de proporcions entre campaniana A i B en els nivells VIB (180/170-100/90) i VIA (100/90-30/20) (Lamboglia, 1950, 78; Dedet i Py, 1979, 123). Tanmateix, les investigacions realitzades al Llenguadoc oriental i a la Provença occidental han proporcionat dates més baixes que la resta dels jaciments del Mediterrani occidental, on al llarg de la primera meitat del segle I aquesta producció es veu substituïda gradualment per la campaniana B tardana de *Cales*. En aquestes regions del migdia francès situades al voltant de *Massalia*, la producció tardana és predominant en la primera meitat del segle I (Arcelin, 1978; Dedet, 1978; Dedet i Py, 1979), com podem veure en els següents jaciments:

- Les Castels (Nages): en la fase Nages III mitjà (70-30) suposa el 58'3% de les ceràmiques de vernís negre (Py, 1976, 597).

- La Cloche (Ies Pennes-Mirabeau): en la fase IIa (90/80-50) suposa el 89% (Arcelin i Chabot, 1980, 193).

- La Vayède (les Baux-de-Provence): cap al 55/50-40 suposa el 72'4% de les ceràmiques de vernís negre (Arcelin, 1981b, 109-111).
- Vié-Cioutat (Mons-Monteils): suposa el 59'27% cap al 60-30/20 (Dedet, 1974, 256-264).

Quant al final de la producció, Arcelin (1978, 118-119) va proposar inicialment una data cap al 30/20 basant-se en els jaciments de la baixa vall del Ròdan, amb un període d'ús que s'allargaria fins al canvi d'era. Posteriorment, amb l'estudi dels conjunts de La Cloche i de La Vayède, va situar aquest final cap al 40/30 (Arcelin i Chabot, 1980, 195). Aquesta perduració de les importacions fins a una data tan avançada contradiu obertament la hipòtesi del final de la producció cap al 80 mantinguda per Morel (1981b, 91), que ha fet veure la irregularitat que suposa l'existència d'aquests "clients retardataris" i ha plantejat, per explicar aquest fet, la possibilitat d'una llarga perduració dels materials, que ha estat contestada per diversos autors com Py i Arcelin.

D'altra banda, la coexistència de diferents *facies* ceràmiques en diverses regions del Mediterrani occidental, problema ja plantejat per Morel (1968, 70) arran dels seus estudis al Marroc i Algèria, deixa obert un interrogant sobre la qüestió dels circuits comercials de distribució d'aquests productes al Mediterrani occidental.

Pel que fa a la terminologia funcional (Bats, 1988, 52-59 i 65-71; Principal 1998, 8-17), de manera general seguiré les següents denominacions:

1. Plats/plates: Lamboglia 5, 5/7, 7, 6, 23, 36 i 55.
2. Copes:
 - 2.1. copes sense anses: Lamboglia 27B, 28a-b i 33a-b.
 - 2.2. copetes: Lamboglia 25-Morel 113 i Lamboglia 34.
 - 2.3. copes amb anses: Lamboglia 49 i Morel 68b-c.
3. Bols: Lamboglia 27a-b i 31a-b.
4. *Gutti*: Lamboglia 45.

Aquesta producció, veritable fòssil-guia del segle II, apareix en major o menor quantitat en un mínim de 65 (65%) dels jaciments estudiats: el Puig de la Misericòrdia, el Puig de la Nau, la Tossa Alta, el Poaig, la Picossa, el Mas d'Aragó, la Curolla (Cervera del Mestre), Alió, la Séquia de Lava, el Castell d'Alcalà, Alcalà de Xivert, el Palau, el Maset, el Tossalet, els Pasquals, la Torre de la Sal, el Castell de Miravet, el Castell de la Magdalena, el Torrelló del Boverot, el Torrelló (Onda), el Castell d'Onda, el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, l'Alter de Vinarragell, el Calamó, la Torre d'Onda, l'Alcúdia, el Castell de la Vilavella, l'Horta Seca, Sant Josep, la Punta, el Castell d'Almenara, el Mas de Víctor, la Curolla (Xert), el Mas de Melsa, els Molins, els Barranquets, els Tossalets, els Racons, els Torners, la Garrida, els Vilarets, el Puigpedró, el Vilaret, Barberes, el Tossal de Gaidó, el Mas de la Costa, la Costa, el Tossal de la Balaguera, Velleretes, el Tossal de l'Assut, el Tossalet de les Forques, el Cormulló dels Moros, el Mas de la Sémola, les Forques, el Mas de la Bassa, el Mas de Sant Pere, la Moleta, el Castellar, el Tossalet de la Valera, el Tossalet de Montmira, la Moratella, Santa i Montnegre.

1.1.1.1. FORMES

Lamboglia 5: per a Lamboglia (1952a, 167-168) aquest plat es data especialment en el segle II (Sanmartí i Principal, 1998, 208). Apareix en el segon quart del segle II i la seua

major freqüència es dona entre la segona meitat d'aquest segle i la primera de l'I. Considerades en conjunt, el grup de les formes Lamboglia 5 i 5/7 és el millor representat entre la campaniana A de *Pollentia* (Sanmartí *et alii*, 1996, 13-16). La seua decoració es limita a canaletes concèntriques. A *Olbia*, on s'estudia junt a la forma Lamboglia 5/7, totes dues representen més del 20% de les formes en la fase tardana, fins a mitjan segle I (Bats, 1988, 111). Py (a DICOCER, 147) la data entre 175 i 50. La distinció entre les formes Lamboglia 5 i 5/7 no sempre és fàcil. En la relació dm/profunditat, la ruptura entre els plats plans i els fons sembla situar-se en 12. El seu diàmetre és molt variable i oscil·la entre 16 i 37 cm, amb un mòdul predominant de 25/26 cm. En el derelict de Punta Scaletta hi ha una sola talla al voltant de 26 cm. A *Olbia* es constata un agrupament important al voltant dels 25/26 cm, encara que hi ha altres talles al voltant de 17/18, 21 i les més grans de 34/35 cm.

Entre els jaciments estudiats és una forma poc freqüent. Només hi ha 4 exemplars en altres tants jaciments. El material és molt fragmentari i només permet aproximar els diàmetres en quatre casos: Alcalà de Xivert (26 cm), la Torre de la Sal (20 cm), la Curolla (19 cm) i el Puigpedró (16 cm). Es donen, doncs, 3 formats: 16, 19/20 i 26 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Carthago	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 52, 56; Morel, 1990b, 62
Cosa, depòsit B	180/160-140	Taylor, 1957, 95, 107, 145, C4a, pl. XXVI, B8
Depòsit C	190/180-140	
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 243
Hispalis, Argote de Molina	Mitjan/segona meitat del segle II	Campos, 1986, 52
Spargi	Ca. 100	Pallarès, 1979, 161, fig. 14; 1986, 94-95, fig. 9, a
Valentia	138-75	Marín, 1990, 51-52, lám. 4, 8
Lattara, fases 3D2b; 3D1; 4nF	200-175; 150-125; 125-75	Py <i>et alii</i> , 1990, 153, 174, 252, fig. 6-10, 5; 10-6, 11
Emporiet, sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, I, 299
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, II, 448
Saldue, Don Juan de Aragón, nivells D i C2	110-90; 90-60/50	Paracuellos, a Galve, 1996, 64, 77, fig. 12.1, 18.2-4
Le Marduel, fases IIB2 i IB	125-100; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 31, 49

Lamboglia 5/7: definida a partir d'un exemplar del derelict d'Albenga (Lamboglia, 1952b, 167, fig. 25; 1961b, 381), que es data cap al 90/80, aquest plat és la forma més representativa de la producció tardana. Apareix en la segona meitat del segle II i és característica de la primera de l'I (Arcelin, 1978, 107). Py (a DICOCER, 147) la data entre 125 i 25. La seua data d'aparició se situa cap al 140/130 i la major freqüència es dona en la primera meitat del segle I. Morel (1962-65, 110-111; 1965a, 37-38 i 205) assenyalava que el peu de secció trapezoïdal característic d'aquesta peça és freqüent en la campaniana A tardana. Per a Py (1978b, 68; Dedet i Py, 1979, 122), la copa Lamboglia 27B o la variant 27c gran no són més que un plat Lamboglia 5/7 profund. D'altra banda, la distinció entre les formes Lamboglia 5 i 5/7 no sempre és fàcil. Per exemple, a *Pollentia* no es diferencia entre ambdues i s'analitzen en conjunt (Sanmartí *et alii*, 1998, 13-16). Per a alguns autors la diferenciació a partir de la presència de la carena no pareix significativa i sembla estar més prompte en la profunditat (Bats, 1988, 112). A La Cloche, on aquesta forma representa el 32'5% en la fase Iib (60-50), Arcelin i Chabot (1980, 142-144) han demostrat que les proporcions no

pareixen seguir una evolució cronològica i que les altures de les peces no eren regularment proporcionals als diàmetres; per a aquests autors, la relació h/dm és molt variable, però se situa sempre en una forquilla de 0'14 a 0'25; la ruptura entre les formes Lamboglia 5/7 i 27B se situa entre 0'25 i 0'30; quant al diàmetre, aquests autors proposen sèries de 16, 19, 22, 25, 28 i 35 cm. Els seus diàmetres es troben principalment en la forquilla 22-30 cm. A Burriac, on és la forma majoritària al depòsit del sector occidental (90-40), els diàmetres s'escalonen entre els 17-19, 21-22 i 26 cm. La seua decoració està formada majoritàriament per canaletes concèntriques i, en alguns casos, per bandes d'estries (Arcelin i Chabot, 1980, fig. 24, 189).

És una forma poc freqüent i no sempre fàcil de diferenciar de la Lamboglia 5 quan el material és molt fragmentari. S'han pogut identificar 5 exemplars de 3 jaciments: 2 de la Torre de la Sal (26 i 30 cm), 1 de la Curolla de Xert (24 cm) i 2 del Cormulló dels Moros (26 i 32 cm); l'únic exemplar complet és el de menor format d'aquest darrer jaciment, amb una relació h/v de 0'16. Els formats presents són 4: 24, 26, 30 i 32 cm, amb un predomini del segon amb dos exemplars.

Jaciment	Datació	Referència
Spargi	Ca.100	Lamboglia, 1961a, 162-163, fig. 21, 24; Pallarès, 1975-81, 19, fig. 14
Riou 3	110/80	Long i Ximénès, 1988, 174-176, fig. 13
Albenga	90/80	Lamboglia, 1952b, 167, fig. 25
Lattara, fases 3D1 i 4nF	150-125; 125-75	Py et alii, 1990, 174, 249, fig. 6-20, 5; 10-6, 4, 6
Les Castels (Nages), nivell 2 del sondage K8	120/110-80/70	Dedet i Py, 1979, 121
Emporiae, sitja del camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, I, 299
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, II, 448
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 229, lám. 1, 8, 10, 13, 16, 18-19
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot, 1980, 142-144
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i Garcia, 1988, 18, 53-55, núm. 1-6, 304, 324-326
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273, 275, fig. 31, 2
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 49, fig. 46, 3
La Catalane	50-25	Arcelin, 1978, 112-113

Lamboglia 6: aquest plat de vora ondulada, inspirat en les produccions etrusques de la primera meitat del segle II, per a Lamboglia (1952a, 168-169) es data en aquest segle i perdura en l'I. Segons Morel (1981a, 114-115; 1986b, 464) es data en el segle II, però és estrany abans de mitjan segle. Py (a DICOCER, 147) el data entre 150 i 25. Segons la seua presència a *Carthago*, apareix en el segon quart del segle II i perdura fins a mitjan segle I (Sanmartí i Principal, 1998, 208-209). En aquest segle no és tan abundant i presenta alguns trets característics: el tornejat ràpid dona unes formes menys estructurades i la vora tendeix cap a l'horitzontal (Arcelin i Chabot, 1980, 151-153; Bats, 1988, 113). En ocasions apareix decorat amb canaletes al fons interior. Pel que fa als diàmetres, apareixen agrupats en sèries de 16, 18/19, sobretot de 25/26, i 34 cm, amb una relació h/dm entre 0'15 i 0'20.

La seua presència és poc freqüent i normalment en estat tan fragmentari que a penes proporciona el diàmetre. S'han trobat 5 exemplars a 3 jaciments: 2 a la Curolla de Cervera del Mestre), 2 a la Torre de la Sal (un de 26 cm) i 1 al Castell de la Vilavella. L'únic format, doncs, és el de 26 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Carthago	Ante 149/146	Lancel et alii, 1982, 172; Morel, 1990b, 62
Hispalis, Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 52
Tarraco, Col·legi d'Arquitectes	150-125	Aguiló, 1993b, 72, fig. 52, 7
Nimantia, Valdeverón	133	Sanmartí i Principal, 1997, 38, fig. 23,1
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 243
Spargi	Ca. 100	Pallarès, 1979, 161, fig. 14; 1986, 94-95, fig. 9, b
Pollentia	123-80	Sanmartí et alii, 1996, 16-17, núm. 33-36
Lattara, fases 3D1; 3C2	150-125; 125-75	Py et alii, 1990, 174, fig. 6-24, 4
Valentia, nivells II i IV del Palau de les Cors	138-75	Marín, 1990, 50-51
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, 151-153
Emporiae, estrat IV de la muralla Robert	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, I, 299
Le Marduel, fases IIB1; IIB2; IA; IB	175-125; 125-100; 100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 28, fig. 25, 7; 31, fig. 28, 3; 38, 49, fig. 46, 2
Saint-Rémy-de-Provence	Principi del segle I-30/20	Arcelin i Arcelin, 1975, 76-78
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 261, fig. 1, 3

Lamboglia 23: procedent de la ceràmica àtica de vernís negre (Lamboglia, 1952a, 172), el plat de peix és una de les primeres formes exportades, característica de les fases arcaica i antiga, amb una datació general de 300-175 (DICOCER, 147). Lamboglia (1960, 295) la va considerar pròpia de la "ceràmica precampana". Aquesta forma resulta estranya a partir del segon quart del segle II, puix no apareix a Renieblas III i Punta Scaletta (Morel, 1962-65, 114; 1978, 167-168; 1980, 102; 1986b, 488-489; Py, 1976, 562, núm. 1; Bats, 1988, 115; Sanmartí i Principal, 1998, 209). A *Carthago Noua*, Pérez Ballester (1995b, 343) ha assenyalat la seua freqüència en ambients púnics. Segons Morel (1981b, 89), contràriament a altres produccions anteriors, els plats d'aquesta forma en campaniana A mai no van decorats amb canaletes al voltant de la depressió central. En general, aquest tret es considera arcaïtzant i pot ser propi d'exemplars més antics. Pel que fa al diàmetre, varia entre 19 i 26 cm, amb una talla predominant de 23/24 cm. En el derelict del Grand Congloué 1, on es van recuperar 67 exemplars i fragments, tots tenen 23/24 cm. A *Olbia* apareixen talles des dels 19 fins al 26 cm, però el 85% dels exemplars s'agrupen al voltant dels 22/24 cm. A la Catalunya sud i occidental s'han documentat les variants F 1121 i 1122; la primera és menys nombrosa i presenta diàmetres que oscil·len entre 18 i 24 cm, amb una major concentració en els 23/24 cm; la segona és més nombrosa i presenta dos formats, un més nombrós al voltant dels 22/24 cm i l'altre més reduït a partir dels 27 cm (Principal, 1998, 120).

Jaciment	Datació	Referència
Castellnuf	Final del segle III	Gasull et alii, 1995, 70, fig. 49, 19-20, 24-25
La Teste-Nègre	210-190	Ganès, 1978, 99, fig. 2, 1
El Castellet de Banyoles (Tivissa)	Ca. 200	Asensio, Cels i Ferrer, 1996, 167
Hippo Regius, primer grup	Final del segle III/principi del II	Morel, 1962-65, 114, fig. 12
Grand Congloué 1	Ca. 200	Benoît, 1961, 84, pl. VIII, 1-3
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388-389, fig. 63
Emporiae, segona fase del Parking	Ca. 200	Sanmartí, Nolla i Aguiló, 1983-84, 430-431
Muralla sud de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 103, fig. 29
Præsidium republicà		Aguiló et alii, 1984, 430, fig. 149, 4
Saquntum, torre republicana	Principi del segle II	Pascual i Aranegui, 1993, 194, fig. 7, 4
Anivellament del fòrum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 4
La Serreta (Alcoi)	Principi del segle II	Llobregat et alii, 1995, 148, fig. 12-3
Les Castels (Nages), nivell 9b de l'abocador J1	200-175	Py, 1978b, 65, fig. 12, 306
Lattara, fases IBI; 3E; 3D2b; 3D2a	200-175; 225-200; 200-175; 175-150	Py et alii, 1990, 97, 153, 156, fig. 2-23; 8; 6-6, 10; 6-10, 1
Carthago	Ante 149/146	Lancel et alii, 1982, 72, 127, 136; Morel, 1990b, 62
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 33, fig. 9, 8
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot, 1980, 131, fig. 4, 4-7

És una forma poc freqüent i que també apareix sempre molt incompleta: la vora o la base són les parts que es recuperen. Hi ha 6 exemplars de 4 jaciments: 1 de la Curolla de Cervera del Maestre, 2 de la Punta (un de 22 cm), 1 de San Josep (24 cm) i 1 del Tossalet de Montmira. Els formats presents són dos: 22 i 24 cm. Dos exemplars presenten canaletes: un de la Punta la té al costat de la caçoleta i el de Sant Josep la té a la vora.

Lamboglia 25-Morel 113: la forma Lamboglia 25, definida a partir d'exemplars d'Ensérune (Lamboglia, 1952a, 173) i amb una cronologia del segle II, no sempre és fàcil d'identificar perquè es pot confondre amb els exemplars petits de la forma Lamboglia 27a-b (Lamboglia, 1964, 244), amb els quals es relaciona la forma Morel 113, el que ha portat alguns autors a reunir-les en una mateixa categoria (Bats, 1988, 126-127). La distinció pot fer-se considerant l'existència de dues sèries de diàmetres: una petita al voltant de 10-11 cm que correspondria a aquesta forma i l'altra al voltant dels 15-16 cm, present als derelictes del Grand Congloué 1 i Punta Scaletta, que correspondria a la forma Lamboglia 27a-b (Bats, 1988, 126-127). Py (a DICOCER, 147) la data entre 200 i 100. La forma 113 fou definida per Morel (1965a, 87-88 i 187, pl. 34, núm. 496; 1968, 58) a partir d'un exemplar reconstruït del Marroc, amb referència a un altre exemplar millor conservat de Roma, apareix en la darrera del segle II i és característica de la producció tardana en l'I. Per a Arcelin i Chabot (1980, 147-148) la forma Morel 113 és producte d'un desenvolupament tardà de la forma Lamboglia 25b. Aquests petits bols (forma Lamboglia 25/27) són una de les formes més freqüents a la baixa Provença occidental (Arcelin, 1978, 108). En el quadre es pot observar la seua aparició en el darrer quart del segle III i la seua perduració fins al primer de l'I. El seu diàmetre se situa al voltant dels 9-12 cm. La distinció entre ambdues variants a partir de fragments de vora no em sembla segura, cosa per la qual les analitze conjuntament.

No és una forma molt freqüent. A més a més, el material estudiat és prou fragmentari. S'han trobat 9 exemplars de 5 jaciments: 1 del Puig de la Misericòrdia (10'5 cm), 2 del Torrelló d'Onda (un de 7'2 cm), 2 de la Punta (els dos de 9 cm), 3 del Castell d'Almenara (8, 9 i 10 cm) i 1 del Puigpedró (10 cm). Un dels exemplars de la Punta es troba prou complet i presenta una relació h/v de 0'28. Els formats trobats estan compresos entre els 7 i 10'5 cm; els més nombrosos són els de 9 cm i 10/10'5 cm, amb 3 exemplars cadascun.

Jaciment	Datació	Referència
Lattara, fases IC1; 3D2b	225-200; 200-175	Py <i>et alii</i> , 1990, 86, 153
Castellraf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70
Grand Congloué 1	Ca. 200	Benoit, 1961, 92, pl. XIb, 7-9
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 108
Le Marduel, fases IIA, IA, IB	200-175; 100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 22, 38, 49, fig. 16, 1
Les Castels (Nages), nivell 8 de l'abocador J1	Ca. 175	Py, 1978b, 67, fig. 2, 13
Hispania, Argote de Molina	Primera meitat del segle II	Campos, 1986, 52
Numantia, Valdeverrón	133	Sanmartí i Principal, 1997, 38, fig. 23,3
Emporiae, estrats fundacionals del praesidium republicà	Primera meitat del segle II	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 430, fig. 149, 8
Muralla Robert, estrats VII, IV	175-125, 80/70-50/40	Sanmartí, 1978, I, 293, 299
Sijja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, II, 448
Reblit de la muralla Robert	Ca. 100	Sanmartí i Santos, 1986-89, 304, fig. 8, 2
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 244
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué, 1993b, 72, fig. 52, 10
Valentia, nivells IVB-V del Palau de Benicarló	Primer quart del segle I	Marín, 1990, 56-57, lám. IV, 9; Ribera, 1998a, 338 i 349

Lamboglia 27a-b: és una de les formes més freqüents (Lamboglia, 1952a, 176-177). La diferenciació entre les variants a-b i B-c s'estableix a partir de la presència de la carena. Tanmateix, alguns autors mantenen que la distinció entre les variants b i c no està ben establida, ja que els perfils de tots aquests bols són prou semblants i a més n'hi ha d'intermedis (Arcelin i Chabot, 1980, 146-147). Els criteris de diferenciació amb la forma Lamboglia 25 han estat exposats en tractar d'aquesta. Aquest tipus de bols són la forma millor representada. La variant 27b-F 2780 sembla la més freqüent, tot i que l'adscripció a aquesta no sempre és segura. En alguns casos, exemplars de les produccions antiga i mitjana van decorats amb una roseta central, motiu que comença a fer-se estrany en el tercer quart del segle II. És una de les formes de més llarga duració, puix comença a fabricar-se a l'inici de la producció i perdura pràcticament fins al final (DICOCER, 147). A Les Castels, en la fase Nages II antic (250-175) és la forma majoritària amb prop del 80%, mentre que en l'abocador J1 els bols Lamboglia 27 dominen en el repertori de formes del conjunt dels nivells (del 83 al 52'6%); la seua presència encara és important en el segle I (Py, 1976, 601). A La Teste-Nègre (210/180) representen el 38% de les formes presents.

Sanmartí i Principal (1998, 211) assenyalen que en la seua evolució sembla donar-se una certa tendència a la progressiva obertura de la vora i pèrdua de profunditat, trets que desembocaran en l'aparició del bol Morel 113. Presenta uns diàmetres de 12 a 20 cm, sobretot entre 13 i 17 cm. A Les Castels (Nages) la variant 27b evoluciona al llarg del segle II cap a una major obertura (Py, 1978a, 225). En els derelictes del Grand Congloué 1 i de Punta Scaletta i a Saint Blaise hi ha una sola talla al voltant de 15/16 cm. A La Vayède, cap al 55/50-40, els diàmetres s'agrupen en 3 sèries de 19-20, 22-24 i 25-29 cm. A Olbia hi ha també una talla gran de 24/25 cm (Bats, 1988, 127). A la Catalunya sud i occidental s'observa una major concentració entre 12 i 15 cm, amb un grup destacat en els 13/14 cm (Principal, 1998, 126-127). A Pollentia, on s'han estudiat conjuntament amb la forma Morel 113, els diàmetres s'agrupen en dues sèries de 9-14 i 15-17 cm (Sanmartí *et alii*, 1996, 19-20).

La forma 27, en general, és molt freqüent entre les ceràmiques estudiades, però no sempre resulta possible determinar-ne la variant a causa de l'estat fragmentari del material, per la qual cosa en molts casos he indicat tan sols que es tracta de la forma Lamboglia 27. El mateix succeeix amb aquesta variant: quan no es pot diferenciar indique que es tracta de la forma Lamboglia 27a-b. En conjunt, d'aquesta forma s'han pogut individualitzar un total de 67 exemplars de 23 jaciments.

De la forma Lamboglia 27, sense determinar variants, s'han identificat 28 exemplars de 13 jaciments: 2 del Castell d'Alcalá, 1 dels Pasquals (26 cm), 7 de la Torre de la Sal (2 de 18 i 19 cm), 2 del Torrelló del Boverot, 1 de la Muntanyeta de San Antoni (14 cm), 3 del Castell de la Vilavella (18, 24 i 30 cm), 1 del Mas de Melsa, 2 del Puigpedró, 1 de Barberes, 1 del Mas de la Costa, 4 del Tossalet de les Forques, 2 de les Forques (11 i 26 cm) i 1 de Montnegre (20 cm). De la variant 27a s'han identificat 6 exemplars trobats en 2 jaciments: 2 del Puig de la Misericòrdia (15'5 i 26 cm) i 4 de la Torre de la Sal (11, 15'6, 16 i 16'2 cm). Els 5 exemplars més complets pertanyen als tipus F 2983-2984. Del Puig de la Misericòrdia és un exemplar del tipus F 2984 amb un diàmetre de 15'5 cm i una relació h/v d'1'80. De la Torre de la Sal és un exemplar del tipus F 2983 amb una relació h/v de 0'45; els altres 3 exemplars són del tipus F 2984 i presenten una relació h/v de 0'49 (2) i 0'50. De la variant 27b s'han trobat 7 exemplars en 2 jaciments: 6 de la Torre de la Sal (15, 2 de 16, 16'5, 18 i 19 cm) i 1 del Cormulló dels Moros (16 cm).

Sense determinar variant entre Lamboglia 27a i 27b s'han trobat 26 exemplars d'11 jaciments: 3 de la Curolla de Cervera del Maestre (14, 18 i 20 cm), 2 del Palau (14 i 18 cm), 2 de la Punta (16 cm), 1 de l'Horta Seca, 4 de Sant Josep (14, 16 i 24 cm), 5 del Castell d'Almenara (12, 14 i 16 cm), 1 dels Torners (18 cm), 3 del Tossal de Gaidó (12 i 16 cm), 2 del Tossal de la Balaguera (16 cm), 1 del Tossal de l'Assut (18 cm) i 2 del Tossalet de les Forques (14 i 16 cm). En conjunt els formats varien entre 12 i 24 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Castellnuf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70, fig. 50, 1-2, 8-12, 14-21
La Teste-Nègre	210/180	Gantès, 1978, 99
Grand Congloué I	Ca. 200	Benoit, 1961, 90-92, pl. IXb, 1-3
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 50, 60
Saguntum, torre republicana	Principi del segle II	Pascual i Aranequi, 1993, 194, fig. 8, 28-30
Anivellament del fòrum	Primer terç del segle II	Aranequi, 1995, 251, fig. 5
La Serreta (Alcoi)	Principi del segle II	Llobregat <i>et alii</i> , 1995, 148, fig. 12-5
Les Castells, fase Nages II antic	250-175	Py, 1978a, 221, fig. 102, 135
Abocador J1, nivell 9c	225-200	Py, 1978b, 67-68
Cosa, depòsit A	273-180/160	Taylor, 1957, 86, 148-149, A22, pl. XXII
Torraco, baluard de Santa Bàrbara, 1ª fase de la muralla	Primer quart del segle II	Hauschild, 1983, 173, fig. 19, 10
Ses Lloses	180-160	De Nicolás, 1979, 9, fig. II, d
La Chrétienne C	Segon quart del segle II	Joncheray, 1975, 85, fig. 36, c
Carthago	Ante 149/146	Morel, 1978, 159
Emporiae, muralla sud de la Neapolis		Sanmartí i Nolla, 1986, 88, fig. 10
Estrats fundacionals del praesidium republicà	Primera meitat del segle II	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 157, fig. 90, 6; 430, fig. 149, 10
Basilica, estrats 1111-1112	Ca. 150	
Numentia, Valdeorrián	133	Sanmartí i Principal, 1997, 38, fig. 23,2
Capo Graziano	140/130	Cavalier, 1985, 121, fig. 147
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 245
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 108, núm. 1-3, fig. 47
Cavalière	110/90	Charlin <i>et alii</i> , 1978, 28, fig. 15, 1
Saldue, Don Juan de Aragón, nivell d	110-90	Paracuellos, a Galve, 1996, 64, fig. 12,2
L'Arguera (Calafell)	Darrer quart del segle III/ primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 28, 38, 40-41, etc. llim. 32, 239; 36, 295; 38, 313-314; 39, 328, etc
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 53-55, núm. 351-353, 385-389, 468-470
Pollentia, Pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 229, llim. 1, 15; 2, 1, 4-5; Sanmartí <i>et alii</i> , 1996, 19-20, núm. 84-89, 585-589, 692-703
Lattara, fases IC1; IB2; IB1; 3E; 3D2b; 3D2a; 3D1; 3C2	225-200; ca. 200; 200-175; 225-200; 200-175; 175-150; 150-125; 125-75	Py <i>et alii</i> , 1990, 86, 95, 97, 153, 156, 162, 174, fig. 2-16, 8-18; 2-20, 5; 2-23, 4; 6-6, 4-7; 6-10, 11, 15; 6-16, 1, 3, 5, 9-10
Le Marduel, fases IIA; IIB1; IIB2; IA; IB	200-175; 175-125; 125-100; 100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 22, fig. 16, 2-3; 28, fig. 25, 5, 8; 31, fig. 28, 5, 38, 49
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot, 1980, 131-133, 146-147
fase II	90/80-55/45	
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 109
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 261, fig. 1, 1
Fos I	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément, 1987, 185, fig. 12, 9

Lamboglia 27B-c: la variant Lamboglia 27B fou definida a partir d'un exemplar del derelict de Punta Scaletta (Giannutri) (Lamboglia, 1964, 245-246). Aquest autor havia definit anteriorment amb el núm. 27c una forma pròxima a la talla més petita de la 27B, que ha estat considerada sovint com una 27c de talla gran, per la qual cosa hi ha diverses postures entre els investigadors sobre aquestes dues variants. Aquesta copa amb carena marcada apareix al final del segle III i perdura fins a mitjan segle I (Morel, 1965a, 37-38; 1981a, 229; Sanmartí i Principal, 1998, 209-210). El format gran (27B) va decorat amb palmetes o fulles i el petit (27c) amb una roseta. Per a Py (1978b, 68; Dedet i Py, 1979, 122) la copa Lamboglia 27B o la variant 27c gran no són més que una pàtera Lamboglia 5/7 profunda. Posteriorment, Py (a DICOCER, 148) distingeix dues variants de la forma Lamboglia

27B, segons la vora siga recntrant (Ba) o exvasada (Bb), a més de la forma 27c que és semblant a la 27Bb però de format més petit, totes amb una datació semblant entre 225 i 25. En el derelict del Grand Congloué I hi ha 1889 exemplars i fragments de la variant petita i 2021 exemplars i fragments del format gran. A Les Castells, en la fase Nages II recent (175-100) és una de les formes més freqüents.

Pel que fa als diàmetres, per a Py la variant 27Ba té uns diàmetres entre 21 i 30 cm, sobretot de 24/26 cm; la variant 27Bb els té entre 23 i 30 cm i la 27c entre 12 i 16 cm. Segons Arcelin i Chabot (1980, 141-142) manté unes proporcions prou regulars al llarg del segle II, amb una relació h/v quasi sempre pròxima a 0'30-0'33; aquests autors assenyalen tres sèries de diàmetres de 17-18, 22-24 i 27-28 cm, amb algun cas estrany superior a 30 cm. En el derelict del Grand Congloué I hi ha quatre sèries de 13/14, 17/18, 24 i 35 cm i en el de Punta Scaletta hi ha tres talles de 14, 19 i 24 cm. A Olbia hi ha també tres sèries dominants: 13/15, 18/19 i 24/26 cm, aquesta darrera amb el 58% dels exemplars, les més petites de les quals desapareixen en època tardana (Bats, 1988, 117). A la Catalunya sud i occidental, hi ha quatre formats: 12/14, 16/18, 21/24 -el més nombrós- i més de 30 cm (Principal, 1998, 122-123).

Jaciment	Datació	Referència
Los Villares, nivell IV	Final del segle III	Mata, 1991, 39
Castellnuf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70, fig. 50, 1-4
La Teste-Nègre	210-190	Gantès, 1978, 99, fig. 2, 3-4
Grand Congloué I	Ca. 200	Benoit, 1961, 86, pl. IXb, 4-5; XIV, 16-19; 86-87, pl. Xa, XIV, 1, 3-4, 10-12
El Castellet de Banyoles (Tivissa)	Ca. 200	Asensio, Cela i Ferrer, 1996, 166, fig. 3, 11
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 32, 107, 139
Saguntum, anivellament del fòrum	Primer terç del segle II	Aranequi, 1995, 251, fig. 4
Ses Lloses	180-160	De Nicolás, 1979, 9, fig. II, b
Carthago	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 39, 127
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 245
L'illa Pedrosa (l'Estariu)	140/130	Barberà, 1975a, 82, fig. 1, b-c
Riou 3	110/80	Riou i Ximénès, 1988, 178, fig. 16, 1
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 158, 160, núm. 68, 106, fig. 12, 15
Palau de Benicarló, nivell fundacional (II)	Posterior al 138	Marín, 1990, 47-50, llim. 4
Torraco, baluard de Santa Bàrbara, primera fase de la muralla	Primer quart del segle II	Hauschild, 1983, 171, fig. 18, 3
Emporiae, muralla sud de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 88, fig. 10
Praesidium republicà	125-125	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 430, fig. 158, 6
Muralla Robert, estrat VII	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, I, 293-296
Sitja del Camp Laia	Meitat o tercer quart del segle II	Sanmartí, 1978, II, 448
Nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1	Ca. 100	Sanmartí i Santos, 1986-89, 294, fig. 2.1-2
Reblit de la Muralla Robert		Sanmartí i Santos, 1986-89, 304, fig. 8, 1
Saldue, Don Juan de Aragón, nivell d	110-90	Paracuellos, a Galve, 1996, 77, fig. 18, 1
L'Arguera (Calafell)	Darrer quart del segle III/ primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 28, 39-41; llim. 33, 248; 35, 270-271; 37, 306; 40, 329
Burriac, depòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 54-56, núm. 402-404, 454
Les Castells, fases Nages II recent i III antic	175-100; 100-70	Py, 1978a, 225, fig. 104, núm. 155; 231, fig. 109, núm. 177
Abocador J1, nivells 9a i 2	200-175; 150-125	Py, 1978b, 65, 67
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot, 1980, 132, 139-142
fase II	90/80-55/45	
Cosa, depòsit A	273-180/160	Taylor, 1957, 86, 102, 127, 148-149, pl. XXII, A22; XXVIII, B42c; XXXVI, D13aII
Depòsit B	180/160-140	
Depòsit D	150/130-70/60	
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule, 1980, 104, fig. 49, 1
Lattara, fases IB2; IB1; 3D2b; 3D2a; 3D1; 3C2; 3C1	Ca. 200; 200-175; 200-175; 175-150; 150-125; 125-75; 75-25	Py <i>et alii</i> , 1990, 95, 97, 153, 156, 170, 174-176, fig. 2-20, 3; 2-23, 7; 6-10, 3-4, 8, 12; 6-20, 1; 6-24, 1, 9; 6-28, 2
Le Marduel, fases IIB1; IIB2; IA; IB	175-125; 125-100; 100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 28, 31, 38, 49; fig. 28, 7; 5, 1; 46, 7; 6-16, 4
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 261-262, fig. 1, 4

És també una forma freqüent, tot i que no sempre és possible determinar-ne l'adscripció si el fragment de vora és molt petit. De la variant 27c s'han trobat 9 exemplars de 4 jaciments: 3 del Puig de la Misericòrdia (13, 14, i 16 cm), 1 de la Tossa Alta (15 cm), 4 de la Torre de la Sal (15'6, 16 i 16'2 cm) i 1 del Cormulló dels Moros (10 cm). Els formats presents varien entre 10 i 16 cm, amb una major freqüència dels situats en 15-16 cm. De la variant 27B s'han trobat 14 exemplars de 8 jaciments: 1 del Puig de la Misericòrdia (24 cm), 1 de la Curolla de Cervera del Mestre (20 cm), 1 del Palau (28 cm), 4 de la Torre de la Sal (17, 18, 19 i 25 cm), 1 del Solaig (20 cm), 1 de la Punta (22 cm), 3 del Tossal de la Balaguera (24 i 28 cm) i 2 del Cormulló dels Moros (25 i 27 cm). Els formats varien entre 17 i 28 cm, amb una major concentració en els segments 20, 24-25 i 27-28 cm.

Lamboglia 28a-b: és una forma antiga que perdura de manera general fins al final del segle II (Lamboglia, 1952a, 177-178). Py (a DICOCER, 148) la data entre 250 i 75. Sanmartí i Principal (1998, 210) suposen que deixaria de produir-se a partir de mitjan segle II. Les datacions comprenen un ampli ventall cronològic entre el darrer quart del segle III i la primera meitat de l'I. Sovint va decorada amb quatre palmetes o fulles impreses o una roseta central. Quant als diàmetres, Bats (1988, 119) proposa quatre sèries de 10, 14, 18/19 i 24 cm, dels quals són predominants els més petits. Py assenyala la diversitat de talles, sobretot entre 9 i 16 cm, però també fins a 25 cm. En el derelictes del Grand Congloué 1 hi ha 910 exemplars i fragments, amb diàmetres que van des d'11'3 fins a 24'5 cm. A la Catalunya sud i occidental s'observa una major concentració de diàmetres en el format 12/14 cm (Principal, 1998, 123). Encara apareix una variant evolucionada d'aquesta forma en el derelictes de Fos 1, que es data cap al principi de la segona meitat del segle I.

Jaciment	Datació	Referència
Los Villares, nivell IV	Final del segle III	Mata, 1991, 39, fig. 13, 13
Castellnuf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70, fig. 50, 5-7
Ullastret	Cu. 220	Morel, 1978, 157
La Teste-Nègre	210-190	Gantès, 1978, 99, fig. 2, 5
Grand Congloué 1	Cu. 200	Benoit, 1961, 90, pl. Xla, XIV, 5-9, 13
El Castellat de Banyoles (Tivissa)	Cu. 200	Asensio, Celsa i Ferrer, 1996, 166, fig. 3, 2, 4
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 102
El Pantall dels Llops	190/180	Bonet i Mata, 1981, 123
El Amarejo	Principis del segle II	Broncano i Blázquez, 1985, 263-265
Seguntum, anivellament del fórum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 5
Carthago	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 39, 52, 72, 106-107, 119-121, 197; Morel, 1990a, 62
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué, 1993b, 72, fig. 52, 6
Emporiae, muralla sud de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 104, fig. 30
Estrats fundacionals del praetorium republicà		Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 157, fig. 90, 14-15; 430, fig. 146, 10
Basilica, estrats 1111-1112	Cu. 150	
Muralla Robert, estrat VII	175-125	Sanmartí, 1978, I 293-296
Nivell V del jardí del peristil de la casa nòm. 1	Meitat/tercer quart del segle II	Sanmartí i Santos, 1986-89, 294, fig. 2, 4
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 108, núm. 4, fig. 47
Les Castells, fases Nages II antic i II recent	250-175; 175-100	Py, 1978a, 221, fig. 102, 141, 143; 225, fig. 106, 153
Nivell 9c de l'abocador J1	225-200	Py, 1978b, 67-68
Lanara, fases 1C1; 1B2; 1B1; 3E; 3D2b; 3D21; 3D1; 3C2	225-200; Cu. 200; 200-175; 225-200; 200-175; 175-150; 150-125; 125-75	Py <i>et alii</i> , 1990, 86, 95, 97, 153, 166, 174, fig. 2-23, 6; 6-10, 6; 6-16, 2; 6-24, 6
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 169, núm. 34, fig. 18; Marín, 1990, 56, lám. 5, 3-5
Cosa, dipòsit D	150/130-70/60	Taylor, 1965, 147
Le Marduel, fases 1B2; 1A; 1B	125-100; 100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 31, 38, 49, fig. 28, 4, 6
Saint-Rémy-de-Provence	Principi del segle I-30/20	Arcelin, 1975, 76-78
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 262, fig. 1, 5-7
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequemet, 1987, 185, fig. 12, 8

S'han trobat 13 exemplars a 6 jaciments: 3 al Puig de la Misericòrdia (9, 14 i 16 cm), 4 a la Torre de la Sal (11 i 16 cm), 1 al Castell d'Onda (16 cm), 1 a la Punta, 2 al Tossal de Gaidó (15 cm) i 2 al Tossalet de Montmira (18 i 20 cm). Els formats varien entre 9 i 20 cm, amb una major concentració en el segment 14-16 cm.

Lamboglia 31a-b: aquest bol de vora poc exvasada i peu anular apareix amb la producció antiga i perdura fins al segle I (Lamboglia, 1952a, 180-181; Morel, 1980, 102; Bats, 1988, 123). Sol anar decorada amb motius pintats a la part interior de la vora i al fons interior, acompanyats de motius incisos en la producció antiga (Sanmartí i Principal, 1998, 211). Aquests, documentats en el derelictes del Grand Congloué 1 i *Carthago*, experimenten una evolució des dels esquemes més elaborats amb la incisió marcant una línia sinuosa, fins als més simples en què aquella es redueix a una successió d'arcs angulosos (Morel, 1983b, 50). A jaciments posteriors com els derelictes de Punta Scaletta i Illa Pedrosa, els campaments numantins, *Valentia*, *Pollentia*, etc, la decoració és inexistent o, quan apareix, es redueix a simples bandes pintades de color blanc i ocasionalment algun punt. En alguns exemplars apareix un petit solc extern sota la vora. Presenta dues variants: la 31a-F 2574a1, amb la vora poc exvasada i una decoració interna pintada amb una garlanda, i la 31b-F 2950, amb les parets un poc més divergents i una decoració més senzilla. Py (a DICOCER, 146 i 148) considera que la variant 31a seria un poc més antiga que la 31b, i que aquesta quedaria inclosa en la producció mitjana.

En la producció tardana esdevé una de les formes més freqüents i presenta un esquema decoratiu senzill format per una sola banda pintada de blanc davall del llavi i dos cercles concèntrics també blancs al fons intern. Segons Arcelin i Chabot (1980, 138-139) experimenta una certa evolució al llarg del seu període de producció: la relació h/v és de 0'60-0'65 en el derelictes del Grand Congloué 1, on apareixen 382 exemplars; és pròxima a 0'55 en el de Punta Scaletta i de 0'45/0'50 en la fase II de La Cloche, mentre que el diàmetre a penes sembla canviar. A *Olbia* hi ha una gran varietat de diàmetres escalonats des de 12 fins a 29 cm, amb una major concentració en el segment 18/19 cm (Bats, 1988, 125). A la Catalunya sud i occidental les dimensions obtingudes són de 16 i 18 cm (Principal, 1998, 127). A *Pollentia* s'observa una concentració de diàmetres en dues talles de 13-15 i 15-18 cm (Sanmartí *et alii*, 1996, 21).

En la major part dels casos estudiats es tracta de fragments de vora, per la qual cosa no en resulta fàcil l'adscripció a les dues variants. S'han trobat 16 exemplars a 6 jaciments: 2 al Puig de la Misericòrdia, un dels quals és dubtós (11 i 16 cm); 9 a la Torre de la Sal (1 de 14, 2 de 15, 1 de 16 i 1 de 23 cm); 1 de l'Alter de Vinarragell (17 cm); 1 a la Torre d'Onda (una base de 6 cm); 2 al Cormulló dels Moros (23 cm); i 1 dubtós al Mas de Sant Pere. Els formats presents, doncs, són 14/15 cm, amb 3 peces; 16/17 cm, amb 3 peces, i 23 cm, amb 2 peces. D'aquests, 7 exemplars tenen decoració pintada: el de l'Alter de Vinarragell una flor i una garlanda incisa entre dues bandes; un dubtós del Puig de la Misericòrdia, dos de la Torre de la Sal i el del Cormulló dels Moros una banda a la vora; el del Mas de Sant Pere una banda pintada; i el de la Torre d'Onda i una banda en el fons.

Jaciment	Datació	Referència
Castellnuf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70-71, fig. 50, 27
La Teste-Nègre	210-190	Gantès, 1978, 99, fig. 2, 6
Grand Congloué 1	Ca. 200	Benoît, 1961, 80-82, pl. Vc, 1-3
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 50, 139
Saguntum, torre republicana	Principis del segle II	Pascual i Aranegui, 1993, 194, fig. 7, 1
Anivellament del fòrum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 6
Ses Lloses	180/160	De Nicolás, 1979, 9, fig. II, i-j
Carthago	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 52, 106-107, fig. 127, 127; 159, 172; Morel, 1990b, 62
Hispalis, Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 54
Numantia, Molino i Valdelilla	133	Sanmartí i Principal, 1997, 38, fig. 19.5, 21.6
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 247
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 108, núm. 12-15, fig. 47
Spargi	Ca. 100	Pallarés, 1979, 161, fig. 14; 1986, 94-95, fig. 9, c
Valentia	138-75	Mata <i>et alii</i> , 1980, 158, núm. 65-66, fig. 12; Marín, 1990, 53-54, lám. 5, 6
Tarraco, baluard de Santa Bàrbara, 1ª fase de la muralla	Primer quart del segle II	Hauschild, 1983, 171, fig. 18, 1
Col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué, 1993b, 72, fig. 52, 8
Les Castels, fase Nages II recent	175-100	Py, 1978a, 225
Abocador J1, nivells 8 i 2	Ca. 175; 150-125	Py, 1978b, 67-68
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II / primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 28, 40-41; lám. 36, 283; 37, 301; 39, 323
Emporiae, muralla sud de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 97, fig. 21
Estrats fundacionals del praesidium republicà		
Basilica, estrats I111-1112	Ca. 150	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 157: 430, fig. 148, 14-16
Muralla Robert, estrat VII	175-125	Sanmartí, 1978, 1, 293, 299
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	
Sija del camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, II, 448
Nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1	Cap a la meitat o el tercer quart del segle II	Sanmartí i Santos, 1986-89, 294, fig. 2, 6
Muralla, sectors Robert i Roua	Ca. 100	Sanmartí i Santos, 1986-89, 304-305, fig. 8, 8-11; 11, 3
Saldue, Don Juan de Aragón, nivell d	110-90	Paracuellos, a Galve, 1996, 64, fig. 13, 2
Nivell C2	90-60/50	Paracuellos, a Galve, 1996, 77, fig. 18, 5-6
Barric, nivell II del dipòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 53-55, núm. 328, 354, 357
Pollentia, Pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 229, lám. 1, 3, 5, 9
Nivells V-JV-III de Sa Portella	80-30	Sanmartí <i>et alii</i> , 1996, 20-22, 90-135
Lattara, fases 3D2a; 3D1; 3C2; 3C1	175-150; 150-125; 125-75; 75-25	Py <i>et alii</i> , 1990, 156, 174, 176, fig. 6-20, 8; 6-24, 3
Le Marduel, fases IA i IB	100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 22, 28, 31, 38, 49, fig. 25, 9; 28, 8-9; 35, 5; 46, 5, 9
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot, 1980, 132, 138-139
Fase II	90/80-55/45	
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule, 1980, 104, fig. 49, 7
Cosa, dipòsits B i D	150/130-70/60	Taylor, 1957, 127, B37b, pl. XXXVI, D13a
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> , 1981-82, 203
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 262, fig. 1, 8-14

Lamboglia 33a-b: aquesta copa és una creació de la campaniana A antiga (Lamboglia, 1952a, 181-182; Morel, 1980, 102; 1981a, 142; DICOCER, 148; Sanmartí i Principal, 1998, 210-211). La variant 33a és una forma oberta de parets divergents, àpoda, amb decoració incisa, pintada i impresa. La variant 33b és de parets igualment divergents, llavi lleugerament bisellat i peu anular. Bats (1988, 119-120) assenyala dues variants en els perfils de la vora de la 33b: la més antiga és plana o lleugerament bombada, mentre que la característica de la producció mitjana és bisellada cap a l'interior i presenta diverses variants; en la producció tardana aquest bisellat a penes se suggereix. En el derelict del Grand Congloué 1 hi ha 338 exemplars i fragments. La variant 33a apareix a *Carthago* i sembla no perdurar més enllà de mitjan segle II; la seua decoració característica, de gran rosàcia central impresa o motius complexos pintats, sembla desaparèixer a partir del segon quart de segle. La 33b apareix en el derelict del Grand Congloué 1 i sembla perdurar fins a la primera meitat de l'I. Pel que fa als diàmetres, s'escalonen entre 15 i 22 cm, amb una

forta concentració en el segment 18/19 a *Olbia* (77%). A la Catalunya sud i occidental els formats de vora documentats de la variant 33b oscil·len entre 15 i 23 cm, amb una major concentració en els 19/20 cm (Principal, 1998, 125). A *Pollentia*, els diàmetres de la variant 33b oscil·len entre 15 i 18 cm (Sanmartí *et alii*, 1996, 19).

Se n'han pogut estudiar un total de 7 exemplars a 5 jaciments, 2 de la variant 33a i 5 de la variant 33b amb la característica vora bisellada. Les dues peces de la variant 33a són bases i s'han trobat als següents jaciments: 1 al Puigpedró i 1 al Tossal de la Balaguera (4 cm). Els de la variant 33b s'han trobat als següents jaciments: 2 al Puig de la Misericòrdia (20 i 28 cm); 1 a la Muntanyeta de Sant Antoni (18 cm); i 2 a la Punta (20 cm). Els formats de vora presents, doncs, són de 18 cm, amb 1 peça; 20 cm, amb 3 peces; i 28 cm amb una peça; quant a la base, només està present el format de 4 cm. L'exemplar de la Muntanyeta de Sant Antoni està decorat amb estries a l'exterior de la vora.

Jaciment	Datació	Referència
Castellnuf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70, fig. 50, 13
La Teste-Nègre	210-190	Gantès, 1978, 99, fig. 2, 8
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 50
Grand Congloué 1	Ca. 200	Benoît, 1961, 90, pl. XIb
Saguntum, torre republicana	Principis del segle II	Pascual i Aranegui, 1993, 194, fig. 8, 31
Anivellament del fòrum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 6
Les Castels (Nages)	175 i 150	Py, 1978b, 67-68
Abocador J1, nivells 8 i 4		
Carthago	Ante 149/146	Lancel, 1982, 52-53, fig. 61, A.157.14; Morel, 1990b, 62
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 33, fig. 9, 9
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué, 1993b, 72
Hispalis, Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 54
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 247
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 108, núm. 8, fig. 47
Le Marduel, fases IIA i IIB2	200-175; 125-100	Py i Lebeaupin, 1986, 22, 31
Spargi	Ca. 100	Pallarés, 1979, 161, fig. 14; 1986, 94-95, fig. 9, d
Riou 3	110/80	Riou i Ximénès, 1988, 178, fig. 16, 2
Valentia, nivells IV i IVB del Palau de Benicarló	Des del final del segle II fins al 75	Marín, 1990, 54-55, lám. 5, 7-8
Carrer Trinitaris, capa 2		Mata, Ribera i Lerma, 1980, 169, núm. 32, fig. 19
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II / primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 28, 39-40; lám. 34, 264; 36, 290; 37, 304
Emporiae, muralla sud de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 88, fig. 10
Praesidium republicà		Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 157, 430, fig. 141, 8
Basilica, estrats I111-1112	Ca. 150	
Muralla Robert, estrats VII, VI, IV	Des de 175 fins al 50/40	Sanmartí, 1978, 1, 293-305
Sija del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, II, 448
La Cloche	Fins al principi del segle I	Arcelin i Chabot, 1980, 127, fig. 6, 41
Cosa, dipòsit B	180/160-140	Taylor, 1957, 102, 127, 150-151, pl. XV, D13a
Dipòsit D	150/130-70/60	XXVIII, B39
Lattara, fases 3D2b; 3D2a; 3D1; 3C2; 3C1	200-175; 175-150; 150-125; 125-75; 75-25	Py <i>et alii</i> , 1990, 153, 156, 174, 176, fig. 6-16, 7-8, 12; 6-20, 3; 6-24, 10; 6-28, 1

Lamboglia 34: definit a partir de diversos exemplars d'*Ischia*, *Emporiae*, *Entremont*, etc (Lamboglia, 1952a, 182, núm. 149), algun dels quals, segons assenyala Morel (1965a, 97), no és de campaniana A, aquest petit bol és una forma d'aparició primerenca (Morel, 1963, 27; Sanmartí i Principal, 1998, 211), característica del segle II, encara que perdura fins al primer quart de l'I (Arcelin i Chabot, 1980, 153; DICOCER, 149). En el derelict del Grand Congloué 1 s'estudia agrupada amb la forma Lamboglia 25, tot plegat 64 exemplars i fragments, però a partir del dibuix poden diferenciar-se'n alguns exemplars. La distinció entre la variant carenada (34b) i no carenada (34a) no sempre és fàcil, sobretot quan es tracta de fragments de vora. Py (1978a, 225) assenyala que a Les Castels (Nages) no es verifica la

diferenciació cronològica proposada per Lamboglia, per a qui la variant de carena angulara era posterior a la de carena suau. La major part de la datacions aplegades es concentren entre el darrer quart del segle III i la primera meitat del II, tot i que perdura en la seua segona meitat i fins a la primera de l'I. Per a Bats (1988, 128) es va fabricar amb una sola talla de 7/8 cm. Py dona una forquilla lleugerament més àmplia: de 7 a 9 cm. A la Catalunya sud i occidental els formats de vora documentats són de 6 i 8/9 cm (Principal, 1998, 129).

És un forma poc freqüent. Per tractar-se de material fragmentari, només han pogut ser identificats alguns exemplars de la variant 34b per la carena. S'han trobat 3 exemplars d'altres tants jaciments, un d'ells dubtós: San Josep, el Tossal de la Balaguera (7 cm) i el Tossal de les Forques (?). L'únic format present, doncs, és de 7 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Castellnuf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70, fig. 80, 24
Grand Congloué 1	Cu. 200	Benoit, 1961, 92, pl. XII, 3-6
La Teste-Nègre	210-190	Ganès, 1978, 99, fig. 2, 9
El Turó dels Dos Pins	Final del segle III-principi del II	Garcia i Rosselló, 1993, 128-129, núm. 1, 160, núm. 1
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 139
El Amarco	Principi del segle II	Broncano i Blázquez, 1985, 263-265
Saguntum, anivellament del fòrum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 6
Ses Lloses	180/160	De Nicolás, 1979, 9, fig. II, e-f
Carthago	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 56, 72, 119-121; Morel, 1990b, 62
Emporiae, muralla sud de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 97, fig. 21
Præsidium republica		Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 430, fig. 157, 7
Les Castells, Nages II antic i II recent	250-175; 175-100	Py, 1978a, 223, fig. 102, 148; 225, fig. 106, 160-161
Abocador J1, nivells 9c i 3	225-200; 150-125	Py, 1978b, 67-68
Lattara, fase 3D2b	200-175	Py <i>et alii</i> , 1990, 153, 174, fig. 6-10, 2; 6-20, 2
Fase 3D1	150-125	
Cosa, depòsit D	150/130-70/60	Taylor, 1957, 126, pl. XXXV, D10b
Hispalis, Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 54
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot, 1980, 132-133, 153
Fase II	90/80-55/45	

Lamboglia 36: aquest plat té una datació àmplia (Lamboglia, 1952a, 183; 1960, 300; Morel, 1981a, 102-106; Sanmartí i Principal, 1998, 209). Py (a DICOCER, 149) el data entre 225 i 25. És característic del segle II i comença a fer-se més estrany en el seu darrer quart, però perdura almenys fins al primer quart de l'I. Quant al perfil de la vora, aquesta és més corbada i pendent en la variant antiga, mentre que en el segle I se suavitzava i és quasi horitzontal (Arcelin i Chabot, 1980, 132 i 144-146; Bats, 1988, 109-110). Pel que fa als diàmetres, les referències són molt variades. En el derelict del Grand Congloué 1, on apareixen 586 exemplars, s'escalonen en 4 sèries de 18'5 a 34'5 cm i els més grans van decorats amb 4 palmetes impreses. Py assenyala 3 mòduls de 18/20, 25/27 i 32/34 cm. A La Cloche s'agrupen en 3 sèries de 16-17, 20-22 i 25 cm. Pel que fa a la proporció h/v, en aquest jaciment se situa entre 0'16 i 0'25, sense presentar canvis. A Saint-Blaise hi ha dues talles al voltant de 18 i 25 cm. A Olbia, en les produccions antiga, mitjana i tardana apareixen dos formats majoritaris al voltant del 18-20 i 25-27 cm. Al segle II es fabriquen excepcionalment exemplars amb talles de 30-34 cm. A la Catalunya sud i occidental s'observen dos grups de concentració de diàmetres en 16/19 cm i 23/24 cm. (Principal, 1998, 120).

És, juntament amb la forma Lamboglia 27, la de més àmplia presència en aquesta producció. La major part de les peces són fragments corresponents a la vora que, en el millor dels casos, permeten restituir de forma aproximada el diàmetre. S'han trobat 57

exemplars procedents de 19 jaciments: 10 del Puig de la Misericòrdia (20, 22, 24 i 26 cm), 1 de la Curolla de Cervera del Maestre (30 cm), 6 del Palau (20 cm), 1 del Maset, 2 del Tossal (18 cm), 1 dels Pasquals (27 cm), 13 de la Torre de la Sal (17'5, 19, 20, 24 i 27 cm), 1 del Torrelló del Boverot (26'5 cm), 2 de l'Alter de Vinarragell (20 cm), 3 de la Punta (19 i 36 cm), 2 de l'Horta Seca, 1 del Castell d'Almenara (26 cm), 1 dels Racons, 1 dels Vilarets, 2 del Puigpedró (26 cm), 3 del Tossal de la Balaguera (23 cm), 3 del Tossal de les Forques (17 cm), 2 del Cormulló dels Moros (29 cm) i 2 del Mas de Sant Pere (19 cm). Els formats presents varien entre 17'5 i 36 cm, amb una major agrupació en els 20 i 26 cm. Només hi ha 3 exemplars prou complets amb diàmetre de base, 2 procedents de la Torre de la Sal amb uns diàmetres de base de 6'8 i 7'8 cm que donen una relació h/v de 0'22, i 1 del Torrelló del Boverot amb una base de 8 cm i una relació h/v de 0'20. En alguns casos, com el de la vora del Castell d'Almenara, el llavi corbat es correspon amb els trets morfològics propis de la variant antiga d'aquest plat.

Jaciment	Datació	Referència
Castellnuf	Final del segle III	Gasull <i>et alii</i> , 1995, 70, fig. 49, 21-23
Grand Congloué 1	Cu. 200	Benoit, 1961, 86, pl. IXa, 1-3; XIV, 2
El Castellet de Banyoles (Tivissa)	Cu. 200	Asensio, Cela i Ferrer, 1996, 167
El Turó dels Dos Pins	Final del segle III-175	Garcia i Rosselló, 1993, 94-95, núm. 1
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 18, 46, 130, 139
Saguntum, primera fase de la torre republicana	Principi del segle II	Pascual i Aranegui, 1993, 194, fig. 8, 23, 25
Anivellament del fòrum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 6
La Serreta (Alcoi)	Principi del segle II	Llobregat <i>et alii</i> , 1995, 148, fig. 12-4
Ses Lloses	180/160	De Nicolás, 1979, 10, fig. IV, a-b
Carthago	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 176
La Chrétienne C	Segon quart del segle II	Joncheray, 1975, 85, fig. 36, a-b
Hispalis, Argote de Molina	Mitjan/segona meitat del segle II	Campos, 1986, 54
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 34-35, fig. 9, 1-3
Capo Graziano (Fillicudi A)	140/130	Cavalier, 1985, 121, fig. 147
Punta Scaletta (Gianatri)	140/130	Lamboglia, 1964, 247
Tarraco, baluard de Santa Bàrbara, 1ª fase de la muralla	Primer quart del segle II	Hauschild, 1983, 171, fig. 18, 4
Collegi d'Arquitectes	150-125	Aquilué, 1993b, 72, fig. 52, 5
Grand Ribaud A	Final del segle II	Carrazé, 1975, 25, fig. 5
Les Castells, fases II antic i II recent	200, 75-100	Py, 1978a, 221, fig. 102, 140; 225-227, fig. 106, 162, 168
Abocador J1, nivells 9a i 2	200-175; 150-125	Py, 1978b, 67-68
Albaninikum, estrat VIB	180/170-100/90	Lamboglia, 1950, 79, fig. 34, 1
Cavaliere	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 28, fig. 15, 3
Saldute, Don Juan de Aragón, nivell d	110-90	Paracuellos, a Gaive, 1996, 77, fig. 18, 7
Cáceres el Viejo	Cu. 80	Ulbert, 1984, 170, Taf. 45, 535-534
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerna, 1980, 160, núm. 102, fig. 15; Martín, 1990, 51, lám. VI, 1-2; Ribera, 1998a, 320, 338, 343, 346, 350
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle III fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 28, 40; lám. 36, 285
Emporiae, tram meridional de la muralla de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 88, fig. 10
Præsidium republica	Cu. 150	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 157, 430, fig. 145, 9
Basílica, estrats 1111-1112	175-125	
Nivell V del jardí del penill de la casa romana núm. 1	Cap a la meitat o el tercer quart del segle II	Sanmartí i Santos, 1986-89, 294, fig. 2, 3
Tram oriental de la muralla, sectors Robert i Roura	Cu. 100	Sanmartí i Santos, 1986-89, 304-305, fig. 8, 3, 7; 11, 4
Muralla Robert, estrats VII i IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, 1, 293-296, 299
Pollenia, nivell V del carrer Porticat	123-70/60	Sanmartí <i>et alii</i> , 1996, 17, núm. 36, 669-670
Cosa, depòsit B	180/160-140	Taylor, 1957, 95, 110, 121, 146, pl. XXXI, B6, XXX, C16, XXXIII, D3a
Depòsit C	190/180-140	
Depòsit D	150/130-70/60	
Le Manduel, fase HB1	175-125	Py i Lebeupin, 1986, 28, 31 i 38, fig. 25, 6; 49, fig. 46, 8
Fuse IB	75-25	
Lattara, fases 1B1; 3D2b; 3D2a; 3D1; 3C2; 3C1	200-175; 200-175; 175-150; 150-125; 125-75; 75-25	Py <i>et alii</i> , 1990, 97, 153, 156, 174, 176, fig. 2-23, 5; 6-20, 4; 6-24, 5
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot, 1980, 144-146
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoale, 1980, 104, fig. 49, 2
Saint-Rémy-de-Provence	Des del principi del segle I fins al 30/20	Arcelin, 1975, 76-78
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 263, fig. 2, 15-19

Lamboglia 45: definit per Lamboglia (1952a, 192-193) a partir d'exemplars de ceràmica àtica de vernís negre i de produccions del segle III, la fabricació d'aquest *guttus* en campaniana A fou reconeguda després de la seua troballa en el derelict de del Grand Congloué 1, on, de 50 exemplars, només un és agallonat i va decorat amb motius pintats en blanc. La variant de cos llis (F 8151) és, doncs, molt més nombrosa que l'agallonada (F 8121), que apareix també en el derelict de Ses Lloses. Lamboglia (1960, 295) va considerar aquesta forma pròpia de la "ceràmica protocampana" del segle III. La seua producció es data entre el darrer quart del segle III i el primer del segle II (Lamboglia, 1961a, 145, fig. 3, 2; Morel, 1980, 104; DICOCER, 149; Principal, 1998, 140; Sanmartí i Principal, 1998, 212). Aquesta forma, freqüent a la Península Ibèrica i el nord d'Àfrica, desapareix en la primera meitat del segle II (Morel, 1962-65, 114; 1978, 157; 1981a, 425; 1986b, 488-489). Les referències cronològiques aplegades són escasses, però totes es concentren entre el darrer terç del segle III i el primer quart del II. A la Gàl·lia és força escassa (Bats, 1988, 131).

Només s'ha trobat un exemplar, prou incomplet, al Tossalet de Montmira, que té el cos agallonat i el bec en forma de cap de lleó.

Jaciment	Datació	Referència
Cabrera de Mar	Segle III	Barberá, 1968, 108-110, fig. 6, 7146
Emporiae	Darrer terç del segle III	Sanmartí, 1978, II, 477, lám. 76, 1399-1400
El Turó dels Dos Pins	Darrer quart del segle III	García i Roselló, 1993, 148-149, núm. 2
Los Villares, nivell IV	Final del segle III	Mata, 1991, 39
El Puntal dels Llops	Final del segle III	Bonet i Mata, 1981, 120-121, fig. 20, 82, lám. XII
Grand Congloué 1	Ca. 200	Benoit, 1961, 82-84, pl. VI
Alorda Park	Ca. 200	Principal, 1998, 140, núm. 1756, lám. 39,3
Edetu	220-175	Bonet, 1995, 388, fig. 36, 114, 136
Ses Lloses	180/160	De Nicolás, 1979, 9-10, fig. III
Suguntum, anivellament del forum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251

Lamboglia 49B-F 3311: definida per Lamboglia (1952a, 195) a partir d'un exemplar d'*Emporiae*, aquesta copa és una forma antiga (Lamboglia, 1961c, 146) que apareix entre les primeres produïdes en campaniana A (Morel, 1981a, 257; Sanmartí i Principal, 1998, 212). Lamboglia (1960, 295) la va considerar pròpia de la "ceràmica protocampana" del segle III. Py (a DICOCER, 149) la data entre 225 i 150. És una copa de vora vertical o lleugerament exvasada, amb dues anses verticals de secció en cinta que poden portar una llengüeta horitzontal en la part superior i peu alt cònic, que ocasionalment va decorada amb bandes pintades a l'interior de la vora. Els paral·lels més estrets amb l'exemplar complet estudiat són de Lípari (F 3311a1), *Carthago* (F 3311b1), La Teste-Nègre (F 3311b2) i La Escuera (F 3311c1), que es daten cap al 200 o poc després, i *Neapolis* (F 3311e1), de la primera meitat del segle II. Pel que fa a les dimensions, els exemplars de Les Castells (Nages) tenen una sola talla de 14/15 cm de diàmetre; els de Saint Blaise, *Olbia*, La Teste-Nègre i La Cloche tenen una sola talla de 10/11 cm (Bats, 1988, 130-131). A la Catalunya sud i occidental el format documentat en els diàmetres de la vora és de 9/11 cm i en les bases de 5/6 cm (Principal, 1998, 129).

És una forma molt poc freqüent, de la qual s'han trobat 3 exemplars en 2 jaciments: 1 prou complet al Solaig amb un diàmetre de vora d'11 cm i un diàmetre de base de 5'4 cm; i 2 a la Muntanyeta de Sant Antoni amb diàmetres de vora de 10 i 11 cm. Les dimensions, doncs, s'ajusten a les anteriorment vistes.

Jaciment	Datació	Referència
El Cabeceo del Tesoro	Segona meitat del segle III	García Cano et alii, 1989, 127, fig. 6,3
Los Villares, nivell IV	Final del segle III	Pla Ribera, 1980, lám. XXVII, 1; Mata, 1991, 39, fig. 13, 14
Castellnuf	Final del segle III	Gasull et alii, 1995, 70, fig. 50, 28-29
El Moli de l'Espigol	Ca. 200	Principal, 1998, 129, núm. 985
Alorda Park	Ca. 200	Principal, 1998, 129, núm. 1709
<i>Carthago Nova</i> , Molinete	Darrer quart del segle III-inicis del II	Ruiz Valderas, 1999, 37-38, lám. III, 3
La Teste-Nègre	210-190	Gantès, 1978, 99, fig. 3, 2
La Serreta (Alcoi)	Principi del segle II	Llobregat et alii, 1995, 148, fig. 12-1
<i>Suguntum</i> , anivellament del forum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 4
Les Castells, Nages II antic i II recent	Poc després del 200 i 175-100	Py, 1978a, 223, fig. 102, 142; 227, fig. 106, 166
Abocador J1, nivells 8-6	175-150	Py, 1978b, 67-68
Lattara, fase 3D2b	200-175	Py et alii, 1990, 153, 166, fig. 6-16, 15
Fase 3D2a	175-150	
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelein i Chabot, 1980, 131, fig. 4, 9-11
Roma	Final del segle III/principi del II	Morel, 1965a, 96-97, núm. 191, pl. 15, 5
<i>Carthago</i>	Ante 149/146	Chelbi, 1992, 22-23

Lamboglia 55: aquest plat es data sobretot en el segle II (Lamboglia, 1952a, 196-197; DICOCER, 150; Sanmartí i Principal, 1998, 209). Pel fet de no aparèixer al derelict de del Grand Congloué 1 i ser molt freqüent a *Carthago*, sembla que degué començar a produir-se en el primer quart del segle II, amb la producció mitjana. Des del darrer quart d'aquest segle resulta estrany, tot i que en alguns casos sembla perdurar fins al primer quart de l'I. Quan presenta decoració, aquesta sol estar formada per fulles o més rarament palmetes impreses en disposició radial, en ocasions envoltades per una o més orles d'estries (Solier, 1980, fig. 1, 1). Pel que fa a la seua talla, a Saint-Blaise els diàmetres presents són 24 i 25 cm (Cayot, 1984, 68); a *Luna* 20 i 27 cm; a Punta Scaletta 27 cm; a l'Illa Pedrosa 14 cm; a *Olbia* hi ha un escalonament des de 17 fins a 29 cm, amb un agrupament important en els 25-26 cm (Bats, 1988, 114).

És també una forma poc freqüent que trobem només en 3 ocasions a la Torre de la Sal, 2 dels quals proporcionen formats de 17 i 24 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Castellnuf	Final del segle III	Gasull et alii, 1995, 70, fig. 49, 22
Chrétienne C	Segon quart del segle II	Jonchery, 1975, 85, fig. 36, d
<i>Carthago</i>	Ante 149/146	Lancel et alii, 1982, 52, 56, 88-90; fig. 106-107, 119-121, 127, 136, 154-155, etc.; Morel, 1990b, 62
Les Castells (Nages), abocador J1, nivell 4	Ca. 150	Py, 1978b, 65, fig. 4, 83
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 35, fig. 9, 4-5
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aguiló, 1993b, 72, fig. 52, 4, 9
<i>Hippo Regius</i> , segon grup	Segle II	Morel, 1962-65, 114
Punta Scaletta (Gianutri)	140/130	Lamboglia, 1961, 248
<i>Emporiae</i> , tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i> , estrats fundacionals	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 86, fig. 5
Estrats 1111-1112 de la basílica	Ca. 150	Aguiló et alii, 1984, 157
Muralla Robert, estrat VII	175-125	Sanmartí, 1978, I, 293-296
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 108, núm. 9-11, fig. 47
<i>Olbia</i>	Fins al darrer quart del segle II	Bats, 1988, 114
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelein i Chabot, 1980, 131, 133, fig. 7, 56
<i>Hispalis</i> , Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 54-55
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 169, núm. 31, fig. 19; Marín, 1990, 52-53, lám. 6, 3-5
Lattara, fase 3C2	125-75	Py et alii, 1990, 174, fig. 6-24, 7
Cosa, depòsit B	180/160-140	Taylor, 1957, 100, 107, 122, 146-147, pl. XXVIII, B34; XXX, C; XXXIII, D5all
Depòsit C	190/180-140	
Depòsit D	150/130-70/60	
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule, 1980, 104

Morel 68b-c: aquesta copa de cos aproximadament hemisfèric, anses geminades verticals amb un petit nus en la part superior i peu cònic llis o amb motlures, fou classificada inicialment a partir d'un exemplar d'*Emporiae* sense anses (Almagro Basch, 1953, 395), i definida per Morel (1965b, 87-88, fig. 1, 5) a partir d'exemplars amb anses de *Pompeia*. És una creació de la producció antiga que imita models torèutics i es data entre el 200 i 125 (Morel, 1965b, 87-88; Morel, 1978, 160; 1981a, 249; Py, 1978a, 223, núm. 95; 1978b, 67, núm. 41; Sanmartí, 1978, I, 64; DICOCER, 150). Normalment va decorada amb bandes pintades a la part interior de la vora i un cercle al fons, que sol combinar els colors marró-vinós en els exemplars més antics i limitar-se al blanc a partir del segon quart del segle II (Sanmartí i Principal, 1998, 212). És la forma de més complicada elaboració -amb diversos detalls ornamentals com el peu i les anses- que perdura més temps sense canvis (Morel, 1981b, 89). Pel que fa a les dimensions, en el derelict del Grand Congloué 1 -on aparegueren 450 exemplars- hi ha dues sèries: una amb diàmetres de 7'5-8 cm i 9'1-10 cm d'altura, i l'altra amb diàmetres de 8'5-8'7 cm i 10-10'5 cm d'altura. A Saint Blaise i a *Olbia* només hi ha una talla de 9/10 cm de diàmetre (Bats, 1988, 130). A la Catalunya sud i occidental tots els exemplars estudiats s'agrupen en el segment 9-11 cm, amb un predomini de la talla 10 cm; quant a les bases, totes s'agrupen en el grup de 4-6 cm, amb un predomini dels 5 cm (Principal, 1998, 129).

Aquesta copa és el vas amb anses que va tenir una major difusió. És una forma relativament freqüent, amb un total de 22 exemplars, que apareix a 14 jaciments: 3 al Puig de la Misericòrdia (10 i 12 cm), 1 al Castell d'Alcalà, 2 als Pasquals (10 i 10'5 cm), 2 a la Torre de la Sal (11 cm), 2 al Torrelló del Boverot (10 cm; 1 base de 5 cm), 1 al Castell d'Onda (1 base de 5'5 cm), 2 a l'Alter de Vinarragell (1 base de 4'7 cm), 1 al Castell de la Vilavella (11 cm), 2 a la Punta (10'2 cm; 2 bases de 5'5 i 6'5 cm), 1 al Puigpedró (11 cm), 1 al Tossal de l'Assut (11 cm), 2 al Tossalet de les Forques (10 cm), 1 al Cormulló dels Moros (12 cm) i 1 al Mas de Sant Pere (una base de 5'2 cm). Tots els formats presents estan compresos en la forquilla 10-12 cm, amb un predomini del segment 10-11 cm. Quant a les bases, els diàmetres són de 4'7, 5, 5'2, 5'5 (2) i 6'5 cm, amb un predomini del format 5 cm. Un exemplar de la Punta que es conserva prou complet té una relació h/v de 0'76. Tots els exemplars trobats van decorats amb 1, 2, 3 o 4 bandes pintades a l'interior de la vora de color blanc i marró-vinós.

Jaciment	Datació	Referència
Molí d'Espigol	Final del segle III	Sanmartí, 1978, 64
La Teste-Nègre	210-190	Garnès, 1978, 99, fig. 3, 1, 5-6
Grand Congloué 1	Ca. 200	Benoit, 1961, 79-80, pl. Va, 1
El Castell de Banyoles (Tivissa)	Ca. 200	Asensio, Cela i Ferrer, 1996, 166, fig. 3, 8-10
Aleria, tomba 25	Ca. 200	Jehasse, 1973, 167-169
Edeta	220-175	Morel, 1981a, 249-250; Bonet, 1995, 388, fig. 50, 42, 68, 139
Lattara, fase 3D2b	200-175	Py et alii, 1990, 153
Soanum, primera fase de la torre republicana	Principi del segle II	Pascual i Aranegui, 1993, 194, fig. 7, 2-3
Anivellament del forum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 251, fig. 4
La Serreta (Alcoi)	Principi del segle II	Llobregat et alii, 1995, 148-149, fig. 12-6
Carthago	Ante 149/146	Lancel et alii, 1982, 176, fig. 218, 197
Na Guardis	150/130	Guertero, 1984, 35, fig. 9, 6
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquiló, 1993b, 72, fig. 52, 3
Emporiae, segona fase del Plànting	Ca. 200	Sanmartí, Nolla i Aquiló, 1983-84, 125, 134, fig. 29-31
Estrats fundacionals del procediment republicà	Primera meitat del segle II	Aquiló et alii, 1984, 157, 430, fig. 151, 3
Estrats 1111-1112 de la basílica	Ca. 150	
Muralla Robert, estrat VII	175-125	Sanmartí, 1978, I, 293, II, 425-426
Les Castells, Nages II antic i II recent	Poc després del 200; 175-100	Py, 1978a, 223, fig. 102, 146; 227, fig. 106, 159, 169
Abocador J1, nivells 9a i 2	200-125	Py, 1978b, 65
La Cloche, fase I	220/180-100	Arcelin i Chabot, 1980, 131-132
Le Marduel, fases IIB1, IIB2 i IA	175-125; 125-100; 100-75	Py i Lebeaupin, 1986, 28, 31, 38
Vulcania, capa 5 del sondeig A del carrer Trinitaris	Des del final del segle II fins al 75	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 164, núm. 134, fig. 16
Saldare, Don Juan de Aragón, nivell C2	90-60/50	Paracuellos, a Galve, 1996, 77, fig. 19.4

1.1.1.2. DECORACIÓ

En el camp de la decoració és on resulta més notable el fenomen de l'estandardització d'aquesta producció (Morel, 1981b, 90-91). Entre els motius presents en el material estudiat no figura la gran estampilla central que apareix en la producció antiga sobre els bols àpods de la forma Lamboglia 33a. Les tècniques decoratives presents són les més freqüents en aquesta producció: hi apareixen motius pintats, impresos i incisos.

1.1.1.2.1. DECORACIÓ PINTADA I INCISA

Apareix sobre les formes Lamboglia 31a-b i Morel 68b-c. L'esquema decoratiu format per la combinació de motius pintats i incisos que apareix a la part interior de la vora del bol Lamboglia 31a-b és característic de la producció antiga i es data entre el final del segle III i la primera meitat del II. Aquesta combinació només ha aparegut en un exemplar de l'Alter de Vinarragell. L'esquema més habitual que apareix en la formes Lamboglia 31a-b està format per 2 bandes pintades de blanc amb una garlanda més fosca a la part interior de la vora, que es repeteix en el fons interior. Morel (1978, 166; 1983b, 50) el data en la primera meitat del segle II. Aquest esquema es dona, per exemple, a *Corduba* (Ventura, 1992, 158) cap a mitjan segle II. Això no obstant, la seua presència en la forma Lamboglia 31a-b -que s'estén també al fons interior- en contextos posteriors prova la seua perduració en la producció tardana al llarg de la primera meitat del segle I (Arcelin, 1978, 110). Pel que fa a la forma Morel 68b-c, la presència de la decoració pintada és pràcticament general a la part interior de la vora. L'esquema més habitual està format per 2 bandes blanques i una tercera roja enmig, encara que en alguns casos aquesta no resulta perceptible; no falten exemplars que pareixen estar decorats només amb un sola banda i altres que en porten quatre. Les referències a la presència d'aquests motius en els diferents jaciments poden trobar-se en els apartats corresponents a les formes esmentades.

1.1.1.2.2. DECORACIÓ IMPRESA

Els motius impresos són característics de la primera meitat del segle II i comencen a fer-se més estranys i grollers en la segona meitat d'aquest segle. La decoració impresa és molt rara en el nivell VIA d'*Albintimilium* (90/80-40/30) (Lamboglia, 1950, fig. 26, 5), per la qual cosa Lamboglia (1952a, 204; 1960, 303) situa la desaparició d'aquesta tècnica decorativa al voltant del 100-80. Aquests motius només han estat objecte d'estudis aproximatius (Lamboglia, 1952a, 201-204; Morel, 1978a, 158-160; 1983a, 48-49), però no d'un treball de sistematització. De manera general, poden dividir-se en dos grans grups: roseta central i quatre estampilles radials; aquestes poden ser palmetes o fulles. La roseta central apareix sobre vasos de talla petita (formes Lamboglia 25, 27a-b, 27c, 28a-b, 34), mentre que les estampilles radials decoren els fons de vasos de gran diàmetre (formes Lamboglia 27B, 36, 42Bc i 55).

En general, la qualitat dels motius impresos és variable i els de millor factura es daten en la primera meitat del segle II (Arcelin i Chabot, 1980, 134), encara que l'aspecte groller no sempre és indicatiu de cronologia tardana. El derelict del Grand Congloué 1 és el millor exemple sobre la qualitat i diversitat d'aquests motius en els

moments inicials de l'exportació massiva de campaniana A entre el final del segle III i el principi del II. A partir de l'exemple de *Carthago*, Morel (1978, 158; 1983a, 43-49) ha elaborat un esquema cronològic sobre aquests motius: les grans palmetes complexes i les palmetes elaborades, freqüents durant els dos o tres primers decennis del segle II, són poc freqüents en aquesta ciutat, per la qual cosa cal concloure que la major part de les importacions de campaniana A es va efectuar en el segon quart del segle, amb palmetes simplificades i un nombre creixent de fulles, el dibuix de les quals degué esquematitzar-se en poc temps, ja que la seua evolució havia començat abans del 149/146. En el tercer quart del segle, l'evolució acabaria amb les palmetes rudimentàries del tipus del derelict de Punta Scaletta (140/130) i de fulles molt esquemàtiques, mentre que les rosetes es multiplicarien en relació amb les palmetes i fulles. Tanmateix, el predomini de les rosetes sobre les estampilles radials (palmetes o fulles) no sembla tenir un estricte valor cronològic, com ha posat de relleu Bats (1988, 133-134), ja que la presència d'un o l'altre motiu està relacionat estretament amb la forma del vas i la seua grandària.

El motiu imprès més freqüent són les estampilles en forma de palmeta, que apareix a 15 jaciments. Aquestes van agrupades en nombre de quatre i en disposició radial. Aquest motiu correspon al tipus 5 de la taula de decoracions de Lamboglia (1952a, 201). Estan formades per una tija central que va flanquejada d'altres tiges paral·leles o oblíquies, amb diferents tipus de bases (en forma d'arc, de línia horitzontal, amb volutes, etc). A partir d'aquest disseny bàsic les variants poden ser múltiples. De manera aproximativa, les més elaborades i de millor qualitat es daten en la primera meitat del segle II, mentre que les més simplificades i grolleres poden datar-se en la segona meitat d'aquest segle. Quant a les dimensions, solen ser relativament grans, d'11-12 mm, amb dimensions menors, de 7-10 mm, per a les palmetes de la producció arcaica. Entre les ceràmiques estudiades són relativament freqüents, però normalment apareixen incompletes o molt desgastades, per la qual cosa no sempre és fàcil precisar llur forma concreta. Entre les de més acurada factura es troben les del Torrelló del Boverot, d'11 mm; una de la Muntanyeta de Sant Antoni, de 13 mm; el Castell de la Vilavella; la Punta, de 12 mm; i Sant Josep, de només 10 mm. Per les seues dimensions destaquen les d'un exemplar del Tossal de les Forques, de 15 mm; un del Tossal de la Balaguera, de 16 mm; i un del Puig de la Misericòrdia, de 19 mm.

Motiu	Jaciment
Palmeta	El Puig de la Misericòrdia, la Tossa Alta, el Poaig, el Palau, el Torrelló del Boverot, el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni, el Castell de la Vilavella, Sant Josep, la Punta, el Puigpedró, el Tossal de Gaidó, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de les Forques i el Tossal de Montmira
Roseta	El Puig de la Misericòrdia, la Curolla (Cervera del Maestre), el Castell d'Alcalà, els Pasquals, la Torre de la Sal, Sant Josep, la Punta, el Castell d'Almenara, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de les Forques i Montnegre
Fulla	La Torre de la Sal
Indeterminat	Els Pasquals i la Punta

El següent motiu és la roseta, que apareix a 11 jaciments. Constitueix el tipus 7 de la taula de decoracions de Lamboglia (1952a, 201). Està formada per un nombre variable de pètals (de 6 a 9); poden agrupar-se en dues grans famílies, segons estiguen formades per pètals simples de forma ovalada o arrodonida al voltant del cor central, o per pètals separats per punts o estambres. També apa-

reix un tipus amb els pètals en forma de creu. En general, els exemplars més antics presenten els trets ben definits i un bon acabat, mentre que a partir de mitjan segle II la seua factura va estereotipant-se fins a arribar a representar-se amb uns simples punts al voltant d'un altre punt central major. Com succeeix amb les palmetes, entre les ceràmiques estudiades són relativament freqüents, però normalment apareixen incompletes o molt desgastades, per la qual cosa no sempre és fàcil precisar llur forma concreta. El nombre de pètals entre els exemplars estudiats varia de 5 a 8, freqüent en aquest motiu decoratiu en la campaniana A. L'exemplar del Puig de la Misericòrdia és de 6 pètals units en el centre; el de la Curolla (Cervera del Maestre) és de 5 pètals i botó central amb punts entre aquells; l'exemplar de Sant Josep és de 5 pètals i botó central; els 2 de la Punta són de 8 pètals i botó central, però un d'ells té petits punts entre aquells; el del Castell d'Alcalà és semblant a aquest; del Castell d'Almenara se'n coneixen 2, un en forma d'estrella i l'altre de 7 pètals amb punts allargats a mode de radis curts entre aquests; el del Tossal de la Balaguera és de 6 pètals i botó central amb punts entre aquells; i el de Montnegre és també de 6 pètals i botó central però els punts són allargats. Els altres estan deficientment conservats i no es poden analitzar.

Les estampilles en forma de fulla constitueixen el grup 6 de la taula de decoracions de Lamboglia (1952a, 201). Aquest motiu es data al llarg del segle II. El model més freqüent està constituït per un cartutx en l'interior del qual apareix la fulla d'edra o de vinya amb tres lòbuls i nervatures. Només és present a la Torre de la Sal, on se'n coneixen dos exemplars, un prou complet amb 4 fulles en disposició radial de 9 mm i l'altre fragmentat amb una sola fulla d'11 mm. En el quadre de jaciments on aquest motiu ha estat datat es pot veure que és característic del segle II, amb una major concentració en el segon i tercer quarts.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Carthago</i>	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 197, fig. 244, 20; Morel, 1983a, 49, fig. 6, a-f
<i>Emporiae</i>	Cap al final de la primera meitat del segle II	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 461, núm. 3
	Segona meitat del segle II	Sanmartí, 1978, I, 50, núm. 9, lám. 1, 105; 137-138, núm. 321, 323
<i>Namantia</i> , <i>Renieblas sh</i>	153	Koenen, 1929, 299, Taf. 78, 5; Sanmartí i Principal, 1997, 40, fig. 26,6
<i>Cardaba</i>	Segon quart del segle II	Ventura, 1992, 144-145, fig. 4, núm. 257
<i>Hispalis</i> , <i>Argote de Molina</i>	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 57, fig. 53, núm. 3933
La Cuesta del Rosario		Ventura, 1985a, 55, fig. 10, núm. 83
<i>Hippo Regius</i>	Segona meitat del segle II	Morel, 1962-65, 113, fig. 9
<i>Delos</i>	Primera meitat/tercer quart del segle II	Morel, 1986b, 467-468, fig. 8, 38; 9, 45; 10, 51
El Cabecico del Tesoro	Primera meitat el tercer quart del segle II	García Cano <i>et alii</i> , 1989, 148, núm. 179-181, fig. 23,2-4
L'illa Pedrosa (l'Estariit)	140/130	Barberá, 1975a, 82, fig. 2
Punta Scaletta (Giannatri)	140/130	Lamboglia, 1964, 244
<i>Cosa</i> , depòsit D	150/130-70/60	Taylor, 1957, 131, pl. XL, D26all

Finalment, les orles d'estries acompanyen des del principi els anteriors motius. Les orles apareixen en nombre d'1 a 3 i la seua tipologia és molt variada: poden ser petites, gruixudes, allargades, de perfil adiantat, etc; en ocasions apareixen combinades. Normalment estan disposades en forma radial/vertical, encara que no són infreqüents els casos en què apareixen inclinades. En relació amb les palmetes, les orles d'estries solen envoltar-les i en algun cas aquelles se superposen a aquestes. En la producció tardana, quan rosetes i palmetes es troben només excepcionalment, les estries esdevenen molt curtes i apareixen soles o acompanyen les canaletes concèntriques.

1.1.1.2.3. CANALETES CONCÈNTRICQUES

Les canaletes concèntriques fan la seua aparició -probablement com una imitació de la campaniana B- a partir del 150/140, ja que són poc freqüents a *Carthago* abans del 149-146 (Arcelin, 1978, 108; Morel, 1978, 158; 1980, 102; 1983a, 49-50; 1990b, 67). A Entremont són més freqüents abans del 124, per la qual cosa pot considerar-se que la seua difusió es dona en el tercer quart del segle II. A *Olbia* apareixen majoritàriament en la producció mitjana sobre les formes Lamboglia 5, 5/7, 6, 8B-c, 27B i 36 (Bats, 1988, 134). De manera general aquest motiu pot datar-se entre mitjan segle II i el segon quart de l'I. Es tracta d'un motiu relativament freqüent que trobem a 12 jaciments: el Poaig, la Curolla (Cervera del Maestre), el Palau, el Tossalet, la Torre de la Sal, l'Alter de Vinarragell, la Torre d'Onda, el Castell de la Vilavella, el Puigpedró, el Tossal de la Balaguera, el Cormulló dels Moros i la Moratella.

Jaciment	Datació	Referència
Namantia, Remieblas V	133	Sanmartí i Principal, 1997, 40, fig. 31.1
Punta Scaletta (Giannutri)	140/130	Lamboglia, 1964, 243
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 28-29
Saldue, Don Juan de Aragón, nivell d	110-90	Paracuellos, a Galve, 1996, 65, 81
Riou 3	110/80	Long i Ximénès, 1988, 175, fig. 13
Albenga	90/80	Lamboglia, 1952b, 167, fig. 25
Valentia	138-75	Marín, 1990, 59, lám. VI, 6-8
L'Argüera (Calafell)	Darrer quart del segle II i fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 28, 38-39; lám. 31, 219; 33, 247; 35, 269
Emporiae, muralla Robert, estrats V-IV	100-80/70; 80/70-50/40	Sanmartí, 1978, I, 297, 299
Sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, II, 447
Burriac, depòsit del sector occidental, nivells II-I	90-70 70-40	Miró, Pujol i García, 1988, 18, 55, núm. 9, 12, 304, 324
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 229, lám. I, 17; II, 2, 7
Lutara, fases 3C2 i 3C1	125-75; 75-25	Py et alii, 1990, 174, 176
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot, 1980, 141-142, 144, fig. 12
Le Maréchal, fases IIB1; IIB2 i IB	175-125; 125-100; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 28, fig. 25, 3; 31, 49, fig. 28, 11
La Lagasse, nivells D i C	100-40	Rancole, 1980, 104
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 109
Vié-Coutat	60-50/20	Dedet, 1974, 259, 264, fig. 2, 21, 23, 26-28

1.1.2. CAMPANIANA B

Aquesta denominació -referida genèricament a les produccions de pasta clara- inclou productes d'origen, cronologia i qualitats diverses (Pérez Ballester, 1986, 36; DICOCER, 151; Adroher i López Marcos, 1996, 18-23), els quals no han estat encara sistematitzats de manera satisfactòria. Lamboglia (1950, 65; 1952a, 140, 143-155) va definir la campaniana B a partir d'exemplars d'*Albintimilium* que pertanyen a la producció tardana de *Cales*, on va assenyalar-ne l'abundància (Lamboglia, 1960, 294; 1961c, 150): "la cui origine non è lontana dala Campania trovandosi in abbondanza le sue forme e i suoi prodotti a pasta chiara proprio a *Cales*". Amb posterioritat, Morel va encunyar diverses denominacions -en un primer intent de sistematització- que corresponen a un estat de la investigació respecte del qual s'han produït certs avanços en l'actualitat. L'esquema desenvolupat per aquest autor (Morel, 1963, 16-17; 1965a, 15-16; 1968, 60-61; 1978, 162; 1980, 103; 1981a, 46-47; 1981b, 82 i 95-96; 1986b, 469-470; 1992, 225; 1998, 12-15) inclou tres categories amb llurs

denominacions particulars, les quals queden incloses en un grup general anomenat "Cercle de la campaniana B" que designa totes les produccions de pasta clara.

En primer lloc es troba la "veritable" B, denominació que cal restringir a la d'origen etrusc (Arcelin, 1981b, 5), del tipus II de *Cosa* (Taylor, 1957, 152-163), la pasta de la qual Picon ha diferenciat clarament de la resta mitjançant les anàlisis; aquesta producció està absent entre les ceràmiques ací estudiades, almenys de manera inequívoca, en una situació semblant a la que es dona al Marroc (Morel, 1992, 225), la Provença i el Llenguadoc (Bats, 1988, 137), per la qual cosa no tornarem a parlar-ne. En segon lloc, el terme "pseudo-B", utilitzat inicialment per a referir-se als productes diferents de la B etrusca, inclou aquests i els diferents de la "B-oïde" tardana de *Cales*, amb unes característiques tècniques pròpies. En tercer lloc, la denominació "B-oïde" pot aplicar-se a diferents produccions semblants a la campaniana B, tant per la seua tècnica com per llurs formes i motius decoratius, que provenen en gran part d'obraders situats a la Campània septentrional i al Laci meridional, particularment a *Cales*, on es desenvolupen a partir de tradicions ceràmiques pròpies. Finalment es troben les produccions identificades a *Carthago*, denominades "Byrsa 401" i "Byrsa 661", a les quals Morel va atribuir inicialment un origen púnic.

De manera general, hi ha certes característiques que diferencien aquest grup de la campaniana A (Morel, 1981b, 82; Arcelin i Chabot, 1980, 172-173): la pasta és calcària i tècnicament més perfeccionada; les formes adopten uns perfils complexos, de marcat caràcter torèutic; els perfils dels peus són igualment complexos; les formes profundes són freqüents; hi ha formes "d'avantguarda" que tenen una gran influència sobre diferents produccions; el tornejat és més acurat, amb uns canvis de corbatura regulars que deixen múltiples petites facetes; en el curs del segle I apareixen les estampilles nominals; i la producció està dividida en diferents regions (Etrúria i la Campània septentrional), amb una probable transferència d'artesans, models i tecnologia.

La diferenciació entre dues categories de campaniana B no etrusca, que *grosso modo* corresponen a les dues darreres descrites, fou assenyalada inicialment al Marroc (Morel, 1968, 61), Les Castells de Nages (Py, 1976, 556) i *Olbia* (Bats, 1988, 137). Amb posterioritat a la publicació dels materials de *Cales* per part de Pedroni (1986 i 1991), la troballa de peces amb formes i característiques semblants a les produïdes en aquesta ciutat està generant l'aparició de diversos treballs on es planteja, amb diferents nivells de profunditat, una reflexió al voltant de la problemàtica d'aquesta producció. Aquest és el cas de *Valentia* (Marín, 1990; Escrivá et alii, 1992), *Corduba* (Ventura, 1992, 139), *Aeso* (Payà, Puig i Reyes, 1994, 164), *Carthago Noua* (Ruiz Valderas, 1994) i el territori que estudiem ací (Arasa, 1995a; Arasa i Mesado, 1997).

D'altra banda, diverses anàlisis de laboratori de ceràmiques del "grup B" d'*Olbia* (Bats, 1988, 258-259), Les Castells de Nages i Espeyran (Arcelin i Chabot, 1980, 187), del derelict de La Madrague de Giens (Tchernia, 1990, 299) i de Delos (Morel, 1986b, 475), han confirmat que ambdós grups ceràmics pertanyen a una mateixa producció originària de la regió de *Cales*.

La revisió dels materials estudiats per Johannowsky a Santa Maria di Capua Vetere (prop de *Cales*) per Arcelin (1981a), va permetre confirmar l'estreta relació entre les característiques d'aquesta producció i les ceràmiques estudiades per aquest autor a Provença i a la baixa vall del Ròdan; igualment, la revisió dels materials dels depòsits D i E de *Cosa* va permetre identificar entre les ceràmiques del tipus IV de Taylor un grup que presenta estrets

paral·lels amb les esmentades produccions de *Cales*. D'altra banda, Arcelin i Chabot (1980, 187) van assenyalar, en l'estudi dels materials de La Cloche, la semblança existent entre la pasta i l'engalba dels fragments de *Cales* decorats del segle III i la resta de la campaniana B present en el jaciment, a partir de la qual plantejaven aquesta provenença per a les importacions d'aquest jaciment.

Amb posterioritat, Pedroni (1986 i 1990) va publicar un important lot de materials de superfície de *Cales*, amb nombroses peces d'aquestes característiques, que permet confirmar el protagonisme dels obradors d'aquesta ciutat en la producció de ceràmiques del grup B. El mateix Morel (1989, 558) ha donat a conèixer els resultats de les seues excavacions a Pezzasecca, prop de *Cales*, en un obrador que va produir aquest tipus de ceràmica al llarg del segle I. Aquesta producció ha estat identificada en ocasions amb productes locals. Inicialment, Morel (1962-65, 120) la va definir a *Hippo Regius* com el tipus E de procedència local. Posteriorment, Sanmartí (1978, I, 301-304) la va definir a *Emporiae* com els tipus F, G i H de procedència local, segons feu veure Arcelin (1981a, 9, nota 13).

D'altra banda, hem vist com Morel (1983b i 1986a) va individualitzar a Byrsa (*Carthago*), en contextos anteriors a la destrucció de la ciutat l'any 146, dues produccions de ceràmica de vernís negre a les quals va atribuir un origen púnic (DICOCER, 539). Posteriorment, en el seu estudi sobre ceràmiques de superfície de *Cales*, Pedroni (1990, 160, 165-166 i 189-190) ha pogut identificar alguns exemplars amb les característiques pròpies de la producció "Byrsa 661", per la qual cosa en va proposar un origen en aquesta ciutat. D'altra banda, la presència d'aquests grups ceràmics a *Valentia* (Escrivá *et alii*, 1992), amb una datació posterior a la seua fundació el 138, permet plantejar amb seguretat que aquests no foren fabricats a *Carthago*, ciutat que aleshores ja havia estat destruïda. Pérez Ballester (1992) també ha assenyat la probable procedència calena de la sèrie de vasos crateriformes F 4753, amb una cronologia centrada entre el segle II i principis de l'I. Aquest fet sembla confirmar la importància de *Cales* com a centre productor de les ceràmiques del grup B que no pertanyen a la producció etrusca. Recentment, el propi Morel ha confirmat que l'origen de la producció "Byrsa 661" és indubtablement *Cales* i que la producció "Byrsa 401" deu procedir -amb reserves- de Sicília (Morel, 1998, 18).

Amb aquestes dades, sembla que hom pot descriure un procés evolutiu de les produccions ceràmiques de la zona de *Cales* que comença en el segle III amb una fase antiga caracteritzada pels vasos de relleus aplicats (Morel, 1981a, 46 i 544-545; Pedroni, 1990, 187-189), el final de la qual se situa en la crisi produïda per la Segona Guerra Púnica. L'inici de la fase que podem denominar mitjana pot situar-se després de la refundació de *Cales* el 184, amb un repertori tipològic deutor en bona part de la campaniana A i de la B etrusca (Pedroni, 1990, 189-191). L'exportació sembla començar en el segon quart del segle II i és paral·lela -encara que més minoritària- a la de la campaniana A. Els canvis que caracteritzen la producció tardana degueren començar a donar-se ja cap a la darrer part del segle II o en el pas a l'I, si ens atenem a la datació proposada per al derelictes d'Spargi. Amb posterioritat, els efectes de la guerra social degueren provocar la interrupció o almenys una important disminució en l'activitat artesanal de la zona. Probablement, la crisi de producció de la campaniana A després de l'arrasament d'Ischia per C. Sulla l'any 82 va contribuir de manera decisiva a l'increment d'aquesta producció, amb la qual es van abastir la pràctica totalitat dels mercats mediterranis, des del Marroc fins a Delos.

Ens trobem, per a l'època que ens ocupa, amb dues fases de la que podem denominar producció calena de la campaniana B, entesa *lato sensu* com de la Campània septentrional (Arcelin, 1991,

214): la producció mitjana ("pseudo-B") i la producció tardana ("B-oïde"). L'existència de una fase mitjana en la producció de la ceràmica de vernís negre de *Cales* (Arasa, 1995a, 138-139), ha començat a ser reconeguda en els darrers anys per la investigació (cf. Pérez Ballester, 1995b, 343-345). Ambdues produccions deuen procedir d'un grup d'obradors existents a l'àrea de *Cales* en èpoques -i amb nivells de qualitat- diferents. La seua evolució sembla paral·lela a la de la campaniana A, tant cronològicament com pel que fa a l'empobriment del repertori tipològic i la pèrdua de qualitat, i suposa l'esgotament de la producció ceràmica basada en la tècnica del vernís negre. El canvi esdevé en la regió d'*Arretium*, on es dona el pas del vernís negre al roig, fins i tot en algun cas de mans d'un mateix terrisser (Lequement i Liou, 1976).

Passem ara a caracteritzar aquestes dues fases a partir dels materials estudiats, atés que la diferenciació entre ambdues -i entre elles i altres possibles produccions de diferent origen i característiques semblants- no sempre és fàcil, ja que hi intervé l'estat de conservació de la peça.

Producció mitjana de *Cales*: és una ceràmica característica del segle II, que apareix de forma minoritària des del segon quart d'aquest segle acompanyant la producció mitjana de la campaniana A. La producció "Byrsa 661", identificada a *Carthago*, que pot datar-se des del segon quart del segle, i el grup 2 de *Valentia*, identificat en aquesta ciutat, que pot datar-se en el darrer terç del segle, poden considerar-se produccions d'un taller o grup de tallers d'aquest àmbit de producció. Aquesta ceràmica presenta un repertori tipològic ampli, pres en part de la campaniana B etrusca i en part de la campaniana A, i uns trets tipològics, com ara la forma dels peus, que la diferencien de la campaniana A. Els motius decoratius són exclusivament impresos: estampilles, algunes característiques com les cordiformes, i sobretot orles d'estries. En general es diferencia de la B tardana per un millor acabat i una qualitat superior; en alguns casos presenta uns trets formals, com la primesa de la paret, i tipològics, com determinades formes: Sanmartí 166 i vas crateriforme F 4753, que en resulten característics. El repertori tipològic documentat inclou les formes Lamboglia 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8a, 16, 27a-b, 27B-c, 31b, 33b, 36, 55, 59b, Almagro 65, Sanmartí 166, les plates àpodes, els bols amb peus figurats i el vas crateriforme F 4753. Les referències cronològiques fonamentals per a la seua datació són les següents:

Carthago: apareix en el segon quart del segle II, amb anterioritat a la destrucció de la ciutat en el 146 (Morel, 1983b i 1986a).

Emporiae: la producció "Byrsa 661" es data en la primera meitat del segle II als estrats fundacionals de la part central del tram meridional de la muralla de la *Neapolis* (Sanmartí i Nolla, 1986, 91 i 104), i cap a la meitat o el tercer quart d'aquest segle en el nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1 (Sanmartí i Santos, 1986-89, 294).

Tarraco: es data en el tercer quart del segle II al Col·legi d'Arquitectes (Aquilué, 1993b, 72).

Carthago Noua: a l'àrea de l'amfiteatre, en nivells anteriors al 125, la producció mitjana de *Cales* suposa el 18'9 de les peces (Pérez Ballester, 1995b, 344-345).

Valentia: es data amb posterioritat a la seua fundació en el 138 (Escrivá *et alii*, 1992). Representa el 24'2% de les ceràmiques de vernís negre en el primer quart del segle I (Ribera, 1998a, 349).

Capo Graziano: aquest derelictes, que es data cap al 140/130, portava una càrrega secundària de campaniana B de bona qualitat amb decoracions impreses (palmetes i fulles) que, com ha assen-

yalat Pérez Ballester (1992, 125-126 i 129), deu tenir el seu origen a *Cales* i pot considerar-se característica d'aquesta producció.

Pollentia: s'hi atribueix amb reserves una part important de la campaniana B trobada al pou D-18, el rebllit del qual es data en el segon quart del segle I aC (Equip de *Pollentia*, 1993, 230).

Al sud de la Gàl·lia l'arribada de les primeres exportacions de campaniana B es donaria després de la conquesta de la Narbonense, ja que és absent a l'abocador J1 de Les Castells (Nages) amb una datació final cap al 125 (Py, 1978b, 65).

Producció tardana de *Cales*: es caracteritza de manera general per la reducció del repertori tipològic, la simplificació dels motius decoratius (canaletes concèntriques, orles de rodets) o la creació d'altres particulars ("losanges"), i la pèrdua notable de qualitat en l'acabat i en el vernís. Apareix entre la darrera del segle II i l'inici de l'I i és característica de la primera meitat d'aquest, amb un final que pot situar-se de manera aproximada cap al 50-40 (Arcelin, 1981a, 7). En diverses regions del Mediterrani com la Península Ibèrica i el Marroc esdevé majoritària a partir del 90/80 i conforma una *facies* caracteritzada per la seua progressiva hegemonia, que desplaça la campaniana A fins a reduir-la en el segon quart del segle a una presència testimonial. Així, a Sala (Boube, 1985-86, 123-146), Tamuda (83%), Thamusida (74%) i *Volubilis* (63%) el seu predomini sobre la campaniana A és aclaparador. Contràriament a l'Àfrica nordoriental aquesta ceràmica és molt escassa, si ens atenem al cas d'Hippona on només arriba a l'1%. Al Llenguadoc oriental i la Provença occidental, contràriament, es dona al llarg del segle I una *facies* regional caracteritzada pel predomini de la campaniana A tardana. En general, a la Península Ibèrica aquesta producció caracteritza el que hom pot denominar "l'horitzó sertià", és a dir, és el component principal de la vaixel·la de taula importada que es troba en els jaciments destruïts o abandonats arran de la guerra civil entre Pompeu i Sertori, segons es pot veure en assentaments com El Cabezo de Alcalá (Azaila), La Caridad (Caminreal), el campament de Cáceres el Viejo, la ciutat de *Valentia*, etc. Aquesta supremacia sembla continuar -tot i que els nivells d'aquesta època són més escassos- en els decenniis posteriors almenys fins al 50/40.

Els exemplars estudiats presenten en general una pasta beix, amb tonalitats groguenques, rosades i fins i tot verdoses, en general ben depurada. El vernís no és homogeni, amb zones marró-rogenques o verdoses i de vegades irisacions, en ocasions lluent i mat. En les bases són freqüents les marques de subjecció al voltant del peu i el fons exterior en reserva. La relació amb la producció mitjana resulta en ocasions molt evident, i no sempre és fàcil l'adscripció de les peces a una o altra. La decoració és escassa i pobre, normalment amb canaletes concèntriques i orles d'estries oblíquies; excepcionalment apareixen les "losanges", una mena de romb de costats corbats amb vèrtexs acabats en una palmeta molt degradada. El repertori tipològic és limita a les formes Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 i 10.

Les referències cronològiques per a fixar-ne el moment d'aparició són escasses, però ja en el segle I la seua presència es documenta en nombrosos jaciments:

Spargi: és el primer derelict conegut que transportava un carregament d'aquesta producció ceràmica i es data cap al 100.

Valentia: les produccions "B-oïdes" comencen a aparèixer en el nivell IV, al final del segle II, i en el nivell V, en el primer quart de l'I, quan arriben a suposar el 25'4% de les ceràmiques de vernís negre (Ribera, 1998a, 339 i 349).

Emporiae: les produccions F, G i H caracteritzen l'estrat IV (80/70-50/40) de la muralla Robert (Sanmartí, 1978, I, 304).

Apareixen en el nivell III del jardí del peristil de la casa núm. 1 i en el nivell inferior del reompliment de la cisterna de la terrassa inferior d'aquesta mateixa casa en el segon quart avançat del segle I, i són un component característic dels contextos ceràmics dels nivells que poden datar-se amb posterioritat al 75 (Sanmartí i Santos, 1986-89, 297 i 300).

Burriac: l'aparició dels tipus "B-oïdes" emporitans (F, G i H) se situa en la primera fase del depòsit del sector occidental (90-80), amb un 1'5% (Miró *et alii*, 1988, 99-103)

Dchar Jdid: la producció "B-oïde" és nombrosa en el nivell maurità 2 (80-40) (Akerraz *et alii*, 1981-82, 203-204).

Al sud de França (Py *et alii*, 1990a, 338-339), i particularment a la baixa vall del Ròdan (Arcelin, 1978, 114; Py, 1990, 572), aquesta producció comença a importar-se cap al 140/120 i és més freqüent en el segle I, sobretot en el segon quart. Cap a l'est, a *Albintimilium* la campaniana B és majoritària en contextos del segle I.

Glanum: en el període 125-25 suposa aproximadament el 15% (Arcelin, 1991, 214).

Le Marduel: apareix en la fase IIB2 (125-100) (Py i Le-beaupin, 1986, 31).

Vié-Cioutat: suposa el 9'04% cap al 60-30/20 (Dedet, 1974, 264-268).

La Cloche: suposa el 10'1% en la fase IIa (90/80-55/45) (Arcelin i Chabot, 1980, 172-173).

La Vayède: cap al 55/50-40 suposa el 19% de les ceràmiques de vernís negre (Arcelin i Arcelin, 1981b, 111).

La Catalane: en aquesta necròpolis que es data cap al 50-25 suposa el 15% (Arcelin i Arcelin, 1973, 128-131).

Olbia: el conjunt de ceràmica campaniana de *Cales* representa el 15% (Bats, 1988, 137).

Ruscino: al Llenguadoc occidental resulta més abundant, puix en aquest jaciment suposa el 38'5% (Solier, 1980, 228), amb una proporció més pròxima a la d'*Emporiae* i dels jaciments catalans.

Pel que fa al final de les importacions, Morel (1978, 160-161) ha assenyalat una data cap al 50. Per al sud de França, Arcelin situa aquest final cap al 40/30 (Arcelin i Chabot, 1980, 195; Arcelin, 1981a; Arcelin, 1991, 214).

Quant a la terminologia funcional referida a aquesta producció, de manera general seguim la utilitzada per Bats (1988) amb alguns petits canvis:

1. Plats/pàteres: Lamboglia 4, 5, 5/7, 6, 7 i 55.
2. Plat profund: Lamboglia 16.
3. Copes: Lamboglia 1, 2, 3, 8 i 33.
4. Vas amb anses: Lamboglia 10 i 65.
5. Bols: Lamboglia 27a-b i 31 i Sanmartí 166.
6. Botella: Lamboglia 59.
7. Vasos oberts amb anses: F 3121 i F 4753a.

Aquesta producció és present en 44 jaciments (45'3%): el Puig de la Misericòrdia, el Poaig, el Mas d'Aragó, la Curolla (Cervera del Mestre), el Corral Blanc, Alió, el Castell d'Alcalà, el Palau, el Tossalet, els Pasquals, la Torre de la Sal, el Pujol de Gasset, el Torrelló del Boverot, el Torrelló (Onda), el Castell d'Onda, l'Alter de Vinarragell, la Torre d'Onda, el Castell de la Vilavella, l'Horta Seca,

Sant Josep, la Punta, el Mas de Víctor, Traiguera, la Curolla (Xert), els Barranquets, els Tossalets, els Racons, els Torners, la Garrida, els Vilarets, el Puigpedró, el Vilaret, Barberes, el Mas d'En Senyor, el Tossal de Subarra, el Racó de Rata, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de l'Assut, el Tossalet de les Forques, el Cormulló dels Moros, el Mas de la Bassa, la Rourera, la Moratella i Montnegre.

1.1.2.1. FORMES

Lamboglia 1a: aquesta copa fou definida a partir d'exemplars d'*Albintimilium* (Lamboglia, 1952a, 143-144). És la forma més freqüent des de la darrerria del segle II (Morel, 1965a, 87; 1968, 60, núm. 8; Py, 1978a, 229). La seua datació pot situar-se entre el tercer quart del segle II i la meitat/tercer quart de l'I. En el derelict de Sant Ferreol representa un 35% del total. La decoració està formada per dos solcs acanalats davall l'exterior del llavi i per 3 canaletes concèntriques al fons intern. En els exemplars més antics les parets són més verticals i la proporció h/dm evoluciona de 0'35 a 0'30 des de la darrerria del segle II fins a mitjan segle I. Entre els exemplars d'*Emporiae*, Sanmartí (1978, I, 303) ha assenyalat que els peus són molt oblics i de vegades prou alts en la producció tardana.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalier, 1985, 116, fig. 133-134
Le Marduel, fase IIB2	125-100	Py i Lebeaupin, 1986, 31
Spargi	Ca. 100	Lamboglia, 1961a, 162, fig. 24; Pallarès, 1979, 157; 1986, 95, fig. 7, a-b
Sant Jordi I	100/80	Colls, 1987, 51-52, pl. 6, 44-45
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoît, 1961, 94, pl. XII, 4
Les Castels, Nages II recent i III antic	175-100; 100-70	Py, 1978a, 229, 231, 234, fig. 106, 171-172; 109, 183; 110, 196
Valentia, nivells IV-V del Palau de Benicarló	Final del segle II i primer quart de l'I	Marín, 1990, 71-72, lám. 7, 1-2
Emporiae, sitja del Camp Laia	110/100	Sanmartí, 1978, I, 302
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, II, 448
Jardí del peristil de la casa núm. 1, nivell III	Segon quart avançat del segle I	Sanmartí i Santos, 1986-89, 297, 300, fig. 6, 7-8
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 165-166, Taf. 43, 520-521
Burriac, depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 19-20, 56-57, núm. 13-15, 309, 329-336
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 230, lám. 3, 5, 12; 4, 3, 5, 1-4, 8
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273, fig. 31, 4-5
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot, 1980, 174-175
La Lagaste, nivells D-C	100-40	Rancole, 1980, 104, fig. 50, 2
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz et alii, 1981-82, 203-204
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia et alii, 1978, 50-52, pl. XVIII, 1-4
Titan	Ca. 50	Benoît, 1958, 8; Tailliez, 1961, 186, fig. 6
Planier 3	Ca. 50	Tchernia, 1968-70; Liou, 1973, 589
Île Plane	Ca. 50	Lequément i Liou, 1976, 589
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196, fig. 31
Fos I	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément, 1987, 185, fig. 12, 2
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 267, fig. 3, 30, 32
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 111
La Catalane	50-25	Arcelin i Arcelin, 1973, 131

Pel que fa als diàmetres, Py (a DICOCER, 151) assenyalat tres sèries de 12/13, 15/16 i 20/21 cm. A la baixa vall del Ròdan s'agrupen en dues sèries d'11'5/13 i 14'5/15 cm. A La Vayède hi ha dues sèries de 12 i 14 cm. En el derelict de La Madrague de Giens

els diàmetres s'agrupen en dues sèries d'11'6/13'5 cm i 14'8/16 cm. A Olbia hi ha dues sèries majoritàries de 12/13 i 15/16 cm, sense que faltin sèries intermèdies de 14 cm, o fins i tot majors, de 18 cm. A Pollentia els diàmetres oscil·len entre 11 i 15 cm, amb un predomini de la talla entre 12 i 14 cm (Sanmartí et alii, 1996, 30).

S'han trobat un total de 53 exemplars a 16 jaciments: 2 al Poaig (10 i 11 cm), 4 a la Curolla de Cervera del Maestre (10 i 14 cm), 1 al Palau, 1 al Tossalet (15 cm), 6 a la Torre de la Sal (10 i 12 cm), 1 al Torrelló del Boverot, 2 al Castell d'Onda, 18 a la Torre d'Onda (entre 9'5 i 16 cm), 1 al Castell de la Vilavella, 1 a Sant Josep (17 cm), 1 als Racons (?), 3 al Puigpedró (16 i 18 cm), 1 al Mas d'En Senyor, 7 al Tossal de la Balaguera (14, 16 i 18 cm), 3 al Cormulló dels Moros (12 i 16 cm) i 1 a Montnegre (1 base de 10 cm). De la Torre d'Onda hi ha 9 exemplars complets amb relacions h/v escalonades entre 0'29 i 0'36. Altres 2 exemplars complets del Cormulló dels Moros tenen una relació h/v de 0'33 i 0'36. Els formats presents s'agrupen entre 9'5 i 18 cm, amb un predomini del segment 10-12 cm.

Lamboglia 2: definida a partir d'un exemplar d'*Emporiae* (Lamboglia, 1952a, 144-145; DICOCER, 151), aquesta copa sembla tenir el seu origen a Etrúria (Morel, 1981b, 93). La seua datació pot situar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. La proporció h/dm sembla molt variable i deu correspondre a l'existència de diverses sèries (Bats, 1988, 141), sense que hom pugui determinar amb seguretat un criteri evolutiu: en el derelict de Spargi és de 0'46 i 0'48, en el de Sant Jordi I és de 0'57, en el del Grand Congloué 2 és de 0'56, en el de La Madrague de Giens se situa entre 0'32 i 0'44 i a La Cloche se situa majoritàriament entre 0'46 i 0'59. Quant al diàmetre, a La Cloche se situen entre 8'5 i 10 cm i a La Madrague de Giens entre 9'5 i 11'6 cm. A Pollentia els diàmetres oscil·len entre 9 i 11'7 cm (Sanmartí et alii, 1996, 30).

S'han estudiat 12 exemplars procedents de 8 jaciments: 1 del Poaig (10 cm), 1 del Tossalet (?), 1 dels Pasquals (11 cm), 4 de la Torre d'Onda (10, 10'2 i 10'5 cm), 1 del Puigpedró (11 cm), 2 del Tossal de la Balaguera (10'6 i 12 cm), 1 del Cormulló dels Moros i 1 de la Moratella. Els formats presents varien entre 10 i 12 cm, amb un predomini de la forquilla 10-11 cm. En un exemplar del Poaig la relació h/v és de 0'4 i en altres tres de la Torre d'Onda és de 0'41, 0'51 i 0'60.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalier, 1985, 117, fig. 137
Spargi	Ca. 100	Pallarès, 1979, 158, fig. 9; 1986, 95, fig. 7, c-d
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 29, fig. 15, 5; 17, 1
Sant Jordi I	100/80	Colls, 1987, 52, pl. 6, 46-47
Grand Congloué 2	Cap al principi del segle I	Benoît, 1961, 96, pl. XIII, 3
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 166, Taf. 43, 502-506
Valentia, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 72-73, lám. 7, 3-5
L'Argliera (Calafell)	Darrer quart del segle II, fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 29, 39, 40, 43; lám. 35, 265; 37, 299; 49, 414
Burriac, depòsit del sector occidental, nivells II-1	90-70; 70-40	Miró, Pujol i García, 1988, 19, 56-57, núm. 20-21, 310, 420-423
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273, 275
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot, 1980, 176
Emporiae, muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, I, 301-304
Sistema de la terrassa inferior de la casa núm. 1, nivell inferior	Segon quart avançat del segle I	Sanmartí i Santos, 1986-89, 300, fig. 6, 6
Pollentia, carrer Poriccat, nivell III	50-20	Arribas, Tarradell i Woods, 1973, 140, fig. 45
Pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 230, lám. 3, 3, 7, 4, 6
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia et alii, 1978, 52-53, pl. XVIII, 5-7
Titan	Ca. 50	Benoît, 1958, 8; Tailliez, 1961, 186, fig. 6
Planier 3	Ca. 50	Liou i Pomey, 1985, 555
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196, fig. 3
La Catalane	50-25	Arcelin i Arcelin, 1973, 130

Lamboglia 3: definida a partir d'exemplars d'Ensérune (Lamboglia, 1952a, 145), aquesta copa apareix majoritàriament en la producció tardana. La seua datació pot situar-se entre el segon quart del segle II i el tercer de l'I. Pel que fa als aspectes formals, en ocasions hi apareix un lleuger ressalt entre el fons extern i la paret interna del peu. Quant als diàmetres, en els derelictes d'Spargi i de La Madrague de Giens i a la vall del Ròdan hi ha dues sèries de 4'1/4'7 i 6/7'5 cm, i en el derelictes del Grand Congloué 2 i a *Olbia* hi ha una tercera sèrie de 8'5/9 cm (Bats, 1988, 142; DICOCER, 151). A *Pollentia* la gran majoria dels exemplars corresponen a la talla mitjana de 6-7'5 cm i només hi ha 1 exemplar de talla petita (3'9 cm). La proporció h/v és pràcticament idèntica a La Cloche i en el derelictes de La Madrague de Giens: 0'72-0'91. Una variant d'aquesta forma són les miniatures, presents entre altres en els derelictes de Capo Graziano i de La Madrague de Giens.

S'han estudiat 16 exemplars procedents de 6 jaciments: 7 de la Torre d'Onda (6'9, 7 i 9'6), 1 del Castell de la Vilavella (5 cm), 3 del Tossal de la Balaguera (5 cm), 3 del Cormulló dels Moros (7 i 7'6 cm), 1 del Racó de Rata i 1 de Montnegre. Els formats estan compresos entre 5 i 9'6 cm, amb un predomini del segment 5-7 cm. Tres exemplars complets de la Torre d'Onda tenen una relació h/v de 0'60, 0'70 i 0'78; en uns altres 2 del Cormulló dels Moros, aquesta és de 0'64 i 0'71.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalièr, 1985, 118, fig. 138
Hispalis, Argote de Molina	Mitjan/segona meitat del segle II	Campos, 1986, 55
Spargi	Ca. 100	Pallarés, 1979, 158-159, fig. 10; 1986, 95, fig. 7, e-f
Sant Jordi I	100/80	Colls, 1987, 52, pl. 6, 48-49
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 96, pl. XIII, 4
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 166-167, Taf. 43, 507-513
Valentia, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 73, lám. 7, 6-8
Trinitaris, sondeig A, capa 3		Mata, Ribera i Lema, 1980, 160, 105, fig. 15
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> , 1993, 230, lám. 3, 4; Sanmartí <i>et alii</i> , 1996, 35, núm. 646
Saldur, Don Juan de Aragón, nivell C2	90-60/50	Paracuellos, a Galve, 1996, 78, fig. 19.3
Barriac, dipòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García, 1988, 19-20, 56-58, núm. 22-24, 49, 311, 337
<i>Emporiae</i> , sitja del Camp Laia	110/100	Sanmartí, 1978, I, 302
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, II, 448
Casa núm. 1, nivell III del jardí del peristil	Segon quart avançat del segle I	Sanmartí i Santos, 1986-89, 297, 300, fig. 2, 37; 6, 3
Les Castells, Nages III antic i III mitjà	100-70; 70-30	Py, 1978a, 231, 234, fig. 109, 182; 110, 197
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot, 1980, 177
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule, 1980, 104
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273
Dchar Jdid, nivell maurità	280-40	Akerraz <i>et alii</i> , 1981-82, 203-204
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 53-54, pl. XVIII, 8-11
Titan	Ca. 50	Benoit, 1958, 8; Tailliez, 1961, 186, fig. 6
Planier 3	Ca. 50	Liou, 1973, 589
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196, fig. 3
<i>Italica</i> , Casa de la Venus, estrat VI	Mitjan segle I	Pellicer, 1982, 15
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 111
Vié-Coutat	60-30/20	Dedet, 1974, 267, fig. 3, 31
La Catalane	50-25	Arcelin i Arcelin, 1973, 130-131

Lamboglia 4: definida per *Lamboglia* a partir de sengles exemplars de Sant Miquel de Sorba, en el cas de la variant 4a (F 1413a), i del Cabezo de Alcalá (Azaila) en el cas de la 4b (F 1414a) (*Lamboglia*, 1952a, 145-146), aquest plateret amb peana apareix majoritàriament en la producció tardana. Per a algunes sèries, particularment les F 1413 i 1416, Morel

(1981a, 111-112) assenyala la seua presència característica en la perifèria del món mediterrani, especialment la Península Ibèrica i el Marroc, i en la major part dels casos indica que es tracta d'una producció "B-oïde" local o regional. La seua datació pot situar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. La forma dels peus sembla seguir una evolució cronològica: els més alts solen ser més antics i els més baixos i amples són de datació més recent (Sanmartí, 1978, II, 448-449; Tchernia *et alii*, 1978, 55). Pel que fa al diàmetre, a *Pollentia* els seus diàmetres varien entre 9 i 13 cm, amb un predomini clar del valor entorn de 10 cm (Sanmartí *et alii*, 1996, 29).

No és una forma freqüent. Apareix en 11 ocasions a 6 jaciments: 1 a la Torre de la Sal, 5 a la Torre d'Onda (9'2, 9'5, 10, 10'5 i 11'6 cm), 1 a la Curolla (Xert), 1 al Puigpedró, 1 al Tossal de l'Assut i 2 al Cormulló dels Moros (8'4 i 9'2 cm). Els formats presents oscil·len entre 8 i 11 cm, amb un predomini del segment 9-10 cm. Un exemplar complet de la Torre d'Onda té una relació h/v de 0'53; en uns altres 2 del Cormulló dels Moros aquesta relació és de 0'61 i 0'67.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalièr, 1985, 118, fig. 141
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 29, fig. 15, 6
Spargi	Ca. 100	Pallarés, 1979, 159, fig. 11, 1-2; 1986, 95, fig. 7, g
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 96-98, pl. XIII, 6
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 167-168, Taf. 43, 516-519
Barriac, dipòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 56, 58, núm. 312
Saldur, Don Juan de Aragón, nivell C2	90-60/50	Paracuellos, a Galve, 1996, 78, fig. 19.2
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> , 1993, 230, lám. 5, 7; 6, 2
<i>Emporiae</i> , sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, II, 448-449
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, I, 302
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> , 1981-82, 203-204
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 54-55, pl. XVIII, 12-13
Planier 3	Ca. 50	Liou, 1973, 589
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196, fig. 3
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giaccobi-Lequément, 1987, 185, fig. 12, 3
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 111

Lamboglia 5: aquest plat és la forma més freqüent entre les d'aquesta producció (*Lamboglia*, 1952a, 146-147; Arcelin, 1978, 112; DICOCER, 152). No sempre resulta fàcil diferenciar-la de les formes *Lamboglia* 7 i 5/7 (Morel, 1968, 63, nota 2; Tchernia *et alii*, 1978, 55; Beltrán Lloris, 1979, 171), per la qual cosa sovint són estudiades conjuntament (Solier, 1980, 231; Bats, 1988, 137-138). Això passa en el derelictes de San Ferreol, on el grup de les pàteres planes suposa el 53% de la vaixel·la. En altres derelictes també hi ha confusions sobre la seua classificació: en el de Riou 3 apareixen com a *Lamboglia* 5/7 i en el del Grand Congloué 2 com a *Lamboglia* 7. Al Cabezo de Alcalá (Azaila) el grup format per aquesta forma i afins (*Lamboglia* 5/7) constitueix el 41%. A *Pollentia* les formes *Lamboglia* 5 i 5/7 suposen més del 45% dels vasos atribuïbles trobats a Sa Portella (Sanmartí *et alii*, 1996, 24). A Dchar Jdid, en el nivell maurità 2 s'agrupen les formes *Lamboglia* 5 i 7, que constitueixen el grup més nombrós. De manera aproximada correspon a l'espècie F 2250, amb les variants *Lamboglia* 5a (F 2255) i 5b (F 2257). La seua datació pot establir-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I (Morel, 1965, 64 i 81; 1968, 58). Sanmartí (1978, I, 303) ha

assenyalat, entre els exemplars d'*Emporiae* de la producció tardana, que el fons extern sol estar a més altura que el punt d'unió entre les parets externes del peu i del cos; així mateix, la vora sol ser prou oberta i lleugerament còncava. Aquesta forma sol anar decorada al fons interior amb canaletes concèntriques i una orla d'estries (Arcelin, 1978, 114), disposades segons el següent esquema: al centre un petit cercle i, a continuació, dues sèries espaiades i formades per una o dues canaletes a l'interior i altres dues a l'exterior, amb una orla d'estries impresa enmig, sovint amb quatre sèries d'estries oblíquies.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalieri, 1985, 118, fig. 139, a
Spargi	Ca. 100	Lamboglia, 1961a, 162, fig. 24; Pallarès, 1979, 157; 1986, 95, fig. 7, h-i
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II, fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 29, 41-42; lám. 43, 351; 44, 361
Riou 3	110/80	Long i Ximénès, 1988, 176-177, fig. 14
Sant Jordi 1	100/80	Colls, 1987, 52-53, pl. 6-7, 50-54
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoît, 1961, 94-96, pl. XIV, 1-3
Càceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 168-169, Taf. 44, 522-528
Les Castels, Nages III antic	100-70	Pý, 1978a, 231, fig. 109, 185
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 231, lám. 2, 13-15; 3, 1, 14; 4, 1; 5, 8, 10; 6, 1
Saldair, Don Juan de Aragón, nivells d i C2	110-90; 90-60/50	Paracuellos, a Galve, 1996, 64-65, fig. 12.6-7; 77-78, fig. 18.8-9
Valentia, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 67-68, lám. 8, 2-7; 9, 1-4
Carrer Trinitaris, capa 2	Final del segle II	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 170, núm. 43, fig. 18
<i>Emporiae</i> , muralla Robert, estrat VI	125-100	Sanmartí, 1978, 1, 297-302
Estrat V	100/80-80/70	
Estrat IV	80/70-50/40	
Sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978 II, 448-449
Casa núm. 1, nivell III del jardí del peristil	Segon quart avançat del segle I	Sanmartí i Santos, 1986-89, 297, 300, fig. 2, 38, 6, 9
Le Marduel, fases IIB2; IA i IB	125-100; 100-75; 75-25	Pý i Lebeaupin, 1986, 31, 38, 50, fig. 28, 1
La Cloche, fase II	90/80-50	Arcelin i Chabot, 1980, 177-179
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273, 276
Burriac, dipòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García, 1988, 19-20, 56-57, núm. 25-45, 51, 313-319, 338-342
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz et alii, 1981-82, 203-204
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 55-56, pl. XVIII, 14-17
Planier 3	Ca. 50	Tchernia, 1968-70, 69, fig. 16, 3
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196, fig. 3
Palamós	Mitjan segle I	Foerster, Pascual i Barberà, 1987, 77-78
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 111
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 267-268, fig. 3, 33

Pel que fa als diàmetres, en el derelicte d'Spargi hi ha tres sèries de 18'5, 23'5 i 34 cm; en el del Grand Congloué 2 apareixen dos formats: 20'5 i 28 cm; en el de La Madrague de Giens s'agrupen en tres sèries: 16/17'4, 19'8/22 i 27/34 cm. A La Cloche la proporció h/dm és constant i pròxima a 0'16, mentre que els diàmetres presents són 17/19, 22/23, 25/27, 34 i 42 cm. A La Vayède hi ha una sola sèrie entre 21 i 23 cm. A *Olbia* el grup de les formes Lamboglia 5 i 7 ha donat 3 sèries de 19, 23 i 32/34 cm, a més d'un cas excepcional de 44 cm. A Burriac, en el nivell II, hi ha tres grups: 18/25, 30/32 i 48/50 cm. A *Luni* hi ha 3 sèries: 18/20, 23/24 i 27/35 cm (Frova et alii, 1977, 86). A *Pollentia* els diàmetres de les formes Lamboglia 5 i 5/7 s'agrupen en tres sèries de 15-19, 20-25 i 30-35 cm (Sanmartí et alii, 1996, 25).

És la forma més freqüent d'aquesta producció. S'han identificat 81 exemplars procedents de 17 jaciments: 1 del Poaig, 3 de la Curolla de Cervera del Mestre (30 i 31 cm), 7 de la

Torre de la Sal (17, 25, 32 i 33 cm), 1 del Castell d'Onda (32 cm), 1 de l'Alter de Vinarragell (36 cm), 31 de la Torre d'Onda (18, 19, 22, 23, 24, 30 i 40 cm), 5 del Castell de la Vilavella (18, 22, 24 i 27 cm), 4 de la Punta (23 cm), 2 de l'Horta Seca, 1 de la Curolla de Xert (31 cm), 1 dels Vilarets, 3 del Puigpedró (30 cm), 1 del Mas d'En Senyor, 5 del Tossal de la Balaguera (21, 24, 25, 32 i 34 cm), 5 del Tossal de l'Assut (24, 32 i 33), 8 del Cormulló dels Moros (18'4, 18'6, 20, 21, 23'5, 25 i 35 cm) i 2 de Montnegre (30 cm). Tres exemplars complets de la Torre d'Onda tenen una relació h/v de 0'12, 0'14 i 0'17; en uns altres 3 del Cormulló dels Moros, aquesta relació és de 0'16 i 0'17 (2). Els formats presents estan compresos entre 17 i 40 cm, amb un escalonament entre ambdós extrems. Entre els 31 exemplars de la Torre d'Onda, la major concentració es dona en el segment 22-24 cm, amb un major nombre en els 22 cm.

Lamboglia 6: Aquest plat de vora ondulada, que apareix en les produccions etrusques de la primera meitat del segle II i en campaniana A, fou definit a partir d'exemplars d'*Albintimilium* (Lamboglia, 1952a, 147). Es data entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. Pot anar decorat amb dues sèries de dues canaletes concèntriques (DICOCER, 152). A *Valentia*, 3 fragments de la producció "Byrsa 661" (Grup 3) procedents de la plaça de la Mare de Déu presenten estretes relacions amb exemplars de *Cales* (Pedroni, 1986, 359). A Burriac, l'únic exemplar present en el dipòsit del sector occidental té uns 20 cm de diàmetre. A *Pollentia*, els diàmetres presents són de 22, 24, 31'8, 36 i 49 cm (Sanmartí et alii, 1996, 29).

És una forma molt poc freqüent en aquesta producció que només he trobat en una ocasió al Cormulló dels Moros.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalieri, 1985, 118, fig. 142
Tarraco, Col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilat, 1993b, 72, fig. 52, 14
Hispalis, Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 55
Spargi	Ca. 100	Pallarès, 1979, 157, fig. 11, 3; 1986, 95
Saldair, Don Juan de Aragón, nivell d	110-90	Paracuellos, a Galve, 1996, 65, fig. 13, 1
<i>Albintimilium</i> , estrat VIB	180/170-100/90	Lamboglia, 1950, 80, fig. 35, 25
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoît, 1961, 84-86, pl. IXa, 4; Long, 1987, 14
Valentia, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 68-69, lám. 9, 5
Plaça de la Mare de Déu		Escrivà, Marín i Ribera, 1992, 451, fig. 7, 1-2
Pollentia, Pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 231, lám. 3, 10-11, 13; 6, 4
Burriac, dipòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 57-58, núm. 365
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz et alii, 1981-82, 203-204
<i>Emporiae</i> , muralla Robert, Estrats VI, V, IV	125-100; 100/80-80/70; 80/70-50/40	Sanmartí, 1978, 1, 297-304
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273, fig. 31, 6
Cosa, dipòsit C	190/180-140	Taylor, 1957, 107, Clb, 120, 135, 174-175
Dipòsit D	150/130-70/60	pl. XXXIII, Dlat, XLI, Ele
Dipòsit E	120/110-40/30	
Les Castels, Nages II recent i III mitjà	175-100; 70-30	Pý, 1978a, 229, 234, fig. 106, 170; 110, 198

Lamboglia 7: definida a partir d'un exemplar de Sant Miquel de Sorba (Lamboglia, 1952a, 148), es correspon amb la sèrie F 2264. El seu principal tret formal és la carena; la pareta interna del peu és recta. No sempre es diferencia de les formes pròximes (Lamboglia 5 i 5/7), sobretot a partir de fragments: en el derelicte

del Grand Congloué 2 no es diferencia entre Lamboglia 5 i 7 i es classifiquen totes com a Lamboglia 7, amb dos formats de 20'5 i 28 cm. Pot datar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. La seua decoració consisteix en canaletes concèntriques i orles d'estries. Py (a DICOCER, 152) assenyalava tres formats, al voltant de 19, 23 i 32/34 cm.

És una forma poc freqüent i difícil de reconèixer a partir de material fragmentari. Dels 6 exemplars identificats d'altres tants jaciments, només 3 s'hi poden classificar amb seguretat: el Poaig (?), la Torre de la Sal (?), el Mas d'En Senyor, el Tossal de la Balaguera (19 cm), el Cormulló dels Moros (32 cm) i Montnegre (?). Els formats presents són 19 i 32 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalier, 1985, 120, fig. 139b
Cavalière	110/90	Charlin <i>et alii</i> , 1978, 29-30, fig. 15, 8-9
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 94-96, pl. XIV, 1-3
Titan	Cu. 50	Tailliez, 1961, 186, fig. 6
Île Plane	Cu. 50	Lequément i Liou, 1976, 590-591, fig. 4-6
Planier 3	Cu. 50	Tchernia, 1968-70, 70, fig. 16, 1, 3
San Ferreol	Cu. 50	Mas, 1985, 196, fig. 3
Le Marduel, fases IA i IB	100-75: 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 38, 50

Lamboglia 8A: la designació d'aquesta copa té un origen problemàtic. Fou definida a partir d'un exemplar d'*Emporiae* (Lamboglia, 1952a, 148-149), però el mateix Lamboglia (1952b, 169, núm. 1) va indicar que la variant 8A reproduïda en la *Classificazione preliminare* era fruit d'un equivoc i que el vas era inexistent. Posteriorment, en la publicació del derelict de d'Espargi (Lamboglia, 1961a, 164) va proposar de conservar aquesta variant de la forma 8 i atribuir el núm. 1/8 a la variant d'Espargi. Al seu torn, Morel (1981a, 186) dóna una doble numeració 8 i 1/8 al mateix vas reproduït amb el tipus F 2566a1. D'altra banda, Pallarés (1979, 157) reprén la distinció entre les formes 8A i 1/8. Py (a DICOCER, 152) només arplega la variant 8b, amb la paret convexa i sense acanalats a la part exterior de la vora. En el fons, aquest seguit de confusions i rectificacions amaga la dificultat de distingir en alguns casos entre les formes Lamboglia 1 i 8, cosa per la qual es va caracteritzar la forma híbrida Lamboglia 1/8. És una forma poc freqüent que sembla aparèixer en el tercer quart del segle II i perdura fins a mitjan de l'I. A *Valentia*, en les excavacions del Palau de Benicarló és més abundant en les produccions calenes més antigues (22%), mentre que es fa més estranya entre les tardanes (5'7%) (Marín, 1990, 69-70, làm. 9, 6-8). Normalment va decorada amb soles acanalats a la part exterior del llavi i amb canaletes concèntriques i orles d'estries al fons interior; alguns exemplars van decorats amb palmetes o, com en el derelict de d'Espargi, amb "losanges". Pel que fa als diàmetres, en el derelict de d'Espargi hi ha dues sèries de 14 i 17 cm; a *Olbia* són majoritaris el formats de 15 i 16 cm (Bats, 1988, 140) i a Burriac oscil·len entre 15 i 17 cm.

S'han estudiat 10 exemplars procedents de 7 jaciments: 4 de la Torre de la Sal (13, 14 i 17 cm), 1 de la Torre d'Onda (18 cm), 1 del Castell de la Vilavella (1 base de 6'5 cm), 1 dels Vilarets, 1 del Tossal de la Balaguera (14 cm), 1 del Tossal de l'Assut (16 cm) i 1 de Montnegre (15 cm). Els formats presents varien entre 13 i 18 cm, amb un predomini del segment 13-14 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalier, 1985, 116-177, fig. 134-135
<i>Hispalis</i> , Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 55
Spargi	Cu. 100	Lamboglia, 1961a, 162, fig. 24; Pallarés, 1979, 157; 1986, 95, fig. 7, n-o
Sant Jordi 1	100/80	Colls, 1987, 53, pl. 9, 62
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 94, pl. XII, 2-3
<i>Valentia</i> , Trinitaris, capa 2	Final del segle II-75	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 170, núm. 41, fig. 19
Burriac, depòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 57-58, núm. 424-425
La Madraque de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hestard, 1978, 56, pl. XVIII, 18
Titan	Cu. 50	Benoit, 1958, 8; Tailliez, 1961, 186, fig. 6
San Ferreol	Cu. 50	Mas, 1985, 196
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> , 1981-82, 203-204
<i>Emporiae</i> , muralla Robert, estrat V	100-80/70	Sanmartí, 1978, 1, 298-302
Estrat IV	80/70-50/40	
Sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, II, 448-449
Nivell inferior de la cisterna de la terrassa inferior de la casa núm. 1	Segon quart avançat del segle I	Sanmartí i Santos, 1986-89, 300, fig. 6, 2, 5

Lamboglia 10: aquesta gerreta, definida a partir d'un prototip amb anses del Museu de Tarragona, presenta un perfil en S, està dotada de peu anular i apareix amb i sense anses verticals (Lamboglia, 1952a, 149-150; Morel, 1981a, 262; DICOCER, 152). L'interior no està envernissat. Pot datar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. Quant a les dimensions, a *Pollentia* predomina el format de 7-8 cm, amb altres dues talles de 9 i 10 cm.

És una forma molt poc freqüent, de la qual hem trobat 5 exemplars procedents de 2 jaciments: 4 de la Torre d'Onda (7'2, 8 i 8'2 cm) i 1 del Castell de la Vilavella. Tres exemplars de la Torre d'Onda es conserven complets i tenen una relació h/v de 1'18, 1'21 i 1'40. Cal destacar la seua gran homogeneïtat formal.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalier, 1985, 120, fig. 144a
<i>Hispalis</i> , Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 56
Spargi	Cu. 100	Lamboglia, 1961a, 162, fig. 24; Pallarés, 1979, 158; 1986, 95, fig. 7, p
Sant Jordi 1	100/80	Colls, 1987, 54, pl. 10, 68
<i>Valentia</i> , Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 73-74, làm. 9, 9
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 92-94, pl. XIII, 1-2
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Sanmartí <i>et alii</i> , 1996, 35-36, núm. 445-452
<i>Cosa</i> , depòsit D	150/130-70/60	Taylor, 1957, 130, 187, pl. XXXVII, D21c
La Madraque de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hestard, 1978, 56-57, pl. XVIII, 19
Titan	Cu. 50	Benoit, 1958, 8; Tailliez, 1961, 186, fig. 6
Planier 3	Cu. 50	Liou, 1973, 589
Île Plane 1	Cu. 50	Lequément i Liou, 1976, 589
San Ferreol	Cu. 50	Mas, 1985, 196, fig. 3
Burriac, depòsit del sector occidental, nivell II-1	90-70; 70-40	Miró, Pujol i García, 1988, 19, 57-58, núm. 46, 450
<i>Emporiae</i> , estrat IV de la muralla Robert	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, 1, 302-304
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 274, fig. 31, 6

Lamboglia 16: fou definida a partir d'un exemplar incomplet d'*Albintimilium* (Lamboglia, 1952a, 151). Es correspon amb la sèrie F 2270. Les referències sobre aquesta forma són molt escasses. Només hem trobat 2 exemplars, un del Puigpedró amb un format de 18 cm i l'altre d'atribució dubtosa del Mas d'En Senyor.

F 2920: Ruiz Valderas (1994, 54-56, fig. 5, 123-128) ha donat a conèixer un important conjunt ceràmic de *Carthago Noua*, en el qual hi ha alguns bols de la sèrie F 2980. Exemplars similars es

troben a *Cales* (Pedroni, 1986, núm. 432, 437). Tipològicament poden assimilar-se a la forma Lamboglia 27a-b de campaniana A. Els exemplars de *Carthago Noua* presenten dos formats de 13 i 18 cm. És una forma poc freqüent, de la qual només hem trobat 1 exemplar procedent de la Torre de la Sal, amb un format de 16 cm.

F 2820: a *Valentia* les copes de les sèries F 2821-2822 apareixen en les produccions “Byrsa 401 i 661” i en el grup 2 i es daten al final del tercer quart del segle II (Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 446-447, 453-455, fig. 4, 1; 5, 1-4 i 9). Ruiz Valderas (1994, 49-54, fig. 3-4) ha donat a conèixer un important conjunt de copes de les sèries F 2820-2830 procedents de *Carthago Noua*. Tipològicament poden assimilar-se a la forma Lamboglia 27B de campaniana A. Aquestes copes solen estar decorades amb 4 estampilles en forma de fulla a l'interior d'una orla d'estries. Els exemplars de la producció “Byrsa 661” de *Valentia* tenen uns formats de 18-20, 25, 27 i 30 cm; els de *Carthago Noua* varien entre 15 i 17 cm. És una forma poc freqüent, de la qual només he trobat 1 exemplar procedent del Torrelló del Boverot (30 cm), de característiques semblants a la producció “Byrsa 661” i amb un solc acanalat davall de la part exterior del llavi, que pot datar-se en la primera meitat del segle II.

Lamboglia 31: aquest bol és molt poc freqüent, apareix en la producció mitjana i es data en el segle II. Es troba a *Cales*, en algun cas amb decoració d'estries (Pedroni, 1986, 170, núm. 357, tav. 69). A *Valentia* apareix en la producció “Byrsa 401” i es data entre el 138 i el 75 (Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 446-447, fig. 4, 3). A *Cosa* apareix en el tipus IV al depòsit C entre 190/180 i 140 (Taylor, 1957, 114 i 182, pl. XXXII, C29c).

S'han trobat 5 exemplars a 2 jaciments: 4 a la Torre de la Sal (14 i 16 cm) i 1 als Torners (15 cm), amb 3 formats de 14, 15 i 16 cm.

Lamboglia 33a: forma documentada recentment en aquesta producció (DICOCER, 152). És present a *Cales* (Pedroni, 1986, 169-170, tav. 69, 354-359; 70, 360) i es pot considerar com una de les formes característiques de la seua producció del segle II. Amb la provisionalitat que imposa la seua recent documentació, pot datar-se entre el tercer quart del segle II i almenys el primer quart de l'I. A *Valentia* apareix en la producció “Byrsa 661” i altres pròximes (Grup 2), amb una datació entre el 138 i el 75 (Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 447, fig. 5, 5; 455, fig. 10, 2). A *Lattara* es troba en la fase 3C2 entre el 125 i 75 (Py *et alii*, 1990, 174, fig. 6-24, 11, 13). A *Aeso* s'ha assenyalat la presència de la variant Lamboglia 33a-F 4753 (Payà, Puig i Reyes, 1994, 164, fig. 21, 5).

S'han trobat dos exemplars a la Torre de la Sal, un amb un format d'11 cm i decoració d'estries a la vora.

F 1310: és una forma rara en aquesta producció que pot assimilar-se al plat Lamboglia 36 de campaniana A. Morel (1981a, 104) assenyalava la seua aparició en altres produccions a les quals atribueix un origen local o regional. Plats semblants s'han trobat a *Cales* (Pedroni, 1986, 358). A *Valentia* s'han trobat alguns exemplars del grup 2 local que es daten en el tercer quart avançat del segle II, amb diàmetres entre 20 i 26 cm (Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 447-449, fig. 5, 6-7).

S'han trobat 2 exemplars a la Torre de la Sal i altres 2 dubtosos als Racons i el Tossal de la Balaguera.

F 1640: Pot assimilar-se a la forma Lamboglia 55 de la campaniana A. Morel (1981a, 128) la inclou entre les produccions del segle III de l'àrea etrusca. Per la seua presència a *Carthago* es data almenys en el segon quart del segle II (DICOCER, 540). Plats semblants decorats amb estampilles cordiformes es troben a *Cales*, on poden haver començat a produir-se en el segle III

(Pedroni, 1986, tav. 52, 73, 385, 389; 1990, 190, núm. 864-869). A *Emporiae* i *Valentia* apareixen en la producció “Byrsa 661”.

Només s'ha trobat un exemplar al Puig de la Misericòrdia, amb un format de 26 cm.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Carthago Noua</i>	Final del segle III-primer meitat del II	Ruiz Valderas, 1994, 58-59, fig. 7, 140-148
<i>Emporiae</i> , sector est de les cisternes	Primera meitat del segle II	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 430, fig. 148, 3-7
Nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1	Mitjan o tercer quart del segle II	Sanmartí i Santos, 1986-89, 294, fig. 2, 9-10
<i>Carthago</i>	Ante 149/146	Morel, 1981a, F 2234c
<i>Valentia</i>	138-75	Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 455, fig. 10, 5

Lamboglia 59b: aquesta botella fou classificada per Lamboglia (1952a, 198) com pertanyent a la campaniana A. La variant 59b, amb carena marcada, fou definida per Morel (1965a, 209) a partir d'un exemplar de *Roma*, que la considera pertanyent a altres produccions itàliques (Morel, 1978, 151; 1980, 112). La mateixa opinió han manifestat Arcelin i Chabot (1980, 132) sobre els exemplars de La Cloche. En campaniana A apareix al derelict del Grand Congloué I (Benoît, 1961, pl. VII, 1) i a *Emporiae* (Sanmartí, 1978, I, 88, 134, núm. 129, 309, fig. 10, 24). Una forma pròxima, de la sèrie F 3310, està documentada a *Cales* (Pedroni, 1986, 343-343, núm. 797, tav. 166). Entre les produccions de *Cales* ha estat identificada de forma minoritària (Pedroni, 1990, 151, núm. 937, tav. 23).

Només s'ha trobat un exemplar dubtós al Puig de la Misericòrdia.

Almagro 65: aquest vas imita la forma de campaniana A que, amb dues anses, apareix en el derelict del Grand Congloué I i es data ca. 200 (F 3421b1 = Benoît, 1961, 80, núm. 3, pl. V, a, 3), *Carthago* abans del 146 (F 3421a1), a *Emporiae* en la primera meitat no avançada del segle II aC (Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-84, 136, fig. 29, núm. 8) i a *Corduba* (Ventura, 1992, 142, fig. 2, núm. 1507). En campaniana B és poc freqüent. A *Emporiae*, una copa semblant amb una ansa, del tipus emporità D, considerat local, es data en el segle II (Sanmartí, 1978, I, 174, núm. 425, lám. 32). De Ruscino és un exemplar incomplet (Solier, 1980, 232, fig. 6, 135).

S'ha trobat un exemplar al Puig de la Misericòrdia amb un format de 8 cm i un altre, dubtós, als Vilarets.

Montagna Pasquinucci 127-F 3120: aquesta copa amb anses geminades en bucle fou definida per Montagna Pasquinucci (1972, 400-403) a partir d'exemplars de Volterra, en la producció etrusca de la campaniana B. El seu origen i cronologia han estat objecte de discussió (Arcelin i Chabot, 1980, 179-187; Py, 1981, 211-217; Morel 1981a, 248). Inicialment, Py (1976) i Morel (1978) apuntaven cap a un origen gal. Les anàlisis de Picon (1988, 257-259) sobre ceràmiques “B-oides” i formes MP 127 del segle I demostren un mateix origen. Es tractaria, doncs, d'una segona zona d'origen al costat de l'Etrúria. En la producció etrusca és una forma de campaniana B freqüent des de mitjan segle II a Etrúria septentrional i central. Les troballes fetes a la Gàl·lia meridional són més tardanes i apareixen en contextos del segle I i sovint de mitjan segle. La seua aparició entre els materials de superfície arreplegats pels voltants de *Cales* (Pedroni, 1986, núm. 55, 137-139, 198, 455-459; 1991), permet confirmar la seua producció en aquesta ciutat (Bats, 1988, 142; Morel, 1998, 15). Py *et alii* (a DICOCER, 152) la daten en el període 150-25.

Només s'ha trobat una base al Tossalet, amb un diàmetre de 4'5 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Numantia, Renieblas III	153	Sanmartí i Principal, 1997, 49, fig. 30.7
L'Illa Pedrosa	140/130	Barberá, 1975a, 83-84, fig. 1
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalièr, 1985, 120, 140b, 144b, 145
Emporiae, Camp Tòfol, estrat IV	Darrer quart del segle II	Sanmartí, 1978, núm. 1268, 421, 430-431
Sant Jordi	100-80	Colls, 1987, 54, fig. pl. 9, 66
Valentia	138-75	Ribera, 1998a, 338, 350
Pollettia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollettia, 1993, 231-232. Il·l. 2, 9-12; Sanmartí et alii, 1996, 34-35
La Cloche, fase II	90/80-50	Arcelein i Chabot, 1980, 179, fig. 41, 158-162
Baenlo	Post 75	Guitart, 1976, 226, núm. 136, fig. 51
Burriac, dipòsit del sector occidental, nivell I	70-40	Miró, Pujol i Garcia, 1988, 21, núm. 56
Les Castells, abocador K9, nivell 3	Principi del segle I	Dedet i Py, 1979, 120
Fase Nages III mitja	70-30	Py, 1978a, 238, fig. 113, núm. 212-214

Sanmartí 166: aquest bol amb perfil en S fou definit per Sanmartí (1978, 592, làm. 99, 166) a partir de les troballes del fòrum romà d'Emporiae, amb una datació en el darrer terç del segle II o principis de l'I. Aquests bols es troben a Cales, en ocasions decorats amb estries (Pedroni, 1986, 102, núm. 181, tav 38). A Numantia (Castillejo i Renieblas V) es data cap al 133 (Sanmartí i Principal, 1997, 49, fig. 18.18 i 31.12). A Valentia apareix en la producció "Byrsa 661" (Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 457-458, fig. 11, 3-7). També s'ha documentat a Aeso (Payà, Puig i Reyes, 1994, 165, fig. 22, 8).

Hi ha 4 exemplars procedents d'altres tants jaciments, un d'ells dubtós: la Torre de la Sal (16 cm), el Castell de la Vilavella (11 cm), el Tossal de la Balaguera (17 cm) i el Tossalet de les Forques (?). Els formats presents varien entre 11 i 18 cm, amb un predomini del segment 16-18 cm.

Pàtera àpoda: aquesta pàtera es va documentar inicialment a Carthago en la classe "Byrsa 661" (Morel, 1986a, 31, fig. 2; DICOCER, 540). A Valentia es coneix un fragment semblant sense referències estratigràfiques trobat a l'excavació del Palau de les Corts (Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 455, fig. 10, 4). De manera provisional, la seua datació pot situar-se entre el segon i el darrer quart del segle II.

Només es coneix un exemplar a la Moratella amb un format de 28 cm.

F 2132: els bols amb peus figurats d'aquestes característiques són freqüents a Cales (Pedroni, 1986, 84, núm. 131-133, tav. 28; 110-111, núm. 191-193, tav. 40-41; 1990, 22-24, núm. 847-855). Per a Pedroni (1986, 360) la seua datació seria molt pròxima a la de la ceràmica calena de relleus. Morel (1983a, 54, fig. 11; 1986a, 47, fig. 25-26) ha assenyalat la seua presència a Carthago en la primera meitat del segle II. A Emporiae, Sanmartí (1978, 210-211, núm. 538-539, fig. 41) data un peu d'aquestes característiques en el segle III. A Carthago Noua, Ruiz Valderas (1999, 36-37, làm. II, 2) assenyalava la seua presència al Cerro del Molinete entre el darrer quart del segle III i els inicis del II.

Un peu amb forma de màscara d'actor de Sant Josep pertany a aquesta sèrie.

F 4750: aquest vas crateriforme fou considerat inicialment per Morel (1981a, 328-329) d'origen etrusc, amb una cronologia en la primera meitat del segle II. Amb posterioritat a la publicació de la seua tipologia, aquesta forma ha estat objecte de tres estudis realitzats

a partir de les troballes de la costa oriental de la Península Ibèrica. En un primer treball, Sanmartí (1981b) va donar a conèixer una sèrie de vasos d'aquest tipus procedents de diversos llocs de Catalunya, al mateix temps que ampliava la tipologia inicial basada en la forma de les vores, donava una sèrie de paral·lels d'Itàlia central que en confirmarien la procedència i datava alguns contextos on apareix entre el final del segle II i el principi de l'I. Posteriorment, Dupré i Fernández Lillo (1983-84) van estudiar les troballes d'aquesta forma a Tarraco, amb uns contextos ben datats entre la segona meitat del segle II i el principi de l'I, tot ampliant la tipologia anteriorment proposada. Paral·lelament, la presència de 19 exemplars d'aquesta forma en els testars dels voltants de Cales, van fer que Pedroni (1986, 365; 1991, 141-151) plantejés l'origen calè d'aquesta forma.

Finalment, Pérez Ballester (1992) en va fer un nou estudi amb la revisió de totes les troballes publicades, a les quals afegia les de Carthago Noua; a partir de la comparació amb productes semblants trobats a Cales i de la seua distribució per territori italià, conclou que l'origen d'aquesta producció deu ser la mateixa Cales, mentre que, sobre la seua cronologia assenyalava que la major part de les troballes es daten en la segona meitat del segle II i, particularment, en el seu darrer terç, sense que això excloua un origen en el segon quart d'aquest segle. Al seu torn, Tchernia (1990, 299) assenyalava que la producció d'aquests vasos deu haver perdurat fins al principi del segle I. L'abundància de les troballes a Hispània ha fet que Morel (1998, 15) plantejés la possible existència d'obraders a Catalunya. A Valentia s'assenyalava la seua presència en la producció "Byrsa 661". La troballa d'aquesta forma en dos derelictes confirma la seua exportació en la segona meitat del segle II. Les referències cronològiques, però, són escasses.

S'han trobat dos exemplars d'aquest vas crateriforme: 1 a la Torre de la Sal i 1 a la Garrida. El primer està reconstruït, té un format de 25'8 cm i una relació h/v de 0'45. El segon, del qual només es conserven dos fragments, és de format petit.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalièr, 1985, 115, fig. 146
Valentia	post 138	Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 459-460, fig. 13
Spargi	Ca. 100	Lamboglia, 1961a, 166, fig. 30; Pallarès, 1979, 158; Pallarès, 1979, 160-161, fig. 13
Saldue, Juan de Aragón, nivell d	110-90	Paracuellos, a Galve, 1996, 65, fig. 12.3-4

1.1.2.2. DECORACIÓ

1.1.2.2.1. CANALETES CONCÈNTRIQUES I ORLES D'ESTRIES

Els motius més freqüents són les canaletes concèntriques que apareixen en les formes Lamboglia 1, 4, 5, normalment amb una petita al centre ("pseudomelic") i altres 2 juntes de major diàmetre envoltant-lo. En els exemplars més tardans a penes estan marcades (Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 51). La decoració combinada de canaletes concèntriques i orles d'estries en el seu interior apareix ja en la segona meitat del segle II i continua fins al final de la producció; les estries són curtes, molt fines, sovint a penes marcades i estan inclinades uns 45° sobre l'eix del vas.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavaliere, 1985, 116-120, fig. 134, 139
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II, fins al principi de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 29, 39; lám. 34, 258; 35, 265
Spargi	Ca. 100	Lamboglia, 1961a, 162, fig. 24; Pallarés, 1979, 157, 159, fig. 11; Pallarés, 1986, 95, fig. 7, i-i
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 29-30, fig. 15, 6-8
Riou 3	110/80	Riou i Ximénès, 1988, 176, fig. 14
Sant Jordi 1	100/80	Colls, 1987, 51-53, pl. 6, 45; 7, 54
Les Castels, fases Nages II recent i III antic	175-100; 70	Py, 1978a, 229, fig. 106, 172; 231, fig. 109, 183, 185
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 94-96, pl. XII, 4; XIV, 1-3
Planier 3	Ca. 50	Tchernia, 1968-70, 69, fig. 16, 2-3
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément, 1987, 183-185, fig. 12, 1, 3
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 111, fig. 30, 203, 212, 213
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule, 1980, 104, fig. 50, 2-5
Burriac, dipòsit del sector occidental occidental	90-40	Miró, Pujol i García, 1988, 19-20, 57, núm. 13, 18-19, 41-43, 324, 339-342
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273, fig. 31, 5
Le Maruel, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 50, fig. 46, 10
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 265-266, fig. 3, 32-33

1.1.2.2.2. ROSETES I ESTAMPILLES CORDIFORMES

Els motius impressos no són molt freqüents. De fet, en algunes regions, com la Provença occidental, són pràcticament desconeguts. Entre els fragments atribuïts a la producció mitjana hi destaquen sengles bases decorades amb una roseta de 8-9 pètals mal impresa (el Torrelló d'Onda), estampilles cordiformes (la Torre de la Sal) i una estampilla del tipus de les "dues C contraposades" (el Castell de la Vilavella), tipus que veurem més endavant en parlar de la ceràmica aretina de vernís negre. Aquests motius estan ben documentats a *Cales*. Del primer, la roseta central, resulta difícil cercar paral·lels a causa de no estar ben impresa. Pedroni (1986, 370; 1991, 160-161) data aquest motiu en el segle II. A *Carthago*, amb una datació anterior al 146, apareix sobre fragments de la classe "Byrsa 401" (Morel, 1986a, 29). A *Valentia*, amb una datació posterior al 138, aquest motiu apareix també sobre una base de la classe "Byrsa 401" (Morel, 1986a, 31; Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 447, fig. 4, 4).

Quant a les estampilles que representen una fulla cordiforme, Pedroni (1986, 375-378, tav. 179-180; 1991, 163-167) assenyala que apareixen en plats i copes, sobretot de la sèrie F 2233, (també F 2252, F 2964 i F 4753), disposades de forma radial en grups de 4 o 5, i les data igualment en el segle II; també en aquest cas el seu deficient estat de conservació impedeix determinar-ne la variant. Aquest motiu apareix a *Carthago* amb anterioritat al 146, sobre fragments de la classe "Byrsa 661" (Morel, 1986a, 33, fig. 11). A *Valentia*, amb posterioritat al 138, apareix sobre una pàtera de la sèrie F 2820 amb una data pròxima a la de la fundació, a més d'altres bases amb característiques semblants a la classe "Byrsa 661" (Morel, 1986a, 35, fig. 15; Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 453-455, 463-464, fig. 9, 1; 16, 2-7; 17, 1). A *Carthago Noua* aquestes estampilles apareixen sobre pàteres de les sèries F 2820-2830 (Ruiz Valderas, 1994, 52, núm. 107, fig. 4); a l'àrea de l'amfiteatre es daten amb anterioritat al 125 (Pérez Ballester, 1995b, 343, fig. fig. 7, 4).

1.1.2.2.3. LOSANGES

Pel que fa a un dels motius característics de la producció tardana de *Cales*, les "losanges" (Lamboglia, 1952a, 153) només han estat documentades al Poaig sobre un fragment de fons de forma indeterminada. Es tracta d'un motiu decoratiu que apareix al final del segle II i és freqüent en la primera meitat de l'I. Morel (1978, 162; 1980, 103) va assenyalar que aquest motiu és característic de les ceràmiques "Boïdes" de *Cales*. Aquesta hipòtesi ha estat confirmada pels treballs de Pedroni (1986, 372-375; 1991, 169-177), que ha documentat la seua abundància a *Cales*. D'altra banda, Morel (1986b, 470-471, nota 29; 1989, 558; 1992, 26-27, fig. 15) ha donat a conèixer diverses variants d'aquest motiu procedents de l'obrador de Pezzasecca a *Cales* en productes tardans, que poden datar-se cap al segon quart o la meitat de segle. Segons Morel, la major part d'aquests motius poden ser datats cap a mitjan segle I, però la variant que presenta uns braços més llargs amb una creu a l'interior d'un quadrat en el centre, poden datar-se a principi de segle, segons pot deduir-se de la seua presència en el derelict de Spargi, la data del qual situa cap al 100. D'altra banda, Tchernia (1990, 299) ha assenyalat la procedència calena dels exemplars del derelict de La Madrugue de Giens a partir d'anàlisis de pastes, així com la semblança amb aquests dels trobats als d'Spargi i Planier 3. Quant a les formes en què apareix, en el derelict de Spargi són Lamboglia 1, 5 i 8; al Cabezo de Alcalá (Azaila) és la copa Lamboglia 8; i a Delos són les formes Lamboglia 1 i 8.

Jaciment	Datació	Referència
Spargi	Ca. 100	Lamboglia, 1961a, 162-164, fig. 22, 24; Pallarés, 1986, 95, fig. 7, i-j, n-o
Delos	Final segle II / principi de l'I	Morel, 1986b, 470, 472-473; fig. 11, 60; 14, 75-76; 28
Valentia	Final segle II i primer quart de l'I	Ribera, 1998a, 349
Emporiae, estrat IV de la muralla Robert	Primera meitat del segle I	Sanmartí, 1978, 1, 303, núm. 772, lám. 50
Cases romanes 1 i 2 i magatzem Gandia		
Cisterna de la terrassa inferior de la casa núm. 1	Segon quart avançat del segle I	Sanmartí i Santos, 1986-89, 300, fig. 6, 2, 5
Baetulo	Post 75	Guitart, 1976, 206, núm. 88, fig. 44
Cosa, dipòsit D	150/130-70/60	Taylor, 1957, 124, pl. XXXIV, D6e-f
Thamusida	Segon quart del segle I	Morel, 1968, 63, fig. 6, 5; 5, 7
Tànger	Mitjan segle I	
La Madrugue de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 57, pl. XIX, 5
Titan	Ca. 50	Benoit, 1958, 7, fig. 2, 5; Tailleux, 1961, 186, fig. 6
San Ferreol	Ca. 50	Mas, 1985, 196, fig. 4-5
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément, 1987, 185, fig. 12, 1
Ilici, estrat D	Post 42	Ramos, 1975, lám. XXXVIII, 3, 3
Pollentia, nivell IV del carrer Porticat	Entre el principi del segle I i el 30	Arribas, Tarradell i Woods, 1973, 186, fig. 65, 10; Sanmartí et alii, 1996, 37

1.1.3. CERÀMICA DE PASTA GRISA

A més de la campaniana *C stricto sensu*, la presència de la qual no hem trobat entre els materials estudiats, hi ha diverses produccions de ceràmica de vernís negre de pasta grisa que semblen pròximes a la campaniana B. El seu origen no és conegut, però la seua cronologia sembla, en general, paral·lela a la producció tardana d'aquella, en el segle I. La major part d'aquesta ceràmica presenta una pasta grisa homogènia, mentre que els trets morfològics no coincideixen amb els de la campaniana C, com ara el solc en la base del peu. Les coincidències en les descripcions de materials de jaciments de diferents àrees del Mediterrani occidental poden indicar una mateixa procedèn-

cia; hom no pot descartar l'existència d'obraders itàlics, potser a la mateixa Sicília, la producció dels quals s'hauria exportat de forma minoritària amb la "veritable" campaniana C. D'altra banda, entre els productes de pasta grisa es distingeix entre les imitacions de la C i de la B i, en ocasions, s'assenyala el seu caràcter local.

El primer a assenyalar l'existència d'aquestes imitacions fou el mateix Lamboglia (1950, 68) a *Albintimilium*, on distingia el tipus D com una producció del segle I (Morel, 1981a, 45). A *Emporiae*, també Lamboglia (1952a, 161; 1955, 241 ss; Almagro Basch, 1953, 223) n'assenyala l'existència. A Sardenya, Morel (1963, 22-24; 1981a, 50) distingeix els "tipus sards" E, F, H i I, i considera el G com una imitació de la B. A Roma, Morel (1965a, 16, 241; 1981a, 50) assenyala el tipus "romà D", que distingeix de la "campaniana B de pasta grisa". Al Marroc, Morel (1965c, 81-82; 1968, 61, 65; 1981a, 48) distingeix el tipus "marrocaïna D" com una imitació de pasta grisa, amb una cronologia del segle I; en el cas de Thamusida, on aquesta producció suposa més del 18%, l'autor indica que es tracta d'una imitació de campaniana B per la presència d'estampilles en forma de "losange"; a banda, hi ha la campaniana B3 (B" de Thamusida) de pasta grisa. A *Hippo Regius*, també Morel (1962-65, 118-119; 1981a, 48) individualitza el tipus D, amb una cronologia del segle I. A la Provença occidental, Arcelin (1978, 121) ha assenyalat l'existència d'un grup de ceràmiques que imita la tècnica de cocció reductora característica de la campaniana C. Amb les troballes del derelict de La Madrague de Giens s'ha definit un tipus concret d'aquesta ceràmica (Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 57-59; DICOCER, 155), la presència de la qual s'ha reconegut després en el derelict d'Albenga (Lamboglia, 1952a, 168-169) i a *Olbia* (Bats, 1988, 144). Darrerament hom ha assenyalat la seua presència a *Glanum* (Arcelin, 1991, 221-223), probablement pertanyents a diferents obraders, amb una datació general en el segle I. Py (a DICOCER, 400) les agrupa sota la denominació "ceràmica derivada de la campaniana C", les considera produccions regionals, almenys en part situades a la vora dreta del Ròdan, i les data des del principi del segle I, amb una major presència en els dos darrers terços d'aquest segle. Per a explicar el seu origen, Py (1990, 227) suposa l'establiment de terrissers itàlics, probablement a Nimes. Ventura (1985a) ha estudiat la seua presència a la província de Sevilla i a *Carthago Noua*, a l'àrea de l'amfiteatre, Pérez Ballester (1995b, 345) ha assenyalat la seua presència en nivells anteriors al 125.

Aquest tipus de ceràmica no és molt freqüent i ha estat confós de vegades amb la campaniana C. En ocasions no és fàcil de diferenciar de la B quan aquesta ha estat sotmesa a una sobrecocció. Apareix en poca quantitat i poques vegades els seus fragments permeten la identificació d'alguna forma. Ha estat trobada als següents jaciments: la Curolla (Cervera del Maestre), el Tossalet, la Torre de la Sal, la Punta, la Curolla (Xert), els Tossalets, el Tossalet de les Forques, el Cormulló dels Moros i Montnegre.

Jaciment	Datació	Referència
Spargi	Ca. 100	Pallarés, 1986, 95
Cavalèrte	110/90	Charlin, Gassend i Lequémé, 1978, 30
Albenga	90/80	Lamboglia, 1952a, 168-169
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 57-59
Lattara, fases 3C2; 3C1; 4nE	125-75; 75-25; 75-50	Py et alii, 1990, 174, 176, 256
La Voyède	55/50-40	Arcelin, 1981a, 111-113
Fos I	Principi de la segona meitat del s. I	Giacobbi-Lequémé, 1987, 185
Les Castells, Nages III antic i III mitjà	100-70; 70-30	Py, 1976, 557-558, 590-592; 1978a, 217-218, 231-233, 236
Le Marduel, fases IA i IB	100-75; 75-25	Py i Lebeauin, 1986, 38, 50
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 268-269
Pollentia	Segle I	Sanmartí et alii, 1996, 39-47

1.1.3.1. FORMES

La major part correspon a fragments informes o de difícil adscripció tipològica. Així, al Tossalet hi ha un fragment de vora que pot pertànyer a la forma Lamboglia 1 i altres que poden ser de la forma Lamboglia 7 al Tossalet de les Forques i Montnegre. Passem a estudiar només aquells fragments i peces d'adscripció tipològica segura.

Lamboglia 2: en campaniana C fou definida a partir d'un exemplar del Museu de *Siracusa* (Lamboglia, 1952a, 157-158). Els paral·lels en imitacions de la campaniana C són molt escassos. Py (DICOCER, 400) la data en el segle I. Al Marroc aquesta forma apareix en el tipus D (Morel, 1968, 64, fig. 2, 15; 5, 12). A Ruscino hom coneix una peça, potser de campaniana B de pasta grisa (Solier, 1980, 238-239, fig. 6, 143). A Les Castells (Nages) apareixen algunes variants d'aquesta copa en l'estil 3, tal vegada de procedència local.

Aquesta forma només apareix en una ocasió al Cormulló dels Moros, amb un format d'11 cm.

Jaciment	Datació	Referència
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris, 1979, 180
Fos I	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequémé, 1987, 185, fig. 12, 7
Les Castells, Nages III mitjà	70-30	Py, 1978a, 236, fig. 110, 201
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeauin, 1986, 50, fig. 46, 11

Lamboglia 5: definida a partir d'un exemplar de Tíndari (Sicília) en campaniana C (Lamboglia, 1952a, 158), és la forma més difosa. He trobat 7 exemplars, un d'ells dubtós, a 5 jaciments: 1 al Tossalet (?), 2 a la Torre de la Sal (21'2 i 23'5 cm), 2 a la Punta (17 i 21 cm), 1 a la Curolla (Xert) i 1 a Montnegre. Els formats presents varien entre 17 i 23'5 cm. Un exemplar sencer de la Torre de la Sal té una relació h/v de 0'16. Com a motius decoratius presenten canelletes concèntriques i orles d'estries.

Jaciment	Datació	Referència
Spargi	Ca. 100	Pallarés, 1986, 95
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoît, 1961, 94-96, pl. XIV, 1
Punta Algas	Primera meitat del segle I	Mas, 1971, 408-409, lám. CXII
Valentia, carrer Trinitaris	138-75	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 143, núm. 8, fig. 5
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris, 1979, 156
<i>Emporiae</i> , sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí, 1978, I, 301
Muralia Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí, 1978, II, 449
Pollentia, nivell V del carrer Porticat	123-70/60	Arribas, Tarradell i Woods, 1973, 199, fig. 70; Sanmartí et alii, 1996, 41, núm. 892-893
<i>Albintimilium</i> , estrat VIA	90/80-40/30	Lamboglia, 1950, 66, fig. 27, 20
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeauin, 1986, 50, fig. 46, 1

Lamboglia 5/7: és també una forma molt poc freqüent, que apareix en 2 ocasions en altres tants jaciments: el Tossalet de les Forques i el Cormulló dels Moros. La peça del Cormulló dels Moros, completa, té 32'6 cm de diàmetre i una relació h/v de 0'13. Morfològicament s'aproxima al perfil d'aquesta forma en campaniana A. A Vié-Cioutat es classifica

com Lamboglia 7. Està decorada amb 2 canaletes concèntriques.

Jaciment	Datació	Referència
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris, 1979, 156, fig. 7, 259
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 58, pl. XXI, 1
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequémé, 1987, 185, fig. 12, 6
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet, 1974, 268-269, fig. 5, 35

1.1.3.2. DECORACIÓ

El repertori de motius decoratius és prou limitat. Només hi ha una roseta de 6 pètals estrets dels Tossalets. El motiu més freqüent, però, són les canaletes concèntriques. Aquestes apareixen en nombre de 2 i de 6 en les dues peces de la forma Lamboglia 5 de la Torre de la Sal; i de 2 en la pàtera Lamboglia 5/7 i de 7 en el fragment de base del Cormulló dels Moros. Són els motius normals en aquestes produccions, en ocasions combinats amb orles d'estries com en els exemplars de la Torre de la Sal. Els trobem sobre la forma Lamboglia 6 en la fase II mitjana (70-30) de Les Castels (Nages) (Py, 1978a, 236, fig. 111, 205) i en el derelict de La Madrague de Giens cap al 60/50 (Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, 57, pl. XXI, 1).

1.1.4. ARETINA DE VERNÍS NEGRE

Identificada inicialment per Lamboglia (1952a, 206) com a "campaniana B prearetina", les seues característiques han estat descrites repetidament (Morel, 1963, 38-39; 1965a, 228-230, 237 i 241; 1968, 60; Sanmartí, 1978, I, 23; Morel, 1981a, 46; 1981b, 82; Pérez Ballester, 1986, 38; Adroher i López Marcos, 1996, 25-27; Morel, 1998, 15). La producció de ceràmica de vernís negre d'Arezzo renova quasi completament el seu repertori morfològic a principis del segle II i, després de la crisi de la producció de Volterra, ocupa els mercats de l'àrea padana i de l'Etrúria (Palermo, 1998, 126). Compta amb un repertori ampli que, en la primera meitat del segle I, inclou formes com Lamboglia 5, 6, 7, 8, 28 i MP 127. La seua exportació, sempre en volum inferior a la de la campaniana B tardana de *Cales*, es data en la primera meitat i els decennis centrals del segle I. Morel (1992, 228) ha assenyalat que es tracta d'un cas excepcional de gran producció de vernís negre amb una important difusió terrestre, si ens atenem a la seua presència per terres austríaques (Schindler, 1967 i 1986).

Com assenyalava Morel (1981a), la distinció entre aquesta i la campaniana B és en ocasions difícil d'establir. Molt pròxima a aquesta per les seues característiques tècniques, pot distingir-se d'aquesta per alguns detalls morfològics, com ara la forma dels peus, entre els quals hi ha un tipus (P 141c) que presenta un ressalt característic en la paret interna. La forma més característica d'aquesta ceràmica és una pàtera de gran diàmetre del tipus Lamboglia 7, la vora i el peu de la qual presenten una estreta relació amb els de la forma de ceràmica are-

tina de vernís roig que Goudineau (1968, 239, 252-253 i 279-281) anomena "precursora" (forma 1), és a dir, la més antiga. D'altra banda, aquestes pàteres solen anar decorades amb estampilles en forma de peltes o "dues C contraposades" (Lamboglia, 1952a, 153) que apareixen també en la ceràmica prearetina (Goudineau, 1968, 332). Aquestes grans pàteres corresponen, almenys en part, amb la producció que Morel (1965a, 16) va anomenar "campaniana B de pasta pesant". La seua absència entre els materials estudiats a *Cales* sembla confirmar-ne l'origen.

Encara que en alguns casos no és possible determinar amb seguretat que es tracta d'exemplars d'aquesta producció, he reunit algunes referències a grans pàteres decorades amb aquest tipus d'estampilles que possiblement hi pertanyen o almenys hi estiguen relacionades. De fet, en alguns jaciments com *Pollentia* el seu estudi es realitza conjuntament amb la campaniana B (Sanmartí *et alii*, 1996, 24). A *Roma*, Morel assenyalava la presència d'un exemplar que atribueix a un taller etrusc o llatí i data en un moment primerenc; un altre, amb estampilles nominals, es data en un moment més recent. A La Caridad s'esmenta una pàtera de la forma Lamboglia 5/7 (F 2286a) amb 9 estampilles d'aquest tipus. A *Emporiae* hi ha diverses bases semblants, majoritàriament de la forma Lamboglia 7 i de la producció de "pasta pesant", decorades amb estampilles de la "família" de les "dues C contraposades". A Dchar Jdid aquest tipus d'estampilles apareix sobre una pàtera de la forma Lamboglia 7. A Sala (Marroc) aquesta producció es data en la primera meitat o mitjan segle I (Boube, 1985-86, 153-154). En el derelict de Plane 1 hi ha alguns exemplars d'aquesta producció amb les estampilles nominals *Q. AF.* i *Q. A.*, conegudes tant en ceràmica aretina de vernís negre com en aretina de vernís roig i atribuïdes als obradors de la regió d'*Arretium*. També a *Albintimilium*, *Corduba* i *Ruscino* es coneixen bases amb peus semblants i estampilles nominals. En el derelict Planier 3 es va trobar una pàtera de la forma Lamboglia 5 amb el peu característic i la decoració desgastada formada per 4 estampilles radials. A Magdalensberg, ocupat des del 15 aC, aquesta producció és abundant, amb nombroses pàteres de les formes Lamboglia 5 i 7 i alguns estrets paral·lels quant a la forma, grandària i decoració, i altres amb motius semblants. A Delos es coneix el fons d'una gran pàtera, amb un diàmetre superior a 47 cm i decoració formada per 1 estampilla central i altres 9 radials a l'interior de 3 sèries dobles de canaletes concèntriques.

Només hi ha un exemplar d'aquesta producció: una pàtera de la forma Lamboglia 7 de la Torre d'Onda, de 50 cm de diàmetre, decorada amb 7 estampilles en forma de "dues C contraposades" en disposició radial entre canaletes concèntriques i una altra en el centre. Una base del Castell de la Vilavella, possiblement de la forma Lamboglia 5, que conserva una sola petita estampilla d'aquest forma i de disseny molt simple no pot ser atribuïda amb seguretat a aquesta producció per no presentar el característic ressalt a l'interior del peu. Els paral·lels d'aquest tipus de pàteres, amb el peu i els motius decoratius característics, són nombrosos per tot el Mediterrani, encara que no han estat objecte d'una sistematització.

Jaciment	Datació	Referència
La Caridad (Camíneal)	Ante 76/72	Vicente et alii, 1989, 28; 1991, 93
Burriac, dipòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 57, núm. 360; Clariana, 1991, 421-422, fig. 1, 1
Baetulo	Post. 75	Guitart, 1976, 200, núm. 64, fig. 42
Emporiae	Primera meitat del segle I	Sanmartí, 1978, I, 149, núm. 366, lám. 27, 112; 213, núm. 546, lám. 43
Carthago Noua, fase IV de l'amfiteatre	Abans de mitjan segle I aC	Pérez Ballester, 1995b, 347; 1995c, 177
Roma	Final del segle II o cap al 100	Morel, 1965a, 148, núm. 352, pl. 25, 61
	Mitjan segle I	Morel, 1965a, 189, núm. 501, pl. 33
Île Plane 1	Ca. 50	Lequément i Liou, 1976, 591-592, fig. 6, 8, D
Planier 3	Ca. 50	Tchermia, 1968-70, 71, fig. 16, 1, 3
Dehar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz et alii, 1981-82, 204, pl. XIX, 78, 1639
Cosa, dipòsit E, tipus II	120/110-40/30	Taylor, 1957, 141-142, pl. XLII, E196f
Albintimilium, estrat VIA	100/90-30/20	Lamboglia, 1950, 65, fig. 27, 9
Pollentia	Segle I	Sanmartí et alii, 1996, 37, núm. 298-301
Magdalenberg	Post 15 aC	Schlinder, 1967, 14, Taf. 1, 4; Taf. 1, 8; 2, 2-3; 4, b, c, d
Can Modolell (Cabrera de Mar)	Sense data	Clariana, 1991, 423, fig. 2, 4
Coridaba	Sense data	Ventura, 1992, 150, núm. 34-35, fig. 14
Olbia	Sense data	Bats, 1988, 138, pl. 24, 768-769
Ruscino	Sense data	Solier, 1980, 228-230, fig. 5, 120, 122-123
Delos	Sense data	Morel, 1986b, 477, fig. 18; 117, fig. 28

1.1.5. CERÀMICA GRISA EIVISSENCA

Del Amo (1970, 211-213, fig. 4) data aquesta producció entre els segles III i II i considera la forma Lamboglia 28 com la més característica. Guerrero (1980, 176, 186, lám. IV) centra la seua producció en el segle II, amb un possible inici en el III i una perduració fins als primers decennis de l'I. Sol anar decorada amb estampilles impreses al fons interior: tres palmetes o una roseta i quatre palmetes al voltant. A banda de les Illes Balears, la seua difusió s'estén per tot el litoral mediterrani de la Península Ibèrica.

Amb seguretat pot adscriure's a aquesta producció una base de Sant Josep de la forma Lamboglia 28 decorada amb una palmeta impresa. Per la forma de què es tracta i el context ceràmic en què s'ha trobat, pot datar-se en el segle II. Les referències cronològiques d'aquesta forma són escasses.

Jaciment	Datació	Referència
L'Albufereta	Segle III	Page, 1984, 166-168, núm. 237-238, 240-241, fig. 27, 3-6
Saguntum, primera fase de la torre republicana	Principi del segle II	Pascual i Aranegui, 1993, 194, fig. 8, 38-39
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 45-46, fig. 13
Valentia, Palau de Benicarló	Post 138	Marín, 1990, 90-92, lám. 11, 8-12

1.1.6. IMITACIONS EN CERÀMICA IBÈRICA

Les imitacions de ceràmica de vernís negre, tant en pasta ibèrica com en pasta grisa, han estat estudiades en els darrers anys per diversos autors (Page, 1984; Bonet i Mata, 1988; Adroher i López Marcos, 1996, 27-32). La seua difusió és molt àmplia per tota l'àrea ibèrica. Quant a la seua cronologia, poden datar-se de manera paral·lela a les produccions de vernís negre, però són més freqüents en contextos de la primera meitat del segle I. D'una de les formes documentades, la copa Lamboglia 2, hi ha paral·lels a al Cabecico del Tesoro i El Cabezo del Tío Pío (Múrcia), el segon

dels quals s'atribueix a un obrador eivissenc i es data en la segona meitat del segle II (Page, 1984, 169-170, núm. 247-248, fig. 28, 6-7).

Els exemplars estudiats són 4 copes de la forma Lamboglia 2 en pasta grisa i ocre procedents del Cormulló dels Moros; 1 fragment del tipus F 7112 d'adscripció insegura de la Muntanyeta de Sant Antoni; 1 fragment de base del Puigpedró; i de Montnegre són sengles vores de la forma Lamboglia 1 (12 cm) i Lamboglia 36 (26 cm) i 1 fragment de base (5 cm). Els quatre exemplars del Cormulló dels Moros tenen uns diàmetres agrupats en dues sèries: 9'2 i 10'4/10'6 cm, amb unes relacions h/v de 0'57, 0'51, 0'45 i 0'43. Aquests tenen unes característiques molt homogènies que permeten atribuir-los a un mateix obrador, el que resulta més clar en els tres que tenen diàmetres molt pròxims.

Jaciment	Datació	Referència
Hispalis, Argote de Molina	Segona meitat del segle II/ final segle I	Campos, 1986, 58
Valentia, nivells IV-V del Palau de Benicarló	Entre el final del segle II i el 75	Marín, 1990, 93-96, lám. 12
Burriac, dipòsit del sector occidental, nivell I	70-40	Miró, Pujol i García, 1988, 28, 104

1.2. CERÀMICA DE PARETS FINES

Aquesta ceràmica, originària en la seua major part de l'Etrúria marítima, fou sistematitzada inicialment per Marabini (1973) a partir dels exemplars trobats a Cosa. A la Península Ibèrica, Vegas (1973) va realitzar-ne el primer estudi. Posteriorment, Mayet (1975) en va realitzar una anàlisi més profunda i va establir-hi una tipologia a partir dels productes hispànics. Amb posterioritat ha estat estudiada per Ricci (1985) i per López Mullor (1989) a Catalunya, a qui em remet en general per a les troballes en contextos ben datats.

Els vasos de parets fines estaven destinats fonamentalment per a beure. De manera general, la seua exportació va començar cap a la meitat del segle II i va perdurar fins al segon quart de l'I. Tingueren una àmplia difusió per tot el Mediterrani occidental (Mínguez, 1991). La seua pasta no és uniforme: varia des del roig o taronja fins al gris o negre, segons es tracte d'una coccio oxidant o reductora. Tampoc el seu acabat és uniforme, puix al costat de vasos de molt bona factura, amb la superfície brunyida, se'n troben altres de pasta grollera i superfície rugosa. Les més freqüents són les formes Mayet I, II i III.

Aquest tipus de ceràmica s'ha trobat a 16 jaciments: la Curolla (Cervera del Mestre), el Tossalet, la Torre de la Sal, el Torrelló, l'Alter de Vinarragell, la Torre d'Onda, l'Horta Seca, la Curolla (Xert), els Tossalets, els Racons, el Puigpedró, el Racó de Rata, el Tossal de l'Assut, el Tossalet de les Forques, el Cormulló dels Moros i Montnegre. D'aquestes peces, les que han pogut identificar-se pertanyen majoritàriament a la forma Mayet II. D'altra banda, no sempre resulta fàcil discriminar entre les importacions i les imitacions tarraconenses.

1.2.1. FORMES

Mayet I: es correspon amb la forma Marabini I. És la forma més antiga, ja que apareix en el segon quart del segle II. La seua desaparició se situa cap al tercer quart del segle I aC (Bats, 1988, 158). Mayet (1975, 24-25) la data entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I. Per a Ricci (1985) va començar a produir-se al principi del segle II, però és a mitjan segle quan s'exporta per tota la Península Itàlica i el Mediterrani occidental. Les troballes més antigues a la Península Ibèrica es daten a mitjan segle II, però l'arribada massiva d'aquesta forma se situa entre el darrer quart del segle II i el primer de l'I (Vegas, 1973, 63). A *Tarraco* apareix en el nivell tardorepublicà (150-125) de l'excaució del Col·legi d'Arquitectes (Aquilué, 1993b, 73, fig. 54, 12). Per a López Mullor (1989, 94-98) la seua producció degué arribar fins als darrers decennis del segle I. Les troballes en contextos del segle I, fins i tot de la segona meitat, són nombroses.

Només dos fragments de la Curolla (Xert) i el Racó de Rata poden atribuir-se amb dubtes a aquesta forma.

Mayet II: la correspondència entre les tipologies dels diferents autors no és absoluta (Marabini, 1973, 58-62; Mayet, 1975, 26-27). De manera general, la forma II de Mayet es correspon amb la II de Marabini, mentre que la variant IIA ho fa amb la Marabini III i la IID ho fa amb la Marabini IV, tot i que aquesta inclou també algunes variants del Mayet III. Quant a la seua datació, les peces més antigues són del primer quart del segle II, però la seua major difusió se situa entre el darrer quart d'aquest segle i el primer de l'I, amb una presència més esporàdica cap a la meitat de segle i una perduració fins a l'època d'August (López Mullor, 1989, 99-103). El primer derelicte en què apareix és el de Capo Graziano, que es data cap al 140/130 (Cavaliere, 1985, 127, fig. 155, c-d). En els derelictes posteriors resulta freqüent: Cavaliere, cap al 110/90 (Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 31, fig. 16, 2; 17, 5), i Spargi, cap al 100 (Pallarés, 1979, 162, fig. 16; 1986, 95, f-h). Les referències cronològiques que oferim són posteriors al treball de López Mullor o no hi estan incloses.

Jaciment	Datació	Referència
Saguntum, segona fase de la torre republicana	Ca. 100	Pascual i Aranegui, 1993, 198, fig. 11, 82-84
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II, fins al principi de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 29, 41-43; lám. 42, 342; 46, 379; 49, 403
València, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 102-108, lám. 13-14
Nivells II (fundacional) i III (primera fase constructiva)		
Carrer Trinitaris, cap 2	Final del segle II	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 170, núm. 46-47, fig. 21
Burriac, dipòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 60, 114, núm. 512-522
La Caridad (Camíreal)	Ante 76/72	Vicente <i>et alii</i> , 1991, 93
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 233, lám. 7, 2, 6-7; 11-13
Saldue, Don Juan de Aragón, nivell C2	90-60/50	Minguez, a Galve, 1996, 84, fig. 21.1-5, lám. 27

D'aquesta forma s'han trobat almenys 25 exemplars dels següents 12 jaciments: 1 del Tossalet (8 cm), 9 de la Torre de la Sal (7, 8, 8'7, 9 i 10 cm), 4 del Torrelló d'Onda (6, 7 i 10 cm), 2 de l'Alter de Vinarragell (6 i 8 cm), 1 de la Torre d'Onda (7'2 cm), 1 de l'Horta Seca (8 cm), 1 (?) de la Curolla (Xert), 1 dels Racons, 1 del Puigpedró (7 cm), 2 del Tossal de l'Assut (6 i 7 cm), 1 del Tossalet de les Forques (8 cm) i 1 del Cormulló dels Moros (10 cm). Els diàmetres varien entre 6 i 10 cm, amb un predomini del segment 7-8 cm. Dos exemplars sençers de la Torre de la Sal tenen una relació h/v de 1'79 i 1'90.

1.2.2. IMITACIONS

La presència d'imitacions de les ceràmiques de parets fines fou assenyalada inicialment per Almagro (1953, 266) entre els materials de la necròpolis emporitana de les Corts. La seua existència a Catalunya ha estat confirmada posteriorment (López Mullor, 1986; Puerta, 1986). Els productes locals s'identifiquen, en general, pel seu bon acabat, amb pastes depurades i superfícies llises. Hi ha una diversitat de centres productors, situats en zones costeres que imiten les formes Mayet I i II. Segons López Mullor (1989, 100-100), en línies generals la cronologia d'aquests obradors pot situar-se des del darrer quart del segle II fins a l'època d'August, una part dels quals deu haver estat situat a la costa de Catalunya. A Burriac, en el nivell II (90-70) representen més del 40% del total de ceràmiques de parets fines, mentre que en l'I (70-40) representen el 77'3%. A *Edeta*, 3 gobelets de la forma Mayet IIA procedents del departament núm. 118 i una base del departament núm. 2, amb peu alt, s'identifiquen com imitacions (Bonet, 1995, 391, fig. 17, 132); la forma del peu fa pensar en possibles produccions locals que copien els models itàlics.

Els exemplars documentats presenten en alguns casos uns peus alts, ben diferenciats, que són comuns en les ceràmiques ibèriques (Bonet i Mata, 1989, 32, fig. 11). D'aquest tipus de ceràmica s'han trobat un mínim de 21 peces procedents de 7 jaciments: 1 de la Garrida (1 base de 4'2 cm), 2 dels Vilarets (2 bases de 4 cm), 1 del Racó de Rata (1 base de 4'2 cm), 2 del Tossal de l'Assut (7 cm; 1 base de 3'4 cm), 12 de les Forques, 1 de la Moratella i 2 de Montnegre (1 base de 4 cm). Hi destaca el conjunt de les Forques, amb un mínim de 12 exemplars, dels quals es conserva la base completa en la majoria dels casos, però no la vora. Les bases corresponen a diferents tipus, des de la quasi plana a la que té el peu anular alt, amb diàmetres que oscil·len entre 3'1 i 4'7 cm. Les pastes són variades, des de les tonalitats ocre i ataronjades, a les roges fosques i grisenques. Encara que no és possible determinar amb seguretat la seua tipologia, deuen pertànyer en la seua totalitat a la forma Mayet II.

Jaciment	Datació	Referència
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II/principi de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 29, 43; lám. 48, 399
Burriac, dipòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García, 1988, 22, 28-29, 60, 114
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 232-233

1.3. LLÀNTIES

D'origen hel·lenístic, aquestes peces arriben inicialment al món ibèric a través del comerç grec i púnic. El seu ús es fa més freqüent en època iberoromana, però sense arribar a abastar una gran difusió. A la Península Ibèrica han estat estudiats, entre altres, els importants conjunts d'*Emporiae* (Arxe, 1982) i dels campaments de *Numantia* (Romero, 1990), Cáceres el Viejo (Ulbert, 1984) i Lomba do Canho (De Castro, Guerra i Fabião, 1990).

La major part del material trobat és molt fragmentari, per la qual cosa en la majoria dels casos no és possible la classificació i, en ocasions, ni tan sols la seua adscripció a algun tipus tardorepublicà; no és descartable que algun dels fragments o fins i tot de les

peces que no s'han pogut estudiar directament siguin anteriors. En conjunt, s'han trobat 5 exemplars procedents d'altres tants jaciments: la Torre de la Sal, el Torrelló del Boverot, la Torre d'Onda, el Castell d'Almenara i els Vilarets. D'aquests, no s'ha pogut estudiar directament el del Castell (Almenara). Només es conserven complets els exemplars de la Torre de la Sal i la Torre d'Onda; la resta són fragments que no permeten la seua classificació.

El de la Torre de la Sal és un exemplar de campaniana A del tipus Ricci E, que es data entre mitjan segle II i mitjan de l'I (Ricci, 1974, 216-219, fig. 27-28). Es coneix també com "bicònic de l'Esquilf" (Pavolini, 1981, 144-149 i 1979-80; 1987, 140-141). Fou fabricada a Campània, Apúlia i Laci, regió aquesta darrera on sembla haver-se desenvolupat el tipus en el darrer terç del segle III. Aquest tipus es troba a *Pollentia* (Palanques, 1992, 20-21, lám. I, 3-5, 9). A la Península Ibèrica es coneixen exemplars als campaments de *Numantia* (Romero, 1990, 259-260, fig. 1), que daten del 134-133; el Cabezo de Alcalá (Azaila), amb una datació anterior al 76/72 (Amaré, 1988, 37-38, fig. 4); i en el nivell C2 del carrer Don Juan de Aragón de *Salduie*, que es data entre el 90 i el 60/50 (Paracuellos, a Galve, 1996, 78, fig. 20.3-4, lám. 25-26).

L'exemplar de la Torre d'Onda és de ceràmica comuna i pertany al tipus H de Ricci (1974, 223-226, fig. 32-34). És una producció del Laci, prou simple i sense pretensions estètiques. La seua datació se situa entre mitjan segle II i mitjan de l'I (Pavolini, 1981, 152). A la Península Ibèrica, aquest tipus apareix sovint en ambients relacionats amb la guerra sertoriana. Encara que és prou freqüent, els exemplars ben datats són escassos. En el context ceràmic que l'acompanya, aquesta peça pot datar-se en els decenniis centrals del segle I.

Jaciment	Datació	Referència
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 155-157, 241-242, Taf. 41-42
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Amaré, 1988, 39
Contrebia Belaisca	Ante 76/72	Amaré, 1988, 39
<i>Albintimilium</i>	Època de Sil·la	Ricci, 1974, 225-226
Roma	48-46	
Lomba do Canho	75-25	De Castro, Guerra i Fabião, 1990, 74-75, núm. 1-2
<i>Lucentum</i>	Sense datació	Olcina, Regínard i Sánchez, 1990, 19, núm. 3-4
<i>Pollentia</i>	Sense datació	Palanques, 1992, 20-21, lám. I, 8

L'exemplar del Castell d'Almenara, que estudiem a través de la descripció i dibuixos d'Olària (1974), és de campaniana A i sembla correspondre al tipus Ricci B, adoptada per aquesta producció d'un prototip grec (Ricci, 1973, 209-211). Aquest tipus apareix en els derelictes del Grand Congloué 1, amb una datació ca. 200 (Benoît, 1961, pl. XVI, 5-6), i de la Chretienne C, que es data en el segon quart del segle II (Joncheray, 1975, 86).

1.4. UNGÜENTARIS

Les *ampullae* ere petits recipients utilitzats per a la comercialització de perfums. Es tracta d'una forma d'origen hel·lenístic, molt estesa per tot el Mediterrani (DICOCER, 581-584). Els exemplars més antics apareixen almenys des del segle V en el món hel·lènic (Anderson, 1987). Forti (1962) va fer un primer assaig de sistematització. Recentment Camilli (1999) n'ha fet un estudi de conjunt. A la Península Ibèrica foren inicialment estudiats a les

necròpolis d'*Emporiae* per Almagro (1953, 396-397) i del Cigarralejo per Cuadrado (1977-78). Correspon al tipus 63 de Vegas (1973, 153-154, fig. 58). En alguns casos presenten una part envernissada o restes de vernís que s'ha després, però la decoració més freqüent consisteix en algunes bandes pintades. En la ceràmica de vernís negre els ungüentaris fusiformes són molt escassos (Morel, 1965a, 118, núm. 268, pl. 19, 56 = Morel 108-F 7110), es daten des de l'inici del segle II i corresponen a produccions de l'àrea etrusquitzant i de l'Apúlia meridional (Morel, 1981a, 401).

La troballa d'ungüentaris en derelictes republicans és freqüent; aquests constitueixen la millor referència cronològica dels tipus tardorepublicans: Grand Congloué 1 cap al 200 (Benoît, 1961, 92, pl. VII, 3), La Chretienne C cap al 175/150 (Joncheray, 1975, 86-88, fig. 38), Spargi cap al 100 (Lamboglia 1961a, 164, fig. 28; Pallarés, 1986, 97, fig. 11.9, b-c), Sant Jordi cap al 100/80 (Colls, 1987, 56-57, pl. 10, 69-70), San Ferreol cap al 50 (Mas, 1985, 208, fig. 31), etc.

A la Península Ibèrica els *unguentaria* comencen a arribar en el segle V, i es troben sobretot formant part dels aixovars de les necròpolis ibèriques. Els d'època republicana són particularment freqüents en contextos ibèrics tardans intensament romanitzats i en campaments romans: *Emporiae*, en el tram meridional de la muralla de la *Neapolis*, en la primera meitat del segle II (Sanmartí i Nolla, 1986, 88 i 91), i als estrats 1111-1112 de la basílica, cap al 150 (Aquilué *et alii*, 1984, 431, fig. 146, 9); *Hispalis*, a Argote de Molina, en la segona meitat del segle II (Campos, 1986, 64, fig. 59, núm. 3862); Cáceres el Viejo, cap al 80 (Ulbert, 1984, 173-174, Taf. 45, 535-537); El Cabezo de Alcalá d'Azaila, abans del 76/72 (Beltrán Lloris, 1976, 205-206, fig. 51); El Alto Chacón, abans del 75 (Atrián, 1976, 54, fig. 29, c); Burriac, al depòsit del sector occidental, entre 90 i 40 (Miró, Pujol i García, 1988, 23, 61, núm. 114, 555-562); *Pollentia*, al pou D-18, en el segon quart del segle I (Equip de *Pollentia*, 1993, 240, lám. 6, 8, 10-12), etc.

Al País Valencià hom coneix pocs exemplars, en alguns casos de tipologia poc clara i datació insegura: el Puntal dels Llops, de la segona meitat del segle III (Bonet i Mata, 1981, 133, fig. 37, 43, lám. XI); *Edeta*, cap al 220-175 (Bonet, 1995, 390, fig. 23, 97, 126, 130 i 132); *Valentia*, del Palau de Benicarló, entre el final del segle II i el 75 (Marín, 1990, 193-194, lám. 53, 1); *Ilici*, de la Casa del Alfarero, entre el final del segle II i l'inici de l'I (Sala, 1992, 54, fig. 28), etc.

En conjunt s'han identificat 6 exemplars procedents de 5 jaciments: 1 de la Muntanyeta de Sant Antoni, 2 del Tossal, 1 dels Racons, 1 del Tossal de la Balaguera i 1 del Cormulló dels Moros. Només els 2 exemplars del Tossal estan complets i presenten un perfil idèntic als del grup B de Cuadrado (1977-78, 392-393), que els data des del final del segle IV fins a mitjan de l'I. Es tracta de dos exemplars fusiformes de la forma B de Camilli (1999, 74-82, tav. 15-17). El major pertany a la sèrie B.12, de cos amb corbatura constant i peu mitjà, i el menor pertany a la sèrie B.13, semblant però amb el peu baix. A les necròpolis d'*Emporiae* i del Cigarralejo, les formes I a V del tipus B de Cuadrado, les més afins als exemplars estudiats, es daten per associació amb altres materials d'importació entre el segle II i el primer quart de l'I (Cuadrado, 1977-78, 394 ss). Entre els jaciments estudiats, l'únic altre exemplar sencer conegut, trobat a la necròpolis de la Punta, s'associa a ceràmiques dels segles IV-III (Aranegui, a Lázaro *et alii*, 1981, 62, fig. 21, 1).

El fragment de la Muntanyeta de Sant Antoni pertany a la boca i al coll, que és quasi cilíndric. Possiblement es tracta d'un exemplar fusiforme de la forma B de Camilli, sense que hom pugui precisar més.

El fragment del Cormulló dels Moros correspon a la meitat inferior del recipient, té el peu troncocònic i la base plana. És de tipus lecitoide, amb el cos de tendència fusiforme, i pot classificar-se en la forma A de Camilli (1999, 54, tav. 3), possiblement en la sèrie 12.6, a la qual s'adscriuen dos exemplars del Cigarralejo que daten del segle II. A falta de la vora, possiblement es tracta d'un exemplar del grup C de Cuadrado (1977-78, 391 i 395-396, fig. 2, 5), sense que pugui adscriure's a cap de les quatre formes que hi distingeix pel seu estat fragmentari. El tipus C apareix associat a materials dels segles II-I i és característic del període tardorepublicà. Bases semblants apareixen a la tomba 4 d'Alèria que es data en el segle II (Jehasse, 1973, 131, núm. 40), al campament de Cáceres el Viejo amb una datació cap al 80 (Ulbert, 1984, 173-174, Taf. 45, 536-537) i al Cabezo de Alcalá (Azaila) amb una datació anterior al 76/72 (Beltrán Lloris, 1976, 205-206, fig. 51, 928).

1.5. CERÀMICA COMUNA

1.5.1. AMPOLLES

Les dues peces estudiades són del Cormulló dels Moros i es caracteritzen per tenir la vora motlurada i escalonada i el coll llarg i estret decorat amb petits solcs. La primera de les dues peces, incompleta, té una ansa i un diàmetre de 4'6 cm. L'altra, quasi completa, és una ampolleta sense anses, amb 3'3 cm de diàmetre de vora, el cos ample i la base molt estreta, amb el peu trencat, semblants als d'alguns unguentaris de tipus fusiforme de la forma B de Camilli; aquests, però no tenen una vora motlurada com la d'aquestes peces. Aquests trets li donen un caràcter híbrid i el configuren com una peça singular. Per llurs característiques, aquestes peces s'aproximen al tipus 38 de Vegas (1973, 92-95), un pitxeret de coll llarg i cos panxut amb una ansa.

La vora motlurada d'aquestes peces és un tret característic dels olpes; no és freqüent entre la ceràmica tardorepublicana, però sí en l'altimperial, i quasi sempre sol presentar un diàmetre major. Entre els exemplars més antics hi ha els de *Cosa*, on n'apareix un de 14 cm de diàmetre al Depòsit 1 (275-150) (Dyson, 1976, 33, fig. 5, 73), i altres tres de 9'2 i 13 cm al Depòsit 5 (110/100-40/30) (Dyson, 1976, 106, 110, fig. 40, 130; 41, 166-167). A *Carthago* una vora semblant, però amb la motlura poc desenvolupada, apareix en un carrer de la ciutat púnica amb una datació aproximada de 225-146 (Rakob, 1991, 180, Alb. 37, 38). En el derelict d'Albenga (90/80) apareixen diversos olpes, un dels quals presenta una vora semblant (Lamboglia, 1952b, 178, fig. 34, 41). A Burriac, entre la ceràmica indígena del depòsit del sector occidental (90-40) hi ha algunes vores d'olpes de perfil similar que palesen una indubtable influència romana (Miró, Pujol i García, 1988, 120, núm. 189, 191-192 i 651-654). El perfil del recipient sencer, però, correspon com ja hem vist al d'un unguentari, i és pròxim a sengles exemplars del Cabezo de Alcalá (Azaila), amb una datació anterior al 76/72 (Beltrán Lloris, 1976, 205-206, fig. 51, 855), i del nivell II (90-70) del depòsit del sector occidental de Burriac (Miró, Pujol i García, 1988, 61, núm. 555).

Els exemplars d'època imperial són més abundants i tenen quasi sempre la boca ampla. De *Pollentia* és un fragment que es data en època d'August (Vegas, 1973, 94, fig. 31, 3). A *Albintimilium* els olpes amb vores semblants es daten en el segle I dC (Olcese, 1993, 273, núm. 264, fig. 66). A *Pompeia*, Anecchino (1977, 111-113, fig. 4, núm. 28-29, 6) va assenyalar el caràcter eclèctic d'aquests recipients i els denomina amb el terme *amphorulae*; posteriorment, Bonghi (1984, 169, 172, tav. 104, 9; 106, 18 i 21) inclou algunes d'aquestes amfores en la seua variant 1f i afegeix els termes *urcei* i *lagynoi*. A *Ostia*, vores semblants es daten en època flàvia (Domicià) (*Ostia* II, 95, tav. XXIII, 412-413). A *Luni*, una peça semblant de 13 cm de diàmetre es denomina àmfora, es classifica en el grup 22c i es data cap a 150-250 (Frova, 1977, 514, tav. 268, 1).

1.5.2. PLATES DE VORA BÍFIDA

Les plates de vora bífida (*patinae*) corresponen a la forma Vegas 14 (1973, 43-45, fig. 15). Aguarod (1991, 89-96) hi distingeix quatre tipus, definits sobretot a partir de la forma de la vora. Els exemplars estudiats estan fets amb la pasta núm. 6 d'Aguarod, amb un alt contingut de roques volcàniques, procedent de la Campània. En general, es tracta d'un grup de ceràmica poc freqüent i que apareix sempre en reduït nombre. D'aquest tipus s'han trobat 7 peces procedents d'altres tants jaciments: el Puig de la Misericòrdia, la Curolla (Cervera del Maestre), el Tossalet, la Torre de la Sal, el Tossal de l'Assut, el Cormulló dels Moros i Montnegre.

Aguarod 2: es caracteritza per un llavi exvasat i penjant, amb la característica ranura en la part superior, les parets són inclinades i lleugerament corbades i el fons és pla. Sovint presenta una franja gris-cendrosa a l'exterior de la vora. Els seus diàmetres varien entre 22 i 37'4 cm. Pel que fa a la datació, és freqüent en el segle II, almenys des del seu segon quart, i perdura fins als darrers decennis de l'I (*Celsa*, *Caesaraugusta*). La tenim documentada al Puig de la Misericòrdia, amb un diàmetre de 33 cm, i al Tossal de l'Assut, amb un diàmetre de 30 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Chrétienne C	175/150	Joncheray, 1975, 93, fig. 41, c
Emporiae, muralla sud de la Neopolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 91, fig. 12, 6
Cosa, depòsit 16 IV	190/180-140	Dyson, 1976, 52-53, fig. 11, 6-8
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavaller, 1985, 127, fig. 155, j-k
Tarraco, col·legi d'Acquitectes	150-125	Aquiló, 1993b, 73, fig. 54, 2
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 123, núm. 7, fig. 64
Hispalis, Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 62, fig. 54, 3865
Sparzi	Cu. 100	Pallarés, 1979, 164-165, fig. 19
Valentia, Palau de Benicarló	138-75	Miró, 1990, 154-155, lám. 34, 4-7
Carrer Trinitaris, casa 2	Final del segle II	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 172, fig. 22, 60
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 234, lám. 10, 1, 3
La Vayède	55/50-40	Arcein, 1981b, 115, fig. 33, 235

Aguarod 3: es caracteritza per una vora més curta i engrossida. El diàmetre oscil·la entre 28 i 37'5 cm. La pasta utilitzada és la mateixa. Apareix en la segona meitat del segle II i perdura fins a mitjan segle I. Aquesta forma està representada per un exemplar de la Torre de la Sal, amb la mateixa pasta, que té 26 cm de diàmetre i va decorat amb 3 solcs paral·lels a l'exterior.

Jaciment	Datació	Referència
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilat, 1993b, 73, fig. 54, 1
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 123, núm. 6, fig. 64
Hispalis, Arxip de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 62, fig. 58, 3694
Grand Compostú 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 114, pl. XVIII, 6
Burriac, vitges 36-37	100/90-75	Banús, 1991, 62, llim. 11, 720
La Madrugue de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hestard, 1978, 63, fig. XXII, 3
La Vivede	55/50-40	Arcelin, 1981b, 115, fig. 33, 233
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 275, fig. 34, 5

Aguarod 4: es caracteritza per la vora recta, sense engrossiment, i el llavi bifid. El diàmetre varia entre 21 i 46'8 cm, amb una major freqüència al voltant dels 28-33 cm. A Burriac apareixen quatre sèries: 24, 28, 32 i 42 cm. També en alguns casos hi apareix la franja gris-cendrosa en la part exterior de la vora. La pasta és la mateixa. Es data des de la segona meitat del segle II i fins a l'època imperial (*Celsa*, *Caesaraugusta*, campaments del *limes* germànic). És freqüent en jaciments destruïts en època sertoriana (*Contrebia Belaisca*, El Cabezo de Alcalá, La Caridad, etc). Aquesta forma està representada per un exemplar trobat al Cormulló dels Moros, amb el mateix tipus de pasta.

Jaciment	Datació	Referència
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 69, fig. 27, 2
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilat, 1993b, 73, fig. 54, 5
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 123, núm. 8, fig. 64
Hispalis, Arxip de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 62, fig. 58, 3233
Suarji	Ca. 100	Pallarés, 1979, 166, fig. 21, 1-2; 1986, 97, fig. 11, 4
Sant Jordi	100/80	Colls, 1987, 63, pl. 18, 119-121
Pol·lèntia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pol·lèntia, 1993, 234, llim. 8, 1-3, 9, 1-4
València, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 154-155, llim. 34, 4-7
Carrer Trinitari, capu 2	Final segle II	Mata, Ribera i Llerma, 1980, 172, núm. 61, fig. 22
La Madrugue de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hestard, 1978, 63-64, fig. XXII, 4
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Maró, Pujol i García, 1988, 22-23, 60-61, núm. 96-98, 529-535
La Vivede	55/50-40	Arcelin, 1981b, 115, fig. 33, 232
Cona, depòsit CF	273-180	
Depòsit FG	Ca. 200	Dyson, 1976, CF = 21, fig. 1, 6; FG=40, fig. 7, 4, 68-69, fig. 18, 5-9; 89, 29, 9-11
Depòsit 4VD	150/130-70/60	
Depòsit PD	120/110-40/30	
Le Maréchal, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 50, fig. 46, 14-15

1.5.3. PLATS/TAPADORES

Els plats/tapadores, corresponents a la forma Vegas 16 (Vegas, 1973, 49-53, fig. 17), poden dividir-se en 6 tipus (Aguarod, 1991, 107-120), però la seua classificació no és fàcil a partir de fragments de vora. La seua producció va associada a les plates de vora bífica i altres formes no representades entre els materials estudiats. Apareixen en la primera meitat del segle II i tenen una llarga duració. Són freqüents en els jaciments d'època sertoriana (El Cabezo de Alcalá, La Caridad, *Contrebia Belaisca*, etc) i perduren fins a mitjan segle I dC (*Celsa*, San Esteban). Aquesta forma està representada per un sol exemplar trobat al Tossalet, amb el mateix tipus de pasta i un diàmetre de 24 cm.

Jaciment	Datació	Referència
Emporiae, praesidium	Primera meitat del segle II	Aquilat et alii, 1984, 430, fig. 151, 1
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 123, núm. 1-2, fig. 64
Le Maréchal, fase IIB2	125-100	Py i Lebeaupin, 1986, 31, fig. 28, 13
Hispalis, Arxip de Molina	Segona meitat del segle II	Campos, 1986, 63
Soguntum, segona fase de la torre republicana	Ca. 100	Pascual i Aranepi, 1993, 198, fig. 11, 85
Suarji	Ca. 100	Pallarés, 1979, 166, fig. 22, b; 1986, 97, fig. 11, 1-a
L'Arçleria (Calafell)	Darrer quart segle II principis de l'I	Santmarí, Santacana i Serra, 1984, 29, 41, llim. 40, 330
Sant Jordi	100/80	Colls, 1987, 63, pl. 18, 122-123
Grand Compostú 2	Principi del segle I	Benoit, 1961, 114, pl. XVIII, 3
València, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 158-159, llim. 35, 1-2
Pol·lèntia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pol·lèntia, 1993, 236, llim. 10, 4-7
La Madrugue de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hestard, 1978, 65, fig. XXII, 6
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément, 1987, 184, fig. 13
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Maró, Pujol i García, 1988, 23, 60-61, núm. 99-105
Sitges 36-37	100/90-75	Banús, 1991, 63, llim. 12, 723-724
La Vivede	55/50-40	Arcelin, 1981b, 115, fig. 33, 223-230
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 275, fig. 31, 8

1.5.4. MORTERS

Descrits en el tipus 7 de Vegas (1973, 28-34, fig. 8-10), Bats (1988, 162-164) el va definir com a "morter italià", amb dos grups tipològics (DICOER, 357, 361-362). Recentment, Aguarod (1991, 123-126), que ha estudiat els exemplars de la Tarraconense, distingeix tres tipus entre els morters tardorepublicans: el morter campanià, el morter centretàtic i les imitacions tarraconenses. Hom ha assenyalat que els obradors que fabriquen els morters campanians són els mateixos que els de les àmfors, donada la identitat de pastes, i poden situar-se a la Campània septentrional o al Laci meridional (Py, 1978a, 249; Arcelin, 1981b, 117)

Entre el material estudiat n'apareixen dos tipus segons la forma de la vora: el morter campanià de la forma Aguarod 1, amb la vora triangular, prou semblant a la de les àmfors Dressel 1A; i les imitacions tarraconenses, caracteritzades per una vora engrossida i arrodonida i conegudes com "tipus Azaila". En conjunt, aquest tipus de recipient apareix en 7 ocasions en els següents 6 jaciments: 1 als Pasquals, 1 a la Torre d'Onda, 1 al Tossal, 1 al Tossal de l'Assut, 2 al Cormulló dels Moros i 1 a Montnegre.

Morter campanià (Aguarod 1): la vora té una secció triangular, amb una lleugera depressió central; la base és plana, el vessador està molt desenvolupat cap a l'exterior i té dues bandes aplicades a la vora decorades amb digitacions prou marcades. Aquest tipus inclou al seu torn diverses variants que pareixen conviure sense datacions particulars: vora exvasada, vora poc eixent i vora amb llistell horitzontal (Arcelin, 1981b, 117). Hom ha assenyalat la semblança del seu perfil amb el de les àmfors Dressel 1A (Py, 1978a, 249). Bats (1988, 163, pl. 40) ha situat l'inici de la seua difusió cap al 150, amb un final en el primer quart del segle I aC. Segons les referències aplegades, aquesta forma és freqüent al llarg del segle II i encara als jaciments amb nivells de destrucció que es daten en època sertoriana, i sembla desaparèixer a partir de mitjan segle I.

Hi ha 5 exemplars de 4 jaciments: 1 dels Pasquals, 1 de la Torre d'Onda, 1 del Tossal i 2 del Cormulló dels Moros. Les seues pastes varien entre el ocre i el roig-amarronit, amb desgreixant negre i daurat i ocasionalment amb engalba beix, men-

tre que els seus diàmetres són de 24-27 cm. Aquesta pasta es correspon amb el núm. 9 d'Aguarod (1991, 43-44), amb elements volcànics que en confirmen l'origen campanià. Un exemplar del Cormulló dels Moros és l'únic que es troba quasi sencer, la pasta és beix-groguenc, amb desgriant negre, bec, 2 agafadors i un diàmetre de 34'4 cm; la vora és inclinada i té un baquetó com a continuació de la paret que l'aproxima al tipus Dramont I. El perfil de la vora aconsella una datació tardana que, de manera aproximada, es pot situar en la primera meitat del segle I aC.

Jaciment	Datació	Referència
Namuntia	153-133	Koenen, 1929, 295, Taf. 71, 3, 5-7, 10, 11; Sanmartí i Ponce, 1997, 56, fig. 19, 11
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 67, fig. 25, 5
Capo Graziano (Filocadi A)	140/130	Cavaliere, 1985, 127, fig. 155, 1 i
Emporion, muralla sud de la Neapolis	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 88-89
Prusiasium republicà	Ca. 100	Aquilat et alii, 1984, fig. 157, 13
Muralla Robert		Sanmartí i Santos, 1986-89, 304, fig. 8, 30
L'Arguera (Calafell)	Darrer quart del segle II primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 29, 37, 39, etc; líam. 29, 208, 34, 255, 44, 365, etc
Cavaliere	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 38, fig. 21, 2
Sant Jordi	100/80	Colls, 1987, 63, pl. 19, 124-125
València, nivell IVB del Palau de Benicarló	Principi del segle I	Marín, 1990, 159, líam. 37
Caceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 178, Taf. 49, 585-589
Grand Bassin B	Primer terç del segle I	Solier, 1981, 69, fig. 27, 4
Pollientia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollientia, 1993, 233-234, líam. 8, 4, 9, 8
La Lagaste, nivell D, C	100-40	Rancoule, 1980, 106, fig. 46, 9
Burriac, dipòsit del sector occidental	90-40	Miné Pajol i García, 1988, 23, 61, fig. 109-112, 552-553
La Vayède	55/50-40	Arcelin, 1981b, 117, fig. 33, 239-243
Les Castells, Nages II recent, III antic i mitjà	175-100; 100-70; 70-30	Py, 1978a, 249, fig. 120, 273-276; 252, fig. 120, 277-282, fig. 46, 13
Le Masclat, fases IIB1, IIB2, IB	175-125; 125-100; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 28, fig. 26, 2-3; 31, fig. 30, 8; 50, fig. 46, 13
Llanura, fases 3D1; 3C2; 4aE; 4aD	150-125; 125-75; 75-50; 50-25	Py et alii, 1990, 174, fig. 6-21, 6-6-25, 11; 256, fig. 10-10, 8; 10-14, 1-4

Morter tarraconense: definit a partir d'un exemplar del Cabezo de Alcalá (Azaila), el seu perfil sembla que correspon a una imitació tarraconense dels prototips itàlics, amb la vora engrossida de secció triangular i bandes amb ditades. Aquests morters presenten com a peculiaritat excepcional estampilles nominals bilingües ibèric/llatí, amb la forma *in planta pedis*, corresponents a dos terrissers. El diàmetre varia entre 35 i 39'4 cm. Es troben normalment a jaciments amb nivells de destrucció d'època sertoriana, per la qual cosa la seua fabricació deu iniciar-se almenys en el primer quart del segle I. Algunes referències cronològiques són: El Cabezo de Alcalá (Azaila), amb una datació anterior al 76/72 (Beltrán Lloris, 1976, 242, fig. 64, 868; 1979, 182, fig. 16, 151; 1984, 137); La Caridad (Caminreal), amb una datació semblant (Vicente *et alii*, 1989, 28-29; 1991, 94); i El Alto Chacón (Teruel), amb una datació semblant (Atrián, 1976, 70, fig. 40, b).

Hi ha 2 exemplars procedents de sengles jaciments: el Tossal de l'Assut i Montnegre. El primer és de pasta ocre clara, granulosa i blana, amb un diàmetre de 29 cm; el segon té la pasta besucitada: gris a l'interior i roig ataronjat en superfície, amb desgriant blanc, engalba beix i un diàmetre de 34 cm.

1.6. ÀMFORES

Els fragments d'àmfora apareixen en la gran majoria dels jaciments estudiats. És freqüent trobar-ne de paret que no perme-

ten l'adscripció tipològica. De la mateixa manera, una part significativa d'aquests presenta la pasta característica de la Campània amb partícules volcàniques en el seu desgriant. Aquesta va ser caracteritzada per Nolla (1974, 186 i 188; 1976) a partir dels exemplars d'Empúries amb la denominació "Decumanus B" (DB). És de color rogenc, de textura rugosa i conté partícules metamòrfiques cristal·lines de color negre d'origen volcànic, alguns cristalls verdsos, làmines brillants (possiblement mica) i altres partícules de color blanc o gris (possiblement cuars). Sanmartí (1985, 131) la va identificar com la classe A del campament de Peña Redonda. Aquest tipus de pasta ha estat identificat en la totalitat de fragments del tipus grecoitàlic recent i és majoritari també en els del tipus Dressel 1A

Passem a veure els diferents tipus d'àmfora identificats i els jaciments on han estat localitzats.

1.6.1. GRECOITÀLICA

El terme creat per Benoît (1957, 251-256, fig. 1-7), que pretén reflectir alhora la procedència itàlica i la tradició tipològica grega, designa una producció possiblement originària de Sicília que apareix entre els segles IV i II (Empereur i Hesnard, 1987, 26-28; DICOCER, 46-48). Es classifica de manera tradicional i intuïtiva en tres grups: antiga, de transició i recent, sense que hi haja sempre una clara diferenciació morfològica entre aquestes categories. Will (1982) va establir una tipologia d'aquestes àmfors, que ha estat criticada per Manacorda (1986) i Empereur i Hesnard (1987, 25-26). L'àmfora grecoitàlica es correspon als tipus a i b de Will (1982). De manera general es caracteritza pel llavi horitzontal i el coll curt (Molina, 1997, 135). El tipus b també es coneix com Pech Maho, per estar molt ben representat en aquest jaciment del Llenguadoc (Solier, 1979). La seua presència és poc freqüent i es data sovint en el segle III, però és el tipus en ús en el moment de la conquesta romana i perdura fins al principi del segle II. Un exemple de la seua datació al final del segle III és Castellruf (Gasull *et alii*, 1995, 74, fig. 81).

L'únic exemplar d'aquest tipus ha estat trobat al Castellar, un fragment de vora quasi horitzontal de 17 cm de diàmetre i pasta roig amarronit clar amb desgriant negre. Amb prou seguretat pot datar-se en el segle III.

1.6.2. GRECOITÀLICA RECENT O DE TRANSICIÓ

La variant recent o de transició correspon als tipus Will c, d i e (Will, 1982, 348-353; Manacorda, 1986, 584-585). El seus trets morfològics han estat descrits per diversos autors (Benoît, 1957; Hesnard, 1990; Molina, 1997, 135-137; Panella, 1998, 533-534). La seua capacitat se situa al voltant de 25/26 litres. La seua evolució al llarg del segle II i la diferenciació de la variant Dressel 1A no sempre és fàcil de determinar, i menys encara a partir del llavi. La convivència de llavis amb diferents inclinacions en derelictes o nivells ben datats relativitza la utilitat dels criteris morfològics, tot i que aquests tenen un indubtable valor orientatiu. Un exemple de la forma d'aquest tipus entre finals del segle III i principis del II són les àmfors del derelict del Grand Congloué I. En la primera meitat del segle II sembla produir-se en bona part dels obradors de la costa tirrènica d'Itàlia, des de Campània fins a Etrúria. D'altra banda, hi ha una indubtable relació entre l'exportació de la ceràmica campaniana A i aquestes àmfors

(Morel, 1981b, 88; Tchermia, 1986, 51-53). Quant a la seua desaparició, és un problema de caràcter tipològic que abordaré en l'apartat següent dedicat a les Dressel 1.

La seua evolució és lenta i no hi ha un model general que la describa (Empereur i Hesnard, 1987, 29-30; Hesnard, 1990, 49-51). Els llavis s'allarguen i de l'eix horitzontal que formen al principi, passen a un eix inclinat cap avall; el coll s'allarga i la relació entre l'alçària del coll i l'alçària de la panxa passa de 0'20-0'30 a 0'32 en el derelict del Grand Congloué 1 i fins a 0'4 en el de Chrétienne C i en els exemplars de *Carthago*; l'altura total augmenta des dels 60-65 cm del segle III fins als 80 i el diàmetre màxim disminueix des de 35-40 cm fins a 35-32 cm, amb una relació entre el diàmetre màxim i l'alçària total que passa d'1/2 a 1/3.

En alguns conjunts tancats, com alguns derelictes, hom ha assenyalat l'existència de dues variants (De Nicolás, 1979, 13, en el derelict de Ses Lloses), una de tradició arcaica amb l'inici superior de les anses separat del llavi, aquest amb tendència a ser més eixent i menys alt i les anses de secció el·líptica (De Nicolás, 1979, fig. VI, a-d); i l'altra evolucionada amb l'inici superior de les anses pegat al llavi, aquest de secció triangular, més pròxim al típic de la Dressel 1A, perfil extern de la secció de les anses sinuós i pivot amb botó terminal en alguns casos (De Nicolás, 1979, fig. VII, a-f).

Malgrat les dificultats assenyalades per a la classificació de les àmfors només a partir dels llavis, creiem que hom pot incloure en aquest tipus 12 exemplars de 9 jaciments: 1 de la Tossa Alta (12 cm), 1 de la Curolla de Cervera del Maestre (13 cm), 1 del Tossalet (12 cm), 2 dels Pasquals (12 i 14 cm), 1 de la Torre de la Sal (14 cm), 1 del Mas del Pi (13 cm), 3 de la Punta (14 i 15 cm), 1 de l'Horta Seca (13 cm) i 1 dels Vilarets (12 cm). Un exemple de les dificultats de l'adscripció tipològica és l'exemplar d'aquest darrer jaciment, l'índex h/v del qual és exactament 1. Els diàmetres varien entre 12 i 15 cm, amb una major freqüència en el segment 12-13 cm. Probablement pertany a aquest tipus l'únic segell trobat que està escrit amb l'alfabet grec, procedent de Sant Josep.

Jaciment	Datació	Referència
Kesse	Segona meitat del segle III	Adserias et alii, 1993, 195-198, 216-217, fig. 20, 2
Grand Congloué 1	Ca. 200	Benoît, 1961, 36-41, pl. II, 1-3
El Castellet de Banyoles (Tivissa)	Ca. 200	Asensio, Ceta i Ferrer, 1996, 168, fig. 4, 1
Les Castells, Sages II antic	250-175	Py, 1978a, 247, fig. 118, 258
Lattara, fase 3D2b	200-175	Py et alii, 1990, 154, fig. 6-14, 7-11
Edeta	220-175	Bonet, 1995, 391, fig. 60
Sacuntum, primera fase de la torre republicana	Principi del segle II	Pascual i Aranegui, 1993, 194, fig. 9, 45-52
Anivellament del fórum	Primer terç del segle II	Aranegui, 1995, 253, fig. 8
Ses Lloses	180/160	De Nicolás, 1979, 13-14, fig. VI-XII
La Chrétienne C	175/150	Joncheray, 1975, 79-84, fig. 24
Carthago	Primera meitat del segle II	Lancel, 1979, 76, fig. 21; 139, fig. 45; 222, fig. 71, A.151.35; 252, fig. 121, A.132.4; 1982, 27, fig. 18, A.171.82-83; 92, fig. 108, A.151.69; 194, fig. 243
Emporiae, edifici de la fase 2 de l'aparcament	Principi del segle II	Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-84, fig. 30-31
Muralla sud de la Neapolis	primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla, 1986, 86, 88-92, fig. 5, 10, 14, 16-17
Præsidium republicà		Aquilué et alii, 1984, 430, fig. 145, 146
Numantia, Peña Redonda i Rencieblas V	133	Sanmartí, 1985, 151; 1992, 422
Le Marduel, fase IIB1	175-125	Py i Lebeaupin, 1986, 28, fig. 25, 16
Tarraco, col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué, 1993b, 74, fig. 56, 1-3
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 130, núm. 1-3, fig. 71
Valentia, Palau de Benicarló	138-75	Marín, 1990, 212-213, lám. 57
Pollenția, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 234, lám. 8, 1-3; 9, 1-4

1.6.3. DRESSSEL 1A

Lamboglia (1955a, 246-248) va establir una divisió de les àmfors Dressel 1 en tres variants (1A, 1B i 1C), represa posteriorment per Benoît (1957, 258-272, fig. 13-16; Rep. IIIA), que la va classificar com republicana III (Panella, 1998, 534-537). Beltrán Lloris (1970, 301-306) en va estudiar la seua presència a la Península Ibèrica. Entre aquestes tres variants hi ha també dificultats d'imprecisió tipològica (Laubenheimer, 1980; Tchermia, 1986, 312-320). També hom ha assenyalat que no contenen totes les àmfors Dressel 1 (Tchermia, 1986, 312-313; Empereur i Hesnard, 1987, 30). La seua producció s'estén per la costa tirrènica de la Itàlia central, des de l'Etrúria meridional, el Laci, la Campània i probablement fins a Calàbria (Tchermia i Zevi, 1972; Tchermia, 1986, 45-47), i en la seua major part presenten una pasta roja molt característica, en la qual són reconeixibles petites partícules negres d'origen volcànic (DB).

La variant Dressel 1A correspon al tipus Will e (Will, 1982, 353-356). Els seus trets tipològics han estat definits per diversos autors (Lamboglia, 1955, 246; Benoît, 1957, 258-259 i 264; Benoît, 1961, 42-48; Empereur i Hesnard, 1987, 30; Hesnard, 1990; Molina, 1997, 138). Laubenheimer (1980, 306) ha fet veure les contradiccions existents en les definicions d'aquest tipus per part de Lamboglia i de Benoît. Pel que fa a la seua definició, Tchermia (1986, 320) considera que poden classificar-se en aquesta variant totes aquelles que no són Dressel 1B ni 1C en sentit estricte. També Laubenheimer (1990, 41) segueix aquesta opinió. Per a Empereur i Hesnard (1987, 30), hi ha dos trets morfològics fonamentals: l'alçària total inferior als 110 cm i l'alçària del llavi menor de 5'5 cm.

Quant a la seua evolució des del tipus grecoitàlic recent, sembla clar que no hi ha una ruptura brusca, sinó més bé una transició entre contenidors fabricats sovint en els mateixos obradors que dificulta una neta diferenciació entre ambdós (Tchermia, 1986, 42; Empereur i Hesnard, 1987, 30; Hesnard, 1990, 51; Laubenheimer, 1990, 40-41). La continuïtat entre les més tardanes de les grecoitàliques i un grup de les Dressel 1 ha estat assenyalada per diversos autors (Uenze, 1958, 11-12; Laubenheimer, 1980, 319-322). La dificultat de classificació ha pogut comprovar-se en determinats exemplars que han estat adscrits a tipus diferents per diferents autors (com succeeix en el derelict de la Ciotat). Tchermia (1986, 309) ha denominat aquest fenomen com una "zona d'incertesa". D'altra banda, alguns autors com Stöckli (1979, 154) han precisat l'existència d'àmfors de transició (com en els derelictes de la Ciotat i Punta Scaletta). El mateix ha estat assenyalat per Sanmartí (1985, 133 i 151) per a les del campament de Peña Redonda a Numantia. Cal recordar que ja Lamboglia (1971, 380) va reconèixer implícitament l'existència d'àmfors tipològicament "ambigües" en parlar de "anfors Dressel 1A di tipo grecoitàlico". Quelcom semblant passa amb el terme "grecoitàliques evolucionades" emprat per Pascual (1975a, 88) en referir-se a un grup d'àmfors del derelict de l'Illa Pedrosa. D'altra banda, també entre les Dressel 1A coexisteixen llavis amb detalls diversos, com hom pot veure a *Albintimilium* (Lamboglia, 1955, fig. 10-11) i ha confirmat Sanmartí (1985, 134-140) al campament de Peña Redonda.

La diferenciació entre una àmfora grecoitàlica recent o de transició i una Dressel 1A comporta la fixació d'una frontera tipològica artificial. No hi ha unanimitat entre els diversos autors a l'hora de fixar-ne els criteris de diferenciació. Hesnard i Lemoine (1981) van fixar-ne un per a la diferenciació dels llavis: quan la relació alçària/grossària màximes és inferior o igual a 1 serien grecoitàliques, i quan aquesta relació és superior a 1 són Dressel 1. Les difi-

cultats en l'aplicació d'aquest criteri han estat posades de relleu, per exemple, en el cas dels exemplars del campament de Peña Redonda a *Numantia* per Sanmartí (1985, 133), que assenyala la importància de comptar amb exemplars complets per tal de fer una classificació tipològica acurada. Per a Tchernia (1986, 309), cal usar el terme grecoitàlic per a les àmfors en què la relació alçària total menys el peu/amplària màxima és inferior a 2'9, i el terme Dressel 1 per a les altres. En aquesta línia, Empereur i Hesnard (1987, 30) situen de manera aproximada la "frontera" en un moment en què les grecoitàliques/Dressel 1A tenen una alçària pròxima a 90 cm, amb una relació diàmetre màxim/alçària total de prop d'1/3, on l'allargament del coll és tal que la relació alçària del coll/alçària de la panxa arriba a prop d'1/2 i on el llavi esdevé més alt que gros. Resulten evidents, doncs, les dificultats de classificar tot allò que no siguin exemplars complets.

La seua aparició se situa de manera aproximada cap a mitjan del segle II. Pel que fa a les datacions absolutes, Morel (1988, 92-94) situa la seua aparició cap a la meitat de segle o un poc abans a partir de la data de destrucció de *Carthago* l'any 146, basant-se en la troballa en les excavacions de Byrsa d'algunes vores que poden ser classificades com a Dressel 1A. Aquesta datació troba recolzament a *Emporiae*, on apareixen àmfors grecoitàliques i Dressel 1A antigues en els estrats 1111-1112 de la basílica, corresponents a un rebliment relacionat amb el *praesidium* i datats cap al 150 (Aquilué *et alii*, 1984, 157). D'altra banda, en la revisió dels materials de les excavacions de Schulten en els campaments d'Escipió de *Numantia*, particularment el de Renieblas V (Sanmartí, 1992) i, sobretot, en l'estudi del material de superfície arplegat al campament de Peña Redonda, abandonat el 133, Sanmartí (1985) va trobar una gran majoria d'àmfors del tipus Dressel 1A i un petit grup que poden considerar-se de transició entre les grecoitàliques i aquestes, per la qual cosa va situar el període d'aparició de les Dressel 1A entre la destrucció de *Carthago* el 146 i l'abandonament d'aquest campament el 133, amb un període en què el criteri d'inclinació del llavi és ambivalent que situa entre el 140 i 130. Segons Tchernia (1986, 42-44), les Dressel 1 apareixen a partir de l'inici del darrer terç d'aquest segle, de manera que el pas de les grecoitàliques a les Dressel 1A pot situar-se al voltant del 145-135. Per a Empereur i Hesnard (1987, 31) les primeres Dressel 1 apareixen en el tercer quart del segle II. La primera data consular coneguda és de l'any 129 (Dressel, 1899). Pérez Ballester (1995c) n'ha afegit una altra procedent de *Carthago Noua* que se situa entre els anys 119 i 117 i n'ha reinterpretat una altra de *Valentia* de l'any 112.

Aquest és el tipus més nombrós. No sempre és fàcil de diferenciar-lo, a partir de les vores, de les altres dues variants pròximes (grecoitàlica i Dressel 1B), i aquest fet es reflecteix en ocasions amb diferències d'interpretació respecte a altres autors. He trobat 80 exemplars procedents de 29 jaciments: 3 del Puig de la Misericòrdia (13 i 16 cm), 2 del Poaig (15 i 18 cm), 3 de la Curolla de Cervera del Mestre (12, 13 i 15 cm), 1 del Castell d'Alcalà, 2 del Palau (13'5 i 16 cm), 1 de Regalfarí, 2 del Tossalet (15 cm), 1 dels Pasquals (14 cm), 20 de la Torre de la Sal (13, 14, 15, 16 i 18 cm), 1 del Torrelló d'Onda (17 cm), 2 de l'Alter de Vinarragell (13 i 14 cm), 7 de la Torre d'Onda (16, 17, 18 i 20 cm), 2 de l'Horta Seca (15'5 i 16 cm), 3 de Sant Josep (12, 13 i 16 cm), 3 del Mas de Víctor (13'5, 15 i 15'5 cm), 1 del Mas de Melsa (13'5 cm), 2 dels Barranquets, 2 dels Tossalets (15 i 16 cm), 3 del Puigpedró (14 i 15 cm), 1 del Mas d'En Senyor (14 cm), 3 de Barberes (14'5 i 16 cm), 1 del Constantí, 4 del Tossal de la Balaguera (15, 16 i 17 cm), 2 del Racó de Rata (16 cm), 1 del Tossal de l'Assut, 1 de Tírig (14 cm),

2 de les Forques (16 cm), 3 de la Bassa i 1 de la Moratella (14 cm). Tot i que hi ha una gran varietat de formats, amb els extrems situats entre 12 i 20 cm, la majoria es concentren en el segment 12-16 cm. Hi destaquen els exemplars trobats pràcticament complets prop del Palau (la Bassassa), el Mas de Melsa i Tírig. Entre els exemplars estudiats poden distingir-se dos tipus de pasta: la típica campaniana, amb desgriant negre d'origen volcànic (DB), que resulta majoritària, i una altra també de tonalitats rogenques amb desgriant calcari, blanc, visible. D'altra banda, un fragment de coll del Palau, possiblement d'aquesta variant, presenta 2 bandes pintades.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Carthago</i>	Ante 149/146	Lancel <i>et alii</i> , 1982, 27, fig. 19, A.171.83 bis; 92, fig. 108, A.152.69; 127, fig. 159, A.175.28.29
<i>Numantia</i> , Peña Redonda i Renieblas V	133	Sanmartí, 1985, 151 ss; 1992, 422
Na Guardis	150/130	Guerrero, 1984, 78-82, fig. 31
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalière, 1985, 113, fig. 128-129
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia, 1964, 250, fig. 14B
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero, 1984, 134, n.º. 1-3, fig. 72-73
<i>Lattara</i> , fase 3D1	150-125	Py <i>et alii</i> , 1990, 174, fig. 6.21, 12-13
<i>Tarraco</i> , col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué, 1993b, 74, fig. 56, 4-6
Barbélény	Final del segle II	Liou i Pomey, 1985, 573, fig. 25
<i>Emporiae</i> , estrats 1111-1112 de la basílica	Ca. 150	Aquilué <i>et alii</i> , 1984, 157, fig. 91
Muralla, sectors Robert i Roum	Ca. 100	Sanmartí i Santos, 1986-89, 304, 306, fig. 9, 1-2; 11, 19-21
Spargi	Ca. 100	Lamboglia, 1961a, 158-160, fig. 14-15; Pallares, 1979, 156, fig. 8; 1986, 90, fig. 6, A
<i>Saguntum</i> , segona fase de la torre republicana	Ca. 100	Pascual i Aranegui, 1993, 197, fig. 11, 86-88
L'Arguera (Calafell)	Darrer quart del segle III/ primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 29, 37, 39, 40, 41; lám. 29, 204; 33, 252; 36, 278; 38, 312, 315; 40, 331
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 24-26, fig. 11, 1-2, 5; 12, 4-6
Riou 3	110/80	Long i Ximénès, 1988, 169-172, fig. 10
Sant Jordi 1	100/80	Colls, 1987, 43-46, pl. 1-2, 1-16
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoît, 1961, 42-48, pl. III, fig. 37-41; Long, 1987, 11-14
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 182, Abb. 35, 1-2
<i>Valentia</i>	138-75	Mata, Ribera i Lerma, 1980, 170-171, fig. 20, 50, 52-53; Marín, 1990, 213-214, lám. 59; Ribera, 1998a, 339, 349
Burriac, nivell II del dipòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García, 1988, 61, n.º. 572-576
Les Castells, Nages II recent i III antic	175-100; 100-70	Py, 1978a, 249, fig. 118, 260, 264-266; 119, 3
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> , 1993, 239, lám. 17, 2; 18, 1, 4, 6; 19, 1-2
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> , 1981-82, 206
La Vayède	55/50-40	Arcein, 1981b, 119-120
Le Marduel, fases IIB1; IIB2; IA; IB	175-125; 125-100; 100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 28, fig. 25, 17, 31, fig. 30, 1, 3-7; 38, fig. 36; 50, fig. 47, 6, 8

1.6.4. DRESSEL 1B

Definida per Lamboglia (1955, 246-248) a partir d'exemplars del derelict d'Albenga, Benoît (1957, 270-272, fig. 17-18) la va classificar com Republicana IIIB. Els seus trets morfològics han estat definits per diversos autors (Tchernia, 1986, 313-20; Empereur i Hesnard, 1987, 31; Molina, 1997, 138). Hi destaca que l'alçària del llavi es fixa en 5'5 cm o fins i tot més. Laubenheimer (1980, 308) n'ha destacat la seua major homogeneïtat. Beltrán Lloris (1970, 307-309) en va estudiar la seua presència a la Península Ibèrica. La redefinició dels criteris tipològics permet pensar que molts dels exemplars classificats no corresponen en realitat a aquest tipus, segons veiem en el derelict d'Spargi amb les reserves expressades per Tchernia (1986, 313).

D'altra banda, hi ha exemplars que fan veure l'existència de tipus intermedis entre els clàssics, com és el cas del de Torre Tavernera (Barcelona) amb una datació consular del 119, que Nolla (1976, 222-224) considera una peça de transició entre els subtipus Dressel 1B i Dressel 1C.

Pel que fa a la cronologia, Empereur i Hesnard (1987, 32) situen la seua aparició cap al 100, amb el seu auge entre 80 i 50; la seua desaparició es fixa a l'inici del principat d'August. Això no obstant, a la colònia de *Fregellae* s'han trobat fragments de vora que poden classificar-se en aquest tipus amb una datació anterior a 125 (Guidobaldi, 1989). Al SO francès, Bats (1986, 428) la data entre 80 i 30. La primera data consular coneguda és de l'any 97 i l'última del 13 (Dressel, 1899). Datacions tan tardanes com aquesta corresponen a contextos itàlics i són excepcionals en les províncies occidentals. Miró (1986) n'ha donat a conèixer una datació consular de l'any 90 en un exemplar de l'assentament ibèric de Burriac, on és el tipus majoritari en el nivell I del dipòsit del sector occidental (70-40). Pérez Ballester (1995c, 179-180) n'ha reinterpretat una del Cabezo de Alcalá (Azaila) de l'any 91. A la Gàl·lia aquest tipus d'àmfora és majoritari en el període 60-50 (Laubenheimer, 1990, 41).

De manera general, a partir de les vores són difícils d'identificar i hi ha disparitat de criteris entre diferents autors sobre l'adscripció d'alguns fragments. Considere que, entre el material estudiat en els jaciments terrestres, aquest tipus només està present a la Torre de la Sal, on sengles vores de 6 cm d'alçària i 14 i 16 cm de diàmetre poden classificar-se en aquesta variant; no pot descartar-se que alguna de les altres vores classificades com Dressel 1C, amb alçàries de 6'6 i 6'7 cm, també hi puguen pertànyer. D'altra banda, la seua presència s'ha assenyalat en jaciments submarins com les Roques de la Barbada, la Torre de la Sal i la Gola de l'Estany. La pasta dels exemplars estudiats és la típica campaniana, amb desgreixant negre d'origen volcànic (DB).

Jaciment	Datació	Referència
Baux-Roux	Final del segle II	Gateau, 1990, 175, fig. 16, 4
Entremont	110/90	Gateau, 1990, 171
L'Argllera (Calafell)	Darrer quart del segle II/principi de l'I	Sanmartí, Santacani i Serra, 1984, 29, 41, lám. 43, 349
Spargi	Ca. 100	Lamboglia, 1961a, 159-160, fig. 16-17; Pallarés, 1979, 156, fig. 8; 1986, 93, fig. 6, B
Soquantum, segona fase de la torre republicana	Ca. 100	Pascual i Aranegui, 1993, 197, fig. 11, 89
Emporiae, sites del decumanus B oest	Ca. 100	Aguiló et alii, 1984, 369
Muralla Roura	110/90-90/80	Sanmartí i Santos, 1993, 306, fig. 11, 22
Sant' Andrea B	110-90/80	Maggiani, 1982, 72, fig. 49, b-c; 50, a-b
Albenga	90/80	Lamboglia, 1952b, fig. 19 bis
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 182-185, Taf. 51, 597-599
Lattara, fase 3C2	125-75	Py et alii, 1990, 174
Valentia, Palau de Benicarló, nivells IV-V	Final del segle II-75	Marín, 1990, 214, lám. 60, 1-3; Ribera, 1998a, 339, 349
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris, 1976, 194-196, fig. 51 bis, a
Cap Dramont A	80-60	Santamaria, 1961, 170-171, fig. 6; 1975, 186
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 239, lám. 17, 1; 18, 3; 19, 3-8
La Madrague de Giers	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard, 1978, fig. 5-7, pl. XIV
Titan	Ca. 50	Tailliez, 1961, 185, fig. 4
Île Plane 1	Ca. 50	Lequément i Liou, 1976, 588, fig. 1; Liou i Pomey, 1985, 557, fig. 10
Planier 3	Ca. 50	Tchernia, 1968-70, 59
San Ferreol	Ca. 50	Max, 1985, 197-203, fig. 8-12
La Pointe de Carqueranne	Ca. 50	Currazé, 1976, 156-157, pl. II-III
Burriac, dipòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García, 1988, 24, 61-62, 115, ním. 118, 125, 130, 577-579
Stija (UE 2022)	90/80	Miró, 1991
La Vayède	55/50-40	Arcein, 1981b, 119-120
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Benoit, 1958, 34-37; Giacobbi-Lequément, 1987, 174-177, fig. 6-7
Cap Béar	50-30	Colls, 1986, 203, fig. 37A
Les Castells, Nages III antic i mitjà	100-70; 70-30	Py, 1978a, 249, fig. 118, 267-272
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273-276, fig. 32, 22
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 50, fig. 47, 3-5, 7
La Lagaste, nivells C i B	60-40; 40-20	Ranocque, 1980, 99, fig. 46, 5-7

1.6.5. DRESSEL 1C

Fou definida per Lamboglia (1955, 248-250, fig. 5-6) a partir de la troballa de Capo Mele. Els seus trets morfològics han estat definits per diversos autors (Tchernia, 1986, 313-320; Empereur i Hesnard, 1987, 32; Laubenheimer, 1990, 41; Molina, 1997, 138). Hi destaca l'alçària del llavi major de 6 cm; aquest tret l'aproxima a la variant Dressel 1B, de manera que sobre fragments de vora no sempre és fàcil establir la diferenciació entre ambdues. Al seu torn, Laubenheimer (1980, 308) ha fet veure com aquest tipus presenta nombroses variants. Beltrán Lloris (1970, 309-312) en va estudiar la seua presència a la Península Ibèrica. La seua aparició se situa cap al 120/110 i és característica de la primera meitat del segle I, amb un final cap a l'inici del principat d'August. Les datacions consulars no són freqüents sobre aquest subtipus.

La seua presència és poc significativa i s'associa a ambients tardans, que es daten almenys en el primer quart del segle I. Ha estat identificada en 7 casos, 2 d'ells dubtosos, corresponents a 4 jaciments: 3 de la Torre de la Sal (13 i 15'5 cm), 2 del Tossal de la Balaguera (13'5 i 16 cm), 1 del Tossal de l'Assut (?) i 1 de Montnegre (?). Els diàmetres varien entre 13 i 16 cm, amb un predomini del segment 13-14 cm. La pasta dels exemplars estudiats és la típica campaniana, amb desgreixant negre d'origen volcànic (DB).

Jaciment	Datació	Referència
Barthélemy	Final del segle II	Liou i Pomey, 1985, 573, fig. 25
Entremont	110/90	Gateau, 1990, 171, fig. 7, 5
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 23-24, fig. 11, 3-4; 12, 3
Spargi	Ca. 100	Pallarés, 1979, 156, fig. 8; 1986, 93, fig. 6, C
Sant' Andrea B	110-90/80	Maggiani, 1982, 72-73, fig. 50, c; 51, a-b
Riou 3	110/80	Long i Ximénès, 1988, 164-169, fig. 8
Sant Jordi I	100/80	Colls, 1987, 29-47, pl. 3, 17-24
Albenga	90/80	Lamboglia, 1952b, 153 ss, fig. 18 bis
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 182-185, Taf. 51, 600
Lattara, fase 3C2	125-75	Py et alii, 1990, 174
Valentia, nivell V del Palau de Benicarló	Primer quart del segle I	Marín, 1990, 215, lám. 60, 4-5, 61; Ribera, 1998a, 349
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris, 1976, 196-198, fig. 51 bis, b
Les Castells, Nages III antic	100-70	Py, 1978a, 250, fig. 119, 2
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia, 1993, 239, lám. 20, 2, 3, 5; 21, 3
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Ranocque, 1980, 99-101, fig. 46, 4
Burriac, dipòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García, 1988, 24, 62-63, 115, ním. 580-581
Stija (UE 2022)	90/80	Miró, 1991, fig. 9, 8
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akernaz et alii, 1981-82, 206-207, pl. XX, 78, 249
La Vayède	55/50-40	Arcein, 1981b, 119-120
La Galère	100/90-40/30	Brun, 1991, 273-276
Le Marduel, fases IA i IB	100-75; 75-25	Py i Lebeaupin, 1986, 38, fig. 35, 14; 50, fig. 47, 2, 9

1.6.6. LAMBOGLIA 2

Fou definida per Lamboglia (1952a, 164-165, fig. 22-23; 1955, 262-263) a partir de les troballes del derelict d'Albenga. Es tracta d'una àmfora vinària originària d'Apúlia i de Calàbria que va tenir una àmplia difusió pel Mediterrani oriental (Tchernia, 1986, 53-56 i 68-74; Molina, 1997, 139-140; Panella, 1998, 544-546). Beltrán Lloris (1970, 349-358) en va estudiar la seua presència a la Península Ibèrica. Posteriorment, Aranegui (1982b) en va estudiar la seua distribució al País Valencià. Per a Baldacci (1972) apareix en la segona meitat del segle II i perdura fins a l'època cesariana.

Per a Empereur i Hesnard (1987, 33) la seua aparició es data en la darrereria del segle II i és un tipus característic de la primera meitat del segle I que perdura fins a l'època d'August. Cipriano i Carre (1989) han estudiat la seua producció en la costa adriàtica. En els derelictes apareix acompanyat de les 3 variants del tipus Dressel 1.

La seua presència és molt minoritària. Només s'han trobat 4 exemplars procedents de la Torre de la Sal, amb 4 diferents diàmetres: 16, 17, 18 i 19 cm. Les pastes dels exemplars estudiats varien des del taronja clar i ocre ataronjat fins al marró rogenç.

Jaciment	Datació	Referència
Saint Blaise	130/120	Gateau, 1990, 175
Barthélemy	Final del segle II	Liou i Pomey, 1985, 573, fig. 25
Baou-Roux	Final del segle II	Gateau, 1990, 175
Entremont	110/90	Gateau, 1990, 175
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément, 1978, 18-23, fig. 11, 5; 12, 1-2
Sant Jordi I	100/80	Colls, 1987, 48-50, pl. 4-5, 25-37
Albenga	90/80	Lamboglia, 1952b, 153 ss; 165, fig. 22-23
Cáceres el Viejo	Cu. 80	Ulibert, 1984, 185, Taf. 52, 604
Valentia, Palau de Benicarló, nivells IV-V	Final del segle II i primer quart de l'I	Marín, 1990, 216-217, lám. 62-63, 64, 1; Ribera, 1998a, 349
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris, 1976, 198-208, fig. 51 bis, c
La Chrétienne A	Primer terç del segle I	Benoit, 1956, 25, fig. 2, 18
Cap Dramont A	80-60	Santamaría, 1961, 161, fig. 7; 1975, 186
Punta Algas	Primera meitat del segle I	Mas, 1971, 409-411, fig. 2-5, lám. CXII
Planier 3	Cu. 50	Tchernia, 1968-70, 60
Île Plane 1	Cu. 50	Lequément i Liou, 1976, 588; Liou i Pomey, 1985, 559, fig. 12
San Ferreol	Cu. 50	Mas, 1985, 205, fig. 25
Burriac, dipòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García, 1988, 25, 62, 115, núm. 119, 147
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz et alii, 1981-82, 206-207
La Vayède	55/50-40	Arcelein, 1981b, 119

1.6.7. DRESSEL 1 TARRACONENSE

Identificada per Miró i Pujol (1982-83) a Burriac, fou definida per Comas *et alii* (1998) a partir de diferents troballes de la Laietània: Burriac, *Baetulo*, Can Ximenes (Mataró), Montpalau (Pineda de Mar) i els fondejadors de Vilassar i Cabrera i de Mataró nord. Posteriorment ha estat estudiada per Miró (1988, 60-63) en el conjunt de les produccions amfòriques de Catalunya, i per García (1992, 24) entre les produccions ibèriques d'època republicana de la Laietània. Darrerament s'han afegit les troballes de Can Portell (Argentona), amb vores dels tipus Dressel 1A i 1B i el segell *Q. Fabi*; Can Vendrell a Santa Eulàlia de Ronçana; la Cova de les Encantades del Montcabrer a Cabrera de Mar; Can Vilà i les Pèrgoles (Premià de Dalt); Santa Cecília a Mataró i diverses troballes urbanes a la mateixa població de Mataró. A Can Balençó (Mataró) s'ha trobat un paral·lel amb la mateixa estampilla en un nivell d'amortització del darrer decenni del segle I aC.

Els únics indicis de fabricació s'han trobat a la Riera de Sant Simó (Mataró) i a Can Portell (Argentona). La recent troballa de Santa Eulàlia de Ronçana ha proporcionat un segell *QE* imprès sobre una vora del tipus Dressel 1A, junt al qual hi ha una altra marca il·legible. Es tracta d'un tipus d'àmfora semblant a les Dressel 1, però de fabricació local. Es reconeixen dues tècniques de fabricació: una de tradició ibèrica, amb les característiques típiques d'aquesta pasta (argila depurada, ben cuita, so metàl·lic,

sovint bescuitada amb el cor gris), per a la qual es proposa una datació entre 80/70 i 65/50; i l'altra amb la pasta característica de les altres produccions tarraconenses, per a la qual es proposa una datació més tardana entre 65/50 i 40/30. Segons la forma del llavi poden dividir-se en les tres variants establertes en la producció itàlica (A, B i C). Quant a la datació, se situa en una forquilla delimitada per la troballa més antiga en el nivell II de Burriac (80-70) i la més recent de l'estrat III de l'excavació del carrer Sant Josep i de Rosés de *Baetulo* (40-30).

S'han pogut identificar 3 exemplars en altres tants jaciments, fabricats amb "pasta ibèrica": 1 al Bordissal, 1 al Tossal de l'Assut i 1 a les Forques. Les troballes d'àmfores tarraconenses amb el mateix tipus de pasta del Poaig (1), els Barranquets (2) i el Cormulló dels Moros (1) no permeten una adscripció tipològica pel seu estat fragmentari. L'exemplar del Bordissal és possiblement del tipus Dressel 1A. L'exemplar de les Forques és una àmfora prou completa del tipus Dressel 1A que té 14 cm de diàmetre, amb la pasta ataronjada i molt ben depurada; un altre fragment corresponent a l'inici del pivot presenta la característica pasta bescuitada ibèrica gris i taronja. En les comarques septentrionals del País Valencià, en el reraipais muntanyenc ha estat assenyalada la seua presència a la Moleta del Mas de Salvador de Vistabella (Arasa, 1994, 203). No deixa de resultar cridanera la seua presència en jaciments interiors.

Jaciment	Datació	Referència
Burriac	80-50	Miró i Pujol, 1982-83, 40; Miró, Pujol i García, 1988, 69, núm. 590-591; Comas et alii, 1998, 150, 153, lám. 1-2, 1-2
Montpalau (Pineda de Mar)	Ante 40-30	Comas et alii, 1998, 150, 156, lám. 3, 7-11
<i>Baetulo</i>	40-30	Comas et alii, 1998, 150, 153, 156, lám. 3, 1-6
Can Portell (Argentona)	Abans d'August	Còdex, 1992, 170, fig. 13, núm. 49-51; Revilla, 1995, 246
Can Balençó (Mataró)	10-1	Còdex, 1992, 167
<i>Iluro</i> , carrer Nou		Pujol i García, 1994, 110
Can Ximenes (Mataró)		Comas et alii, 1998, 150, lám. 2, 3
Ancoratge de Vilassar i Cabrera		Matamoros, 1991, 95; Comas et alii, 1998, 153, 156, lám. 3, 1-2
Can Vendrell (Santa Eulàlia de Ronçana)		Pera, 1994; Revilla, 1995, 225
Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar)		Coll, Cazorla i Bayés, 1994, 40
Santa Cecília (Mataró)		Revilla, 1995, 258
Riera de Sant Simó (Mataró)		Ribas, 1983-84, 284, fig. 3
Ancoratge de Mataró nord		Comas et alii, 1998, 153, 156, lám. 4, 3, 5
La Salut (Sabadell)		Revilla, 1995, 210
El Vilarenc (Calafell)		Revilla, 1995, 185

1.6.8. TARRACONENSE 1

Aquest tipus d'àmfora vinària, considerat per Nolla (1974, 191-192 i 196-197) com de probable origen local, fou anomenat Laietàna 1 per Comas (1985, 65-66; 1987, 163). Posteriorment ha estat estudiat de manera més àmplia per Nolla (1987), que el denomina Tarraconense 1 per considerar que es va produir en un territori més extens que l'estrictament laietà, i per aquest en col·laboració amb Solias (1984-85) a partir de les troballes d'*Emporiae*. Miró (1988, 63-69), Comas i Casas (1989) i Molina (1997, 141-142) n'han ampliat l'estudi. A partir de la troballa de *Salduie*, Aguaro (a Galve, 1996, 95-97) n'ha fet una síntesi. És una àmfora de cos ovoide i una alçada que oscil·la entre els 70 i 85 cm. Els precedents que podrien haver inspirat aquesta forma es troben en les àmfores oleà-

ries apules. Molt probablement es va utilitzar per al transport de vi. La pasta és dura, amb desgredant visible (quars, calç i mica), de color roig, rosat-ataronjat o en ocasions beix. La superfície està recoberta en ocasions d'una engalba de color groc o blanquinós.

Va fabricar-se en el territori de la Laietània, a les vil·les de la Salut de Sabadell i del Roser de Calella, però també en altres llocs com Fenals (Lloret de Mar) i probablement a la mateixa *Baetulo*. El període de fabricació se situa des del segon quart del segle I i fins a la segona meitat del segle I aC. En els darrers anys la seua presència s'ha documentat a diversos jaciments de Catalunya, com *Ilerda* i la Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar). El lloc més meridional on fins ara s'ha documentat aquest tipus d'àmfora és el Tossal de Manises, l'antiga *Lucentum* (Márquez i Molina, 1999, 121 i 123), i els més occidentals són *Contrebia Belaisca* i *Saldue*, on es coneix un exemplar amb segell ibèric. També hi ha notícia de la troballa d'un exemplar a *Valentia*, d'atribució insegura, que es dataria en el primer quart del segle I i seria el més antic dels coneguts fins ara.

L'únic exemplar d'aquest tipus s'ha trobat a la Torre d'Onda, en un context ibèric del segon quart del segle I, té la pasta ataronjada, amb punts blancs en el desgredant i l'engalba beix groguenc. La vora té una alçària de 7'8 cm i el diàmetre és de 16 cm. En l'extrem superior té el característic engrossiment arrodonit que forma com una anella exterior, i en la seua unió amb el coll la vora presenta una motlura senzilla. Les anses són curtes, arranquen davall del llavi i acaben en el muscle; la seua secció és ovalada i no tenen acanaladures a l'exterior. Conserva un segell en forma de creixent a la vora amb una marca a penes llegible (vegeu 1.6.9).

Jaciment	Datació	Referència
<i>Valentia</i>	Ante 75	Ribera, 1988a, 349
<i>Saldue</i> , D. Juan de Aragón, nivell C2	90-60/50	Aguarod, 1992; Aguarod, a Galve, 1996, 95-97, fig. 31.1
Cap Béar 3	50-30	Liou i Pomey, 1985; Liou, 1987, 273, fig. 2-4; Colls, 1986, 205-206, fig. 38-40
<i>Baetulo</i> , sitja del carrer Pujol	Ante 40-30	Comas, 1985, 18-19, 41, 65-66, 155-156; 1987, 163-164, fig. 3-4
Vienna, barri de Saint-Romain-en-Gal	30-20	Desbat, 1987, 408, fig. 4, 6-8
Palamós	Segona meitat del segle I	Vidal i Pascual, 1971, 119-122, fig. 3; Foerster, Pascual i Barberà, 1987, 83-89
L'Olivet d'En Pujol	En un moment avançat	Casas, 1989, 38, fig. 13, núm. 5, 10, 12
Can Portell (Mataró)	Des de mitjan segle I aC fins al 15/20	CODEX S.C.C.L., 1992, 170-171, fig. 14, núm. 52-54; Revilla, 1995, 246
<i>Emporion</i> , basilica i cèria	Final del segle I	Aguilué <i>et alii</i> , 1984, 147-149, 152-159
Muralla Robert, estrats Ib, Ic, IIc	Època d'August	Sanmartí, 1978, 233-236
Dramont B	Principi del segle I dC	Corsi-Scialfano i Liou, 1985, 71, fig. 62
<i>Contrebia Belaisca</i>		Díaz i Torralba, 1989-1990, 36, lám. IV, 15-16
La Salut (Sabadell)		Revilla, 1995, 210
Les Casetes (Mataró)		Revilla, 1995, 259
L'Horta Nova (Arceny de Mari)		Revilla, 1995, 261
El Sot del Camp (Sant Vicenç del Montalt)		Revilla, 1995, 262
El Roser (Calella)		López Mallor, 1985, 179, lám. XIV, 1; Revilla, 1995, 268
Llafranc (Palafrugell)		Revilla, 1995, 279
El Vilarenc (Calafell)		Revilla, 1995, 185
<i>Ilerda</i>		Morán, 1994, 208, fig. 7, 1-2
Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar)		Coll, Cazorla i Bayés, 1994, 40

1.6.9. SEGELLS

S'han trobat 4 segells: 1 als Pasquals que figura en la base de l'ansa d'una àmfora de tipus indeterminat i és il·legible; 1 a la Torre d'Onda que apareix sobre una àmfora del tipus

Tarraconense 1, utilitza l'alfabet llatí i no és del tot llegible; 1 a Sant Josep que figura sobre l'ansa d'una àmfora de tipus indeterminat i utilitza l'alfabet grec; i 1 a Barberes que es troba sobre la vora d'una àmfora del tipus Dressel 1A i utilitza l'alfabet llatí.

El de Sant Josep apareix en un cartutx rectangular de 62 x 14 mm imprès longitudinalment sobre una ansa, probablement del tipus grecoitàlic, amb un extrem mal aplicat i deformat; la marca pot llegir-se amb claredat ANΔP (*retro*), que correspon a *ANDR(OS)*, amb una línia corbada d'aspecte serpentiforme a continuació del darrer signe que deu correspondre a una lletra Ω deformada. Encara que no és molt freqüent, aquesta marca està documentada a la necròpolis d'Alèria sobre una àmfora grecoitàlica en la tomba núm. 70, que es data cap al 300 (Jehasse, 1973, 365, núm. 1322, pl. 142, 170). La lletra alfa amb la base trencada és característica de l'epigrafia grega tardana i apareix en altres estampilles, com ara en el derelicte Riou 3 (110-80) sobre àmfores Dressel 1C (Long i Ximènès, 1988, 166-169, fig. 8-9), en àmfores del tipus Dressel 1A o 1C del golf de Fos (Amar i Liou, 1984, 157, núm. 42, pl. 3), a Pech Maho sobre àmfores massaliotes recents del segle III (Solier, 1979, 93, 98, 100, fig. 16), etc. El canvi de l'alfabet grec al llatí en els segells amfòrics no es coneix amb exactitud, però en general s'accepta una datació del segle III per als grecs i del II per als llatins (Manacorda, 1981, 23), amb un període de coexistència que es demostra per la troballa del mateix segell escrit en ambdós alfabetos (ΓΑΙΟΣ ΑΡΙΣΤΩΝ = C. *Aristo*). El canvi podria haver-se donat en el darrer terç del segle III (*Empereur* i Hesnard, 1987, 29). Tradicionalment s'ha atribuït a les àmfores segellades en grec una procedència de Sicília o la Magna Grècia, tot i que les més tardanes poden procedir de la Campània i el Laci (Hesnard *et alii*, 1989). L'epigrafia grega sobre àmfores no és, en general, molt freqüent (*cf.* Morán, 1997, 251). D'altra banda, en relació amb aquest mateix antropònim, a l'Apúlia hi ha documentada la marca *Andronici* en alfabet llatí sobre àmfores de tipus Brindisi, a les zones de producció de Giancola i de Masseria Marmorelle (Desy, 1989, 99, núm. 696; 105, núm. 756).

Sobre aquesta estampilla, Flors (1995) interpreta que la inscripció és ibèrica, tot i que en fa una lectura retrògrada (*Candul.*), i cerca paral·lels en l'estampilla ibèrica d'Ensérune (Laubenheimer, 1990, 35, foto 1), en una altra fragmentada del campament de Peña Redonda (*Numantia*), molt possiblement grega, on figura un trident que interpreta com el signe ibèric *ti* (Sanmartí, 1985, 142, fig. 25-26), i en una estampilla de la Torre de la Sal també fragmentada (Fernández Izquierdo, 1980, 161, fig. 5, 2, lám. III, F), que fou interpretada inicialment com escrita en alfabet osc i que reinterpreta com ibèrica, i que pot ser grega si ens atenem a la presència d'una lletra alfa amb la base trencada.

El segell de Barberes apareix en un cartutx rectangular que conté dues lletres en alfabet llatí, també en posició retrògrada: *RV*. Aquests tipus d'inscripcions en què apareixen dues o tres inicials d'un antropònim són molt freqüents i no sempre és possible la seua restitució. Aquesta és poc freqüent i l'únic paral·lel que he trobat procedeix de l'*oppidum* de La Lagaste (Rancoule, 1980, fig. 48, 7). La marca *RV* també es coneix a Entremont en un cartutx rectangular sobre ansa de tipus indeterminat, però no retrògrada (Gateau, 1990, 177, núm. 12, fig. 21; Blanc-Dijon *et alii*, 1998, 279, núm. 1380).

Finalment, l'exemplar d'àmfora Tarraconense 1 de la Torre d'Onda presenta un segell imprès davall del llavi en forma de creixent amb els extrems arrodonits, de 3'1 cm de llargària i 0'9 cm d'amplària màximes, del qual només es pot llegir -amb dub-

tes- la terminació *-Jeno*. Les estampilles que apareixen sobre aquestes àmfores són de tipus arcaic, de forma rectangular, només amb el prenom i el nom, però no n'ha estat publicada cap amb aquesta forma i un nom semblant. Això no obstant, no pot descartar-se la possibilitat que es tracte d'alguna marca ja coneguda i mal impresa, com *M. Anto.* o *Q. Mevi*, que també apareix impresa sobre el tipus Pascual I (Comas, 1985, 18, fig. 8, 10; 1987, 164, fig. 4).

1.7. RECAPITULACIÓ: LA COMERCIALIZACIÓ DEL VI ITÀLIC I LA VAIXELLA CERÀMICA

Les relacions del món ibèric amb les diferents cultures que projecten les seues activitats comercials per la costa mediterrània estan ben documentades en aquesta zona. Ja des del moment de la seua gestació resulta decisiva la presència fenícia a través dels contenidors amfòrics que s'han trobat en nombrosos assentaments entre mitjan segle VII i la meitat del VI (Oliver, 1991c i Clausell, 1995). També en la primera meitat d'aquest segle arriben les primeres importacions etrusques, com mostra la troballa del Tossalet (Oliver i Gusi, 1991). En la segona meitat d'aquest segle arriben les primeres ceràmiques gregues, com les copes jònies de la Punta, Sant Josep, el Tossalet de les Forques i el Mas de Víctor. En el segle V i fins a la meitat del IV les importacions gregues -fonamentalment àtiques- són molt nombroses en la gran majoria d'assentaments (Oliver, 1990b i 1990-91; Rouillard, 1991). De la primera meitat del segle V són presents les àmfores massaliotes, com les trobades al fondejador de les Roques de la Barbada i a la platja nord de Peníscola. L'aparició d'àmfores púniques que poden datar-se entre els segles V i III palesen la importància d'aquest comerç (Oliver, 1991c).

En el segle III arriben les primeres àmfores grecoitàliques (el Castellar) i, amb elles, vaixel·la fina de produccions itàliques i peninsulars. En un context caracteritzat per la presència poc nombrosa de les importacions ceràmiques, la troballa entre aquestes de vasos dels tallers de Roses pot indicar la inclusió del litoral valencià en el circuit comercial de l'àrea de *Rhode-Emporion* (Principal, 1998, 179). Les importacions itàliques (Petites estampilles, ceràmica de *Gnathia*, *Cales* i *Teano*) podrien arribar a través d'aquest circuit septentrional, tot i que Pérez Ballester (1994, 193-195) ha proposat explicar la presència d'aquestes ceràmiques al sud de l'Ebre com a conseqüència d'un comerç púnic.

Des del final del segle III, la derrota de *Carthago* i la pacificació del país van permetre la reanudació dels intercanvis comercials que es mantenien des de feia segles. En aquest moment arriben les primeres àmfores grecoitàliques evolucionades i els primers vasos de campaniana A antiga que trobem en reduïdes quantitats en alguns jaciments, de manera significativa en aquells que van ser destruïts molt possiblement arran de la rebel·lió indígena del 197. Aquesta degué comportar sens dubte la interrupció temporal del tràfic comercial, que es reanudaria amb posterioritat a la pacificació del país, completada després de la presència de Cató l'any 195. Aquest conflicte -segons ens mostra l'evidència arqueològica- va afectar profundament les comunitats ibèriques, puix la destrucció de ciutats i altres assentaments menors degué comportar una crisi econòmica i possiblement demogràfica que la societat ibèrica tardarà anys en superar, i que sens dubte degué tenir

també el seu reflex en la capacitat adquisitiva de productes d'importació.

La presència d'àmfores grecoitàliques evolucionades no és molt freqüent en el territori estudiat, fet que sembla indicatiu de la limitada activitat comercial existent en la primera meitat del segle II. Aquesta experimenta un important auge en la segona meitat de segle, quan es documenta una presència molt més nombrosa d'àmfores Dressel 1A i de vaixel·la de vernís negre en la major part dels assentaments estudiats, acompanyats d'altres procedents d'Eivissa més minoritaris. El fondejador de la Torre de la Sal és representatiu d'aquesta evolució comercial que perdurarà fins al primer quart del segle I. En aquest període es donen importants canvis entre els contenidors amfòrics i la composició de la vaixel·la ceràmica: apareixen les àmfores Dressel 1B i 1C i Lamboglia 2, i augmenta significativament la presència de la campaniana B de *Cales*, inicialment encara en la seua producció mitjana i ja en el primer quart del segle I en la tardana, que anirà substituint progressivament a la campaniana A.

La guerra sertoriana obri un període d'inestabilitat que degué afectar de nou la comercialització de productes itàlics. En aquest sentit, la destrucció o abandonament d'assentaments no deu ser més que el reflex de la profunda crisi econòmica i demogràfica en què degué quedar immersa la zona, amb la consegüent disminució de la capacitat adquisitiva de la població. La reactivació dels intercanvis comercials en el segon quart de segle es caracteritzarà en el camp dels contenidors amfòrics per una certa continuïtat en l'arribada dels tipus itàlics, alterada només per la irrupció de les àmfores tarraconenses, primerament les imitacions de les variants de les Dressel 1, tal vegada ja des del primer quart de segle, i posteriorment de la Tarraconense 1. L'activació d'un circuit regional des de la costa catalana cap al sud del litoral peninsular permetrà igualment l'arribada d'altres produccions ceràmiques com les imitacions dels gobelets de parets fines. En el camp de la vaixel·la de vernís negre, la presència de la campaniana A sembla residual en un panorama dominat de manera aclaparadora per la campaniana B tardana de *Cales*, amb la qual arriben algunes peces aïllades d'altres produccions minoritàries com l'aretina de vernís negre. Aquesta és la situació que cap a mitjan segle I o principis de la seua segona meitat trobem en assentaments millor coneguts com la Torre d'Onda, i que ens situa ja en el llinar del període imperial.

Encara que els contenidors amfòrics poden considerar-se els únics elements vasculars que permeten contemplar l'existència de corrents i zones d'influència comercial veritablement importants (Morel, 1983b, 555-556; Molina, 1997, 175-228), també el vernís negre pot considerar-se com un element representatiu del comerç en època republicana (Principal, 1998, 171-231; Poveda, 1998b). Tot i tenint en compte les matisacions que hom pugua fer sobre el seu veritable valor comercial (Morel, 1982, 1985 i 1998), la seua associació als contenidors amfòrics que transportaven el vi itàlic li confereix una transcendència evident. Deixant de banda la dificultat de determinar els circuits comercials que seguien aquestes mercaderies, l'evidència dels fondejadors i de la presència prou generalitzada de les associacions àmfores-vernís negre en els assentaments iberoromans palesa l'existència d'una activitat d'intercanvi i d'una clientela -fonamentalment indígena- que adquiria aquests productes d'importació. Però l'adquisició d'aquests productes en una situació de dominació forma part també d'un procés d'assimilació d'hàbits, costums i gustos aliens per part de la població ibèrica que caracteritzaran el canvi cultural.

Si les primeres troballes amfòriques a penes permeten indicar on se situaran alguns dels fondejadors en ús en època romana, entre el final del segle III i el principi del II apareix perfectament dibuixat el que serà el mapa de localització dels llocs utilitzats en el període republicà. Un primer aspecte a destacar és el nombre existent de fondejadors. En efecte, excepte en el cas de l'extrem meridional de la Plana de Castelló, on els productes d'importació podien arribar a través del port d'*Arse-Saguntum* (el Grau Vell), en la resta del territori sembla haver una certa "descentralització" de l'activitat comercial amb la multiplicació de llocs d'ancoratge. De nord a sud, almenys les Roques de la Barbada, la Torre de la Sal i el Calamó venien sent utilitzats en segles anteriors. Amb l'important augment del tràfic comercial que es dona a partir del segle II comencen a utilitzar-se també el Barranc d'Aiguaoliva, la platja de Morro de Gos, l'Olla de Benicàssim, Benafeli i la Torre d'Onda. Des d'aquests llocs, almenys des dels que presenten evidències d'una major activitat (les Roques de la Barbada, la Torre de la Sal i el Calamó), devia efectuar-se la redistribució d'aquests productes per les zones de la costa i de l'interior, l'anomenat comerç passiu.

D'altra banda, hom pot parlar de manera general d'una escassa i selectiva arribada de productes d'importació als assentaments rurals: per exemple, entre els estudiats estan completament absents les ceràmiques sigil·lata oriental i de vernís roig pompeïà, els bols hel·lenístics de relleus i els *lagynoi* pintats i les àmfores Dressel 2-4 itàliques, que pareixen tenir una distribució eminentment urbana; altres produccions, com els contenidors Dr. 1B i 1C, apareixen en escassa quantitat i en pocs assentaments. Tot i que la continuïtat en els treballs d'investigació pot modificar parcialment aquesta realitat (cal recordar per exemple que a la ciutat de *Lesera* s'han trobat fragments de bols hel·lenístics de relleus: Arasa, 1987a, 56-57, fig. 43, núm. 724-726), sembla significativa de l'existència de dos tipus de clientela, urbana i rural, amb uns gustos i capacitat adquisitiva diferents, que configuren sengles mercats cap als quals es canalitzen productes de consum massiu en el cas del rural, i productes minoritaris, més selectes o innovadors, en el cas de l'urbà.

2. METALL

2.1. ESTATUÀRIA VOTIVA

La figureta dels Hostalets (Traiguera), retrobada al Museu Arqueològic Nacional, és l'única peça d'aquestes característiques que pot datar-se amb seguretat en època tardorepublicana. Està conservada íntegrament, és de factura un poc grollera i amida 10'9 cm d'alçària. Representa Mercuri jove amb la *chlamys* terciada des del muscle dret, tocat amb *petasus* i calçat amb botes amb la part superior girada. El cos no està ben proporcionat i és d'aspecte robust. Presenta el cap lleugerament alçat, amb els trets de la cara marcats, la boca mig oberta, i la cabellera -representada de manera molt grollera- li penja pel bescoll. Té el braç esquerre alçat, amb el qual devia portar el *caduceum*, que falta, mentre que a la mà dreta porta una pàtera amb òmfal. Les cames estan

lleugerament flexionades. Blecht (a Nünnerich-Asmus, 1994, 99, 262) la data en el segle I aC.

El Mercuri de Traiguera prefigura el tipus clàssic vestit amb la *chlamys* terciada (Saglio, s. u. "Chlamys", DS, I, 2, 1115-1116), i tocat amb el *petasus*, barret que evoca la closca de la tortuga -animal relacionat amb el déu- i simbolitza la rapidesa del déu misatger (Paris, s. u. "Petasus", DS, IV, 1, 421-422), però encara sense els atributs típics: en lloc del *marsupium* porta una pàtera i li falten el barret i les sandàlies alades (Legrand, s. u. "Mercurius", DS, III, 1, 1802-1823; Combet Farnoux, s. u. "Mercurio", EAACO, IV, 1031-1035; Boucher, 1976, 82; Simon i Bauchhens, s. u. "Mercurius", LIMC, VI, 1, 500-501). Aquests aspectes, junt al caràcter arcaic perceptible en el tractament del cos i dels trets del rostre, permeten situar-lo en època tardorepublicana. Hi ha un possible paral·lel d'aquesta figura a la Sala Castellani del Palazzo dei Conservatori (Roma), en una figura d'aspecte groller i mal conservada de 23 cm d'alçària atribuïda a Hermes, amb barret, botes i *chlamys* i, a la mà dreta, el que sembla una pàtera (Stuart Jones, 1968, 191, núm. 4, pl. 75). En general, la plàstica republicana en bronze no és freqüent; les troballes més pròximes són les de *Saguntum*, on el mateix Blecht (1989) ha estudiat un conjunt de figures votives procedents de les antigues excavacions del fòrum, prop del santuari d'època republicana.

Mercuri era el déu del comerç i de la riquesa venerat per comerciants i mercaders i protector de l'artesanat (Combet-Farnoux, 1980, 431-432). La introducció del seu culte a Hispània, com en general a la resta de les províncies occidentals, va lligada al comerç. Les referències epigràfiques a la divinitat com *Mercurius domesticus* donen una idea del caràcter del seu culte, protector de la casa i de les activitats domèstiques. Els seus atributs característics són el *marsupium*, que simbolitza l'instrument de canvi més apropiat per a les transaccions del negoci i el guany mercantil realitzat i tesauritzat amb la forma d'espècies metàl·liques, i el *caduceus* que és símbol de pau i de concòrdia, és el bastó de l'herald i simbolitza la funció de la mediació del déu en el procés mercantil (Combet-Farnoux, 1980, 424-431).

Les representacions del Mercuri romà es van multiplicar en la petita estatuària d'època romana (Boucher, 1976, 81-82 i 102). En les províncies occidentals fou una de les divinitats més repetidament representades. Aquestes figuretes eren corrents a l'Alt Imperi i estaven situades normalment sobre petits pedestals de bronze, com ara l'exemplar de Vilauba (Castañer i Tremoleda, 1999, 108, fig. 102). A l'interior de les cases aquestes figuretes solien estar situades en una capelleta domèstica o larari, on se'ls retriava culte junt a altres divinitats. A la Península Ibèrica, aquest tipus d'estructures s'ha identificat en comptats casos, com ara el de la vil·la de Vilauba (Girona), una habitació de 5 x 3'4 m.

2.2. INSTRUMENTS QUIRÚRGICS

S'han trobat dos exemplars de sonda espatulada: 1 al Cormulló dels Moros, completa i perfectament conservada, i 1 a la Torre d'Onda, fragmentada. *L'spathomele* és un instrument, combinació de sonda i espàtula, que s'utilitzava en cirurgia i en la preparació i aplicació de medicaments (Brian, s. u. "Chirurgia", DS, I, 2, 1106-1115; Meyer-Steineg, 1912, 24, Taf. III, 8; Milne, 1976, 58-61, pl. XII, XIII; Borobia, 1988, 30-32). És una vareta de 17 cm de llargària, de secció circular en la seua major part, amb un extrem engrossit i l'altre en forma d'espàtula, del tipus que

Bliquez (1994) defineix com "llanceta prima". L'extrem engrossit de forma ovalada servia per a la preparació dels productes i el de forma espatulada s'usava per a la seua aplicació. També s'utilitzava per a la preparació de colors pels artistes i artesans, segons es va comprovar amb la troballa de dos exemplars entre els instruments d'un pintor a Fontenay-le-Comte (Vendée, França) (Ling, 1970, 220; 1991, 211, fig. 230), i fins i tot com article de "toilette". Àmpliament documentat a Pompeia (Pagano, 1992; Bliquez, 1994, 46-48, núm. 107-132), apareix entre els instruments quirúrgics dels aixovars funeraris dels metges i en les seues consultes a les termes, com la de Colònia (Künzl, 1986, fig. 5, 8), i presenta excepcionalment inscripcions (Künzl, 1986, fig. 16-17). Aquest instrument té una tipologia poc variable. Les variants documentades afecten sobretot la forma de l'espàtula, que pot ser en forma de rem, de bec d'ànec i lanceolada. L'altre extrem generalment és arrodonit. La decoració sol estar formada per algunes motlures i motius incisos. Pel que fa a les dimensions, la seua longitud varia generalment entre 14 i 20 cm, però la majoria té entre 17 i 18 cm.

A Hispània els exemplars més antics apareixen en els campaments d'època tardorepublicana. En general, però, són instruments freqüents em ambients altimperials. Es troben sovint en els aixovars funeraris de metges i cirurgians, com els d'*Emerita, Baelo* i *Balsa* (Arasa, 1995a, 149).

Jaciment	Datació	Referència
Cáceres el Viejo	Ca. 80	Ulbert, 1984, 104, 222, Taf. 20, 60, 126-127
Namantia, El Castillo i Renieblas	Ca. 80-75	Schulien, 1927a, 253, Taf. 37, 20, 38, 35; 1929, 216, Taf. 34, 15
Fuentes de Ebro (Zaragoza)	Segle I aC	Borobia, 1988, 222-223, lám. LXXIII, 3-4

Entre els exemplars coneguts a Hispània, només el de Fuentes de Ebro pot haver estat trobat en un assentament indígena. Dels que poden datar-se amb seguretat, els més antics són els procedents dels campaments d'època tardorepublicana. En general la seua troballa no permet confirmar la presència d'un *chirurgus*, ja que pot haver estat objecte d'un ús ben diferent, potser com a remenador de perfums i unguents. L'exemplar del Cormulló dels Moros pot incloure's entre els més antics dels coneguts a Hispània i dels escassos apareguts en contextos ibèrics. Aquesta datació es veu refermada pel fet que els paral·lels més estrets són precisament els trobats en els campaments tardorepublicans, com ara Cáceres el Viejo. Pel que fa al de la Torre d'Onda, pot datar-se abans de l'abandonament de l'assentament, cap al 50/40.

3. OS

D'aquest material és un penjoll d'os d'elaboració prou acurada, procedent del Cormulló dels Moros, que representa uns genitals masculins. L'ús d'amulets de caràcter profilàctic fou molt freqüent en el món romà (Labatut, s.u. "Amuletum", DS, I, 1, 256-258; Riess, s.u. "Amulett", RE, I, 2, 1984-1989). L'atribució de valors propiciatoris i apotropaics a determinats actes fou l'origen de la seua representació en objectes dotats d'aquestes atribucions. La representació dels genitals masculins, per damunt del seu significat eròtic (Johns, 1982, 62), conté un doble valor, puix reuneix les funcions preventives i el caràcter de talismà. D'altra banda, el

fal·lus està associat al poder de fecundació de la naturalesa. La seua personificació és el déu *Fascinus*, entre les atribucions del qual destaquen les de fer front al *fascinum* o "mal d'ull", produir la germinació de les plantes seques i afavorir la fecundació de les femelles estèrils (Lafaye, s.u. "Fascinum", DS, II, 2, 983-987; Kuhnert, s.u. "Fascinum", RE, VI, 2, 2009-2014). L'ús personal d'aquestes filactèries l'esmenta Varró entre els xiquets (*De lingua latina*, VII, 97): "(...) els porten els infants per prevenir-se dels malefics (...)", ja que aquests eren els més exposats a la fascinació i els encantaments. Eren penjolls que representaven els genitals masculins de diverses formes i grandàries, normalment de bronze, però també en casos excepcionals d'altres metalls preciosos, d'ivori i d'os. Aquestes creences arriben a Roma amb l'hel·lenisme, i des d'allí s'estengueren per tot el Mediterrani occidental.

La presència d'aquests amulets és freqüent en contextos altimperials. A Hispània s'han publicat nombroses troballes en els darrers anys. El primer intent de classificació tipològica d'aquests amulets va ser efectuada per Rolland (1965, 176) sobre exemplars de bronze de la Provença. Posteriorment, Zarzalejos, Aurecochea i Fernández (1988, 312-313) han proposat una nova classificació segons es tracte d'amulets frontals (A) o de perfil (B) i simples (1) o compostos (2). Malgrat el diferent tipus de material emprat, la peça estudiada pot classificar-se en el tipus d'amulets frontals simples (A-1), concebuts com una placa i constituïts per representacions completes i més o menys naturalistes dels genitals masculins. Aquest darrer tipus no és el més freqüent, però no és difícil trobar algun exemplar en bronze, com ara un del Museu Arqueològic de Tarragona (AA.DD., 1990, 248, núm. 161) o un altre de Blicquy (Bèlgica) de 4'2 centímetres d'alçada (Faider-Feytmans, 1979, 160, núm. 313, pl. 117).

La importància d'aquest amulet rau no solament en el fet que el material emprat siga l'os, que el converteix en una peça força original en l'àmbit hispànic, sinó sobretot per haver estat trobat en un jaciment iberoromà amb una datació possiblement anterior a mitjan segle I aC. Però més enllà de la seua datació primerenca, cal destacar que les creences que s'hi associen són d'indubtable origen romà. En la cultura ibèrica no està documentat el caràcter apotropaic del *fallus*. Fou amb l'arribada dels romans quan es degué difondre l'ús d'aquesta imatge profilàctica. A Hispània la presència d'aquest símbol pot explicar-se per l'arribada de població itàlica -colons o soldats- o, més probablement, per l'assimilació de creences i costums itàlics per part dels ibers, per exemple, dels *auxilia*. Resulta significatiu, per exemple, el cas del relleu representant un fal·lus llaurat al costat dret de la porta meridional de la muralla de la ciutat romana d'*Emporiae*, una fundació del segle I aC (Balil, 1983, 229-231, núm. 115-116, lám. IX).

Tanmateix, aquests objectes apareixen en contextos ibèrics en data més primerenca, com és el cas d'un petit amulet d'argent trobat en una tomba de la necròpolis del Turó dels dos Pins (Sabadell), amb una data d'abandonament cap al 180 (Garcia i Rosselló, 1993, 145-146 i 189). El millor paral·lel hispànic d'aquest amulet, però, el tenim a *Illici*, tant pel que fa al tipus, com a la cronologia i el material: es tracta d'un penjoll d'ivori en forma de placa trobat en els nivells iberoromans de la ciutat, d'acurat treball i en molt bon estat de conservació (Ramos, 1983, 79). Aquests amulets deuen tenir -almenys en un principi- un origen itàlic, segons podem veure en el derelict d'*Spargi* que es data cap al 100 aC, on foren trobats un mínim de set exemplars d'os molt semblants a aquest (Pallarés, 1979, 175, fig. 35; 1986, 98, tav. 9,

e). Precisament per aquesta gran semblança crec possible que l'exemplar del Cormulló dels Moros siga d'importació.

4. TÈCNiques CONSTRUCTIVES

Les tècniques constructives emprades en els assentaments dels segles II-I són ibèriques, com pot apreciar-se en els casos del Puig de la Misericòrdia i la Torre d'Onda, on les excavacions han posat al descobert diverses habitacions amb murs fets de filades de pedres irregulars trabades amb fang. En el segon d'aquests, el que sembla correspondre a la muralla està fet de còdols travats amb argamassa de calç de poca consistència. Només hi ha un cas d'utilització de tècniques constructives romanes en un assentament ibèric a la Torre de la Sal, on aparegué un paviment de morter amb una petita cavitat central, tal vegada una cubeta relacionada amb l'elaboració de productes agrícoles, sobre el qual hi havia alguns fragments de pàteres de ceràmica de vernís negre de pasta grisa. La seua datació pot situar-se entre el darrer quart del segle II i el primer de l'I, quan sembla abandonar-se l'assentament. Aquest tipus de paviments de morter s'associen amb els d'*opus signinum*, que comencen a ser freqüents en època iberoromana i no sempre es diferencien correctament.

La troballa de paviments d'*opus signinum*, tant en assentaments ibèrics romanitzats com en els romanorepublicans de nova creació, és prou freqüent. Entre els primers figuren els trobats al Cabezo de Alcalá (Azaila), amb una datació anterior al 76/72 (Lasheras, 1984). Entre els segons, a *Valentia* hi ha diversos exemples en les excavacions del Palau de Benicarló i de la Plaça de l'Almoïna (Marín *et alii*, 1991, 65, fig. 2), amb una datació igualment anterior al 75. A la Casa I.1 ("Casa de *Likine*") de la Caridad (Terol) hi ha dos paviments tessel·lats amb una datació també anterior al 76/72 (Vicente *et alii*, 1989; 1991, 102-107, fig. 34-39). A la casa del carrer Lladó de *Baetulo* hi ha diversos paviments que es daten entre els darrers decennis del segle II i els primers de l'I (Guitart, Padrós i Puerta, 1991, 37-38, lám. IV). Aquest tipus de paviments no és estrany en els assentaments agrícoles catalans dels segles II-I que comencen a incorporar tècniques constructives romanes, i en alguns casos s'associen a estructures de transformació (cf. Olesti, 1997).

5. LA CIRCULACIÓ MONETÀRIA

La moneda és un instrument d'intercanvi que es generalitza amb l'ocupació romana, que estimula el seu ús i el controla, i esdevé un mecanisme d'aculturació de primer ordre. Per tal de reorganitzar llurs finances i estabilitzar la moneda els romans comencen a encunyar cap a l'any 211 el denari i, poc temps després, el victoriat, ambdós en argent. Les monedes d'aquesta època són un poc més abundants, i apareixen ja en les ocultacions fetes al llarg de la Segona Guerra Púnica i els alçaments ibèrics de l'inici del segle II. També apareixen com a troballes esporàdiques en els assentaments ibèrics, on esdevenen documents de primer ordre per a confirmar-ne la perduració.

Pel que fa al numari ibèric, fou encunyat per diferents ciutats segons les conveniències tàctiques dels romans, les necessitats

dels pobles indígenes i les diferents fases d'organització de l'administració territorial, i era utilitzat bàsicament per a pagar els impostos i els sous de les tropes romanes i per a l'ús local. Cada ciutat emissora tenia en un principi un marc geogràfic de circulació propi, però les intenses relacions que caracteritzen aquesta època i el constant trànsit de tropes fan que la circulació del seu numari traspasse aquest marc. Amb posterioritat a la intervenció del cònsol Cató l'any 195 es produeixen transformacions importants en la naturalesa de la circulació monetària, com ara l'aparició de noves seques, la generalització i augment de la circulació de monedes de bronze i una major mobilitat territorial de les encunyacions en general. En aquesta època tenen lloc nombroses ocultacions monetàries, però les troballes més freqüents són les monedes aïllades.

Les ciutats que encunyen moneda són molt nombroses, i no totes han estat localitzades. Bona part de les seques que arriben a les nostres comarques són aragoneses, com ara *Bolskan* (Osca), una de les que va encunyar major volum de moneda. Pel que fa a les seques que van funcionar en territori valencià, *Arse* (Sagunt) comença a emetre cap a la meitat del segle III i *Saiti* (Xàtiva) al final d'aquest segle. Al llarg del segle II esdevé un important desenvolupament d'aquests tallers, al temps que s'incorporen els de *Kelin* (Caudete de las Fuentes, València), i *Kili*, de localització incerta; tampoc *Ikalesken*, amb important presència en les comarques meridionals del país, ha estat localitzada. Per últim, ja al final del segle II comença a encunyar moneda amb llegenda en llatí la ciutat de *Valentia*. La producció d'aquests tallers és molt desigual, tant en el volum de monedes i sèries encunyades com en la classe de metall que utilitzen. En argent només encunyen *Arse* i *Ikalesken*, mentre que en bronze ho fan la totalitat de tallers.

En el segle I aC els tallers en funcionament es redueixen. *Kelin* deixa d'encunyar moneda, mentre que *Arse-Saguntum*, *Saiti-Saitabi* i *Kili* fan emissions bilingües i *Ikalesken* segueix amb les seues emissions amb caràcters ibèrics. Tot i que el moment final d'emissió d'aquestes seques no es coneix, hom convé que les monedes amb llegenda ibèrica deixen d'encunyar-se al voltant de l'any 45, data de la batalla de *Munda*. Les emissions posteriors utilitzen exclusivament el llatí i els motius utilitzats en l'anvers i revers reflecteixen una important influència romana. Per aquesta època comença a encunyar moneda la seca d'*Illici* (Elx), amb sèries de semis.

Fins ara s'havia considerat que en el territori valencià que s'estén al nord d'*Arse-Saguntum* no havia existit cap seca, però en els darrers anys la creixent troballa de monedes de la seca *abañiltur* en aquesta zona –sempre en quantitats mínimes i no publicades– ha permès proposar la seua localització al nord de la província de Castelló (Ripollès i Abascal, 2000, 165, núm. 1047-1048). Aquesta seca, amb troballes esporàdiques a Empúries, Burriac (Cabrera de Mar) i Eivissa (cf. Ripollès, 1982, 71-72, 90 i 246), venia situant-se a la costa catalana per l'estil, la tipologia i la dispersió de les troballes (Campo, 1974; Villaronga, 1974, 55-57; 1982, 180-182; 1994, 203-204). El seu període d'activitat es data en el segle II i va encunyar semis, quadrants i sextants: els semis amb el cap masculí a dreta i la marca d'emissió *ban* en l'anvers i un bou amb el cap alçat a dreta en el revers; els quadrants amb el mateix anvers i cavall al galop a dreta en el revers; i els sextants amb el mateix anvers i de nou cavall al galop a dreta. Se li atribueixen també dues emissions anepígrafes d'estil semblant. Les llegendes apareixen com *abañiltur*, amb dues sèries segons la *ř*

NÚM.	Catalunya	Vall de l'Ebre	P. Valencià	Andalusia	Roma	Púniques	Ebusus	Gàl·lia	Indeterminades	Total
16		1								1
18	1									1
20	1	Div.	1							2
21		1								1
22									Div.	-
23									1	1
27	1	1	1		1					4
30	1	2		1						4
33									2	2
36		1								1
37								1		1
39		1								1
41		9	5	1	3		1			19
44			2							2
45	2	4	19	3	5	3				36
46			3		2	1				6
47	1	1	5		1	1				9
48						2				2
50			7		2					9
51	1				2	4		1		8
53					1					1
54		1	4		2				Div.	7
58					1	1				2
64		2								2
70		1				1			Div.	2
77					1					1
83	2	3		2	3	1	1		Div.	12
86		1		2	Div.				Div.	3
87			2		1					3
89		1	2	1	1					5
100									1	1
Total	10	30	51	10	26	14	2	2	4	149

tinga apèndix o adopte la forma de rombe, i *abafi*. Sobre la seua hipotètica localització vegeu VIII.4.2.

En el quadre s'han reunit les troballes monetàries dels 31 jaciments que n'han proporcionat (fig. 161), agrupades segons les zones d'origen, més un apartat per a les indeterminades: 1) Catalunya; 2) la vall de l'Ebre; 3) el País Valencià; 4) Andalusia; 5) Roma; 6) seques púniques; 7) Ebusus; i 8) la Gàl·lia. Les troballes quantificades s'indiquen en xifres i les notícies sobre diverses troballes apareixen reflectides amb aquest mateix terme (div.). La darrera columna de la dreta indica els totals de troballes monetàries per jaciments, excepte els diversos, i al final de cada columna s'indiquen els totals de cadascuna de les columnes. Hi apareixen 149 troballes quantificades, una xifra certament modesta per a un territori tan extens amb 103 jaciments i troballes estudiades. Els dos tresors d'Orpesa i el Tossal de l'Assut no s'inclouen en aquesta relació i es comenten a banda.

El panorama que ofereix aquesta sèrie de troballes és, malgrat la seua pobresa quantitativa, prou representatiu de les tendències generals de la circulació monetària a la Citerior. L'expoli ens ha privat, amb seguretat, d'importants quantitats de numari, com passa en assentaments amb notícies de nombroses troballes (la Torre de la Sal i la Torre d'Onda). D'altra banda, el silenci sobre troballes monetàries en nombrosos assentaments, alguns de certa importància (la Curolla de Cervera del Mestre, la Muntanyeta de Sant Antoni, el Mas de Víctor, la Curolla de Xert, el Racó de Rata, la Moratella i Montnegre), és ben simptomàtic de la manca d'informació. Des del punt de vista territorial, cal destacar la important concentració d'assentaments amb troballes monetàries al sud del riu Millars, en la zona més pròxima a la ciutat d'Arse-Saguntum. Al nord, les troballes continuen però són més disperses, i en el sector septentrional la presència de numari és molt escassa.

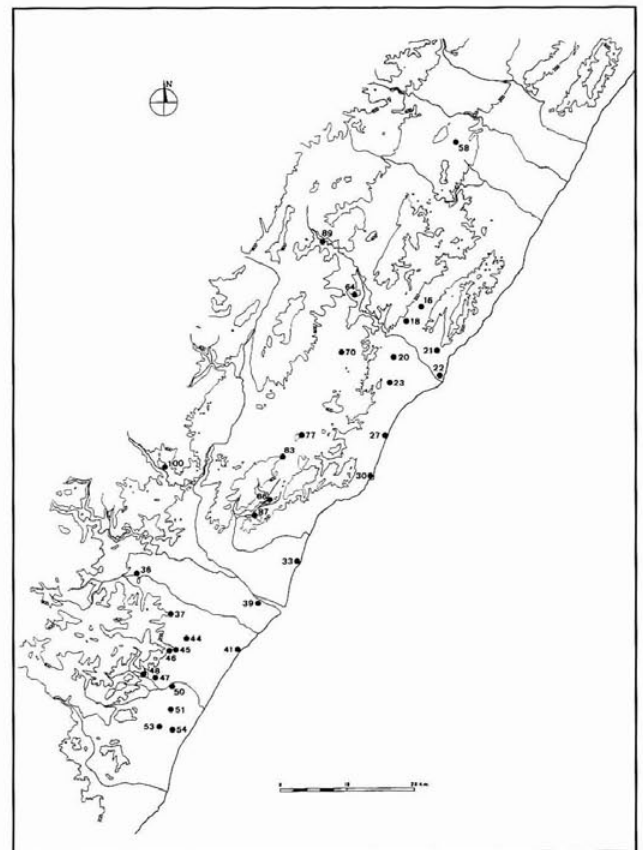

Fig. 161.- Troballes monetàries.

Pel que fa a les encunyacions hispanoromanes, el primer fet a destacar és l'absència de seques identificades amb seguretat en el territori estudiat. En la mesura que l'amonedació pot considerar-se un indicador de la puixança dels nuclis urbans, aquesta absència troba explicació en el fet que cap dels assentaments existents va experimentar un desenvolupament suficient com per a assolir un nivell urbà en el període iberoromà. De confirmar-se la recent proposta de localització de la seca d'*abañiltur* en la meitat nord d'aquest territori, la situació canviaria notablement; aquesta seca, però, hauria de trobar-se en un assentament gran o mitjà en l'escala local, però allunyat del que pot considerar-se un nucli urbà.

Al llarg dels segles II-I les troballes són abundants i hi ha una gran diversitat de seques representades. En aquest període *Roma* deixa d'aprovisionar numari a Hispània i s'esdevé una multiplicació de seques (cf. Ripollès, 2000) que agruparem segons les zones de procedència.

Hi destaca el volum de les seques valencianes, amb 51 peces, repartides en 11 jaciments. La major part correspon a *Arse/Saguntum*, sobretot en els jaciments de la meitat meridional del territori. Cal dir que 19 d'aquestes monedes corresponen a un sol assentament (el Castell de la Vilavella), i no pot descartar-se que almenys en part corresponguen a una ocultació. Segueixen *Valentia* i *Saiti/Saitabi*, amb molts menys exemplars. Per seques, el numari es reparteix de la següent manera: *Arse* (36), *Saiti/Saitabi* (7) i *Valentia* (2). En el tresor del Tossal de l'Assut, la seca de *Valentia* és la segona en representació, amb 10 exemplars.

El segon grup prové de les seques de la vall de l'Ebre, amb més de 30 peces repartides en 15 jaciments. Si no considerem el factor proximitat, resulta el grup més nombrós i amb major dispersió. Aquest fet indica possiblement una gran fluidesa en les relacions entre la costa i l'interior. Per seques, el numari es reparteix de la següent manera: *Kelse* (10), *Seteiken* (4), *Belikiom* (3), *Bilbilis* (3), *Sekaisa* (3), *Bolskan* (2), *Itukoite* (1), *Orosis* (1) i *Tamaniu* (1). Cal esmentar també la troballa d'un nombre indeterminat de monedes de *Titum*. Aquesta proporció és la que apareix també en el tresor del Tossal de l'Assut, on *Kelse* és la seca més nombrosa, amb 48 exemplars. Per valors, es tracta en tots els casos d'asos, amb l'excepció de *Bolskan*, amb dos denaris, un dels quals és forrat.

Pel que fa a les seques de la Ulterior, s'han trobat 10 peces repartides entre 6 jaciments. Entre les 4 seques presents, el numari es reparteix de la següent manera: *Castulo* (7), *Corduba* (1), *Gades* (1) i *Carteia* (1). Cal destacar la importància del numari de

Castulo, ja documentat en altres llocs com ara Los Villares (Ripollès, 1982, 411; Mata, 1991, 195). La presència d'altres seques (*Corduba*, *Gades* i *Carteia*) és testimonial.

Les seques catalanes conformen un grup semblant, amb 10 peces repartides entre 8 jaciments. Entre les 6 seques presents, el numari es reparteix de la següent manera: *Emporiae* (2), *Kese* (3), *Baitolo* (2), *Illirkesken* (1), *Ausesken* (1) i *Eusti* (1). Cal afegir les dues d'*Illirta* trobades en el tresor del Tossal de l'Assut. Destaca el gran nombre de seques per al baix volum de numari i la gran dispersió de les troballes.

El tercer grup numèric és el de la seca *Roma*, amb més de 26 peces repartides en 14 jaciments. Hi destaca l'absència de quadrigats i l'escassa representació de denaris i victoriats, la importància quantitativa dels asos de *Ianus* bífrot, de gran perduració i que encara es troben en assentaments altimperials, i la presència d'alguns divisors (quadranets). La seua presència pot datar-se des del final del segle III i en els primers decennis del II, quan l'ús de la moneda encara era molt restringit. Aquestes i les púniques són les úniques monedes que apareixen en jaciments abandonats entre el final del segle III i el principi del II.

El numari púnic està representat per un total de 16 peces repartides en 9 jaciments. La seua presència troba explicació en el fet que la zona fou un dels escenaris de la Segona Guerra Púnica, conflicte que va generar nombroses emissions per al seu finançament, i per les relacions comercials amb Eivissa.

Pel que fa a les ocultacions monetàries, a les comarques septentrionals del País Valencià la sèrie s'inicia amb el tresor de Morella (Ripollès, 1985b), constituït per monedes gregues, que pot datar-se en el segle IV. També d'aquesta època és una dracma de Rodes trobada a la Torre de la Sal. L'ocultació d'Orpesa, formada exclusivament per dracmes emporitanes i d'imitació ibèrica i datada al final del segle III o principi del II, pot trobar explicació en el conflicte hispanocartaginès o en els primers anys d'ocupació romana. Per la seua datació pot relacionar-se amb la sèrie de tresors que hem vist anteriorment: Los Villares, Moixent, Vallada, Xest i la Plana de Utiel. L'absència de moneda romana impedeix precisar més. Finalment, la darrera de les ocultacions és la del Tossal de l'Assut, formada per asos quasi en la seua totalitat, amb un predomini de *Kelse* (48), seguida de *Valentia* (10), amb una data en els anys 76/75 que pot relacionar-se amb l'episodi de la guerra sertoriana i marca el final de les encunyacions hispàniques. La peça de *Gades* de la Punta de les Llances és la que proporciona una datació més tardana (47-44), l'única d'aquest període.

X. MEDI I EXPLOTACIÓ DE RECURSOS

Els estudis sobre el medi i l'explotació de recursos són escassos en els assentaments de les comarques septentrionals del País Valencià, on s'ha donat a conèixer els corresponents al Puig de la Misericòrdia, el Torrelló del Boverot, l'Alter de Vinarragell i el Racó de Rata. Les altres referències disponibles són les dels jaciments estudiats a les comarques centrals: el Castellet de Bernabé (Llíria), el Puntal dels Llops (Olocau), Los Villares (Caudete de las Fuentes) i els nivells tardorepublicans de *Valentia*. D'aquests assentaments, els tres ibèrics de les comarques centrals presenten nivells de destrucció que es daten cap al 200±10, en el període de la conquesta romana; del Puig de la Misericòrdia, els nivells que interessen es daten en el segle II, mentre que *Valentia* presenta uns nivells més tardans, entre la data de fundació el 138 i la de destrucció el 75 aC.

Hi distingirem entre els estudis paleoambientals, fonamentalment palinològics i antracològics, i els referits a l'explotació del medi, en relació amb les activitats econòmiques (agricultura i ramaderia), a partir dels estudis faunístics (Sarrion, 1981; Martínez Valle, 1987-88 i a Mata, 1991), palinològics (Menéndez Amor i Florschütz, 1961; Dupré i Renault-Miskovsky, 1981; Parra, 1983 i 1985; Planchais i Parra, 1984; Dupré, 1988; Navarro, 1989; Dupré i Renault-Miskovsky, 1990; Burjachs, a Oliver, 1994; Dupré, Pérez-Obiol i Roure, 1994), antracològics (Grau, 1990) i carpològics (Pérez Jordà, 1993; Cubero, 1993, a Oliver, 1994 i 1996c).

En conjunt, al llarg de l'Edat del Ferro s'observa un procés de degradació de la coberta vegetal que s'explica a partir del gran desenvolupament de les tècniques i instruments agrícoles, amb una progressiva deforestació que relega les masses forestals cap a les zones muntanyoses de l'interior. La degradació de les formacions boscoses, com els carrascals termòfils, dona pas a l'establiment de comunitats de garriga com són els coscollars i llentiscars i timonars i romaninars.

Pel que fa a les anàlisis pol·líniques, al Puig de la Misericòrdia l'alt percentatge d'indeterminats i la mala conservació del material fan que la mostra no pugui considerar-se vàlida quantitativament (Burjachs, a Oliver, 1994, 201-212). Això no obstant, resulta del major interès la comparació entre les diferents fases d'ocupació de l'assentament. En la primera meitat del segle VI aC la vegetació circumdant sembla estar formada per un bosc de pi, carrasca i surera, amb espècies de ripisilva (avellà i vern) que desapareixen prompte i donen pas al cepell, possiblement a causa

d'una degradació de la cobertura vegetal per la pressió antròpica. En la segona fase d'ocupació, que acaba cap al 500/475, no hi ha evidències de bosc. Posteriorment, en la darrera fase, ja en el segle II aC, sembla donar-se una lleugera recuperació del bosc. L'anàlisi antracològica d'aquesta fase denota una presència important de la carrasca i del pi.

Les anàlisis pol·líniques de la torbera de Torreblanca (Menéndez Amor i Florschütz, 1961; Dupré, Pérez-Obiol i Roure, 1994), amb dues datacions de C¹⁴ en el 6040±70 BP (4045 aC) i el 2600±60 BP (605 aC), palesen escassos canvis al llarg de la seqüència, en què el pi i la carrasca són els principals representants de formacions forestals probablement instal·lades en els relleus costers. La major presència de plantes ruderals i cert descens dels percentatges arboris en els nivells superiors, mostren una progressiva degradació del medi per l'acció antròpica.

Cap al sud, les anàlisis pol·líniques realitzades a l'Alter de Vinarragell (Navarro, 1989) i, a la comarca del Camp del Túria, al Puntal dels Llops (Dupré i Renault-Miskovsky, 1981), reflecteixen un fenomen d'intensa deforestació als seus voltants (Dupré i Renault-Miskovsky, 1990, 138). Els carbons trobats en aquests jaciments pertanyen, entre altres possiblement cultivades (olivera i vinya), a les següents espècies: pi blanc, llentiscle, xop, carrasca i canya (Grau, 1990). Es tracta, doncs, d'espècies procedents de diferents àrees: bosc, garriga, ripisilva i zones cultivades, que indiquen l'explotació de diferents biotops. La degradació de la vegetació que s'hi observa cal posar-la en relació amb l'acció antròpica (expansió demogràfica, pràctiques econòmiques). Aquest procés és irreversible, puix a partir de l'Edat del Bronze no es registra cap fase de regeneració de la vegetació.

Pel que fa a l'etnobotànica, hi ha algunes dades referides als usos de la fusta per a diferents funcions. La major part de la informació aplegada es refereix a la fusta utilitzada per al sostre dels habitatges (bigues i pals), on el pi blanc i la carrasca són les espècies més utilitzades. Al Castellet de Bernabé i al Puntal dels Llops, el sostre estava format per una armadura de bigues esquadrades de pi blanc de 12/15 cm de gruix, lligades per mitjà de cordes d'espert i llargs claus de ferro; sobre ella descansaven els travessers que estaven fets de diverses fustes: pi blanc, olivera o ullastre, llentiscle, freixe, xop, etc; per damunt es trobava una darrera estructura de canya i brancatge de freixe, ginebre, lleguminosa, romaní, etc, que, al seu torn, es recobria de fang per tal d'impermeabilitzar la coberta. A Los Villares, situat més cap a l'interior,

la fusta utilitzada en els sostres és diferent: pi negre i carrasca principalment, junt a arboçer, lleguminosa i freixe.

Al Castellet de Bernabé es van trobar restes d'una prestatgeria de fusta de pi blanc. També s'han analitzat restes de la fusta utilitzada per a emmanegar algunes eines i armes metàl·liques: el freixe i el pi blanc per a l'armament trobat en el nivell sertorià de l'Almoïna (*Valentia*), i la carrasca, l'olivera i el pi blanc associat a alguns instruments del Castellet de Bernabé, entre els quals destaca la rella d'un aladre d'olivera. Els instruments agrícoles (rella, falç, aixà, llegó, destrall, tisores de podar, etc) revelen un alt grau d'especialització i molts d'ells perduren, sense grans canvis, fins a l'actualitat (Pla, 1968). La major part s'associen a una agricultura de secà, però n'hi ha alguns, com és el llegó, que s'utilitzen en el treball d'horta.

1. AGRICULTURA

Al Puig de la Misericòrdia l'anàlisi antracològica de les restes corresponents a la fase d'ocupació del segle II aC realitzada per Cubero (a Oliver, 1994, 213), mostra la presència de l'olivera i de la vinya. L'anàlisi carpològica d'aquesta fase ha permès identificar una quantitat considerable de restes de llavors de *uitis*, a més d'altres d'*hordeum*, *auena*, *triticum* i *ficus carica*, aquesta documentada ací per segona vegada en el món ibèric (Cubero, a Oliver, 1994, 215-225; Cubero, 1996, 268-271). Segons les seues dimensions, almenys algunes de les llavors de *uitis* deuen pertànyer a la varietat cultivada. En l'assentament veí de la Moleta del Remei, amb una darrera fase d'ocupació en el segle II (Gracia, Munilla i Pallarés, 1989), també apareixen llavors de *triticum* i de *uitis*. També, en aquest jaciment i al pròxim del Puig de la Nau, en nivells anteriors del període Ibèric Ple, s'ha documentat la presència de *lens culinaris* (la Moleta del Remei) i *uicia faba* (el Puig de la Nau).

L'anàlisi carpològica realitzada en mostres del Racó de Rata per Cubero ha permès determinar la presència al departament 1, en un context caracteritzat per la gran concentració d'àmfores i recipients d'emmagatzematge (Barrachina i Llorens, 1996, 328), de *uitis*, avellana, *graminae* dels gèneres *auena* i *hordeum* i alguna llavor pertanyent a l'espècie de les *crucifera* (família de les cols). La presència d'avellaner indicaria unes condicions microclimàtiques més humides que les actuals en la zona on es troba el jaciment.

D'altra banda, a la Torre de la Sal es van trobar restes d'una bassa amb paviment de morter i una petita concavitat circular (fig. 33, 2); al seu costat hi havia un altre paviment de còdols de riu, amb restes de la paret, que formaven un petit recinte de 2 x 1'4 m amb angles arrodonits en la seua cara interna i amb pendent cap a la concavitat esmentada (Fernández Izquierdo, 1987-88, 236, fig. 237, lám. 1). Aquesta estructura podria estar relacionada amb la producció de vi o oli (Pérez i Jordà, 1993, 74), sense que pugui descartar-se la seua relació amb l'elaboració de salses de peix.

Les anàlisis pol·líniques de la torbera de Torreblanca (Dupré, Pérez-Obiol i Roure, 1994) palesen una presència poc important de *uitis* amb posterioritat a la data de C¹⁴ de 2600±60 BP (605 aC), possiblement en el període romà, quan s'observa també un augment molt major d'*olea* de major perduració. Estranyament, l'anòguer (*Juglans*) apareix en un moment molt recent.

Les anàlisis carpològiques realitzades al Torrelló d'Almassora en un nivell del Ferro Antic han permès determinar el predomini de l'ordi vestit (Cubero, 1993). Prop d'aquest jaciment, a l'Alter de Vinarragell, en un nivell del mateix període han mostrat una gran concentració d'ordi vestit, amb una presència puntual d'altres espècies conreades de cereals com el blat nu, l'espelta bessona, dos tipus de mill i lleguminoses com ara les faves (Pérez Jordà i Buxó, 1995).

El conreu dels cereals s'alterna amb el d'algunes lleguminoses que apareixen en l'Edat del Ferro lligades a l'avanç de les tècniques agrícoles practicades i als nous instruments utilitzats. Entre les espècies documentades destaca la presència d'algunes que poden pertànyer a la varietat cultivada: olivera, vinya i algunes rosàcies. La problemàtica de diferenciar la varietat silvestre de la cultivada. El gènere *uitis* és espontani a Europa i els seus pòl·lens s'han identificat al llarg del Quaternari. A França els vestigis més antics de vinya cultivada s'han trobat a *Massalia*. A *Lattara*, la vinya és molt abundant, sobretot a partir del final del segle III aC, mentre que l'olivera és molt escassa; les lleguminoses, ben representades com els cereals en el segle III, són esporàdiques a partir del segle II (Buxó, 1989, 79-81). L'estudi biomètric de les llavors ha permès identificar dues poblacions, amb un canvi de talla que es data entre el final del segle II i el principi de l'I (Buxó, 1992, 81). A la Península Ibèrica, les llavors de vinya apareixen en molts jaciments, però llurs dimensions no permeten distingir entre les formes silvestres i les cultivades (Buxó, 1990, 43-47). Darrerament, s'han donat a conèixer els testimonis més antics d'elaboració del vi trobats a l'Alt de Benimàquia (Dénia), que daten del segle VI i indiquen un desenvolupament primerenc d'aquesta activitat, tal vegada relacionada amb els contactes colonials fenicis (Gómez Bellard i Guérin, 1991 i 1995; Gómez Bellard, Guérin i Pérez Jordà, 1993).

Quant a l'olivera, a la Península Ibèrica s'han trobat carbons, fruits i pòl·lens almenys des del Neolític. Tanmateix, la distinció entre les varietats *sylvestris* i *satiua* (ullastre/olivera) és difícil de realitzar a partir de l'anàlisi anatòmica. La majoria de les mostres estudiades de jaciments ibèrics podrien incloure's, per les dimensions dels anells de creixement, en la varietat cultivada. També són difícils de distingir les llavors d'ullastre i d'olivera. A la Península Ibèrica, les restes d'olivera trobats en jaciments neolítics i de l'Edat del Bronze s'atribueixen a la varietat silvestre, mentre que les identificades a jaciments ibèrics com el Puig de Sant Andreu (Ullastret) s'atribueixen a la varietat cultivada. Al País Valencià, Pérez Jordà (1993) ha estudiat la producció d'oli en època ibèrica al Camp del Túria. La troballa d'elements d'estructures de transformació (basses) al Castellet de Bernabé, dona suport a la hipòtesi del seu conreu i aprofitament. Al sud de França, pertanyen a la varietat cultivada les restes trobades als jaciments de La Cloche i La Teste-Nègre. Allí, les anàlisis pol·líniques denoten una ràpida extensió de l'olivera en el segle I aC, quan es troben macrorestes i restes de premses als *oppida* (Leveau *et alii*, 1991).

2. RAMADERIA

A l'únic jaciment del territori estudiat on s'ha analitzat la fauna, el Puig de la Misericòrdia, la mostra de l'ocupació del segle II aC és molt reduïda, però l'estructura faunística és similar a la

dels nivells més antics de l'assentament (Castaños, a Oliver, 1994, 155-185). Entre els animals domèstics resulten predominants els ovicaprins, amb percentatges menors de bou i porc, el que denota una activitat ramadera basada en el pasturatge de l'ovella i de la cabra; hi estan presents també el cavall i el conill i absents l'ase, el gos i la gallina. La fauna salvatge està representada per una gran quantitat de cérvol, amb una activitat caçadora orientada fonamentalment a una sola espècie, i en menor mesura de conill. D'altra banda, cal destacar el caràcter primari de l'explotació de la cabanya domèstica, sobretot dels ovicaprins, ja que quasi la meitat dels individus han estat utilitzats com a font d'aprovisionament càrnic, el que suggereix una menor dedicació a l'explotació llanar i lletera.

A l'Alter de Vinarragell, en períodes anteriors a l'estudiat (Ferro Antic i Ibèric Antic i Ple), no apareix fauna salvatge i, entre la domèstica, hi ha ovicaprins, porcs, bòvids i excepcionalment cavall; els primers són els més nombrosos i la presència del porc és constant (Arteaga, a Mesado, 1974, 167-170).

Ja fora del territori estudiat, a la comarca del Camp del Túria, al Puntal dels Llops (Olocau) s'ha documentat la presència d'ovicaprins, porc, bou i gall, els dos darrers molt minoritaris, mentre que el cavall és absent; entre els primers és notable el predomini de la cabra. Entre les espècies silvestres, hi ha una presència important de cérvol (Sarrión, a Bonet i Mata, 1981, 163-179).

Al Castellet de Bernabé (Llíria) hi ha una representació igual dels ovicaprins, porc i bou, es documenta el gall i el cavall està escassament representat; entre els primers, les cabres predominen sobre les ovelles; quant a les espècies silvestres, hi ha una considerable presència de cérvol (Martínez Valle, 1987-88, 194-198). A Los Villares es documenta una especialització ramadera basada en

els ovicaprins, entre els quals l'ovella predomina sobre la cabra. El consum càrnic es fa sobretot d'animals joves. En la darrera fase d'ocupació (Villares IV), el consum del porc augmenta fins a adquirir la mateixa importància que els ovicaprins, disminueixen les restes de bòvids i especialment de cavalls i també les espècies silvestres (Martínez Valle, 1987-88, 193-194; Martínez Valle, a Mata, 1991, 258-259).

Les diferències observades entre aquests tres assentaments, amb una datació semblant en l'Ibèric Ple (segles V-III), deuen estar en relació amb les seues funcions. La primera diferència rau en la importància de les espècies caçades, fonamentalment el cérvol, al Puntal dels Llops i el Castellet de Bernabé, front a la seua escassetat a Los Villares. Pel que fa a les espècies domèstiques, a Los Villares el consum d'ovelles i porcs és majoritari, mentre que al Castellet de Bernabé -en un context caracteritzat per una major diversificació- destaca el consum de bòvids joves i es documenta la presència de galls, també presents a la Cova Alta, i al Puntal dels Llops la cabra predomina sobre la resta d'espècies domèstiques, la qual cosa és sens dubte el reflex d'un model ramader més extensiu en relació amb la seua ubicació. Les restes de gos són poc freqüents i es limiten a Los Villares; la seua presència es coneix també mitjançant les representacions en la ceràmica del Tossal de Sant Miquel.

Ja fora del territori valencià, a l'Argilera les espècies domèstiques són els ovicaprins, el porc i el bou, i també hi ha conill, peix i abundants restes malacològiques (Miró i Molist, a Sanmartí, Santacana i Serra, 1984, 101). Finalment, al sud de França, a *Lattara* s'observa un augment en el consum del porc a partir del 325 i fins al 75; paral·lelament, el cérvol experimenta un descens (Colomer i Gardeisen, 1992).

XI. LA XARXA VIÀRIA

L'estudi de les vies de comunicació en època ibèrica compta amb molt poques fonts. A excepció de la mítica via Heraclea (Knapp, 1986), el traçat de la qual degué aprofitar posteriorment la via Augusta, no hi ha més notícies sobre altres camins. Per tal d'elaborar hipòtesis sobre el traçat de la xarxa viària en època ibèrica, doncs, cal considerar aspectes com ara el medi físic, la distribució dels assentaments i la perduració dels camins. L'aplicació de criteris metodològics extrets de la geografia locacional permet avançar sobre aquestes bases (Hagget, 1976). Amb aquests criteris hom pot avançar en la restitució de la xarxa de camins de llarga distància, però tan sols a nivell de traçats generals. Resulta molt més difícil treballar sobre la xarxa comarcal i local, és a dir, aquella que unia els diferents assentaments entre si i cadascun amb la seua zona d'explotació econòmica.

La disposició estructural del relleu condiciona el traçat dels camins. L'existència de corredors, barreres i passos, determina l'existència de dos traçats generals en direcció NE-SO i NO-SE (fig. 6). En la major part dels casos es tracta d'itineraris històrics, la importància dels quals ha quedat plasmada en la xarxa de camins i d'assagadors medievals i de carreteres modernes. Només la presència d'assentaments ibèrics al llarg d'aquests itineraris pot confirmar la seua operativitat en aquesta època. La presència d'un major nombre d'assentaments al llarg del camí permet una aproximació a la seua connectivitat i recolza la seua antiguitat.

Els dos itineraris amb direcció NE-SO formen part d'una mateixa ruta de llarg abast que recorria tota la façana mediterrània peninsular, la qual es desdobla en algunes zones en relació amb la disposició del relleu. Pel que fa als itineraris amb direcció NO-SE, resulta fonamental determinar la localització dels punts de la costa on s'efectuaven els intercanvis comercials, per tal de situar l'inici de les rutes a través de les quals es realitzava la distribució dels productes d'importació. Hom coneix amb seguretat quatre fundadors de major importància i més llarga utilització en el litoral castellonenc: les Roques de la Barbada, la Torre de la Sal, Benafeli i el Calamó. En aquests quatre llocs deu localitzar-se l'inici d'altres tantes rutes de penetració cap a l'interior del país, l'operativitat de les quals pot remuntar en alguns casos almenys al segle VI.

Els precedents d'aquest estudi són escassos. Oliver (1992b) ha proposat un model de xarxa viària per al sector septentrional de la comarca del Baix Maestrat basant-se en l'estudi dels assentaments d'època protohistòrica que analitzarem a continuació.

1. CAMINS AMB DIRECCIÓ NE-SO

1.1. EL CAMÍ LITORAL

Segueix el corredor d'Ulldecona, travessa el pla de Vinaròs i s'enfila cap al corredor d'Alcalà de Xivert; després continua per la Ribera de Cabanes, travessa els contraforts del desert de les Palmes i arriba a la Plana de Castelló, on s'uneix amb el camí interior al sud del riu Millars (fig. 6, 1-1). Nombrosos jaciments el flanquegen en època ibèrica: el Puig de la Misericòrdia, el Perengil, el Puig de la Nau, la Tossa Alta, el Poaig, el Corral del Roio, Polpís, el Corral Blanc, Alió, la Séquia de Lava, el Castell d'Alcalà, Alcalà de Xivert, el Palau, el Maset, el Tossalet, els Pasquals, el Bordissal, la Torre de la Sal, el Castell d'Orpesa, la Punta de les Llances, el Mas del Pi i el Pujol de Gasset. En total, són 22 assentaments que poden datar-se en els segles II-I.

Chabret (1978, 40-41) opinava que aquest va ser el camí utilitzat en les operacions de la Segona Guerra Púnica, ja que les referències a les esquadres que acompanyaven els exèrcits de terra així ho manifesten. Per a Oliver (1992b, 36-37) aquest és el camí més important en època protohistòrica en el seu tram septentrional, puix enllaça un major nombre de poblacions i de major importància. Per això, també considera que probablement és el que van seguir els exèrcits contendents en la Segona Guerra Púnica.

En la concentració de poblament al llarg d'aquest camí intervenen sens dubte diferents factors: l'existència de planes litorals aptes per al conreu, la seua proximitat a la costa i possiblement el mateix camí, però no creiem que hi siga determinant la seua funció com a eix de comunicacions. A partir de l'estudi del seu sector septentrional, on la abundància d'assentaments contrasta amb l'escassetat en el corredor interior, creiem que no hi ha elements suficients per a determinar la major importància del camí litoral. En aquest tram és molt possible que la major concentració del poblament iberoromà en la zona més pròxima al litoral responga a factors mediambientals, els mateixos que sens dubte poden explicar en part l'absència de poblament en el corredor central al nord de Traiguera, a més d'altres de tipus comercial generals a tot el litoral.

Al sud del riu Millars els traçats dels camins litoral i interior s'uneixen en un sol camí que segueix la Plana de Castelló fins a Sagunt, però la fixació del seu traçat resulta difícil per la forta antropització de la comarca, com es pot veure amb la via Augusta (Arasa i Rosselló, 1995, 107-108). L'emplaçament d'alguns assentaments ibèrics, com el Castell d'Almassora i l'Alter de Vinarragell, deu obeir a l'existència de sengles guals en el curs baix del riu Millars, però només hi ha constància de l'ocupació del segon en el període iberoromà. D'altra banda, les característiques del poblament ibèric de la comarca, on la majoria dels assentaments més importants se situen a l'orla muntanyosa que la cenyeix per l'oest, i les importants transformacions agrícoles que aquesta ha sofert, que limiten molt el nostre coneixement del poblament situat en el pla, dificulten l'anàlisi de les relacions que pugui haver entre aquest i la xarxa viària. En aquest sentit, en el sector central de la comarca, entre els rius Millars i Belcaire, només alguns dels petits assentaments situats enmig del pla, com Carabona i l'Alcúdia, podrien estar emplaçats a la vora d'un hipotètic camí que seguiria per la part baixa del pla amb un traçat paral·lel a la costa. Al sud del riu Belcaire, en el sector meridional on el pla litoral s'estreny, resulta indubtable la funció de control del camí que devien exercir els tres assentaments més importants coneguts: la Punta, el Castellar i el Castell d'Almenara. En el cas d'aquest darrer, la seua ubicació a la serra que talla transversalment el pla li atorga un paper decisiu en el control de l'entrada septentrional al territori d'*Arse-Saguntum*.

1.2. EL CAMÍ INTERIOR

Segueix el corredor central des de Tortosa per Sant Mateu i les Coves de Vinromà i, per Borriol, accedeix a la Plana (fig. 6, 2-2). El traçat conservat en l'actualitat fou fixat per la via Augusta i seguit en bona part pel camí reial a l'Edat Mitjana. Com assenyalava Oliver (1992b, 36), en el seu extrem septentrional els assentaments ibèrics són escassos, puix d'entre els iberoromans només coneixem la població de Traiguera. Cap al sud es tornen més nombrosos i van flanquejant el corredor a ambdós costats: els Molins, els Barranquets, els Tossalets, la Bassa, els Racons, els Torners, la Garrida, els Vilarets, el Puigpedró, el Mas d'En Senyor, el Vilaret, Barberes, Barrisques, les Llànties, el Tossal de Subarra, el Tossal de Gaidó, la Serreta, el Mas de la Costa, la Costa, el Corral d'En Llopi, el Constantí, el Tossal de la Balaguera, el Tossal de l'Assut i el Tossalet de les Forques. En conjunt són 24 jaciments que presenten materials que poden datar-se en els segles II-I, un nombre major que al camí litoral.

En la distribució del poblament al llarg d'aquest camí hi ha un clar desequilibri entre la densitat dels sectors central i meridional i el septentrional. En aquest fet fonamenta Oliver (1992b, 39-40) la seua consideració que aquest camí no té importància fins a l'època romana. Tanmateix, cal no oblidar que la zona que estudia aquest autor, en l'extrem nord, comprén només una part de tot el camí, i fins a l'època moderna sembla estar prou deshabitada. No podem oblidar que els dos camins amb direcció NE-SO formen part de llargs itineraris, cosa per la qual cal tenir en compte el que passa en les zones pròximes. Des d'aquest punt de vista, una ruta de llarg abast, com devia ser l'anomenada via Heraclea, podia travessar zones molt desigualment poblades: és evident que el corredor central al nord de Traiguera sembla estar escassament poblat, però en canvi al sud, entre les Coves de Vinromà i la Pobra

Tornesa, presenta una gran densitat de poblament. Així doncs, d'aquesta anàlisi resulta difícil extreure conclusions de caràcter general i històric.

En relació amb la densitat de poblament en els sectors central i meridional d'aquest corredor, crec possible que la seua utilització com a via de comunicació en època republicana actués com un factor important en la ubicació d'alguns assentaments que se situen a la vora del traçat de la via Augusta. Un exemple pot ser la *mansio Ildum*, situada a 51 milles (75'5 km) de *Dertosa* i 46 (68'1 km) de *Saguntum* (Arasa i Rosselló, 1995, 55), que hom convé a identificar amb l'assentament de l'Hostalot a Vilanova d'Alcolea (Arasa, 1989c; Ulloa i Grangel, 1996). Aquesta posta de topònim ibèric es troba flanquejada per dos petits assentaments iberoromans de nova fundació situats a molt curta distància: la Garrida a 500 m al nord i els Vilarets a 200 m al sud, ambdós emplaçats a la mateixa vora de la via. En l'elecció del lloc que ocupen podria haver estat determinant el pas del camí. El mateix pot haver succeït en el cas d'altres assentaments també nous situats a la seua vora, com la Bassa, o a curta distància del seu traçat, com els Molins, (160 m), els Barranquets (0'6 km), els Racons (0'5 km), el Vilaret (0'4 km) i el Corral d'En Llopi (50 m).

Aquesta modesta proliferació d'assentaments situats a la vora o molt pròxims al traçat del que serà el camí en el període imperial pot indicar que aquest ja estava en ús en època republicana. L'elecció del traçat interior per a la construcció de la via Augusta podria explicar-se així pel fet que era el que seguia el camí històric.

2. CAMINS AMB DIRECCIÓ NO-SE

Pel que fa als camins amb direcció SE-NO, al Baix Maestrat Oliver (1992b, 38) distingeix un primer itinerari que segueix el riu Cervol pel marge esquerre, des de la seua desembocadura fins a Rossell i Vallibona, amb els assentaments del Puig de la Misericòrdia, el Perengil i el Mas de Víctor en els seus extrems i, cap a l'interior, els jaciments de ferro de la Tinença de Benifassà. Per la cronologia d'alguns d'aquests assentaments, la seua utilització remuntaria al segle VII. La seua importància, però, creiem que és molt relativa, ja que hom pot suposar el pes de l'explotació dels recursos de mineral de ferro de la Tinença de Benifassà, sobretot en el període del Ferro Antic que és quan hi ha una major concentració d'assentaments a Rossell, però en l'Ibèric Final els assentaments són escassos; caldria, doncs, estudiar en profunditat els jaciments de ferro de la Tinença de Benifassà per tal de relacionar llur explotació amb l'evolució del poblament antic en la seua perifèria oriental.

2.1. EL CAMÍ DE MORELLA

Amb aquest topònim designem un camí històric que des de la costa es dirigeix cap a Morella seguint el curs de la rambla de Cervera (fig. 6, 3-3). Durant els segles XIV-XV, Peníscola fou el punt d'arribada d'aquest camí des de l'interior, puix a través del seu port eixia cap a Itàlia tota la llana de les comarques del Maestrat i dels Ports. Es tracta d'un camí que segueix la rambla de

Cervera fins al castell d'aquesta població, des d'on es divideix en dos ramals: un es dirigeix cap a Benicarló i l'altre cap a Peníscola.

Per a Oliver (1992b, 38), el traçat d'aquest camí des de la costa segueix la rambla de Cervera pel marge dret, travessa les serres de la Perdiguera i de Serra pel santuari de la Font de la Salut i segueix per la Jana i Xert cap a Morella. La seua existència és indubtable, puix el fondejador de les Roques de la Barbada deu ser el punt d'entrada de tots els productes ceràmics que trobem distribuïts pels assentaments ibèrics de l'interior fins a la comarca dels Ports i possiblement al Baix Aragó. Però hi ha un altre traçat que enllaça un major nombre d'assentaments i es dirigeix cap a l'entrada natural de la comarca dels Ports per Vallivana sense fer tan gran marrada pel nord. Es tracta del Camí de Cervera que des de Benicarló es dirigeix cap a l'oest al sud de la Rambla i passa a la vora dels assentaments de la Tossa Alta i la Curolla (Cervera del Maestre); al nord queden la Picossa i el Mas d'Aragó. Després segueix fins al Castell de Cervera i, des d'aquesta població, el Camí de Morella enllaça amb el camí interior i per la Curolla (Xert) segueix la rambla de Cervera cap a Vallivana, el brançal de la comarca dels Ports. En conjunt, són 6 importants assentaments que estan ocupats en el període Ibèric Final.

Oliver esmenta un tercer camí que des de Peníscola segueix per Cervera del Maestre i Sant Mateu fins a enllaçar amb l'anterior a l'altura de Xert. Es tracta de l'esmentada "ruta de la llana" de la Baixa Edat Mitjana. Tanmateix, aquest camí té un traçat diferent només entre Peníscola i Cervera, ja que des de la segona localitat cap al NO s'uneix amb l'anterior. En el seu traçat enllaça els assentaments del Poaiç i la Curolla (Cervera del Maestre). En tots dos juga un paper fonamental el Castell de Cervera, el lloc on conflueixen. No sabem res sobre una hipotètica ocupació antiga de Peníscola, tot i que les característiques del lloc permeten suposar-ho i hi ha notícia de la troballa de ceràmica de vernís negre. Només coneixem una àmfora massaliota de la primera meitat del segle V trobada casualment a la platja nord de la localitat (Sánchez Fernández, 1987; Oliver, 1990-91, 178).

2.2. EL CAMÍ DE VISTABELLA

Comença a la Ribera de Cabanes, a l'altura de la Torre de la Sal, però sense que se n'haja conservat el traçat en el primer tram des d'aquest jaciment (Muncharaz, 1985, 32; Andreu, 1988, 40-41; Arasa i Abad, 1989, 30). Després de passar per la vora del Bordissal i el Tancat, al peu del Tossal de Mortòrum, amb el topònim de camí de la Fusta travessa la serra prelitoral per l'assentament del Campello i arriba al Pla de l'Arc, on deixa a l'esquerra la Serreta i el Mas de la Costa i la Costa, i més endavant el Tossal de Gaidó (fig. 6, 4-4). Després de travessar el pla, des de Cabanes

continua per la Vall d'Alba i la Pelejana, travessa la rambla Carbonera i segueix pel coll de la Bassa fins a Atzeneta. Més endavant segueix pel coll del Vidre fins a Vistabella, travessa el Pla i es dirigeix cap al riu Montlleó que passa pel mas del Pont en direcció a Mosquerola (Terol). Un itinerari alternatiu per al primer tram d'aquest camí podia ser el que remunta el riu Xinxilla des de la Ribera, al peu del Castell de Miravet, i per les Santes arriba al Pla de l'Arc per la vora del Mas de la Costa, des d'on s'uniria amb l'anterior prop del Tossal de Gaidó.

L'existència d'un important assentament ibèric en la costa al principi d'aquest camí li dona un indubtable caràcter comercial, a partir del qual es distribuïrien els productes d'importació entre els assentaments de l'interior. La seua notable extensió i el considerable volum de ceràmiques tardorepublicanes que s'hi han trobat, permeten deduir que degué jugar un paper fonamental en les activitats comercials del període iberoromà en aquesta zona.

2.3. EL CAMÍ DELS BANDEJATS

Amb un principi incert, tal vegada relacionat amb els fondejadors del Pujol de Gasset o de Benafeli, és possible l'existència d'un camí que seguiria en un primer tram la vora dreta de la rambla de la Viuda, que travessaria per a dirigir-se cap a l'Alcora, on el Camí dels Bandejats passa a la vora dels jaciments de Santa i prop de la Moratella, deixant a la dreta el de Montnegre, segueix la vora esquerra del riu de l'Alcora i passa prop del Tossalet de Montmira (fig. 6, 5-5). Després continua per Figueroles i puja cap a Lluca i Villahermosa, des d'on s'endinsa en terres terolenques.

2.4. EL CAMÍ DEL MILLARS

El curs del Millars degué constituir també una important via de comunicació. Amb un possible principi en la costa, tal vegada al fondejador del Calamó, el camí podia seguir la vora dreta del Millars per l'Alter de Vinarragell (fig. 6, 6-6). A continuació, a la vora esquerra es troben diversos assentaments com el Torrelló del Boverot i el Torrelló d'Onda. Més endavant, quan el riu s'encaixa i conforma un camí natural, els jaciments ibèrics sovintegen en les altures que el flanquegen: l'Alcúdia (Fanzara), el Castillet (Toga), etc, en una zona insuficientment estudiada. El seu caràcter de camí natural per a accedir a una comarca de complicada orografia com l'Alt Millars, dona versemblança a la seua utilització en aquesta època.

XII. CONCLUSIÓ FINAL: UN DESENVOLUPAMENT URBÀ TRUNCAT

En els segles II-I, un dels trets més importants del poblament existent en aquesta franja del territori costaner situat entre el riu Ebre i la ciutat de *Saguntum* és sens dubte la inexistència de nuclis urbans. Mentre que a les comarques centrals del País Valencià hi ha una important concentració de ciutats ibèriques i romanes, en aquesta zona, en una franja de més de 140 km de longitud, tan sols trobem en època romana una petita ciutat situada en una muntanyosa comarca de l'interior, *Lesera*. Aquest buit resulta estrany en la molt urbanitzada façana mediterrània peninsular i no es correspon, evidentment, amb les possibilitats agrícoles d'aquest territori, on hi ha extenses planes litorals i valls interiors aptes per al conreu, no molt diferents de les que trobem en altres zones amb una regular presència urbana. Han de ser altres, i probablement molt diverses, les raons que expliquen aquesta absència.

En un primer moment, previ a la conquesta romana, almenys un assentament situat a la Plana de Castelló -la comarca amb més possibilitats agrícoles i on hi ha més concentració d'assentaments ibèrics de major superfície-, havia arribat a tenir un desenvolupament important: la Punta, amb unes 3'5-4 ha de superfície i una acrópolis amb construccions monumentals que el fan destacar entre la resta. Aquesta situació, però, queda lluny del que resulta normal en altres zones pròximes de l'Edetània, on trobem nuclis urbans que abasten entre 8-10 i 15 ha (*Arse-Saguntum*, *Edeta-Liria*). El desenvolupament urbà, doncs, havia arribat en aquesta zona a un nivell que podem considerar incipient. En la meitat septentrional del territori estudiat la situació és ben diferent, ja que els nuclis més grans a penes si tenen superfícies superiors a 1 ha, en consonància amb la manca de nuclis urbans que trobem en la major part de la Il·lencavònia.

Entre els factors que intervenen en la localització de les ciutats, l'accessibilitat, l'existència de recursos físics i una adequada comunicació s'acompleixen en alguns dels assentaments estudiats, especialment a la Plana. La presència de la major part dels més extensos assentaments ibèrics en aquesta comarca així sembla indicar-ho (la Punta, el Solaig, la Torre d'Onda). L'altre d'aquests, la Torre de la Sal, està situat en una altra plana litoral, la Ribera de Cabanes, al nord de la Plana de Castelló. Les bases per al desenvolupament urbà, doncs, existien -si bé embrionàriament- en època ibèrica.

A escala local, qualsevol d'aquests assentaments ibèrics podria haver arribat a desenvolupar-se com una ciutat. Entre els quatre més grans, la Torre de la Sal i tal vegada la Torre d'Onda

tenen un marcat caràcter funcional que els lliga a l'activitat comercial. La Punta, precisament el de major extensió, sembla aproximar-se al que podria considerar-se com una ciutat. Però la seua grandària impossibilita considerar-lo com a tal i obliga a encasellar-lo en una categoria inferior de difícil definició: quelcom com un assentament protourbà desenvolupat. Cap d'aquests nuclis, però, prolonga la seua existència fins a l'època imperial. La seua evolució en un període màxim de 150 anys ens mostra que per diverses raons tots van desaparèixer. En aquest fet cal veure una indubtable intencionalitat: entre les necessitats estratègiques de l'administració romana no va figurar el desenvolupament d'una ciutat en aquest territori; el seu control devia efectuar-se des d'altres ciutats pròximes com *Saguntum*.

A la Plana de Castelló la intervenció romana es va concretar en l'escapçament de l'estructura jeràrquica del poblament, en una acció selectiva que possiblement cal situar en el context de les rebel·lions indígenes de principis del segle II i que també deixà l'empremta en altres assentaments del País. Els dos nuclis més desenvolupats en aquest moment, la Punta i el Solaig, experimenten una important recessió o desapareixen amb la conquesta romana. Aquest fet resulta decisiu en una zona amb un desenvolupament urbà incipient, puix suposa la desaparició de les bases per al creixement i consolidació dels nuclis preexistents (Arasa, 1999c, 211). D'altra banda, aquest fet suposa l'inici del procés d'assimilació cultural que durarà quasi dos segles i suposarà la lenta desaparició dels trets fonamentals de la societat ibèrica.

Al llarg del segle II l'estructura del poblament iberoromà descansa sobre els petits nuclis fortificats situats en altura i es caracteritza per la continuïtat en l'ocupació de la major part dels assentaments. Així, continuaran ocupats alguns assentaments que, almenys en aquest període, arribaran a tenir superfícies d'entre 0'8 i 1'1 ha: el Tossal de la Balaguera, la Curolla (Xert) i el Cormulló dels Moros, a més de molts altres de menor importància. En la segona meitat d'aquest segle es desenvolupa un altre tipus d'assentament -amb precedents en època ibèrica- caracteritzat per les seues reduïdes dimensions i per ocupar emplaçaments sense possibilitats defensives. La seua proliferació, possiblement a causa de la desestructuració del model de poblament propi de l'Ibèric Ple, deu ser conseqüència del reassentament de la població i, en algunes zones, d'un augment demogràfic. Es configura així un model jeràrquic del poblament -a una escala diferent del que trobem en altres territoris estudiats- de caràcter certament continuïsta que reflecteix una gran

fragmentació del territori, amb una diversitat de petits llocs centrals que, com el Tossal de la Balaguera i el Cormulló dels Moros, articulen el poblament existent al seu voltant. Un cas diferent és la Torre de la Sal, un assentament situat en la costa la trajectòria del qual sembla anar lligada al comerç, que des de mitjan segle assolí un important desenvolupament en el període d'auge del comerç italià, fins a abastar una superfície de 3'5-4 ha, i sembla desaparèixer en el primer quart del segle I aC. És justament en aquest jaciment on s'ha trobat l'única evidència d'utilització de tècniques i materials constructius romans en un paviment possiblement emprat en activitats d'elaboració de productes agrícoles o pesquers.

Des del final del segle II i en els primers decennis del segle I aC, alguns assentaments comencen a abandonar-se, en un procés que sembla culminar amb la guerra sertoriana, els efectes de la qual no són fàcils de determinar. Tal vegada el final d'algun dels més importants assentaments que seguien ocupats, com el Tossal de la Balaguera, la Curolla (Xert) o el Cormulló dels Moros, pugua situar-se en aquesta conjuntura, però no són suficientment coneguts com per a poder fixar-lo amb tanta precisió. Amb posterioritat, potser com a conseqüència d'un reassentament de població, en el segon quart del segle es desenvolupa un altre assentament costaner situat a la Plana de Castelló, la Torre

d'Onda, també amb una superfície aproximada de 3 ha, que sembla perdurar almenys fins a mitjan segle, ja en el lliandar de l'època imperial. Amb l'abandonament dels antics *oppida* ibèrics i la creixent implantació dels petits assentaments rurals que prefiguren les vil·les altimperials es determina el caràcter rural del poblament d'aquest territori en els segles següents. Des del regnat d'August i durant el segle I dC anirà desenvolupant-se el model de poblament rural que descansa sobre les *uillae*, amb la implantació del qual aniran desapareixent els trets residuals de la cultura ibèrica que havien perviscut.

El desenvolupament potencial d'aquests nuclis podia haver culminat en l'aparició d'un nucli major, però, com ha assenyalat Jacob (1997), la intervenció romana va interrompre una evolució que, si a llarg termini hauria pogut posar la cultura ibèrica al mateix nivell que altres cultures clàssiques, en el territori que estudiem va truncar el desenvolupament urbà -ja de per si certament endarrerit- i el va sumir en un retard històric en el naixement de veritables ciutats. Tant és així, que l'únic nucli urbà existent en època islàmica entre Sagunt i Tortosa, l'única *madina* esmentada per les fonts a partir del segle X, és Borriana, el perímetre murat de la qual envolta una reduïda superfície de 3'5 ha (Guichard, 1987; Verdegall, 1993).

BIBLIOGRAFIA

Fonts literàries

Anònim

ICART, J. (1988): *G. Juli Cèsar. Guerra d'Àfrica. Guerra d'Hispania*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Appià

GÓMEZ ESPELOSÍN, F. J. (1993): *Apiano. Sobre Iberia y Aníbal*, Alianza, Madrid.

WHITE, H. (1912): *Appian's Roman History. I. The wars in Spain*, The Loeb Classical Library, London-New York.

WHITE, H. (1933): *Appian's Roman History. III. The civil wars. Books I-III*, The Loeb Classical Library, London-New York.

Aviè

HOLDER, A. (1965): *Rufi Festi Avieni Carmina*, Hildesheim [1887, Heidelberg].

MANGAS, J. i PLÁCIDO, D. eds. (1994): *Avieno. Ora maritima. Descriptio orbis terrae phaenomena*, Testimonia Hispaniae Antiqua I, Madrid.

VILLALBA I VARNEDA, P. (1986): *Ruf Fest Aviè. Periple (Ora maritima)*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Cèsar

FABRE, P. (1954): *César. La guerre civile*, I, Les Belles Lettres, Paris.

MORATÓ, J. M. (1973): *G. Iuli Cèsar. Comentarís de la guerra civil*, I, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Ciceró

PLASBERG, O. (1977): *M. Tulli Ciceronis scripta quae mansuerunt omnia. Fasc. 46. De diuinatione. De fato. Timaetus*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

SHACKLETON BAILEY, D. R. (1988): *M. Tulli Ciceronis Epistulae ad familiares. Libri I-XVI*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

Dió Cassi

CARY, E. (1954): *Dio's Roman History. IV. Books XLI-XLV*, The Loeb Classical Library, Cambridge.

CARY, E. (1968): *Dio's Roman History. VII. Books LVI-LX*, The Loeb Classical Library, London.

Estrabó

LASSERRE, F. (1966): *Estrabon. Géographie. II (Livres III et IV)*, Les Belles Lettres, Paris.

MEANA, Mª J. i PIÑERO, F. (1992): *Estrabón. Geographia. Libros III-IV*, Biblioteca Clásica Gredos, Madrid.

Flor

JAL, P. (1967): *Florus. Oeuvres*, I, Les Belles Lettres, Paris.

Frontí

IRELAND, R. I. (1990): *Iulius Frontinus Strategemata*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig.

Hecateu de Milet

JACOBY, F. (1968): *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, I, Leiden.

Isidor de Sevilla

LINDSAY, W. M. (1971): *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, Oxford Classical Texts, Oxford.

Itinerari d'Antoní

CUNTZ, O. (1929): *Itineraria Romana. Volumen Prius, Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig.

Livi

SCHLESINGER, A. C. (1976): *Livy XIV. Summaries. Fragments. General Index*, The Loeb Classical Library, London.

VALLEJO, J. (1946): *Tito Livio Libro XXI*, CSIC, Madrid.

DOREY, Th. A. (1971): *Titi Livi ab urbe condita libri XXI-XXV*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig.

RAMÍREZ, A. i FERNÁNDEZ, J. (1992): *Tito Livio. Historia de Roma. La segunda guerra púnica. I: Libros 21-25*, Alianza, Madrid.

CONWAY, R. S. i JOHNSON, S. K. (1968): *Titi Livi ab urbe condita. Libri XXVI-XXX*, IV, Bibliotheca Osoniensis, Oxonii.

SOLÍS, J. i GASCÓ, F. (1992): *Tito Livio. Historia de Roma. La segunda guerra púnica. II: Libros 26-30*, Alianza, Madrid.

HUGH McDONALD, A. (1969): *Titi Livi ab urbe condita. Libri XXXI-XXXV*, V, Bibliotheca Osoniensis, Oxford.

BRISCOE, J. (1991): *Livi ab urbe condita. Libri XXXVI-XL*, II, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

Orosi

TORRES RODRÍGUEZ, C. (1985): *Paulo Orosio. Su vida y sus obras*, Santiago.

ZANGEMEISTER, C. (1967): *Historiarum aduersum paganos libri VII accedit eiusdem liber apologeticus*, Hildesheim [1882, Wien].

Plini el Vell

IAN, L. i MAYHOF, C. (1967): *C. Plini Secundi Naturalis Historia. Libri I-VI*, I, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

IAN, L. i MAYHOF, C. (1967): *C. Plini Secundi Naturalis Historia. Libri XXIII-XXX*, I, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

RACKHAM, H. (1961): *Pliny Natural History libri XXXIII-XXXV*, IX, The Loeb Classical Library, London-Cambridge.

Plutarc

FLACELIÈRE, R. i CHAMBRY, E. (1969): *Plutarque. Vies. Aristide-Caton l'Ancien - Philopoemen-Flaminius*, V, Les Belles Lettres, Paris.

FLACELIÈRE, R. i CHAMBRY, E. (1973): *Plutarque. Vies. Sertorius-Eumène - Agésilas-Pompée*, VIII, Les Belles Lettres, Paris.

RIBA, C. (1935): *Plutarc. Vides paral-leles. Emili Paulus i Timoleont. Èumenes i Sertori*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Polaynós

WOELFFLIN, E. i MELBER, I. (1979): *Polyaenus. Strategematon libri VIII*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

Polibi

RAMON I ARRUFAT, A. (1930): *Polibi. Història. Llib. II-III*, II, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

RAMON I ARRUFAT, A. (1935): *Polibi. Història. Llibres III-IV*, III, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

FOUCAULT, J. DE (1971): *Polybe. Histoires. Livre III*, Les Belles Lettres, Paris.

BALASCH, M. (1965): *Polibi. Història. Llibres IX-X*, VI, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

FOULON, E. i WEIL, R. (1990): *Polybe. Histoires. Livres X et XI*, Les Belles Lettres, Paris.

BALASCH, M. (1968): *Polibi. Història. Llibres XI-XII*, VII, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Ptolemeu

MÜLLER, C. (1883): *Claudi Ptolemaei Geographia*, I, Paris.

Sal-lusti

REYNOLDS, L. D. (1991): *C. Sallusti Crispi. Catilina. Iugurtha. Historiarum fragmenta selecta. Appendix Sallustiana*, Bibliotheca Osoniensis, Oxonii.

CIRUELO, J.-I. (1964): *Sal-lusti. Apèndix (Fragments i obres espúries)*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Suetoni

AILLOUD, H. (1967): *Suétone. Vies des douze Césars. César-Auguste*, I, Les Belles Lettres, Paris.

ICART, J. (1966): *G. Suetoni Tranquil-le. Vides del dotze Cèsars. Cèsar*, I, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

ICART, J. (1969): *G. Suetoni Tranquil-le. Vides del dotze Cèsars. Claudi, Neró*, IV, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

ICART, J. (1971): *G. Suetoni Tranquil-le. Vides del dotze Cèsars. Galba, Otó, Vitel-li, Vespasià, Tit, Domicià*, V, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Tàcit

DE SAINT-DENIS, E. (1967): *Tacite. Vie d'Agricola*, Les Belles Lettres, Paris.

REQUEJO, J. M. (1988): *Cornelio Tácito. Agrícola. Germania. Diálogo sobre los oradores*, Gredos, Madrid.

DOLÇ, M. (1965): *P. Corneli Tàcit. Annals II. Llibres III-IV*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

GOELZER, H. (1959): *Tacite. Annales. Livres IV-XII*, Les Belles Lettres, Paris.

Varró

KENT, R. G. (1977): *Varro. De lingua latina*, I, The Loeb Classical Library, London.

MARCOS CASQUERO, M.-A. (1990): *De lingua latina*, Madrid.

Abreviatures utilitzades en el text

CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin.
DS	Daremberg, Saglio i Pottier, Paris, 1877-1919.
EAACO	Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Roma, 1958 ss.
ELH	Enciclopedia Lingüística Hispánica, I, Madrid, 1960.
FGH	Fragmente der Griechischen Historiker = Jacoby, 1968.
FHA	<i>Fontes Hispaniae Antiquae</i> = Schulten, 1922 ss. i Bejarano, 1987.
GERV	Gran Enciclopedia de la Región Valenciana, Valencia, 1972-73.
ILER	Inscripciones latinas de la España romana = Vives, 1971.
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , Zürich-München, 1981 ss.
MLH	<i>Monumenta Linguarum Hispanicarum</i> = Untermann, 1990.
OC	<i>Onomasticon Cataloniae</i> = Coromines, 1989 ss.
RE	Real Enciclopäedia = Wisowa, Kroll i Mittelhaus, 1883 ss.
THA	<i>Testimonia Hispania Antiqua</i> . Mangas i Plácido eds., 1994 i 1998
ThLL	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i> .
TIR	<i>Tabula Imperii Romani</i> = Fatás et alii eds., 1993; Guitart et alii eds., 1997

- AA.DD. (1983): *Indigenismo y romanización en el Conventum Asturum*, Madrid.
- AA.DD. (1990): *Los bronceos romanos en España*, Madrid.
- ABAD CASAL, L. (1983): "Un conjunto de materiales de La Serreta de Alcoy", *Lucentum*, 2, Alicante, pp. 173-197.
- ABAD CASAL, L. (1985): "Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas", *I Jornades de Arqueologia de la Universitat de Alicante*, Alicante, pp. 337-382.
- ABAD CASAL, L. (1992): "Las culturas ibéricas del área sur-oriental de la Península Ibérica", *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 151-166.
- ABAD CASAL, L. (1998): "Formas artísticas en la Hispania republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 441-446.
- ACCARONA, F.; LA FORGIA, E.; SCHIAVONE, E.; PALUMBO, C. i ZIVIELLO, C. (1985): "La fornace di Corso Umberto", *Napoli Antica*, Napoli, pp. 378-385.
- ADROHER, A. M^a i LÓPEZ MARCOS, A. (1996): "Las cerámicas de barniz negro. II. Cerámicas campanienses", *Florentia Iliberritana*, 7, Granada, pp. 11-37.
- ADROHER, A. M^a; PONS, E. i RUIZ DE ARBULO, J. (1993): "El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico en la zona de Emporion y Rhode (ss. IV-II A.C.)", *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, pp. 31-70.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T. i RAMÓN, E. (1994): "L'assentament pre-romà de Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, pp. 177-227.
- AGUAROD OTAL, C. (1991): *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.
- AGUAROD OTAL, C. (1992): "Un ánfora Tarraconense I/Layetana I con sello ibérico procedente de Salduie", *Boletín del Museo de Zaragoza*, 11, Zaragoza, pp. 109-116.
- AGUAYO, P. i SALVATIERRA, V. (1987): "El poblamiento ibérico en las altiplanicies granadinas", *Iberos. Actas de las I Jornades sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 229-238.
- AKERRAZ, A. et alii (1981-82): "Fouilles de Dchar Jdid 1977-1980", *Bulletin d'Archéologie Marocaine*, XIV, Rabat, pp. 169-244.
- ALBERTINI, E. (1911-12): "Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, Barcelona, pp. 323-474.
- ALBERTOS FIRMAT, M. L. (1966): *La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca.
- ALBERTOS FIRMAT, M. L. (1990): "Los topónimos en -briga en Hispania", *Veleia*, 7, Vitoria-Gasteiz, pp. 131-146.
- ALCINA FRANCH, J. (1950): "Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVI, Castellón, pp. 92-128.
- ALFARO, M. i BRONCANO, S. (1992): "El sistema defensivo de la puerta de entrada a la ciudad ibérica del Castellar de Meca (Ayora, Valencia)", *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, pp. 73-82.
- ALLEPUZ MARZÀ, X. (1996): "Epigrafía ibérica de la Balaguera (la Pobla Tornesa, Castelló)", *I Jornades Culturals a la Plana de L'Arc*, La Pobla Tornesa, pp. 3-11.
- ALLEPUZ MARZÀ, X. (1999): *Introducció al poblament ibèric a la Plana de l'Arc (La Plana Alta, Castelló)*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de València, València.
- ALLEPUZ MARZÀ, X. (2000): "L'assentament del Tossal de la Balaguera cinquanta anys després", *Montornés. Butlletí de l'Associació Cultural La Balaguera*, 10, La Pobla Tornesa.
- ALLEPUZ MARZÀ, X. (en premsa): "Les ceràmiques ibèriques de temàtica figurada del Tossal de les Forques (Borriol)", *V Jornades Culturals a la Plana de l'Arc*, Borriol.
- ALMAGRO BASCH, M. (1945): "Museo Arqueológico de Barcelona", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, VI, Madrid, pp. 21-22.
- ALMAGRO BASCH, M. (1953): *Las necrópolis de Ampurias. Necrópolis indígenas*, I, Barcelona.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1973): "Cascos del Bronce Final en la Península Ibérica", *Trabajos de Prehistoria*, Madrid, 30, Madrid, pp. 349-362.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1983): "Colonizzazione e acculturazione nella Penisola Iberica", *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés antiques*, Pisa-Roma, pp. 429-461.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1987): "El área superficial de las poblaciones ibéricas", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 21-34.
- ALMAR, A.; LÓPEZ, J. i ESPINOSA, J. M. (1965): *Chilches, pueblo de España*, Valencia.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ALONSO, A. i CERRILLO, E. (1998): "Complejidad social y conquista romana", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Granollers, pp. 33-42.
- ALVAR, J. (1990): "El contacto intercultural en los procesos de cambio", *Gerión*, 8, Madrid, pp. 11-27.
- ALVAR, J. (1994): "Las ciudades del litoral ibero según las fuentes clásicas", *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península ibérica*, Madrid, pp. 722.
- ALVAR, J. (1999): "Religiosidad y religiones en Hispania", *La romanización en Occidente*, J. Alvar i J. M. Blázquez eds., Madrid, pp. 239-277.
- AMANTE, M.; MARTÍN, M.; PÉREZ, M^a A; GONZÁLEZ, R. i MARTÍNEZ, M^a (1995): "El sacellum dedicado a Iuppiter Stator en Cartagena", *Antigüedad y Cristianismo*, XII, Murcia, pp. 533-562.
- AMAR, G. i LIOU, B. (1984): "Les estampilles sur amphores du Golfe de Fos", *Archaeonautica*, 4, Paris, pp. 145-211.
- AMARÉ TAFALLA, M. T. (1988): *Lucernas romanas en Aragón*, Zaragoza.
- ANDERSON, V. R. (1987): "The chronology and fonction of ceramica unguentaria", *American Journal of Archeology*, 91/1, Boston, pp. 105-122.
- ANDRÉ, J. (1981): *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris.
- ANDREU VALLS, G. (1975): "Los antiguos términos de Miravet, Albalat y Cabanes. Notas históricas, documentales y bibliográficas en el IV Centenario de su unión territorial", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LI, Castellón, pp. 213-243.
- ANNECCHINO, M. (1977): "Suppellettile fittile da cucina di Pompei", *L'instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei nella prima età imperiale*, *Quaderni di Cultura Materiale*, 1, Roma, pp. 105-120.
- ANÒNIM (1975): "Descubrimiento de tres poblados en Castellón de la Plana", *Informació Arqueològica*, 18, Barcelona, p. 183.
- AQUILUÉ, X. (1993a): "Un conjunt ceràmic d'època tardo-república procedent de la part alta de Tarragona", *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, pp. 587-602.

- AQUILUÉ, X. (1993b): *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X. i DUPRÉ, X. (1986): "Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana", *Forum*, 1, Tarragona, pp. 3-20.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J. i RUIZ DE ARBULO, J. (1991): "La cronologia de les muralles de Tàrraco", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, pp. 271-301.
- AQUILUÉ, J.; MAR, R.; NOLLA, J. M.; RUIZ DE ARBULO, J. i SANMARTÍ, E. (1984): *El fòrum romà d'Empúries*, Barcelona.
- AQUILUÉ, X. i PARDO, J. (1990): "La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)", *Cypsela*, VIII, Girona, pp. 87-100.
- AQUILUÉ, X. i SUBIAS, E. (1986): "Sobre la fundació de la ciutat romana de Baetulo (Badalona)", *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp. 353-359.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1976): "Las excavaciones del Grau Vell y el puerto de la ciudad de Arse-Saguntum", *Saitabi*, XXVI, València, pp. 41-46.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1982a): *Excavacions en el Grau Vell (Sagunto, València). (Campanyes de 1974 y 1976)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 72, València.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1982b): "Las ánforas del tipo Lamboglia 2 en el País Valenciano", *Estudis dedicats a J. J. Peset*, València, pp. 153-155.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1984): "La cisterna del flanco septentrional del foro de Saguntum", *Saguntum*, 18, València, pp. 195-203.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1988): "Algunes qüestions entorn de la història de Sagunt", *Fonaments*, 7, Barcelona, pp. 57-66.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1992a): "Evolución del área cívica saguntina", *Journal of Roman Archeology*, 5, Michigan, pp. 56-68.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1992b): "Un templo republicano en el centro cívico saguntino", *Cuadernos de Arqueología Romana*, 1, Murcia, pp. 67-82.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1995): "Un ánfora de *Tr. Loasio* en Sagunto (València)", *Extremadura Arqueológica*, V, *Homenaje a la Dra. Dª Milagro Gil-Masarell Boscà*, Cáceres-Mérida, pp. 247-263.
- ARANEGUI GASCÓ, C. coord. (1996): *Els romans a les terres valencianes*, Institució Valenciana d'Estudis i Investigacions, València.
- ARANEGUI, C. i GIL-MASCARELL, M. (1978): "Vasos plásticos y cerámicas con decoración en relieve de barniz negro", *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 13-16.
- ARANEGUI, C.; CHINER, P.; HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ PIÑOL, M. i MANTILLA, A. (1985): "El Grau Vell de Sagunt. Campaña de 1984", *Saguntum*, 19, València, pp. 201-223.
- ARASA I GIL, F. (1979): "Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6, Castellón, pp. 121-179.
- ARASA I GIL, F. (1980): "El Punt del Cid d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, pp. 219-242.
- ARASA I GIL, F. (1983): "Ceràmica de vernís negre del poblat ibèric del Torrelló", *Butlletí Informatiu de l'Agrupació Cultural La Vila-roja*, Almassora.
- ARASA I GIL, F. (1986): "Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià", *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, XXIII, Barcelona, pp. 38-46.
- ARASA I GIL, F. (1987a): "Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports", *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenses*, 2, Castelló de la Plana.
- ARASA I GIL, F. (1987b): "El Maestrat en època romana", *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 128-137.
- ARASA I GIL, F. (1987c): "L'època romana", *Burriana en su Historia*, I, Burriana, pp. 43-59.
- ARASA I GIL, F. (1989a): "Notes sobre l'hidrònim Bergantes", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI, Castellón, pp. 163-171.
- ARASA I GIL, F. (1989b): "Una estela ibèrica de Bell-lloc (la Plana Alta)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIX, València, pp. 91-99.
- ARASA I GIL, F. (1989c): "L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea, Castelló). Una possible estació de la Via Augusta", *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 769-778.
- ARASA I GIL, F. (1990): "Memòria històrica", a F. Grande, I. Gil-Masarell, F. Arasa i M. Masip: *Alzamiento de planos, análisis, diagnóstico y propuestas del Castell Vell y Ermitorio de la Magdalena*, Castellón.
- ARASA I GIL, F. (1992): *La romanización del Alto Palancia según la epigrafía*, Segorbe.
- ARASA I GIL, F. (1994): "Notes sobre la romanització en l'antic territori del Castell de Culla", *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la Carta de Població (1224-1994)*, I, Culla, pp. 197-207.
- ARASA I GIL, F. (1995a): "Material provinent del jaciment ibèric del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló). II Els materials d'importació i les imitacions", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló de la Plana, pp. 125-155.
- ARASA I GIL, F. (1995b): "Dues llànties tardo-romanes del Pou de Llobet (Albocàsser, l'Alt Maestrat)", *Saguntum*, 29, València, pp. 253-257.
- ARASA I GIL, F. (1996): "L'arqueologia romana de Borriana", *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, 7, Borriana, pp. 85-99.
- ARASA I GIL, F. (1997a): "Aproximació a l'estudi del canvi lingüístic en el període ibero-romà (segles II-I a.C.)", *Arse. Número especial dedicado a Domingo Fletcher Valls*, 28-29, Sagunto, pp. 83-107.
- ARASA I GIL, F. (1997b): "Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII, Girona, pp. 1145-1159.
- ARASA I GIL, F. (1998a): "Mosaics romans a les comarques septentrionals del País Valencià", *Saguntum*, 31, València, pp. 213-224.
- ARASA I GIL, F. (1998b): "Escultures romanes de Castelló", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló de la Plana, pp. 311-347.
- ARASA I GIL, F. (1998c): "La vil·la romana de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (la Plana Baixa)", *2n Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre*, Sagunt, pp. 129-145.
- ARASA I GIL, F. (1999a): "La romanización: cambio cultural en el mundo ibérico en los siglos II-I aC", *II Congreso de*

- Arqueologia Peninsular*, IV, Zamora, pp. 65-73.
- ARASA I GIL, F. (1999b): "El període romà. La documentació arqueològica", *La ciutat de Castellón de la Plana*, Castellón, pp. 139-145.
- ARASA I GIL, F. (1999c): "La estela de Roma. La impronta de una civilització", *La província de Castellón*, Castellón, pp. 211-217.
- ARASA I GIL, F. (1999d): "Noves interpretacions sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, València, pp. 301-358.
- ARASA I GIL, F. (2000a): "Alguns topònims d'origen antic de les comarques septentrionals del País Valencià", *Estudis de Toponímia Valenciana en honor de Vicenç M. Rosselló i Verger*, València, pp. 45-59.
- ARASA I GIL, F. (2000b): "Borriana en l'època romana", *Comemoració del XXX Aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa. Borriana (1967-1997)*, Burriana, pp. 103-115.
- ARASA, F. i ABAD, L. (1989): *L'Arc romà de Cabanes*, Castelló.
- ARASA, F. i IZQUIERDO, I. (1998): "Estela antropomorfa con inscripció ibèrica del Mas de Barberán (Noguera, Teruel)", *Archivo Español de Arqueología*, 71, Madrid, pp. 79-102.
- ARASA, F. i MESADO, N. (1997): "La ceràmica d'importació del jaciment ibèric de la Torre d'Onda (Borriana, la Plana Baixa)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXII, València, pp. 375-408.
- ARASA, F. i RIPOLLÈS, P. P. (1996): "Notícies numismàtiques de fra Bartolomé Ribelles", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, pp. 405-418.
- ARASA, F. i ROSAS, M. (1994): "Les ceràmiques fines tardoromanes del jaciment de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, pp. 445-450.
- ARASA, F. i ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- ARASA, F. i VICENT, J. (1981): "Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa", *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, V, Barcelona, pp. 22-28.
- ARASA, F. i VICENT, J. (1990-91): "Trobada d'una inscripció al santuari de la muntanya de Santa Bàrbara. Notes sobre l'arqueologia urbana de la Vilavella", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 15, Castelló de la Plana, pp. 463-466.
- ARCE, J. (1982): *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid.
- ARCELIN, P. (1978): "Note sur les céramiques à vernis noir tardives en Provence Occidentale", *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 105-125.
- ARCELIN, P. (1981a): "A propos des céramiques italiennes tardives à vernis noir du groupe B. Note de mission à Cosa et à Calès", *Travaux du LAPMO*, Aix-en-Provence, pp. 1-9.
- ARCELIN, P. (1981b): "Recherches archéologiques au col de la Vayède, les Baux-de-Provence", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 4, Lambesc, pp. 83-136.
- ARCELIN, P. (1991): "Céramiques campaniennes et dérivées régionales tardives de Glanum (Saint-Rémy-de-Provence, B.-du-Rh.). Questions culturelles et chronologiques", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 14, Lambesc, pp. 205-238.
- ARCELIN, P. i ARCELIN-PRADELLE, Ch. (1973): "La nécropole protohistorique de la Catalane, aux Baux-de-Provence", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, VI, Paris-Montpellier, pp. 91-196.
- ARCELIN, P. i ARCELIN-PRADELLE, Ch. (1975): "Les sépultures préromaines de Saint-Rémy-de-Provence (B.-du-Rh.)", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 8, Paris-Montpellier, pp. 67-135.
- ARCELIN, P. i CHABOT, L. (1980): "Les céramiques à vernis noir du village préromain de La Cloche, commune des Pennes-Mirabeau (Bouches-du-Rhône, France)", *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie*, 92, 1, Rome, pp. 109-197.
- ARRIBAS, A.; TARRADELL, M. i WOODS, D. E. (1973): *Pollentia I. Excavaciones en Sa Portella, Alcudia, Mallorca*, Excavaciones Arqueológicas en España, 75, Madrid.
- ARXE I GÁLVEZ, J. (1982): *Les llànties tarde-republicanes d'Empúries*, Barcelona.
- ASENSIO, D.; CELA, X. i FERRER, C. (1996): "Els materials ceràmics del poblament ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa). Col·lecció Salvador Vilaseca de Reus", *Pyrenae*, 27, Barcelona, pp. 163-191.
- ASENSIO ESTEBAN, J. A. (1994): "Primeras manifestaciones del urbanismo romano-republicano en el valle medio del Ebro: una nueva interpretación sobre las ciudades en llano de planta ortogonal en Aragón de finales del siglo II y comienzos del I a.E.", *Zephyrus*, XLVII, Salamanca, pp. 219-253.
- ASENSIO ESTEBAN, J. A. (1995): *La ciudad en el mundo prerromano en Aragón*, Caesaraugusta, 70, Zaragoza.
- ATRIÁN JORDÁN, P. (1976): *El yacimiento ibérico del Alto Chacón (Teruel)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 92, Madrid.
- AYZA, A. (1981): *El món mariner de Peníscola*, València.
- AZCONA, J. (1988): *Diccionario temático de Antropología*, Barcelona.
- BABILONI TENA, S. (1984): *Borriol, en el umbral de la Plana*, Castellón.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Valencia.
- BALBOA SALGADO, A. (1992): "Rufo Festo Avieno y su obra marítima: consideraciones acerca de un sujeto y de un objeto", *Gallaecia*, 13, Santiago de Compostela, pp. 369-421.
- BALDACCI, P. (1972): "Importazioni cisalpine e produzione Apula", *Recherches sur les amphores romaines, École Française de Rome*, 10, Rome, pp. 7-28.
- BALIL, A. (1955-56): "Algunos aspectos del proceso de la romanización en Cataluña", *Ampurias*, XVII-XVIII, Barcelona, pp. 39-57.
- BALIL, A. (1956): "Un factor difusor de la romanización: las tropas hispánicas al servicio de Roma (siglos III-I a. de J.C.)", *Emerita*, XXIV, Madrid, pp. 108-134.
- BALIL, A. (1963): "Fuentes literarias para el conocimiento de la Cataluña romana", *II Simposium de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, pp. 173-185.
- BALIL, A. (1977): "Comunicaciones ópticas del mundo antiguo", *XIV Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 833-842.
- BALIL, A. (1983): "Varia de Arqueología. Esculturas romanas de la Península Ibérica (VI)", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLIX, Valladolid, pp. 215-265.
- BALIL, A. (1989): "De la escultura romano-ibérica a la escultura romana-republicana", *Estudios sobre Urso Colonia Iulia Genetiva*, Sevilla, pp. 223-231.
- BANÚS I TORT, J. (1991): "Les sitges del poblament ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme): les sitges n.ºs. 36 i 37. Noves aportacions sobre la fase final del poblament", *Laietània*, 6, Mataró, pp. 57-83.

- BARBERÁ FARRÁS, J. (1959): "Hallazgo submarino de un pecio con cargamento de cerámica campaniense", *Zephyrus*, 10, Salamanca, pp. 173-175.
- BARBERÁ FARRÁS, J. (1968): "La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serra)", *Ampurias*, XXX, Barcelona, pp. 97-150.
- BARBERÁ FARRÁS, J. (1975a): "El cargamento de cerámica barnizada de negro del Pecio de Isla Pedrosa (L'Estartit, Girona)", *Inmersión y Ciencia*, 8-9, Madrid, pp. 76-85.
- BARBERÁ FARRÁS, J. (1975b): "Grafitos ibéricos sobre cerámica campaniense en el poblado ibérico del Castellar (Albocácer)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, Castellón, pp. 165-166.
- BARCELÓ TORRES, C. (1982): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva.
- BARRACHINA, C. i LLORENS, M. D. (1996): "El jaciment ibèric dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, Castelló)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló, pp. 321-338.
- BARRACHINA, C. i LLORENS, M. D. (1998a): "El poblament ibèric dels Estrets-Racó de Rata, Vilafamés", *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 75-88.
- BARRACHINA, C. i LLORENS, M. D. (1998b): "Avanç preliminar dels treballs d'excavació de la torre ibèrica dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, la Plana Alta)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló, pp. 445-450.
- BARRACHINA, C. i LLORENS, M. D. (1999): "La torre ibèrica dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés): Resultats preliminars de la campanya d'excavació de 1997", *II Jornades Culturals a la Plana de l'Arc. Vilafamés 1997*, l'Alcora, pp. 21-34.
- BARRUOL, G. (1976): "La résistance des substrats préromains en Gaule méridionale", *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*, Bucaresti-Paris, pp. 389-405.
- BASTIDE, R. (1972): *Antropología aplicada*, Buenos Aires.
- BATS, M. (1986): "Le vin italien en Gaule au II^eè S. av. J. C. Problèmes de chronologie et de distribution", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 12, pp. 391-430.
- BATS, M. (1988): *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v.350-v.50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramiques*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Sup. 18, Paris-Montpellier.
- BAYERRI, E. (1943): "Contribución al estudio de la geografía etnológica y social de la España primitiva. Los Ibero-Ilercavones en la Historia y en la Arqueología", *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*, LXXIX, Madrid, pp. 103-120.
- BAYERRI, E. (1948): *Historia de Tortosa y su comarca*, V, Tortosa.
- BAZZANA, A. (1976): "Problèmes d'architecture militaire au Levant espagnol: le château d'Alcalá de Chivert", *Château Gaillard. Études de Castellologie Médiévale*, 8, Bad Münstereifel, pp. 21-46.
- BAZZANA, A. (1977): "Las excavaciones en la Magdalena de Castellón. Estudio del yacimiento y primeros resultados arqueológicos", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, Castellón, pp. 175-202.
- BAZZANA, A. (1978a): "Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire preromaine dans la plaine de Castellón", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV, Valencia, pp. 272-292.
- BAZZANA, A. (1978b): "Les villages désertés de l'Espagne orientale: état présent et perspectives d'une recherche archéologique", *Archéologie Médiévale*, VIII, Caen, pp. 165-223.
- BAZZANA, A. (1979): "Investigaciones de arqueología medieval en la provincia de Castellón de la Plana. Campañas de 1978 y 1979", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, Castellón, pp. 307-311.
- BAZZANA, A. (1992): *Maisons d'Al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, Collection de la Casa de Velázquez, 37, Madrid.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1977): "Campaña 1977 de Investigación Arqueológica en yacimientos medievales de la provincia de Castellón (La Magdalena; Monte Mollet; Zufera)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, Castellón, pp. 333-350.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1979): "Prospecciones y sondeos arqueológicos en yacimientos de altura de la Provincia de Castellón", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 6, Madrid, pp. 609-659.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1980): "Céramiques communes médiévales dans la région valencienne", *La Céramique médiévale en Méditerranée occidentale (Xe-XVe siècle)*, Paris, pp. 321-334.
- BEJARANO, V. (1987): *Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*, Fontes Hispaniae Antiquae, VII, Barcelona.
- BELLIDO Y RUBERT, M. (1929): *Anuario-Guía de la Provincia de Castellón*, Castellón.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1980): *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 67, Valencia.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1993): "La epigrafía como índice de aculturación en el Valle Medio del Ebro", *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 235-272.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1995): "La escritura en la frontera. Inscripciones y cultura epigráfica en el valle medio del Ebro", *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 169-195.
- BELTRÁN, F.; DE HOZ, J. i UNTERMANN, J. (1996): *El tercer bronce de Botorrita (Contrebia Belaisca)*, Zaragoza.
- BELTRÁN, F. i VELAZA, J. (1993): "Una nueva inscripción ibérica sobre bronce (Aranguren, Navarra)", *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 89-99.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1970): *Las ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas, VI, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1979): "La cerámica campaniense de Azaila. Problemas de cronología del valle medio del Ebro", *Caesar Augusta*, 47-48, Zaragoza, pp. 141-232.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1984): "Nuevas aportaciones a la cronología de Azaila", *Boletín del Museo de Zaragoza*, 3, Zaragoza, pp. 125-152.
- BELTRÁN LLORIS, M.; MOSTALAC, A. i GUIRAL, C. (1995): *Azaila. Nuevas aportaciones deducidas de la documentación inédita de Juan Cabré Aguiló*, Zaragoza.
- BELTRÁN, A. i TOVAR, A. (1982): *Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza). I. El bronce con alfabeto "ibérico" de Botorrita*, Zaragoza.

- BELTRÁN VILLAGRASA, P. (1942): *Sobre un interesante vaso escrito de San Miguel de Liria*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 8, Valencia.
- BELTRÁN VILLAGRASA, P. (1972): *Obra Completa I. Antigüedad*, Zaragoza.
- BÉNABOU, M. (1976a): "Résistance et Romanisation en Afrique du Nord sous le Haut Empire", *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*, Bucaresti-Paris, pp. 367-375.
- BÉNABOU, M. (1976b): *La résistance africaine à la romanisation*, Paris.
- BENDALA GALÁN, M. (1981): "La etapa final de la cultura ibero-turdetana y el impacto romanizador", *La Baja Época de la Cultura Ibérica*, Madrid, pp. 33-48.
- BENDALA GALÁN, M. (1987): "La cultura en la Hispania romano-republicana. Cuestiones generales", *Historia General de España y América*, I-2, Madrid, pp. 569-593.
- BENDALA GALÁN, M. (1998): "Fórmulas de promoción y desarrollo urbano y urbanístico en la Hispania tardorrepublicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 307-312.
- BENDALA, M.; FERNÁNDEZ, C.; FUENTES, A. i ABAD, L. (1987): "Aproximación al urbanismo prerromano y a los fenómenos de transición y de potenciación tras la conquista", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 121-140.
- BENOÎT, F. (1957): "Typologie et épigraphie amphoriques. Les marques de Sestius", *Rivista di Studi Liguri*, XXIII, Bordighera, pp. 247-285.
- BENOÎT, F. (1958): "Nouvelles épaves de Provence", *Gallia*, XVI, Paris, pp. 5-40.
- BENOÎT, F. (1961): *Fouilles sous-marines. L'épave du Grand Congloué à Marseille*, XIV Suppl. de Gallia, Paris.
- BERNABEU, J.; BONET, H. i MATA, C. (1987): "Hipótesis sobre la organización del territorio edetano en época ibérica plena: el ejemplo del territorio de Edeta/Llíria", *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 137-156.
- BERNAT ESPLUGUES, J. F. (1993): "Hallazgos cerámicos ibéricos en el Torrelló", *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Vila-real, pp. 121-140.
- BERRY, B. J. L. (1971): *Geografía de los centros de mercado y distribución al por menor*, Barcelona.
- BIASOT, M.; ORIEL, J.; MANEL, J.; PUIG, F. i SOLIAS, J. M. (1984): "El poblamiento de la zona sur de la Layetania litoral en época ibérica y romana", *Arqueología Espacial*, 2, Teruel, pp. 93-110.
- BINFORD, L. R. (1972): "Archaeology as Anthropology", *An Archaeological perspective*, New York, pp. 20-32.
- BLANC-DIJON, V.; CARRE, M.-B.; HESNARD, A. i TCHERNIA, A. (1998): *Recueil de Timbres sur amphores romaines, II, (1989-1990 et compléments 1987-1988)*, Aix-en-Provence.
- BLANES, C.; BONET, J.; FONT, A. i ROSSELLÓ, A. M. (1990): *Les Illes a les Fonts Clàssiques*, Mallorca.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO-AGUILERA, A. (1894): "Las costas de España en la época romana", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXIV, Madrid, pp. 384-430.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO-AGUILERA, A. (1923): *Avieno. Ora marítima. Edición crítica y estudio geográfico*, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1962): "Estado de la romanización de Hispania bajo César y Augusto", *Emerita*, XXX, Madrid, pp. 71-129.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1964): "Causas de la romanización de Hispania", *Hispania*, 24, Madrid, pp. 5-26, 165-185, 325-348 i 485-509.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1974-75): *La Romanización*, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1985): "¿Romanización o asimilación?", *Symbolae Ludouico Mitxelena septuagenario oblatae*, Vitoria, pp. 565-586.
- BLÁZQUEZ, J. M^a; PRESEDO, F.; LOMAS, F. J. i FERNÁNDEZ NIETO, J. (1983): *Historia de España Antigua I. Protohistoria*, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M^a et alii (1978): *Hispania romana*, Historia de España Antigua, Tomo II, Madrid.
- BLECHT, M. (1989): "Republikanische Bronzestatuetten aus Sagunt", *Homenatge A. Chabret 1888-1988*, València, pp. 43-91.
- BLIQUEZ, L. J. (1994): *Roman Surgical Instruments and other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples*, Mainz am Rhein.
- BLOEMERS, J. H. F. (1983): "Acculturation in the Rhine/Meuse Basin in the Roman Period", *Roman and Native in the Low Countries: Spheres of Interaction*, BAR. International Series, 184, Oxford, pp. 159-210.
- BOIX, V. (1845): *Historia de la Ciudad y Reino de Valencia*, I, Valencia.
- BOIX, A.; CLAUSELL, G.; JORDAN, M. M. i SANFELIU, T. (1995): "Estudio arqueométrico de fragmentos de cerámica antigua del Torrelló del Boverot de Almazora, Castellón (España)", *Estudis sobre ceràmica antiga*, Barcelona, pp. 73-76.
- BONET ROSADO, H. (1991): "Poblamiento y organización del territorio edetano entre los siglos IV-II a. C.", *Arqueología: la huella del hombre en el ecosistema mediterráneo*, Valencia, pp. 1-33.
- BONET ROSADO, H. (1992a): "Poblament i organització del territori edetà entre els segles IV i II a. C.", *Lauro*, 6, Llíria, pp. 15-31.
- BONET ROSADO, H. (1992b): "La cerámica de Sant Miquel de Llíria: su contexto arqueológico", *La sociedad ibérica a través de la imagen*, Madrid, pp. 224-235.
- BONET ROSADO, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Llíria. La antigua Edeta y su territorio*, València.
- BONET, H. i GUÉRIN, P. (1989): "Habitats et organisation du territoire edétanien jusqu'au début du IIe s. av. J.-C.", *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, Pre-actes, Arles-sur-Rhône, pp. 80-84.
- BONET, H. i GUÉRIN, P. (1991): "Edeta/Llíria y su territorio durante el periodo ibérico pleno (siglos IV-III a.C.)", *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, Valencia, pp. 85-87.
- BONET, H.; GUÉRIN, P. i MATA, C. (1994): "Urbanisme i habitatge ibèrics al País Valencià", *Cota Zero*, 10, Vic, pp. 115-130.
- BONET, H. i MATA, C. (1981): *El poblado ibérico del Puntal dels Llops-El Colmenar (Olocau-Valencia)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 71, Valencia.
- BONET, H. i MATA, C. (1982): "Nuevas aportaciones a la cronología final del Tossal de Sant Miquel (Llíria, Valencia)", *Saguntum*, 17, Valencia, pp. 77-83.
- BONET, H. i MATA, C. (1988): "Imitaciones de cerámica campaniense en Edetania y Contestania", *Archivo Español de Arqueología*, LXI, Madrid, pp. 5-38.
- BONET, H. i MATA, C. (1989): "Nuevos grafitos e inscripciones ibéricas valencianas", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIX, Valencia, pp. 131-148.
- BONET, H. i MATA, C. (1991): "Las fortificaciones ibéricas en la

- zona central del País Valencià”, *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple: segles IV-III a. C.*, Manresa, pp. 11-35.
- BONET, H. i MATA, C. (1995): “La cultura ibèrica en el País Valencià: estado de la investigación en la década 1983-1993”, *Actes de les Jornades d'Arqueologia*, València, pp. 159-183.
- BONET, H. i MATA, C. (1998): “Las cerámicas de importación durante los siglos III y principios del II a. C. en València”, *Les façies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III i la primera meitat del II a. C.*, *Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, pp. 49-72.
- BONGHI JOVINO, M. et alii (1984): *Ricerche a Pompei. L'insula 5 della Regio VI dalle origini al 79 d.C.*, Bibliotheca Archaeologica, 5, Roma.
- BOROBIA MELENDO, E. L. (1988): *Instrumental médico-quirúrgico en la Hispania romana*, Madrid.
- BORRÁS JARQUE, J. M. (1929): *Història de Vinaròs*, Tortosa.
- BORRÁS QUEROL, C. (1982-83): “Un denario de plata de la ceca Bolscan, encontrado en Rosell”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9, Castellón, pp. 239-241.
- BORRÁS QUEROL, C. (1984): “Hallazgo de un ánfora romana en Tírig”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, Castellón, pp. 173-174.
- BORRÁS QUEROL, C. (1987-88): “Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13, Castellón, pp. 379-397.
- BORRÁS QUEROL, C. (1988): “Mas d'Aragó. Cervera del Maestrat, Baix Maestrat”, *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 147-151.
- BORRÁS QUEROL, C. (1990): “Mas d'Aragó. Càlig, el Baix Maestrat”, *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988. II. Intervencions rurals*, València, pp. 118-119.
- BORRÁS, C. i SELMA, S. (1989): “El centro de producción cerámica de Mas de Aragó. Un complejo industrial alfarero ibero/romano”, *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 667-674.
- BORT, V. (1984): “La història del nostre poble”, *Les Fulles*, 1, Benlloc.
- BOSCH GIMPERA, P. (1915): *El problema de la cerámica ibèrica*, Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1923): “L'estat actual dels coneixements de la civilització ibèrica del Regne de València”, *Annuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, pp. 624-629.
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): “Els problemes arqueològics de la província de Castelló”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V, Castellón, pp. 81-120.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932): *Etimología de la Península Ibérica*, Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1944): *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, México.
- BOSCH GIMPERA, P. (1948): *Los Iberos*, Buenos Aires.
- BOSCH GIMPERA, P. (1966): “Les soldats ibèriques, agents d'hellenisation et de romanisation”, *Mélanges offerts à J. Carcopino*, pp. 141-148.
- BOSCH, P. i AGUADO, P. (1955): “La conquista de España por Roma (218 a 19 a. de J. C.)”, *Historia de España dirigida por R. Menéndez Pidal*, II, 1, Madrid, pp. 1-283.
- BOTELLA, F. (1852): “Las Minas del Misterio”, *Revista Minera*, V, Madrid, pp. 270-271.
- BOUBE, J. (1985-86): “Introduction à l'étude de la céramique à vernis noir de Sala”, *Bulletin d'Archéologie Marocaine*, XVI, Rabat-Souissi, pp. 121-190.
- BOUCHER, S. (1976): “Recherches sur les bronzes figurés de Gaule pré-romaine et romaine”, *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*, 228, Rome.
- BRAND, R. i SLOSFSTRA, J. Eds. (1983): *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of interaction*, BAR International Series, 184, Oxford.
- BRONCANO, S. i BLÁNQUEZ, J. (1985): *El Amarejo (Bonete, Albacete)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 139, Madrid.
- BRU I VIDAL, S. (1958): “Notas de arqueología saguntina”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, VII, Valencia, pp. 147-171.
- BRU I VIDAL, S. (1963): *Les terres valencianes durant l'època romana*, València.
- BRUGAL FELIU, M. (1975): “Excavaciones en el poblado de San José (Vall de Uxó)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, Castellón, pp. 161-162.
- BRUN, J.-P. (1991): “Le village massaliote de La Galère (Île de Porquerolles, Hyères, Var)”, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 14, Lambesc, pp. 239-276.
- BURILLO MOZOTA, F. (1979): “Localización y prospección de yacimientos arqueológicos: alcances y límites”, *Jornadas sobre el Estado Actual de los Estudios Arqueológicos*, Zaragoza, pp. 213-219.
- BURILLO MOZOTA, F. (1980): *El valle medio del Ebro en época ibérica*, Zaragoza.
- BURILLO MOZOTA, F. (1992): “Substrato de las etnias prerromanas en el Valle del Ebro y Pirineos”, *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 195-222.
- BUXÓ I CAPDEVILA, R. (1989): “Semences et fruits. Recherches sur les données carpologiques dans les niveaux antiques de Lattes: les procédures expérimentées sur la fouille”, *Lattara*, 2, Lattes, pp. 73-82.
- BUXÓ I CAPDEVILA, R. (1990): *Metodología y técnicas para la recuperación de restos vegetales (en especial referencia a semillas y frutos)*, Cahier Noir, 5, Girona.
- BUXÓ I CAPDEVILA, R. (1992): “Cueillette et agriculture à Lattes: les ressources végétales d'après les semences et les fruits”, *Lattara*, 5, Lattes, pp. 45-90.
- CAMILLI, A. (1999): *Ampullae. Balsamari ceramici di età ellenistica e romana*, Roma.
- CAMPO, M. (1974): “La ceca de Abarildur y un nuevo tipo de moneda anepígrafa”, *Miscelánea Arqueológica*, I, XXV aniversario de los cursos de Ampurias, Barcelona, pp. 223-228.
- CAMPOS CARRASCO, J. M. (1986): *Excavaciones arqueológicas en la ciudad de Sevilla. El origen prerromano y la Hispalis romana*, Sevilla.
- CANTARELL, I. i ESTRADA, J. (1998): “La vil·la romanorepública de Can Massot (Montmeló) i el seu camp de sitges”, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Barcelona, pp. 137-142.
- CARO BAROJA, J. (1976): *Los Pueblos de España*, Madrid.
- CARRAZÉ, F. (1975): “L'épave A du Grand Ribaud”, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, IV, Gap, pp. 19-58.
- CARRAZÉ, F. (1976): “L'épave romaine de la Ponte de Carquerainne”, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, V, Gap, pp. 153-160.

- CASAS I GENOVER, J. (1989): *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos*, Girona.
- CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J. (1999): *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.
- CAVALIER, M. (1985): "IL- Il relitto A (Roghi) del Capo Graziano di Filicudi", *Archeologia Subacquea*, 2, Roma, pp. 101-127.
- CAVANILLES POLOP, A. J. (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, I, Madrid.
- CAYOT, A. (1984): "La céramique campanienne de Saint Blaise (Saint-Mitre-les-Remparts, B.-du-Rh.)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 7, Lambesc, pp. 53-78.
- CERDÀ, D. (1980): *La nave romano-republicana de la colonia de Sant Jordi. Ses-Salines*, Monografias del Museo de Mallorca, 6, Palma.
- CERDÀ, J. A. et alii (1994): "Iluro, oppidum civium romanorum: estado de la cuestión", *La ciutat en el món romà. Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, Tarragona, pp. 97-99.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y monumentos*, Barcelona.
- CHABRET FRAGA, A. (1978): *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón [1907].
- CHANTRAINE, P. (1968): *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque. Histoire des mots*, Paris.
- CHARLIN, G.; GASSEND, J. M. i LEQUÉMENT, R. (1978): "L'épave antique de la baie de la Cavalière (Le Lavandou, Var)", *Archaeonautica*, 2, Paris, pp. 9-93.
- CHELBI, F. (1992): *Céramique à vernis noir de Carthage*, Tunis.
- CHILLIDA MELIÀ, J. (1909): "Apuntes arqueológicos relacionados con el lugar que ocupa el ermitorio de N^{ra} Sra. de la Misericordia y Sant Sebastián de Vinaroz", *Revista de San Sebastián*, 19, Vinaroz, pp. 325-330.
- CHILLIDA MELIÀ, J. (1913): "Apuntes arqueológicos relacionados con el lugar que ocupa el ermitorio de N^{ra} Sra. de la Misericordia y Sant Sebastián de Vinaroz", *Revista de Castellón*, 32, Castellón, pp. 5-6.
- CIPRIANO, M. T. i CARRE, M. B. (1989): "Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie", *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche*, École Française de Rome, 114, Roma, pp. 67-104.
- CLARIANA ROIG, J.-F. (1991): "Estampillas en cerámica aretina de barniz negro de la comarca de el Maresme (Barcelona)", *XX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 421-426.
- CLARKE, D. L. (1984): *Arqueología analítica*, Barcelona.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1987-88): "Excavaciones de salvamento en el Torrelló del Boverot d'Almassora", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13, Castellón, pp. 375-377.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1995): "Nuevos hallazgos fenicios en la provincia de Castellón", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, pp. 93-106.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1998a): "El comercio marítimo fenicio en la desembocadura del río Mijares (Castellón)" *Actas de las III Jornadas de Arqueología Subacuática*, Valencia, 237-247.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1998b): "El comienzo de la iberización: el Torrelló del Boverot (Almazora Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló, 181-192.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1999a): "La incineración 20 de la necrópolis del Torrelló del Boverot de Almazora (Castellón)", *XXV Congreso Nacional de Arqueología. Actas*, Valencia, pp. 95-500.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1999b): "La incineración 20 de la necrópolis del Torrelló del Boverot (Almazora, Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, Castelló, 115-128.
- CLAUSELL, G.; BOIX, A.; SANFELIU, T. i JORDÁN, M. M. (1995): "Análisis por DRX y SEM/EDX de fragmentos cerámicos ibéricos (Siglo VI a. de C.)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXI, Castellón, pp. 282-290.
- CLAUSELL, G.; IZQUIERDO, I. i ARASA, F. (2000): "La fase del Ibérico Final en el asentamiento del Torrelló del Boverot (Almazora, Castellón): algunas piezas excepcionales", *Archivo Español de Arqueología*, 73, Madrid, pp. 87-104.
- CODEX S.C.C.L. (1992): "Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples de poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització", *Laietania*, 7, Mataró, pp. 157-189.
- COLL, R.; CAZORLA, F. i BAYÉS, F. (1994): "El santuari ibèric de la Cova de les Encatandes del Montcabrer (Cabrera de Mar, el Maresme). Estudi preliminar", *Laietania*, 9, Mataró, pp. 35-86.
- COLLS, D. (1986): "Les amphores lécataniennes de l'épave Cap Béar III", *Revue d'Études Anciennes*, LXXXVIII, Bordeaux, 201-213.
- COLLS, D. (1987): *L'épave de la Colonia de Sant Jordi I (Majorque)*, Publications du Centre Pierre Paris, 16, Paris.
- COLOMER, A. i GARDEISEN, A. (1992): "La consommation des animaux d'élevage et de chasse dans la ville de Lattara (fin du IVe s. av. n. è.-milieu du Ier s. de n. è.)", *Lattara*, 5, Lattes, pp. 91-110.
- COMAS, M. (1985): *Baetulo. Les àmfors*, Monografies Badalonines, 8, Badalona.
- COMAS, M. (1987): "Importació i exportació de vi a Baetulo: l'estudi de les àmfors", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, pp. 161-173.
- COMAS, M. i CASAS, T. (1989): "Nuevas aportaciones para el conocimiento del àmfora Laietana I: cronología, difusión y producción", *Amphores romaines et Histoire Économique. Dix ans de recherche*, Collection de l'École Française de Rome, 114, Rome, pp. 580-585.
- COMAS, M.; MARTÍN, A.; MATAMOROS, D. i MIRÓ, J. (1998): "Un tipus d'àmfora Dressel I de producció laietana", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Barcelona, pp. 149-161.
- COMBET-FARNOUX, B. (1980): *Mercurus Romain. Le culte public de Mercure et la fonction mercantile à Rome de la République archaïque à l'époque augustéenne*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 238, Rome.
- CONDE I BERDÓS, M. J. (1992): "Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el kalathos 'barret de copa'", *Fonaments*, 8, Barcelona, pp. 117-169.
- CORELL VICENT, J. (1986): "La dedicatòria a Venus procedente de la 'Muntanyeta dels Estanys' (Almenara, Castellón) y Polibio 3, 97, 6-8", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXII, Castellón, pp. 247-260.
- CORELL VICENT, J. (1993): "El culto a Liber Pater en el sur del Conventus Tarraconensis según la epigrafía", *Col·loqui Internacional d'Epigrafia. Culte i Societat en occident*, Tarragona, pp. 125-143.
- CORELL VICENT, J. (1994): "La 'Muntanyeta de Santa Bàrbara' (La Vilavella, Castellón): ¿Un santuario de Apolo?", *Anuari de Filologia*, XVII, Barcelona, pp. 155-187.
- COROMINES, J. (1981): *Estudis de toponímia catalana*, I-II, Barcelona.

- COROMINES, J. (1989 ss): *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Barcelona.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1835-36): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, Madrid.
- CORZO SÁNCHEZ, R. (1975): "La segunda guerra púnica en la Bética", *Habis*, VI, Sevilla, pp. 213-240.
- COSTA, J. (1893): "Litoral ibérico del Mediterráneo en el siglo VI-V antes de J.C.", *El Archivo*, VII, Denia, pp. 285-302 i 357-402.
- COSTA, M. (1982): "Pisos bioclimáticos y series de vegetación en el área valenciana", *Cuadernos de Geografía*, 31, Valencia, pp. 129-142.
- COSTA, M. (1987): *La Vegetación, El medio ambiente de la Comunidad Valenciana*, Valencia.
- CRINITI, N. (1970): *L'epigrafe di Asculum di Gn. Pompeo Strabone*, Milano.
- CUADRADO, E. (1977-78): "Ungüentarios cerámicos en el mundo ibérico. Aportación cronológica", *Archivo Español de Arqueología*, 50-51, Madrid, pp. 389-404.
- CUBERO, C. (1993): "Aproximación al mundo agrícola de la I Edad del Hierro a través del estudio de semillas y frutos: El Torrelló de Almassora (Castelló)", en P. Fumanal i J. Bernabeu eds., *Estudios sobre Cuaternario. Medios sedimentarios. Cambios ambientales. Hábitat humano*, Valencia, pp. 267-273.
- CUBERO, C. (1996): "Legumbres y especies leñosas en tres yacimientos ibéricos de la zona sur del delta del Ebro: Puig de la Nau, Moleta del Remei y Puig de la Misericordia", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, pp. 263-28.
- CUVEIRO PIÑOL, J. (1891): *Iberia Protohistórica*, Valladolid.
- DE CASTRO, J.; GUERRA, A. i FABIÃO, C. (1990): "As lucernas romanas do acampamento militar romano da Lomba do Canho (Arganil)", *Conimbriga*, XXIX, Coimbra, pp. 69-90.
- DE HOZ, J. (1963): "Hidronimia antigua europea en la Península Ibérica", *Emerita*, XXXI, Madrid, pp. 227-242.
- DE HOZ, J. (1979): "Escritura e influencia clásica en los pueblos prerromanas de la Península", *Archivo Español de Arqueología*, 52, Madrid, pp. 227-250.
- DE HOZ, J. (1983): "Las lenguas y la epigrafía prerromanas de la Península Ibérica", *Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, pp. 351-396.
- DE HOZ, J. (1986): "La epigrafía celtibérica", *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 43-102.
- DE HOZ, J. (1993): "Las sociedades paleohispánicas del área no indoeuropea y la escritura", *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, pp. 3-29.
- DE HOZ, J. (1995): "Escrituras en contacto: ibérica y latina", *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 57-84.
- DE NICOLÁS, J. C. (1979): *La nave romana de edad republicana del puerto de Mahón*, Mahón.
- DEDET, B. (1974): "La céramique à vernis noir de l'oppidum de Vié-Cioutat à Mons-Monteils (Gard)", *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie*, 86, 1, Rome, pp. 255-274.
- DEDET, B. (1978): "Les céramiques à vernis noir dans les Garrigues du Languedoc oriental", *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 75-96.
- DEDET, B. i PY, M. (1979): "À propos du faciès de la campanienne A du Ier s. avant J.-C. dans la basse vallée du Rhône", *Archéologie en Languedoc*, 2, Sète, pp. 115-126.
- DEL AMO DE LA HERA, M. (1970): "La cerámica campaniense de importación y las imitaciones campanienses de Ibiza", *Trabajos de Prehistoria*, 27, Madrid, pp. 201-258.
- DESBAT, A. (1987): "Les importations d'amphores vinaires à Lyon et Vienne au début de l'empire (Rapport préliminaire)", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, pp. 407-416.
- DESY, Ph. (1989): *Les timbres amphoriques de l'Apulie républicaine. Documents pour une histoire économique et sociale*, BAR. International Series, 554, Oxford.
- DEVEREUX, G. (1973): *Ensayos de Etnopsiquiatría general*, Barcelona.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*, Valencia.
- DÍAZ, M^a. A. i TORRALBA, J. (1989-90): "Las ánforas de Contrebia Belaisca: precisiones cronológicas", *Caesaraugusta*, 66-67, Zaragoza, pp. 29-56.
- DICOCER, PY, M. et alii (1993): *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIme s. av. n. è. - VIIme s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara, 6, Lattes.
- DILOLI I FONTS, J. (1995): "Anàlisi del poblament en època ibèrica al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre-Montsià)", *Revista Arqueològica de Ponent*, 5, Lleida, pp. 99-124.
- DILOLI I FONTS, J. (1996): "La transformació de los modelos indígenas de ocupación del territorio ante la romanización, en el curso inferior del Ebro", *XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, I, Elx, pp. 441-448.
- DILOLI I FONTS, J. (1999): "L'evolució en els models d'ocupació del territori al curs inferior de l'Ebre i plana litoral del Baix Maestrat durant la Protohistòria", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, Castelló, pp. 95-113.
- DOMÉNECH MASIP, J. S. (1987): "Dues monedes existents al Museu Arqueològic de Benicarló", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 18, Benicarló, pp. 86-87.
- DOMÉNECH MASIP, J. S. (1991): "Troballes monetàries de numismàtica antiga", *II Congrès d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 183-186.
- DOÑATE SEBASTIÀ, J. M. (1991): *Museu Emològic de Vila-real. Gabinet Arqueològic. Catàleg*, Vila-real.
- DRESSEL, H. (1899): *Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum Domesticum*, CIL, XV, II, Berlin.
- DUPRÉ, M. (1988): *Palinología y paleoambiente. Nuevos datos españoles. Referencias*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 84, Valencia.
- DUPRÉ, M.; PÉREZ-OBÍOL, R. i ROURE, J. M. (1994): "Análisis polínico del sondeo TU de la turbera de Torreblanca (Castellón, España)", *Trabajos de Palinología básica y aplicada. X Simposio de Palinología*, València, pp. 165-174.
- DUPRÉ, M. i RÉNAULT-MISKOVSKY, J. (1981): "Análisis Polínico", a H. Bonet i C. Mata, *El poblado ibérico dels Puntal dels Llops (El Colmenar) (Olocau-Valencia)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 71, Valencia, pp. 181-188.
- DUPRÉ, M. i RÉNAULT-MISKOVSKY, J. (1990): "El hombre y su impacto en las zonas bajas mediterráneas. Datos palinológicos de sedimentos arqueológicos holocenos", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XX, Valencia, pp. 133-141.
- DUPRÉ, N. (1981): "La politique romaine en Espagne pendant la IIe guerre punique. L'exemple de la vallée de l'Ebre (218-205)", *Revue des Études Latines*, 59, Paris, pp. 121-152.

- DUPRÉ, N. (1987): "Évolution de la ligne de rivage a l'embouchure de l'Ebre", *Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée d'après les données de l'archéologie*, Paris, pp. 25-34.
- DUPRÉ, X. i FERNÁNDEZ LILLO, I. (1983-84): "Aportació a l'estudi de la espècie Morel 4750: els exemplars de Tarragona", *Empúries*, 45-46, Barcelona, pp. 302-307.
- DURÁ LÓPEZ, F. (1972): *Almenara. Estudio monográfico*, Valencia.
- DURAN, M.; MOLES, M. D.; MESTRES, I. i PUJADES, J. (1995): "L'establiment iberomà del Camp de les Lloses (Tona, Osona)", *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona, pp. 63-73.
- DYSON, St. L. (1976): *Cosa: the utilitarian pottery*, Memoirs at American Academy at Rome, XXXIII, Rome.
- EMPEREUR, J.-Y. i HESNARD, A. (1987): "Les amfores hellénistiques", *Cerámiques hellénistiques et romaines*, II, Paris, pp. 9-71.
- EQUIP D'EXCAVACIÓ DE POLLENTIA (1993): "Un conjunt de materials d'època tardo-republicana de la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca)", *Pyrenae*, 24, Barcelona, pp. 227-267.
- ESCACENA CARRASCO, J. L. (1992): "Indicadores étnicos en la Andalucía prerromana", *SPAL*, 1, Sevilla, pp. 321-343.
- ESCOLANO, G. (1611): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, II, Valencia.
- ESCRIVÀ, V.; MARÍN, C. i RIBERA, A. (1992): "Unas producciones minoritarias de barniz negro en Valentia durante el s. II a. Jc.", *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, pp. 443-468.
- ESCRIVÀ, V. i RIBERA, A. (1993): "Avanç a l'estudi de les Termes Romano-Republicanes de Valentia", *Documents d'Arqueologia Clàssica. Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Tarragona, pp. 139-186.
- ESPINALT Y GARCÍA, B. (1784): *Atlante Español, ó Descripción General de todo el Reyno de España*, IX, Madrid.
- ESPÍ, I.; IBORRA, M. P. i DE HARO, S. (2000): "El área de almacenaje del poblado ibero-romano del Cormulló dels Moros (Albocàsser-Castelló)", *Ibers. Agricultors, artesans i comerciants. III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, Saguntum. Extra, 3, València, pp. 147-152.
- ESTALL I POLES, V. (1989): "Excavaciones arqueológicas en el Castell d'Onda. Informe previo de la campaña Mayo-Junio de 1989", *Butlletí del Centre d'Estudis Municipal d'Onda*, 2, Onda, pp. 105-189.
- ESTELLÉS, J. M. i PÉREZ DURÁ, F. J. (1991): *Sagunt. Antigüedad e ilustración*, Arxius i documents, 9, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1942): "El poblado ibérico de Montnegre", *Saitabi*, 4-5, Valencia, pp. 34-37.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1952): "Plato del s. XV encontrado en el cerro de la Magdalena", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII, Castellón, pp. 150-152.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1956): "Nuevos descubrimientos arqueológicos en Nules. La villa romana de Benicató", *Penya-golosa*, 2, Castellón.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1966): "La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, pp. 125-147.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1986): "L'amollonament de la Via Augusta al Pla de l'Arc", *Estudis Castellonenses*, 3, Castellón, pp. 243-274.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1989): "La lápida ibérica de Cabanes", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIX, Valencia, pp. 103-115.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1992): "La via romana per les Coves de Vinromà i Vilanova d'Alcolea", *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, pp. 597-618.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (2001): *Els orígens de Castelló X. Les fonts antigues*, Castelló.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (en premsa): *La via romana entre Tortosa i Sagunt*, Castelló.
- ÉTIENNE, R.; FABRE, G.; LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1976): "Les dimensions sociales de la romanisation dans la Péninsule ibérique des origines à la fins de l'Empire", *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*, Bucuresti-Paris, pp. 95-107.
- ÉTIENNE, R.; LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1987): "La tessera hospitalis, instrument de sociabilité et de romanisation dans la Peninsule Ibérique", *Sociabilité, pouvoir et société. Actes du colloque de Rouen*, Rouen, pp. 323-336.
- FAIDER-FEYTMANS, G. (1979): *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz am Rhein.
- FALCÓ FUERTES, V. (1985): "El Monetario del Museo Arqueológico Municipal de Vall d'Uxó (Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 11, Castellón, pp. 167-183.
- FALCÓ FUERTES, V. (1991): "Los hallazgos monetarios de la villa romana de Uxó (Vall de Uxó, Castellón)", *VII Congreso Nacional de Numismática. Memoria*, Zaragoza, pp. 265-79.
- FALCÓ FUERTES, V. (1996): "Estudio numismático de los hallazgos de la Torre del Rey (Oropesa del mar, Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, pp. 505-525.
- FALCÓ, V. i GARCÍA FUERTES, J. M.^a (1994): "La numismática de 'El Castellás' Xilxes-la Plana Baixa (Castellón)", *VIII Congreso Nacional de Numismática*, Zaragoza-Madrid, pp. 257-266.
- FALOMIR, V. i SALVADOR, J. (1981): "I Campaña de Excavaciones en el poblado ibérico de Les Forques (Borriol, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8, Castellón, pp. 257-277.
- FATÁS, G. (1973): *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*, Zaragoza.
- FATÁS, G. (1980): *Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza). II. Tabula Contrebiensis*, Zaragoza.
- FATÁS, G. (1981): "Romanos y celtiberos citeriores en el siglo I antes de Cristo", *Caesaraugusta*, 53-54, Zaragoza, pp. 195-234.
- FATÁS, G.; CABALLERO, L.; GARCÍA MERINO, C. i CEPAS, A. eds. (1993): *Tabula Imperii Romani. Hoja K-30: Madrid. Caesaraugusta - Clunia*, Madrid.
- FAUST, M. (1966): *Die antiken Einwohnernamen und Völkernamen aus -itani, -etani*, Göttingen.
- FEBRER IBÁÑEZ, J. M. (1924): *Peñíscola. Apuntes históricos*, Castellón.
- FELIP, V. i VICENT, J. A. (1991): *Ibers i romans al Camp de Nules (Mascarell, Moncofa, Nules i la Vilavella)*, Nules.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): "Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, pp. 135-195.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1985): "El yacimiento submarino de Ben-Afeli (Almazora, Castellón). Campaña de excavaciones 1984", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 11, Castellón, pp. 157-166.

- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1986): "El yacimiento submarino de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Nuevas aportaciones", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12, Castellón, pp. 229-248.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1987-88): "El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes-Castellón). Campañas de excavaciones 1985-88", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13, Castellón, pp. 227-274.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1988a): "Torre de la Sal. Ribera de Cabanes, la Plana Alta", *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 170-172.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1988b): "Ben-Afeli. Almassora, la Plana Alta", *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 117-118.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1990-91): "El yacimiento submarino de Piedras de la Barbada (Benicarló, Castellón). Campaña 1989", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, Castellón, pp. 401-417.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1991): "El comercio marítimo en la antigüedad en las costas del Maestrazgo", *II Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 325-327.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1992): "Carta Arqueológica Submarina del País Valenciano", *Cuadernos de Arqueología Marítima*, 1, Cartagena, pp. 159-166.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1995a): "Una producción de ánforas de base plana en los hornos romanos del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, pp. 211-219.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1995b): "Presencia de Kalathoi en yacimientos submarinos valencianos", *Saguntum*, 29, València, pp. 123-130.
- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. (1968-69): "Beribrases, edetanos e ilercaones. Pueblos prerromanos en la provincia de Castellón", *Zephyrus*, XIX-XX, Salamanca, pp. 115-142.
- FERRER MAESTRO, J. J. (1990): "La Plana en época ibero-romana", *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 113-128.
- FERRERES J. i LLATJE, D. (1986): "Traiguera. Història documentada", *Publicacions del Centre d'Estudis del Maestrat*, 5, Sant Carles de la Ràpita.
- FITA Y COLOMÉ, F. (1879): *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia*, Madrid.
- FITA Y COLOMÉ, F. (1907): "Antigüedades ebusitanas", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LI, Madrid, pp. 321-378.
- FLETCHER VALLS, D. (1965a): "Algunas curiosidades toponímicas valencianas", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 55, Valencia, pp. 245-254.
- FLETCHER VALLS, D. (1965b): *La necrópolis de la Solivella (Alcalá de Chivert)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 32, Valencia.
- FLETCHER VALLS, D. (1967a): "El plomo escrito de El Solaig (Bechí, Castellón)", *Arse*, 10, Sagunto, pp. 4-7.
- FLETCHER VALLS, D. (1967b): "Orleyl III, plomo ibérico escrito, procedente de Vall d'Uxó", *Archivo Español de Arqueología*, 40, Madrid, pp. 51-59.
- FLETCHER VALLS, D. (1967c): "Un bronce escrito del poblado ibérico de San Antonio (Bechí, Castellón)", *Zephyrus*, XVIII, Valladolid, pp. 79-83.
- FLETCHER VALLS, D. (1968): "El bronce escrito de San Antonio", *Arse*, 10, Sagunto, pp. 6-10.
- FLETCHER VALLS, D. (1969): "Un plomo ibérico escrito de Vall d'Uxó (Orleyl III) (Castellón de la Plana)", *X Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 338-340.
- FLETCHER VALLS, D. (1970): "Neue iberische Inschriften aus der Provinz Castellón de la Plana", *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, XVI, Wien, pp. 149-170.
- FLETCHER VALLS, D. (1972): "Nuevas inscripciones ibéricas de la región valenciana", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII, Valencia, pp. 103-126.
- FLETCHER VALLS, D. (1974): "Orleyl I y II. Plomos ibéricos escritos", *Homenaje a Don Pío Beltrán. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, Madrid, pp. 121-130.
- FLETCHER VALLS, D. (1975): "Tres lápidas funerarias dels Viñets (Canet lo Roig)", *XIII Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 659-664.
- FLETCHER VALLS, D. (1976a): "Dos toritos ibéricos, de bronce, procedentes de la Torre de la Sal (Cabanes)", *Penya-golosa*, 13, Castellón.
- FLETCHER VALLS, D. (1978): "Grafito ibérico del Poblado de La Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón)", *Festa d'Elig-79. Homenaje a Pedro Ibarra Ruiz*, Elche, pp. 7-9.
- FLETCHER VALLS, D. (1983): *Els Ibers*, Valencia.
- FLETCHER VALLS, D. (1985): *Textos ibéricos del Museo de Prehistoria de Valencia*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 81, Valencia.
- FLETCHER VALLS, D. (1988): "Orleyl X. Plomo Ibérico (Vall d'Uxó, Castellón)", *Arse*, 23, Sagunto, pp. 747-756.
- FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1955): "Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXI, Castellón, pp. 316-353.
- FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1956): "Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, Castellón, pp. 135-164.
- FLETCHER, D. i GINER, V. (1974): "Tres lápidas ibéricas de Canet lo Roig (Castellón)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, L, Castellón, pp. 138-156.
- FLETCHER, D. i GISBERT, J. A. (1994): "Hallazgo de una inscripción ibérica en el Camí del Molí (Terrateig, la Vall d'Albaida)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI, Valencia, pp. 343-355.
- FLETCHER, D. i MESADO, N. (1967): *El poblado ibérico de el Solaig (Bechí, Castellón)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 33, Valencia.
- FLETCHER, D. i MESADO, N. (1968): "Nuevas inscripciones ibéricas en la provincia de Castellón de la Plana", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLIV, Castellón, pp. 137-165.
- FLETCHER, D. i MESADO, N. (1969): "Prospecciones en el poblado ibérico de El Solaig (Bechí, Castellón de la Plana)", *Noticario Arqueológico Hispánico*, X-XII, Madrid, pp. 131-140.
- FLETCHER, D. i SILGO, L. (1987): "Repertorio de inscripciones ibéricas procedentes de Sagunto (Valencia)", *Arse*, 22, Sagunto, pp. 659-676.
- FLÓREZ, E. (1747): *España Sagrada*, V, Madrid.
- FLORS UREÑA, E. (1995): "Nova estampilla ibèrica sobre àmfora greco-itàlica", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, pp. 273-279.

- FLORS UREÑA, E. (1999): "Avanç preliminar de les excavacions de salvament al Mas del Bracet (Albocàsser, Castelló)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, Castelló, pp. 359-367.
- FLORS, E. i MARCOS, C. (1998): "Avanç preliminar de les excavacions del jaciment ibèric de la Morranda (Ballestar, Castelló)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló, pp. 291-309.
- FOERSTER, F.; PASCUAL R. i BARBERÁ, J. (1987): *El pecio de Palamós*, Barcelona.
- FONT, G.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; RUEDA, J. M. i TURA, J. (1996): "El mas ibèric de Can Pons (Arbúcies)", *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, Barcelona, pp. 92-103.
- FORCADA MARTÍ, V. (1975): "Inventario de los castillos de la provincia", *Peñagolosa*, 12, Castellón.
- FORCADA MARTÍ, V. (1976): "Inventario de los castillos de la provincia", *Peñagolosa*, 13, Castellón.
- FORCADA MARTÍ, V. (1982): *El Castell de Fadrell*, Castelló de la Plana.
- FORCADA MARTÍ, V. (1990): "El Castell de Culla: sus términos generales", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI, Castellón, pp. 3-34.
- FORCADA MARTÍ, V. (1992): *Torres y Castillos de la Provincia de Castellón (Síntesis Histórico-Estructural)*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón.
- FROVA, A. et alii (1977): *Scavi di Luni. Relazione delle campagne di scavo 1972-1973-1974*, II, Roma.
- GABBA, E. (1973): "Sull'emigrazione romano-italica in Spagna nell'II sec. a.C.", *Esercito e società nella tardorepubblica romana*, Firenze, pp. 289-299.
- GALVE IZQUIERDO, Mª P. (1996): *Los antecedentes de Caesar Augusta. Estructuras domésticas de Salduie (calle Don Juan de Aragón, 9. Zaragoza)*, Zaragoza.
- GANTÈS, L. F. (1978): "Note sur les céramiques à vernis noir trouvées sur l'«oppidum» de la Teste-Nègre aux Pennes (Bouches-du-Rhône)", *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, 97-103.
- GARCÉS I ESTALLO, I. (1990): *Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget*, Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona, Lleida.
- GARCÍA, J. (1992): "Las cerámica ibèrica en els contextos republicans de la Laietània litoral", *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (segles II a.C.-I d.C.)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, pp. 21-31.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1940): "La colonización phókaia en España desde los orígenes hasta la batalla de Alalfe (siglo VII-535)", *Ampurias*, II, Barcelona, pp. 55-83.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1940-41): "Las primeras navegaciones griegas a Iberia (s. IX-VIII a. de JC)", *Archivo Español de Arqueología*, XIV, Madrid, pp. 97-127.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1945): "Bandas y guerrillas en las luchas con Roma", *Hispania*, 5, Madrid, pp. 547-604.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1947): *La España del siglo primero de nuestra Era (Según P. Mela y C. Plinio)*, Madrid.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1948): *Hispania Graeca*, I, Barcelona.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1960): "La colonización griega", *Historia de España dirigida por R. Menéndez Pidal*, I, 2, Madrid, pp. 493-680.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1963): "Los auxiliares hispanos en los ejércitos de ocupación (200-30 a. de J.C.)", *Emerita*, 31, Madrid, pp. 213-226.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1966): "Los «mercatores», «negotia- tores» y «publicani» como vehículos de romanización en la España romana preimperial", *Hispania*, 104, Madrid, pp. 497-512.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1967): "La latinización de España", *Archivo Español de Arqueología*, 40, Madrid, pp. 3-29.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1972): "Die Latinisierung Hispaniens", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I.1, Berlin-New York, pp. 462-50.
- GARCÍA-BELLIDO, Mª P. (1990): *El tesoro de Mogente y su entorno monetar*, Estudios numismáticos valencians, 5, València.
- GARCÍA-BELLIDO, Mª P. (1998): "Los ámbitos de uso y la función de la moneda en la Hispania republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 177-207.
- GARCÍA CANO, C.; GARCÍA CANO, J. M. i RUIZ, E. (1989): "Las cerámicas campanienses de la necrópolis ibérica del Cabecico del Tesoro (Verdolay, Murcia)", *Verdolay*, 1, Murcia, pp. 117-187.
- GARCÍA FUERTES, J. M. (1997): "Cerámicas protoibéricas e ibérico-antiguas en La Punta d'Orleyl (La Vall d'Uixó, Castellón): aproximación a la identificación del Horizonte Protoibérico e Ibérico Antiguo en la Plana Baixa", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 6, Alcoi, pp. 21-30.
- GARCÍA FUERTES, J. M. (1998): "La Punta d'Orleyl (La Vall d'Uixó, Castellón): un ejemplo de espacio de poder", *Actas del Congreso Internacional 'Los Iberos, príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica'*, Saguntum, Extra 1, Barcelona, pp. 115-128.
- GARCÍA FUERTES, J. M.; MORANO, I. i MELIÀ, J. L. (1998): *L'arquitectura del poblat ibèric de la Punta d'Orlell (La Vall d'Uixó, Castelló)*, La Vall d'Uixó.
- GARCÍA GARCÍA, H. (1962): *Notas para la historia de Vall d'Uixó*, Valencia.
- GARCÍA MORÁ, F. (1991): *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Granada.
- GARCÍA-MAURIÑO MÚZQUIZ, J. (1993): "Los cascos de tipo Montefortino en la Península Ibérica. Aportación al estudio del armamento de la II^a Edad del Hierro", *Complutum*, 4, Madrid, pp. 95-146.
- GARCIA I ROSSELLÓ, J. (1993): *Turó dels Dos Pins. Necrópolis Ibèrica*, Sabadell.
- GARCIA ROSSELLÓ, J. i ZAMORA, M. D. (1993): "La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica", *Laietania*, 8, Mataró, pp. 147-179.
- GASULL, P. et alii (1995): *El poblat ibèric de Castellruf. Santa Maria de Martorelles, Vallès Oriental*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 16, Barcelona.
- GATEAU, F. (1990): "Amphores importés durant le IIe s. av. J.-C. dans trois habitats de Provence occidentale: Entremont, le Baou-Roux et Saint Blaise", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 13, Lambesc, pp. 163-183.
- GENERA I MONELLS, M. (1991): *L'Ebre final: del Paleolític al món romà*, Tortosa.
- GENERA I MONELLS, M. (1995): "El curso inferior del Ebro: vía de difusión y contactos durante la romanización", *XXI Congreso Nacional de Arqueología*, I, Zaragoza, pp. 143-154.
- GEORGE, P. (1952): *La ville. Le fait urbain a travers le monde*, Paris.
- GIACOBBI-LEQUÉMENT, M.-F. (1987): "La céramique de l'épave Fos 1", *Archaeonautica*, 7, Paris, pp. 167-191.

- GIANFROTTA, P. A. (1981): "Commerci e pirateria: prime testimonianze archeologiche sottomarine", *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie*, 93, Rome, pp. 227-242.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1971): *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesis Doctoral. Universitat de València, València.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1973): "Restos funerarios ibéricos en las provincias de Castellón y Valencia", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 9, Valencia, pp. 29-47.
- GIL-MASCARELL, M. i ARANEGUI, C. (1981): *El Bronce Final y el comienzo de la Edad del Hierro en el País Valenciano*, Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 1, Valencia.
- GIMENO FABREGAT, T. (1993): "Aproximación histórico-arqueológica a la Ilcavonia desde la iberización a la Romanización", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 41-42, Benicarló, pp. 41-62.
- GINER SOSPEDRA, V. (1969): "Noticias arqueológicas de la comarca de Alcalá de Xivert (Castellón)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, Valencia, pp. 241-277.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1981): "La Sociedad Arqueológica Valenciana", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, Valencia, pp. 575-608.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1982-83): "Los estudios de Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano durante la segunda mitad del siglo XIX", *Boletín de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 3, Castelló de la Plana, pp. 19-22.
- GOBERNA, Mª V. (1995): "Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: Aportaciones a la historia de la investigación", *Actes de les Jornades d'Arqueologia*, València, pp. 9-30.
- GÓMEZ BAYARRI, J. V. (1987): "Apostillas a la Historia Toponímica dels Plans de Vinaròs-Benicarló", *I Congrès d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 29-46.
- GÓMEZ BELLARD, C. i GUÉRIN, P. (1991): "Testimonios de producción vinícola arcaica en l'Alt de Benimaquía (Denia)", *Iberos y Griegos: lecturas desde la diversidad*, *Huelva Arqueológica*, XIII/2, Huelva, pp. 9-31.
- GÓMEZ BELLARD, C.; GUÉRIN, P. i PÉREZ JORDÁ, G. (1993): "Témoignage d'une production de vin dans l'Espagne préromaine", *La production du vin et de l'huile en Méditerranéenne area. Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supp. XXVI, Paris, pp. 379-395.
- GÓMEZ BELLARD, C. i GUÉRIN, P. (1995): "Los lagares del Alt de Benimaquía (Denia): en los inicios del vino ibérico", *Arqueología del vino. Los orígenes del vino en occidente*, Jerez de la Frontera, pp. 241-270.
- GÓMEZ MORENO, M. (1949): *Misceláneas. Primera serie: la Antigüedad*, Madrid.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1928): "Sitana. Contribución al estudio toponímico de la "Ora Marítima" de Rufo Festo Avieno", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, I, Valencia, pp. 176-208.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1933): "Secció d'Antropologia i Prehistoria. Resum dels seus treballs durant l'any 1931 i del curs 1931-32", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, VI, Valencia, pp. 28-35.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1953): "Paleotoponimia histórica castellanense", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXIX, Castellón de la Plana, pp. 77-94.
- GOMIS JUSTO, M. (1993): "El monetario del Museo de Nules: contribución al estudio de la circulación monetaria en la zona", *Gaceta Numismática*, 111, Barcelona, pp. 55-66.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J. (1990): *Bronces jurídicos romanos de Andalucía*, Consejería de Cultura. Junta de Andalucía, Sevilla.
- GOUDINEAU, Ch. (1968): *Fouilles de l'École Française de Rome à Bolsena (Poggio Moscini), 1962-1967. IV: la céramique arétine lisse*, *Mélanges de l'École Française de Rome*, Sup. 6, Paris.
- GRACE, V. (1985): "The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps", *Hesperia*, 54, 1, Princeton, pp. 1-54.
- GRACIA ALONSO, F. (1988): "Precisiones sobre la cronología del momento final del poblado ibérico del Molí d'Espígol (Tornabous)", *7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, pp. 179-184.
- GRACIA, F. i MUNILLA, G. (1993): "Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro", *Laietania*, 8, Mataró, pp. 209-255.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G. i PALLARÉS, R. (1989): *La Moleta del Remei, Alcanar-Montsià. Campaña 1985-1986*, Tarragona.
- GRANGEL, E. i ESTALL, V. (1987-88): "Armamento ibérico de la necrópolis de Orleyl (La Vall d'Uixó, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13, Castellón, pp. 213-225.
- GRANGEL, E.; ULLOA, P. i GIMÉNEZ, C. (1990-91): "Inhumación infantil ibérica en el poblado de Montmirà (l'Alcora, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, Castellón, pp. 207-220.
- GRAU ALMERO, E. (1990): *El uso de la madera en yacimientos valencianos de la Edad del Bronce a la época visigoda. Datos etnobotánicos y reconstrucción ecológica según la antracología*, Tesis Doctoral, Universitat de Valencia.
- GRAU MIRA, I. (1996): "Estudio de las excavaciones antiguas de 1953 y 1956 en el poblado ibérico de La Serreta", *Recerques del Museu de Alcoi*, 5, Alcoi, pp. 83-116.
- GROSSE, R. (1959): *Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J. C.*, *Fontes Hispaniae Antiquae*, Barcelona, VIII.
- GRUZINSKI, S. i ROUVERET, A. (1976): "Ellos son como niños". Histoire et acculturation dans le Mexique colonial et l'Italie méridionale avant la romanisation", *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie*, 88, 1, Rome, pp. 159-219.
- GUÉRIN, P. (1989): "El asentamiento ibérico de Castellet de Bernabé (Llíria, Valencia). Informe preliminar", *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 553-564.
- GUÉRIN, P. (1994): *El poblado del Castellet de Bernabé (Llíria) y el Horizonte Ibérico Pleno edetano*, Tesis Doctoral, Universitat de València.
- GUÉRIN, P. i BONET, H. (1988): "Castellet de Bernabé. Llíria. El Camp de Túria", *Memòries Arqueològiques de la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 178-179.
- GUÉRIN, P. i BONET, H. (1993): "Un dispositivo de entrada en el poblado ibérico del Castellet de Bernabé (Llíria, València)", *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, pp. 449-462.
- GUÉRIN, P.; BONET, H. i MATA, C. (1989): "La deuxième guerre punique dans l'Est ibérique à travers les données archéologiques", *Punic Wars. Orientalia Lovaniensia Analecta*, 33, Leuven, pp. 193-204.
- GUERRERO AYUSO, V. (1980): "Las cerámicas pseudocampañenses ebusitanas en Mallorca", *Archéologie en Languedoc*, 3, Sète, pp. 169-194.
- GUERRERO AYUSO, V. (1984): *Asentamiento púnico de Na Guardis*, Excavaciones Arqueológicas en España, 133, Madrid.

- GUICHARD, P. (1980): "Los siglos oscuros", *Nuestra Historia*, 2, Valencia, pp. 207-236.
- GUIDOBALDI, M. P. (1989): "Le anfore della colonia latina de Fregellae", *Amphores Romaines et Histoire Economique, École Française de Rome*, 114, Rome, pp. 600-601.
- GUIART I DURAN, J. (1976): *Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e historia*, Badalona.
- GUIART I DURAN, J. (1994): "Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior del principi del segle I a.C.", *La ciutat en el món romà. Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, Tarragona, pp. 205-213.
- GUIART, J.; FATÁS, G. i CEPAS, A. eds. (1997): *Tabula Imperi Romani. Full K/J-31: Pyrénées orientales-Baleares. Tarraco; Baliares*, Madrid.
- GUIART, J. i PADRÓS, P. (1990): "Baetulo, cronología y significación de sus monumentos", *Stadtbild und Ideologie. Die monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, München, pp. 165-177.
- GUIART, J.; PADRÓS, P. i PUERTA, C. (1991): "La casa urbana en Baetulo", *La Casa urbana hispano-romana*, Zaragoza, pp. 35-47.
- GUIART, J.; PERA, J.; MAYER, M. i VELAZA, J. (1996): "Noticia preliminar sobre una inscripción ibérica encontrada en Guissona (Lleida)", *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 163-170.
- GUSI JENER, F. (1974a): "Excavación del recinto fortificado del Torrelló de Onda (Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 1, Castellón, pp. 19-62.
- GUSI JENER, F. (1974b): "Una pátera italiota con medallón en relieve, procedente del poblado ibérico del Castell de Almenara (Castellón de la Plana)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 1, Castellón, pp. 119-121.
- GUSI JENER, F. (1975): "Sondeos arqueológicos en la necrópolis ibérica de la Punta (Vall de Uxó)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, Castellón, pp. 163-164.
- GUSI JENER, F. (1976): "El Puig de Vinarós, nuevo yacimiento ibérico con materiales fenicios", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3, Castellón, pp. 287-288.
- GUSI JENER, F. (1979): "Actividades arqueológicas realizadas en la Provincia de Castellón de la Plana", *XIV Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 667-676.
- GUSI JENER, F. (1981): *Castellón en la Prehistoria*, Castellón.
- GUSI JENER, F. (1982): "Prehistoria", *La Valltorta*, a R. Viñas dir., Barcelona, pp. 66-81.
- GUSI JENER, F. (1991): "El yacimiento ibérico de Torre la Sal, Ribera de Cabanes", *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, Valencia, pp. 19-20.
- GUSI, F.; DÍAZ, M. A. i OLIVER, A. (1991): "Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, pp. 79-102.
- GUSI, F. i OLIVER, A. (1986): "Tres urnes de la necrópolis ibérica de la vía fèrria València-Tarragona, prop d'Alcossebre (Alcalà de Xivert, Castelló)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12, Castellón, pp. 123-139.
- GUSI, F. i OLIVER, A. (1987): "La problemática de la iberización en Castellón", *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 99-136.
- GUSI, F. i OLIVER, A. (1989): "El hábitat de época ibérica en el valle inferior del Ebro y comarcas de Castellón de la Plana", *Habitats et structures domestiques en Méditerranéen occidentale durant la Protohistoire*, Pré-actes, Arles-sur-Rhône, pp. 85-88.
- GUSI, F. i SANMARTÍ, E. (1976): "Noticia acerca de las excavaciones realizadas en el poblado ibérico de El Castell (Almenara)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3, Castellón, pp. 289-290.
- GUSI, F. i SANMARTÍ, E. (1976-78): "Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fenicio-púnicos en el área costera del Baix Maestrat (provincia de Castelló de la Plana)", *Am-purias*, 38-40, Barcelona, pp. 361-380.
- GUTIÉRREZ SOLER, L. M. (1998): "Roma y el poder local en el territorio del oppidum de Giribaile", *Actas del Congreso Internacional 'Los Iberos, príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica'*, Saguntum, Extra 1, Barcelona, pp. 405-412.
- HAGGET, P. (1976): *Análisis locacional en geografía humana*, Barcelona.
- HARMAND, J. (1970): "César et l'Espagne durant le second 'Bellum civile', *Legio VII Gemina*, León, pp. 183-203.
- HASEL GROVE, C. (1984): "Romanization" before the Conquest: Gaulish Precedents and British Consequences", *Military and Civilian in Roman Britain. Cultural Relationships in a Frontier Province*, T. F. G. Blagg i A. C. King eds. *BAR. British Series*, 136, Oxford, pp. 5-63.
- HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, M.; PASCUAL, I. i ARANEGUI, C. (1993): "El teatro romano de Sagunto", *Teatros romanos de Hispania. Cuadernos de Arquitectura Romana*, II, Murcia, pp. 25-42.
- HERSKOVITS, M. J. (1952): *El hombre y sus obras*, México-Buenos Aires.
- HESNARD, A. (1990): "Les amphores", *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C.: confrontations chronologiques*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, suppl. 21, Paris-Montpellier, pp. 47-54.
- HESNARD, A. i LEMOINE, Ch. (1981): "Les amphores du Cécube et du Falerne. Prospections, typologie, analyses", *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie*, 93/1, Rome, pp. 243-295.
- HESNARD, A.; RICQ-ARTHUT-PICON, M. i TCHERNIA, A. (1989): "Aires de productions des Gréco-Italiques et des Dr. 1", *Amphores romaines et Histoire économique: dix ans de recherche*, *École Française de Rome*, 114, Rome, pp. 21-65.
- HITA, J. M.; MARFIL, P. i MARÍN, N. (1993): "Aproximación a la Corduba republicana a través de la cerámica de barniz negro", *Actas del I Coloquio de Historia Antigua de Andalucía*, II, Córdoba, pp. 403-419.
- HODDER, I. i ORTON, C. (1990): *Análisis espacial en Arqueología*, Barcelona.
- HOLDER, E. (1907): *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig.
- HOPKINS, K. (1980): "Taxes and trade in the Roman Empire", *Journal of Roman Studies*, LXX, London, pp. 101-125.
- HOPKINS, K. (1996): "La Romanización: asimilación, cambio y resistencia", *La romanización en occidente*, J. M. Blázquez i J. Alvar, eds., Madrid, pp. 15-43.
- HÜBNER, E. (1893): *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlin.
- HUICI MIRANDA, A. i CABANES, Mª D. (1976): *Documentos de Jaime I de Aragón*, I, Valencia.
- INIESTA SANMARTÍN, A. (1989): "Pueblos prerromanos de Levante, Cataluña y Baleares", *Historia de España*, 2, Ed. Gredos, Madrid, pp. 346-375.
- IZQUIERDO, I. i ARASA, F. (1999): "La imagen de la memoria.

- Antecedentes, clasificación y cronología de las estelas ibéricas”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, València, pp. 259-300.
- IZQUIERDO, P. i SOLIAS, J. M. (1991): “Notícia sobre el derelictic romà Sorres VIII (Gavà, Baix Llobregat)”, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, 263-270.
- JACOB, P. (1985): “Notes sur la toponymie grecque de la côte méditerranéenne de l'Espagne antique”, *Ktéma*, 10, Strasbourg, 247-271.
- JACOB, P. (1988): “L'Ebre de Jérôme Carcopino”, *Gerión*, 6, Madrid, pp. 187-222.
- JACOB, P. (1989): “Textes concernant Sagonte”, *Homenatge a A. Chabret 1888-1988*, València, pp. 13-28.
- JACOB, P. (1997): *Les villes de la façade méditerranéenne de la Péninsule Iberique du IVe siècle av. J.-C. à la fin du Ier s. de n. e. Processus d'urbanisation et structures urbaines*, Paris.
- JACOB, P. (s/d): *Les problèmes de l'Edetanie chez les auteurs anciens*, Original mecanografiat, Servicio de Investigación Prehistórica, València.
- JEHASSE, J. i JEHASSE, L. (1973): *La nécropole préromaine d'Aléria (1960-1968)*, XXVe. Supplement à Gallia, Paris.
- JOHNS, C. (1982): *Sex or Symbol. Erotic Images of Greece and Rome*, London.
- JOHNSON, J. H. (1974): *Geografía urbana*, Barcelona.
- JONCHERAY, J.-P. (1975): *L'épave C de la Chrétienne*, I Supplement à Cahiers d'Archéologie Subaquatique, Gap.
- JORDÁ CERDÁ, F. (1952): “El poblado ibérico de la Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón). Resultado de la Primera Campaña de Excavaciones de 1950”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII, Castellón de la Plana, pp. 267-296.
- JORDÁ CERDÁ, F. (1955): “Los restos ibéricos de La Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón)”, *Archivo Español de Arqueología*, XXVIII, Madrid, pp. 107-111.
- JOSÉ, E. (1944): “Hallazgo arqueológico”, *La Estafeta Literaria*, 5, Madrid, p. 26.
- JUNYENT SÁNCHEZ, E. (1976): “Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3, Castellón, pp. 195-204.
- JUNYENT SÁNCHEZ, E. (1987): “El poblamiento ibérico en el área ilergeta”, *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 57-65.
- JUNYENT, E.; OLARIA, C.; GUSI, F.; AGUILÓ, P.; ROMAN, I. i SESER, R. (1982-83): “El Abric de les Cinc (Almenara, Castellón). 2ª Campaña de excavaciones 1977”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9, Castellón, pp. 55-121.
- KEAY, A. J. (1990): “Processes in the Development of the Coastal Communities of Hispania Citerior in the Republican Period”, *The Early Roman Empire in the West*, T. Blagg i M. Millet eds., Oxford, pp. 120-150.
- KEAY, A. J. (1992): “The ‘Romanisation’ of Turdetania. Resistance to cultural change in the loewer Guadalquivir valley between the late 3rd century BC and the 1st century AD”, *Oxford Journal of Archaeology*, 11.3, Oxford, pp. 275-315.
- KEAY, A. J. (1996): “La romanización en el sur y el levante de España hasta la época de Augusto”, *La romanización en occidente*, J. M. Blázquez i J. Alvar, eds., Madrid, pp. 147-177.
- KEAY, A. J. (1997): “Urban transformation and cultural change”, *The Archaeology of Iberia. The Dynamics of change*, M. Díaz-Andreu i S. Keay eds., London and New York.
- KNAPP, R. C. (1977): *Aspects of the Roman Experience in Iberia 206-100 BC*, Valladolid.
- KNAPP, R. C. (1980): “Cato in Spain, 195/194 B.C. Chronology and Geography”, Déroux ed., *Studies in latin literature and Roman History*, Bruxelles, pp. 21-56.
- KNAPP, R. C. (1986): “La via heraclea en el Occidente: mito, arqueología, propaganda, historia”, *Emerita*, 54, Madrid, pp. 103-122.
- KOENEN, C. (1929): “Die Keramik aus den Lagern des Scipio und den Lagern bei Renieblas”, a A. Schulten (1929), Berlin, pp. 284-305.
- KÜNZL, E. (1986): “Operationsräume in römischen Thermen. Zu einem chirurgischen Instrumentarium aus der Colonia Ulpia Traiana”, *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn*, 186, Köln, pp. 491-509.
- KRAHE, H. (1964): *Unsere ältesten Flussnamen*, Wiesbaden.
- LAMBOGLIA, N. (1950): *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana*, Bordighera.
- LAMBOGLIA, N. (1952a): “Per una classificazione preliminare della ceramica campana”, *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri*, Bordighera, pp. 139-206.
- LAMBOGLIA, N. (1952b): “La nave romana di Albenga”, *Rivista di Studi Liguri*, XVII, Bordighera, pp. 131-236.
- LAMBOGLIA, N. (1955): “Sulla cronologia delle anfore romane de età repubblicana”, *Rivista di Studi Liguri*, XXI, Bordighera, pp. 241-270.
- LAMBOGLIA, N. (1960): “Polemiche campane”, *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, Bordighera, pp. 292-304.
- LAMBOGLIA, N. (1961a): “La nave romana di Spargi (La Maddalena). Campagna di scavo 1958”, *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia sottomarina*, Bordighera, pp. 143-166.
- LAMBOGLIA, N. (1961b): “Cronologia relativa dei relitti romani nel Mediterraneo occidentale”, *Actes du IIe Congrès International d'Archéologie sous-marine*, Bordighera, pp. 371-383.
- LAMBOGLIA, N. (1961c): “Problemi tecnici e cronologici dello scavo sottomarino al Grand Congloué”, *Rivista di Studi Liguri*, XXVII, Bordighera, pp. 138-154.
- LAMBOGLIA, N. (1964): “La campagna 1963 sul relitto di Punta Scaletta all'isola di Giannutri (relazione preliminare)”, *Rivista di Studi Liguri*, 30, Bordighera, pp. 229-257.
- LAMBOGLIA, N. (1971): “La seconda campagna di scavo sulla nave romana di Spargi (1959)”, *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Barcelona, pp. 206-214.
- LANCEL, S. et alii (1979): *Byrsa I. Rapports préliminaires des fouilles (1974-76)*, Collection de l'École Française de Rome, 41, Rome.
- LANCEL, S. et alii (1982): *Byrsa II. Rapports préliminaires sur les fouilles 1977-78: niveaux et vestiges puniques*, Collection de l'École Française de Rome, 42, Rome.
- LASHERAS, J. A. (1984): “Pavimentos de opus signinum en Azaila”, *Juan Cabré Aguiló (1882-1982). Encuentro de Homenaje*, Zaragoza, pp. 199-205.
- LASHERAS, J. A. (1985): “Pavimentos de opus signinum en el valle medio del Ebro”, *Boletín del Museo de Zaragoza*, 3, Zaragoza, pp. 165-192.
- LAUBENHEIMER, F. (1980): “À propos de deux amphores de Ruscino: définition d'un nouveau type d'amphores”, *Ruscino*,

- 7e suppl. à *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Paris-Montpellier, 303-325.
- LAUBENHEIMER, F. (1990): *Le temps des amphores en Gaule. Vins, huiles et sauces*, Paris.
- LÁZARO, A.; MESADO, N.; ARANEGUI, C. i FLETCHER, D. (1981): *Materiales de la necrópolis ibérica de Orlely (Vall d'Uixó, Castellón)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 70, Valencia.
- LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1973): "Rome et les indigènes dans le Nord-Ouest de la Péninsule ibérique. Problèmes d'épigraphie et d'histoire", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX, Paris, pp. 177-231.
- LEÓN ALONSO, Mª P. (1981): "Plástica ibérica e iberorromana", *La baja época de la cultura ibérica*, Madrid, pp. 183-199.
- LEQUEMENT, R. i LIOU, B. (1976): "Céramique étrusco-campanienne et céramique arétine, à propos d'une nouvelle épave de Marseille", *Mélanges offerts à J. Heurgon*, II, Paris, pp. 587-603.
- LEJEUNE, M. (1949): "La curiosité linguistique dans l'antiquité classique", *Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris*, Paris, pp. 45-61.
- LEVEAU, Ph.; HEINZ, C.; LAVAL, H.; MARINVAL, Ph. i MEDUS, J. (1991): "Les origines de l'oléiculture en Gaule du sud. Données historiques, archéologiques et botaniques", *Revue d'Archéométrie*, 15, Rennes, pp. 83-94.
- LILLO, P. (1981): *El poblamiento ibérico en Murcia*, Murcia.
- LING, R. (1970): "Stuccowork", *Roman Crafts*, London, pp. 209-221.
- LING, R. (1991): *Roman Painting*, Cambridge.
- LIOU, B. (1973): "Informations archéologiques. Direction des recherches archéologiques sous-marines", *Gallia*, 31, Paris, pp. 571-608.
- LIOU, B. (1987): "L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, pp. 271-284.
- LIOU, B. i POMEY, P. (1985): "Informations archéologiques. Direction des recherches archéologiques sous-marines", *Gallia*, 43, Paris, pp. 547-576.
- LLATJE BASET, D. (s/a): *Traiguera*, Sant Carles de la Ràpita.
- LLATJE BASET, D. (1990): "Museo Parroquial de Traiguera", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 29, Benicarló, pp. 33-46.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1972): *Contestania ibérica*, Alicante.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1975): "El papel de los cartagineses en la Historia Antigua del País Valenciano a la luz de los estudios recientes", *Cuadernos de Historia. Anexos de la Revista Hispania*, 5, Madrid, pp. 1-45.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1980): *Nuestra Historia*, II, Valencia, pp. 9-200.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1984): "Iberización", *Alcoy. Prehistoria y Arqueología. Cien años de investigación*, Alcoy, pp. 231-258.
- LLOBREGAT, E. A.; CORTELL, E.; JUAN, J.; OLCINA, M. i SEGURA, J. M. (1995): "El sistema defensivo de la porta d'entrada del poblament ibèric de la Serreta. Estudi preliminar", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 4, Alcoi, pp. 135-162.
- LLORENS, Mª D. i BARRACHINA, C. (1994): "Racó de Rata - Els Estrets: nuevo poblado ibérico en la Plana Alta", *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 29-33.
- LLORENS, Mª M. i RIPOLLÈS, P. P. (1998): *Les Encunyacions ibèriques de Lauro*, Estudis de Granollers i del Vallès Oriental, 7, Granollers.
- LONG, L. (1987): "Les épaves du Grand Congloué. Étude du journal de fouille de Fernand Benoit", *Archaeonautica*, 7, Paris, pp. 9-36.
- LONG, L. i XIMENES, S. (1988): "L'épave Riou 3 à Marseille. Un chargement d'amphores Dressel I estampillées en grec et de céramique campanienne A tardive", *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, VII, Gap, pp. 159-183.
- LÓPEZ CASTRO, J. L. (1992): "El concepto de romanización y los fenicios en la Hispania republicana: problemas historiográficos", *La colonización fenicia en el sur de la Península Ibérica. 100 años de investigación*, Almería, pp. 151-170.
- LÓPEZ DOMECH, R. (1986-87): "Sobre reyes, reyezuelos y caudillos militares en la protohistoria hispana", *Studia Historica*, IV-V, Salamanca, pp. 19-22.
- LÓPEZ MULLOR, A. (1985): "Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona). Campañas de 1981 y 1982", *Empúries*, 47, Barcelona, pp. 162-208.
- LÓPEZ MULLOR, A. (1986): "Producción e importación de cerámicas de paredes finas en Cataluña", *Les céramiques fines non sigillées*, Marseille, pp. 57-72.
- LÓPEZ MULLOR, A. (1989): *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona.
- LOZANO VELILLA, A. (1987): "Conquista de España por Roma", *Historia General de España y América*, I-2, Ed. Rialp, Madrid, pp. 385-502.
- MADOZ, P. (1848-50): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*, Madrid.
- MADRID DÁVILA, J. DE (1851): "Las Minas del Misterio", *Revista Minera*, II, Madrid, pp. 295-299.
- MAESTRO ZALDÍVAR, E. (1989): *Cerámica ibérica decorada con figura humana*, Zaragoza.
- MAGGIANI, A. (1982): "Sant'Andrea. Relitto B", *Archeologia Subacquea. Supl. 4 del Bollettino d'Arte*, Roma, pp. 72-78.
- MAJÓ I ORTÍN, T. (1996): "Estudi dels esquelets infantils dels Estrets-Racó de Rata (Vilafamés, Castelló)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, pp. 339-34.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954): "Pueblos ibéricos", *Historia de España dirigida por R. Menéndez Pidal*, I, 3, Madrid, pp. 303-675.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona.
- MANACORDA, D. (1981): "Produzione agricola, produzione ceramica e proprietari nell'Ager Cosanus nel I a. C.", *Società romana e produzione schiavistica. II: Mercè, mercati e scambi nel Mediterraneo*, Roma-Bari, pp. 3-54.
- MANACORDA, D. (1986): "A proposito delle anfore cosiddette 'greco-italiche': una breve nota", *Recherches sur les amphores grecques. Bulletin de Correspondance Hellénique*, suppl. XIII, Paris, pp. 581-586.
- MANFRINI-ARAGNO, I. (1987): *Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romains. Les artisans et leur répertoire*, Lausanne.
- MANGAS, J. (1970): "El papel de la diplomacia romana en la conquista de la Península Ibérica (226-19 a.C.)", *Hispania*, 116, Madrid, pp. 485-513.
- MANGAS, J. (1998): "La religión romana en Hispania durante la crisis de la República", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 403-412.

- MANGAS, J. i PLÁCIDO, D. eds. (1998): *Testimonia Hispaniae Antiqua II A. La Península Ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón*, Madrid.
- MANN, M. (1999): *Las fuentes del poder social*, I, Madrid.
- MAPA METALOGENÉTICO DE ESPAÑA (1974a): *Mapa metalogenético de España E. 1:200.000*. Vinaroz, 48, Instituto Geológico y Minero de España, Madrid.
- MAPA METALOGENÉTICO DE ESPAÑA (1974b): *Mapa metalogenético de España E. 1:200.000*. Valencia, 56, Instituto Geológico y Minero de España, Madrid.
- MARABINI MOEUS, M. T. (1973): *The roman thin walled pottery from Cosa (1948-1954)*, Memoirs at American Academy at Rome, XXXII, Rome.
- MARCO SIMÓN, F. (1978): *Las estelas decoradas del convento Caesaraugustano i Cluniense*, Caesaraugusta, 43-44, Zaragoza.
- MARCO SIMÓN, F. (1996): "Integración, interpretatio y resistencia religiosa en el occidente del Imperio", *La romanización en Occidente*, J. Alvar i J. M. Blázquez eds., Madrid, pp. 217-238.
- MARÍA, R. DE (1933a): "Alfonso II da a los templarios los castillos de Xivert y Oropesa", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, pp. 169-170.
- MARÍA, R. DE (1933b): "Donación del castillo de Xivert a los Templarios, por el rey Jaime I de Aragón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, pp. 172-173.
- MARÍA, R. DE (1933c): "Xivert i Orpesa", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, pp. 174-180.
- MARÍN, M. A. (1988): *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada.
- MARÍN, M. A. (1991): "Problemas históricos en torno a las fundaciones romanas de la Hispania meridional durante el siglo II a. de C.", *La Bética en su problemática histórica*, Granada, pp. 133-152.
- MARÍN JORDÁ, C. (1990): "La presencia tardo-republicana en Valentia a través del registro arqueológico del palacio de Benicarló", *Tesi de Llicenciatura*, Universitat de València, València.
- MARÍN, C.; MATAMOROS, C. i RIBERA, A. (1991): "Restos de una vivienda de época tardo-republicana (S. II-I a. JC.) en Valentia: los hallazgos del palau de les Corts Valencianes", *La Casa urbana hispano-romana*, Zaragoza, pp. 61-66.
- MARINER, S. (1983): "Hispanische Latinität und sprachliche Kontakte in römischen Hispanien", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 29.2, Berlin-New York, pp. 819-852.
- MARINER, S. (1989): "La romanización lingüística en Hispania", *Anejos de Gerión*, II, Madrid, pp. 333-343.
- MÁRQUEZ, J. C. i MOLINA, J. (1999): "Exportación de vino catalán hacia Carthago Nova y su área de influencia durante el siglo I A.C.", *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, 4, Murcia, pp. 119-124.
- MARTÍ BONAFÉ, Mª A. (1998): *El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica*, València.
- MARTÍ DE VICIANA, R. (1564): *Crónica de la Inclita y Coronada Ciudad de Valencia*, Valencia.
- MARTÍN, Mª A. (1987): "El poblamiento ibérico en el Empordà", *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 19-33.
- MARTÍN, Mª A. (1997): *Ullastret*, Guies del Museu Arqueològic de Catalunya, Barcelona.
- MARTÍN BUENO, M. A. i PELLICER, M. (1979-80): "Nuevas estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)", *Habis*, 10-11, Sevilla, pp. 401-420.
- MARTÍN VALLS, R. (1967): *La circulación monetaria ibérica*, Valladolid.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1902a): "Notas arqueológicas. El bronce de Traiguera", *Las Provincias*, 9 de maig, Valencia.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1902b): "Arqueología 1902", *Almanaque de Las Provincias*, Valencia, pp. 291-294.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. (1992): *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona [1974].
- MARTÍNEZ VALLE, A. (1993): "Dos esgrafiados ibéricos sobre una estela romana de Requena (Valencia)", *Saguntum*, 26, Valencia, pp. 247-251.
- MARTÍNEZ VALLE, R. (1987-88): "Estudio de la fauna de dos yacimientos ibéricos: Villares y El Castellet de Bernabé", *Saguntum*, 21, Valencia, pp. 183-230.
- MAS, J. (1971): "La nave romana de Punta Algas", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, XIII-XIV, Madrid, pp. 402-427.
- MAS, J. (1985): "Excavaciones en el yacimiento submarino de San Ferreol (Costa de Cartagena)", *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Madrid, pp. 189-224.
- MASDEU, J. F. (1800): *Historia crítica de España y de la cultura Española*, XIX, Madrid.
- MATA PARREÑO, C. (1991): *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 88, Valencia.
- MATA PARREÑO, C. (2000): "La Segunda Guerra Púnica y su incidencia en los pueblos indígenas de la costa mediterránea peninsular", *La Segunda Guerra Púnica en Iberia, XIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica*, Eivissa, pp. 27-49.
- MATA PARREÑO, C. (en prensa): "Límites y fronteras en la Edetania", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIV, Valencia.
- MATA, C. i BONET, H. (1992): "La cerámica ibérica: ensayo de tipología", *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, pp. 117-174.
- MATA, C.; RIBERA, A. i LERMA, J. (1980): "Excavaciones en Valentia", *Saguntum*, 15, Valencia, pp. 137-189.
- MATA, J. M^a i SANZ, J. (1988): *Guia d'identificació de Minerals (Països Catalans i d'altres)*, Barcelona.
- MATAMOROS, D. (1991): "Els ancoratges antics de Vilassar de Mar-Cabrera de Mar i Mataró (El Maresme)", *Laietània*, 6, Mataró, pp. 85-98.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1982): *El Norte del País Valenciano. Geomorfología litoral y prelitoral*, Valencia.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1951a): "Hallazgos monetarios VI", *Ampurias*, XIII, Barcelona, 203-255.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1951b): "Hallazgos monetarios VII", *Numario Hispánico*, I, Madrid, pp. 225-264.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1972): "Hallazgos monetarios XXII", *Numisma*, 114-119, Madrid, pp. 127-154.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1975): "Hallazgos monetarios XXIII", *Numisma*, 132-137, Madrid, pp. 235-267.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1979): "Hallazgos monetarios (XXV)", *Numisma*, 156-161, Madrid, pp. 121-147.
- MAYER, M. (1995): "El primer horizonte epigráfico en el litoral noreste de la Hispania Citerior", *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 97-119.
- MAYER, M. i RODÀ, I. (1986): "La epigrafía republicana en Cataluña. Su reflejo en la red viaria", *Actas de la reunión sobre epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 157-170.

- MAYER, M. i VELAZA, J. (1993): "Epigrafía ibérica sobre soportes típicamente romanos", *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 667-682.
- MAYER, M. i VELAZA, J. (1996): "Una inscripción ibérica en el teatro de Sagunto", *Studia Philologica Valentina*, 1, València, pp. 107-110.
- MAYET, F. (1975): *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, Paris.
- M'BOKOLO, E. (1978): "Acculturation", *La nouvelle histoire*, J. le Goff, R. Chartier i J. Revel eds., Paris, pp. 21-24.
- MELCHOR MONTSERRAT, J. M. (1995): "El Patrimonio Histórico/Arqueológico del Maestrazgo: recientes hallazgos y panorama general", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 51-52, Benicarló, pp. 45-58.
- MELCHOR MONTSERRAT, J. M. (1999): "Memoria científica prospección arqueológica variante comarcal 238 (Borriol sur-Pobla Tornesa norte)", *Memorias Arqueológicas y Paleontológicas de la Comunidad Valenciana*, O, Ed. CD-Rom, Valencia.
- MENÉNDEZ AMOR, J. i FLORSCHUTZ, F. (1961): "La concordancia entre la composición de la vegetación durante la segunda mitad del Holoceno en la costa de Levante y la costa W. de Mallorca", *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, 59, Madrid, pp. 97-103.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1952): *Toponimia prerrománica hispana*, Madrid.
- MENEU, P. (1901): "Arqueología bechinense", *Heraldo de Castellón*, 15 de març, Castellón.
- MENEU, P. (1908): "Yacimiento ibérico de Bechí. Donativo de objetos ibéricos al Museo Arqueológico Nacional", *Heraldo de Castellón*, 2 d'abril, Castellón.
- MENEU, P. (1911a): "Yacimientos arqueológicos en Bechí", *Revista de Castellón*, 1, Castellón, pp. 3-4.
- MENEU, P. (1911b): "Yacimientos arqueológicos en Bechí", *Revista de Castellón*, 2, Castellón, pp. 4-5.
- MENEU, P. (1911c): "Yacimientos arqueológicos en Bechí", *Revista de Castellón*, 6, Castellón, pp. 2-5.
- MENEU, P. (1914): "Miravet y Albalat", *Revista de Castellón*, 50, Castellón, pp. 3-4.
- MESADO OLIVER, N. (1966): "Breves notas sobre las ruinas romanas de Els Estany (Almenara)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, pp. 177-196.
- MESADO OLIVER, N. (1969): "Yacimientos arqueológicos en Burriana (Castellón)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, Valencia, 177-204.
- MESADO OLIVER, N. (1974): *Vinarragell (Burriana - Castellón)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 46, Valencia.
- MESADO OLIVER, N. (1987): "La Prehistoria", *Burriana en su Historia*, Burriana, pp. 19-41.
- MESADO OLIVER, N. (1988): "Nuevos materiales arqueológicos en el Pozo I del yacimiento de Vinarragell (Burriana, Castellón)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVIII, Valencia, pp. 287-327.
- MESADO OLIVER, N. (1989): "VI campaña de excavaciones", *El Pla*, agost, Borriana, pp. 14-17.
- MESADO OLIVER, N. (1993): "Dos enclaves ibéricos sobre los lindes del término municipal de Vila-real", *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Vila-real, pp. 147-171.
- MESADO, N. i ARTEAGA, O. (1979): *Vinarragell (Burriana, Castellón) II*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 61, Valencia.
- MESADO, N.; GIL, J. LI. i RUFINO, A. (1991): *El Museo Histórico Municipal de Burriana*, Burriana.
- MESADO, N. i SARRIÓN, I. (2000): "Un enterramiento insólito: el caballo ibérico de la Regenta", *Comemoració del XXX Aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa. Burriana (1967-1997)*, Borriana, pp. 89-101.
- MESEGUER FOLCH, V. (1980): "Peñíscola en la antigüedad", *Peñíscola*, 48, Benicarló, pp. 53-57.
- MESEGUER FOLCH, V. (1982): *Los orígenes de Benicarló*, Benicarló.
- MESEGUER FOLCH, V. (1983): "Figuritas de bronce ibéricas procedentes del Maestrat", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 1, Benicarló, pp. 77-83.
- MESEGUER FOLCH, V. (1986): "La cultura ibérica en Benicarló", *Notas históricas de Benicarló*, Benicarló, pp. 9-55.
- MESEGUER FOLCH, V. (1989): "Las raíces de Rosell", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 28, Benicarló, pp. 21-36.
- MESEGUER FOLCH, V. (1992): "Los orígenes de Benicarló", *Real Academia de Cultura Valenciana. Serie Histórica*, 9, Valencia, pp. 29-73.
- MESEGUER FOLCH, V. (1995): "El Molinar y la Barcella. Dos enclaves medievales en el término municipal de Xert", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 51-52, Benicarló, pp. 143-164.
- MESEGUER FOLCH, V. (1998): "Sobre Prehistoria y Antigüedad de Peñíscola", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 59, Benicarló, pp. 67-79.
- MESEGUER, V. i FLETCHER, D. (1981): "Inscripción ibérica de San Mateo (Castellón de la Plana)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LVII, Castellón, pp. 203-209.
- MESEGUER, V. i GINER, V. (1980): "Los testimonios arqueológicos", *Peñíscola*, 48, Benicarló, pp. 62-68.
- MEYER-STEINER, Th. (1912): *Chirurgische Instrumente des Altertums. Ein Beitrag zur antiken Akiurgie*, Jena.
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M. A. (1992): "La inscripción ibérica en Andelos (Mendigorría, Navarra)", *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, pp. 347-349.
- MICHELENA, L. (1976): "Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania", *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*, Bucuresti-Paris, pp. 41-5.
- MILNE, J. St. (1976): *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Chicago [Oxford, 1907].
- MÍNGUEZ, J. A. (1991): *La cerámica romana de paredes finas*, Zaragoza.
- MIRALLES DEL IMPERIAL, A. (1868): *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid.
- MIRALLES I PORCAR, J. (1985): "Els terrenys comunals a la Setena de Culla", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 9, Benicarló, pp. 19-28.
- MIRALLES SALES, J. (1978): "Notes històriques de Tírig", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LI, Castellón, pp. 39-58.

- MIRALLES SALES, J. (1983): *La Muy Leal y Noble Villa de Albocácer*, Castellón.
- MIRET, M.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1986): "La evolución y el cambio del modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 79-85.
- MIRET, M.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1991): "From indigenous structures to the roman world: models for the occupation of central coastal Catalunya", *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, London, pp. 47-53.
- MIRÓ, J. (1986): "Une inscription peinte avec date consulaire sur une amphore Dressel 1B de l'oppidum de Burriac (Cabrera de Mar, Barcelone)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, Lambesc, pp. 201-205.
- MIRÓ, J. (1988): *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR. International Series, 473, Cambridge.
- MIRÓ, J. (1991): "Un conjunto de ánforas tardo-republicanas de un silo del poblado ibérico de Burriac (Cabrera de Mar, Barcelona)", *Saguntum*, 24, València, pp. 53-67.
- MIRÓ, J. i PUJOL, J. (1982-83): "Nota sobre la campanya d'excavacions realitzada durant l'any 1983 en el poblado ibèric de Burriac, Cabrera de Mar", *Laietania*, 2-3, Mataró, pp. 36-41.
- MIRÓ, J.; PUJOL, J. i GARCIA, J. (1988): *El dipòsit del sector occidental del poblado ibèric de Burriac (Cabrera de Mar. El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I a. C.)*, Laietania, 4, Mataró.
- MOLAS I FONT, M. D. (1993): "Les recerques sobre les societats ausetana i lacetana. Estat de la qüestió", *Laietania*, 8, Mataró, pp. 131-143.
- MOLAS, D.; MESTRES, I. i DE ROCAFIGUERA, M. (1992): "La fortaleza ibérica ausetana del Casol de Puigcastellet de Folgueroles (Osona)", *Tribuna d'Arqueologia 1990-91*, Barcelona, pp. 53-61.
- MOLIST, N. (1998): "El camí vell del Llor: el procés de romanització d'un assentament ibèric al pla", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Barcelona, pp. 391-402.
- MOLIST, N. i ROVIRA, J. (1993): "L'oppidum" ausetà del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)", *Empúries*, 48-50, II, Barcelona, pp. 122-141.
- MOLLÀ, T. i PALANCA, C. (1987): *Curs de sociolingüística 1*, Alzira.
- MOLLÀ, T. i VIANA, A. (1989): *Curs de sociolingüística 2*, Alzira.
- MOLLÀ, T. i VIANA, A. (1991): *Curs de sociolingüística 3*, Alzira.
- MONRAVAL SAPIÑA, M. (s/a): *Memoria Mosaico Vall d'Uixó*, València.
- MONTENEGRO DUQUE, A. (1982): "La conquista de Hispania por Roma (218-19 antes de Jesucristo)", *Historia de España dirigida por R. Menéndez Pidal*, II, 1, Madrid, pp. 5-45.
- MORÁN, M. (1994): "Ánforas romanas en Ilerda y Aeso", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, Lleida, pp. 205-215.
- MORÁN, M. (1997): "Notas sobre epigrafía anfórica en la Catalunya interior", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, Lleida, pp. 249-260.
- MOREL, J.-P. (1963): "Notes sur la céramique étrusco-campanienne. Vases à vernis noir de Sardaigne et d'Arezzo", *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie*, LXXV, 1, Rome, pp. 7-58.
- MOREL, J.-P. (1962-65): "Céramiques d'Hippone", *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, I, Paris, pp. 107-139.
- MOREL, J.-P. (1965a): *Céramiques à vernis noir du Forum romain et du Palatin*, Mélanges de l'École Française de Rome, Supplément 3, Rome.
- MOREL, J.-P. (1965b): "Céramique à vernis noir de Pompei", *Rei Cretariae Romanae Fautorum*, VII, Tomgres, pp. 81-103.
- MOREL, J.-P. (1965c): "Les niveaux préromains", *Thamusida, fouilles du Service des Antiquités du Maroc*, Mélanges de l'École Française de Rome, Suppl. 2, Rome, pp. 61-111.
- MOREL, J.-P. (1968): "Céramique à vernis noir du Maroc", *Antiquités Africaines*, 2, Paris, pp. 55-76.
- MOREL, J.-P. (1978): "À propos des céramiques campaniennes de France et d'Espagne", *Journées d'étude de Montpellier sur la céramique campanienne*, Archéologie en Languedoc, 1, Béziers, pp. 148-168.
- MOREL, J.-P. (1980): "La céramique campanienne: Acquis et problèmes", *Céramiques hellénistiques et romaines*, I, Besançon, pp. 86-125.
- MOREL, J.-P. (1981a): *Céramique campanienne: les formes*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 244, Rome.
- MOREL, J.-P. (1981b): "La produzione della ceramica campana: aspetti economici e sociali", *Società romana e produzione schiavistica. II: Mercè, mercati e scambi nel Mediterraneo*, Roma-Bari, pp. 81-97.
- MOREL, J.-P. (1982): "La céramique comme indice du commerce antique (réalité et interprétations)", *Trade and famine in classical antiquity*, P. Garnsey i C. R. Whittaker eds., Cambridge Philological Society, Supplementary Volume, 8, Cambridge, pp. 66-74.
- MOREL, J.-P. (1983a): "La céramique à vernis noir de Carthage-Byrsa: nouvelles données et éléments de comparaison", *Actes du Colloque sur la céramique antique*, Carthage, pp. 43-76.
- MOREL, J.-P. (1983b): "Les relations économiques dans l'Occident grec", *Modes de contact et processus de transformation dans les sociétés anciennes*, Pisa-Roma, pp. 549-579.
- MOREL, J.-P. (1985): "La ceramica e le altre merci d'accompagnamento nel commercio da e per Roma in età repubblicana", *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano. Città, agricoltura, commercio: materiali da Roma e dal suburbio*, Modena, pp. 172-179.
- MOREL, J.-P. (1986a): "La céramique à vernis noir de Carthage, sa diffusion, son influence", *Cahiers des Études Anciennes*, XVIII, Carthage VIII, Québec, pp. 25-68.
- MOREL, J.-P. (1986b): "Céramiques à vernis noir d'Italie trouvées à Délos", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, CX, I, Paris, pp. 461-493.
- MOREL, J.-P. (1986c): "Remarques sur l'art et l'artisanat de Naples antique", *Neapolis. Atti del XXV Convegno di Studi sulla Magna Graecia*, Tarento, pp. 305-366.
- MOREL, J.-P. (1988): "Nouvelles données sur le commerce de Carthage punique entre le VIIe siècle et le IIe siècle avant J.-C.", *Carthage et son territoire dans l'Antiquité. Actes du IVe Colloque International sur l'Histoire et l'Archéologie de l'Afrique du Nord*, I, Paris, pp. 67-100.
- MOREL, J.-P. (1989): "Un atelier d'amphores Dressel 2-4 à Cales", *Amphores romaines et Histoire Économique. Dix ans de recherche*, Collection de l'École Française de Rome, 114, Rome, pp. 558-559.

- MOREL, J.-P. (1990a): "Nouvelles données sur le commerce de Carthage punique entre le Ve siècle et le IIe siècle avant J.-C.", *Carthage et son territoire dans l'Antiquité*, I, Paris, pp. 67-100.
- MOREL, J.-P. (1990b): "Aperçu sur la chronologie des céramiques à vernis noir aux IIe et Ier siècles avant J.-C.", *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C.: confrontations chronologiques*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, suppl. 21, Paris-Montpellier, pp. 55-71.
- MOREL, J.-P. (1992): "La céramique à vernis noir du Maroc: une révision", *Lixus, Collection de l'École Française de Rome*, 166, Rome, pp. 217-233.
- MOREL, J.-P. (1998): "Le commerce à l'époque hellénistique et romaine et les enseignements des épaves", *Archeologia Subacquea. Come opera l'archeologo. Storie dalle acque*, G. Volpe ed., Firenze, pp. 485-529.
- MORELL EVANGELISTA, I. (1992): *Manantiales de la provincia de Castellón*, Castellón.
- MORET, P. (1996): *Les fortifications ibériques. De la fin de l'âge du Bronze à la conquête romaine*, Collection de la Casa de Velazquez, 56, Madrid.
- MOSTALAC, A. i GUIRAL, C. (1992): "Decoraciones pictóricas y cornisas de estuco del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, Lleida, pp. 123-153.
- MÜLLER, H. J. (1882): *Onussa*, Feestschrift für Arnold Schäfer, Bonn.
- MUNCHARAZ POU, M. (1985): "Azagadores y sistemas de pastoreo", *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 4, Castellón, pp. 25-40.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón.
- MUÑOZ CATALÁ, A. (1972): "Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII, Valencia, pp. 149-160.
- MUÑOZ MUÑOZ, F. A. (1991): "Del odio a la paz de los indígenas: guerra y resistencia en la Hispania meridional", *La Bética en su problemática histórica*, Granada, pp. 199-220.
- NAVARRO, L. F. (1989): "El hombre y la alteración del medio. Aportes de la palinología al estudio de dos yacimientos del período subatlántico en la franja costera del País Valenciano", *Cuadernos de Geografía*, 46, València, pp. 127-148.
- NEBOT CALPE, N. (1991): *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia. Estudio etimológico*, Castellón.
- NEUMAIER, J.; DE ANTONIO, J. M. i VIZCAINO, D. (1998): "Excavaciones de salvamento en el Castell de Xivert (Alcalá de Chivert, Castellón). Avance del estudio de las fases pre y protohistóricas" *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló de la Plana, pp. 195-219.
- NICOLINI, G. (1969): *Les bronzes figurés des sanctuaires ibériques*, Paris.
- NOCETE, F. (1984): "Jefatura y territorio: una visión crítica", *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 9, Granada, pp. 289-304.
- NOGUERA CELDRÁN, J. M. (1994): *La escultura romana de la provincia de Albacete (Hispania Citerior-Conventus Carthaginensis)*, Albacete.
- NOGUERA CELDRÁN, J. M. (1998): "Nueva hipótesis interpretativa del santuario ibérico del Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, Albacete) en época tardorrepública a través del análisis de algunos de los exvotos esculturados de su depósito votivo", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 447-461.
- NOLLA, J. M. (1974): "Las ánforas romanas de Ampurias", *Ampurias*, 36, Barcelona, pp. 147-197.
- NOLLA, J. M. (1976): "Una producció característica: les àmfores 'DB'", *Cypsela*, II, Girona, pp. 201-230.
- NOLLA, J. M. (1987): "Una nova àmfora catalana: la Tarraconense 1", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, pp. 217-223.
- NOLLA, J. M. i CASAS, J. (1984): *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament de Època romana al N.E. de Catalunya*, Girona.
- NOLLA, J. M. i SANMARTÍ, E. (1984): "Algunes consideracions entorn de la romanització al N.E. de Catalunya", *5 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà*, pp. 13-27.
- NOLLA, J. M. i SOLIAS, J. M. (1984-85): "L'àmfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia", *Boletín Arqueológico Tarraconense*, 6-7, Tarragona, pp. 107-144.
- NÜNNERICH-ASMUS, A. coord. (1993): *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Deutsches Archäologisches Institut, Mainz am Rhein.
- OLARIA PUYOLES, C. (1974): "Dos lucernas procedentes del poblado ibérico del Castell (Almenara, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 1, Castellón, pp. 115-117.
- OLARIA PUYOLES, C. (1985): "Historia antigua", *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*, Castellón, pp. 255-280.
- OLCESE, G. (1993): *Le ceramiche comuni di Albtimilium. Indagine archeologica e archeometrica sui materiali dell'area del cardine*, Firenze.
- OLCINA, M.; REGINARD, H. i SÁNCHEZ, M. J. (1990): *Tossal de Manises (Albufereta, Alicante). Fondos antiguos: lucernas y sigillatas*, Alicante.
- OLCINA, M. et alii (1998): "Nuevas aportaciones a la evolución de la ciudad ibérica: el ejemplo de La Serreta", *Actas del Congreso Internacional 'Los Iberos, principios de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica'*, Saguntum, Extra 1, Barcelona, pp. 35-46.
- OLESTI I VILA, O. (1995): *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.
- OLESTI VILA, O. (1997): "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70, Madrid, pp. 71-90.
- OLIVER FOIX, A. (1977): "Resultado del sondeo previo en el Puig de Vinaròs", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, Castellón, pp. 315-319.
- OLIVER FOIX, A. (1978): "Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5, Castellón, pp. 265-291.
- OLIVER FOIX, A. (1980): "Escritura ibérica en Vinaròs", *Semanario Vinaròs*, 1166, Vinaròs, p. 3.
- OLIVER FOIX, A. (1981): "Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8, Castellón, pp. 180-256.
- OLIVER FOIX, A. (1982): "La cerámica de barniz negro en El Puig de Vinaròs", *Semanario Vinaròs*, 1242, Vinaròs.

- OLIVER FOIX, A. (1985): "La epigrafía Ibérica y Romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones al proceso escrituario en la Edad Antigua", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXI, Castellón, pp. 33-48.
- OLIVER FOIX, A. (1986a): "Materiales etruscos en el Bajo Maestrazgo (Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12, Castellón, pp. 219-227.
- OLIVER FOIX, A. (1986b): "Grafitos ibéricos de Albocácer", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 16, Benicarló, pp. 63-66.
- OLIVER FOIX, A. (1986c): "Sobre un posible rito funerario de ofrenda y libación en la necrópolis ibérica de la Solivella (Alcalá de Xivert)", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 14, Benicarló, pp. 47-55.
- OLIVER FOIX, A. (1986d): "Grafitos ibéricos procedentes de Montanya Frontera (Sagunto)", *Saguntum*, 20, Valencia, pp. 117-122.
- OLIVER FOIX, A. (1987): "Los yacimientos Arqueológicos de Vinaròs", *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 96-125.
- OLIVER FOIX, A. (1987-88): "Tres yelmos tipo "montefortino" hallados en Benicarló (Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13, Castellón, pp. 205-212.
- OLIVER FOIX, A. (1988a): "Puig de la Misericòrdia. Vinaròs, el Baix Maestrat", *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 158-161.
- OLIVER FOIX, A. (1988b): "La Punta d'Orleyl. Vall d'Uxó, la Plana Baixa", *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 167-169.
- OLIVER FOIX, A. (1989a): "Evidence of the second punic war in iberian settlements south of the Ebro", *Punic Wars. Orientalia Lovaniensia Analecta*, 33, Leuven, pp. 205-211.
- OLIVER FOIX, A. (1989b): "Estado actual del conocimiento de la cultura ibérica en el País Valenciano", *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 497-505.
- OLIVER FOIX, A. (1990a): "Hallazgo arqueológico en el casco urbano de Alcalá de Xivert", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 31, Benicarló, pp. 81-88.
- OLIVER FOIX, A. (1990b): "La presencia griega en la Plana", *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 229-235.
- OLIVER FOIX, A. (1990-91): "Las importaciones griegas en la costa ileravona", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, Castellón, pp. 173-188.
- OLIVER FOIX, A. (1991a): "Las primeras fuentes documentales escritas sobre la zona del Maestrazgo", *II Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 85-102.
- OLIVER FOIX, A. (1991b): "El Puig de la Misericordia. Vinaroz", *Revista de Arqueología*, 118, Madrid, pp. 8-13.
- OLIVER FOIX, A. (1991c): "La presencia fenicia y púnica al sur de las bocas del Ebro", *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, III, Roma, pp. 1091-1101.
- OLIVER FOIX, A. (1992a): "Aproximación al poblamiento del Hierro Antiguo en Castellón", *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, pp. 29-38.
- OLIVER FOIX, A. (1992b): "La red viaria protohistórica y su relación con lugares culturales en el Baix Maestrat", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 40, Benicarló, pp. 35-44.
- OLIVER FOIX, A. (1992-93): "El Bronce Final-Hierro en la provincia de Castellón", *Bajo Aragón Prehistoria*, IX-X, Caspe, pp. 309-322.
- OLIVER FOIX, A. (1993): *Territorio y poblamiento protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat*, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- OLIVER FOIX, A. (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs*, Vinaròs.
- OLIVER FOIX, A. (1995a): "Aproximación a la problemática de las estelas epigráficas funerarias ibéricas no decoradas", *Actas del V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, Soria, pp. 107-116.
- OLIVER FOIX, A. (1995b): "El documento público ibérico. Algunas reflexiones sobre los bronceos escritos", *Espacio, Tiempo y Forma, Historia Antigua*, 8, Madrid, pp. 287-297.
- OLIVER FOIX, A. (1995c): "Material procedente del yacimiento ibérico del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló). I Características generales y material ibérico", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló de la Plana, pp. 115-124.
- OLIVER FOIX, A. (1996a): *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón de la Plana.
- OLIVER FOIX, A. (1996b): "A propósito de una estatuilla de Hércules encontrada en La Jana, Castellón", *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Elche, pp. 283-290.
- OLIVER FOIX, A. (1996c): "Fauna y vegetación en los ritos culturales ibéricos", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, pp. 281-308.
- OLIVER FOIX, A. (1998): "El poblamiento ibérico en Castellón ante la romanización", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Barcelona, pp. 441-450.
- OLIVER FOIX, A. (1999a): "El yacimiento ibérico del Perengil de Vinaròs: un extraordinario edificio ibérico", *XXV Congreso Nacional de Arqueología. Actas*, Valencia, pp. 468-472.
- OLIVER FOIX, A. (1999b): "La arquitectura de un edificio ibérico singular. El Perengil (Vinaròs, Castellón)", *Revista de Arqueología*, 223, Madrid, pp. 36-45.
- OLIVER, A.; BLASCO, M.; FREIXA, A. i RODRÍGUEZ, P. (1984): "El proceso de iberización en la plana litoral del sur de Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, Castellón, pp. 63-109.
- OLIVER, A.; CASABÓ, J. A. i ORTEGA, J. L. (1982-83): "Nuevas inscripciones ibéricas en La Vall d'Uixó", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9, Castellón, pp. 243-248.
- OLIVER, A. i GUSI, F. (1986): "La cultura ibérica al sur de las bocas del Ebro", *Actes del 6é Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp. 265-275.
- OLIVER, A. i GUSI, F. (1991): "Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI A. C.)", *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, pp. 197-213.
- OLIVER, A. i GUSI, F. (1995): *El Puig de la Nau. Un hàbitat fortificat ibèric en el àmbit mediterràneo peninsular*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4, Castelló de la Plana.
- OLIVER, A. i GUSI, F. (1998): "La distribució de les ceràmiques d'importació als segles III/II a.C. als centres de poblament ibèric de les terres de Castelló", *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III i la primera meitat del II a. C.*, *Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, pp. 73-82.

- OLIVER, A. i MACIÁN, V. (1980): "Inscripciones ibéricas del Alto Palancia. Notas para el estudio de la latinización en Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, pp. 119-126.
- OLMOS, R. (1987): "Iconografía griega, iconografía ibérica: una aproximación metodológica", *Greco et Ibères au IVe siècle, commerce et iconographie*, Paris, pp. 283-296.
- OLMOS, R. (1998): "Indigenismo y romanización en la imagen ibérica de época republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 433-440.
- OLUCHA MONTINS, F. (1999): "Actes de la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Castelló. 1900-1960", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXV, Castellón, pp. 215-293.
- OTHMER, W. (1912): "Les tribus de la Hispania Tarraconense en temps dels romans", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, 46, Barcelona, pp. 325-348.
- PADRÓ, J. (1987): "El poblamiento ibérico en el interior de Cataluña", *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 35-55.
- PADRÓ, J. i SANMARTÍ, E. (1992): "Áreas geográficas de las etnias prerromanas de Cataluña", *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 185-194.
- PAGE, V. (1984): *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de Valencia, Alicante y Murcia, Iberia Graeca*. Serie Arqueológica, 1, Madrid.
- PAGANO, M. (1992): "Spathomele", *Rediscovering Pompeii*, Roma, pp. 157-159.
- PALANQUES, Mª L. (1992): *Las lucernas de Pollentia*, Palma de Mallorca.
- PALERMO, L. (1998): "Contributo alla conoscenza della ceramica aretina a vernice nera: i materiali dello scavo di Chiusi, Orto del Vescovo", *Indagini archeometriche relative alla ceramica a vernice nera: nuovi dati sulla provenienza e la diffusione*, Como, pp. 119-130.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1965): *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*, Bordighera-Barcelona.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1979): "La nave romana di Spargi. Relazione preliminare delle campagne 1977-802", *Rivista di Studi Liguri*, XLV, Bordighera, pp. 147-182.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1975-81): "La nave romana di Spargi. Relazione preliminare delle campagne 1977-80", *Forma Maris Antiqui*, XI-XII, Bordighera, pp. 5-39.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1983): "La nave romana di Spargi (La Madalena). Relazione preliminare delle campagne 1978-1980", *Forma Maris Antiqui*, XI-XII, Bordighera, pp. 5-39.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1986): "Il relitto della nave romana di Spargi. Campagne di scavo 1958-1980", *Archeologia Subacquea*, 3, Roma, pp. 37-38 i 89-102.
- PALLÍ AGUILERA, F. (1985), *La vía Augusta en Cataluña*, Faventia Monografías, Universidad Autónoma de Barcelona, Barcelona.
- PANELLA, C. (1998): "Anfore e archeologia subacquea", *Archeologia Subacquea. Come opera l'archeologo. Storie dalle acque*, G. Volpe ed., Firenze, pp. 531-559.
- PANOSA DOMINGO, Mª I. (1993a): "Algunes qüestions històriques sobre l'epigrafia de les llegendes monetals ibèriques", *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 199-212.
- PANOSA DOMINGO, Mª I. (1993b): "Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña", *Complutum*, 4, Madrid, pp. 175-222.
- PANOSA DOMINGO, Mª I. (1996): "Elementos sobre la fase de bilingüismo y latinización de la población ibérica", *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 217-246.
- PARDO PASCUAL, J. E. (1991): *La erosión antrópica en el litoral valenciano*, Valencia.
- PARRA VERGARA, I. (1983): "Análisis polínico del sondaje CA.L.81-I. (Casablanca-Almenara, Prov. Castellón)", *Actas del IV Simposio de Palinología*, Barcelona, pp. 433-445.
- PARRA VERGARA, I. (1985): "Propuesta de zonación polínica para el sector Casablanca (Almenara) - Torrelblanca, provincia de Castellón", *Anuario de la Asociación de Palinología de Lengua Española*, 2, Madrid, pp. 347-352.
- PASCUAL BERLANGA, G. (1998): "Los materiales tardorrepublicanos del yacimiento submarino de Pudrimel. La Manga del Mar Menor, Murcia", *III Jornadas de Arqueología Subacuática*. Actas, Valencia, pp. 263-289.
- PASCUAL GUASCH, R. (1975a): "Las ánforas de Isla Pedrosa", *Inmersión y Ciencia*, 8-9, Barcelona, pp. 98-92.
- PASCUAL GUASCH, R. (1975b): "El pecio de Columbretes", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, Castellón, pp. 185-190.
- PASCUAL, I. i ARANEGUI, C. (1993): "Una torre defensiva de época republicana en el Castell de Sagunt", *Saguntum*, 26, València, pp. 189-203.
- PAVOLINI, C. (1981): "Le lucerne nell'Italia romana", *Società romana e produzione schiavistica. II: Mercè, mercati e scambi nel Mediterraneo*, II, Roma-Bari, pp. 139-184 i 278-288.
- PAVOLINI, C. (1987): "Le lucerne romane fra el III a. C. e il III sec. d. C.", *Ceramiques Hellenistiques et Romaines*, II, Besançon, pp. 139-165.
- PAYÀ, X.; PUIG, F. i REYES, T. (1994): "Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, Lleida, pp. 151-172.
- PEDRONI, L. (1986): *La ceramica de vernice nera di Cales*, Napoli.
- PEDRONI, L. (1991): *La ceramica de vernice nera di Cales. II*, Napoli.
- PELLICER, M. (1979-80): "Ensayo de periodización y cronología tartesia y turdetana", *Habis*, 10-11, Sevilla, pp. 307-333.
- PELLICER, M. (1982): "Excavaciones en Itálica (1978-1979). Muralla, cloacas y cisterna", *Itálica, Excavaciones Arqueológicas en España*, 121, Madrid, pp. 205-222.
- PELLICER, M.; HURTADO, V. i LA BANDERA, M. L. (1982): "Corte estratigráfico de la Casa de la Venus", *Excavaciones Arqueológicas en España*, 121, Madrid, pp. 11-26.
- PENA, Mª J. (1989): "Avieno y las costas de Cataluña y Levante I. *Tyrichae*: **Tyriká*, ¿"la Tiria"?", *Faventia*, 11/2, Barcelona, pp. 9-21.
- PENA, Mª J. (1994): "Conquête et colonisation dans la Péninsule Ibérique pendant le IIe siècle av. n. È.", *De la terre au ciel. I. Paysages et cadastres antiques*, Besançon, pp. 247-258.
- PERA I ISERN, J. (1994): "Una interessant marca d'àmfora Dressel-I laietana procedent de Santa Eulàlila de Ronçana (Vallès Oriental)", *Laietania*, 9, Mataró, pp. 373-374.
- PERALES GARCÍA, M. P. (1989): *Introducción al Poblamiento Ibérico en Mora de Rubielos (Teruel)*, Monografías Arqueológicas del Seminario de Arqueología y Etnografías Turolenses, 2, Teruel.
- PERALES VILAR, E. (1912): *Historia de Castellón y Geografía de su provincia*, Castellón.

- PEREIRA MENAUT, G. (1984): "La formación histórica de los pueblos del Norte de Hispania. El caso de Gallaecia como paradigma", *Veleia*, 1, Vitoria-Gasteiz, pp. 271-287.
- PEREIRA MENAUT, G. (1988): "Cambios estructurales versus romanización convencional. La transformación del paisaje político en el Norte de Hispania", *Estudios sobre la Tabula Siarensis. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, IX, Madrid, pp. 245-259.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1986): "Las cerámicas de barniz negro "campanienses": estado de la cuestión", *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, IV, Madrid, pp. 27-45.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1992): "El vaso crateroide de barniz negro decorado con ovas F-4753, una probable producción calena", *Saguntum*, 25, València, pp. 119-131.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1994): "La cuestión de las importaciones itálicas al sur del Ebro anteriores a las Guerras Púnicas. A propósito de un vaso de Gnathia procedente de Ibiza", *Saguntum*, 27, València, pp. 189-196.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1995a): "Asociaciones de laginos, boles helenísticos de relieves y ánforas rodias en contextos mediterráneos (siglos II y I a.C.)", *Huelva Arqueológica*, XIII, 2, Huelva, pp. 347-365.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1995b): "La actividad comercial y el registro arqueológico en la *Carthago Nova* republicana. Los hallazgos del área del anfiteatro", *Verdolay*, 7, Murcia, pp. 339-349.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1995c): "Las ánforas Dressel I con datación consular. Una pieza de Cartagena", *Saguntum*, 29, València, pp. 175-186.
- PÉREZ CUEVA, A. (1977): *Estudio sedimentológico de la Plana de Castelló*, València.
- PÉREZ CUEVA, A. (1979): "El cuaternario continental de la Plana de Castelló", *Cuadernos de Geografía*, 24, Valencia, pp. 39-54.
- PÉREZ CUEVA, A. (1988): *Geomorfología del sector ibérico valenciano -entre los ríos Millars y Turia-*, Valencia.
- PÉREZ CUEVA, A. (1990): "La formación de la Plana de Castellón", *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 77-89.
- PÉREZ JORDÀ, G. (1993): *La producció d'oli al món ibèric: l'exemple del Camp de Túria*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de València, València.
- PÉREZ JORDÀ G. i BUXÓ, R. (1995): "Estudi sobre una concentració de llavors de la I Edat del Ferro del jaciment de Vinarragell (Borriana, La Plana Baixa)", *Saguntum*, 29, València, pp. 57-64.
- PÉREZ VILATELA, L. (1988): "'Intibilis" lugar estratégico del Maestrazgo en la segunda guerra púnica", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 22, Benicarló, pp. 67-75.
- PÉREZ VILATELA, L. (1990): "El antiguo nombre del Mijares: estado de la cuestión", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI, Castellón, pp. 513-521.
- PÉREZ VILATELA, L. (1991a): "Hidronimia paleoeuropea en tierras valencianas y el nombre antiguo del Júcar", *Cullaira*, 3, Cullera, pp. 93-110.
- PÉREZ VILATELA, L. (1991b): "Ilercavones, celtíberos y cartagineses en 218-217 a. C.", *Caesaragusta*, 68, Zaragoza, pp. 205-228.
- PÉREZ VILATELA, L. (1992): "Ibérico "egiar" en un epígrafe de Caminreal (Teruel)", *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, pp. 351-360.
- PÉREZ VILATELA, L. (1994): "Onus(s)a: toponimia y comercio antiguos en el litoral del Maestrazgo", *Polis*, 6, Alcalá de Henares, pp. 269-306.
- PÉREZ VILATELA, L. (1995): "Antiguas ciudades del Maestrazgo castellonense: Onussa y Tyrichae", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, pp. 221-234.
- PERIS Y FUENTES, J. (1922): "Escarceos arqueológicos. Castellón y sus cercanías", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III, Castellón, pp. 218-221.
- PERIS Y FUENTES, M. (1915): "Denominaciones del Mijares", *Artes y letras. Revista de Castellón*, 12, Castellón, pp. 1-2.
- PERIS Y FUENTES, M. (1931): *Burriana histórica. Guía comercial de Burriana*, Valencia.
- PFLAUM, H. G. (1978): *Africa Romaine. Scripta Varia*, I, Paris.
- PICON, M. (1988): "Sur l'origine de quelques groupes de céramiques d'Olbia; céramiques à vernis noir, céramiques de cuisine, céramiques à pâte claire", a M. Bats (1988), pp. 249-264.
- PLA BALLESTER, E. (1957): "Actividades del SIP (1949-1955)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, VI, Valencia, pp. 187-243.
- PLA BALLESTER, E. (1963): *La labor del SIP y su Museo en el pasado año 1958*, Valencia.
- PLA BALLESTER, E. (1968): "Instrumentos de trabajo ibéricos en la región valenciana", *Estudios de Economía Antigua de la Península Ibérica*, Barcelona, pp. 143-190.
- PLA BALLESTER, E. (1980): "Los Iberos", *Nuestra Historia*, Valencia, pp. 197-271.
- PLA, E. i RIBERA, A. (1980): *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 68, Valencia.
- PLÁCIDO, D. (1988): "La conquista del norte de la Península Ibérica: sincretismo religioso y prácticas imperialistas", *Mélanges P. Lévêque*, I, Paris, pp. 229-244.
- PLÁCIDO, D. (1998): "La latinización de los indígenas en la integración en una nueva sociedad: los fundamentos provinciales del Principado", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 373-385.
- PLANCHAIS, N. i PARRA, I. (1984): "Analyses polliniques de sédiments lagunaires et côtiers en Languedoc, en Roussillon et dans la province de Castellon (Espagne); Bioclimatologie", *Bulletin de la Société Botanique Française*, 131, Paris, pp. 97-105.
- POKORNY, J. (1959): *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bernd.
- PONS, E.; TOLEDO, A. i LLORENS, J. M. (1981): *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet (Lloret de Mar)*, Sèrie Monogràfica, 2, Girona.
- PONS, E.; LLORENS, J. M. i TOLEDO, A. (1989): "Le hameau fortifié du Puig Castellet à Lloret de Mar (Girona, Espagne). Un bilan de recherches", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 12, Lambesc, pp. 191-222.
- PONS, J. (1994): *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*, Barcelona.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931a): "Excursions i recerques arqueològiques. La Prehistòria a la desembocadura de la Séquia de l'Obra", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 204-207.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931b): "Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Madalena", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 107-114.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933a): "Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibèrica a Borriol", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, pp. 490-499.

- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933b): "Les cultures a la Platja de Castelló", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, pp. 79-89.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1948): "Arqueología castellonense", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, IX, Valencia, pp. 30-36.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1954): "Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibera a Borriol III", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXX, Castellón, pp. 229-241.
- POU, J.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1993): "El poblament ibèric a la Cessetània", *Laietania*, 8, Mataró, pp. 183-206.
- POVEDA NAVARRO, A. (1991): "Transformación y romanización del hábitat ibérico contestano de las cuencas alta y media del Vinalopó (provincia de Alicante). Del final de la República al Alto Imperio", *Alebus*, 1, Elda, pp. 65-78.
- POVEDA NAVARRO, A. (1998a): "La iberización y la formación del poder en el valle del Vinalopó (Alicante)", *Actas del Congreso Internacional 'Los Iberos, príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica'*, Saguntum, Extra 1, Barcelona, pp. 413-424.
- POVEDA NAVARRO, A. (1998b): "Una perspectiva de la proyección económica de Roma en la formación de la Hispania Citerior meridional: la comercialización del barniz negro", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 149-165.
- PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1981a): *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1981b): *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Monografies Badalonines, 3, Badalona.
- PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1984): "L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic", *Fonaments*, 4, Barcelona, pp. 161-211.
- PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1996): "El *mons Iovis* de Mela i el culte solar de Montigalà dins el panorama religiós de l'àrea ibero-romana catalana", *Fonaments*, 9, Barcelona, pp. 77-120.
- PRINCIPAL-PONCE, J. (1996a): "Els inicis del procés imperialista romà a Catalunya. La Hispania Citerior (-205/-197)", *Fonaments*, 9, Barcelona, pp. 205-216.
- PRINCIPAL-PONCE, J. (1996b): "Vaixella de vernís negre del poblat de Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell)", *Pyrenae*, 27, Barcelona, pp. 141-162.
- PRINCIPAL-PONCE, J. (1998): *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III aC. Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades idógenas*, BAR International Series, 729, Oxford.
- PUERTA I LÓPEZ, C. (1986): "La producción de la cerámica romana de paredes finas en la costa catalana, a través de los hallazgos de Baetulo (Badalona)", *Les céramiques fines non sigillées*, pp. 73-77, Marseille.
- PUJOL, J. i GARCÍA ROSSELLÓ, J. (1994): "El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro", *Laietania*, 9, Mataró, pp. 89-129.
- PY, M. (1976): "Note sur l'évolution des céramiques à vernis noir des oppida languedociens de Roque de Viou et de Nages (Gard, France)", *Mélanges de l'École Française de Rome/Archéologie*, 88, 2, Rome, pp. 545-606.
- PY, M. (1978a): *L'oppidum des Castels à Nages (Gard) (Fouilles 1958-1974)*, XXXVe suppl. à Gallia, Paris.
- PY, M. (1978b): "Apparition et développement des importations de céramique campanienne A sur l'oppidum des Castels (Nages, Gard) d'après les fouilles du dépotoir J 1", *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 43-70.
- PY, M. (1990): *Culture, économie et sociétés protohistoriques dans la région nimoise*, Collection de l'École Française de Rome, 131, Rome.
- PY, M. i ADROHER, A. (1991): "Principes d'enregistrement du mobilier archéologique", *Lattara*, 4, Lattes, pp. 83-100.
- PY, M. i LEBEAUPIN, D. (1986): "Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard). III. Les niveaux des IIème et Ier s. av. n. è. sur le Chantier Central", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, Lambesc, pp. 9-80.
- PY, M. et alii (1990): *Fouilles dans la ville antique de Lattes. Les îlots 1, 3 et 4-nord du quartier Saint-Sauveur*, Lattara, 3, Lattes.
- QUEREDA SALA, J. (1976): *El clima de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.
- QUESADA SANZ, F. (1992): "El casco de Almaciles (Granada) y la cuestión de los cascos de tipo 'Montefortino' en la Península Ibérica", *Verdolay*, 4, Murcia, pp. 65-73.
- RADDATZ, K. (1969): *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel*, Madrider Forschungen, 5, Berlin.
- RAGA Y RUBIO, M. (1994): *Los materiales del poblado ibérico de "La Covalta" (Albaida, Valencia)*, Memòria de Llicenciatura, Universitat de València, València.
- RAKOB, F. (1991): *Die deutschen Augsgrabungen in Karthago*, Mainz am Rhein.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1986): "Inscripciones sobre pavimentos de época republicana en la Hispania romana", *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 183-187.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1992): "Un santuario de época tardo-republicana en la Encarnación, Caravaca, Murcia", *Cuadernos de Arquitectura Romana*, 1, Murcia, pp. 39-65.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1993): "La monumentalización de los santuarios ibéricos en época tardo-republicana", *Ostraka*, II, 1, Napoli, pp. 117-144.
- RAMALLO, S. F. i RUIZ VALDERAS, E. (1994): "Un edículo republicano dedicado a Atargatis en Carthago Nova", *Archivo Español de Arqueología*, 67, Madrid, pp. 79-102.
- RAMON, J. (1981): *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Ibiza.
- RAMOS BARCELÓ, J. E. (1992): "El yacimiento arqueológico submarino de las rocas de la Barbada en Benicarló", *II Jornadas sobre Arte y Tradiciones Populares*, Benicarló, pp. 159-178.
- RAMOS, J. E.; WAGNER, J. i FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1984): "El yacimiento arqueológico submarino de Ben-Afeli. Estudio de los materiales (Almazora, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, Castelló, pp. 121-158.
- RAMOS, J. E.; WAGNER, J. i FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1991): "Los contactos comerciales en la antigüedad, a través del material arqueológico submarino", *Burriana en su historia*, II, Burriana, pp. 29-46.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1975): *La ciudad romana de Ilici*, Alicante.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1983): *La Alcudia de Elche*, Elche.
- RANCOULE, G. (1980): *La Lagaste. Agglomération gauloise du Bassin de l'Aude*, Atacina, 10, Carcassonne.
- REDFIELD, R.; LINTON, R. i HERSKOVITS, M. J. (1936): "Memorandum for the study of acculturation", *American Anthropologist*, 38, Menasha, pp. 149-152.

- RENFREW, C. (1975): "Trade as an Action at Long Distance: Questions of Integration and Communication", a J. A. Sabloff i C. C. Lamberg-Karlovskij eds., *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque, pp. 3-59.
- REVILLA CALVO, V. (1995): *Producció ceràmica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-II d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona.
- RIBAS I BERTRAN, M. (1983-84): "Un taller d'àmfores a Mataró", *Pyrenae*, 19-20, Barcelona, pp. 281-285.
- RIBELLES, B. (1820): "Antigüedades descubiertas en los contornos de la Villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto", *Diario de la Ciudad de Valencia*, 51-52, 20-21 de febrer, Valencia, pp. 221-228.
- RIBELLES, B.: *Documentos varios*, Archivo de los Padres Dominicos de València, manuscrit 81, València.
- RIBERA LACOMBA, A. (1982): *Las ánforas prerromanas valencianas (fenicias, ibéricas y púnicas)*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 73, Valencia.
- RIBERA LACOMBA, A. (1995): "El recinto urbano de Valentia en la etapa romano-republicana (siglo II-I a. C.)", *Extremadura Arqueológica*, V, *Homenaje a la Dra. Dª Milagro Gil-Masarell Boscà*, Cáceres-Mérida, pp. 235-254.
- RIBERA LACOMBA, A. (1998a): *La fundació de València*, València.
- RIBERA LACOMBA, A. (1998b): "Valentia: desarrollo urbano al final de la República", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 355-373.
- RICCI, A. M. (1974): "Per una cronologia delle lucerne tardo-republicane", *Rivista di Studi Liguri*, XXXIX, 2-4, Bordighera, pp. 168-234.
- RICCI, A. M. (1985): "Ceramica de parette sottile", *Atlante delle Forme Ceramiche, II: Ceramica fina romana del Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e primo Impero)*, *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma, pp. 231-357.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1975): "Hallazgos numismáticos en Albocácer, Cabanes y Borriol", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, Castellón, pp. 191-193.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1978): "Un fragmento de campanense B con grafitos ibéricos procedente del poblado de La Balaguera (La Pobla Tornesa)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LIV, Castellón, pp. 167-169.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1979): "Los hallazgos monetarios de la excavación de Santa Bárbara, la Vilavella (Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6, Castellón, pp. 223-246.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1980): *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la antigüedad*, Barcelona.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1981): "El tesoro de La Plana de Utiel (Valencia)", *Acta Numismática*, X, Barcelona, pp. 13-28.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1982): *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 77, Valencia.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1985a): "Hallazgos numismáticos. 1984", *Saguntum*, 19, València, pp. 319-356.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1985b): "Las monedas del tesoro de Morella, conservadas en la B. N. de París", *Acta Numismática*, 15, Barcelona, pp. 47-64.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1988): *La ceca de Valentia*, *Estudis Numismàtics Valencians*, 2, València.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1994): "Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia", *VII Congreso Nacional de Numismática*, Madrid, pp. 115-148.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (2000): "La monetización del mundo ibérico", *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric. Saguntum-PLAV*, Extra-3, València, pp. 329-344.
- RIPOLLÈS, P. P. i ABASCAL, J. M. (2000): *Monedas hispánicas. Catálogo del Gabinete de Antigüedades. Real Academia de la Historia*, Madrid.
- ROCA Y ALCAYDE, F. (1932): *Historia de Burriana*, Castellón.
- RODÀ DE LLANZA, I. (1992): "Escultura republicana en la Tarraconense: el monumento funerario de Malla", *Actas de la I Reunió sobre Escultura romana en Hispania*, Mérida, pp. 207-219.
- RODÀ DE LLANZA, I. (1998): "La difícil frontera entre escultura ibérica y escultura romana", *Actas del Congreso Internacional "Los iberos, príncipes de occidente"*, *Saguntum*, Extra-1, València, pp. 265-273.
- RODDAZ, J.-M. (1986): "Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Ebre", *Revue d'Études Anciennes*, LXXXVIII, Bordeaux, pp. 317-338.
- RODRÍGUEZ BLANCO, J. (1977): "Relación campo-ciudad y organización social en la Celtiberia Citerior (s. II a. C.)", *Memorias de Historia Antigua*, I, Oviedo, pp. 167-178.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. (1996): "La primeras manifestaciones de la escultura romana en la Hispania meridional", *Actes de la II Reunió sobre escultura romana a Hispània*, Tarragona, pp. 13-30.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. (1998): "La monumentalización en las ciudades del sur de Hispania entre la República y el Imperio", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 313-337.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975): *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1989): "Colonización y municipalización durante la República (de la II guerra púnica hasta César)", *Aspectos de la Colonización y Municipalización de Hispania*, Mérida, pp. 13-31.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1993): *Los hispanos en el ejército romano de época republicana*, Salamanca.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1996): "Un factor de romanización de la España romana imperial: el ejército hispánico", *La romanización en occidente*, J. M. Blázquez i J. Alvar, eds., Madrid, pp. 101-123.
- ROMAINE, S. (1996): *El lenguaje en la sociedad. Una introducción a la sociolingüística*, Barcelona.
- ROMAN, Y. (1987): "Le navire d'Estartit (Gerona), la date de son naufrage et sa signification", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, pp. 308-312.
- ROMERO CARNICERO, M. V. (1990): "Lucernas republicanas de Numancia y sus campamentos", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, LVI, Valladolid, pp. 257-296.
- ROSAS ARTOLA, M. (1977): "Fragmentos de ánfora y anforisco procedentes de Traiguera (Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, Castellón, pp. 329-331.
- ROSAS ARTOLA, M. (1980): "Un nou jaciment amb materials del Ferro I: El Mas de Vito (Rossell, Castelló)", *Cuadernos de*

- Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, pp. 291-293.
- ROSAS ARTOLA, M. (1981): "El poblament ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó). Aportació a la història de la Plana durant l'Edat Antiga", *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 2, Castellón, pp. 15-17.
- ROSAS ARTOLA, M. (1984): "El poblament ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó)", *Fonaments*, 4, Barcelona, pp. 247-277.
- ROSAS ARTOLA, M. (1987): "Les troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'estudi de la Romanització al Baix Maestrat", *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 153-165.
- ROSAS ARTOLA, M. (1991): "La muralla del poblament de Sant Josep (la Vall d'Uixó, Castelló)", *Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions*, Manresa, pp. 315-319.
- ROSAS ARTOLA, M. (1993): "Els vidres romans del poblament de Sant Josep (La Vall d'Uixó)", *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, pp. 807-813.
- ROSAS ARTOLA, M. (1995a): "Ceràmiques gregues i campanianes del poblament de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló de la Plana, pp. 157-172.
- ROSAS ARTOLA, M. (1995b): "El jaciment de les Carrasques (La Jana, Castelló) i la localització de la mansio d'Intibili", *Saguntum*, 29, València, pp. 241-245.
- ROSAS ARTOLA, M. (1997): "Algunes àmfores africanes i hispàniques del moment tardoromà del poblament de Sant Josep (la Vall d'Uixó, Castelló)", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII, Girona, pp. 1161-1168.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. (1969): *El litoral valencià*, València.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. (1995): "La designació dels grans rius valencians", *Materials de Toponímia*, II, València, pp. 901-913.
- ROSTOVITZ, A. M. (1937): *Historia social y económica del Imperio Romano*, I, Madrid.
- ROTAETXE AMUSATEGI, K. (1988): *Sociolingüística*, Madrid.
- ROUILLARD, P. (1979): *Investigaciones sobre la muralla ibérica de Sagunto*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 62, Valencia.
- ROUILLARD, P. (1991): *Les Grecs et la Péninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Paris.
- ROVIRA, Mª L.; MARTÍNEZ, Mª T.; GÓMEZ, J.; RIVAS, L.; PALOMAR, V. i FALCÓ, V. (1989): "La villa romana de Uxó (Vall de Uxó, Castelló). Nota preliminar", *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 757-768.
- ROWLANDS, M. J. (1972): "Defense: a factor in the organisation of settlements", *Man, Settlement and Urbanism*, London, pp. 447-462.
- ROYO, J. I. (1984): "Habitat y territorio durante la primera Edad del Hierro en el valle de la Huecha (Zaragoza)", *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, 4, Teruel, pp. 65-96.
- RUBIO, R. (1998): "Comercio y comerciantes en la Hispania republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 167-175.
- RUBIO GOMIS, F. (1986): *La necrópolis ibérica de la Albufereta de Alicante (Valencia. España)*, Academia de Cultura Valenciana. Serie Arqueológica, 11, Valencia.
- RUIZ BREMÓN, M. (1986): "Esculturas romanas en el Cerro de los Santos", *Archivo Español de Arqueología*, 59, Madrid, pp. 67-88.
- RUIZ RODRÍGUEZ, A. (1987): "Ciudad y territorio en el poblamiento ibérico del Alto Guadalquivir", *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 9-19.
- RUIZ, A.; CASTRO, M. i CHOCLÁN, C. (1992): "Aurgi-Tucci. La formación de la ciudad romana en la campiña alta de Jaén", *Encuentro Hispano-Italiano de Arqueología, Dialoghi di Archeologia*, Elche-Roma, pp. 211-229.
- RUIZ, A. i MOLINOS, M. (1981): "Poblamiento ibérico de la campiña de Jaén. Análisis de una ordenación del territorio", *I Jornadas de Metodología de Investigación Prehistórica*, Soria, pp. 421-429.
- RUIZ, A. i MOLINOS, M. (1984): "Elementos para un estudio del patrón de asentamiento en las Campiñas del Alto Guadalquivir durante el Horizonte Pleno Ibérico (Un caso de sociedad agrícola con estado)", *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, 4, Teruel, pp. 187-206.
- RUIZ, A. i MOLINOS, M. (1992): *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M. i CASTRO, M. (1991): "Settlement and continuity in the territory of the Guadalquivir valley (6th century BC-1st century AD)", *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, London, pp. 29-36.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M.; HORNOS, F. i CHOCLÁN, C. (1985): "El poblamiento ibérico en el Alto Guadalquivir", *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 239-256.
- RUIZ DE LIHORY, J. (1906): *Alcalá de Chivert. Recuerdos Históricos*, Valencia.
- RUIZ VALDERAS, E. (1994): "Las cerámicas de barniz negro de Cales en la primera mitad del siglo II aC, en el cerro del Molinete (Cartagena)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, Lleida, pp. 47-65.
- RUIZ VALDERAS, E. (1999): "Las cerámicas campanienses del siglo III a. C. en Cartagena: el Cerro del Molinete", *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, 4, Murcia, pp. 33-42.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1983): "Notas metodológicas sobre prospección en Arqueología", *Revista de Investigación. Geografía e Historia*, VII, 3, Soria, pp. 7-23.
- RUIZ ZAPATERO, G. i BURILLO, F. (1988): "Metodología para la investigación en arqueología territorial", *Munibe*, Suplemento 6, San Sebastián, pp. 45-64.
- RUIZ ZAPATERO, G. i FERNÁNDEZ, V. M. (1993): "Prospección de superficie, técnicas de muestreo y recogida de información", *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena*, Soria, pp. 87-98.
- RULL VILLAR, B. (1943): *Noticiario histórico de Onda*, Alcira.
- RUSELL ROBINSON, H. (1975): *The Armour of Imperial Rome*, London.
- SÁEZ, P. (1998): "Transformaciones agrarias de la República al Imperio en la zona meridional Hispana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 99-106.
- SALA SELLÉS, F. (1992): *La Tienda del Alfarero del yacimiento ibérico de la Alcudia*, Alicante.
- SALVADOR, J. (1979): "Nuevo yacimiento con materiales fenicios de importación, el Palau (Alcalá de Chivert)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6, Castellón, pp. 267-268.
- SALVADOR, J. (1981): "El yacimiento ibérico de El Palau (Alcalá de Xivert)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8, Castellón, pp. 319-327.

- SALVATOR, L. VON (1895): *Columbretes*, Prag [Castelló, 1990].
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. (1987): "Ánforas massaliotas de la costa levantina. Nuevas adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional", *Archivo Español de Arqueología*, 60, Madrid, pp. 221-229.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1985): "La exploración de la muralla de Tarragona en 1951", *Madrider Mitteilungen*, 26, Heidelberg, pp. 91-117.
- SANCHO COMINS, J. (1979): *La utilización agrícola del suelo en la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.
- SANJAUME SAUMELL, E. (1985): *Las costas valencianas. Sedimentología y morfología*, Valencia.
- SANJAUME, E.; SEGURA, F. S. i PARDO, J. (1990): "Procesos y formas en una restinga en retroceso: el caso de la albufera de Torreblanca", *I Reunión Nacional de Geomorfología*, Teruel, pp. 375-384.
- SANJAUME, E. i PARDO, J. (1991): "Evolución de la albufera de Els Estanys de Almenara", *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, Valencia, pp. 11-13.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1975): "Las cerámicas finas de importación de los poblados ibéricos del Bajo Aragón (comarca del Matarranya)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, Castellón, pp. 87-132.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1978): *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Monografías Emporitanes, IV, Barcelona.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1981a): "Las cerámicas de barniz negro y su función delimitadora de los horizontes ibéricos tardíos", *La Baja Epoca de la Cultura Ibérica*, Madrid, pp. 163-179.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1981b): "Observacions sobre la distribució de l'espècie Morel 4750 a Catalunya", *Ampurias*, 43, Barcelona, pp. 189-199.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1985): "Las ánforas romanas del campamento numantino de Peña Redonda (Garroy, Soria)", *Empúries*, 47, Barcelona, pp. 130-161.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1992): "Nouvelles données sur la chronologie du camp de Renieblas V à Numance (Soria, Castilla-León, Espagne)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, Lambesc, pp. 417-430.
- SANMARTÍ, E. i GUSI, F. (1975): "Nuevos materiales procedentes del Poblado Ibérico del Castell (Almenara)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, Castellón, pp. 167-172.
- SANMARTÍ, E. i NOLLA, J. M. (1986): "La datation de la partie centrale du rempart méridional de la ville grecque d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 10, Lambesc, pp. 81-110.
- SANMARTÍ, E.; NOLLA, J. M. i AQUILUÉ, J. (1983-84): "Les excavacions a l'àrea del parking al sud de la neàpolis d'Empúries (Informe preliminar)", *Empúries*, 45-46, Barcelona, pp. 110-153.
- SANMARTÍ, E. i PRINCIPAL, J. (1997): "Las cerámicas de importación, itálicas e ibéricas, procedentes de los campamentos numantinos", *Revista Arqueològica de Ponent*, 7, Lleida, pp. 35-75.
- SANMARTÍ, E. i PRINCIPAL, J. (1998): "Cronología y evolución tipológica de la Campaniense A del siglo II aC: las evidencias de los pecios y de algunos yacimientos históricamente fechados", *Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, pp. 193-215.
- SANMARTÍ, E. i SANTOS, M. (1986-89): "Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries", *Empúries*, 48-50, Barcelona, pp. 292-309.
- SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1986): "La jerarquia de nuclis en el poblament ibèric de la costa del Penedès", *Protohistòria Catalana. 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp. 227-243.
- SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1992): *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Barcelona.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. i SERRA, R. (1984): *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Quaderns de Treball, 6, Barcelona.
- SANMARTÍ, J.; PRINCIPAL, J.; TRIAS, Mª G. i ORFILA, M. (1996): *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia*, The William L. Bryant Foundation, 5, Barcelona.
- SANMARTÍN BESALDUCH, A. (1990): *Sant Mateu: vuit segles d'evolució urbana. 1237-1933 (alguns aspectes introductoris)*, Sant Mateu.
- SANTAMARIA, Cl. (1961): "Travaux et découvertes sur l'épave "A" du Cap Dramont à Saint Raphael (Var)", *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina*, Bordighera, pp. 167-171.
- SANTAMARIA, Cl. (1975): "L'épave A du Cap Dramont (Saint-Raphaël): fouilles 1971-1974", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, VIII, Paris-Montpellier, pp. 185-198.
- SANTIAGO, R.-A. (1990): "En torno a los nombres antiguos de Sagunto", *Saguntum*, 23, Valencia, pp. 123-140.
- SANTIAGO, R.-A. (1994): "Enigmas en torno a Saguntum y Rhoda", *Faventia*, 16/2, Barcelona, pp. 51-64.
- SANTOS VELASCOS, J. A. (1994): "Importaciones de barniz negro en la cuenca media del Segura", *Griegos e iberos: lecturas de la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 1, Huelva, pp. 241-263.
- SARTHOU CARRERES, C. (1913-15): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona, s/a.
- SCHINDLER, M. (1967): *Die Schwarze Sigillata des Magdalensberges*, Kärntner Museumschriften, XLIII, Klagenfurt.
- SCHINDLER, M. (1986): "Die 'schwarze Sigillata' des Magdalensberges, 2. Neufunde seit 1965", *Magdalensberg-Grabungsbericht*, 15, pp. 245-390.
- SCHMIDT, K. H. (1957): "Die Komposition in gallischen Personennamen", *Zeitschrift für celtische Philologie*, XXVI, Berlin, pp. 31-101.
- SCHMOLL, U. (1959): *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*, Wiesbaden.
- SCHULTEN, A. (1922): *Avieno. Ora maritima (Periplo massaliota del siglo VI a. de J. C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J. C.*, Fontes Hispaniae Antiquae, I, Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1925): *500 a. de J. C. hasta César*, Fontes Hispaniae Antiquae, II, Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1927a): *Die Lager des Scipio*, Numantia, III, München.
- SCHULTEN, A. (1927b): "Forschungen in Spanien", *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, pp. 198-235.
- SCHULTEN, A. (1928a): "Campamentos romanos en España", *Investigación y Progreso*, 5, Madrid, pp. 34-36.
- SCHULTEN, A. (1928b): "Römischen Lager in Spanien", *Forschungen und Fortschritte*, 4, Berlin, pp. 41-43.
- SCHULTEN, A. (1928c): "Ilturgi", *Hermes. Zeitschrift für Klassische Philologie*, 36, Berlin, pp. 288-301.
- SCHULTEN, A. (1929): *Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912. Die Lager bei Renieblas*, Numantia, IV, München.
- SCHULTEN, A. (1933): "Forschungen in Spanien 1933",

- Archäologischer Anzeiger*, Berlin, pp. 522-527.
- SCHULTEN, A. (1935): *Las guerras de 237-154 a. de J. C.*, Fontes Hispaniae Antiquae, III, Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1937): *Las guerras de 154-72 a. de J. C.*, Fontes Hispaniae Antiquae, IV, Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1940): *Las guerras de 72-19 a. de J. C.*, Fontes Hispaniae Antiquae, V, Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1947): *Sertorius*, Leipzig.
- SCHULTEN, A. (1952): *Estrabón. Geografía de Iberia*, Fontes Hispania Antiquae, VI, Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1955): *Avieno. Ora maritima (Periplo massaliota del siglo VI a. de J. C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J. C.*, Fontes Hispaniae Antiquae, I, 2ª ed., Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1959-63): *Geografía y etnografía antiguas de la Península Ibérica*, Madrid.
- SEGARRA, V. (1931): "Colección de Cartas Pueblas XXXII. Venta del Castillo de Culla al Temple, en Valencia, a 27 de marzo de 1303", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 134-138.
- SEGURA BELTRÁN, F. (1987): *Las ramblas valencianas*, Valencia.
- SENENT IBÁÑEZ, J. J. (1919): "Hallazgo arqueológico en Borriol", *Archivo de Arte Valenciano*, V, Valencia, pp. 48-50.
- SENENT IBÁÑEZ, J. J. (1920): "Hallazgo arqueológico en Borriol", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, I, Castellón, pp. 5-7.
- SENENT IBÁÑEZ, J. J. (1923): "Estacions ibèriques entre el riu Cenia i el Millars (Castellón)", *Anuari de l'institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, pp. 619-621.
- SENENT IBÁÑEZ, J. J. (1943): "Año arqueológico", *Almanaque de Las Provincias*, Valencia, pp. 419-423.
- SENTENACH, N. (1920): *Segobriga*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 34, Madrid.
- SEVILLANO COLOM, F. (1951): "Bosquejo histórico de Oropesa", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVII, Castellón, pp. 64-83.
- SILES, J. (1981): "Iberismo y latinización: nombres latinos en epígrafes ibéricos", *Faventia*, 3/1, Barcelona, pp. 97-113.
- SILES, J. (1985): *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid.
- SILES, J. (1986): "Sobre la epigrafía ibérica", *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 17-42.
- SILGO GAUCHE, L. (1993): "Las inscripciones ibéricas de los mosaicos de Caminreal (Teruel) y de Andelos (Navarra)", *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 281-286.
- SILGO GAUCHE, L. (2000): "La procedència de la lápida ibérica supuesta de Liria (F.13.1)", *Estudios Varios*, 3, *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas*, Valencia, pp. 181-186.
- SILLIÈRES, P. (1989): "Les sources littéraires et le réseau routier de l'Hispanie méridionale à l'époque republicaine", J. González ed., *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, Sevilla, pp. 357-365.
- SILLIÈRES, P. (1990): *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*, Paris.
- SIMÓN GÓMEZ, J. L. (1984): *Compresión y distensión alpinas en la cadena ibérica litoral*, Teruel.
- SLOFSTRA, J. (1983): "An Anthropological Approach to the Study of Romanization Processes", *Roman and Native in the Low Countries: Spheres of Interaction*, BAR. International Series, 184, Oxford, pp. 90-101.
- SOLIAS, J. M. i MENÉNDEZ, X. (1993): "La vil·la romana de l'Espuga (Pallejà). Observacions sobre l'estructuració territorial i econòmica del curs inferior del Llobregat en època romana", *Empúries*, 48-50, II, Barcelona, pp. 330-341.
- SOLIER, Y. (1979): "Découverte d'inscriptions sur plomb en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean)", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, XII, Paris-Montpellier, pp. 55-124.
- SOLIER, Y. (1980): "La céramique campanienne à Ruscino", *Ruscino I*, Suppl. 7 à *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Paris-Montpellier, pp. 217-244.
- SOLIER, Y. (1981): "L'épave Grand-Bassin B", a Y. Solier, *Les épaves de Gruissan*, *Archaeonautica*, 3, Paris, pp. 59-84.
- SOS BAYNAT, J. (1970): "Introducción a la Mineralogía de la provincia de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLVI, Castellón, pp. 79-147.
- SPICER, E. H. (1974): "Aculturación", *Enciclopedia Internacional de las Ciencias Sociales*, Madrid, pp. 33-36.
- STÖCKLI, W. E. (1979): *Die Gors-und Importkeramik von Manching*, Wiesbaden.
- TAILLIEZ, Ph. (1961): "Travaux de l'été 1958 sur l'épave du "Titan" à l'île du Levant (Toulon)", *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina*, Bordighera, pp. 175-198.
- TARRADELL, M. (1961): "Prehistòria i Antiguitat", *Història dels Catalans*, F. Soldevila dir., Ed. Ariel, I, Barcelona, pp. 15-466.
- TARRADELL, M. (1962): *Les arrels de Catalunya*, Barcelona.
- TARRADELL, M. (1965): "Prehistòria i Antiguitat", *Història del País Valencià*, Barcelona, pp. 17-206.
- TARRADELL, M. (1978): "La romanització", *Història de Catalunya*, 1, Barcelona, pp. 216-238.
- TARRADELL, M. (1979): "Santuàries ibèriques i ibero-romans a "llocs alts"", *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, pp. 35-46.
- TAYLOR, D. M. (1957): "Cosa: Black-glaze pottery", *Memoirs at American Academy at Rome*, XXV, Rome, pp. 65-193.
- TCHERNIA, A. (1968-70): "Premiers résultats des fouilles de juin 1968 sur l'épave 3 de Planier", *Études Classiques*, III, Aix-en-Provence, pp. 51-82.
- TCHERNIA, A. (1986): *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 261, Rome.
- TCHERNIA, A. (1990): "Contre les épaves", *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C.: confrontations chronologiques*, Paris, pp. 292-301.
- TCHERNIA, A. i ZEVI, F. (1972): "Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconense à Ostie", *Recherches sur les amphores romaines, École Française de Rome*, 10, Rome, pp. 35-67.
- TCHERNIA, A.; POMEY, P. i HESNARD, A. (1978): *L'épave romaine de la Madrague de Giens (Var)*, XXXIV Supplément à Gallia, Paris.
- THESAURUS LINGVAE LATINAE (1904): *Index librorum scriptorum inscriptionum ex quibus exempla adferuntur*, Teubner, Lipsia.
- TOVAR, A. (1951): "Léxico de las inscripciones ibéricas" *Homenaje a Menéndez Pidal*, II, Madrid, pp. 273-323.
- TOVAR, A. (1957): "Las invasiones indoeuropeas, problema estratigráfico", *Zephyrus*, VIII, Salamanca, pp. 77-83.
- TOVAR, A. (1958): "Topónimos con -nt- en Hispania y el nombre de Salamanca", *Actes et Mémoires du Cinquième Congrès International de Toponymie et d'Anthroponymie*, Salamanca, pp. 95-116.

- TOVAR, A. (1951): "Léxico de las inscripciones ibéricas", *Homenaje a Menéndez Pidal*, II, Madrid, pp. 273-323.
- TOVAR, A. (1961): *The ancient languages of Spain and Portugal*, New York.
- TOVAR, A. (1989): *Iberische Landeskunde. 3: Tarraconensis*, Baden-Baden.
- TOVAR, A. i BLÁZQUEZ, J. M. (1975): *Historia de la Hispania romana*, Madrid.
- TOVAR, A. i CARO, J. (1971): *Estudios sobre la España Antigua*, Cuadernos de la Fundación Pastor, 17, Madrid.
- TRÍAS, G. (1966): "Cerámicas griegas de figuras rojas procedentes del "Castell" (Almenara-Castellón)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, pp. 91-97.
- TRÍAS, G. (1967): *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, I, Valencia.
- UENZE, O. (1958): *Frühromische Amphoren als Zeitmarken in SpätLaTène*, Marburg.
- ULBERT, G. (1984): *Cáceres el Viejo*, Madrider Beitrage, 11, Mainz am Rhein.
- ULLOA, P. i GRANGEL, E. (1996): "Ildum, mansio romana junto a la Vía Augusta (la Vilanova d'Alcolea, Castellón): Campaña de excavación arqueológica de 1992", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló, pp. 349-365.
- UNTERMANN, J. (1961): *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien*, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1980): *Monumenta Linguarum Ibericarum*, II, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1984): "Inscripciones sepulcrales ibéricas", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, Castellón, pp. 111-119.
- UNTERMANN, J. (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. 2. Die Inschriften*, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1992): "Los etnónimos de la Hispania Antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica", *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 19-34.
- UNTERMANN, J. (1993): "Comentario a la inscripción musiva de Andelos", *Trabajos de Arqueología Navarra*, 11, Pamplona, pp. 127-129.
- UNTERMANN, J. (1995a): "La latinización de Hispania a través del documento monetario", *La moneda hispánica. Ciudad y territorio. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XIV, Madrid, pp. 305-316.
- UNTERMANN, J. (1995b): "Epigrafía indígena y romanización en la Celtiberia", *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 197-208.
- UROZ SÁEZ, J. (1983): *La Regio Edetania en la época ibérica*, Alicante.
- UROZ, J. i MOLINA, J. (1998): "El vino y las relaciones comerciales entre Italia y la Hispania Citerior en la República tardía", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana*, J. Mangas ed., Madrid, pp. 123-147.
- URRUELA QUESADA, J. (1981): *Romanidad e indigenismo en el Norte peninsular a finales del alto imperio. Un punto de vista crítico*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- UTRILLA, T. (1964): "Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de Torre d'Onda", *Buris-Ana*, 84, Burriana, pp. 10-11.
- UTRILLA, T. (1965): "Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de Torre d'Onda", *Buris-Ana*, 89, Burriana, pp. 13-15.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, Boletín de la Real Academia de la Historia, VIII, Madrid [1805].
- VALL, M. A. (1971): *Poblado ibérico de Covalta. El poblado, las excavaciones y las cerámicas de barniz negro*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 41, Valencia.
- VALLEJO, J. (1943): "Cuestiones hispánicas en las fuentes griegas y latinas", *Emerita*, XI, Madrid, pp. 142-179.
- VALLS DAVID, R. (1902): *Pallantia (Valencia, la Vieja)*, Vinaroz.
- VALLVERDÚ, F. (1980): *Aproximació crítica a la sociolingüística catalana*, Barcelona.
- VAN DER LEEUW, S. E. (1983): "Acculturation as information processing", *Roman and Native in the Low Countries: Spheres of Interaction*, BAR. International Series, 184, Oxford, pp. 11-42.
- VANDERMERSCH, Ch. (1994): *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicilie IVe-IIIe avant J.-C.*, Naples.
- VAQUERIZO, D.; QUESADA, F. i MURILLO, J. F. (1991): "Avance al estudio de los materiales arqueológicos recuperados en el yacimiento ibérico de "Cerro de la Cruz" (Almenidilla, Córdoba)", *Anales de Arqueología Cordobesa*, 2, Córdoba, pp. 171-224.
- VEGAS, M. (1973): *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Barcelona.
- VEGAS, M. (1984-85): "Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona, Torre del Cabiscol", *Butlletí Arqueològic*, 6-7, Tarragona, pp. 45-54.
- VEGAS, M. (1985): "Observaciones para una datación de la muralla de Tarragona basada en la cerámica del corte Sánchez Real", *Madrider Mitteilungen*, 26, Heidelberg, pp. 117-119.
- VELAZA FRÍAS, J. (1991): "Consideraciones en torno a la inscripción ibérica de Caminreal", *A/IWN*, 13, Napoli, pp. 291-295.
- VELAZA FRÍAS, J. (1993): "Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (Tarragona)", *Pyrenae*, 24, Barcelona, pp. 159-165.
- VELAZA FRÍAS, J. (1994): "Iberisch -eban, -teban", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 104, Bonn, pp. 142-150.
- VELAZA FRÍAS, J. (1996a): "Chronica epigraphica iberica: hallazgos de inscripciones ibéricas en Levante, Cataluña, Aragón y Navarra (1989-1994)", *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 311-338.
- VELAZA FRÍAS, J. (1996b): "Epigrafía funeraria ibérica", *Las lenguas paleohispánicas en su entorno cultural. Estudios de Lenguas y Epigrafía antiguas*, 2, Valencia, pp. 251-282.
- VELAZA FRÍAS, J. (1996c): *Epigrafía y lengua ibéricas*, Madrid.
- VELAZA FRÍAS, J. (2000): "Nueva hipótesis sobre la inscripción ibérica del teatro de Sagunto", *Saguntum*, 32, València, pp. 131-134.
- VENTURA MARTÍNEZ, J. J. (1985a): "La cerámica de la Cuesta del Rosario (Sevilla)", *Archivo Español de Arqueología*, 58, Madrid, pp. 51-68.
- VENTURA MARTÍNEZ, J. J. (1985b): "La cerámica campaniense "C" yseudocampiense de pasta gris en la provincia de Sevilla", *Lucentum*, IV, Alicante, pp. 125-132.
- VENTURA MARTÍNEZ, J. J. (1992): "Cerámica campaniense en la Corduba romana", *Anales de Arqueología Cordobesa*, 3, Córdoba, pp. 137-170.

- VENTURA MARTÍNEZ, J. J. (1996): "El origen de la Córdoba romana a través del estudio de las cerámicas de barniz negro", *Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica*, P. León ed., Sevilla, pp. 49-62.
- VERDEGAL I CEREZO, V. (1993): "La ciutat islàmica de Borriana. Problemàtica urbana", *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 4, Borriana, pp. 143-158.
- VERDEGAL I CEREZO, V. (1995): "La Muntanyeta de Sant Antoni, bressol del nostre poble", *Butlletí d'Informació Municipal*, Betxí.
- VICENT, A. (1885): "Noticia litológica de las Islas Columbretes", *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*, 14, Madrid, pp. 173-183.
- VICENT, A. (1907): "Noticia litológica de las islas Columbretes", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LI, Madrid, pp. 491-502.
- VICENT CAVALLER, J. A. (1977a): *La Vilavella*, Penyagolosa, Castellón.
- VICENT CAVALLER, J. A. (1977b): "Arqueología", a *La Vilavella. Estudio Arqueológico-Histórico*, València, pp. 143-162.
- VICENT CAVALLER, J. A. (1979a): "Troballes monetàries: La Vall d'Uixó, La Vilavella, Nules", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6, Castellón, pp. 299-305.
- VICENT CAVALLER, J. A. (1979b): "Excavacions al santuari hispano-romà de Santa Bàrbara (La Vilavella de Nules, Plana Baixa)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6, Castellón, pp. 181-221.
- VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1986): *La ciudad celtibérica de La Caridad (Caminreal, Teruel)*, Teruel.
- VICENTE, J. D.; MARTÍN, J.; HERCE, A. I.; ESCRICHE, C. i PUNTER, P. (1989): "Un pavimento de opus signinum con epígrafe ibérico", *Mosaicos romanos in memoriam M. Fernández Galiano*, Madrid, pp. 11-42.
- VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1991): "La Caridad (Caminreal, Teruel)", *La casa urbana hispano-romana*, Zaragoza, pp. 81-129.
- VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1993): "Las inscripciones de la "Casa de LIKINE" (Caminreal, Teruel)", *Lengua y cultura en la Hispania Prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 747-772.
- VICIANA, R. M. DE (1564): *Crónica de la Inclita y Coronada Ciudad de Valencia*, Valencia.
- VIDAL, C. i PASCUAL, R. (1971): "El pecio de Palamós", *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Bordighera, pp. 117-126.
- VIGIL, M. (1976): *Edad Antigua*, Historia de España Alfaguara, I, Madrid.
- VILANOVA Y PIERA, J. (1858): *Memoria geognóstico-agrícola sobre la provincia de Castellón*, Madrid.
- VILAR, P. (1980): *Introducción al vocabulario del análisis histórico*, Barcelona.
- VILLAR, F. (1993-95): "Un elemento de la religiosidad indoeuropea: Trebarune, Toudopalandaigae, Trebopala, Pales, Vispála", *Kalathos*, 13-14, Teruel, pp. 355-388.
- VILLAR, F. (1995): *Estudios de celtibérico y de toponimia prerromana*, Universidad de Salamanca, Salamanca.
- VILLAR, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana*, Universidad de Salamanca, Salamanca.
- VILLARONGA, L. (1974): "Sistematización del numerario ibérico (II). Grupo Centro Catalán", *Acta Numismática*, IV, Barcelona, pp. 15-63.
- VILLARONGA, L. (1982): "Les seques ibèriques catalanes: una síntesi", *Fonaments*, 3, Barcelona, pp. 135-183.
- VILLARONGA, L. (1984): "Les dracmes ibèriques del tipus de Puig Castellar", *Acta Numismàtica*, 15, Barcelona, pp. 21-42.
- VILLARONGA, L. (1993): *Tresors monetaris de la Península Ibèrica anteriors a August: repertori i anàlisi*, Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1994): *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*, Madrid.
- VILLARONGA, L. i GARCÍA GARRIDO, M. (1984): "Hallazgo de bronce ibéricos en Borriol (Castellón)", *Gaceta Numismática*, 74-75, Madrid, pp. 41-58.
- VIVES, J. (1971): *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona.
- WACHTEL, N. (1978): "La aculturación", *Hacer la historia*, I, Barcelona, pp. 135-156.
- WAGNER, C. G. (1993): "Metodología de la aculturación. Consideraciones sobre las formas del contacto cultural y sus consecuencias", *Homenaje a José M^o Blázquez*, I, Madrid, pp. 445-464.
- WAGNER, J. (1978): "El yacimiento submarino de Torre la Sal. Cabanes (Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5, Castellón, pp. 305-331.
- WAGNER, J. (1980): "Dos ánforas romanas descubiertas en la costa de Nules", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, pp. 295-298.
- WELLS, P. (1980): *Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WELLS, P. (1990): "Models del canvi cultural en la Protohistòria europea", *El canvi cultural a la Prehistòria*, Barcelona, pp. 103-129.
- WILL, E. (1988): "Guerre, acculturation et contreacculturation dans le monde hellénistique", *Polis*, I, Alcalá de Henares, pp. 37-62.
- WILL, E. L. (1982): "Greco-italic Amphoras", *Hesperia*, 51/3, Princeton, pp. 348-356.
- WILSON, A. J. N. (1965): *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester.
- WISSOWA, G.; KROLL, W. i MITTELHAUS, K. (1983 ss.): *Pauly's Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
- WOOLF, G. (1992): "Imperialism, empire and the integration of the Roman economy", *World Archaeology*, 23/3, *Archaeology of Empires*, Liverpool, pp. 283-293.
- ZARAGOZA, J. A. (1877): "Conferencia sobre Alcalá de Chivert pronunciada el 2 de diciembre de 1876", *Boletín de la Real Sociedad Geográfica de Madrid*, II, Madrid, pp. 67-86.

